

Tämän teoksen sähköisen version on julkaissut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) Creative Commons -lisenssillä: CC BY-NC-ND 4.0 International. Lisenssiin voi tutustua englanniksi osoitteessa: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on saanut sähköisen julkaisuluvan teoksen oikeudenhaltijoilta. Mikäli olette oikeudenhaltija, jota SKS ei ole tavoittanut, pyydämme teitä ystävällisesti ottamaan yhteyttä [SKS:aan](#).

Pertti Haapala

TEHTAAN VALOSSA
TEOLLISTUMINEN JA TYÖVÄESTÖN
MUODOSTUMINEN TAMPEREELLA
1820—1920

Societas Historica Finlandiae
Suomen Historiallinen Seura
Finska Historiska Samfundet

Historiallisia Tutkimuksia 133

Pertti Haapala

TEHTAAN VALOSSA

TEOLLISTUMINEN JA TYÖVÄESTÖN
MUODOSTUMINEN TAMPEREELLA
1820—1920

Osuuskunta Vastapaino • Tampere • 1986
Suomen Historiallinen Seura • Helsinki • 1986

Teos on otettu julkaistavaksi Suomen Historiallisen Seuran sarjassa Historiallisia Tutkimuksia Tampereen yliopiston Humanistisen tiedekunnan tiedekuntaneuvoston 22. tammikuuta 1986 antaman painatusluvan perusteella.

Kannen suunnittelu: Rauno Endén

Kansikuva: Tampereelta. Valistuksen maantieteellisiä kuvia 13. 1911.

Valokuvat: Tampereen kaupunginarkisto.

© Pertti Haapala
Suomen Historiallinen Seura
Vastapaino

ISSN 0073-2559
ISBN 951-9254-75-7/SHS
ISBN 951-9066-17-19/VP

Vammalan Kirjapaino Oy
Vammala 1986

Esipuhe

Tämän tutkimuksen synnystä olen erityisen kiitoksen velkaa tohtoreille Karl Marx, Väinö Voionmaa ja Viljo Rasila. Ensin mainittu johdatti minut kysymään mikä on yhteiskunta, toinen näytti että asia on mielenkiintoinen myös Suomen historian näkökulmasta ja kolmas ohjasi minua käytännön tutkimustyöhön. Käytännöllisenä alkuna tälle tutkimukselle oli yhteistyö opiskelutoverini Antti Alasen kanssa, jonka kanssa tein yhteisen gradun Tampereen kaupungin 200-vuotisjuhlan kunniaksi. Idea siihen tuli Yhdysvaltain 200-vuotisjuhlista vuonna 1976. Rinnastus ei ole tarkemmin ajateltuna kaukaa haettu, sillä mainitut juhluvuodet väläyttivät tuolloin mieleemme vertailevan yhteiskuntatutkimuksen mahdollisuuden. Samanaikaisesti minun oli helppo innostua sosiaalihistoriallisesta tutkimuksesta, jonka professori Viljo Rasila oli tuonut Tampereen yliopiston historiatieteen laitokselle. Sain käydä hyvän tutkijakoulun kahdessa hänen johtamassaan tutkimushankkeessa, nimittäin ns. Muuttoliike-projektissa ja Tampereen työväestö-projektissa. Tuolloisesta yhteistyöstä haluan kiittää erityisesti Esa Vainiota, Heikki Siipoa, Jouko Jaakkolaa, Heikki Näreikköä ja Ari Järvelää. Näiden hankkeiden jälkeen sain jatkaa työtäni Suomen Akatemian tutkimusassistenttina, mistä kiitokset Valtion humanistiselle toimikunnalle. Tampereen yliopiston historiatieteen laitoksen koko henkilökuntaa kiitän kannustavasta ystävällisyydestä. Innostavista keskusteluista kiitän erityisesti Viljo Rasilaa, Vilho Hämäläistä, Jouko Jaakkolaa, Markku Hyrkkästä ja Tapani Turkkaa. Ap.prof. Yrjö Kaukiainen esitti tutkimuksen käsikirjoitukseen hyödyllisiä huomautuksia. Kimmo Kestinen piirsi tutkimuksen kuviot ja Ilona Koivisto-Nieminen etsi valokuvat. Käytännöllisestä avusta ja ystävällisyydestä kiitän Tampereen yliopiston Tietokonekeskuksen ja käyttämieni arkistojen henkilökuntaa, varsinkin Tampereen, Kangasalan, Pälkäneen ja Luopioisten seurakuntien osalta, joissa viivyin vaivoiksi asti vuosina 1977–1981.

Tutkimuksen rahoituksesta lankeaa pääosa Suomen Akatemian osalle, mutta myös muualta saamani taloudellinen tuki on ollut tärkeätä. Tampereen kaupungilta olen saanut kaksi tutkimusapurahaa sekä tukea tämän kirjan julkaisemiseen. Lisäksi kiitän apurahoista Tampereen yliopistoa, J. Finnen Säätiötä, H.&H. Honkasen Säätiötä, Emil Aaltosen Säätiötä, Kansan

Sivistysrahastoa ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraa. Tutkimuksen julkaisemisen mahdollisti Suomen Historiallisen Seuran ja Osuuskunta Vastapainon joustava yhteistyö. Kiitän julkaisijoita erinomaisesta tutkijaystävällisyydestä, erityisesti kustannustoimittajia, Rauno Endeniä ja Teijo Makkosta.

Ilman perhettäni ja ystäviäni olisin ollut ehkä ahkerampi, mutta varmasti onnettomampi ihminen. Omistan tämän tutkimuksen vanhemmilleni.

Luopioisissa 1986

P.H.

Sisällysluettelo

JOHDANTO	11
1. ALKU: SÄÄTY-YHTEISKUNNAN AIKA 1820—1870	21
1.1. TEHTAAT	21
Legenda James Finlaysonista. Rahamiehet. Tampereen teol- listumisrytmi. Pääoma ja yhteisö.	
1.2. TEHDAS JA SEN VÄKI	33
Tehdasjärjestelmä. Naiset tehtaassa. Tehdaslapset. Tehdas- yhteisö. Tehtaalaisen sielunrakennus.	
1.3. NS. ESITEOLLISET TYÖNTEKIJÄRYHMÄT	74
Oppipojat ja kisällit. Ulkotyöläiset. Rengit ja piiat. Yhteen- veto työntekijäryhmistä.	
1.4. TYÖVÄESTÖ SÄÄTY-YHTEISKUNNASSA	88
Sääty-yhteiskunnan säädyttömät. Säädyt ja sosiaalinen ra- kenne. Raja-aidat ja niiden ylittäminen. Työväestön tausta ja sosiaalinen nousu.	
YHTEENVETO: KAPITALISMIN PEHMEÄ LASKU	99
2. MURROS: LIBERALISMIN AIKA 1870—1900	101
Murroskausi — mitä se on?	
2.1. KASVU	102
<i>Työllisyyden kasvu ja uusi työllisyys.</i> Vapaa palkkatyö ja elinkeinovapaus. Työllisyyden kasvu. Vapautettu ulkotyö. Uusi käsityö ja pienteollisuus. Palveluiden synty. Alemmat toimihenkilöt.	
<i>Väestönkasvu.</i> Osatekijät. Muuttoliike. Syntyvyyden kasvu ja sen syyt. Kuolleisuuden laskun syyt. Väestönkasvun seu- raukset.	

2.2.	ONGELMAT	138
	Köyhyys. Työttömyys. Sairaus. Asunto-ongelma. Moraali ongelmana. Perheen asema.	
2.3.	REAKTIO	176
	<i>Työväen kasvatusohjelmat.</i> Oma-apu. Työväensuojelun mo- tiivit ja tulokset. Työajan lyhentäminen. Raittiusliike. Sivi- tysliike ja koulu. <i>Politiikka</i> — <i>Työväenyhdistys. Yhteiskun- takritiikin synty.</i> Käsitykset työstä ja työnantajasta. Käsityk- set Jumalasta ja kirkosta. Käsitykset vallasta.	
	YHTEENVETO: MURROSKAUDEN TYÖVÄESTÖ JA LUOKKAYHTEIS- KUNNAN JUURET	206
3.	VAKIINTUMINEN: UUDEN YHTEISKUNNAN AIKA 1900— 1920	209
	Vakiintuminen ja »uusi yhteiskunta»	
3.1.	RAKENNE	211
	Ammatit. Miehet ja naiset. Ikärakenne. Perheelliset ja nai- mattomat. Palkkaerot. Työväestön tuloryhmät. Sosiaalinen tausta.	
3.2.	TYÖLÄISELÄMÄN MUUTOKSET	244
	<i>Elintaso.</i> Palkkavaihtelu. Reaalipalkka. Kulutus ja varalli- suus. <i>Liikkuvuus, ura ja elämänkaari.</i> Työläiseksi tulo. Aloitusa- matti. Ammatinvaihdokset. Sosiaalinen nousu. Sukupolvi- tainen liikkuvuus. Ikä, perhe ja ura.	
3.3.	TYÖVÄESTÖN YHTEISKUNNALLINEN ASEMA	276
	<i>Luokat ja luokkarajat.</i> Tuloerot luokkarajoina. Liikkuvuus ja luokkaraja. <i>Työväestö poliittisena luokkana.</i> Järjestäytymisen syyt. Puo- lue. Instituutio ja identiteetti. Suurlakko 1905. Suurlakon jäl- keen. Vallankumouksen tamperelainen tausta. Sota ja työ- väenvalta 1918. Sodan jälkeen.	
	YHTEENVETO: DEMOKRAATTINEN LUOKKAYHTEISKUNTA ...	321
4.	MALLIT JA TAMPERE	323
	Sosiaalihistoriallinen vuorovaikutusmalli. Työväestön luok- kaluonne. Luokkateoriat. Tehtaan valossa.	

LIITTEET	343
Lähteet ja tutkimusmenetelmät	343
Tilastot. Väestörekisterit. MUULI-aineisto. Paikkakunta- ja sosiaaliluokitus. Kuvaavat aineistot.	
Luettelo taulukoista ja kuvioista	354
Liitetaulukot	357
Lähdeluettelo	380
Summary	393
Asiahakemisto	406

Johdanto

*»Pieni kauppala joka neliöpeninkulmalla muutamien satojen uutterain tehdas- ja käsityöläisten asu-
mana muuttaisi koko maan puutarhaksi.»*

J. V. Snellman¹

Tämä tutkimus kuvaa Suomen varhaista teollistumista — aikaa jolloin nykyisen Suomen peruspiirteet hahmottuivat. Vuosien 1820—1920 aikana syntyi paitsi uudenlainen talous- ja yhteiskuntaelämä myös uudenlainen ajatusmaailma, johon kuului innokas väittely yhteiskunnallisista kysymyksistä. Juuri teollistuminen seurauksineen on herättänyt eniten keskustelua siitä onko maailma mennyt parempaan vai huonompaan suuntaan. Mielipiteet ovat jakautuneet sekä yleisessä mielipiteessä että tutkimuksessa kahtia, ns. optimistiseen ja pessimistiseen näkemykseen, joista edellinen korostaa teollistumisen etuja ja jälkimmäinen sen haittoja. Tämän tutkimuksen tarkoitus ei ole puolustaa jompaa kumpaa näkökantaa, sillä vastakkainasettelu on yksinkertaisuudessaan harhauttava. Tällainen väittely, jota käytiin jo sata vuotta sitten Tampereellakin, on joka tapauksessa lisännyt kiinnostusta aiheeseen ja vaikuttanut tutkimuksen otsakkeen valintaan. »Tehtaan valossa» on lievä kannanotto optimistisen koulukunnan puolesta. Sen tarkoitus on myös palauttaa mieliin, että 1800-luvun keskustelussa teollistumisen puoltajat olivat selvästi voitolla, sillä varsinkin Tampereella teollisuuden tuomia etuja oli vaikea kiistää. Tällaiset arvioinnit ovat mielenkiintoisia myös siksi, että ne näyttävät riippuneen enemmän itse arvioitsijasta kuin siitä mitä todellisuudessa on tapahtunut. Tämän tutkimuksen tarkoitus on auttaa näkemään miksi varhaisen teollistumisen aika, ns. teollinen vallankumous, on saanut itselleen sekä romanttisen edistyksen että kurjuuden sädekehän. Kumpikin näkemys on tietysti väärä — mutta myös oikea.

¹ Her ordförandens i Finska Hushållningssällskapet yttrande om huslödjer, Finlands Allmänna Tidning 6. 3. 1968. Myös: J.V.S., Suomen teollisuus suomalaisen kansallisuuden edellytyksenä, Saima 1/1846 (Kootut teokset V, s. 179—184).

Tampere

Yleinen käsitys teollistumisen varhaisvaiheista, tehtaiden synnyn ajasta, on pitkälle muodostunut Englannin historian ja siitä syntyneiden yleistysten mukaan. Sikäläinen tutkimus on jo moneen kertaan todennut teollistumisen vähemmän dramaattiseksi tapahtumaksi kuin on oletettu, mutta lähinnä kaunokirjallisuuden muovaamat yleiset käsitykset eivät ole juurikaan muuttuneet. Tässä tutkimuksessa ei oteta kantaa Englannin historiaan, vaan katsotaan miltä asiat näyttivät Suomessa ja Tampereella. Suomi oli tunnetusti maatalousmaa vielä tämän tutkimuksen päättymisvuonna. Silti maassa oli suurteollisuutta ja suuria kaupunkeja, joissa yhteiskunnalliset muutokset saatettiin kokea kuten suurissa teollisuusmaissa. Tampere oli 1800-luvulla maan ainoa tyypillinen teollisuuskaupunki, vaikka ei toki ainoa paikka, missä oli teollisuutta. Tämä on tutkimus Tampereesta vuosina 1820–1920, mutta kyse ei ole sinänsä Tampereen paikallishistoriasta, vaan yleisemmästä teollistumisen tutkimuksesta. Rajoittuminen yhteen kaupunkiin on perusteltua paitsi Tampereen edustavuuden vuoksi myös metodisista syistä. Vain rajoittumalla alueellisesti pieneen tutkimusalueeseen, on mahdollista selvittää teollistumista ja sen seurauksia monipuolisesti. Tällöin yhden tutkijan on mahdollista syventyä sekä talous-, väestö-, sosiaali- että kulttuurihistorialliseen tutkimukseen. Kansainvälisessä sosiaalihistoriallisessa tutkimuksessa tällainen raja on osoittautunut hedelmälliseksi ja usein ainoaksi tavaksi tavoittaa historia myös ihmisten kokemusten tasolla.

Tutkimus alkaa ajasta, jolloin Tampere ei vielä ollut suurteollisuuden kaupunki, vaan käsityöläiskylä. 1820-luvulla kuuluisa James Finlayson aloitti työnsä Tampereella. Tutkimus päättyy sata vuotta myöhemmin. Tällöin uudet elinkeinot ja kaupunkilainen elämäntapa olivat jo vakiintuneet Tampereelle. Suomesta oli tullut itsenäinen valtio ja teollistumisen synnyttämä työväestö oli käynyt sodan vallankumouksen puolesta. Koska Tampere oli ainoa suomalainen kaupunki, joka syntyi suurteollisuuden varassa, ja koska Tampereen teollistuminen ei perustunut puuhun, Tampere ei ole täysin edustava kuvaamaan Suomen teollisuuspaikkakuntia 1800-luvulla.² Tampere oli elinkeinorakenteeltaan lähempänä Englannin Lancashiren ja Saksan Ruhrin kaupunkeja. Tampere oli kuitenkin Suomessa ja osa Venäjän valtakuntaa. Teollistumisen edellytykset ja yleiset puitteet poikkesivat siten huomattavasti Englannista ja Keski-Euroopasta. Tämä oli ratkaisevaa ja siksi Tamperettä voi ajatella poikkeuksellisuudestaan huolimatta nimenomaan suomalaisena tapauksena. Tämän tutkimuksen yksi tulos on, että teollistumisen seurauksiin, kuten työvään asemaan, vaikutti ratkaisevasti se ympäröivä yhteiskunta, jonka teollinen saareke Tampere oli. Tässä mielessä Tampere kuvaa koko suomalaista yhteiskuntaa, eikä ole syytä liiaksi korostaa Tampereen erilaisuutta.

² Jutikkala, Urbanisoituminen, Suomen kaupunkilaitoksen historia II, s. 11–24.

Tutkimusongelma

Tutkimuksen aiheena on teollistuminen, mutta ei kokonaisuudessaan, vaan teollistumisen sosiaalhistorian yksi puoli: työväestön historia. Työväestön historia on puolestaan nähty tässä tutkimuksessa yhdestä kokoa-vasta näkökulmasta. Se on työväestön muodostuminen. Se on lyhyesti sanottuna myös tutkimusongelma ja laajemmin se tarkoittaa seuraavaa. Tässä tutkitaan miten Tampereelle syntyi uusi yhteiskuntaluokka, josta aikaan käytettiin yleisesti nimitystä työväestö, työväki, arbetsfolk ja lopulta työväenluokka, — miten tuo väestönosa kasvoi ja muuttui, millainen oli sen rakenne ja luonne. Työväestön luonne on tässä ymmärretty laajasti. Siihen kuuluvat työväestön asema ja rooli yhteiskunnassa sekä käsitykset työväestöstä — heidän omansa ja muiden. Työväestön muodostuminen sisältää kysymyksen mitä työväestö oli. Käsitettä »muodostuminen» on käytetty siksi että se kuvaa muutosta samoin kuin ajatusta siitä että tehtävänä on tutkia niitä osasia ja tekijöitä, joista työväestö muodostui. Lisäksi käsite on vaikiintunut sosiaalihistoriallisessa tutkimuksessa (formation, forming, la formation, making, konstituierung). Muodostumisen voi loogisesti jakaa neljänlaisiin tekijöihin: ulkoisiin, sisäisiin, objektiivisiin ja subjektiivisiin. Ulkoisilla tarkoitetaan niitä tekijöitä, jotka erottavat työväestöä muista väestöryhmistä. Mitään yhteiskuntaryhmää ei voi määrittää vain itsestään lähtien, vaan se on aina tulos suhteista ja rajoista muihin. Sisäisillä tekijöillä tarkoitetaan työväestön rakennetta ja muita tekijöitä, jotka määräävät sen homogeenisuutta. Esimerkiksi muusta väestöstä selvästi erottava työväestö voi olla silti sisäisesti hyvin hajanainen. Taloudellisia ja sosiaalisia elämänehtoja, jotka jakavat väestöä erilaisiin luokkiin on totuttu nimittämään objektiivisiksi tekijöiksi. Työväestön muodostumisessa ei ole kuitenkaan kysymys vain rakenteista, vaan myös elävistä ihmisistä, jotka kokevat ja määrittävät asemansa itse. Subjektiivisilla tekijöillä tarkoitetaan ajan ihmisten käsityksiä luokkajasta. Tämä puoli tulee esiin kysymyksessä työväestön identiteetistä. Kaikkiaan muodostuminen kattaa käsitteenä sekä taloudellisen, demografisen, sosiaalisen että maailmankatsomuksellisen muutoksen.

Työväestön muodostuminen on teoreettinen lähtökohta. Siinä on kyse sosiologiasta tutusta luokkateoriasta. Tämän tutkimuksen jäsennostapa on peräisin luokkateoriasta, tarkemmin sanoen Karl Marxin ja Max Weberin viitoittamasta perinteestä.³ Työväestön muodostuminen on nähty yhteiskuntaluokan muodostumisena. Käsite työväenluokka on kuitenkin hypoteettisesti hylätty. Yhtenä tutkimustehtävänä on ollut nimenomaan luokkateorian selittävyys työväestön historiassa. Ajan yhteiskuntaa voidaan nimittää luokkayhteiskunnaksi, mutta historian tutkimus voi tarkentaa määritelmää: missä mielessä ja millaisin ehdoin oli kyse luokkayhteiskunnasta tai miten

³ Luokkateoreettista lähestymistapaa on käsitelty tarkemmin tämän tutkimuksen loppuluvussa.

luokkayhteiskunta muuttui tai syntyi. Historiantutkimuksen päätehtävä ei ole kehittää luokkateoriaa, vaan tuottaa ja jäsentää tietoa menneisyydestä. Tämän tutkimuksen päätehtävä on esittää Tampereen työväestön muodostumisen konkreettinen historia. Sosiaalihistoriallinen tutkimus valikoi tutkimuksen kohteeksi erityisesti taloudellisen ja demografisen kehityksen. Tällöin esimerkiksi kansatieteellinen, kulttuurihistoriallinen ja poliittisen historian kenttä jäävät syrjemmälle. Näitä historian osa-alueita on käsitelty siinä määrin kuin ne ovat tutkimusongelman kannalta yhteydessä taloudellis-demografisiin tekijöihin tai niiden selitysvoimaan. Sosiaalihistoriallinen tutkimus ei yksinomaan rajaa historiaa osa-alueisiin, vaan siihen sisältyy myös näkemys, että korostamalla juuri taloudellis-sosiaalisia tekijöitä tavoitetaan oleellisin teollistumisen ja työväestön historiassa. Sosiaalihistoria on tässä ymmärretty tutkimustapana, joka pyrkii selittämään yhteiskunnan eri »ta-sojen» (talous, väestö, elintavat, ajattelutavat, politiikka) vuorovaikutusta ja riippuvuutta toisistaan.⁴ Tätä tutkimustapaa voisi nimittää sosiaalihistorialliseksi vuorovaikutusmalliksi. Se on määrännyt myös tutkimuksen esitystavan.

Esitystapa

Tutkimuksen esitystapa on perinteinen. Työväestön muodostumisen eri puolia on esitelty omissa alaluvuissaan lähes kronologisessa järjestyksessä. Ajallinen jaottelu eli jako kolmeen päälukuun on kuitenkin tehty tutkimustulosten mukaan. Tutkimuksen yksi päätulos nimittäin oli, että Tampereen työväestön muodostumisessa oli kolme selvästi toisistaan erottuvaa vaihetta. Ne muodostavat tutkimuksen kronologian, mutta ovat syy myös siihen, että esitystapa ei ole täysin kronologinen, vaan yhtä asiaa (esim. väestönkasvua) on käsitelty perusteellisesti vain kerran (2. luvussa), jolloin se oli muutoksen selittäjänä erikoisen merkittävä, ja muissa luvuissa on vain viitattu tarkempaan käsittelyyn toisaalla. Kolmelle pääluvulle on annettu varsin abstraktit nimet *Alku*, *Murros* ja *Vakiintuminen*. Ensimmäisessä luvussa kuvataan aikaa noin 1870-luvulle asti eli käsitellään sitä miten kaikki sai alkunsa, suurteollisuuden alkua ja olosuhteita sääty-yhteiskunnassa, johon tamperelainen suurteollisuus työntyi »ennenaikaisesti». Seuraavassa luvussa ollaan jo ajassa, jolloin teollistuminen löi itsensä läpi ympäri Suomen. Se oli nopean muutoksen aikaa, jota on usein kutsuttu liberalismien ajaksi. Tällöin sääty-yhteiskunnan puitteet murtuivat. Myös tamperelaisyhteiskun-

⁴ Tällaisen tutkimusohjelman esitteli Eric Hobsbawm työväestön tutkimukseen jo 1960-luvulla: *From Social History to the History of Society*, luku IV. Ajatus on keskeinen myös Ranskan annalistisessa sosiaalihistoriassa. Tosin heidän tunnetuimmat tutkimuksensa eivät koske työväestöä. Myös sosiologiaan kallistunut uusi sosiaalihistoria pyrkii »kokonaishistoriaan»: Kocka, *Sozialgeschichte*, s. 97–107; Neale, *Class in English History*, s. 1–16.

Taulukko 1. Tampereen työväestön historian pääpiirteitä vuosina 1820—1920.

	talous	väestö	yhteiskunta
I alkua vuodet 1820—1870 <i>teollistuminen sääty-yhteiskunnan puitteissa</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Tampereen »ennenaikainen» teollistuminen • ulkomaiset markkinat • työvoiman käyttö ja liikkuvuus rajoitettua • naiset ja lapset tehdastyössä • nälkävuodet 1866—1868 	<ul style="list-style-type: none"> • työväestön laaja rekrytointipohja • väestörakenne vahvasti vinoutunut • vilkas sosiaalinen liikkuvuus 	<ul style="list-style-type: none"> • sääty-yhteiskunnan laillinen eri-arvoisuus • työväestö suljettu pois »yhteiskunnasta» • työväestö jakaantunut erillisiin ryhmiin • patruunan ja kirkon luja valta; yhteiskuntarauha
II murros vuodet 1870—1900 <i>teollistuminen murtaa vanhan yhteiskuntarakenteen</i>	<ul style="list-style-type: none"> • nopea kasvu kotimarkkinoiden varassa • kaupan kasvu • uusi työllisyys: rakentaminen ja palvelut • palkkatyön läpimurto 	<ul style="list-style-type: none"> • liikamuutto kaupunkeihin • voimakas luonnollinen lisääntyminen • suuri kuolleisuus • sosiaaliset ongelmat syntyvät • proletarisoituminen 	<ul style="list-style-type: none"> • kansakoulu • liberalismi talous-, väestö- ja yhteiskuntapolitiikassa, elinkeinovapaus 1879 • keskustelu sosiaalisista ongelmista • politiikka syntyy: aatteelliset liikkeet, suomalaisuus ja sosialismi (TTY 1886)
III vakiintuminen <i>demokraattisen luokkayhteiskunnan syntyminen: Suomi</i>	<ul style="list-style-type: none"> • teollisuuden monipuolistuminen; sekundaarielinkeinojen kasvu • taloudellinen taantuma • elintason nousu 	<ul style="list-style-type: none"> • demografinen tasapainottuminen: muutto-liikkeen väheneminen, perheellistuminen, syntyvyyden lasku • sosiaalisen liikkuvuuden vähentyminen: toisen polven työväestö, luokkien sulkeutuminen • kuolleisuuden lasku 	<ul style="list-style-type: none"> • ns. I sortokausi • suurlakko 1905 • poliittinen demokratia 1906 • työväestön joukkojärjestäytyminen • työväenliikkeen institutionalisoituminen • vallankumous ja sota 1917—1918 • koulutuksen lisääntyminen

nassa korostuivat tällöin nopea muutos ja siihen liittyneet ongelmat. *Murroksen* aika synnytti uudet yhteiskuntaelämän muodot, mm. politiikan, jotka vakiintuivat 1900-luvun alussa. Kolmas pääluku käsittelee tätä uuden yhteiskunnan vakiintumista, jolloin nopein muutos oli jo takana ja mm. uusi kaupunkilainen elämäntapa vakiintui. Työväestölle se merkitsi »lopullista» sosiaalistumista porvarilliseen yhteiskuntaan. Oheiseen taulukkoon on koottu näiden päälukujen kuvaaman ajan oleellisia piirteitä talous-, väestö- ja yhteiskuntakehityksen piiristä. Se auttane lukijaa orientoitumaan aiheeseen.

Lyhyt katsaus aikaisempaan tutkimukseen

Teollistumisen historia on sosiaalihistorian eniten tutkittu alue. Tämä tutkimus alkoi jo viime vuosisadan puolella. Sieltä on myös työväestön historian keskeinen teoreettinen juonne. Ajan sosiaalipoliitikkoja ja sosiologeja kiinnostivat ajan sosiaaliset ongelmat ja työväestön sopeutuminen yhteiskuntaan. Tähän tutkimukseen haettiin aineksia myös historiasta.⁵ Suomessa tähän sosiaalihistorian syntyvaiheeseen liittyy myös se tutkimus, joka tässä on ollut perustana kotimaisen tutkimuksen osalta, nimittäin Väinö Voionmaan, Heikki Wariksen, O. K. Kilven ja Eino Kuusen tutkimukset.⁶ Kilpi edustaa tutkimusta, jossa historiallisen aineiston käsittelyssä käytettiin rohkeasti taloustieteen ja yhteiskuntatieteiden teoreettisia malleja. Kuusi taas kuuluu perinteeseen, jossa tutkimus palveli oman ajan sosiaalisten ongelmien ratkaisuyrityksiä. Mainitut tutkijat monien muiden ohella toivat historiantutkimukseen teoreettisia lähestymistapoja, jotka ovat tulleet uudelleen voimakkaasti esille vasta viime aikoina. Voionmaa ja Waris puolestaan ovat työväestön sosiaalihistorian uranuurtajat Suomessa. Voionmaan Tampereen historiassa ja Wariksen Helsinki-tutkimuksessa oli julkilausuttuna tavoitteena työväestön sosiaalihistoria. Voionmaan kohdalla tosin tavoite toteutui vain fragmentteina, työväestön historia oli osa kaupungin historiaa. Hänen näkökulmansa oli yhdistelmä marxilaisperäistä (Sombart) kapitalismi- ja luokkateoriaa ja kollektivistista instituutioiden ja kulttuurin

⁵ Modernin sosiaalihistorian isinä on siksi mainittava klassisen sosiologian suuret nimet Karl Marx (Pääoma I), Max Weber (Economy and Society; Protestantinen etiikka ja kapitalismin henki) ja Ferdinand Tönnies (Die Entwicklung der Sozialen Frage) sekä yhtä tunnetut taloustieteilijät Gustav Schmoller (Die Soziale Frage) ja Werner Sombart (Der Moderne Kapitalismus).

⁶ Suomessa työväenkysymykseen liittynyt yhteiskuntatutkimus sekä pitkälle myös koko sosiaalihistorian alku kytkeytyi »katederisocialistiseen» Kansantaloudelliseen yhdistykseen, — Harmaja, Kansantaloudellinen yhdistys 1884—1934; Haapala, Muotia vai ei? — Suomalaisen sosiaalihistorian muuttuvat näkökulmat, s. 265—7. Mainituilta suomalaistutkijoilta tarkoitetaan tässä lähinnä seuraavia tutkimuksia: Voionmaa, Tampereen kaupungin historia II—III (ensimmäinen painos 1903—1910); Waris, Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkän sillan pohjoispuolelle (I osa 1932); Kilpi, Suomen siirtolaisuus ja 19. vuosisadan kansantalous; Kilpi, Suomen ammatissatoimiva väestö ja sen yhteiskunnalliset luokat II, Kaupungit; Kuusi, Talviyötyttömyys; Kuusi, Sosiaalinen kysymys ja sosiaalinen liike.

historiaa (Lamprecht). Jälkimmäinen johti Voionmaan kansan ja joukkojen historian arvostamiseen. Edellinen taas sai hänet näkemään työväestön muodostumisen osana kapitalistisen talousjärjestelmän historiaa. Työväestö muuttui sääty-yhteiskunnan erillisistä palkollis- ja ammattikuntaryhmistä »laajaksi yhdenmukaiseksi taloudelliseksi luokaksi: »köyhälistöksi»...».⁷ Palkkatyö ja työväenliike yhdistivät työväestön luokaksi 1900-luvun alussa. Voionmaa erotti työväestön muodostumisessa samantapaiset vaiheet kuin näkyy tämän tutkimuksen jäsentelyssä: sääty-yhteiskunta, vapautumisen eli liberalismien aika ja viimeisenä sosiaalinen aikakausi. Viimeksimainitulla hän tarkoitti 1900-lukua, mutta analyysi jäi Tampereen historian kolmannessa osassa viittaukseksi ja vuoden 1905 jälkeistä aikaa käsittelevä neljäs osa, jonka hän kirjoitti vasta 1930-luvulla oli hätäinen työ, jossa teoreettisiin pohdintoihin ei enää palattu. Työväestön muodostumisessa Voionmaa näki lähinnä kaksi tekijää, työväestön taloudellisen ja oikeudellisen aseman, joita hän tutki melko tarkkaan. Hänen tutkimuksestaan puuttui sen sijaan kunnollinen demografian ja yhteisön analyysi. Ne olivat taas ominaisia Heikki Warikselle, jolle Pitkäsillan pohjoispuoli oli »erikoinen ns. luonnollinen sosiaalinen alue» ja »erikoislaatuinen kaupunkilaistyöväen yhteiskunta».⁸ Tutkimuskohde oli Warikselle alueellinen ja sosiaalinen yhteisö, jonka ominaislaadun hän halusi selvittää. Käytännössä tämä merkitsi erityisesti väestö- ja elinolojen rakenteellista kuvaamista. Tavoitteena oli myös »työläisyhteiskunnan sisäiseen, sielulliseen ja siveelliseen murrokseen paneutuminen», mutta se työ jäi kesken.⁹ Sosiaalishistoriallisen tutkimuksen ominaislaatua kuvaa, että Wariksen tutkimuksen ensimmäinen osa hyväksyttiin historian väitöskirjana, vaikka se on selväpiirteinen sosiologinen tutkimus. Esikuvia hän oli saanut 1920-luvun amerikkalaisesta kaupunkisosiologiasta.

Voionmaan ja Wariksen jälkeen Suomessa ei ole ilmestynyt samantyyppisiä tutkimuksia. Muutamissa kaupunkihistorioissa työväestö on saanut tavallista enemmän tilaa ja työväestön luonnetta ja roolia on pohdittu vakavasti. Kansatieteen piirissä on tehty, useimmin pienimuotoisia, tutkimuksia työläisyhteisöistä.¹⁰ Viime vuosina on historian ja yhteiskuntatieteiden piirissä alkanut uusi kiinnostus työväestön sosiaalishistoriaan, josta mainittavin suomalainen esimerkki on Viljo Rasilan johtama Tampereen työväestöprojekti, jonka piiriin käsillä oleva tutkimus kuuluu ja jonka tutkimusideana on ollut kokonaisvaltainen sosiaalishistoria. Tällä uudella kiinnostuksella on

⁷ Voionmaa, emt. III, s. 662—664; Voionmaa, Tampereen työväki työväenliikkeen kynnyksellä, TTY 50-vuotias, s. 9—10.

⁸ Waris, emt., s. 9. (Viitteet tässä toisen painoksen mukaan.)

⁹ Sama, s. 250.

¹⁰ Kaupunkihistorioista mainittakoon Wariksen ja Åströmin osuudet Helsingin kaupungin historiassa, Soikkasen Varkauden historia ja Rasilan uusi Tampereen historian osa II. Kansatieteen piiristä on laajana tutkimuksena mainittava Aaltosen Vanhan Forssan elämää. Se perustuu muistitiedon käyttöön ja on sellaisenaan työväestön historian klassikko, vaikka ei olekaan tarkoituksellisesti työväestön tutkimusta. Tampereesta on Kanerva julkaissut useammankin tutkimuksen (ks. kirjallisuusuutelo), joissa haastattelut ovat keskeisenä aineistona. Niiden ongelmana on kuitenkin esitellyn tapausten edustavuus. Yksityistapaukset ilman laajempia taustoja muuttuvat näet helposti yleisiksi tapauksiksi.

kansainvälinen taustansa. Uuden kansainvälisen tutkimuksen piirteistä voi mainita seuraavia: Tutkimus on hyvin laajaa. Se on jo pirstoutunut työn, elinympäristön, perheen, harrastusten, toimeentulon, ideologian, politiikan jne. erillishistorioihin. Tutkimus on usein teoreettisesti suuntautunutta ja tutkimusmenetelmänä automaattinen tietojenkäsittely on yleistynyt. Tässä yhteydessä on mahdollista kiinnittää enemmän huomiota vain niihin tutkimuksiin, joissa tavoitteena on luoda kokonaiskuva työväestön muodostumisesta. Tällaisissa tutkimuksissa on noudatettu kahta tapaa. Toisaalla ovat yleisesitykset, jotka kattavat kokonaisia maita tai jotka vertailevat eri maiden työväestön muodostumista ja toisaalla ovat perustutkimukset, jotka keskittyvät useimmin suppeaan alueeseen tai yhteen työväen ryhmään. Edellisistä voidaan esimerkinomaisesti poimia Jürgen Kuczynski ja Edward P. Thompson. He ovat alan »vanhoja herroja», joita ei koskaan unohdeta, kun puhutaan työväestön historiankirjoituksen metodeista. Kuczynskin suuri tehtävä on ollut laatia peruskartoitus työväestön muodostumisesta eri maissa.¹¹ Hän puhuu »työväenluokan synnystä» ja pohjaa teoreettisesti suoraan Marxiin. Kysymys on silloin kapitalistisen talouden ja palkkatyön leviämisen historiasta. Hänen laajassa perspektiivissään Suomi on sellainen takamaa, että sitä ei edes mainita. Kuczynski on onnistunut selittämään työväestön muodostumisen suuret erot, jotka johtuivat kapitalismin erilaisesta kehityksestä. On 'klassinen' Englanti, 'vallankumouksellinen' Ranska, 'puo-lifeodaalinen' Saksa ja 'erikoistapaus' Yhdysvallat. Työväenliikkeen pääpiirteinen erilaisuus selittyy tästä samasta eriaikaisuudesta. Thompson on myös suurten linjojen tutkija, mutta aivan eri tavoin. Hän on tullut kuuluisaksi paitsi pääteoksestaan *Making of the English Working Class* myös teoriattomuudestaan tai epädogmaattisuudestaan. Hän julistaa, että »working class did not rise like the sun» ikäänkuin vastauksena Kuczynskille ja nuorille teoreetikoille.¹² Thompson problematisoi käsityksen työväenluokasta. Hänelle se ei ole automaattinen tulos kapitalismista, vaan luokka on tietoisuutta, tunnetta, toimintaa, — kulttuuri. Työväestön muodostumisen historian keskeinen keskustelunaihe onkin hänen tutkimuksensa ilmestymisestä lähtien ollut luokan käsite, sen selittävyys sekä työväestön ja työväenliikkeen suhde.¹³

Uusin laajan perspektiivin sosiaalihistoria on useimmin toteutunut koomateosten muodossa. Työväestön muodostumisen vertailevina perusteoksina voidaan mainita *Cambridge Economic History of Europe*-sarjan osat VII: 1—2 sekä H.-V. Wehlerin toimittama *Klassen in der europäischen*

¹¹ Kuczynskin pääteos on laaja sarja *Die Geschichte der Lage der Arbeiter*, jonka osassa XXXVI, *Die Theorie der Lage der Arbeiter*, hän on esittänyt tutkimusohjelmansa. Häneltä on suomennettu populaari lyhennelmä *Työväenluokan synty*. Nytemmin Kuczynski on painut saksalaisen työläisen arkipäivän historiaan: *Geschichte des Alltags des deutschen Volkes I—V*, Köln 1981—, kesken.

¹² Thompson, *Making of the English Working Class*, s. 9—12, postscript, s. 939. Laajemmin hän on esitellyt näkemystään ja vastannut kritiikkiin teoksessa *The Poverty of Theory and Other Essays*.

¹³ Thompsonin virittelemään keskusteluun luokista palataan loppuluvussa.

Sozialgeschichte. Kumpikin sisältää tiiviin esityksen eri maiden työväestön muodostumisesta, edellinen taloushistoriallisesta ja jälkimmäinen luokkatoteoreettisesta näkökulmasta. Edellisessä teoksessa on Tamperekin saanut osalleen anonyymin viittauksen, kun todetaan, että »Venäjän markkinat tarjosivat mielenkiintoisia mahdollisuuksia varsinkin suomalaisille tekstiilitehtaille, ja muutamat yritykset olivatkin, ihme kyllä, pohjoismaiden suurimpia teollisuuslaitoksia».¹⁴ Vertailevassa tutkimuksessa on mielenkiinnon kohteena ollut useimmin työväenliike, jolloin sosiaalhistoria on toiminut taustaselittäjänä. Sen sijaan paikallisesti rajatuissa yhteisötutkimuksissa aselma on yleensä päinvastainen. On pyritty kirjoittamaan historiaa alhaalta päin. Yleinen kaava on, että selvitetään perusteellisesti työ- ja muut elinolot, demografia ja sosiaaliset ongelmat. Näiden päälle asettuu sitten yhteiskunnallisen ajattelun ja toiminnan historia, useimmin protestit.¹⁵ Tällainen tutkimus on johtanut moniin uusiin arvioihin teollistumisen, työväestön ja työväenliikkeen suhteesta. Ensinnäkin on korostunut paikallisten tekijöiden merkitys, niiden suuret erot sekä mikrotason kokemusten suuri merkitys ihmisten ajattelutavoille. Työväestön positiivinen sosiaalistuminen yhteiskuntaan on korostunut vallankumouksellisuuden kustannuksella. Edelleen on monasti todettu, että teollistumisen muutos oli ihmisten kokemuksissa oletettua pienempi. Toisaalta sosiaalinen liikkuvuus on todettu »yllättävän» suureksi — sosiaaliset ongelmat taas odotettua pienemmiksi. Poliitikassa on työväestön taloudellisen aseman kehittyminen todettu melko huonoksi selittäjäksi. Tärkeämpää on ollut tietoisuus, jota taas on määrännyt yleinen poliittinen kehitys ja »ylhäältä» tuleva ideologia. Ylipäänsä voi todeta, että kaavamainen luokkat teoria on kokenut aikamoisen kolauksen, koska se on aliarvioinut erilaisuutta ja subjektiivisuutta. Teoreettisesti suuntautuneelle sosiaalhistorialle tämä ei ole suinkaan merkinnyt haaksirikkoa.

¹⁴ Hildebrand, *Labour and Capital in Scandinavian Countries* ..., s. 625.

¹⁵ Paikallisia tutkimuksia työväestön muodostumisesta, joissa tutkimusongelma on samantapainen kuin tässä tutkimuksessa: Gustafsson, *Industrialismens storstad* (Tukholma); Cederqvist-Gustafsson-Sperlings, *Industriarbetarklassens uppkomst: Stockholms arbetare 1850—1914*, Ett forskningsprogram; Crew, *Town in the Ruhr. A Social History of Bochum 1860—1914*; Marquardt, *A Working Class in Berlin in the 1840's?*; Dawley, *Class and Community. The Industrial Revolution in Lynn*; Lequin, *Les Ouvriers de la région lyonnaise I—II*; Pullat, *Eestin kaupunkien työväenluokan muodostuminen*; Potolov, *Pietarin työväestö 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa. Muovautumisen ja sosiaalis-demografisen rakenteen ongelmia*; Johnson, *Peasant and Proletariat: The Working Class of Moscow in the Late 19th Century*; Glenn, *Urban Workers in the early industrial revolution* (Stockport, Manchester); Zwahr, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse* (Leipzig); Foster, *Nineteenth Century towns — A Class Dimension* (Oldham, Northampton, South Shields); Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution* (Oldham); Griffen & Griffen, *Natives and Newcomers* (Poughkeepsie); Tenfelde, *Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft an der Ruhr im 19. Jahrhundert*; Katz, *People of Hamilton*; Selostuksia ja yhteenvetoja: Hunt, *British labour History 1815—1914*; Kaelble, *Historical Research on Social Mobility*; Katznelson, *Community, Capitalist Development and the Emergence of Class*; Kocka, *Lohnarbeit und Klassenbildung*; Kocka, *The study of social mobility and the formation of the working class in the 19th century*; Neale, *Class in English History 1680—1850*; Wehler (Hg.), *Klassen in der europäischen Sozialgeschichte*; Rodgers, *Tradition, Modernity, and the American Industrial Worker*. Ks. myös 4. luku.

Päinvastoin se on piristynyt ja etsii tietä entistä mielenkiintoisempiin tutkimuksiin. Tuloksissa on korostunut historiallisuuden ja kokonaisvaltaisuuden tarve eli teoreettisen ja vertailevan tutkimuksen merkitys silloin kun se perustuu vankkaan empiiriseen perustutkimukseen. Käsillä oleva tutkimus Tampereen työväestöstä ei ole vertaileva tutkimus, mutta sen kysymyksenasettelut juontuvat edellä mainitusta tutkimuksesta. Tarkoitus on antaa hyvin perusteltuja tuloksia yleistävämmän tutkimuksen käyttöön.

Yksi huomautus käsitteistä on tarpeellinen. Tässä tutkimuksessa puhutaan yleensä työväestöstä. Sillä tarkoitetaan ns. kokonaistyöväestöä eli työntekijöitä perheineen. Työväestöön on luettu kaikki ne, jotka tutkimusaikana luettiin epäitsenäiseen, ruumiillista tai avustavaa työtä tekevien joukkoon. Rajatapaukset selviävät jäljempänä. Työväenluokka-käsitettä on käytetty vain rajatussa ja aina erikseen perustellussa merkityksessä. Taulukoinnissa käytettyä sosiaaliluokitusta on selostettu liitteessä *Lähteet ja tutkimusmenetelmät*.

1.

ALKU

Sääty-yhteiskunnan aika 1820–1870

»Kiitos ja kunnia heille, jotka viime vuosina ovat edistäneet maan teollisuutta uusia tehtaita perustamalla! Kiitos ja kunnia heille, jotka ovat pyrkineet saamaan maan pääomat, niin rahat, työvoiman kuin raaka-aineet, niin tuottoisiksi kuin mahdollista, eivätkä kuten muut, ennen ja jälkeenpäin, kevytimielisesti ja ajattelematta tuhlaa niitä maalle hyödyttömiin yrityksiin!«¹

1.1. Tehtaat

Jos Tampereen työväestön historia aloitettaisiin ensimmäisestä työläisestä, ei varmaankaan pureuduttaisi siihen mikä oli oleellisin teollisuuden ja työväestön syntymisessä. Hedelmällisempää on tutustua ensimmäisiin työnantajiin. Tähän on useita syitä. Heidän toiminnassaan tiivistyivät ne taloudelliset ja yhteiskunnalliset olosuhteet ja mahdollisuudet, joista varhaisen teollisuuden oli ponnistettava. Juuri he olivat ihmisiä, joiden *toiminta* jätti historiaan jälkiä ja ohjasi asioita niin että Tampereesta tuli maan ensimmäinen teollisuuskaupunki. Työntekijöitä toki tarvittiin mukana alusta lähtien,

¹ K. Ch., Linnespinneriet i Tammerfors, Papperslyktan 31. 12. 1860.

mutta he vaikuttivat kaupungin ja omaan elämäänsä enemmän vain olemalla kuin pyrkimällä vaikuttamaan asioihin. Työväestö ei ollut vielä historiassa subjekti, vaan muiden toiminnan tulos, jos asiaa yksinkertaistetaan. Ylläoleva lehtikirjoitus ei täten ole sokeutta tai tehtailijoiden mielistelynhalua, vaan tarkkanäköisyyttä, joka ei ollut tuolloin yleistä. Kirjoittaja oli oikeassa havaitessaan »toiminnan miesten» ratkaisevan roolin. Koska tämän tutkimuksen tarkoitus ei ole kirjoittaa Tampereen tehtailijoiden historiaa, saavat muutamat heistä ja erityisesti James Finlayson, edustaa Tampereen varhaisia patruunoita. Heidän tarinansa ovat esimerkinomaisia kuvauksia Tampereen tehtaiden synnystä, tai oikeammin synnytystuskista.

Legenda James Finlaysonista

James Finlaysonin tarina, joka tässä lyhyesti esitellään, on totta, mutta siihen liittyy legenda koskesta, vapaakaupunkioikeuksista, armollisesta hallitsijasta, uskonnollisen hyveen voimasta, ahkeruudesta ja ihmeellisestä satumasta. Näillä asioilla selitettiin Tampereen tehtaiden synty viime vuosisadalla. Nämä selitykset elivät kirjoissa, lehdissä ja tarinoissa. Ne olivat aikansa ideologista todellisuutta. Mikä Finlayson sitten oli miehiään?²

Finlaysonin tulo Tampereelle oli monen sattuman tulos, mutta hänen taustassaan tulee esille aikaa kuvaavia laajempia yhteyksiä. Hän oli syntyjään skotti, joka aloitti uransa tekstiilitehtaiden koneiden rakentajana englantilaisissa tehtaissa. Kun koneiden vienti Englannista mannermaalle oli kielletty, houkuttelivat mannermaan tehtailijat ja hallitukset englantilaisia ammattimiehiä muuttamaan ja rakentamaan tehtaita. Näin oli James Finlaysonkin päätenyt Pietariin. Hän johti Kolpinossa konepajaa, jossa tehtiin koneita keisarillisille Aleksanterin tehtaille. Nämä tehtaot olivat valtion esimerkkilaitoksia, joilla näytettiin mallia maan teollistamisessa. Pietarissa Finlayson oli yhteydessä paitsi venäläisiin myös lukuisiin englantilaisiin. Sikä-läisessä brittiyhdyksunnassa vaikutti kveekariliike. Finlaysonin Tampereen yhteyden synnyttäjä oli hänen kveekariystävänsä John Pattersson, joka kulki Suomessa raamatunlevitystyössä. Tampereella tämä oli tutustunut Hatanpään kartanon isäntään, joka omisti myös paperimanufaktuuriin Tammerkosken rannassa (Frenckellin paperitehtaan edeltäjä). Tähän teollisen val-lankumouksen, Venäjän ja muiden maiden kilpailun, Suomen ja Venäjän yhteyden ja lähetystyön kehikkoon on lisättävä vielä Finlaysonin heikko terveys, jotta hänet saadaan lähtemään Tampereelle. Hän nimittäin luopui työs-tään Kolpinossa hieman alle 50-vuotiaana ja oli siksi valmis poikkeamaan

² Finlaysonista saatavissa oleva tieto on kerrottu Lindforsin teoksessa Finlaysonin tehtaot Tampereella, s. 28—117, Gripenbergin kirjoituksessa James Finlayson (Tampere: tutkimuk-sia ja kuvauksia I, s. 173—190) ja Voionmaan Tampereen historian osassa II, s. 136—172. Käytössäni on ollut myös Rasilan Tampereen historian ensimmäisen osan käsikirjoitus (ilmes-tyy 1986).

Tampereelle vuonna 1819 ystäviensä yllytyksestä. Mielessä oli ajatus jonkinlaisesta pikku tehtaasta. Nähtyään paikan Finlayson teki yhteenvedon hyvistä puolista, jotka rohkaisivat ajatusta:

- Tammerkoski oli maineensa veroinen ja helposti käytettävissä voimanlähteenä;
- Päiväpalkat olivat seudulla »kohtuulliset» ja työntekijöitä oli saatavilla;
- Elintarpeilla ja rakennusaineilla oli »lievät hinnat»;
- Seudulla oli saatavana hyvää raaka-ainetta eli villaa ja pellavaa.³

Paikan hyvät edellytykset eivät kuitenkaan johtaneet sinänsä mihinkään, eikä Finlaysonilla itsellensäkään ollut muita edellytyksiä tulla teollisuusmieheksi kuin koneenrakennustaitonsa. Hän lähtikin suunnitelmissaan siitä, että valtio toimii yrityksen rahoittajana ja hän itse vain käytännöllisenä johtajana. Tällainen ajatus ei ollut suinkaan tuulesta temmattu, vaan sen taustalla oli yksi tärkeä seikka: Tamperetta suunniteltiin teollisuuskaupungiksi myös Pietarissa ja Helsingissä. Jo kaupungin perustaminen vuonna 1779 oli tähdännyt ammattikunta- yms. rajoituksista vapaan teollisuus- ja kaupakaupungin muodostamiseen. Venäjän alaisuudessa samaa linjaa jatkettiin ja Tampere julistettiin uudelleen vapaakaupungiksi vuonna 1821. Tamperetta suunniteltiin erityisesti rautateollisuuden keskuiseksi, koska alaa pidettiin tärkeänä koko maan kannalta ja erityisesti koska haluttiin päästä eroon raudan ja malmin tuonnista. Tampere oli yksi osan valtion merkantilistisessa teollistamispolitiikassa. Niinpä sekin »ihmeellinen sattuma» että Finlaysonin lisäksi itse Aleksanteri I vieraili Tampereella vuonna 1819 — aikoinaan »tiedettiin» heidän jopa tavanneen kosken partaalla — ei ollut lainkaan sattuma, vaan liittyi edellä mainittuihin valtion suunnitelmiin. Kun Finlayson esitti mittavat suunnitelmat ja ehdot tehtaan rakentamiselle, hän osui otolliseen maaperään. Täten hänen paljon puhutut suhteensa Korkeimpaan paikkaan tuskin vaikuttivat Tampereen teollistumiseen — jos noita suhteita edes oli. Tosin Finlayson nautti Pietarissa suurempaa suosiota kuin Helsingissä, sillä kotimaiset päättäjät eli Senaatin talousosasto oli monessa käänteessä varsin epäluuloinen hänen hankkeilleen — ehkä siksi että Pietarissa myönnettyt lainat otettiin Suomen valtionvaroista.

Suuret suunnitelmat pääsivät alkuun. Ratkaisevaa oli valtion rahoitus, sillä ilman saamaansa 45.000 markan⁴ lainaa Finlayson ei olisi voinut aloittaa. Lainan lisäksi hän sai muutkin tarvitsemansa erikoisjärjestelyt. Nämä

³ Nämä Finlayson luetteli anomuksessaan tehtaan perustamiseksi, kopio: Lindfors, emt., s. 37—41.

⁴ Eri rahayksiköt on muutettu kautta koko tutkimuksen ns. vanhoiksi Suomen markoiksi. Tämän rahan arvo oli lähes sama koko ajan 1860-luvulta ensimmäisen maailmansodan alkuun asti. Nykyrahaksi (1985) muutettaessa luku pitäisi kertoa noin yhdellätoista. Vertailu on silti harhaanjohtavaa, sillä hintojen rakenne oli erilainen. Esimerkiksi työn hinta oli tuolloin suhteellisesti pienempi kuin 1885. Lisäksi esimerkiksi miljoonan nykymarkan omaisuus oli tuolloin suhteellisesti merkittävämpi, koska kansantuote oli pienempi, esim. 1800-luvun puolivälissä noin kahdeskymmenesosa nykyisestä (1985). — Suomen taloushistoria III, taulukot 10.2 a ja b; Hirvonen & Hjerpe, Taloudellinen kasvu Suomessa 1880—1980.

erioikeudet kertovat havainnollisesti silloisista yrittämisolosuhteista. Finlayson sai seuraavat edut:

- suuren maa-alueen Tammerkosken rannalta tehtaan paikaksi, josta osan valtio lunasti yksityisiltä maanomistajilta;
- oikeuden Tammerkoskeen sen keskiputouksesta ylöspäin ja sopimuksen, että koskiosuus perataan valtion kustannuksella;
- oikeuden tuoda maahan tullitta metallivalmisteita ja raaka-aineita, joita hän tarvitsi tehtaassa;
- vapauden myydä tuotteitaan ilman esteitä ja rasitteita;
- uskonnon- ja verovapauden ulkomaalaisille työntekijöilleen.

Saatuaan asianmukaiset luvat toiminnan aloittamiseen ja rahat käteen Finlayson aloitti suuren suunnitelman toteuttamisen valimosta ja konepajasta. Niissä piti rakentaa koneet tekstiilitehtaaseen sekä myös myyntiin, mistä saisi kätevästi rahat velan maksamiseen. Finlaysonin ensimmäinen ikävä yllätys oli, että hänen koneilleen ei löytynyt ostajia. Hän joutui muutamassa vuodessa puille paljaille, mistä hänet pelasti uusi valtion laina. Hänelle asetettiin kuitenkin ehtoja: rakennettava koneita valtiolle, opetettava niiden käyttäjät, annettava muiden vapaasti tutustua hänen laitteisiinsa, otettava englantilainen ammattimies johtajaksi ja ennen kaikkea keskityttävä vastedes *puuvillan* ja villan kehruuseen ja kudontaan. Finlayson ei ehtoihin suostunut, varsinkin kun rahakin tiputeltiin pieninä erinä: »Jos Keisarillisen Senaatin päämäärä on ainoastaan saattaa minut jatkamaan omaisuuteni hävittämistä loppuun saakka, niin se on täytetty!». Hän sai pitää lopulta päänsä, mutta suostui silti keskittymään puuvillan kehruuseen. Tämä muutos merkitsi, että hän sai lopulta jotakin myös aikaiseksi. 1820-luvun lopussa alkuun päässyt konekehruu menestyi, koska puuvillalangalle oli hyvät markkinat. Tavaraa myytiin koko Suomeen sekä Pietariin. Finlayson ei itse ollut kauppapolitiikan taitaja, vaan hänen käänöksensä perustui salaneuvos L. G. von Haartmannin ja kreivi K. Mannerheimin huomioon, että koska puuvillalangon tuonnille Venäjälle oli korkea tulli maan oman teollisuuden suojaamiseksi, konekehruu Suomessa voisi olla hyvinkin kannattavaa, koska suomalaiset tuotteet voitiin viedä tullitta Pietariin.⁵ Tästä edusta ei ollut paljon hyötyä vielä itse Finlaysonille, sillä hän ilmoitti jo vuonna 1829, että valtiolle kiinnitetty tehdas oli myytävänä. Ostaja löytyi tosin vasta vuonna 1835. Finlayson palasi Skotlantiin ja kuoli Edinburghissa vuonna 1852, päivälleen 33 vuotta sen jälkeen kun oli tullut Tampereelle.

James Finlaysonista ei tullut Tampereen suurteollisuuden perustajaa, sillä hänen laitoksensa jäi vaatimattomaksi. 1830-luvulla siinä oli suurimmillaan viitisenkymmentä työntekijää ja koneistossa 500 värttinää. Itserakenne-ut koneet saivat voimansa vesikanavasta, joka oli johdettu tehtaan alitse. Näillä resursseilla Finlayson pääsi vuosina 1834—1835 noin 37.000 markan (ks. viite 4) vuosimyyntiin. Valtion velka oli kolme kertaa suurempi.

⁵ Voionmaa, emt. II, s. 162.

Laitos tuotti voittoa noin kolmasosan myynnin arvosta. Se oli kuitenkin niin vähän, että esimerkiksi 500 työntekijän tehtaan rakentaminen olisi vienyt tuollaisella panoksella 200 vuotta. Toimintaehdoille oli Finlaysonin aikana oleellista, että raaka-aineen osuus kustannuksista oli peräti 86 %. Toiminta edellytti siten vakaata myyntiä. Työntekijöiden palkoissa ja muissa menoissa ei ollut mahdollisuuksia säästöihin.⁶ Lankojen myynnin ohella Finlayson kutoi jonkin verran kankaita ja kudotti niitä lähiseudun naisilla. Näin hän toimi myös ns. kustannustehtailijana.

James Finlaysonin tarina osoittaa, että aika kaipasi tarmokkaita miehiä, mutta että he eivät voineet toimia tyhjin käsin. Finlaysonin rooli oli mahdollinen vain tilanteessa, jossa teollisuuden tietotaito oli jo kehittynyt muualla, Venäjä pyrki maan valtiolliseen teollistamiseen ja puolen miljoonan asukkaan Pietarissa oli kasvavat markkinat. Hänen ongelmakseen muodostuivat liian vähäinen alkupääoma ja puutteelliset liikkeenjohdolliset kyvyt. Finlaysonin merkitys oli tehdasteollisuuden »idean» tuominen Tampereelle.

Rahamiehet

Tampereen suurteollisuuden syntyminen edellytti suuria alkupääomia ja suuria markkinoita. Siihen tarvittiin Suomen ulkopuolisia voimavaroja. Finlaysonin tehtaasta rakennettiin vuosina 1836—1844 vientitehdas, jossa oli suomalaista vain työntekijät. Uudet omistajat olivat baltiansaksalaisia Pietarissa vaikuttavia rahamiehiä. Toinen heistä oli valtioneuvoksen arvon saanut lääkäri Georg Adolf Rauch ja toinen Carl Samuel Nottbeck, kauppias ja parin pienen tehtaan omistaja. Lisäksi tehdasta rahoittivat alussa englantilaiset kveekariliikemiehet William ja Daniel Wheeler sekä Venäjän valtio. Valtion osuus oli kuitenkin vain alle viidesosa toisen rakentamisvaiheen investoinneista, jotka olivat 1.2 miljoonaa mk vuosina 1836—1844. Sijoitus oli kymmenkertainen verrattuna Finlaysonin aikaan, samoin tulokset: vuonna 1844 työntekijämäärä oli 600 ja tehdas tuotti näinä vuosina jo voittoa (ns. käyttökate) 760.000 mk. Uudet laajennukset voitiin tehdä voittovaroista, jotka 1850-luvulla nousivat puoleen miljoonaan markkaan vuodessa. Tehdasta johdettiin taitavasti. Tavoitteet ja kustannukset laskettiin tarkasti ja realistisesti. Esimerkiksi tehtaan isännöitsijänä toiminut vapaa-herra F. von Uhde päätyi laskelmaan, että voiton tuli olla 50—60 % kustannuksista ja yhtä suuri kuin palkkasumma, jotta jatkuva menestys olisi mahdollinen.⁷ Toinen omistajista, Nottbeck, hoiti markkinoinnin Pietarista käsin. Omistajat eivät itse koskaan käyneet Tampereella, vaan tehtaalla oli palkatut johtajat. Nottbeckin poika tosin tuli jo vuonna 1836 Tampereelle johtajaoppiin ja hänestä tuli sittemmin kaupunkia hallitseva »patruuni».

⁶ Laskettu Lindforsin luvuista, emt., s. 116—117.

⁷ Laskettu hajatiedoista: Lindfors, emt., s. 130—134, 166, 177, 179, 190—191; Roos, Kotimaisen teollisuuden albumi I, s. 347.

Maan neitseellisydestä kertoo jotakin, että nuoren Nottbeckin tullessa Tampereelle, hän eksyi Kuopioon, mistä löytyi joku saksankielentaiteoinen, joka osasi neuvoa tien Tampereelle.⁸

Finlaysonin tehdas, minkä nimen uudet omistajat jättivät sille, ei ollut ainoa suurtehdas edes varhaisella teollistumiskaudella, so. ennen 1870-lukua. Kaupungin vanhin tehdas — oikeammin manufaktuuri — oli paperitehdas. Sen elämä oli kituliasta, kunnes se sai varakkaan omistajan, Frencckellien tehtailijasuvun, vuonna 1832. Maan ensimmäinen paperikone, joka teki »loppumatonta paperia», asennettiin tähän tehtaaseen vuonna 1844. Siitä lähtien voidaan puhua varsinaisesta tehtaasta, jonka työntekijämääräkin nousi jo toiselle sadalle. Laajentamiseen Frencckell sai valtion lainaa. Tuotteet menivät niin hyvin kaupaksi kotimaassa että vienti jäi vähäiseksi ennen 1800-luvun loppua, jolloin Venäjän markkinat olivat suurimmat. Omistaja ja johtaja Frans Wilhelm von Frencckell oli puuvillatehtaan omistajan tapaan patruuna sekä myös aktiivinen poliitikko ajaen erityisesti tamperelaisen liike-elämän etuja. Frencckell oli perustamassa Tampereelle myös Verkattehdasta, Tapettitehdasta ja Tulitikkutehdasta (liitetaulukko 1).⁹

Krimin sodan jälkeen 1850-luvun lopulla Tampereen teollisuudessa oli merkittävä kasvukausi, jonka taustana olivat kansainvälinen noususuhdanne ja tehdasteollisuutta suosiva talouspolitiikka. Tampere sai edelleen nauttia valtiovallan suopeutta, mutta mukaan tulivat ensi kertaa myös kotimaiset rahamiehet suurtehdassuunnitelmiseen. Tampereen toisen »jättiläistehtaan», pellavatehtaan ja sen konepajan (nyk. Tampella), perustamishistoria kuvaa niitä ongelmia, joita oli teollisuudella, joka ei ollut ulkomaisten kainalosauvojen varassa. Tällä yrityksellä on kaksi alkuhistoriaa, sillä se syntyi vuonna 1861 kahden tehtaan yhdistymisestä. Konepaja ja sitä edeltänyt masuuni periytyivät pyrkimyksistä luoda Tampereelle rautateollisuutta, joka jaloitaisi Hämeenkyrön Haverin kaivoksen malmia. Heikosti menestyneen masuunin osti vuonna 1856 suurmaanomistaja G. A. Wasastjerna, joka valtion lainan (120.000 mk) tuella laajensi sen yli sadan työntekijän konepajaksi. Menestys perustui viereen rakennettavan Pellavatehtaan konetilauksiin.¹⁰ Kun nämä tilaukset loppuivat, joutui konepaja heti vaikeuksiin. Metalliteollisuutta oli vaikea saada kannattavaksi suurtehtaassa, koska tuotavuus oli alhainen vähäisen koneistuksen vuoksi. Tällöin oli palkattava erikoistuneita ammattimiehiä mikä merkitsi suuria palkkamenoja. Tilannetta havainnollistaa vertailu Pellavatehtaaseen vuosina 1861—1863. Tuotannon vuosiarvo työntekijää kohti oli tuolloin konepajassa 1.553 mk ja pellavatehtaassa 1.943 mk, palkkakustannukset vastaavasti 639 mk ja 292 mk sekä voitto työntekijää kohden konepajassa 129 mk ja pellavatehtaassa 307 mk

⁸ Tehtaan toinen perustaminen: Lindfors, emt., s. 127—191; Voionmaa, emt. II, s. 172—190.

⁹ Roos, emt., s. 445; Voionmaa emt. II, s. 213—217; Wilskman, Frencckell, p. 1248—1249.

¹⁰ Bondorf, Linne och Jern III, s. 104—116, 158—168; Kauffman, Mieluisia muistoja Keski-Hämeestä, s. 21—25; Lodenius, Tammerfors Linne- och . . . , s. 17—21; Urbans, Tampereen Pellava- ja . . . , s. 18—26.

vuodessa.¹¹ Myöhempinä vuosikymmeninä tamperelainen metalliteollisuus sen sijaan menestyi hyvin, kun teollistuminen synnytti kysyntää koneille (sahat, puuhiomot, voimalat, höyrymoottorit, laivat ja junat) ja raudan työsköteknikka kehittyi.

Pellavatehtaan perustamisen lähtökohtana oli ajatus luoda suurteollisuutta kotimaisen raaka-aineen, nimenomaan Hämeessä viljellyn pellavan varaan. Tämä kotimaisuus ei ollut valtiiovallan erityisessä suojeluksessa, sillä Pellavatehdas ei saanut perustamisvaiheessa markkaakaan valtion tukea. Koska tehdas lisäksi oli Tammerkosken itärannalla, tarkasti ottaen Messukylässä eikä Tampereella, sitä eivät koskeneet Tampereen vapaakaupunkioikeudet, eikä sillä ollut Finlaysonin kaltaisia erioikeuksia tullittomaan vientiin. Tehtaan takana oli yksi ainoa mies rahoineen. Hän oli nuori Adolf Törngren, mm. Laukon kartanon ja Nuutajärven ruukin omistaja, yksi maan rikkaimpia miehiä. Hän ei ollut kokematon eikä taitamaton liikemies, sillä vuonna 1859 aloitti toimintansa tehdas, jonka arvo oli 2,3 miljoonaa markkaa. Tehdas tuotti voittoa, mutta joutui silti rahoitusvaikeuksiin myynnin epäonnistuttua ja Törngrenin sitouduttua muihinkin suuriin hankkeisiin. Yritystä pyrittiin pönkittämään perustamalla osakeyhtiö Tampereen Pellava- ja Rautateollisuus OY vuonna 1861, mutta miljoonan markan osakkeista lähes kaikki jäivät Wasastjernan ja Törngrenin käsiin. Tällainen yritys perustaa laaja osakeyhtiö oli Suomessa aivan uusi, eikä maassa ollut vielä edes osakeyhtiölakia. Lopputuloks oli yhtiön ja sen kahden pääomistajan konkurssi. Miksi miehet, joilla oli laittaa tehtaisiin enemmän rahaa kuin kenelläkään muulla Suomessa, epäonnistuivat ja menettivät vielä suuret henkilökohtaisetkin omaisuutensa? Lähimpänä syynä oli käyttöpääoman puute, joka vei suurenkin yrityksen kumoon heti kun myynti häiriintyi. Omistajilla oli toki omaisuutta, mutta se oli tehtaan lisäksi maaomaisuutta, jota ei voinut muuttaa rahaksi. Konkurssissa maat myytiinkin sitten noin puoleen hintaan niiden todellisesta arvosta. Käyttöpääomaa olisi pitänyt saada ulkopuolelta, mutta sitä ei ollut. Yleisenä syynä epäonnistumiseen oli tässä tapauksessa rahoitusjärjestelmän kehittymättömyys: ei ollut pankkeja eikä riittävästi osakkeita ostavaa yleisöä. Vastaperustettu Yhdyspankki oli kyllä rahoittamassa yhtiötä sen kriisivaiheessa, mutta ei voinut estää konkurssia, vaan oli itsekin kaatua mukana. Konkurssin jälkeen yhtiö kaatui Yhdyspankin, suurimman velkojan, käsiin. Yhtiön johto tuli pankin uskottujen miesten käsiin. Kyse ei kuitenkaan ollut tehtaan kaappaamisesta pankille, vaan hankalasta rasitteesta. Tilanteen selkiinnyttyä yhtiö osoittautui varsin kannattavaksi.¹²

Pellavatehtaan dramaattiset vaiheet eivät olleet mikään poikkeustapaus Tampereen varhaisessa teollisuudessa. Samaan aikaan Jokioisista siirretty

¹¹ Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomukset 1861—1863; Lodenius, emt., liite.

¹² Bonsdorf, emt. II, erit., s. 90—139, Lodenius, emt., s. 20, liite; Pipping, Sata vuotta pankkitoimintaa, s. 106—107, 306—307; Heikkilä, Adolf Törngren; Alho, Suomen teollisuuden suurmiehiä (A. Kihlman), s. 100—109; Aspelin-Haapkylä, Alfred Kihlman. Elämän kuvaus; Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomukset.

Verkatehdas joutui nälkävuosien ja heikon kysynnän vuoksi rahoitusvaikeuksiin ja lopetti toimintansa pariaksi vuodeksi 1867. Pesän velkojista, joista em. Törngren oli suurin, vain Suomen Pankki suostui ostamaan tehtaan. Pian se myi tehtaan Frenckellin johtamalle liikemiesryhmälle hyvällä alennuksella ja pitkällä maksuajalla.¹³ Yksikään Tampereen varhaisista tehtaista ei selvinnyt kunnon alkuun ilman omistajanvaihdosta. Itse asiassa koko 1800-luvun tehtaista vain yksi, pienehkö Ruuskasen kutomo, selvisi ilman myyntiä. Tehtaiden ensimmäiset perustajat eivät todellakaan rikastuneet yrityksistään. Omistajien amatöörimäisyys oli »ennenaikaisen» teollistumisen tunnusmerkkejä.

Tampereen teollistumisrytmi

Tampereen teollistuminen jakaantui muutamaankin selväpiirteiseen jaksoon, jotka säätelivät myös koko kaupungin kehitystä. Tämä jaksottelu oli erilainen kuin koko maan teollisuudessa. Maan yleisestä taloudellisesta kehityksestä Tampere erosi jo sen vuoksi, että se oli teollisuuskaupunki maatalousvaltaisessa maassa. Vielä vuonna 1920 vain 13 % maan väestöstä sai toimeentulonsa teollisuudesta ja rakennustoiminnasta ja maatalouden osuus oli 70 %. 1800-luvun puolivälissä teollisuuden osuus oli vain muutama prosentti.¹⁴ Tampereen osuutta maan vähäisessä teollisuudessa kuvaavat seuraavat tiedot. Vuonna 1870, jolloin Tampereen suurteollisuuden ensimmäinen perustamiskausi oli takana, Tampereella oli 30—40 % koko maan tehdastyöväestöstä, riippuen siitä millaisia laitoksia lasketaan tehtaiksi.¹⁵ Suomen koko teollisuudessa, josta 1860-luvulle asti puolet oli käsityötä, Tampereen osuus oli luonnollisesti pienempi. Se on esitetty taulukossa 2. Siihen ei ole laskettu mukaan pienkäsityötä, so. alle viiden työntekijän työpaikkoja.

Taulukon luvut eivät tunnu suurilta, mutta ne olivat sitä, jos ajatellaan, että Tampereen osuus maan väestöstä vuonna 1870 oli puoli prosenttia. Tampereen ja koko maan teollisuuden erona oli myös erilainen kasvuvauhti, joka ilmenee kuviosta 1 (s. 30).

Tampereen teollisuuden kasvu ennen 1870-lukua oli suurempaa kuin koko maassa, minkä selittää suurteollisuuden perustaminen ulkomaisin voimin. Laajemmin Suomi pääsi hyötymään ulkomaisista markkinoista vastaavasti 1870-luvulla, jolloin sahateollisuuden tuotanto nelinkertaistui. Tuol-

¹³ Kaukovalta, Tampereen Verkatehdas, s. 32—61.

¹⁴ Raivio, Suomen väestön elinkeinoryhmitys v. 1820—1870; Väestön elinkeino, Tilastollisia tiedonantoja 63. Ammatissatoimivista oli vuonna 1850 teollisuudessa 4 %, mutta tästä puolet oli käsityöläisiä.

¹⁵ Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomus 1870 kattaa varsinaiset tehtaat, mutta ei mm. maaseudun ruukkeja ja sahoja. Vuonna 1860 yli 100 työntekijän suuruisen yrityksen (joista moni koostui useasta pienemmästä laitoksesta) työntekijöistä 31 % oli Tampereella, — Hjerppe, Suurimmat yritykset Suomen teollisuudessa, liitet. 4.

Taulukko 2. Tampereen osuus Suomen teollisuuden työntekijämäärästä ja tuotannon arvosta vuosina 1830—1920.

vuosi	osuus työntekijöistä (työntekijämäärä)	osuus tuotannosta (bruttoarvo)
1830	2.0	
1845	11.1	10.3
1860	16.9	13.8
1870	17.9	12.8
1880	12.1	
1890	12.1	11.0
1900	13.1	11.0
1910	8.4	7.6
1920	10.8	9.9

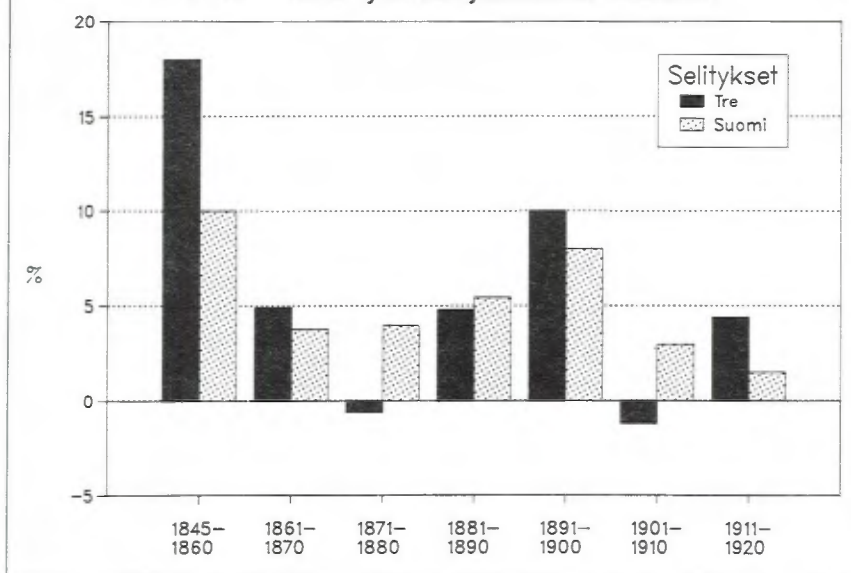
Huom. Taulukossa ovat väh. 5 työntekijän suuruiset teolliset työpaikat paitsi v. 1910 ja 1920, jolloin rajana käsityöhön on käytetty SVT:n v. 1908 käyttöön ottama rajaus, kun käsityö poistettiin teollisuustilastosta.

Lähteet: Tampereen seurakunnan väkilukutaulu 1830; Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomukset 1845—1870; Schybergson, Hantverk och fabriker III, liitteet 3 ja 5; Hjerpe & Heikinen, Suomen teollisuuden ja käsityön työllisyys 1860—1910, taulukko 2; Wallin, Tampereen käsityö ja käsityöläiset, s. 56—57; Hämeen läänin kuvernöörin kertomus v. 1880; Kovero, Suurteollisuuden synty ja kehitys, s. 145—146; SVT XVIII Teollisuustilastoa ja sen alkuperäisaineisto 1890—1920. — Vuosina 1845—1860 Manufaktuurijohtokunnan tilastojen virheet on korjattu Schybergsonin mukaan (esim. Finlaysonin tehdas ilmoitti tuotannon nettoarvon).

la Suomen teollistumisen »murrosvuosikymmenellä» sahateollisuudesta tuli myös tekstiiliteollisuutta suurempi ala. Kun muun Suomen teollisuus meni harppauksin eteenpäin, Tampereen teollisuus taantui. 1870-luvun lopun lama hidasti tekstiilituotteiden kysyntää ja sen vuoksi Tampereen tehtaات eivät kasvaneet. Lisäksi tuottavuuden kasvu vähensi työvoiman tarvetta. Esimerkiksi Finlaysonin tehtaassa työvoima vähentyi 1870-luvulla 28 %, mutta lankojen tuotanto kasvoi 29 % ja kankaiden 61 %.¹⁶ »Vihreän kullan» vaikutus tosin tuntui Tampereellakin, sillä kaupunkiin perustettiin kaksi puuhiomoa, jotka olivat edelläkävijöitä alallaan, useita sahoja ja Frenckellin paperitehdas laajeni huomattavasti. Silti tämä teollisuudenala ei saanut Tampereella milloinkaan samaa sijaa kuin koko maan teollisuudessa. Tampere pysyi tekstiiliteollisuuden kaupunkina ja sen vuoksi kehitys heijasti 1800-luvun jälkipuoliskolla ensisijaisesti kotimarkkinoiden vaihteluja. Finlaysonin tehdaskin oli jo 1850-luvun lopulta alkaen myynyt enemmistön tuotteistaan kotimaahan. 1880-luvulla Tampereen teollisuus kasvoi verkalleen ja tasajalkaa koko maan kanssa. Seuraava vuosikymmen osoittautui sitten niin Tampereella kuin koko maassa taloushistorian nopeimmaksi kasvukau-

¹⁶ Lindfors, emt., s. 288.

Kuvio 1. Tampereen ja Suomen teollisuuden suhteellinen vuosikasvu vuosikymmenittäin v. 1845—1920 työntekijämäärän mukaan

Lähde: Taulukko 2; Hjerpe, Suurimmat yritykset Suomen teollisuudessa, liitet. 2.

deksi. Työllisyys kaksinkertaistui 10 vuodessa ja yhtenä vuonna eli 1899 kasvu oli peräti 21 %. Tätä vuosikymmentä on nimetty Suomen teollisuuden »suurnousun» vuosikymmeneksi (Alho). Nopean kasvun taustalla oli pitkä kansainvälinen nousukausi, mikä kaksinkertaisti Suomen viennin ja myös vientitulot. Tästä hyötyi myös kotimarkkinateollisuus, joka laajassa mitassa vasta syntyi 1890-luvulla. Tampereen tekstiiliteollisuudelle aika oli niin hyvää, että uusia tehtaita rakennettiin jopa liikaa, mikä havaittiin 1900-luvun alkuvuosina. Paperiteollisuus kasvoi Venäjän viennin varassa. Suhteellisesti nopeinta oli kuitenkin metalliteollisuuden kasvu. Siitä tuli kaupungin toiseksi suurin toimiala. Pellavatehtaan konepajasta tuli ensimmäisten suomalaisten veturien valmistaja. Erikoinen episodi oli runsas metallinjalostusteollisuus, kuten naulatehtaat, joita houkutti Tampereelle raaka-aineen tulliton tuonti.¹⁷ 1890-luku oli Tampereen teollisuuden toinen perustamiskausi. Ensimmäinen oli ollut ennen 1870-lukua ja 1900-luvulla puolella taas ei enää tapahtunut ratkaisevaa kasvua, vaikka muutamia uusia toimialoja syn-

¹⁷ SVT XVIII; Roos, emt., s. 74—77; Voionmaa, emt. III, s. 81—83.

tyi, kuten kenkä- ja valmisvaateteollisuus (liitetaulukko 2: Tampereen teollisuuden toimialarakenne).

1890-luvun uuden teollisuuden perustaminen erosi varhaisemmasta seuraavasti: Markkinat olivat kotimaassa ja siten perustaminen oli aikaisempaa varmemmalla pohjalla. Tästä huolimatta sattui lukuisia konkursseja. Syynä ei ollut kuitenkaan olojen yleinen kehittymättömyys, vaan kasvua seurannut kiristynyt kilpailu. Esimerkiksi Suomen Trikoon tehtaalla oli vuosina 1890—1905 viisi eri omistajaa.¹⁸ Varat uusiin tehtaisiin tulivat kotimaisilta tehtailijoilta, kauppiailta ja kahdelta liikepankilta. Pankkien kilpailu olikin uusi näkyvä piirre tamperelaisessa teollisuudessa. Tehtaat jakaantui-
vat kahteen leiriin, Yhdyspankin ja Kansallis-Osake-Pankin asiakkaisiin. Pankkien kilpailu johti välillisesti jopa yhden suurtehtaan, Lapinniemen puuvillatehtaan perustamiseen.¹⁹ Liikepankkien rooli oli keskeinen sekä alkupääomissa että käyttörahoituksessa. Toinen tähän liittyvä uutuus oli osakeyhtiömuodon yleistyminen. Uusi osakeyhtiölaki säädettiin vuonna 1895. Osakeyhtiön avulla oli helppo kerätä pääomia ja erottaa yhtiö henkilökoh-
taisesta varallisuudesta. Yhtiöiden hallitseminen ja osuoksien myyminen ja ostaminen oli helppoa ja sopivaa anonyymien omistajien kuten pankkien mukanaololle. Tosin 1890-luvulla ei ollut pulaa perustamispääomista, eikä edellä mainittu muutos sikäli ratkaiseva. Esimerkkinä perustamisvarojen runsaudesta mainittakoon, että Porin Puuvillan sanotaan syntyneen siksi, että rva Eva Ahlström ei päässyt mukaan Lapinniemen tehtaaseen ja rahat piti sijoittaa johonkin.²⁰ Vastaavasti Finlaysonin tehdas saattoi tehdä 1890-luvun lopulla yhden tehtaan kokoisen laajennuksen (500 työnt.) yhden vuoden voittovaroilla. Erinomaisen kotimaisen markkina- ja rahatilanteen ohella Tampereelle houkutteli teollisuutta vapaakaupunkioikeus eli raaka-aineiden ja koneiden tulliton tuonti. Tätä tullivapautta ei silti voi pitää ratkaisevana kasvutekijänä, vaikka muiden paikkakuntien yrittäjät asiasta purnasivat. Suurien investointien vuonna 1900 tehtaiden saama tullivapausetu oli 918.000 mk, mikä oli noin 15 % tehtaiden maksamasta vuoden palkkasummasta. Tullivapaus päättyi vuonna 1905.²¹

Tampereen tehdasteollisuuden kasvu pysähtyi vuosisadanvaihteessa. Uusi vuosisata alkoi lamakaudella, josta varsinkin liikaa kasvanut tekstiiliteollisuus kärsi. Jopa Finlaysonin tehdas, joka hallitsi puuvillatehtaiden hinta-

¹⁸ Raevuori, Suomen Triko, s. 19—121. Käsittelee kattavasti Tampereen koko tekstiiliteollisuuden tilannetta.

¹⁹ Sadeniemi, Tampereen Puuvillateollisuus OY, s. 8—15.

²⁰ Somersalo, Arthur Sommer, s. 292—293.

²¹ Voionmaa, emt. III, s. 15; Jutikkala, Tampereen historia III, s. 62—67; Rasila, Tampereen historia II, s. 15—18. Jutikkala on korostanut tullivapauden merkitystä Tampereen teollisuudelle jopa »primaarisena tekijänä» (Kaupunkilaitoksen historia II, s. 17) ja Rasila on, aivan oikein, päättänyt päinvastaiseen tulokseen (emt.). Kasvun pysähtyminen 1900-luvun alussa alkoi ennen vuotta 1905 ja muista syistä — ja vuoden 1905 jälkeen teollisuus pääsi uuteen kasvuun. Tamperelaisista teollisuusmiehistä koottu kaupungin Polttoainekomitea tuumi asiasta näin v. 1908: »Jännityksellä odotettiin muutosta. Siitä on nyt kolmatta vuotta, eikä mitään silmiinpistävämpiä muutoksia ole huomattu, päinvastoin ovat olot teollisuuden alalla näinä vuosina olleet paremmat kuin koskaan ennen». — Polttoainekomitean mietintö II, s. 5.

kartellia, joutui huomattavasti supistamaan tuotantoaan. Tehtaiden työntekijämäärä vähentyi 20 % vuosina 1901—1902 ja vuoden 1900 määrä saavutettiin vasta vuonna 1915. Tampereella taantuma oli syvempi ja pidempi kuin koko maassa. Vuosisadanvaihte jäikin selvästi taitekohdaksi Tampereen teollistumisessa ja kaupungin koko kasvussa sen seurauksena. 1800-luvun jälkipuolen keskimääräinen tehtaiden työntekijämäärän vuosikasvu oli vuosien 1875—1885 taantumasta huolimatta kolme prosenttia, kun se vuosina 1901—1902 jäi alle yhden prosentin. Tampereen teollisuus ei päässyt osalliseksi voimakkaasta sotaboomista. Sotatilaukset elvyttivät toisia tehtaita, mutta toiset joutuivat kärsimään mm. raaka-ainepulasta. 1900-luvun puolen kehitykselle oli ominaista teollisuuden monipuolistuminen, voimakkaat ja lyhytaikaiset suhdannevaihtelut ja vaatimaton kasvu verrattuna muun Suomen teollisuuteen.²²

Pääoma ja yhteisö

Edellä on esitelty Tampereen teollisuuden syntyä taloushistoriallisesta näkökulmasta. Se on esittänyt ne keskeiset tekijät, joiden varassa Tampereen teollisuus syntyi ja Tampereelle ominaisimmat piirteet. Näistä piirteistä on suora yhteys koko kaupungin luonteen muovautumiseen. Kun seuraavissa luvuissa tarkastellaan kaupungin työväestön elämää, on paikallaan esittää sen johdannoksi luonnostelma siitä miten työläiselämän keskeiset piirteet olivat riippuvaisia pääoman hallitsijoista. Teollistumisen jaksoja vastasivat tietyt yhteisön muodonmuutokset. Kolmea vaihetta voi nimittää »keisarin ajaksi», »patruunan ajaksi» ja »rahan ajaksi». Aluksi, keisarin aikakaudella, Tampereesta tehtiin teollisuuskaupunkia puoliväkin. Valtio oli ainoa mahdollinen rahoittaja. Rahoituksen lisäksi valtion rooli oli ratkaiseva siinä, että tehtaiden perustaminen oli tarkasti luvanvaraista ja toiminnan tuli sopia yhteen keskusjohtoisen valtion tavoitteiden kanssa. Tämä teollistamisstrategia epäonnistui Tampereella, vaikka se olikin muodollisena aikana Finlaysonin tehtaalle ja vaikka monet tehtaot myöhemminkin saivat valtion tukea. Tällä kaudella Tampereesta ei vielä tullut tehdastyöväen kaupunkia, vaan vähäiset tehtaalaiset olivat yksi pikkuryhmä käsityöläiskaupungin väestössä. Ennen 1840-lukua ja Finlaysonin suurtehdasta tehdastyöntekijät olivat samassa asemassa kuin muutkin rengit ja piijat, osa isäntänsä taloutta. Vasta »patruunan kaudella» (1840-luvulta 1880-luvulle) päästiin todelliseen teollistumiseen. Tehtaiden synty oli mahdollista muutamien rik-

²² Lähteinä teollisuuden kehityksessä em. teosten lisäksi: Alho, Suomen uudenaikaisen teollisuuden synty ja kehitys 1860—1914; Halme, Vienti Suomen suhdannetekijänä; Kovero, Suomen kotimarkkinateollisuus; Suomen taloushistoria II, s. 52—88, III, luku 4. Tampereen tehtaista mainittujen lisäksi: Björkenheim, Kymin osakeyhtiö; Raevuori, Tampere Suomen kenteollisuuden keskuksena; Raevuori, Fabian Klingendahl; Schybergson, Fabriksetablering och fabriksägare. Luettelo työntekijämäärineen kaikista 1800-luvun teollisuuslaitoksista (yht. 152): Rasila, emt., s. 124—127.

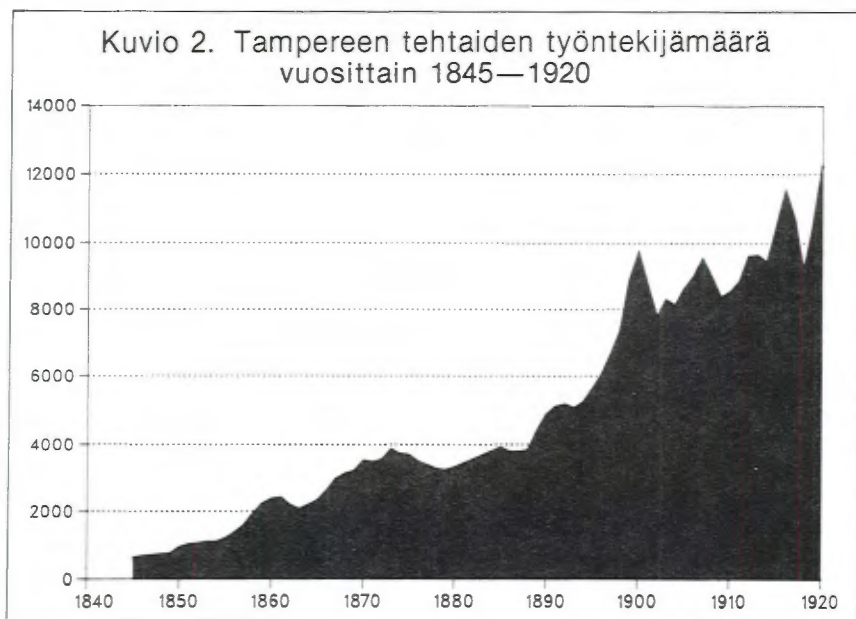
kaiden magnaattien avulla. Yksityisiä sijoituspääomia oli, mutta vain harvoilla, ja raha oli koottu muualta kuin teollisuudesta, lähinnä maaomaisuudesta ja kaupasta. Tämä oli kauppakapitalismin teollistumismalli. Kun »keisarin aikana» teollistumisen yhteiskunnalliset seuraukset jäivät vähäisiksi ja korporaatioiden ja privilegeioiden puitteisiin, niin »patruunan kaudella» syntyi uudenlainen yhteisö. Suuret tehtaat olivat pikkukaupunkiin liian suuria ja siksi ne synnyttivät ympärilleen oman pienen yhteiskunnan, joka huolehti tehtaan toiminnan edellytyksistä. Näissä patriarkalisissa tehdasyhteisöissä kehittyi omalaatuinen yhteisyyttä korostava ajattelutapa sekä omistajien että työntekijöiden taholla. Nämä yhteisöt alkoivat hajota kolmannessa vaiheessa, »rahan kaudella», joka alkoi 1890-luvulla. Tällöin taloudellinen valta depersonoitui pankeiksi ja osakeyhtiöiksi. Kapitalistinen talousjärjestelmä vakiintui ja seisojalla jaloillaan ja yhteiskuntaelämästä alkoivat kadota sääty-yhteiskunnan piirteet. Patruuna Nottbeckin kuoltua vuonna 1890, Tampereella ei enää ollut voimakkaita omistaja-johtajia. Finlayson muuttui vuonna 1908 perheyhtiöstä osakeyhtiöksi ja omistajaperheet eivät asuneet enää Suomessa. Tehdasyhteisöjen hajoamiseen vaikutti ratkaisevasti kuitenkin kaupungin kasvu. Uusi ja monipuolistuva teollisuus ei enää pyrkinytkään luomaan työntekijöihin henkilökohtaista riippuvuussuhdetta eivätkä työväen asuma-alueet muodostuneet enää työpaikkakohtaisesti. Yhteiskunnan perustoiminnot tulivat julkisen vallan huoleksi ja poliittisen elämän syntyminen muutti työntekijät lopullisesti patruunan alamaisista yhteiskunnan jäseniksi, kansalaisiksi.

1.2. Tehdas ja sen väki

»Ei siis työväen tilaa Tampereen pumpulitehtaassa mahtane orjuudeksi sentään moittia muut kuin laiskat lorvot jotka nykyaikoina ovat tulleet luulossa täällä ei tarvittavan tehdä työtä ollenkaan vaan satavan rahaa varsin ilmaseksi.»¹

Tehtaalainen ei ollut 1800-luvun Tampereella vain yksi työläinen muiden joukossa, vaan lähes oma ihmislajinsa. Hänen elämässään oli tekijöitä, jotka erottivat hänet muista kaupunkilaisista ja tietenkin maalaisista. Tämä johtui kiinteiden tehtaalaisyhteisöjen muodostumisesta suurimpien tehtaiden

¹ Finlaysonin tehtaan työmies Josef Braf Suomettaressa 8. 7. 1859. Kirjoitus oli kitkerä kommentti Sanomia Turusta -lehden kirjoitukseen (nro 25/1859), jonka J. B. oli käsittänyt »soimaavan orjuutta Tampereen pumpulitehtaassa». Sanomia Turusta (19. 7. 1859) vasta-

Lähde: Liitetaulukko 3.

yhteyteen. Nämä patriarkaaliset yhteisöt ja siten myös tehtaalaisuus olivat voimakkaimmillaan 1850-luvulta 1880-luvulle. Tällöin myös tehtaalaisten osuus kaupungin väestöstä oli suurimmillaan. 1860-luvulla ja 1870-luvun alussa tehtaalaiset, työntekijät perheineen, olivat kaupungissa enemmistönä (51—55 %). Vuonna 1880 heidän osuutensa oli laskenut alle 40 prosenttiin, mutta nousi taas myöhemmin ja oli vuonna 1920 43 %. Kaupungin työväestön joukossa tehtaalaiset olivat selvä enemmistö 1850-luvulta alkaen. Vuonna 1870 osuus oli suurimmillaan, kaksikolmasosaa, ja vielä vuonna 1920 tehtaalaisia oli 58 % kaikista työntekijöistä. Jos katsotaan ammattisatoimivaa väestönosaa, oli tehtaalaisten osuus vielä edellistä suurempi, koska heillä oli muita vähemmän perheitä. Kaikkiaan tehtaajat työllistivät aina noin puolet tamperelaisista, huippuvuosina enemmän. Verrattuna esimerkiksi Helsinkiin ja Turkuun osuus oli kaksinkertainen. Kuviossa 2 on esitetty tehdastyöntekijöiden määrä vuosittain 1845—1920, numeroin liitetaulukossa 3.

si, että kyseessä oli väärinkäsitys, kuten olikin, sillä keskustelu oli alkanut ST:n julkaisemasta Krähnholmin (Narva) tehtaan työpaikkailmoituksesta, jota Suometar oli pitänyt orjakauppana. Vastavetona ST julkaisi uudelleen Suomettaressa olleen Finlaysonin tehtaan vastaavan ilmoituksen ja kysyi eikö sekin ole »orjan kaupantekoa», (ks. viite 7.). Brafin kirjoitus ei siten välillisesti osoita, että Finlaysonin tehtaan oloja olisi julkisesti arvosteltu.

Vaihtelussa näkyy selvästi edellä selostettu Tampereen teollistumisen jaksottelu: kaksi kasvukautta (1840—1870 ja 1890-luku) sekä kaksi hitaan kasvun kautta (1870—1890 ja 1901—1920). Vaikka työn tuottavuudessa tapahtui muutoksia, oli työntekijämäärän kehitys jokseenkin suoraan riippuvainen teollisuuden markkinoiden kasvusta ja työntekijämäärä vaihteli suhdanteiden mukaan. Ensimmäisen kerran työntekijöiden luku kohosi tuhatteen vuonna 1851. Nälkävuonna 1868 saavutettiin kolme tuhatta, jolloin Tampereen tehdastyöväki oli suhteellisesti suurimmillaan verrattuna silloiseen kaupunkiin ja Suomeen. Pitkän hitaan kasvun vaiheen jälkeen määrä kaksinkertaistui 1890-luvulla ja nousi noin 10.000:en. Tällöin jo tehdastyöväen oma määrä oli niin suuri, että sulkeutuneet tehdasyhteisöt eivät olleet enää mahdollisia. 1900-luvun alussa tehtaiden kylä muuttui lopullisesti kaupungiksi. Tässä luvussa tehtaiden väkeä tarkastellaan 1800-luvun tehtaalaisyhteisönä, 1900-luvun muuttuneita olosuhteita kolmannessa luvussa.

Tehdasjärjestelmä

James Finlayson toi Tampereelle tehtaan mallin, jonka hänen seuraajansa toteuttivat suuressa mitassa. Tämä tehdas oli Suomen ensimmäinen ja koko 1800-luvun myös Pohjoismaiden suurin tehdas. Nottbeckin ja Rauchin 1830-luvun lopussa rakennuttama ensimmäinen tehdasrakennus oli uudenvuorokainen, että se oli kokonaan suunniteltu koneiston vaatimusten mukaisesti. Siksi rakennus hämmästytti aikalaisia jo korkeudellaan. Kuusikerroksisen talon idea oli voiman siirtäminen hihnapyörillä ja aksleilla alhaalta ylös. Rakennuksen alla oli vesikanava, jossa pyöri valurautainen vesiratas, jonka halkaisija oli 9 metriä ja leveys 4.3 metriä. Koneet sijoitettiin kerroksittain siten, että käyttövoima tuli parhaalla tavalla hyödyksi. Kukin kerros oli suuri sali, jossa koneet seisoivat rivissä. Työntekijät täydensivät riviä ikäänkuin koneen jatkeina. »Etteiväthän vain koneet olleet järkeviä ihmimillisiä olentoja ja niitä hoitelevat ihmiset taas koneita», epäili Zachris Topelius poikettuaan tehtaassa kesällä 1840.² Työn luonne pysyi samanlaisena koko 1800-luvun ja 1900-luvun alun ajan. Salit vain suurenivat: Finlaysonin Plevna-salissa oli vuosisadanvaihteessa 1.200 kutomakonetta. Vesiratas vaihtui turpiiniin, höyrymoottoriin ja sähköön, mutta ihmisen osa pysyi samana. Tekninen edistys merkitsi yleensä koneiden käyntinopeuden kasvua. Yksinkertaisia käsitöitä siirrettiin koneille. Tuloksena koneiden miehitys pieneni jatkuvasti. Tuottavuuden kohottaminen oli keskeinen keino,

² Nyberg, Z. Topelius I, s. 132. Kuvauksia varhaisista tehtaista: Några ord om den nya fabriksanläggningen i Tammerfors, Borgå Tidning 20. 2. 1839 (Finlayson); Ytterligare underrättelser om den nya fabriksanläggningen i T:fors, Borgå Tidning 29. 12. 1841 (Finlayson); K. Ch., Linnespinneriet i Tammerfors, Papperslyktan 31. 12. 1860 (Pellavatehdas) sekä pikukujuttuja mm. Tampereen Sanomissa, Suomettaressa, Sanomia Turusta -lehdessä ja Åbo Underrättelser -lehdessä, ks. Helsingin yliopiston kirjaston luettelo Tamperetta koskevista lehtikirjoituksista, s. 5289—5318.

jolla tehtaat pyrkivät parantamaan kannattavuutta. Finlaysonin oma koneenrakennustaito osoittautui pian vaatimattomaksi. Uusi tekninen johtaja John Barker sai J.F:n vanhatkin koneet käymään kaksinkertaisella nopeudella. Omasta koneenrakennuksesta luovuttiin ja hankittiin Euroopan parhaiden valmistajien laitteita. Jatkuva tuottavuuden kasvu oli riittävän käyttöpääoman ohella Finlaysonin tehtaan erinomaisen menestyksen takana: »Suuri pääomasijoitus antaa suhteellisesti suuremman voiton», kirjoitti johtaja Uhde omistajille.³ Työntekijöiden kannalta oli tärkeätä, että tehtaissa ei pidetty työntekijöiden uuvuttamista keinona lisätä tuotantoa. Urakapalkka oli tosin käytössä heti alusta alkaen, mutta tätä halusivat nimenomaan työntekijät, koska silloin heidänkin osansa ehkä vähän kasvoi, kun lankaa ja kangasta tuli enemmän. Pitkällä aikavälillä työtahdin kiristyminen oli selvä samalla kun työaika lyheni. Muutos oli kuitenkin hidas. Työn vaatimustaso nousi myös aikaa myöten, eikä tekstiilitehtaan työ suinkaan ollut ammattitaidottomien työtä. Työ ei edellyttänyt ennakotaitoja — missä niitä olisi opittu? — mutta tehtaan opin saaneita pyrittiin pitämään tehtaassa pitkään. Työntekijöitä tähän pysyvyyteen kannusti palkan paraneminen. Tehdas rohkaisi ammattitaidon kehittämiseen ja ammattiylpeyteen myös erilaisilla palkinnoilla: tehtaan juhlissa »ennätystyöläiset» istuivat kunnia-aitiossa.⁴ Toisin sanoen tehdastyö tarjosi samanlaisen *mahdollisuuden* erikoistumiseen, hyvään palkkaan ja ammattiylpeyteen kuin perinteisesti käsityö.

Tehdastyö erosi selvästi muista alemman luokan töistä aina 1800-luvun lopulle asti. Konetyön lisäksi oli oleellista, että

- työ tehtiin tehtaassa, joka oli erillinen kodista ja kotipiiristä;
- työ tehtiin säännöllisen aikataulun mukaan ympäri vuoden;
- työpalkka maksettiin rahana, useimmin urakan mukaan.

Työ erotettiin näin selvästi vapaa-ajasta ja tässä oli ero palvelijoihin ja käsityön oppilaisiin, jotka elivät isäntänsä ruokakunnassa. Tehtaalaisilla oli muihin verrattuna enemmän rahaa ja vapautta, vaikka heilläkin kovin vähän.

Tehtaiden erilaisuus ei rajoittunut työn erilaisuuteen, vaan myös työntekijät poikkesivat muista. Tehtaiden työntekijöistä enemmistö oli naisia, alkusi huomattava osa myös lapsia. Tämä mullisti koko työssäkäynnin käsitteen, kun muutkin kuin perheen pää saattoivat olla ansiotyössä. Naisten ja lasten työssä kulminoitui koko tehdasjärjestelmän sen aikainen kiistanalaisuus. Toiset näkivät tehtaan siunauksena, joka antoi köyhille työtä, toiset taas pitivät tehdasta uhkana koko yhteiskunnalle: se pilasi naiset, lapset ja koko perheyhteyden, vei työtä miehiltä, synnytti yhteiskunnallisia ongelmia ja sekoitti ihmisten päät. Tämä keskustelu oli alkanut esimerkiksi Englannissa jo 1800-luvun alussa ja kantautunut vähän Suomeenkin, mutta koti-

³ Lindfors, emt., s. 134. Teknisestä edistymisestä: sama, s. 162, 191, 211.

⁴ Sama, s. 323.

maisten olosuhteiden vuoksi kriittinen keskustelu alkoi Suomessa vasta 1870-luvulla. Tätä käsitellään luvussa MURROS. 1800-luvun alkupuoliskolla tehtaita vastustettiin jonkin verran siksi, että niiden pelättiin vievän työmahdollisuuksia maalaisnaisilta, so. kotikehruulta ja -kudonnalta.⁵ Sinänsä ei ole ihme, että tehtaita ehkä kammoksuttiin. Rahvas oli tottunut rauhalliseen elämäntyyliin ja sivistyneistöä, joka asiasta eniten puhui, pelotti jo kova meteli. Kun pappi Alfred Kihlmanista tuli Pellavatehtaan johtaja 1860-luvulla, hänen ensimmäinen tehdaskäyntinsä tuotti tällaisen vaikutelman tehtaan häkiläosastolta: »Todella kova on ihmisparkojen kohtalo, joiden täytyy häkilöidä ja kartata. Luultavasti tottumus sentään lieventää heidän osansa raskautta. Arvelen niin sen vuoksi, että useat työläiset vapaaehtoisesti ovat pysyneet siinä vuosikausia.» Eikä kehräämö ollut paljoa parempi: »Täälläkin täytyi minun surkutella niitä olentoja, jotka ovat pakotetut elämään sellaisessa siivottomuudessa. Ja suurin osa on lapsia, ja vaikka työ onkin vastenmielistä, ilmoittautuu joka päivä joukoittain lapsia päästäkseen tehtaaseen. — Yleensä teki tehdas hyvän vaikutuksen. Työläiset näyttivät tyytyväisiltä... Eikä tehdastyö näytä, niinkuin peljätään, tylsentävän heidän sielunlahjojansa.»⁶ Kuten jäljempänä tulee lähemmin esille, tehdastyön vaikutuksista oli ratkaisevin se miten asia haluttiin nähdä. Se vaihteli ajan mittaan enemmän kuin olot tehtaassa sinänsä. Varhaisia tehtaalaisoloja tarkastellaan seuraavissa luvuissa kolmen tehtaalaisten erityispiirteen avulla. Ne olivat naisten työssäkäynti, lapsityö ja patriarkaaliset tehdasyhteisöt.

Naiset tehtaassa

»Tytöt huomatkkaa!

Pompuli-vapriikiin Tampereelle otetaan tämän syksyn kuluessa 300 tyttöä, 10 niin 24 vuoden ikäisiä; siinä saavat ansiollisen paikan kuin he ilmoittavat itsensä vapriikin konttorissa jota pikemmin siitä parempi.

*Tampereella 21/8 1858
Finlayson ja kumpp.»⁷*

Finlaysonin tehdas haki vuonna 1858 työvoimaa ympäri maan sanomalehti-ilmoituksella. Se ei ollut tuolloin yleinen tapa, vaan kertoo, että nais työvoimaa ei ollut helppo saada. Eikä kyse ollut naisten haluttomuudesta

⁵ Kovero, Suomen kotimarkkinatieteellisyys, s. 264—265.

⁶ Aspelin-Haapkylä, Alfred Kihlman II, s. 27—29, Kihlmanin kirje vaimolle.

⁷ Suometar 27. 8. 1858.

mennä tehtaaseen, vaan siitä, että seutu ei ollut täynnänsä toimeettomia ihmisiä. Tehtaat tarvitsivat niin paljon työväkeä, että Tampereen seudulla ei ollut vielä tuolloin riittävästi tulijoita. Tämä oli yksi käytännöllinen syy naisten tehdastyöhön. Miehiiä nimittäin tuskin olisi saatu tarpeeksi, vaikka olisi yritetty, sillä heille riitti paikkoja perinteisissä ammateissa. Kun Tampereen suurtehtaita perustettiin, omistajat suunnittelivat ne juuri naistyön saata-
vuuden varaan. Tämä ei ollut paikallinen keksintö, vaan Euroopan teollisuuskeskuksissa naisten tehdastyö oli jo vakiintunut. Suomessa ajatuksen teki luonnolliseksi myös se, että kehruu ja kudonta olivat perinteisesti naisten töitä. Itse asiassa ainoa seikka, joka herätti vastustusta, oli joidenkin oppineiden pelko, että tehdas vie naisilta kotikudonnan tuoman lisäansion. Todellisuudessa tästä ei ollut pelkoa, sillä tehtaista huolimatta puuvillakan-
kaiden kysyntä oli jatkuvasti tarjontaa suurempi koko 1800-luvun ajan. Hyvien tehdaslankojen saatavuus itse asiassa lisäsi kotikudontaa.⁸

Tampereesta tuli Suomen oloissa poikkeuksellinen ja kuuluisa naisten tehdastyön keskus. Naisten määrä tehtaissa kasvoi samassa tahdissa kuin kaupungin koko teollisuus. Heidän lukumääränsä ja osuutensa tehdastyöläisistä oli seuraava:⁹

vuonna 1850	664 henkeä eli	70 %
1860	1530	65 %
1870	2243	64 %
1880	1846	56 %
1890	2659	53.6 %
1900	5139	52.9 %
1910	4635	54.5 %
1920	6713	54.8 %.

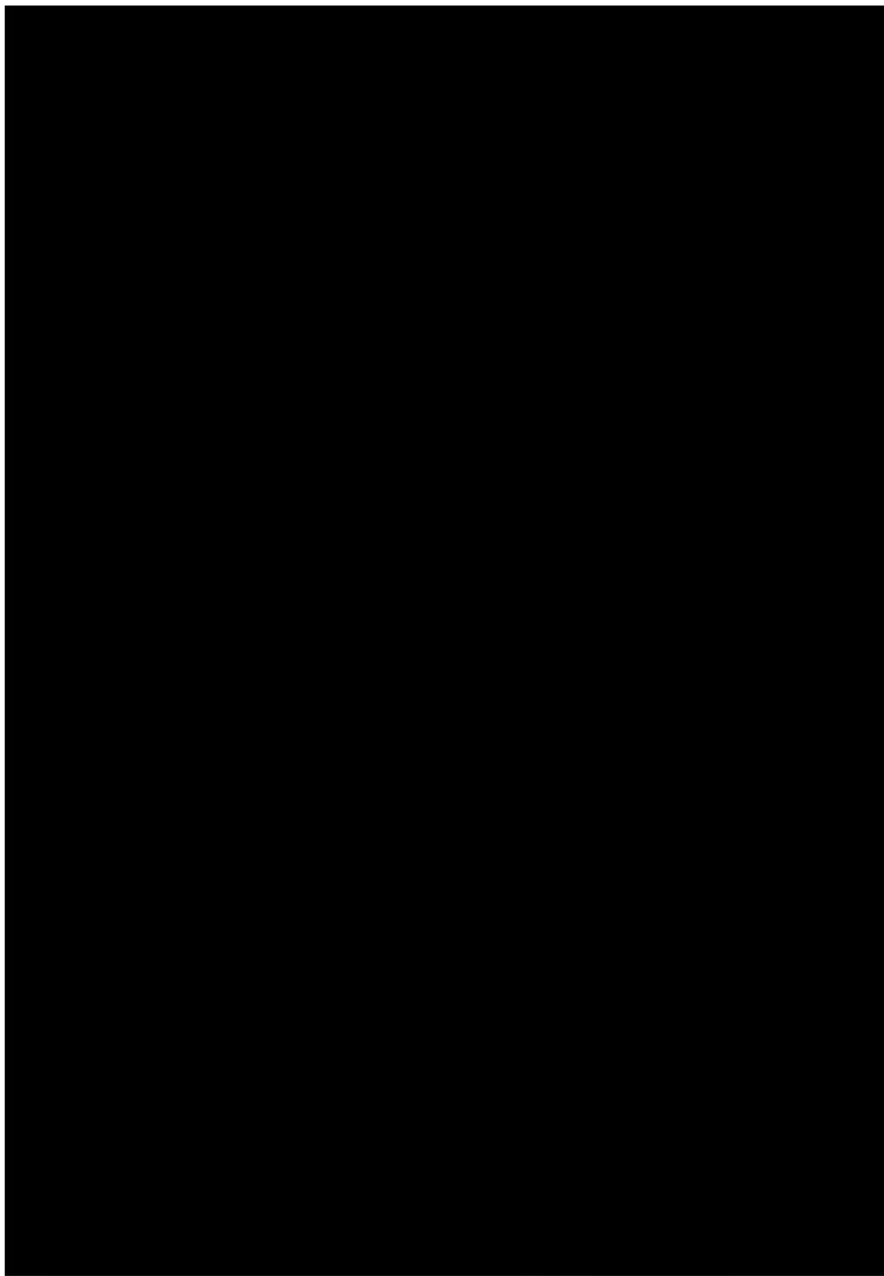
Koko maan naistehtaalaisista oli Tampereella vuonna 1870 noin puolet, vuonna 1885 kolmasosa ja vuonna 1920 15 %. Vielä tällöin naisten työ oli Tampereella puolitoistakertaa yleisempää kuin koko maan teollisuudessa.¹⁰ Osuuden yleinen vähentyminen johtui muun maan teollistumisesta ja Tampereella osuus työntekijöistä väheni lähinnä miesvaltaisen metalliteollisuuden kasvun seurauksena. Koska Tampereella tehtaalaisnaisia oli tuhansia, sillä oli ratkaiseva merkitys kaupungin väestörakenteeseen ja koko kulttuuriin. Nuoret naiset, joita oli kaksi kertaa enemmän kuin nuoria miehiä, olivat katukuvassa ja tavoissa näkyvä erikoisuus.

Naiset tulivat tehtaaseen yleensä nuorina, siis tyttöinä, ja enin osa tuli maaseudulta. Uusi elämä oli erilaista kuin maaseudulla. Tytöt arvostivat

⁸ Kovero, Suomen kotimarkkinateollisuus, s. 264—265; Suomen taloushistoria I, s. 431—432; Heikkinen, Kulutus Suomessa, s. 409; SVT XVIII 1893, tekstis. III.

⁹ Manufaktuurijohtokunnan vsk. 1850—1870; Hämeen läänin kuvernöörin kertomus v. 1880; SVT XVIII Teollisuustilastoa ja sen alkuperäisaineisto 1890—1920. Vuosina 1850—1880 naisten osuus on laskettu Tampereen seurakunnan väkilukutaulun mukaan, koska muuta lähdetä ei ole sukupuolirakenteesta.

¹⁰ Hjerpe & Schybergson, Kvinnoarbetare i Finlands industri, s. 4; SVT XVIII v. 1920.

Tehtaan tyttöjä. Nuorten naisten suuren joukon pelättiin aiheuttavan sosiaalisia ja moraalisia ongelmia, mutta tehtaalaisnaiset selvisivät elämässään tavallista paremmin.

suurempaa vapautta ja rahapalkkaa. Ainakin tilattomien lapsille muutto kaupunkiin tiesi elintason nousua. Naimattomat tehdastyöntekijät olivat 1800-luvun työläismittapuun mukaan hyvin toimeentulevia. Heillä oli paremmat vaatteet kuin muilla, mahdollisuuksia ns. turhaan kulutukseen ja omaan asuntoon. Säännöllinen työ ja naimattomuus antoivat mahdollisuuden itsenäiseen elämään. Naimattomat naiset eivät olleet Tampereella hyljeksitty tai sorrettu kansanosa.¹¹ Tehtaan tytön statuksesta kertoo joitakin piirteitä oheinen runo vuodelta 1873:¹²

Olen oivasta talosta,
Olen tyttö Tampereelta
Tehtaasta paras tekijä
Kankaan kaunihiin kutoja.
Olen kuullut kehuttavan,
Ett' oon nätti nä'öltäni,
Vaatteheni varsin sievät,
Kenkänikin kiillotetut.
Hankin vielä hameeseni
Nauhat, ruusut rustaelen

...
Koska palkan perjantaina
Saan ma talosta isosta,
Sitten laitan lauantaina
Sokerit ja siirapitkin
Kahveet kakut kaikellaiset,
Sillä tietysti tulevi
Mulle sulho sunnuntaina...

Tällä runolla kirjoittaja halusi varoittaa tehtaan tyttöjä kevytmielisyydestä ja se olikin suurin ongelma, joka naisten tehdastyössä *nähtiin* 1800-luvulla. Luonnollisesti löytyy esimerkkejä kurjista kohtaloista, mutta kokonaisuutena naisten työ nähtiin aikanaan hyvänä asiana. Nuorten naisten ongelmat alkoivat sitten kun he menivät naimisiin ja jäivät pois työstä, kuten oli tapana. Naisten työllistäminen antoi tehtaalle hyväntekijän maineen, johon tehtailijat itsekin uskoivat, kuten Finlaysonin isännöitsijä Uhde kerran kirjoitti omistajille: »Tämän sijoituksen avulla voitte suureksi tyydytyksekseen tuntea, että olette hankkinut elatuksen vähintään sadalle köyhälle ihmiselle, mikä tyydytys merkitsee paljon enemmän kuin pääoman kasaaminen pankkiin».¹³ Mainittuja köyhiä oli ajoittaisesta työvoimapulasta huolimatta aina niin paljon, että hyvien tekojen loiste ei päässyt sammumaan. Tekstiilitehtaiden työvoimakysymys ratkesi Tampereella itse asiassa varsin

¹¹ Esiteollisessa kaupungissa naimattoman naisen asema oli huonompi, koska työtillaisuuksia oli vähemmän, — Branca, *Women in Europe since 1750*, s. 17—21.

¹² Tytöille, Tampereen Sanomat 22. 7. 1873.

¹³ Lindfors, *emt.*, s. 213.

kivuttomasti. Pakkokeinoja ei tarvittu, vaikka isännillä oli siihen mahdollisuuksia ns. laillisen suojelun järjestelmän puitteissa.¹⁴

Syynä naisten yleiseen tehdastyöhön on usein pidetty naisten alhaisia palkkoja. »Suuri osa voitoista perustui pienipalkkaisten naisten ja lasten työhön», kirjoittaa Schybergson ja viittaa nimenomaan Finlaysonin tehtaaseen esimerkkinä.¹⁵ Tätä tehtaiden pyrkimystä kustannusten minimoimiseen ei voi kieltää, mutta voidaan kysyä, oliko tämä tekijä ratkaiseva. Naisten palkka oli yleisesti 2/3 miesten palkoista ja kun naisten osuus työvoimasta oli myös 2/3, olisi teoreettinen säästö 20—25 % kokonaispalkkasummasta eli myös voitosta saman verran. Ainakaan Finlaysonin tehtaalle tämä ei ollut kannattavuuden ehto. Lisäksi on huomattava, että palkkojen osuus kaikista tuotantokustannuksista oli pieni, joten esimerkiksi raaka-aineen hinta oli palkkoja tärkeämpi riskitekijä. Finlaysonin tehtaan *suuret* voitot eivät kerro niinkään nais- ja lapsityövoimalla säästämisestä kuin alhaisesta yleisestä palkkatasosta ja siitä että naisten ja lasten työ ei ollut kannattavuudelle ratkaiseva. Naisten palkka tehtaassa ei määrätynyt suoraan sukupuolen, vaan tehtävän mukaan, ja palkkatason määräsi ajan ja seudun yleinen taso. Tämän yleisen tason yksi piirre oli, että naisilla ja nuorilla miehillä(!) oli pienempi palkka kuin aikuisella, siis perheellisellä, miehellä. Tämä koski niin teollisuutta, käsityötä kuin maataloutta. Naisten työn yleisyys tekstiilitehtaissa ei johtunut liioin siitä, että teollistuminen ylipäänsä olisi edellyttänyt naisten (halpaa) työtä, vaan tekstiilitehtaiden työn sopivuudesta myös naisille. Työ ei vaatinut fyysistä voimaa kuten esimerkiksi metalli- tai ulkotyö. Maatalousyhteiskunnan tuottama naisten alistuvuus ja sopeutuvuus nähtiin tehdastyössä hyvinä puolina. Näiden »luonnollisten» ominaisuuksien mukaan tapahtui myös työnjako tehtaissa. Naisia oli varsinkin kehräämöissä ja paperitehtaassa lajittelijana. Miehet olivat tekstiilitehtaissa konemiehinä, kuormamiehinä, värjäreinä ja varsin paljon myös kutojina. Raskasta naisten työssä oli työpäivän pituus. Naisten asemaan tehtaissa — muuhunkin kuin kuviteltuun siveettömyyteen — alettiin kiinnittää huomiota 1880-luvun lopulta alkaen. Tampereen työväenyhdistys laati Alexandra Gripenbergin aloitteesta selvityksen naisten asemasta tehtaissa. Siinä todettiin ongelmiksi pienempi palkka kuin miehillä, mestareiden loukkaava kohtelu ja näiden seurauksena »oman arvon ja kunnian tunnon heikkeneminen». Samassa raportissa todettiin, että yleinen mielipide ei näe naisen asemassa mitään erikoisia ongelmia, joita ei olisi miesten asemassa.¹⁶ Sosialistisen työväenliikkeen kaudella naisten erityisongelmat eivät olleet näkyvästi esillä.

Tehtaalaisnaisen stereotyyppinä on varsinkin kaunokirjallisuudessa pidetty nuorta tyttöä, joka vanhempiensa köyhyyden tai sairauden vuoksi *joutuu* lähtemään tehtaaseen ja vieraaseen paikkaan jo ennen rippikoulua. Tehtaassa hän ahertaa raskaassa työssä, kunnes kuolee keuhkotautiin alle

¹⁴ Voionmaan mainitsemat (emt. II, s. 402) tapaukset, joissa vuosipalveluksesta karannut tehtaanäyttö haettiin kruununkyydillä takaisin tehtaaseen, jäivät yksittäistapauksiksi.

¹⁵ Schybergson, Barn- och kvinnoarbete i Finland's fabriksindustri, s. 17.

¹⁶ TTY:n vuosikertomus v. 1892, s. 19—20.

30-vuotiaana, tai jos hyvin käy, ahertaa hiljaisena työmyyränä muutaman vuosikymmenen. Toinen vaihtoehto on, että hän nai työläismiehen, saa paljon lapsia, joista puolet kuolee ja elävät menevät tehtaaseen. Kolmas ja erityisesti 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun moralistisen ja yhteiskunta-kriittisen kirjallisuuden hellimä tapaus oli tyttö, joka liian pienen palkan-
sa vuoksi antautuu syntiseen elämään ja joutuu mieron tielle. Seuraavassa tarkastellaan miten paikkansapitäviä nämä yleistykset ovat (sosiaalisten ongelmien osalta luvussa 2.2.).

Naistyöntekijän tärkeimpiä piirteitä oli hänen taustansa, koska uusi tehdaselämä arvioitiin sitä vasten. Taulukossa 3 on esitetty Finlaysonin tehtaan naistyöntekijöiden asuinpaikka ennen tehtaaseen tuloa vuosina 1840—1860 eli ensimmäisen suuren kasvun vuosina.¹⁷

Taulukko 3. Finlaysonin tehtaan naistyöntekijöiden edellinen asuinpaikka vuosina 1840—1860.

kotipaikka	vuonna 1840	vuonna 1850	vuonna 1860
Tampere (josta:)	39	37	15
Tampereelle muuttaneet	29	31	10
Tampereella syntyneet	10	6	5
naapurikunnat, Kangasala ja Teisko	47	42	47
muu Suomi	12	21	38
ulkomaat	0	0	0.1
tuntematon	2	1	1
yhteensä (%)	100	100	100
yhteensä (h.)	155	511	1116

Lähde: Mäkinen, Finlaysonin tehtaan työntekijöiden demografinen rakenne, liitteet. Tiedot on laskettu seurakunnan rippikirjasta.

Taulukko kertoo, että naisten tausta oli voimakkaasti maalainen. Olihan syntyperäisiä tamperelaisia vain 5—10 %. Ylivoimainen enemmistö tuli kuitenkin varsin läheltä, yli puolet aivan naapurikunnista. Vuosien 1840—1860

¹⁷ Tässä ja seuraavissa taulukoissa, joissa on käytetty Mäkinen tutkimuksen lukuja, on huomautettava pienistä epätarkkuuksista. Mäkinen on laskenut kaikki tiedot työntekijöistä seurakunnan rippikirjasta, joka on periaatteessa tarkka lähde vielä tällöin ja ainoa josta työntekijöitä voi seurata pidemmällä jaksolla. Työntekijämäärä poikkeaa kuitenkin hieman muista lähteistä. Verrattuna Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomuksiin, vajaan oli varsinkin alaikäisten työntekijöiden kohdalla: vuonna 1850 114 ja vuonna 1860 72. Ero selittyy sillä, että niitä lapsia, joiden vanhemmat olivat samassa tehtaassa, ei merkitty erikseen työntekijöiden kategoriaan. Tämän vuoksi taulukossa 3 tamperelaistyöntekijöiden luku lienee todellista pienempi, taulukossa 5 alle 15-vuotiaana työhöntulleiden osuus liian pieni. Nämä eivät vääristä tutkimustuloksia, kun ne tulkitaan muiden lähteiden avulla.

muutokset heijastavat varsin yleistä kehitystä työväestön rekrytoitumisessa. Uutta työvoimaa hankitaan ensin samalta paikkakunnalta, mutta pienessä kaupungissa väkeä ei riitä pitkään. Seuraava kierros rekrytoidaan naapurikunnista. Niissäkin oli kuitenkin vain 100—200 sopivan ikäistä tyttöä kussakin, joten tämäkin reservi loppui pian. Seuraava alue oli muu lähiseutu alle 100 km:n säteellä. Näiden osuus työntekijöistä kasvoi jatkuvasti (taulukossa muu Suomi), mutta Tampereen tapauksessa tämä hämäläisalue oli riittävä. Kauempaa tuli 5—10 % työntekijöistä. Näistä pääosa tuli Etelä-Pohjanmaalta. Tosin vuonna 1850 Tampereelle pöllähti kerralla 40 kuopiolaistyttöä, ilmeisesti siksi että Finlaysonilla oli myymälä Kuopiossa ja siten myös »työvoimatoimisto». Rekrytointialueen asteittainen laajeneminen todistaa välillisesti, että työvoimasta ei ollut liikatarjontaa. Tyttöjen puute johti myös siihen, että 1850-luvulla tehdas otti tavallista enemmän nuoria poikia. Koska miestyöntekijöitä oli vähemmän, he olivat naisia useammin kotoisin Tampereelta.

Kun tekstiilitehtaiden kasvu pysähtyi 1870-luvun alussa ja kun Tampereen oma työväestö kasvoi, alkoi rekrytointi muuttua. Tamperelaisten osuus kasvoi ja oli 1900-luvun alkuvuosina noin 30 %. Kaupungin ulkopuolelta tulleiden määrä oli kasvanut niin paljon, että lähiseutu ei enää riittänyt, vaan Hämeen läänin ulkopuolelta tulleita oli enemmän kuin joka neljäs.¹⁸ Kaukomuuton yleistymisen vuoksi 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun puolella työntekijöistä oli jo ylitarjontaa. Rekrytointialueen muutoksista huolimatta tehtaalaisnaisten selvä enemmistö oli kotoisin maaseudulta sekä 1800-luvulla että 1900-luvun alussa. Se merkitsi myös sitä, että kaupunkiin ja tehtaaseen oli muutettu etsimään leveämpää leipää kuin mitä maaseutu pystyi tarjoamaan. Tehtaalta odotettiin elämän parantumista. Varsinkaan 1800-luvun puolella tehtaaseen tulo ei merkinnyt välttämättä aivan outoon ympäristöön tuloa, sillä samalta seudulta oli yleensä muitakin, usein sukulaisia ja sisaruksia. Esimerkiksi vuonna 1860 Finlaysonin tehtaassa oli jo 140 tyttöä Kangasalta, parinkymmenen kilometrin päässä kotoaan.

Kaikkien sosiaaliryhmien tyttäret eivät menneet tehtaaseen. Yliedustettuina olivat köyhien lapset. Eniten oli maaseudun tilattomien tyttäriä. Vuonna 1860 Finlaysonin tehtaan em. naistryöntekijöistä 2/3 oli tullut suoraan maalta torpparin, palkollisen tai itsellisen lapsena. Toiseksi suurin ryhmä olivat kaupunkilaispiian työstä siirtyneet, joita oli 16 %. Kun näistäkin enemmistö oli tullut alunperin maaseudun tilattomista, oli tilattomien tyttären osuus kaikkiaan 75 % työntekijöistä. Tässä vaiheessa kaupunkityöväestön tyttäriä oli vielä varsin vähän, alle 10 %. Heitä enemmän oli maaseudun itsenäisen väestön, talollisten ja käsityöläisten, tyttäriä, joita oli 14 %. Kun tehtaas kasvoivat ja työvoimaa tarvittiin lisää, sosiaalinen rekrytointialue ei laajentunut kuin maaseudun osalta. Talollisten tyttäriä tuli enemmän, mutta kaupungin itsenäisen väestön tyttären osuus väheni ja oli em. joukossa vain 1 % vuonna 1860.¹⁹ Myöhempinä vuosikymmeninä toisen polven kau-

¹⁸ SVT D II, taulu 11, jossa ei ole sukupuolia erikseen.

¹⁹ Mäkinen, Finlaysonin tehtaan työntekijöiden demografinen rakenne, liitteet. Ks. viite 17.

punkkilaisväestö luovutti yhä enemmän tyttäriään tehtaaseen. Taulukossa 4 on esitetty tehtaiden naistyöntekijöiden isän ammattien jakautuma 1800-luvun puolivälistä aina 1900-luvun alkuun asti.²⁰

Yleisinä piirteinä olivat maatalousväestön ja nimenomaan tilattoman väestön lasten hallitseva asema ja kaupunkilaisväestön lasten ajan myötä kasvava osuus. 1800-luvun aikana naisista 49 % oli maaseudun tilattomien tyttäriä, 25 % muun työväestön ja 25 % itsenäisen väestön lapsia. Jälkimmäisissä suurimpana ryhmänä olivat käsityöläisten lapset. Heidän osuutensa väheni samalla kun käsityöläisten osuus yleensä kaupungin ja lähiseudun väestössä. Sen sijaan talollisten tyttärien tulo tehtaaseen vähentyi nopeasti 1900-luvun alussa. Nämä piirteet olivat samat kuin koko työväestön rekrytoimisessa (luku 3.1.). Miehiin verrattuna naisten tausta oli maalaisempi, mutta ei alhaisempi. Maaseudun talollisilta ja käsityöläisiltä lähti kaupungin tehtaaseen tyttäriä 4—5 kertaa enemmän kuin poikia. Kyse ei silti ollut poikien paremmasta asemasta maaseudulla, vaan siitä, että mainittujen pojat tulivat kaupunkiin käsityöoppiin tai ulkotöihin.²¹

Tehtaiden naiset olivat tullessaan tyttöjä. Kolme neljästä oli alle 20-vuotiaita ja lapsena aloittaneiden osuus vaihteli 1800-luvulla viidesosasta puoleen riippuen siitä minkä vuoden työntekijöitä tutkitaan. Taulukossa 5 on esitetty tekstiilitehtaiden naistyöntekijöiden työhöntuloian jakauma nel-

Taulukko 4. Tampereen tehtaiden naistyöntekijöiden isän ammatti. Oros: vuosien 1850, 1870, 1890 ja 1910 nuori väestö.

ammatti	v. 1850	v. 1870	v. 1890	v. 1910
talollinen	8.2	15.4	7.8	1.6
torppari	14.3	25.6	23.4	12.9
maatyöläinen	44.9	31.6	26.0	45.2
käsityöläinen	20.4	9.4	10.4	9.7
työntekijä	12.2	12.0	26.0	29.0
kauppias, virkamies, toimihenkilö		4.3	6.5	1.6
»köyhä»		1.7		
yhteensä (%)	100.0	100.0	100.0	100.0
N	49	117	77	62

Lähde: MUULI-aineisto.

²⁰ Taulukko perustuu ns. MUULI-aineistoon, josta lähemmin ks. liite Lähteet.

²¹ MUULI-aineiston maaseutuotokset (Messukylä, Kangasala, Pälkäne, Luopioinen) osoittavat, että talollisten tyttäret pysyivät yhtä hyvin omassa luokassaan, so. talollisissa, kuin pojatkin ja heidän saavuttamansa sosiaalinen asema oli keskimäärin hieman korkeampi kuin poikien. Tyttärien erityisen proletarisoitumisuhan kanssa on jo loogisesti ristiriidassa se, että emännänpaikkoja oli tiloilla yhtä paljon kuin isännän paikkoja. — MUULI-aineiston lukuja on julkaistu tästä: Rasila, Teollistumiskauden muuttoliikkeet, s. 134, 136, 290, 294.

Taulukko 5. Tampereen tekstiilitehtaiden naistyöntekijöiden työhöntulot-ikä vuosina 1840—1860 ja 1903.

ikä	vuonna 1840	vuonna 1850	vuonna 1860	vuonna 1903
alle 10	—	0.2	0.4	1.0
10—14	19	18	40	31.7
15—19	50	42	36	43.0
20—24	17	21	21	17.0
25—	14	11	6	7.1
tuntematon	—	7	5	0.2
yhteensä (%)	100	100	100	100.0
yhteensä (N)	155	511	1116	3353

Lähteet: Mäkinen, emt., liitteet (seurakunnan väkilukutaulut); SVT D II, taulu 23.

jän ajankohdan työntekijöistä. (Huom. kyse ei ole ao. vuosien työntekijöiden ikärakenteesta, vaan tuloiästä!)

Tehdas merkitsi aikaisempaa omassa ammatissa aloittamista kuin muut työt, sillä yleinen vieraaseen paikkaan menon ikäraja oli 15 vuotta eli rippikouluikä. Tehtaiden työstäkin enin osa aloitti vasta 15 täytettyään. Tämä yleistyi varsinkin 1870-luvun jälkeen. Alaikäisiä työntekijöitä tuli tehtaisiin eniten niiden laajennusten yhteydessä, kun tarvittiin paljon uusia työntekijöitä varsinkin kehruosastoille. Työhönmenoian nousu ei juurikaan näy taulukon luvuissa, koska 1900-luvun alussa tehtaissa oli runsaasti vanhoja työntekijöitä, jotka olivat menneet tehtaaseen alaikäisenä ennen 1880-lukua. Tällöin taulukon jakauma oli varsin kaukana työntekijöiden silloisesta ikärakenteesta, sillä vuonna 1903 vain 14 % työntekijöistä oli alle 18-vuotiaita ja naisten keski-ikä oli 26.9 %. Naiset aloittivat työn tehtaassa keskimäärin nuorempina kuin miehet. Miehistä nimittäin mainittava osa oli ns. ammatimiehiä, jotka olivat tulleet jostakin toisesta työpaikasta ja siten hieman vanhempina. Toisaalta oli myös suuri poikajoukko, joka tuli yhtä nuorena, ja samoihin tehtäviin, kuin tytöt. Vuoden 1860 työntekijöiden joukossa miehistä 54 % oli tullut tehtaaseen alle 20-vuotiaana — naisista 76 % — ja vuoden 1903 miestyöntekijöistä useampi kuin naisista oli aloittanut alle 15-vuotiaana.²² Toisin sanoen lapsityö ei ollut tyttöjen ja naisten työn erikoisuus.

Tehdastyö oli naisille sekä lyhytaikainen läpikulkuammatti että elämäntyö. Tehdastyön luonnetta tästä näkökulmasta kuvaa palvelusajan pituus. Palvelusaikaa lyhensi toisinaan irtisanominen, kuten puuvillapula Finlaysonin tehtaassa vuosina 1861—1864. Vuonna 1860 työssä olleista naisista erosi tai erotettiin noin vuosina 43 % eli 482 naista. Miestyöntekijöiden määrä laski 33 %, lapsityöntekijöiden 46 %. Irtisanomiset kohdistettiin sel-

²² Mäkinen, emt.; SVT D II, taulut 8—9, 22—24.

lasiin, joilla oli elättäjä kotona ja pääosa pääsi työhön juuri valmistuneeseen Pellavatehtaaseen.²³ Tämä poikkeustapaus ei juurikaan näy Finlaysonin vuoden 1850 työntekijöiden palvelusajoissa. Naisten työssäoloaika jakaantui näin:

0—1 vuotta	5 %
2—4 vuotta	12 %
5—9 vuotta	29 %
10—19 vuotta	29 %
yli 20 vuotta	18 %
ei tietoa	7 %
yhteensä	100 %

Jakauma on varsin tasainen. Toisin sanoen siitä ei voi erottaa selviä ryhmiä. Muiden tietojen tukemana voi kuitenkin joukon jakaa kahtia siten, että puolet pysyi tehtaassa alle 10 vuotta. He jäivät pois avioituessaan. Toinen puoli naisista oli tehtaassa yli tavanomaisen naimaiän ja jäivätkin yleensä naimattomiksi. Näiden naisten ura samassa tehtaassa saattoi olla hyvinkin pitkä. Vuoden 1860 työntekijöistä 31 % oli tehtaassa yli 20 vuotta. Vuonna 1903 Finlaysonin tehtaassa oli 313 naista, jotka olivat siihen mennessä olleet samassa työssä yli 20 vuotta, neljä naista yli 50 vuotta. Työssäoloaika ei 1800-luvun kuluessa juurikaan muuttunut. Lyhyt käväisy tehtaassa ei ollut koko työntekijämäärään verraten lainkaan yleistä. Työssäoloajan pituutta selittää parhaiten avioituminen. Työsuhteet olivat silloisten mittapuiden mukaan pitkiä, verrattuna vaikkapa palvelijoihin, käsityöläisiin ja eliniän pituuteen. Miehillä pysyvyys oli vielä suurempi.²⁴

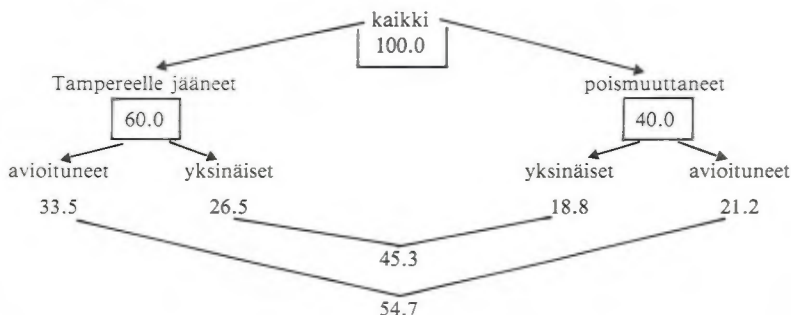
Tehtaalaisnaisen elämänuran taitekohtina olivat ero kodista, oman ammatin saanti, avioituminen, perhe ja kuolema. Lisäksi asuinpaikka ja sosiaalinen asema saattoivat ratkaisevasti muuttua. Seuraavat tiedot tehtaalaisnaisten elämänurasta perustuvat MUULI-aineistoon ja 327 naisen joukkoon. Aineisto kuvaa 1800-luvun naisten keskimääräistä kohtaloa.²⁵ Nämä naiset olivat kuten todettu lähtöisin pääosin maaseudulta. Tampereella oli syntynyt vain yksi kymmenestä, 40 % ympäristökunnissa, 40 % muualla lähiseudulla ja vain 10 % noin 100 km Tamperetta kauempana. Viimeksi mainituista puolet oli Vaasan läänistä. Kaikki eivät tulleet Tampereelle itse suoraan maaseudulta, vaan osa vanhempiensa mukana. Tämän vuoksi heidän isistään 30 % toimi kaupunkilaisammateissa, kun tyttaret aloittivat omassa ammatissaan. Joka viidennen isä kuului itsenäiseen väestöön, joten tytär koki sosiaalisen laskun, jos asian niin käsitti. Yleisin ikä kotoa

²³ Lindfors, emt., s. 246—253; Tampereen ja Messukylän srk:n muuttaneiden luettelot v. 1861—1863.

²⁴ Mäkinen, emt., liitteet, s. 75; SVT D II, taulut 26—27.

²⁵ Tässä käsittelyssä otokset vuosilta 1850, 1870 ja 1890 on laskettu suoraan yhteen. Maaseudun otoksista on otettu mukaan ne, jotka muuttivat sieltä Tampereelle tehdastyöhön. Käytetyn joukon syntymävuodet jakaantuivat seuraavasti: 1826—1830 syntyneet 16 %, 1846—1850 syntyneet 50 % ja 1866—1870 syntyneet 36 %. Otoksessa ovat naiset, jotka olivat Tampereella tehdastyössä ainakin vuoden (N = 327).

erottaessa oli 15—19 vuotta, missä iässä omalle tielle lähti 62 % naisista. Alle 15-vuotiaana meni työhön 20—30 % tytöistä. Tätä osuutta ei voi tarkasti laskea kirkonkirjatiedoista, mutta se vaikuttaa joka tapauksessa oleen alhaisempi kuin muutamat erityistutkimukset (kuten edellä) osoittavat. Kun tytöt aloittivat oman uran, kaikki eivät aloittaneet sitä tehtaasta, vaan 16 % muussa työssä, lähes kaikki näistä piikana. Naisista avioitui 55 %, joten naimattomuus oli poikkeuksellisen yleistä — samanikäisistä maaseudun naisista avioitui 80 %. Avioituminen ja Tampereella pysyminen olivat tekijöitä, jotka jakoivat naiset selvästi kahteen ryhmään. Tampereelle jäi naisista 60 %. Nämä kaksi tekijää yhdessä antavat seuraavanlaisen ryhmittäytymisen: (%)

Näiden lukujen valossa ei ole helppo puhua tyypillisestä tehtaalaisnaisen urasta. Em. tekijät muodostivat jo neljä huomattavan suurta erilaista ryhmää, joita monet muut jaot hajottivat edelleen. Esimerkiksi Tampereelta pois muuttaneet jakaantuivat kahtia siten, että lähes joka toinen muutti läheiselle maaseudulle, vain harva kuitenkaan takaisin kotiseudulle. Toinen puoli naisista, varsinkin naimattomat, muutti kauemmaksi kuten Helsinkiin (6 % koko joukosta) tai ulkomaille eli Pietariin tai Amerikkaan (3 % koko joukosta).

Koska avioituminen merkitsi yleensä työstä poisjäämistä, oli naiselle ratkaisevaa miehen toimeentulo. Tehtaalaisena avioituneista naisista 46 % sai tehtaan työmiehen. Toinen pääryhmä aviomiehissä olivat ulko- ja sekatyöläiset sekä rengit, joiden yhteinen osuus oli 21 %. Kolmas suuri ryhmä olivat käsityön oppipojat ja kisällit 18 %:n osuudella. Muun työläismiehen sai 3 %, maalaisen 5 % ja itsenäisessä asemassa olevan miehen 7 %. Viimeksimainituista oli puolet käsityöläisiä ja toinen puoli ajureita ja talonomistajia. Verrattuna kaupungin muihin työläisnaisiin, tehtaalaiset naivat useammin tehtaalaismiehiä ja harvemmin porvarimiehiä.²⁶

Joka toinen tehtaalaisnainen sai elämänsä aikana lapsen. *Tampereelle jääneiden avioituneiden* naisten lapsiluku jakaantui seuraavasti:

²⁶ Laskettu kaikista tehtaalaisena avioituneista naisista MUULI-aineiston otoksissa Tampere 1850—1890, N = 188.

ei lasta	9 ‰
1—2 lasta	18 ‰
3—5 lasta	33 ‰
6—9 lasta	36 ‰
yli 9 lasta	4 ‰

Keskimääräinen lapsiluku (4.5) oli alhaisempi kuin Tampereen koko työväestössä (5.3) tehtaalaisnaisten korkeamman avioitumisien vuoksi. Lapsikuolleisuus oli yhtä suuri. Neljässä perheessä viidestä ainakin yksi lapsi kuoli alle 11-vuotiaana. Naimattomista tehtaalaisnaisista sai aviottoman lapsen joka viides. Tämä ei ollut kuitenkaan tehtaalaisten erikoisuus, sillä esimerkiksi maaseudulla naiset saivat enemmän aviottomia lapsia.²⁷

1800-luvun todellisuutta oli eliniän pituuden suuri vaihtelu. Monelta jäi esim. avioliitto solmimatta juuri varhaisen kuoleman vuoksi. Tampereelle jääneistä naimattomista tehtaalaisnaisista kuoli alle 30-vuotiaana 22 ‰, mutta avioituneista vain 1 ‰. Kaikkien tehtaalaisnaisten eliniän jakauma oli seuraava (Huom., että otosikä oli 20 vuotta.):

20—29 vuotta	9 ‰
30—39 vuotta	15 ‰
40—49 vuotta	13 ‰
50—59 vuotta	11 ‰
60—69 vuotta	16 ‰
yli 70 vuotta	36 ‰

Eliniän jakauma ei ollut tasainen, kuten ei yleensääkään 1800-luvun väestössä. Siten joukon keski-ikä, joka oli 59.8 vuotta ei kerro paljoakaan. Neljännes kuoli jo alle 40-vuotiaana, mutta toisaalta puolet eli yli 60-vuotiaaksi. Ennenaikaisten kuolemien tärkein syy oli keuhkotauti, johon kuoli 30 ‰ tehtaalaisnaisista. Tämän vuoksi tehtaalaisnaiset kuolivat keskimäärin nuorempana kuin kaupungin itsenäinen väestö tai maalaiset, mutta eivät muuta työväestöä nuorempana.

Kun kuolema saavutti tehdasnaiset, läheskään kaikki eivät olleet enää tehtaassa. Kuten todettu 40 ‰ oli muuttanut pois Tampereelta, jääneistä enemmistö oli mennyt naimisiin. Sellaisia naisia, jotka aloittivat uransa tehtaassa ja pysyivät siellä 60-vuotiaaksi asti oli kymmenesosa koko joukosta. Saman verran oli niitä, joiden elämän varhainen kuolema katkaisi alle 30-vuotiaana. Yleisin uramalli oli tehtaantyömiehen vaimoksi päätynyt nainen, mutta näitäkin oli koko joukossa vain 13 ‰. Avioliiton merkitystä uran jakajana korostaa se, että Tampereelle jääneistä naimattomista naisista 80 ‰ pysyi tehtaassa kuolemaansa asti. Tämä oli todellista pysyvyyttä, mutta heidän osuutensa koko naisten määrästä jäi lopultakin pieneksi. Naimattomat naiset eivät kyenneet hankkimaan sosiaalista nousua kuin korkeintaan itsenäiseksi ompelijaksi ryhtymällä (3 ‰), jos sekään sitä aina oli. Sosiaalinen nousu oli yleisempää avioituneilla naisilla. Taulukossa 6 tehtaalaisnaisten

²⁷ Keskiarvolukuja MUULI-aineistosta: Rasila, emt., liite 1, s. 140, 144.

Taulukko 6. Tamperelaisten tehtaalaisnaisten sukupolvittainen sosiaalinen liikkuvuus. Oros: vuosien 1850, 1870 ja 1890 nuori väestö.

isän yhteiskuntaryhmä	saavutettu yhteiskuntaryhmä					yhteensä
	1	2	3	4	5	
1. talollinen		1.1	1.1	1.8	6.2	10.2
2. maatyöväestö	0.4	2.5	1.5	5.5	38.9	48.7
3. kaupunkiporvaristo		0.4	0.4	0.7	4.0	5.5
4. työläiskeskiluokka			1.1	2.2	6.9	10.2
5. kaupunkityöväestö		2.2	0.4	2.6	20.4	25.5
yhteensä (%)	0.4	6.2	4.4	12.7	76.4	100.0
N = 275						

Lähde: MUULI-aineisto, otokset 1850, 1870, 1890. Luokituksesta ks. liite Lähteet ja tutkimusmenetelmät.

isän ammattiryhmä on ristiintaulukoitu heidän itsensä saavuttaman aseman kanssa.

Heidän sosiaalinen liikkuvuutensa oli samanlainen kuin ajan valtavirta Tampereella. Maalaisköyhälistön lapset ja pienessä määrin itsenäisten lapset siirtyivät kaupunkityöväkeen. Siirtyminen pois kaupunkityöväestä keskiluokkaan oli mahdollista, vaikka ei yleistä. Tehtaalaisnaisten kohdalla nämä liikkuvuuden pääsuunnat olivat voimakkaammat ja yksivivaisemmat kuin muussa työväestössä (luku 3.2.).

Tehtaalaisnaisten elämänpiirteiden hajonta oli siksi suuri, että ei ole oikein supistaa näitä ihmisiä yhdeksi tyypiksi. Edellä (s. 41—42) mainitut stereotyyppin ominaisuudet olivat kaikki mahdollisia, mutta eivät milloinkaan hallitsevia tai edes juuri tehtaalaisnaisille ominaisia. Oikeassa tuo kaavakuva on korostaessaan työntekijöiden maalaistaustaa 1800-luvulla, mutta kaupunkiin muuton näkeminen onnettomana asiana on väärin.

Tehdaslapset

»Mikäli koneet tekevät lihasvoiman tarpeettomaksi, niistä tulee keinoja sellaisten työläisten käyttämiseen, joilla ei ole lihasvoimaa tai joiden ruumiinkehitys on keskeneräinen, mutta jäsenten notkeus sitä suurempi. . . Työläinen myi ennen oman työvoimansa. . . nyt hän myy vaimonsa ja lapsensa.»²⁸

Lasten tehdastyön klassiset esimerkit tulevat Englannista. Sieltä kantautuivat jo 1800-luvulla myös Suomeen arvostelevat äänenpainot. Yllä lainat-

²⁸ Marx, Pääoma I, s. 357—358.

tu Marxin esittämä arvio lapsityön syistä ja seurauksista tuntuisi sopivan hyvin myös Tampereelle, sillä täällä esitettiin aivan samanlaisia mielipiteitä, kuten, että lapsia käytettiin hyväksi heidän terveytensä kustannuksella. Kun Marx kirjoitti, että »kurjat, turmeltuneet vanhemmat katsovat vain sitä, että voisivat lyödä rahaa lapsistaan niin paljon kuin mahdollista», toteisi tamperelaisia tehtaita tarkastanut Manufaktuurijohtokunnan intendentti, että lasten ansiot »käytetään äidin kahvin- tai isän viinanhimon tyydyttämiseen».²⁹ Jos lapsityöstä ajateltiin näin kriittisesti, niin miksi se oli kuitenkin kovin yleistä? Luonnollisesti siksi, että arvostelijat olivat pieni vähemmistö. Yleinen käsitys seurauksista ei ollut sama kuin em. herroilla. Lisäksi lasten työ ei ollut mitään uutta ja sikäli tuomittavaa, eikä tehdastyö ollut hallitseva lasten työala edes Englannissa.³⁰ Englannissa oli kuitenkin enemmän aihetta kriittisiin asenteisiin kuin Suomessa. Lasten tehdastyön taustalla oli Tampereella sama tekijä kuin Englannissa eli heidän soveltuvuutensa tiettyihin tehtäviin, mutta muutoin olosuhteet poikkesivat sen verran että lasten tehdastyön kielteiset seuraukset olivat vähäisemmät kuin Englannissa. Suomi oli pieni maa ja Tampere pieni kaupunki. Jo tämän vuoksi lapsityöllä ei voinut olla koko yhteiskuntaa horjuttavia seurauksia. Tamperelaisilla tehtailijoilla olisi siten ollut varsin vapaat kädet käyttää lapsia hyväkseen, elleivät muut tekijät olisi olleet jarruna. Näitä olivat fennomaniasta versionut kansakoululiike ja maan byrokraattisuus. Teollisuuden harjoittaminen oli kontrolloitua ja paikallishallinto oli karkäs puuttumaan näkemiinsä epäkohtiin. Nämä tekijät yhdessä patriarkaalisen työsuhdelaissäädännön ja perinteen kanssa estivät täyden vapauden työvoiman käytössä. Muutoin Tampereella olivat kaikki edellytykset lasten tehdastyölle. Sellaisina voidaan luetella:³¹

- tekniset edellytykset eli tehdas koneineen, johon lapsen edellytykset tehdä työtä sopivat;
- yhteiskunnalliset ja taloudelliset edellytykset eli palkkatyön käyttö ja lasten työn taloudellinen kannattavuus tehtaille;
- lasten halu tai pakko mennä tehtaaseen muiden vaihtoehtojen puuttuessa yhteiskunnassa, jossa elintarpeista oli maksettava ja kaikki palkkatulot olivat perheille tärkeitä;
- ideologisten esteiden puute eli ihmisten käsitykset tai lait eivät estäneet lasten tehdastyötä, pikemminkin rohkaisivat siihen.

Lasten tehdastyön juurrutti Tampereelle omissa pienissä puitteissaan jo James Finlayson. Hän perusti laitoksensa yhteyteen heti orpokodin, jossa kasvatettiin kurjuuteen joutuneista lapsista kunnan kansalaisia. Hän sai val-

²⁹ Marx, emt., s. 423, laajemmin s. 357—364 ja 417—447; Intendentens för manufakturerna underdåniga berättelse... år 1860, s. 20.

³⁰ Hunt, *British Labour History 1815—1914*, s. 9—17: Esiteollisessa Englannissa lasten työsäkäynti oli todennäköisesti yleisempää kuin 1800-luvulla, jolloin se selvästi vähentyi. Vuonna 1851 28 % 10—15 vuotiaista oli työssä.

³¹ Luettelo on Olssonin, *Barn- och ungdomsarbete i svensk industri*, s. 236—242.

tiolta tukea tälle toiminnalle. Lapset, joita ei ollut koskaan muutamaa kymmentä enempää kävivät työn ohessa Finlaysonin johtamaa koulua. Opetus oli etupäässä ankarasävyistä Raamatun lukua. Finlayson piti itse hartauden kolmesti päivässä. Vaikka lapset olivat lähes koko päivän työssä, pienimpien työpanos ei Finlaysonin mukaan kattanut kuluja.³² Tämä Finlaysonin tehdasperhe sai sittemmin tarunhohtoisen maineen: »Melkein koko tehtaan väestö oli silloin yhtenä perheenä, ja siinä sanottiin Finlaysonin rouvan olleen hellänä äitinä ja emäntänä. Hän koulutti lapset yhtä huolellisesti kuin hän ne ruokki, ja se lempiä kristillisyyttä, joka elähytti tätä pariskuntaa, vaikutti joskus elinajaksi tätä omituista koulua käyneihin».³³ Tässä kirjoituksessa on totta ainakin toinen puoli, nimittäin Finlaysonin uskonnolliset motiivit. Ne olivat ajan arvostetuimpia piirteitä ja vastasivat ihmisten käsityksiä hyvydestä. Erityinen merkitys oli sillä, että nämä periaatteet eivät kuolleet tehtaan uusien omistajien aikana. Tehtaan uudet omistajat korostivat monasti sekä sanoissa että teoissa suurempaa tehtävänsä, joka ilmaistiin yhtiön perustamiskirjassa näin:

»Kaikkien väärinkäsitysten välttämiseksi on välttämätöntä vielä keran toistaen selittää, että yrittäjät toivovat korkeampien tarkoituksien kuin vain voitonhimon ohjaavan ja johtavan heitä, että he aikovat täyttää alkuperäisen perustajan ihmisystävälliset tarkoitukset ja siksi antavat joukolle köyhiä lapsia ei ainoastaan työtä vaan myös kasvatuksen.»

Edelleen herrat totesivat, että tehtaaseen otetaan neljäsosa enemmän lapsia kuin oli tarpeen.³⁴ Tähän armollisuuteen ei omistajia mikään pakottanut, mutta toisaalta se oli mahdollista vain siksi, että tehdas oli hyvin kannattava ja omistajat osasivat laskea millaisia uhrauksia hyväntekeväisyydelle saattoi tehdä. Kyse oli tässä ja tehtaan muissakin »hyvissä töissä» pienestä menetyksestä verrattuna sillä saatuihin sosiaalisiin voittoihin. Tämä ei ollut silti laskelmointia, vaan tehtaan johto toimi vakaumuksesta uskoen itse kasvatustehtävänsä jalouteen. Tässä tehtävässä toteutui työn, kirkon ja koulun omalaatuinen kolmiyhteys. Uskonto oli toiminnan eettisenä perustana, koulun mahdollisesti vain tehdas ja työ sinänsä oli olennainen osa kasvatusta. Nämä yleiset kasvatusihanteet ja niiden toteutumisen lausui julki mm. J. L. Runebergin Borgå Tidningissä vuonna 1839 ollut kuvaus tehtaasta:³⁵

»Kun nyt suurin osa heistä (työntekijöistä) on lapsia, antaa tällainen tehdas elatuksen juuri sille köyhien osalle, joka muuten joutuisi

³² Lindfors, emt., s. 89–90, myös 193–195, 303–307.

³³ Finlaysonin ja kumpp'in laitokset heidän työväkeänsä varten, Tampereen Sanomat 24. 9. 1881.

³⁴ Lindfors, emt., s. 139.

³⁵ Några ord om den nya fabriksanläggningen i Tammerfors, Borgå Tidning 20. 2. 1839. Kirjoitus ei ollut Runebergin itsensä kirjoittama, kuten Voionmaa antaa ymmärtää (Tampereen historia II, s. 174) ja Rasila sanoo (Tampereen historia II, s. 266), vaan se oli »insäntd» eli lähetetty toimitukselle.

kuluttamaan aikansa toimeettomana ja kasvaisi paheissa. Tämä varhainen totuttaminen työhön vaikuttaa sitä paitsi mitä edullisimmin heidän koko elämäänsä. . . myös siveys voi tässä voittaa siinä määrin kuin ahkeruus, täsmällisyys ja järjestys ovat hyveitä, joita ei liian aikaisin voi kasvavaan nuorisoon istuttaa.»

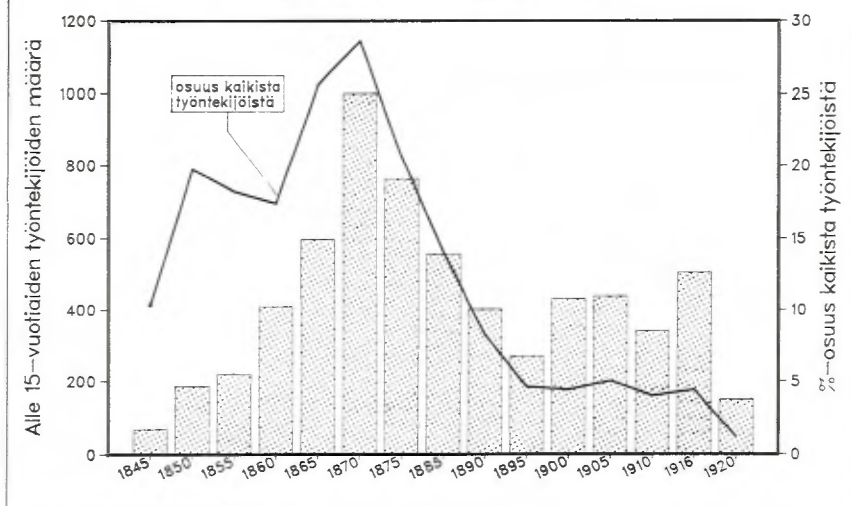
Ennen sivistyneistön aloittamaa liikettä kansakoulun ja korkeamman ihmisarvon puolesta, tamperelaisilla ei ollut syytä olla tyytymätön Finlaysonin ja myöhemmin muidenkin tehtaiden lapsiystävällisyyteen. Ideologisia esteitä lasten työlle ei ollut. Lasten työn kannattavuus oli tehtaille tosiasia, mutta kuten naisten työn kohdalla, olisi väärin selittää lasten tehdastyö vain tällä palkkojen polkemisteorialla — työväestön piirissä sitäpaitsi tuskin tajuuttiin asiaa lainkaan tästä näkökulmasta.³⁶ Tehtaat eivät maksimoineet lasten käyttöä, sillä työvoimaa ei pyritty entisen vanhetessa vaihtamaan nuorempaan. Laajennusten yhteydessä lapsia ja nuoria tuli lisää heille sopivien tehtävien lisääntyessä (lankojen sitoiksi ja siivoojiksi). Edellä on lisäksi tullut jo esille, että lapset pyrkivät tehtaaseen — heitä ei erityisesti kuulutettu tehtaaseen kuten vanhempia työntekijöitä. Koska lasten palkka oli puolet aikuisten tai nuorten palkasta, merkitsivät he noin 10 % säästöä palkkamenoihin silloin kun lasten osuus työntekijöistä oli neljännes.

Lapsityöläisten, alle 15-vuotiaiden eli alaikäisten, määrä nousi Tampereen teollisuudessa varsin suureksi, koska kaupungin tekstiilitehtaat olivat suuria. Lapsia ei käytetty juuri lainkaan metalliteollisuudessa ja sahoilla. Paperitehtaissa heitä oli välistä 10 % työvoimasta, mutta määrä jäi vähäiseksi, muutamia kymmeniä, kuten myös tulitikkutehtaissa ja kirjapainoissa, joissa lapsia käytettiin yleisesti. Alle 15-vuotiaiden työntekijöiden määrä ja osuus näkyvät kuviosta 3 ja liitetaulukosta 4.

Määrällisessä kehityksessä oli kaksi erilaista vaihetta. 1870-luvulle asti alaikäisiä oli yhä enemmän. Heidän määränsä lisääntyi nousukausina eli silloin kun tehtaita laajennettiin eli 1850-luvun lopulla ja 1860-luvun lopulla. 1860-luvun vaihtelu johtui Finlaysonin tehtaan poikkeuksellisista oloista. Puuvillapulan vuoksi lasten osuus työvoimassa pieneni, mutta nälkävuosina kasvoi, kun tehdas hyväntekeväisyyden nimissä otti ylimääräisiä työntekijöitä. 1870-luvulta alkaen alaikäisten määrä ja osuus alkoivat laskea. Taitteen osuminen 1870-lukuun johtui useammastakin syystä. Vuoteen 1870 lasten määrä oli noussut poikkeuksellisissa oloissa yli tavanomaisen tason. Ennätysvuonna 1870 Tampere oli »tuhannenyhden tehdaslapsen surullinen satukaupunki» (Voionmaa) eli tehdaslapsia oli 1.001. 1870-luvulla tekstiilitehtaat eivät kasvaneet ja siten lasten osuus ja määrä laski »itsestään», kun uusia työntekijöitä tuli vähän. Myöhemmin lasten määrä taas kasvoi tehtaiden kasvaessa, esimerkiksi vuonna 1899 tehtaissa oli 716 lasta. Yleinen suuntaus oli kuitenkin väheneminen, joka näkyy parhaiten lasten suhteellisessa osuudessa. Suhdannetekijöistä puhdistettu lasten käytön vähentymi-

³⁶ Olssonin mukaan vasta sosialistinen työväenliike toi työväestölle käsityksen, että lasten työ olisi este aikuisten paremmille palkoille, — emt., s. 238.

Kuvio 3. Alle 15-vuotiaat työntekijät Tampereen tehtaissa v. 1845—1920

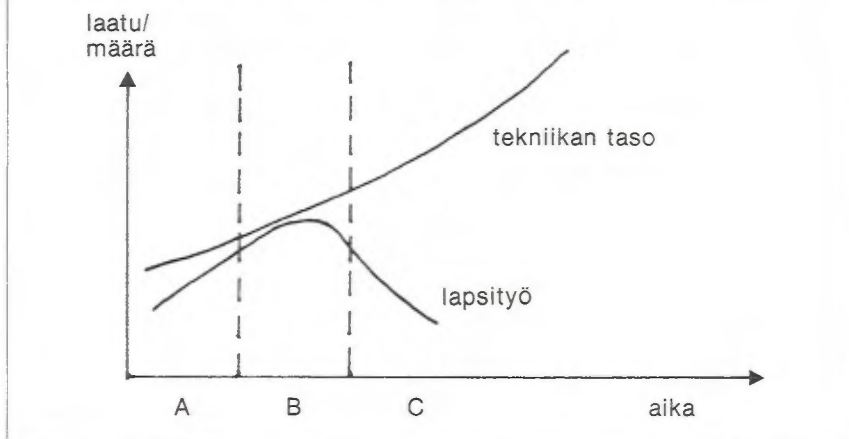
Lähde: Liitetaulukko 4.

nen osui 1880-lukuun. Päätekijä muutokseen oli työvoiman vaatimustason muuttuminen. Lapsille ei ollut enää käyttöä tehtaassa. Tällainen kehitys on todettu muissakin maissa. Sitä havainnollistaa kuvio 4.³⁷

Lapsityön vähentyminen liittyi siis työn vaatimustason nousuun, sen voimaperäistymiseen, intensiteetin kasvuun ja koneiden kehittymiseen. Tehtaiden tuottavuus kasvoi ja työaika lyheni samanaikaisesti lapsityön vähentymisen kanssa kuten intendentti Mickwitz havaitsi tutkimuksessaan jo vuonna 1859. Samaan aikaan lapsityön vähentymiseen vaikuttivat muutkin tekijät: vanhempien edellytykset elättää lapsiaan paranivat, lapsityötä arvosteltiin, sitä rajoitettiin lainsäädännöllä ja kansakoulun yleistyminen lievitti »lapsityöttömyyttä», mistä tuli ongelma sitä mukaan kun yhä harvempi mahtui tehtaan porttien sisäpuolelle. Lapsityön arvostelu ja kansakoulu liittyivät kiinteästi toisiinsa. Ne olivat saman humanistisen ajattelutavan tuotteita. Lasten työtä arvosteltiin useimmin juuri siksi, että se vei heiltä mahdollisuuden opinsaantiin ja sivistykseen, joita taas pidettiin esteenä ihmisen kurjistumiselle. Tehtaat olivat tosin ottaneet moraalisen voiton asiassa, sillä ennen 1870-lukua koululaitos oli niiden varassa. Seuraavina vuosikym-

³⁷ Kuvio lainattu Olssonilta, — emt., s. 241, ja hän viittaa erityisesti Kuczynskin teokseen *Kinderarbeit in Deutschland 1750—1939*.

Kuvio 4. Lapsityön käytön edellytykset

- A = käsityö, lapsityön käyttö rajoittunutta
 B = ekstensiivinen teollinen tuotanto, lapsityöllä kasvava merkitys
 C = intensiivinen teollinen tuotanto, lapsityön väheneminen

meninä vain osa kaupungin lapsista mahtui enää tehtaisiin ja työnteko menetti viehätystään parhaana kasvatukseen. Kun vuoden 1889 työväen-suojelulaki määräsi, että tehdastyössä olevien lapsien oli suoritettava kansakoulun koko oppimäärä, toteutettiin Tampereella erikoinen kompromissi. Mainittua lakia valmistellut komitea oli päätnyt selvään kantaan, että työnteko ei saanut estää koulunkäyntiä.³⁸ Tampereella asia kääntyi toisin päin: koulun ei pitänyt estää työntekoa. Niinpä perustettiin ns. tehtaalais-kouluja, joissa kävivät 12 vuotta vanhemmat lapset, »joilla jostakusta pätevistä syystä, niin kuin tehdas — tai muussa ammattityössä käymisen tähden ei ole tilaisuutta nauttia kansakoulun opetusta tavallisilla tunneilla».³⁹ Näissä kouluissa tehdaslapsille opetettiin supistettu yläkansakoulun kurssi työn väliaikoina tai loma-aikoina. Oppilasmäärä oli jokseenkin sama kuin tehtaiden alaikäisten työntekijöiden määrä.⁴⁰ Tämä jäi kuitenkin pikkurik-keeksi kansakoulun voittokulussa. Ensinnäkin 1880-luvun alusta alkaen lap-set yleisesti kävivät jo alakansakoulun, eivätkä menneet tehtaaseen alle

³⁸ Komiteamietintö 1884: 7, s. 59—63.

³⁹ Lainaus kansakoulujen ohjesäännöstä, — Mäkinen, Tampereen kansakoulujen historia, s. 205—213, 218, 274—278.

⁴⁰ Sama ja SVT D V, taulut 1 ja 2.

12-vuotiaana. Seuraavalla vuosikymmenellä vain noin joka viides työläislapsi oli tehdastyössä alle 15-vuotiaana. Vuonna 1906 tehty tutkimus kansakoululaisten työssäkäynnistä osoitti, että lasten työssäkäynti kodin ulkopuolella oli Tampereella yleisempää kuin muissa kaupungeissa, ja keskittyi poikkeuksellisesti tehtaisiin. Kaikista kansakoululaisista, joiden yleinen yläikäraja oli 15 vuotta, Tampereella 13.9 % oli ansiotyössä. Tehtaissa kävi 5.4 % pojista ja 8.9 % tytöistä. Muita tavallisia lasten ammatteja olivat lehdenmyyjä ja juoksupoika. Työssäkäyvät olivat koulun yläluokkalaisia, sillä 14 vuotta täyttäneistä joka toinen kävi työssä⁴¹. Joukkoilmiönä lasten työssäkäynti oli hävinnyt. Kokonaan se ei kuitenkaan loppunut. Esimerkiksi Finlaysonin tehtaassa oli vuonna 1910 vielä joka kymmenes työntekijä (211 h.) alaikäinen ja vuonna 1920 heitä oli tehtaassa 73. Vaikka kansakoulun voitto työstä näyttää Tampereella olleen hidas ja vaivalloinen, on huomattava, että kaupungissa oltiin silti paljon maaseutua edellä. Em. tutkimuksen tekoajankohtana puolet maaseudun lapsista ei käynyt lainkaan kansakoulua.⁴²

Lainsäädännön kehitys heijasti ns. yleistä suhtautumista lapsityöhön. Palkollisasetuksissa työnantaja veloitettiin suojelemaan työväkeään, eikä esimerkiksi lapsen terveyden pilaaminen voinut periaatteessa jäädä rankaisematta. Ensimmäinen varsinainen lainsäädännöllinen rajoitus oli vuodelta 1868, jolloin alle 12-vuotiaiden työ kiellettiin ilman erityistä lupaa ja rajoitettiin 6 tuntiin. Tämä laki jäi »kuolleeksi pustaviksi», sillä asetus ei määrännyt keneltä »asianomainen lupa» tulisi pyytää.⁴³ Tämä asetuksen määräys ja varsinkin alle 18-vuotiaiden samalla säädetty yötyökielto samanlaisin varauksin, nostattivat ensimmäisen suomalaisen ja tamperelaisen keskustelun lasten ja nuorten työstä. Vuoden 1872 valtiopäivillä ja uudelleen vuosien 1877—1878 valtiopäivillä kaksi tamperelaista pappia oli pääosassa vaadittaessa lain tiukentamista.⁴⁴ Messukylän ja siten myös Tampereen rovasti Josef Grönberg piti lasten työtä, varsinkin yötyötä, luonnonvastaisena, epäterveellisenä ja siveettömänä. Hän esiintyi asiassa tamperelaisena asiantuntijana, mutta niin myös hänen kiivain vastustajansa Alfred Kihlman. Hän puolusti työn vapautta ja perusteli sitä johtamansa Pellavatehtaan kokemuksilla: sairaiden ei tarvitse tehdä työtä eikä siveettömyyttä ole havaittu, — eikä työ ole vaarallista, mutta nälkä on. Kumpikin herroista oli tavallaan oikeassa. Vanhat rajoitukset olivat tehottomuudessaan lähinnä silmänlumetta ja jos haluttiin suojella lapsia, siihen ei riittänyt vanhempien halu, vaan yhteiskunnan oli puututtava asiaan. Y. S. Yrjö-Koskinen yhtyi näihin Grönbergin näkemyksiin kirjoituksessaan Työväenseikka. Kihlman oli oikeassa sikäli, että tehtaiden demoralisoivaa vaikutusta liioiteltiin ja että tiukka laki tuskin asioita parantaisi. Vuoden 1879 elinkeinoasetus

⁴¹ SVT D V, s. 24—27.

⁴² Tietosanakirja IV, p. 231.

⁴³ Asetus kaupasta ja elinkeinosta 24. 2. 1868, § 29—33; Yrjö-Koskinen, Työväenseikka, s. 99—100.

⁴⁴ Kuoppala, Suomen papisto ja työväenkysymys, s. 90—104.

ja saman vuoden asetus terveydenhoidosta tiukensivat lakia Grönbergin vaatimaan suuntaan: alle 12-vuotiaat tarvitsivat lääkärintodistuksen työtä varten, samoin alle 18-vuotiaat yötyötä varten ja alle 15-vuotiaiden työaika sai olla enintään 8 tuntia. Kaupungin terveydenhoitolautakunnan tuli valvoa alaikäisten terveyden suojelua.⁴⁵ Vaan miten kävi Tampereella? Kuvernöörin yllätystarkastus vuonna 1882 osoitti, että lakia ei noudatettu edes suurissa tehtaissa, minkä vuoksi omistajat saivat sakkoja. Tutkimus osoitti, että tehtailijat eivät ylipäänsä tienneet rajoituksista, puhumattakaan lasten vanhemmista, joille langetettiin osasy asiassa.⁴⁶ Saman asian totesi tehdasoloja tutkinut komitea vuonna 1884, tosin ei enää Tampereen suurtehtaiden kohdalla.⁴⁷ Vuonna 1887 todettiin Tampereella vielä lain kiertoa, arvosteltiin vanhempia lasten hyväksikäytöstä ja kaupungin viranomaisia tehtäviensä laiminlyömisestä. Vaadittiin lain selkiyttämistä.⁴⁸ Tämä tapahtuikin vuonna 1889, jolloin annettiin asetus »teollisuusammateissa olevain työntekijäin suojeluksesta». Siinä alle 12-vuotiaiden työ kiellettiin kokonaan ja alle 15-vuotiaiden työ oli luvanvaraista, työaika 6 tuntia ja edellytyksenä oli alakansakoulun oppimäärän suorittaminen sekä mahdollisuus suorittaa kansakoulu loppuun työn ohessa.⁴⁹ Laki perustui edeltäneen tutkimuskomitean esitykseen, jossa oli annettu arvovaltainen tuki näkemykselle, että väestön köyhyys ei saanut olla perustelu lasten työlle. Kouluopetusta pidettiin lisäksi »välttämättömänä vastapainona sille unteloittavalle vaikutukselle, joka tulee useasti ylellisen yksitoikkoisesta ja konemaisesta työstä». Yksi komitean jäsenistä olisi kieltänyt työssäkäynnin kokonaan alle 15-vuotialta.⁵⁰ Uutena voimana työväensuojelulakia olivat aktiivisesti ajaneet työväenyhdistykset ja varsinkin niiden perustaja tehtailija v. Wright itse ollessaan valtiopäivämiehenä. Sittenmin lasten ja nuorten työtä rajoitettiin ammattivaara- ja työväensuojeluasetuksissa, joita valmisteltiin jo 1900-luvun alussa, mutta jotka tulivat voimaan vasta vuosina 1914 ja 1917. Alle 14-vuotiaiden työ kiellettiin, mutta sallittiin lääkärintodistuksella 13-vuotta täyttäneille, työaika täsmennettiin ja valvontaa tehostettiin.⁵¹

Voionmaa luki lapsityön vähentymisen Tampereen tehtaissa vuoden 1889 lain ansioksi.⁵² Lähempi tarkastelu osoittaa tämän näköharhaksi, sillä lasten määrä oli jo laskenut tehtaissa huomattavasti ennen mainittua lakia ja välittömästi lain jälkeen määrä taas nousi. Tehtaat laajensivat tällöin toi-

⁴⁵ Asetus elinkeinoista 31. 3. 1879, erit. § 33; Asetus terveydenhoidosta Suomessa 22. 12. 1879, § 24.

⁴⁶ Tampereen Sanomat 20. 5. 1882; viite 48.

⁴⁷ Komiteanmietintö 1884: 7, s. 34, 38—39, 44—46, 56—57.

⁴⁸ Lasten ja alaikäisten käyttäminen tehtaissa ja käsitoissa, Tampereen Sanomat 27. 5. 1887.

⁴⁹ Asetus teollisuusammateissa olevain työntekijäin suojelemisesta 15. 4. 1889, § 7—15, kunnallisesta valvonnasta § 18.

⁵⁰ Komiteanmietintö 1884: 7, s. 117—118: jäsen Viktor Öhbergin mielestä yksitoikkoinen työ on »aivan sopimatonta niiden (lasten) vilkkaalle, työskentelyn vaihtelevaisuutta kaipaavalle luonnolle ja sen tähden uuvuttaa heidän henkisen ja ruumiillisen kehittymisensä».

⁵¹ Asetus turvasta ammattivaaraa vastaan 4. 4. 1914; Asetus työstä teollisuus- ynnä eräissä... ja asetus ammatintarkastuksesta 18. 8. 1917.

⁵² Voionmaa, Tampereen historia III, s. 675.

mintaansa, tarvitsivat lisää lapsia ja saivat siihen pyytämänsä poikkeusluvan. Sama lainsäädännön vaikutuksen näennäisyys on todettu mm. Ruotsin ja Saksan teollisuudessa.⁵³

Oliko tehdastyö lapsille hyvästä vai pahasta? Aikalaisten käsitykset asiasta olivat usein täysin vastakkaisia, kuten tamperelaispappien, kahden »asiaa tuntevan» väittely osoittaa. Arvioijilla oli erilaisia näkökulmia asiaan ja siksi tulos oli niin erilainen. Aluksi olivat enemmistönä myönteiset käsitykset ja 1800-luvun lopulla kielteiset, ainakin julkisuudessa. Edellisistä poimittakoon »Pellavatehtaan työmiehen» kirjoitus vuodelta 1862, jossa näkyy ajan yleinen tehtaiden ihastelu:⁵⁴

»Ja se hyöty ja etu kuin köyhille ja turvattomille lapsille tehtaista on, on sanomaton: jotka saisivat maalla, varsinkin talvisaikana, kylästä kylään kerjäten juosta, ja vilua ja puutetta ja alastomuutta kärsiä, saavat nyt 10 ja 12 vuotisena työtä ja palkan, josta taitavat jonkun kopeekan köyhille vanhemmillensakin antaa, jos niin tahtovat. Kuinka hartaalla halulla vanhemmat lapsiansa tehtaisiin tuo, sen näkee siitä kuin äitein silmistä ilon ja kiitollisuuden kyyneleet kimaltelee, kuin lapsensa ovat sinne saaneet, josta raharikkaat ja tehtaitten isännät ansaitsevat suurimmat kiitokset, kuin eivät päästä varojansa koron kantavissa velkaseteleissä kasvamaan, vaan uhraavat köyhän kansan yhteiseksi hyväksi.»

Lasten työtä saattoivat toisinaan arvostella ulkopaikkakuntalaiset. Näiden näkemyksiin vastattiin Tampereelta että arvostelijat puhuivat asiasta, josta eivät tienneet. Tamperealaisia itseään, mm. sivistysrientoja johtanutta tehtaantöyhmies Tapani Kärköstä huolestutti isättömien poikajoukkojen alttius turmelukseen: »kokemus osoittaa, että maalta tänne tulleet nuorukaiset ovat parin vuoden päästä, jos ei pahempia niin juomaria».⁵⁵ Ylipäänsä näyttiin pelättävän enemmän siveettömyyttä kuin terveyshaittoja. Tämä oli varsinkin paremman väen piirissä yleinen luulo rahvaasta. Lapsityöstä tuli vuosisadan lopussa ja 1900-luvun alussa sivistyneistölle suosittu kauhistelun kohde, mikä näkyi mm. kaunokirjallisuudessa⁵⁶. Työväenliikkeen piirissä varsinkaan työläisosa ei asiaan juuri puuttunut. Tavoitteena oli vain lapsityön kontrollointi. TTY:n sihteerinä pitkään toiminut Tyko Varto, joka itse meni tehtaaseen 11-vuotiaana, kirjoitti muistelmissaan miten »Kaateellisina katselivat epäonnistuneina koteihinsa palaavat työnhakijat, miten meidät vietiin tehtaan suuresta portista sisälle suureen rakennusten rykel-

⁵³ Olsson, emt., s. 240; Lee, *Labour in German Industrialization*, s. 466—467.

⁵⁴ Tampereen pellavatehtaasta, *Sanomia Turusta* 7. 2. 1862.

⁵⁵ T. K., Tampereen sunnuntaikoulu, Tampereen Sanomat 28. 8. 1871.

⁵⁶ »Tamperealaisromaaneja» olivat mm. Selma Anttilan *Kuvia työväen kaupungista* (1904), Hilja Haahdin *Ahertajat* (1918), ja Saara Lehtosen *He hoitivat Herran tulta* (1953). Oma lukunsa oli ns. kriittinen työläiskirjallisuus, joka ilmestyi yleensä lyhyinä kertomuksina. Se esitti varsin klisheemäisiä kurjuuskuvia korostamaan oikeudenmukaisuuden vaatimusta, esim. Tyko Varton, Kössi Kaatran, Anton Huotarin, J. K. Pohjolan ja Kalle Rissasen kertomuksissa; näistä ks. Palmgren, *Joukkosydän I—II*, passim.

mään». Varto kuten muutkin muistelijat kertovat ongelmaksi lähinnä vanhempien työntekijöiden kiusanteon, eikä itse työtä.⁵⁷ Myöhemmin, kuten 1920- ja 1930-luvuilla, työväenliikkeen piirissä kirjoitettiin hyvinkin kriittisesti menneestä lapsityön ajasta. Saavutetut parannukset korostuivat tällä tavoin.⁵⁸

Lapsena tehdastyössä olleiden paljon myöhemmin kirjatut muistelmat ovat ristiriitaisia.⁵⁹ Niissä korostuu olosuhteiden pakonomaisuus: »Monta kertaa menin lauantaina illalla kotio jalkasin (Kangasalle) ja sunnuntai-iltana palasin. Olisin maantieltä palannut takaisin, mutta itku kurkussa täytyi tulla, kun kotona ei ollut mitään». Toinen piirre on kiitollisuus saadusta mahdollisuudesta: »täytyi olla ja oppia, kun niin oli sallittu, sillä siellä oli leipäpaikka». Työolosuhteista ei juuri valiteta muuten kuin mestarien ja vanhempien työntekijöiden ilkeyttä. Työtahti oli tuolloin teollisuudessa ja varsinkin lapsilla verkkainen — pitkän työpäivän välttämätön edellytys: »Työn välillä lapset pyrkivät myös leikkimään. Niinpä kutomossa, jos taka- ja etukumppani oli samanikäinen, juostiin laitosmiehen silmän välttäässä pitkälle käytävää ja palattiin välillä katsomaan oliko tullut pahaa».

Tehdaslasten oloista tehtiin aikanaan muutamia tutkimuksia. Vuonna 1860 manufaktuurijohtokunnan intendentti Mickwitz tarkasti tehtaita esittääkseen sen perusteella tarpeellisia toimenpide-ehtouksia.⁶⁰ Mickwitz piti lasten tehdastyötä periaatteessa epäsuotavana, koska se saattoi olla vaaraksi terveydelle ja siveydelle. Terveyshaittana oli työpäivän pituus, raittiin ilman ja monipuolisen liikunnan puute sekä liian heikko ravinto. Jos lapsi jäi ilman terveellistä perhe-elämää muuttaessaan pois vanhempiansa luota, tämä »vapaus» — jota lasten työajan lyhentäminen nurinkurisesti lisäisi — oli moraalisesti tuhoisa. Ajan mittaa vaarana oli, että tulevat sukupolvet saavat kärsiä näin syntyneestä »ruumiillisesta ja moraalisesta syöpähaavasta» (s. 24). Tutkija esittikin lukuisia toimenpiteitä, joilla lapsia suojeltaisiin ja lapsityötä valvottaisiin. Yleistä kieltoa hän ei esittänyt, vaan odotti lapsityön vähentyvän itsestään koneiden kehittyessä ja työvoiman vaatimustason noustessa. Tutkijan kritiikki perustui arvioon miten asiat voisivat olla, jos niihin ei puututa. Sen sijaan hänellä ei ollut juurikaan valittamista lasten työoloista silloisissa tehtaissa, koska tehtailijat olivat ihmisystävällisen näkemysensä vuoksi yleensä huolehtineet asioista ilman lain pakkoa. Tämperen suuret tehtaat saivat jopa kiitosta oloistaan, varsinkin Finlaysonin tehdas siveellisestä kuristaan ja hyväntekeväisyyslaitoksistaan. Nuorten työntekijöiden pakollista ruokailua, jollainen oli mm. Forssan tehtaassa,

⁵⁷ Varto, Lapsuuteni Tampere, s. 104—113; Lammi, Työ käsiemme, hengenkin, s. 16—20; viite 59.

⁵⁸ Esim. Lammi, TTY 35-vuotias (1922), jossa lapsityön ja keuhkotaudin yhdistelmää sanotaan suoraan joukkomurhaksi, — s. 9.

⁵⁹ Tässä mainitut ovat Kanervan teoksista Pumpulilaisia ja prukilaisia (s. 126—136) ja Liinatehtaalaisia ja 'tehtaanmaistereita', s. 16—37, erit. 33—37, 45—46, 57—58, 77. Muistelmien ongelma on jälkikäteen tapahtunut näkökulman muuttuminen.

⁶⁰ Intendentens för manufakturerna underdåniga berättelse... år 1860.

Tamperelaislapsia 1900-luvun alussa. Tällöin kansakoulu oli jo pelastanut kaupungin lapsityöttömyydeltä, kun lapsia ei enää tarvittu tehtaissa. Enimmillään tehdastyössä oli 1.001 lasta vuonna 1870.

Mickwitz toivoi myös Tampereelle — mutta totesi samalla, että työntekijät vastustivat tällaista »pakkoa» (s. 11). Forssassa hän oli tutkimuksessaan päätenyt siihen, että juuri säännöllisen ruokailun ansiosta tehtaaseen tulleiden lasten ulkonäkökin kohentui, kun he olivat olleet jonkin aikaa työssä. Samalla tavalla tehdas vaikutti myönteisesti köyhien lasten »siisteyteen, säännöllisyyteen ja valppauteen» (s. 5—6). Jos lapsille annettiin säännöllistä kouluopetusta, jos heidän vanhempansa asuivat kaupungissa ja jos terveyttä ei uhattu, tehdastyö oli Mickwitzin mukaan hyödyllistä — vaikka ei silti aina toivottavaa. Näin hyvin asiat eivät kaikkialla olleet: mm. Forssassa lapsia oli yötyössä ja heidän asuntonsa olivat huonoja, Tampereen ja varsinkin Porin tulitikkutehtaissa lapset olivat alttiina fosforimyrkytyksille ja pienillä paikkakunnilla ei lasten työtä kontrolloitu. Tampereen suurista tehtaista ei löytynyt valittamista, mutta tutkija ei ilmeisestikään ollut tietoinen siitä, että juuri Tampereella oli satoja lapsia, jotka olivat tulleet yksin kaupunkiin. Tosin mitkään tiedot eivät viittaa siihen, että Tampereelle olisi tämän vuoksi syntynyt erityinen »vapaiden» lasten ongelma. Alaikäisenä tehtaaseen menneet eivät olleet muita sairaampia, siveettömämpiä tai rikollisempia ja pärjäivät elämässä yhtä hyvin kuin muutkin — jopa keskimää-

raistä paremmin, koska heidän joukossaan oli paljon toisen polven tamperelaisia, joilla »elämänevää» olivat yleensä paremmat kuin maalta tulleilla.⁶¹

Vuonna 1884 tehdasoloja tutkinut valtiollinen komitea totesi, että Tampereen tehtaat olivat myönteinen poikkeus lasten käytössä, sillä niissä noudatettiin alaikäisten työstä annettuja rajoituksia. Työaika oli iän mukaan säädetty 9 tai 6 ½ tuntia päivässä. Silti komitea piti lapsityötä terveydelle haitallisena ja kiinnitti huomiota erityisesti tehdassalien pölyiseen ilmaan ja työntekijöiden yksipuoliseen ravintoon.⁶² 1900-luvun alussa tehdyissä työtilastollisissa tutkimuksissa ei — edellä mainittua erityistutkimusta lukuunottamatta — kiinnitetty erikoista huomiota enää alaikäisten työ- ja terveysoloihin. Kyselytutkimus tekstiiliteollisuuden työntekijöiden terveydestä antoi yllätyksettömän tuloksen, että työntekijät olivat sitä terveempiä mitä nuorempia he olivat.⁶³

Tehdasyhteisö

»Katu oli suoraa ja sileää, korttelit säännöllisiä neliöitä, kaistale taivasta oli jokaisen korttelin päällä. Mikäs oli astuessa selvää janaa edestakaisin, itään ja länteen! Ei todellakaan ollut liikaa vaadittu, että täysi-ikäisen miehen piti taluttamatta osata tehtaasta sänkyyn ja sängystä tehtaaseen. Siellä poikkikadun varrella oli sitten se puuvillatehtaan sairaalakin. Eipä ollut unohdettu sitäkään seikkaa, mikä erinomainen järjestys! Oli siinä jo kyllin aihetta arvella, että saattoipa hyvinkin olla olemassa myös puuvillatehtaan taivas ja puuvillatehtaan helvetti.»⁶⁴

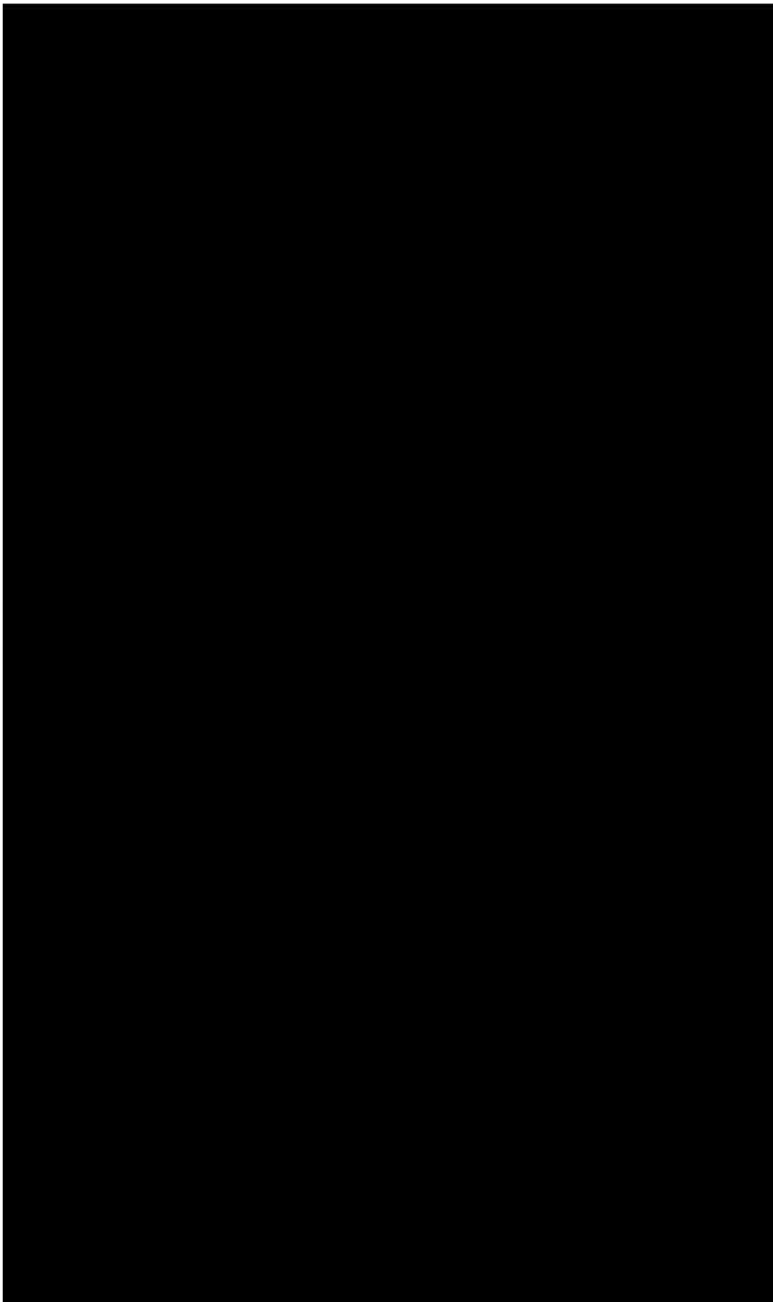
Tehdasyhteisöt, joissa työntekijät elivät myös työajan ulkopuolella, olivat 1800-luvun Suomessa tavanomaisia kaikilla paikkakunnilla, missä suuri työnantaja hallitsi paikkakunnan elämää. Siellä missä tehdas oli »liian suuri», sen oli itse luotava sosiaalinen ympäristönsä, koska ei voinut sopeutua esimerkiksi käsityöläiskylän puitteisiin. Tehtaan oli huolehdittava yhteiskuntaelämän välttämättömyyksistä, jotka myöhemmin siirtyivät kun-

⁶¹ MUULI-aineisto, Tampere, ostokset 1850, 1870 ja 1890, N = 103. Otoksena alaikäisenä tehtaaseen menneet.

⁶² Komiteanmietintö 1884: 7, s. 34, 48—51.

⁶³ SVT D II, taulut 36 ja 37.

⁶⁴ Viita, Moreeni, s. 12. Romaanin päähenkilö Iisakki Nieminen oli puuvillatehtaan työmies ja asui ensin tehtaan huoneissa.

Amurin kaupunginosa. Tähne syntyi Finlaysonin tehtaan valtakunta. Taustalla Näsinkalliolla näkyy omistajan Milavida-palatsi.

nalle, muille yrittäjille tai työntekijöille itselleen. Niinpä Tampereen tehtaat perustivat asuntoja, kouluja, kirkon, sairaalan, kauppoja, ruokaloita, pankin, seuroja ja yhdistyksiä. Ne järjestivät köyhänapua ja huveja. Tämä nähtiin aikanaan lähinnä filantropiana, mutta se oli myös tehtaiden toiminnan kannalta välttämätöntä. Lisäksi toimintaan liittyi selvät kasvatukselliset tavoitteet, joilla työntekijät sopeutettiin tehdasmaailmaan.

Patriarkaalisella hallitsemistavalla oli vankka perinne ja laillinen perustansa. Palkollis- ja elinkeinoasetusten mukaan, myös vielä vuoden 1879 elinkeinoasetuksessa, isännän oli huolehdittava työntekijöidensä asunnosta, ruoasta, terveydestä, sivistyksestä ja siveydestä. Käytäntö oli usein toinen, mutta lain henki heijastaa aikakauden pyrkimyksiä. Käytännöllistä merkitystä oli varsin paljon sen sijaan vuosipalvelusmääräyksillä, jotka olivat voimassa myös teollisuudessa vuoteen 1879 asti, vuodesta 1865 puolivuosispalveluna. Toisin sanoen tehtaan työntekijät tekivät samanlaisen palkollissopimuksen vuodeksi kuin rengit ja piit maalla. Työstä ei voinut lähteä pois aikaisemmin ja työhön oli vaikea päästä muulloin kuin syksyn pestuupäivänä. Finlaysonin tehtaan ilmoitus työntekijöille kertoi asian näin:⁶⁵

»Tämän kautta tietä annetaan, että kaikki ne jotka aikovat eritä Fabrikista, Ensimmäisenä päivänä tulevassa Marras kuussa, heidän pitää ennen 24:tä päivä Kesäkuuta ilmoittaman ittensä Bokhållarillen, että saada heidän Ulossedelliänsä. Kaikki ne jotka tämän ajan sisällä ei ylössano ittensä niin kattotaan ne niinkuin paikoillansa olevaiset ja ei taida saada Ulossedelliänsä ennen kuin tulevana vuonna. — Muistutetaan myös että edeskäsin ei enää vastaan oteta niitä jotka ovat eriännet eli Ylössanonet palveluksensa,

Tamperelta se 27 päivä Touko kuuta 1858 Finlayson & Co.»

Työntekijän oli siis ennen juhannusta tiedettävä aikoiko hän olla tehtaassa marraskuusta alkavan vuoden. Jos hän lähti pois ilman todistusta, Ulossedelliä, hän oli irtolainen. Tehtaasta eroamista vaikeutti sekin, että irtolainen oli myös se, jolla ei ollut uutta »laillista» palveluspaikkaa minne mennä. Tämä palveluspakkojärjestelmä oli syntynyt 1700-luvulla turvaamaan maatalouden työvoimatarpeen ja estämään irtolaisuutta, so. käyhäinhoitorasitusta. Teollistuminen edellyttää pidemmän päälle tällaisten työvoiman liikkumisrajoitusten purkamista, kuten tapahtuikin v. 1879—1883, mutta alussa systeemi palveli suurtehtaita hyvin. Se satoi työväkeä ja auttoi tehtaita kouluttamaan heistä kokeneita työntekijöitä. Samalla estettiin ilmeinen halu käydä työssä osavuotisesti, mikä olisi ollut tehtaalle mahdotonta. Kun työntekijämäärät suurenivat ja työvoimaa alkoi olla riittävästi tarjolla tehtaat itse luopuivat järjestelmästä jo ennen lainmuutosta 1879. Finlaysonin tehtaassa väkeä alettiin ottaa ja päästää pitkin vuotta 1860-luvulla ja yleiseksi se tuli seuraavalla vuosikymmenellä. Koska maataloudessa ja kaupun-

⁶⁵ Sit. Voionmaa, emt. II, s. 401.

gin palvelijoiden kohdalla pestuaikoja edelleen noudatettiin, keskittyi tehtaidenkin työvoimanvaihto marraskuun alkuun vielä pitkään.

Vuoden 1879 elinkeinoasetuksessa työsopimus oli vapaa kahden viikon molemminpuolisella irtisanomisajalla, ellei toisin sovittu (§ 29). Muutoin isäntävalta työntekijöihin säilyi ankarana. Tehtaat saivat laatia järjestys-sääntöjä, joissa mm. työntekijöiden sakottaminen oli yleistä poissaolon, myöhästymisen, huonon käytöksen tai huonon työn vuoksi. Huonoa käytöstä oli Finlaysonin säännöissä mm. »ilmeinen niskottelu». Lisäksi välitön erottaminen oli luvallista sääntöjen rikkomisen vuoksi.⁶⁶ Alle 18-vuotiaasta miestä ja alle 14-vuotiaasta naista sai »kohtuullisesti» kurittaa tämän »hoitomiehen *taikka* kutsutun vieraan miehen läsnä ollessa» (§ 34). Mielivaltaisesta kohtelusta työntekijä saattoi valittaa oikeuteen, kuten tehtiinkin. Yleisimpinä syinä olivat irtisanominen ennen määrättyä aikaa, sairauden vuoksi tai riita sairaa- ja eläkekorvauksista.⁶⁷ Tehtaiden omistajat ja johtajat olivat valtakunnissaan ehdottomia valtiaita, mutta mielivaltaisesta kohtelusta, johon yleensä syyllistyivät työnjohtajat, työntekijät olivat kärkeäitä valittamaan. Sakoista purnattiin, mutta toisaalta ne hyväksyttiin, koska varat menivät sairaskassoihin.

Työn ja tehtaan vallan ohella tehtaalaisyhteisöjen rakennetta ja olemusta määräsi työntekijöiden poikkeava demografinen rakenne. Tamperelaiset tehdasyhteisöt erosivat mm. ruukkipaikkakunnista siinä että naisten ja lasten osuus oli poikkeuksellisen suuri. Muista kaupunkilaisista tehtaalaiset erosivat perheiden pienen määrän vuoksi. Tämä merkitsi mm. omintakeisia asumismuotoja ja koulujen korostunutta asemaa. Varhaisen teollistumiskauden tehtaalaisväestön rakenne oli tyypillisimmillään vuonna 1870. Kuvio 5 esittää tehtaiden väkeä tuona vuonna.⁶⁸

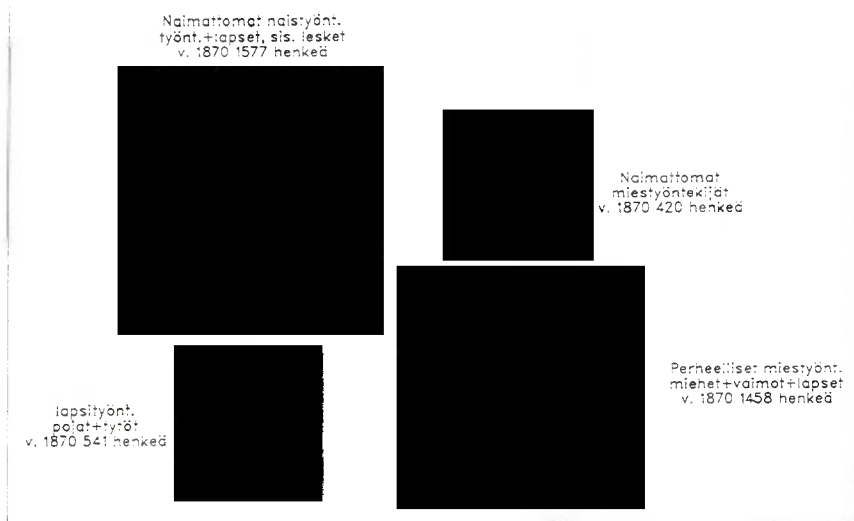
Tehtaalaisten määrä oli tuolloisissa oloissa suuri. Heidän osuutensa kaupungin koko väestöstä oli lähes 60 %. Erona myöhempään aikaan oli tehtaalaisten voimakas keskittyminen Finlaysonin tehtaaseen, jonka työväkeen kuului 2/3 tehtaalaisista ja yli kolmannes kaupungin koko väestöstä (Kytälän esikaupunki mukaan luettuna). Tehtaalaiset jakaantuivat neljään erillaiseen joukkoon: perheellisiin, lapsiin, nuoriin naisiin ja nuoriin miehiin. Perheellisiä miestyöntekijöitä oli tehtaalaisissa vähän, vuonna 1870 vain 15 %. Näiden ns. normaaliperheiden osuus koko joukossa vaimot ja lapset mukaan lukien jäi siten sekin pieneksi, 36 %:iin. Tämä oli se osa työväestöstä, jonka elämäntilanne poikkesi vähiten muusta väestöstä. Heillä oli oma asunto, ostettu, tai kuten yleensä, vuokrattu. Lasten määrä oli tehtaalaisväestössä suhteellisesti pieni. Keskimäärin perheessä oli vain 1.5 elätettävää lasta. Tämä johtui perheiden nuoruudesta ja vanhempien lasten työs-

⁶⁶ Lindfors, emt., s. 326—330: vuoden 1897 järjestyssäännöt. Varhaisempia julkaistiin myös sanomalehdissä. Muiden tehtaiden järjestyssääntöjä: Kanerva, Liinatehtaalaisia. . . , s. 52—53; Kanerva, Pumpulilaisia ja pruuukilaisia, s. 230—231: SVT D II, s. 151—152 (säännöt 1903).

⁶⁷ Kanerva, Pumpulilaisia ja pruuukilaisia, s. 39—41, 202—203, 229, 242, 246.

⁶⁸ Väkiluku eroaa hieman muiden lähteiden antamista luvuista (ks. liite Lähteet), mutta ei vääristä väestörakennetta. Vuoden 1870 henkikirja kuvaa todellisuudessa vuoden 1869 lopun väestöä. Tarkemmat luvut liitetaulukossa 5.

Kuvio 5. Tampereen tehdastyöväen rakenne v. 1870

Lähde: Liitetaulukko 5.

säkäynnistä. Alle 15-vuotiaita oli kaikkiaan 29 % tehtaalaisväestöstä ja tämä joukko jakaantui puoliksi kotilapsiin ja puoliksi lapsityöläisiin. Työntekijöiden ylivoimainen enemmistö (85 %) oli naimattomia. Näistä 60 % oli naimattomia naisia, 15 % poikamiehiä ja 25 % alaikäisiä työntekijöitä. Tämä oli se työväen osa, joka vaati tehtailta eniten »huolenpitoa». Jos he eivät olleet kotoisin kaupungista, he asuivat tehtaan asuntolassa tai hyrryläisinä ja asukkeina (= alivuokralainen, jolla ei omaa huonetta) vieraiden tai sukulaisien luona. Yleinen tapa oli, että useampi nuori tehtaalainen vuokrasi yhteisen 1—2 huoneen asunnon. Lapsityöntekijöiden ohella tehdasväestön poikkeuspiirre oli nuorten naisten ja miesten suuri osuus, olihan heitä puolet koko joukosta. Tällä seikalla oli suuremmat seuraukset kuin lapsityöllä, sillä se ratkaisi koko kaupungin väestörakenteen kaikkine seuraamuksineen. Yli 15-vuotiaiden yksinäisten naistyöntekijöiden osuus vuoden 1870 tehtaalaisista oli 39 % ja yli viidesosa kaupungin koko väestöstä. Nuoret naiset olivat tehtaille helposti hallittavaa työvoimaa. He olivat miehiin verrattuna nöyrempiä ja sopeutuvampia, pysyivät hyvin tehtaassa ja pitivät asiansa kunnonssa. Heillä ei ollut suuria vaatimuksia, vaan olivat kiitollisia osastaan. Siitä osasta heidät vapautti useimmin avioliitto — jos oli miehiä. Miehiä oli nimittäin vain 27 % samanikäisten naimattomien tehtaalaisnaisten määrästä. Poikamiehetkin olivat ryhmänsä suhteellisesta pienuudesta huolimatta osa tehdasyhteisöä. He erottuivat toisesta suuresta poikamiesjoukosta, kä-

sityöläisistä, mistä on todistuksena näiden kahden ryhmän tappeluperinne. Säännöllinen yhteenottopäivä oli vappu, jolloin »rotat» (tehtaalaiset) ja »kisat» (käsityöläiset) tappelivat kadulla nyrkein, kepein ja kivin. Keskeinen motiivi oli omistusoikeus tehtaan tyttöihin.⁶⁹

Tehtaalaiset erosivat paitsi muista kaupunkilaisista myös toisistaan. Kunkin tehdas muodosti oman yhteisönsä ja työntekijät olivat nimenomaan pum-pulitehtaalaisia, liinatehtaalaisia tai pruukilaisia. Koossa pitäviä tekijöitä olivat työn lisäksi asuinalue, tehtaiden sosiaaliset laitokset ja kunkin patruunan tunnustettu valta. Suurin valtakunta oli Finlaysonin tehtaalla. Se koostui omasta selvästi rajautuneesta kaupunginosasta, jonka keskellä kulki Pumpulitehtaankatu (nyk. Puuvillatehtaankatu). Tehtaan kaikki laitokset olivat tällä alueella, eikä Amurin kaupunginosassa asuvan työntekijän ollut todellakaan vaikeata osata työpaikalleen. Paperitehtaan pienempi valtakunta oli sekin aivan tehtaan vieressä Tammerkosken ja Kauppatorin (nyk. Keskustorin) läheisyydessä.⁷⁰ Pellavatehtaan ympärille ei syntynyt yhtä selväpiirteistä yhteisöä, vaikka työntekijöiden asunnot keskittyivät Kyttälään tehtaan vierelle. Kun Pellavatehdas perustettiin kaupungissa ei ollut enää vapaita tontteja, joita työntekijät olisivat voineet ostaa. He rakensivat hökkelinsä kaava-alueen ulkopuolelle Kyttälään vuokraamalla tontin maanomistajalta. Useimmista tuli näin Hatanpään »numerotorppareita» — mökin päässä oli tontin numero. Pääosa työntekijöistä asui täälläkin vuokrala, sillä esim. vuonna 1880, jolloin tiedon voi saada, vain 55 Pellavatehtaan työntekijällä oli oma talo Kyttälässä.⁷¹ Kun Kyttälän kaupunginosa saneerattiin 1890-luvulla työläisasutus siirtyi itäänpäin Tammelan kaupunginosaan.

Tehtaiden rakentamat asunnot olivat välttämätön perusratkaisu työvoiman saannissa, vaikka läheskään kaikki työntekijät eivät asuneet tehtaan huoneissa. Finlaysonin tehdas näytti suunnan tulevalle työläisasumiselle rakentamalla 1850-luvulla ensimmäiset yhteiskeittiöasunnot. Yhteisen keittiön ympärillä oli tavallisesti neljä huonetta ja kussakin asui eri ruokakunta. Näissä varhaisissa rakennuksissa oli 35 keittiön ohessa 205 huonetta ja asukkaita lähes tuhat. 1900-luvun alussa tehtaalla oli työntekijöille 743 huonetta ja niissä 1825 asukasta. Muilla tehtailla oli tuolloin 315 huonetta. Finlaysonin perässä muutkin rakensivat yhteiskeittiöasuntoja ja tästä tuli työväestön yleinen asumismuoto, joka alkoi syrjäytyä vasta 1910-luvulla.⁷² Ne olivat vuokratasarmeina kannattavia, mutta halpoja myös asukkaille. Alivuokralaista pitämällä saattoi maksattaa tällä suuren osan vuokrasta.

Toinen työläisasumisen erikoismuoto olivat asuntolat. Näihin majoittui nuoria työntekijöitä, kaikkein nuorimmat Finlaysonin lastenkotiin. Tässä

⁶⁹ Tampereen Sanomat mm. 15. 5. 1871, 1. 5. 1872 ja 13. 5. 1873; Varto, Lapsuuteni Tampere (1954), s. 100—102.

⁷⁰ Kanerva, Pumpulilaisia ja pruukilaisia, s. 256—272.

⁷¹ Tampereen henkikirja v. 1880; Messukylän henkikirja v. 1870.

⁷² Kanerva, emt., s. 177—181; Komiteamietintö työväen asunto-olojen parantamisesta, s. 25; Kanerva, Messukylän historia II, 94.

tytöille tarkoitettussa laitoksessa, jota kutsuttiin virallisesti asyyliksi ja epävirallisesti Sitkaksi, asui lapsia, joilla ei ollut kaupungissa vanhempia tai sukulaisia. Siinä yhdistyivät jälleen ristiriitaisella tavalla »vankila» ja hyväntekeväisyys. Aukkaat eivät olleet ihastuneita kovaan kuriin ja muiden pilkkaan, kun »Sitkan likat» marssivat samanlaisissa vaatteissa parijonossa kirkkoon. Tytöt olivat päivän työssä, välistä koulussa, ja vapaa-aikakin oli ohjattua: ommeltiin vaatteita ja luettiin läksyjä. Toisaalta tämä laitos tarjosi etuja, joiden vuoksi sinne oli tungosta 1870-luvulle asti. »Siellä oli puhdasta ja ruokaa. Minä ihastuin», kertoo eräs asukas. Tilat, vaatteet, ruoka ja opetus ylittivät senaikaisen tason, johon työläislapsi olisi muualla ylittänyt. Voimakkaan vaikutuksen asukkaisiin jätti joulu, jolloin patruuna jakoi runsaat Pietarista hankitut joululahjat. Tytöt jättivät asyylin 18-vuotiaana ja aloittivat oman elämän. Mukaansa he saivat nuoren naisen perusvarustuksen: raamatun, patjan, pieluksen, peitteen, lakanan, pyyheliinan, kolme alusvaatekertaa, kaksi pukua, kaksi paria kenkiä ja sukkia, talvitakin sekä säästökirjansa. Tämä oli tuolloin »tavarapaljoutta». Säästökirjalla oli pakkosäästettynä siihenastinen palkka, josta oli vähennetty ylöspito, 6 mk viikossa. Alaikäinen työntekijä ei sitä välttämättä ansainnut viikossa, mutta viimeisten vuosien säästöistä saattoi kertyä vuoden palkka. Tämä tyttökoti lopetettiin 1880-luvun puolivälissä, koska tulijoita ei enää ollut. Sen sijaan toimintaansa jatkoi lastenkotoksi nimitetty tyttöjen ja poikien asuntola, joka tarjosi asunnon ja ruoan »nimellistä korvausta» vastaan.⁷³ Tämä ei saavuttanut kuitenkaan enää nuorten suosiota vaikka »Huoneet ovat avarat, valoisa ja puhtaat, siis kaikin puolin niin miellyttävät, että aniharvassa työväen perheessä voidaan sellaista tavata», kuten paikakunnan lehdessä kirjoitettiin. Kirjoittaja tiesi myös syyn tähän: »Olemme koettaneet tiedustella syytä tuohon epäkohtaan, mutta muuta emme ole saaneet kuulla, kuin että heidän olonsa on siellä muka liiaksi orjamaista. Heidän pitää näet kokoontua illoin levolle kello 9, käyttää itsensä puhtaasti ja siveästi, eivätkä saa polttaa tupakkaa — näissä tuo orjuuden haamu, joka miesten alkujen mielessä kummittelee».⁷⁴ Vaikka tämäkin lienee totta, kaupunkiin ei myöskään tullut enää lapsia ilman vanhempia kuten aikaisemmin. Sen sijaan tehtaiden koulut olivat edelleen suosittuja. Niissä kävi paljon muitakin kuin tehdaslapsia.

Lähinnä symbolista merkitystä oli Finlaysonin vanhainkodilla, koska se oli pieni laitos, mutta symboliikkaa oli sitäkin enemmän, sillä patruuna Nottbeck ilmoitti lahjoittavansa sen käyttöön »H.M.keisari Aleksanteri II:sen jalon ja siunausriikkaan 25 vuotisen hallituksen muistoksi ja juhlistamiseksi».

⁷³ Finlaysonin ja kumpp'in laitokset heidän työväkeänsä varten, Tampereen Sanomat 24. 9. 1881; Kanerva, Pumpulilaisia ja pruuukilaisia, s. 153—161; Lindfors, emt., 318—321. Myös Bauerin trikootehtaassa oli tyttöjen asuntola, jossa »vakiintunut vaimoihminen» piti kovaa kuria ja esti »nuoria työntekijöitä, joista useat ovat aivan yksinäisiä, ilman hoivaavia vanhempia, horjahtamasta turmeluksen polulle», kuten näistä »enemmän kuin harvinaisista keinoista» kirjoitettiin v. 1890. Täällä täysihoitomaksu oli 5 mk viikossa eli 55 % palkasta. — Raevuori, Suomen Triko, s. 26; Tampereen maistraatin tehdaslauettelon palkkatiedot 1890.

⁷⁴ Tampereen Sanomat 17. 5. 1884.

si». Tämä »Alexanderin turvalaitos» oli sinänsä korkeatasoinen ja aikaansa edellä, kuten tehtaan muutkin laitokset.⁷⁵

Tehtaan asemasta pienellä paikkakunnalla kertovat muutamat raha-asiat. Vuosina 1855 ja 1859—1861 Finlaysonin tehdas laski liikkeelle omaa rahaa, kun muuta ei ollut yleisen rahapulan vuoksi. Tehdas maksoi palkat omalla rahalla ja pienen kiistelyn jälkeen kauppiaat hyväksyivät tilanteen.⁷⁶ Toinen tapa hoitaa raha-asioita oli oma säästöpankki. Se perustettiin jo vuonna 1838 ja tavoite oli kasvatuksellinen: »antaa köyhien ihmisten säästöropon kasvaa korkoa siten herättäen halua säädylliseen elämään, säästävyyteen ja edistykseen». Tästä tuli sittemmin melkoinen liikelaitos, sillä pääoma oli 1870-luvun lopussa miljoona markkaa ja 1890-luvulla se nousi 2.4 miljoonaan. Pankki maksoi korkoa 5 % ja hyvälle säästäjille lisäpalkkioita. Vastapalveluksena tehdas käytti pankin varoja omiin tarkoituksiinsa. Työntekijöiden parissa vanhuuden varalle säästäminen oli suosittua ja joillekin kertyi suuria summia. Jo 1850-luvulla mainitaan 2.000 markan säästöistä.⁷⁷ Siten ei ollut lainkaan tavatonta, että eräät Finlaysonin työntekijät ryhtyivät Yhdyspankin osakkaiksi, kun se perustettiin vuonna 1863. Moni perui osakevarauksensa, mutta lopulta 19 työntekijää osti itselleen 0.16 % maan ensimmäisestä liikepankista. Näistä 11 oli naisia ja paras osti osakkeita 1.000 markalla, so. kahden vuoden palkalla. Tässä ei ole tärkeätä työläisten saama taloudellinen valta tai luulo siitä, vaan että työntekijät ylipäänsä sijoittivat suuria summia aivan outoon hankkeeseen. Muualla Suomessa näin ei käynyt.⁷⁸ Tämä taas kertoo patruunan, joka SYP:n puuhamiehenä ilmiselvästi johdatteli työntekijöitä asiaan, ja työntekijöiden luotamuksellisista suhteista.

1800-luvun Tampereen ja muiden kaupunkien yhteinen ongelma oli vai-shoito. Vanhat, sairaat tai muutoin työkyvyttömät ihmiset olivat ongelma siksi, että heidän apunsa maksajaa ei tahtonut löytyä. Kaupungin porvarit vaalivat markkojaan ja pelkäsivät jatkuvasti tehtaalaisten tuomaa köyhien kuormaa. Toisin kuitenkin kävi. Tehtaalaiset olivat pienempi rasite kuin muu väestö⁷⁹. Porvarien pelastus oli tehtaiden omat sairaskassat, joita ei tosin perustettu tästä syystä, vaan suuren tehtaan oli tarkoituksenmukaista huolehtia työväestään, kuten laki velvoitti. Tehtaalaisille tämä oli merkittävä etu, vaikka tätä isäntien aloitetta vastustettiin kassamaksun (noin 1 % palkasta) vuoksi. »Apukassoista, yleisesti sanoen, on suuri hyöty itse väestölle. Se on nyt nähty tänä talvena kokonaisten perhekuntain sairastaisa, kuinka suureksi avuksi on se vähäinenki apu ollut, minkä puumulija pellavatehtaan väestö tarvitessaan saa», kirjoitti työmies Kärkönen näl-

⁷⁵ Jalomielinen lahjoitus, Tampereen Sanomat 28. 2. 1880.

⁷⁶ Lindfors, emt. s. 222; Sanomia Turusta 30. 8. 1861: »lumppukuitit täällä rahasta kulkevat»; Sanomia Turusta 22. 12. 1865: kauppiaiden vastustus.

⁷⁷ Lindfors, emt., s. 196; Voionmaa, emt. II, s. 412—413; Intendentens för manufakturerna underdåniga berättelse... år 1860, s. 9.

⁷⁸ Förenings-Bankens Aktie-Bok, fol. 111—128; Kuusterä, Pankkiosakkeiden leviäminen suomalaisen yhteiskuntaan 1860-luvulla, s. 372—381.

⁷⁹ Jaakkola, Työväestö ja sosiaalinen poikkeavuus, taulukko 50.

kääjän kynnyksellä 1867 ja kehotti perustamaan kassoja kaikkialle.⁸⁰ Samalla hän hieman arvosteli patruunan työvälle esittämää eläkekassasuunnitelmaa liian kalliiksi. Tämä ei tällöin toteutunut, mutta oli suunnitelmalla mielenkiintoinen. Kassan maksu olisi kasvanut iän mukana ja korvausta olisi saanut paitsi eläkeläinen (150—300 mk vuodessa) myös kuolleiden työntekijöiden omaiset ja nuoret naiset morsiuslahjana erotessaan tehtaasta avioliiton vuoksi. Sairaskassat perustettiin kaikkiin suuriin tehtaisiin heti pian, eläkekassoja myöhemmin. Kassoilla oli taloudellisen tehtävänsä ohella työntekijöitä integroiva vaikutus. Kassojen pohjarahasto oli työnantajilta, kuten aloitekin, mutta hallinto jäi työntekijöille. Tehtaan valvovan silmän alla apukassoista muodostui työväestön yhteistoiminnan alku. Tehdas tavallaan pakotti heidät »oma-apuliikkeen» perustamiseen ja siten tässäkin kasvatti työntekijöitä.⁸¹

Nälkävuosina, erityisesti 1868, kaupunkilaisten toimeentulo joutui kovalle koetukselle. Tampereen suurin tehdas toteutti tässäkin oman ratkaisunsa, mikä osoittaa työntekijöiden täydellistä riippuvuutta tehtaasta. Elintarpeiden loppuessa ja maalaisten pyrkiessä joukoittain kaupunkiin, kaupunki oli katastrofin partaalla. Mutta: »Huhun siivin kantautui kautta maan näinä katkerina aikoina sanoma, joka tiesi kertoa Tampereen puuvillatehtaan hyväntekeväisyystoiminnasta. Mitään erottamisia ei tapahtunut myynnin pysähtymisestä huolimatta, ei, työläismäärää vieläpä lisättiin paljon yli tarpeen⁸². Hädänalaisten ihmisten kolkuttaessa tehtaan porttiin heidät päästettiin sisään ja heille annettiin tilaisuus ansaita elatuksensa. Heidän työnsä, taidottomia ja heikkoja kun olivat, oli verraten arvotonta. Palkka tosin ei ollut korkea, mutta useimmat tuskin joutuivat tekemään sitäkään vastaavaa työmäärää. Mutta nälänhätää, joka sekin jymisten jyskytti tehtaan portteihin työläisiä säilytellen, ei päästetty sisään. Työläisillä ei ollut mitään keräämiään varastoja tai pääomia, joihin turvautua, ja he pelkäsivät tuskissaan nälkävuoden kauhuja. Mutta patruuna Nottbeck antoi yhtiön rahoittaa pelastuksen. Venäjältä ostettiin yhtiön laskuun satoja jauhomattoja, kuljetettiin yhtiön hevoskaravaanein Tampereelle ja jaettiin siellä kaikkien yhtiön palveluksessa olevien kesken erotuksesta. Vähäisin poistoin viikkotileistään saivat työläiset sitten maksaa jauho-ostonsa vähitellen.»⁸³ Muut lähteet vahvistavat tämän yhtiön historioitsijan kuvauksen oikeak-

⁸⁰ T. K., Tampereelta... , Sanomia Turusta 5. 4. 1867.

⁸¹ SVT XVI Työtilastoa B. Apukassat 1899—1917; SVT D II, s. 162—166, taulut 31—33; Työväen oloja I, Sairaus- ja hautausapukassat, Tampereen Sanomat 9. 11. 1887; Hjelt, Työväen vakuutus- ja apukassat Suomessa; Jaakkola, Työväen avustuskassat 1800-luvun Tampereella; Kanerva, Pumpulilaisia ja pruuukilaisia, s. 164—172.

⁸² Tehtaan työntekijämäärä ja tuotannon arvo työntekijää kohti oli ao. vuosina:

	työnt.	tuot.arvo
1866	1.569	2.550 mk
1867	1.764	1.980 mk
1868	1.940	2.060 mk
1869	2.181	1.600 mk (tulipalo)

⁸³ Lindfors, emt., s. 254—255.

si.⁸⁴ Tehdas tuotti jauhoja 50.000 markalla ja otti ylimääräisiä työntekijöitä. Tappiota tehdas ei itselleen tästä ottanut, vaan palkkoja laskettiin sen verran, että työntekijät pakkojakoivat keskenään palkkansa. Vakavaraisuutensa vuoksi tehdas saattoi valmistaa suuret varastot, jotka myytiinkin seuraavina vuosina hyvällä voitolla. Toiminta oli silti poikkeuksellista ja johdettiin omistajan periaatteista, sillä rikkaat eivät yleisesti ottaneet mitään riskejä köyhien auttamiseksi. Kun patruuna Nottbeck epäonnistui kerätessään englantilaisilta rahamiehiltä, mm. Rotchildeilta, apua Suomen nälkäänäkeville, antoi tehtaan isännöitsijä Uhde näistä tällaisen lausunnon: »Rikkaat lordit ja pörssimatadorit ovat mielummin menettäneet tuhansia puntia kilpaajoissa kuin suoneet apuansa nälkään kuoleville suomalaisille».⁸⁵

Tehtaalaisen sielunrakennus

Edellä esitetty on osoittanut tehtaan ehdottoman taloudellisen ja institutionalisen vallan työntekijöihin. Oli tämä työntekijöistä miellyttävää tai ei, se oli tosiasia. Tästä kertovat kokemukset lakoista, joita syntyi patruunain kaudella. Työntekijät reagoivat herkästi loukkauksiin ja asemansa huononuksiin. Erään palkanlaskun tuloksesta kertoi paikallinen lehti näin vuonna 1869: »Viime perjantaina nähtiin joukkoja tehtaalaisia joutilaina käyskentelevän ympäri kaupunkia, joka asia kaupunkilaisista näytti kummalta. Pian kuitenkin levisi se sanoma, että toista sataa kankurimiestä oli tehnyt niin sanotun »striken» — jollaisia viime vuosina usein on tehty tehtaissa ulkomailta, se on, olivat ilmoittaneet, etteivät tahtoneet tyytyä entiseen, muka liian pieneen työpalkkaan, ja kun ei heidän vaatimuksiinsa myönnytty, olivat jättäneet työnsä. Mestarin kehoituksiin, että palaisivat työhönsä, olivat vastanneet odottavansa itse isännän tuloa kotiin ja tahtovansa häntä puhutella.» Kun Nottbeck palasi Pietarista, hän miesten hämmästykseksi erotti heidät siinä paikassa. Miehet saivat työpaikkansa takaisin maksettuaan 10 markan eli viikon palkan suuruisen sakon.⁸⁶ Aivan samoin oli päättynyt Pellavatehtaan ensimmäinen lakko vuonna 1866⁸⁷ ja niin päättyi myös Finlaysonin seuraava lakko vuonna 1870. Se alkoi tehtaan ilmoituksesta, että työntekijöiltä pidätetään neljännes palkasta kunnes tulipalon sytyttäjä on saatu kiinni, koska epäiltiin usein toistuneiden palojen olleen tuhopolttoja. Joka ei tähän suostu, saa erokirjan, uhkasi isäntä. On sanottu koko työväen tällöin menneen kolmeksi viikoksi lakkoon, mutta palanneen sitten työhön tehtaan uhattua sakolla.⁸⁸ Lehtitietojen ja erään myöhemmän oikeudenkäynnin lausuntojen mukaan kuitenkin vain ilmeisen harva oli lakkossa eli erosi palveluksesta, kuten työnantaja asian tulkitsi. Pääosa työn-

⁸⁴ Kanerva, Pumpulilaisia ja pruukilaisia, s. 282—289 (muistelmia ja lehtikirjoituksia).

⁸⁵ Sit. Gummerus, Ferdinand Uhde, s. 221.

⁸⁶ Tampereen Sanomat 22. 6. ja 29. 6. 1869.

⁸⁷ Sama 10. 7. 1866.

⁸⁸ Lindfors, emt., s. 260; Rasila, Tampereen historia II, s. 33.

tekijöistä pysyi tehtaassa, menetti palorahan, mutta sai sen myöhemmin takaisin.⁸⁹ Sinänsä mielenkiintoista on, että viimeinen palo oli sytytetty. Polttaja oli 14-vuotias poika, joka halusi tehdä kiusaa työnjohtajalle. Hänet tuomittiin mestattavaksi, mutta päätös kumottiin lainvastaisena.⁹⁰ Seuraavia tehdaslakkoja saatiin odottaa 36 vuotta.

Työntekijöille tehtiin selväksi, että he olivat alamaisia. Tarkoitus ei ollut kuitenkaan nöyryyttää näitä alamaisia, vaan selvän eron tekeminen pohjautui säätyajatteluun. Aivan kuten kirkko ja valtio, myös patruuna esitti herruutensa positiivisena asiana. Tässä ei tarvittu uusia keksintöjä tai ideologioita, vaan nojattiin olemassaolevaan säätyajatteluun. Tehdas vahvisti tätä monin keinoin. Finlaysonin tehtaassa koko liiketoiminta esitettiin kristillisenä toimintana: »An Gottes Segen ist alles gelegen» (Jumalan avulla kaikki voitetaan) oli yhtiön tunnuslauseena.⁹¹ Tehtaalla oli oma pappi, oma kirkko vuodesta 1879, se oli oma seurakuntansa ja mm. vuodesta 1870 uusi työvuosi ja muut juhlat hetket vietettiin yhteisellä hartaudella.⁹² Esiintymällä jalomielisenä hyvänä isänä ja harjoittamalla hyväntekeväisyyttä patruuna vahvisti kuvaansa lähes jumalallisena olentona. Tehtaiden juhlat olivat tilaisuuksia, joissa näyttävästi kestitty työväki varmaankin tunsikin itsensä onnelliseksi hurratessaan isännilleen. Mahtavimmat juhlat järjestettiin tietysti Finlayson, yleensä elokuussa niittyjuhlan nimellä. Tällöin työt lopetettiin tavallista aikaisemmin ja kokoonnuttiin ylellisesti järjestetyille juhkakentälle kaupungin laidalle tai tehtaan puistoon. Kentän keskellä oli paviljonki eli kunniakatsomo, joka oli jaettu kolmeen osaan: keskellä ja korkeimmalla olivat omistajat, johtajat ja näiden vieraat, alasivuilla olivat työnjohtajien ja parhaisiin tuloksiin päässeiden työntekijöiden aitiot. Viimeksi mainitut olivat saaneet palkinnoksi myös silkkiurusun rintaansa. Alkuillan ohjelma oli arvokasta ja isänmaallista, myöhemmin siirryttiin kilpailuihin, leikkeihin ja tanssiin lyhtyjen ja ilotulituksen valossa. Väelle tarjottiin riittävästi kahvia, pullaa, olutta ja viiniä. Osanottajia oli toisinaan jopa 4.000 henkeä. Tapoihin kuului, että lopuksi heitettiin patruunaa ilmaan ja huu-dettiin eläköötä.⁹³ Merkkipäivinä työväki muisti patruunaa lauluilla ja lahjoilla. Juhlatunnelma vallitsi myös tehtaiden järjestämällä kesäretkillä — muuhun matkailuun työntekijöillä ei ollutkaan mahdollisuuksia —, jolloin mentiin yleensä laivalla läheiselle maaseudulle. Seuraava kuvaus paperitehtalaisten retkestä osoittaa vahvaa samaistumista ja tehtalaishenkeä (väh. P.H.): »Isäntämme meille lahjoitti huvimatkan heinäkuun 27 p:nä Mu-

⁸⁹ Tampereen Sanomien uutiset 28. 6.—16. 8. 1870; Uusi Suometar 21. 7.—1. 8. 1870. Asiaa puitiin Finlaysonin tehtaan nostamassa painokannejutussa v. 1887—1888, jolloin useimmat todistajat eivät puhuneet eroamisista mitään, toiset puhuivat »joistakin», »monesta», »useasta» eronneesta, yksi sanoi, että »paljon työväkeä» erosi. Kukaan ei maininnut palanneista. — Painojuttu, Tampereen Sanomat 27. 1. ja 21. 3. 1888.

⁹⁰ Tampereen Sanomat 2. 8. 1870; Kanerva, Pumpulilaisia ja pruuikilaisia, s. 149.

⁹¹ Lindfors, emt., s. 164; Gummerus, emt., erit. s. 201—202, 216.

⁹² Finlands Allmänna Tidning 8. 1. 1870; Lindfors, emt., s. 277—280, 301, 308.

⁹³ Kuviauksia eri juhlista: Lindfors, emt., s. 323—325; Kanerva, emt., 327—331; Tampereen Sanomat 17. 8. 1869, 15. 7. 1872, 1. 7. 1873, 4. 10. 1873, 29. 6. 1875.

roleeseen höyrylaiva Jalolla. . . Aamulla päästyämme Muroleen kanavaan, olikin ilma mitä ihaninta ja vähän virvoitettuna ruoalla ja juomalla, asetti mainittu ylipäällikkömme (J. W. Frenckell), yhden faanan kantajan edellä marssimaan, ja kolmittain peräksyttäin, *koko väestö marssissa luonnon iha-nuutta nauttimaan* joka olikin aivan somaa katsella koska kolmatta sataa henkeä marssi järjestyksessä. Siellä taas oltuamme lähdettiin samassa jär-jestyksessä marssimaan soitannolla, joka jäi mainitsematta. Tästä olkoon isäntämme hyväntahtoisuus ijäti muistettava ja lausun kaikkien. . . puoles-ta sulimmat kiitokset rakastetulle isännällemme.»⁹⁴ Luonnosta nautittiin hyvässä järjestyksessä, kuten tehtiin työtäkin, ja marssittiin kuin sotilaat tai työväenliike 30 vuotta myöhemmin. Tämä voi vaikuttaa jopa huvitta-valta, mutta oleellista on se, että muilla ihmisillä kuin tehtaalaisilla ei ollut 1870-luvun alussa tällaisia tapoja — eikä köyhillä tällaisia kestätyksiä.

Juhliin verrattava, ehkä suurempikin, symbolinen merkitys käsityksille vallasta oli Finlaysonin tehtaan omistajien samaistuminen Venäjään ja keisa-riin. Omistajaperhe Nottbeckit olivat ikäänkuin keisarin edustajia Tampe-reella. Jo Finlaysonin tehtaan perustamiseen tiedettiin liittyvän korkeampi tahto, mutta uusilla omistajilla oli jokaisen näkemä todellinen kontakti ho-viin. Ensinnäkään Nottbeckit eivät seurustelleet tamperelaisten vaan Pieta-rin ylimystön kanssa. Talvisesonki vietettiin yleensä siellä ja kesällä kau-punkilaiset saivat ihmetellä hienoja vieraita Tampereella.⁹⁵ Venäjän viral-lisia juhlia vietettiin korostuneesti tehtaalaisten silmien edessä. Tehtaan ja Venäjän samaistumisen huippu oli keisari Aleksanteri II:n vierailu Tampe-reella. Nottbeck oli isäntänä ja vierailukohteena oli tietenkin tehdas, jonka olemassaolo oli hallitsijan hyvän tahdon tulos. Työläisilläkin oli roolinsa keisarivierailussa vuonna 1856: »Majesteetin tullessa patroni Nottbeckin kar-tanoon, oli vaprikin työväki komeasta portista asetettu tien kahden puo-len, miehet oikealle ja tyttöväki vasemmalle kädelle. Kartanoa kaunisti 25 sotalippua.» Eräänlainen symbolinen huippuhetki oli vierailu tehtaan kou-lussa. Lapset lauloivat keisarille Venäjän kansallislaulun, josta majesteetti liikuttuneena kiitti ja siunasi lapset.⁹⁶

Alamaisuuden korostaminen oli vain toinen puoli tehtaalaisten ajattelu-tapojen ohjaamisessa ja sekin — kuten todettu — esitettiin tehtaalaisille etu-na. Toinen puoli oli ns. »kapitalistisen hengen» kehittäminen. Tehdastyö edellytti ja synnytti toisenlaista suhtautumista työhön ja omaan itseän kuin ajan maalaiselämä tai palvelijana oleminen. Uusia eettisiä ja sosiaalisia nor-meja tarjottiin työväestölle kaikkialla teollistumisen yhteydessä. Hyveiksi tulivat kova työnteko, säästäväisyys, raittius ja tavoitteellisuus, sanalla sa-noen idea rationaalisesta, hyödyllisestä elämäntavasta.⁹⁷ Tehdastyö oli siu-

⁹⁴ Tampereen Sanomat 9. 9. 1872.

⁹⁵ Hirsjärvi, Ylhäistä elämää Tampereella.

⁹⁶ Suometar 25. 4. 1856; Hirsjärvi, emt., s. 246—247; Lindfors, emt., s. 224.

⁹⁷ North, Structure and change in economic history, s. 169—170; Weber, Protestanttien etiikka ja kapitalismin henki, erit. s. 39—56; Kilpi, Suomalaisen kansanluonteen taipuvaisuus nykyaikaiseen industrialismiin ja kapitalismiin; Gummerus, emt.

nauksellista, opetti James Finlaysonin ja hänen seuraajiensa tulkinta kristinuskosta. Työväki omaksui tämän opetuksen ja työtä julistettiin miehen kunniaksi niin 1860-luvulla kuin työväenliikkeen alussa 1890-luvulla. Tästä opetuksesta kasvoi 1800-luvun jälkipuoliskolla tamperelaisen työväestön itsetunto. Alkuna olivat tehtaalaiset. Tehdas tarvitsi ahkeria, säännöllisiä ja kunnollisia työntekijöitä. Tätä opetettiin sekä pakottamalla (kuri, sakottaminen) että kannustamalla. Tärkein kannustin oli urakkatyö, joka näytti parantavan palkkaa. Se johti monasti myös halukkuuteen tehdä ylitöitä. Rahapalkka sinänsä opetti laskemaan työn arvoa. Säästämisestä tehtiin palkkittava hyve ja monen tehtaalaisen menestys oli todiste ahkeruuden ja säästävyyden eduista. Tehtaat suosivat myös ns. kunnan työmiestä, joka huolehtii itsestään ja perheestään. Raittius tuotiin tehtaisiin poliisivoimalla, sakoilla ja raittiusliikkeellä. Vuonna 1871 Finlaysonin tehtaalte palkattiin erityinen viinapoliisi, koska kuten maistraatti totesi luvan perusteluissa: »perin usein on sattunut, että työläiset saapuvat työhön väkijuomien vahvasti liikuttamassa tilassa». Kaikkiiin tehtaisiin perustettiin 1870-luvun alussa isäntien aloitteesta miehiset »kohtuuden seurat». Liittyville luvattiin aineellisia etuja, harrastustiloja jne. Alkuinnostuksen jälkeen seurat hiipuivat muutamassa vuodessa. Varsinkin »lankeamisesta» tulleiden sakkujen sanottiin ärsyttäneen raittiuskandidaatteja. Oli myös kaksi todennäköisempää syytä miksi raittiusliike ei innostanut tällä erää pidempään. Ilmeisesti mukana olivat innokkaimmin ne, jotka eivät enenkään juoneet ja toiseksi juominen oli yleinen tapa: »Kuka vesipoiikien kanssa huvimatkoille menisi», sanotaan olleen tyttöjen reaktio raittiusliikkeeseen. Raittiusaatteella oli kuitenkin tästä lähtien vahva asema keskustelussa työväen asemasta: viina oli kaiken pahan alku ja raittius ratkaisu siihen.⁹⁸

Merkittävin ilmaus työväestön ja nimenomaan tehdastyöväestön »henkisestä heräämisestä» oli 1860-luvulla alkanut sivistysliike, joka oli taustatekijänä kaikelle työväestön yhteistoiminnalle — myös poliittiselle työväenliikkeelle. Koska tämä liike sai alkunsa tehtaalaisväestössä, on tehtaista löydettävissä myös parhaat edellytykset tällaiselle. Työntekijöiden suuren määrän lisäksi on mainittava tehdastyön synnyttämä henkinen vireys (vrt. flegmaattisena pidetty maatyöväki) ja tehtailijoiden aloitteellisuus. Ulkoisena virikkeenä oli sivistyneistön piirissä 1840-luvulla alkanut suomalaisuusliike. Tampereen tehtaalaisten liikettä voisikin nimittää »työläisfennomaaniaksi». Jo 1850-luvulla muutamat tamperelaiset työmiehet kirjoittelivat valtakunnan lehtiin kuulumisia Tampereelta, kehuivat tehtaita ja itseään. Eräs heistä, edellä jo kerran lainattu (s. 33), näki tehdastyön näkökulmasta, jota ei enää myöhemmin ole havaittu: »... täällä ei sovi soimata orjuudesta niin mitään, enemmän on pidettävä sivistyksen kartuttamisena kuin orjuutena».⁹⁹ Hän tarkoitti sivistyksellä kaikkia tehtaan sosiaalisia laitoksia ja erityisesti kouluja. Tehtaiden koulut olivatkin työväestön henkisen aatelin kasvatuspaikkoja. Näiden koulujen opettajat olivat innokkaita kansansivistä-

⁹⁸ Kanerva, emt., 321—326; Lindfors, emt., s. 309; Tampereen Sanomat, 1870—1875.

⁹⁹ Suometar 8. 7. 1859.

jiä, muutamit taustaltaan itse työmiehiä. Työväen varhainen sivistysliike pyöri kauttaaltaan koulun ympärillä. Kouluttaminen, myös aikuisten ns. sunnuntaikouluissa, nähtiin avaimena työväestön onnelliseen tulevaisuuteen. Valistunut ihminen osaa huolehtia asioistaan ja siten myöskään sosiaalisia ongelmia ei synny. Koulusta liike laajeni 1860-luvulta alkaen erilaiseksi harrastustoiminnaksi. Alkuna seuroille oli patruuna Nottbeckin aloitteesta perustettu »Pumpulitehtaan työn tekiäin seura Tampereella». Sen tarkoitus oli jäsenmaksujen avulla hankkia lehtiä ja kirjallisuutta sekä pitää iltaisin ja pyhisin auki tehtaan rakentamaa kerhohuoneistoa. Vuonna 1876 seurala oli kirjastossaan yli tuhat nidettä ja lainauksia 10.000 vuodessa.¹⁰⁰ Samanlaiset seurat syntyivät muissakin tehtaissa. Pellavatehtaan ja Verkatehtaan yhteinen kirjasto oli työntekijöiden itsensä perustama, tehdas tosin järjesti toimitilat.¹⁰¹ Kirjojen avaamasta uudesta maailmasta kertokoon eräs paperitehtaalainen, joka selitti näin oman tehtaan väen vähäistä lukuharrastusta: »Täällä on enemmän maaseuduilta tullutta väkeä, joka ei ole totunut sanomia lukemaan eikä myös muita tieteellisiä kirjoja. Niissä on muutamia niin tietämättömiä, etteivät usko muualla ilmaa olevan kuin ulkona, jossa tuuli käy, ja jos heidän kanssaan tahtoo siitä väittää, niin ne sanovat että sinä valehtelet ja ne kirjat joita olet lukenut».¹⁰² Kirjastojen perässä syntyivät tehtaiden soittokunnat, laulukoorit ja näytelmäseurat, joiden esityksistä tuli uusia vapaa-ajanviettomuotoja. Puuvillatehtaan näytelmäseura kantaesitti tamperelaisille mm. Aleksis Kiven Kihlauksen vuonna 1882, 20 vuotta ennen tunnetun Työväen teatterin perustamista. Muutenkin tehtaiden suojissa toiminut harrastustoiminta oli työväestön kokoajana samanlainen tekijä kuin työväenliike myöhemmin. Aatteellinen sisältö vain oli toinen. Ennen 1890-lukua keskeisenä innoittajana oli suomalaisuus. Suomen kielen puolustaminen koettiin työmiehen puolustamiseksi ja työmiehen itsetunnon ensimmäinen loukkaus oli se, että hänen kieltään ei pidetty arvossa. Pellavatehtaan työmies Johan Fält perusteli kirjaston perustamista vuonna 1869 seuraavin sanakääntein: »Ja koska rinnassamme sykkii Suomalainen sydän ja suonissamme virtaa kansamme veri, niin kokekaamme myös olemaan avullisia edistämään tuon maaillemme hyödyllisen ja tärkeän suihkukaivon valmistamista, josta ojan haaranteet ovat johdatettavat Suomalain taimitarhoja kastelemaan ja runsaampia hedelmiä tuottamaan».¹⁰³ Suomalaisuusliike sai Tampereen työväestöstä hyvän liittolaisen, joka johdatti mm. Kansanvalistus-Seuran Tehdasten Haaraosaston perustamiseen vuonna 1880. Sen ohjelmaan kuuluivat laulu- ja näytelmäseurat, kansantajuiset esitelmät yms.. Tässä tehtaalaiset touhustivat ilman isäntiään ja tähän aikaan alkoi jo näkyä merkkejä harrastajien kyllästymisestä tehtaan kontrol-

¹⁰⁰ Kanerva, emt., s. 143—154.

¹⁰¹ Kanerva, Liinatehtaalaisia ja tehtaanmaistereita, s. 161—164.

¹⁰² Tampereen Sanomat nro 11/1878 (Puuttuu Helsingin yliopiston kirjaston kokoelmasta, sit. Kanerva, emt., s. 174). Samainen työmies J. Senvall oli pitänyt työväestölle tarkoitettujen kansantajuisten luentojen sarjassa esitelmän »Ilmasta ja sen liikunnasta», — Tampereen Sanomat 24. 4. 1877.

¹⁰³ Uusi Suometar 25. 10. 1869.

lointiin. Tehtaiden merkitystä on silti paikallaan korostaa työväestön henkisen heräämisen tyyssijana, sillä muissa työläisryhmissä tätä aktiivisuutta ei ollut. Tehtaiden piirissä naiset tulivat ensi kertaa mukaan julkiseen kulttuuriin.

Työväenliikkeessä valiteltiin sittemmin tehtaalaisten konservatiivisuutta. Edellä esitetty osoittaa, että sille oli luonteavat syynsä ja että tehtaalaiset olivat yhteiskunnallisissa asioissa oikeastaan liikkeellä ennen muita. Osallistumisen muodot olivat ajan ja heidän olosuhteidensa mukaiset. Kapinallisuudelle ei ollut sen paremmin syytä kuin edellytyksiäkään.

1.3. Ns. esiteolliset työntekijäryhmät

»Kisällit, oppipojat, ajurit, tehtaalaiset, palkolliset muodostivat erilaisia oikeudellisia piirejä vanhassa järjestystä rakastavassa valtiossa. Mitään epävarmaa, häilyvää työväkeä ei ollut olemassa... Jos milloinkaan niin silloin oli työväki »järjestynyttä»...!«

1800-luvun tamperelaistyöväestö ei ollut pelkkiä tehtaalaisia. Vielä vuonna 1840 muita työntekijöitä oli enemmän kuin tehtaalaisia. Seuraavina vuosikymmeninä heidän osuutensa oli pienimmillään, mutta alkoi nousta uudelleen 1870-luvulta alkaen. Tuolloin nimittäin teollistuminen ja kaupungin kasvu synnyttivät kysyntää aputyöväestä, joka on luonteensa vuoksi kuitenkin perinteisesti luettu »esiteolliseen» aikaan kuuluvaksi. Käsityöläisten kisällit ja oppipojat, ulkotyöläiset sekä rengit ja piijat olivat sääty-yhteiskunnan kaupunkityöläisryhmiä, joiden työtä ja asemaa säätelivät yleiset palkollissäännöt ja paikkakunnan omien viranomaisten ja korporaatioden määräykset. Samat säännöt koskivat ensin myös tehtaalaisia, mutta päinvastoin kuin tehtaalaiset muut työntekijäryhmät eivät vapautuneet näistä säädöksistä yhtä nopeasti ja vaivattomasti. Monet saivat rahapalkan sijasta luontaispalkan vielä 1900-luvun puolella. 1870-luvulle asti nämä esiteolliset työntekijäryhmät elivät tiukasti »oikeudellisissa piireissään». Työväki oli »järjestynyttä», kuten Voionmaa asian ilmaisi, mutta oikeammin sanottuna se oli paikalla järjestettyä työväkeä.

¹ Voionmaa, Tampereen historia III, s. 662.

Oppipojat ja kisällit

Käsityön määrällinen kasvu ja mestarien mahdollisuus säädellä kilpailua aiheutti Tampereellakin perinteisen ammattikuntamaisen käsityön kriisikehityksen. Tällä tarkoitetaan tilannetta, jossa oppipoikien ja kisällien määrä suhteessa mestarien määrään kasvoi. Seurauksena oli, että kaikista oppilaista ei voinut enää tulla mestareita, so. järjestelmälle ominainen ammatikierto häiriintyi. Mestarien oli suojeltava itseään kilpailulta ja estettävä kisällien pääsy mestariksi. Tämä puolestaan johti mestarien etäntymiseen oppilaistaan. Viimeksi mainituista tuli yhä useammin väliaikaisia aputyöntekijöitä. Lopulta tilanne oli se, että ammattikunnat hajosivat, mestareista tuli pienkapitalisteja ja oppilaista palkkatyöläisiä. Tämä on perinteinen, ns. kapitalismikriittinen tapa selittää ammattikuntien ja koko käsityön »rapiokehitystä», jota myös Voionmaa sovelsi tutkimuksessaan Tampereen käsityöstä — monasti Schmolleria suoraan lainaten.² Malli on käyttökelpoinen, mutta ainakin Tampereen tapauksessa monet seikat puhuvat sen puolesta, että käsityön asema suurteollisuuden puristuksessa ei ollut lainkaan yksioikoinen.

Tampereen käsityön erikoisuus oli kaupungin asema vapaakaupunkina. Täällä käsityön piti olla vapaa ammattikuntarajoituksista. Vuonna 1821 Aleksanteri I:n vahvistamassa vapaakaupunkijulistuksessa todettiin yksiselitteisesti seuraavaa:

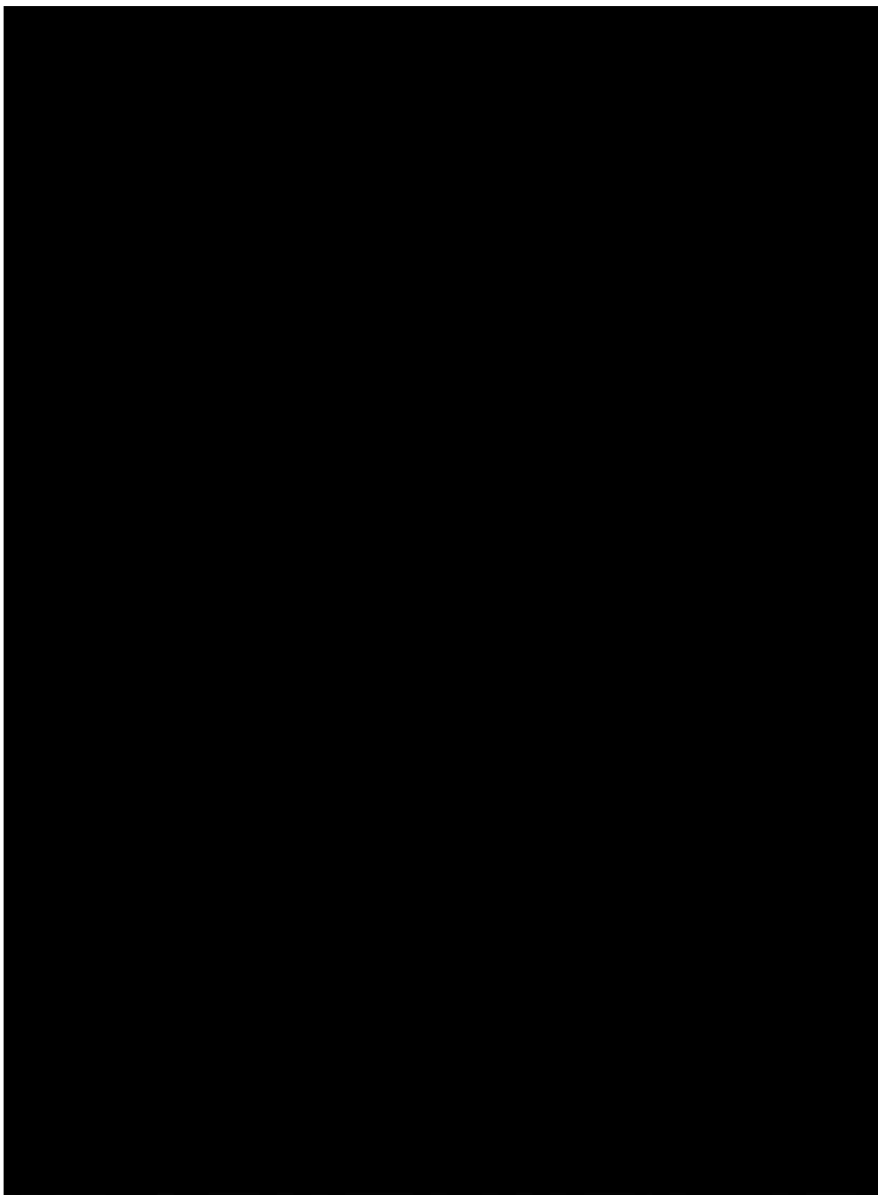
»... kaikenlaiset Fabriki- Konsti ja Käsityön harjoittajat, joilla on hyvä nimi ja mainio, . . ., saavat vapaasti ja estämättä. . . ilman vähindäkän Ammatti-Asetusten estettä, valmistaa senkaldaisia Fabriki- ja Käsi-töitä, kun he hyvänsä taitavat ja tahtovat (ja) . . . ottaa niin monda työntekiä, kuin he työllä edeskatsoa taitavat».³

Näillä vapauksilla tähdättiin Suomen käsityön keskuksen luomiseen Tampereelle. Tässä ei aivan kokonaan epäonnistuttukaan, sillä tehtaista huolimatta Tampere oli poikkeuksellisen käsityövaltainen kaupunki. 1870-luvun loppuun asti Tampereella oli asukaslukuun nähden eniten käsityöläisiä Suomessa, tosin määrällisesti vähemmän kuin Turussa ja Helsingissä.⁴ Ihmeellisintä oli kuitenkin se, että Tampereelle vakiintui samanlainen porvaruus- ja ammattikuntajärjestelmä kuin muihinkin kaupunkeihin. Tampereen porvarit nimittäin tulkitsivat vapaakaupunkijulistusta omalla tavallaan ja heillä oli siihen keinonsa kaupungin itsehallinnon puitteissa. »Ei liene keisarin tarkoitus, että porvarit söisivät toisensa», päätteli värjäri Grek vuonna 1823. Vieraita käsityöläisiä ei päästetty kaupunkiin, jos heidän epäiltiin kaventa- van omien leipää. Tosin jokunen onnistui valittamalla ja vetoamalla vapaa-

² Hjerppe, Käsityöläiset uuden yhteiskunnan murroksessa, s. 213—214; Wallin (Voionmaa), Tampereen käsityö ja käsityöläiset XIX vuosisadalla, erit., s. 117—.

³ Sit. Wallin, emt., s. 22—24.

⁴ Rasila, Tampereen historia I, käsik., s. 141—142.

Makkaramestarin oppilaita. Teollistuminen ei tuhonnut käsityötä, vaan auttoi sen uuteen kasvuun. Käsityöläisten ominaispiirre oli voimakas ammattihenki ja he erottivat itsensä selvästi muista työntekijäryhmistä.

kaupunkijulistukseen päästä kaupunkiin mestariksi, mutta näitä oli harvoja, eivätkä vastustajien keinot tähän loppuneet. Toisin sanoen Tampereesta ei tullut »vapaakaupunkia», eikä sinne tullut minkäänlaista »vapaamestarijärjestelmää». Niinpä myös käsityön apulaisten asema muodostui tavanomaiseksi.⁵ Oppipojat ja kisällit tekivät yleensä monivuotisen oppisopimuksen, saivat palkastaan pääosan ylöspitona eli he asuivat mestarin taloudessa, tekivät pitkiä työpäiviä, hoitivat maanantaisin krapulaansa pitämällä vapaapäiviä ja olivat mestarinsa isäntävallan alaisia. Itsenäiseen asemaan pääseminen oli 1800-luvun jälkipuoliskolla jo harvinaista. MUULI-aineistossa vuosina 1850 ja 1870 olleet oppipojat päätyivät seuraaviin ammatteihin:⁶

käsityöläismestari (aputyövoimaa)	6 %
itsenäinen käsit. (ei aputyöv.)	20 %
kisälli toisen palveluksessa	32 %
oppipoika toisen palveluksessa	12 %
tehdastyöntekijä	14 %
muu työläinen	10 %
maalainen	4 %
muu yrittäjä kuin käsit., virk.	2 %
	<hr/> 100 %

Pääosa eli 70 % pysyi käsityössä koko ikänsä, mutta vain 6 %:sta tuli mestari, jolla itsellään oli aikanaan apulaisia. Ilman apulaisia toimineet itsenäiset käsityöläiset olivat useimmin suutareita ja räätäleitä, joiden yritys oli niin vaatimaton, että he eivät esiintyneet liikkeenharjoittajina. Tällaisen aseman hankkiminen helpottui huomattavasti vuonna 1859, jolloin elinkeinoasetuksen muutoksen mukaisesti ns. itsesuojelija sai ammattikunnan ulkopuolella harjoittaa ammattia omaksi toimeentulokseen. Vuonna 1868 keskeiset käsityöammatit vapautettiin ammattikuntapakosta. Vuoden 1879 elinkeinovapauden jälkeen käsityöläisperinteet ja tavat työnäytteineen ja kisällikirjoineen säilyivät pitkään, mutta käsityöverstaan sai ilman rajoituksia perustaa kuka tahansa.⁷ Näyttää kuitenkin siltä, että 1800-luvulla harvalla oppilaalla tai kisällillä oli tähän mahdollisuuksia. Verrattuna muuhun työväestöön, käsityön työntekijöiden elämä sujui keskimäärin huomomin. Ennenaikaisia kuolemia oli enemmän, kolmasosa kuoli alle 40-vuotiaana, sairauksia ja rikoksia heillä oli enemmän kuin muilla. Oppipoikien ja kisällien suureen kuolleisuuteen vaikuttivat huonot työhuoneet, runsaat kontaktit ihmisten kanssa ja rajut elämäntavat. Juominen ja sukupuolitaudit liitettiin usein, ja syystä, tähän joukkoon. Tosin ammatillinen leimautuminen johtui siitä, että ryhmä koostui nuorista naimattomista miehistä.⁸ Oppipo-

⁵ Emt., s. 147—150; Voionmaa, Tampereen historia II, s. 300—314; Wallin, emt., s. 24—31, 34.

⁶ MUULI-aineisto, Tampere, otokset 1850 ja 1870 (N = 53).

⁷ Asetukset 12. 12. 1859, 24. 2. 1868 ja 31. 3. 1879.

⁸ Ks. viite 6; Voionmaa, emt. II, s. 385—392.

jat ja kisällit olivat Tampereellakin liikkuvaa väkeä, sillä noin joka toinen muutti pois kaupungista. Ryhmä muodostui taustaltaan varsin heterogeenisesti: käsityöläisten lapsia oli joukossa viidesosa, 70 % oli maalaisten lapsia ja loput kaupunkityöväestön poikia. Toisin päin ammatin periytyminen oli yleisempää: käsityöläisten lapsista tuli useammin käsityöläisiä kuin muista.⁹ Ammattiperinteensä ja nuoruutensa vuoksi oppipojat ja kisällit kokivat itsensä vapaammiksi kuin muut työntekijät, mutta todellisuudessa heidän mahdollisuutensa elämässä eivät olleet sen paremmat kuin muidenkaan.

Oppipoikien ja kisällien määrä Tampereella näkyy taulukosta 7. Niin työpaikkojen, so. mestareiden, kuin apulaistenkin määrä kasvoi 1860-luvulle asti. Nälkävuodet lamaannuttivat käsityötä, mutta seuraavalla vuosikymmenellä alkoi uusi kasvu, joka jatkui 1900-luvun puolelle asti. Aika ennen nälkävuosia oli Tampereen vanhan eli ammattikuntamaisen käsityön kasvuaikaa. »Kulta-aikaa» oli 1840-luku, jolloin työntekijämäärä kaksinkertaistui. Kuten taulukko osoittaa, työntekijöiden määrä kasvoi verrattomasti enemmän kuin mestareiden määrä. Syy oli tämän luvun alussa mainittu.

Taulukko 7. Käsityön työntekijöiden määrä Tampereella vuosina 1830—1923.

vuosi	työpaikkoja/ mestareita	oppipoikia ja kisällejä	apulaisia yhtä mestaria kohti*
1830	89	118	1.3
1840	111	129	1.2
1850	116	265	2.3
1860	143	305	2.1
1870	137	200	2.4
1880	223	332	3.2
1890	204	546	3.2
1900	212	726	4.9
1913	194	977	5.0
1923	233	670	2.9

* Ilman apulaisia toimineita mestareita ei ole tässä laskettu mukaan.

Lähteet: Tampereen seurakunnan väkilukutaulut v. 1830—1870; Tampereen henkikirjat v. 1840—1880 ja 1901; Messukylän henkikirja v. 1870; Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomukset v. 1850, 1860 ja 1870; Tampereen maistraatin luettelot tehtaista ja käsityöläisistä v. 1890 ja 1900; SVT XVIII Käsityötilastoja 1 ja 2, v. 1913 ja 1923; Wallin, Tampereen käsityö ja käsityöläiset, taulu 6; Voionmaa, Tampereen historia II, s. 299 ja III, s. 135 ja 138—139.

Huomautuksia: Taulukon lukuihin ei sisälly seuraavia ammattiteitoja tai laitoksia, joita on luettu käsityön piiriin eri lähteissä: kirvesmiehet ja »työmiehet»; verstaat, joissa oli enemmän kuin 9 työntekijää; palveluammatit kuten parturit, saunat, pesulat; panimot; lähteissä mainitut, mutta toimimattomat laitokset. Vuosilta 1910 ja 1920 ei ole mahdollista saada luotettavia tietoja. Vuosien 1913 ja 1923 käsityötilastosta puuttuu yhden miehen verstaita verrattuna esim. kaupungin osoitekalenterin tietoihin, mutta tällä ei ole merkitystä työntekijöiden määrään.

⁹ Ks. viite 6.

Työntekijöiden määrä myös vaihteli melko paljon. Tämä kertoo, että kaikki työsuhteet eivät olleet pitkäaikaisia. Mestarit todellakin vastasivat kysynnän kasvuun ja laskuun pitämällä erilaista apulaismäärää. Tämä osoittaa, että jo tällöin apulainen oli tuotannon näkökulmasta väline eikä kasvatettava, tuleva mestari. Esimerkiksi oppilaan roolin muuttumisesta käy muurarimestari Wennerqvistin talonrakennustoiminta. Vuonna 1860 hänellä oli 40 oppilasta (!), joista puolet perheellisiä miehiä.¹⁰ Toisin sanoen mestari palkkasi työmiehiä tarpeen mukaan, mutta silloisen järjestelmän mukaan — kun vapaita työmarkkinoita ei ollut — miehet olivat muurarioppilaita.

Tampereella oppipoikajärjestelmä oli kriisissään jo ennen 1870-lukua, eikä siltä suurempia kaikiä odotettukaan. Harvinaisia eivät olleet oppipojat, jotka kiersivät ammatista toiseen. Samaten tuolloin puhuttiin jo käsityön rapiosta, työn laadun heikkoudesta jne. Tämä oli kuitenkin mestareiden ikuista narinaa, jonka tarkoitus oli rajoittaa kilpailua. Tehdasteollisuus ei uhanut käsityötä 1800-luvun puolella, sillä ainoa ammattiala, joka kuoli tehtaiden vuoksi oli värjäriammatti. Muiden työ lisääntyi kaupungin kasvaessa. Tätä osoittaa myös työntekijämäärän kasvu 1870-luvulta alkaen. Tästä alkoi Tampereella uuden vapaan käsityön aika (ks. luku 2.1). Sitä ennen käsityö ei joutunut toimeentulo-ongelman eteen institutionaalista hajoamiskehityksestään huolimatta. Oppipoikien ja kisällien tulevaisuus näytti ilmeisen valoisalta, sillä käsityö näytti houkuttavan nuoria miehiä enemmän kuin tehdastyö.¹¹

Ulkotyöläiset

Kaupungin ns. yleisiä töitä, rakentamista, kuljetusta ja puhtaanapitoa varten tarvittiin työvoimaa, joka voitiin siirtää tarvittaessa tehtävästä toiseen. Rengeille tämä ei sopinut, koska he olivat kunkin isännän henkilökohtaisessa palveluksessa. Tarpeeseen syntyi omalaatuinen työmiesten (arbetskarl) ammattikunta. Joukkoon kuuluivat kirvesmiehet eli salvumiehet, osin muu-

¹⁰ Tampereen henkikirja v. 1860. Näihin »oppilaisiin» liittyy erikoinen nimikesotku, joka kertoo osaltaan oppilas-kisälli-järjestelmän hajoamisesta. Näistä miehistä käytettiin välistä ammattinimikettä »löndreng», tai »lårdreng», eikä »lärling», mikä viittaa, oikein, oppilassuhdetta löysempään työsuhteeseen. Nimitys ei ollut kuitenkaan vakiintunut, vaan samalla henkilöllä saattoi olla eri lähteissä eri titteli. Vuoden 1865 henkikirjassa miehet mainittiin »muurareiksi», kun ammattikuntapakko kumottiin, vaikka olivatkin toisen palveluksessa, — Tampereen henkikirja vuosilta 1850, 1854, 1860, 1865 ja 1870; Tampereen seurakunnan väkilukutaulu vuosilta 1850, 1860 ja 1870; Tampereen seurakunnan rippikirja. — Turun käsityöläisillä oli 1700-luvulla käytössä em. nimikkeet siten, että kisälli de facto, jolla ei ollut kisällikirjaa, oli palveluksessa edelleen, tavallaan palkkatyöläisenä. Näin oppilaiden palvelusuhdetta venytettiin, jos mestarilla oli pulaa aputyövoimasta. — Papinsaari, Turun räätälien ammattikunta, erit., s. 273—289.

¹¹ MUULI-aineisto, Tampere otos 1850: nuorista miehistä 62 % aloitti ammattiuransa käsityön oppipoikana, tehtaassa 19 %: Wallin, emt., s. 122—.

rarit, ajurit sekä »työmiehet». Heidän asemansa poikkesi muusta työväestöstä siten, että he eivät olleet kenenkään yksityisen vakituksessa palveluksessa, eivätkä siten näiden isäntävallan alaisia, mutta he eivät olleet myöskään itsenäistä väestöä käsityöläismestarien tapaan, sillä heillä ei ollut porvarioikeuksia. Ns. laillisen suojelun järjestelmän puitteissa tämä ryhmä määritettiin kaupungin tai sen maistraatin suojelua nauttivaksi. Heillä oli työlupa kaupungin alueella kaupungin määräysten alaisena. Työmieheksi pääsyä piti erikseen anoa ja sen saaneita suojeltiin ammattikuntamaisesti. Järjestelmä oli peräisin Ruotsin vallan ajalta ja se oli syntynyt työvoimatarpeen vuoksi. Kaupungin porvarit halusivat kuitenkin säädellä tätä työtä omaksi edukseen. Siksi työ oli luvanvaraista, kaupunki määräsi palkkatakset ja työn järjestelyn. Työn organisoi raati tai erikseen nimetty ammatinvanhin. Hän jakoi työn sopimusten mukaisesti ja näin estettiin kilpailu. Erityisesti pelättiin, että suuri työn kysyntä nostaisi palkkoja. Siksi ylipalkkoista määrättiin sakko. Tämä järjestelmä vaikuttaa suoranaishenkinä orjuudelta, mutta käytännössä työmiehet eivät olleet aivan avuttomia puolustamaan etujaan. Esimerkiksi palkoista, käytännössä maksimipalkkoista, päästiin Tampereellakin yleensä sopimukseen. Kaupunkien porvareiden tarkoitus ei ollut suoranaisesti polkea palkkoja, vaan pitää ne »oikealla tasolla». Tuon oikean eli säädyn mukaisen tason määräsi porvareiden oma elintaso, työn kysyntä ja elinkustannukset. Siksi työmiesten palkat vaihtelivat vuodesta toiseen. Hinnat eivät päässeet karkaamaan, sillä myös elintarpeiden hintoja säännösteltiin kaupunkikohtaisesti. Silti kaupunkien porvarit ja työmiehet olivat jatkuvasti sotajalalla palkoista. Järjestelmän toinen, myös riitoja aiheuttanut, piirre oli suoja maalaismiesten kilpailua vastaan. Tämä oli työmiehille tärkeätä, mutta porvarit olisivat mielellään käyttäneet halvempia maalaisia sesonkiaikana. Vuodesta 1859 alkaen kaupunkilaiset saivat käyttää töissään muitakin kuin oman kaupungin työmiehiä. Ulkotyön säätely oli eri tavoin edullista kaikille osapuolille. Järjestelmän olemassaolo jokseenkin samanlaisena kaikissa kaupungeissa johtui paitsi taloudellisista syistä myös ajan oikeusjärjestelmästä ja yleisestä tavasta: vapaata työtä ei ollut, ei edes Tampereen vapaakaupungissa.¹²

Ulkotyön organisointi sai Tampereella vuonna 1814 Työmiestiliiton muodon. Kaikkien työmiesten tuli kuulua tähän »ammattikuntaan», joka oli jaettu kahteen luokkaan, kirvesmiehiin ja työmiehiin. Työn välittäjänä toimi liiton jäsenten itse valitsema ammatinvanhin. Palkkataksa oli käytössä vuodesta 1811 alkaen ja maalaisten kilpailu estettiin vaatimalla työlupa. Tätä onnea ei kestänyt kuitenkaan kauan, sillä jo 1820-luvulla suuri työn kysyntä johti taksojen ylityksiin ja 1830-luvulla yleisestä aikapalkkataksasta luovuttiin. Se pidettiin voimassa kuitenkin hevosmiehillä ja mm. halkojen, tiilien, veden, saven, hiekan, lannan ja lautojen kuljetuksessa.¹³ Työvoiman kysynnän ollessa suuri mm. tehtaita rakennettaessa työvoiman tuloa maa-

¹² Hynninen, Ulkotyöväen palkkasuhteen kehitys Suomen suurimmissa kaupungeissa, s. 33—66.

¹³ Sama, s. 36—37.

seudulta ei voitu estää. Se ei kuitenkaan aiheuttanut palkkojen laskua, vaan sekatyöläisten palkka nousi kaksinkertaiseksi ja hevosmiesten lähes kolminkertaiseksi 1830-luvulta 1870-luvulle.¹⁴ Työmiesliitto ei silti kuollut kokonaan, vaikka menetti monopolinsa, sillä se sai vuoteen 1879 asti ottaa kaupungin töihin tulevilta ulkopaikkakuntalaisilta viikottaisen korvausmaksun.¹⁵

Ajurien asema oli samanlainen kuin edellisten. He tosin saivat porvarioikeuden, mutta sen mukana sellaiset rasitteet, että vapaista elinkeinonharjoittajista ei voi puhua. Heille määrättiin palkkataksa ja sen lisäksi kesti-kievarilaitoksen mukainen kyyditsemisvelvollisuus. Viimeksimainitun vuoksi ajureista oli pulaa, jota yritettiin helpottaa myös pakkokeinoin. Vuonna 1833 mm. määrättiin, että talonpoika sai porvarioikeuden vasta oltuaan kaupungissa ensin viisi vuotta ajurina.¹⁶ Ajurit vapautuivat kaupungin »sorrosta» 1840-luvulla työn kysynnän kasvaessa voimakkaasti. Uudeksi ongelmaksi tuli heillekin maalaisten kilpailu. Sitä he eivät kenneet estämään, mutta eivät silti joutuneet perikatoon kuten palkkakehitys osoittaa. Osavoiton ajurit saivat monopolipyrkimyksissään vuonna 1874, kun kaupunki vahvisti tak-san ns. hyyrykuskeille eli vuokra-ajureille, jotka ajoivat lyhyitä ajoja ja tarjosivat palvelujaan toreilla yms. asemilla.¹⁷ Näiden »taksien» oli saatava maistraatin toimilupa, joka maksoi 20 mk vuodessa. Vain nämä saivat siis julkisesti tarjoutua henkilökuljetuksiin. Vuonna 1892 lupamenettely ulotettiin myös kuorma-ajureihin.¹⁸

Ulkotyöläisten joukko ei ollut suuri ennen 1800-luvun loppua. Lisäksi se koostui monenlaisista pikkuryhmistä, joten heidän yhteiskunnallinen asemansakin oli vaihteleva.

Erikoistuneet ammattityöntekijät (kirvesmiehet ja ajurit) olivat joukossa vähemmistönä. Heidän asemansa oli sikäli erikoinen, että heillä saattoi itsellään olla apulaisena renkejä, vaikka olivatkin muiden käskettäviä. Heillä ja myös monilla »työmiehillä» oli varallisuutta enemmän kuin epäitsenäisellä, toisen palveluksessa olleella, työväestöllä. Oma talo ei ollut harvinaisen. Talonmistus antoi myös tilaisuuden osallistua kaupungin päätöksentekoon. Vuodesta 1874 alkaen riittävästi veroa maksaneilla itsenäisillä työmiehillä oli kunnallinen äänioikeus. Vaikka tämä ei antanut heille käytännössä valtaa kaupungin asioihin, he erottuivat tässä muusta työväestöstä. Olivatko he sitten työväestöä lainkaan? He olivat »itsenäisiä» työmiehiä, koska eivät käytännössä olleet toisen isäntävallan alaisia, eivätkä tehtaalaisten tapaan myyneet työvoimaansa vaan työtänsä, so. työnantaja ei käyttänyt heitä oman tulonsa lisäämiseen (= Marxin lisäarvo) välittömäs-

¹⁴ Sama, s. 114—116. Reaalipalkka nousi vähemmän, mutta silti huomattavasti, — sama, s. 173—176.

¹⁵ Voionmaa, emt. II, s. 351—366.

¹⁶ Sama, s. 369.

¹⁷ Tampereen Sanomat 30. 6. 1874. Ajurisääntö oli varsin pikkumainen (»älköön pyytäkö juomarahaa, älköön nousko ajajaistuimeltansa, käyttäitköön säädyllisesti sekä hevostansa että ihmisiä kohtaan»), mutta ajurien edun mukainen.

¹⁸ Voionmaa, emt. II, s. 376 (poliisijärjestyksen § 43).

ti. Toisaalta aikalaisten käsitysten mukaan he olivat työväkeä, koska eivät kuuluneet säätyihin, vaan olivat oikeudellisesti epäitsenäisiä, jotka tarvitsivat laillista suojelusta ja tekivät ruumiillista työtä. Heidän elintasoaan sääteli työtilanne, jota he eivät voineet itse ohjailla kuten käsityöläiset. Varallisuudeltaan he silti saattoivat nousta käsityöläisten ylikin. He olivat ensimmäisiä työntekijöitä, jotka pyrkivät ajamaan etujaan järjestäytymällä. Tämä malli tuli käsityöläisiltä ja muutenkin itsenäiset työmiehet olivat mentaliteetiltään kuten käsityöläiset. Tavoitteena oli porvarin status, eikä heidän joukostaan noussut samanlaista sivistynyttä eliittiä kuin tehtaalaisista.¹⁹

Taulukko 8. Tampereen ulkotyöläiset v. 1830—1870.

ammattinimike	1830	1840	1850	1860	1870
työmies	33	42	65	102	108
kirvesmies	17	12	11	8	
ajuri	2	5	16	25	29
edellisten työnt.					8
kadunlaskija				6	
muurarin apul.				24	
itsellinen					91
yhteensä (henkeä)	52	59	92	165	236

Lähteet: Tampereen ja Messukylän henkikirjat. Tampereen seurakunnan väkilukotauluissa luvut ovat hieman suuremmat, mutta epätarkat. Henkikirjan tiedot ovat minimiarvoja. Hynninen on esittänyt (Ulkotyöväestön palkkasuhteen kehitys, s. 225) aivan erilaiset luvut, mutta hän on laskenut joukkoon myös yksityisrengit, mikä on väärintulkinta.

Ulkotyöläisten joukon luonne alkoi muuttua 1860-luvulla, jolloin itsel-
lisiksi nimetyt sekatyöläiset nousivat merkittäväksi ryhmäksi. He olivat
epäitsenäistä väkeä, mutta eivät olleet vakinaisessa vuosipalveluksessa. Täl-
laista joukkoa alkoi ilmaantua Tampereelle väliaikaistöiden toivossa, kun
maaseudun itselliset vuonna 1865 vapautettiin palveluspakosta.²⁰ He olivat
edellä mainittuja »reppuselkiä», jotka tulivat polkemaan kaupungin työ-
miesten palkkoja. He eivät itse asiassa kuulu enää sääty-yhteiskunnan jär-
jestettyyn työväkeeseen, vaan olivat välikauden oire, ennusmerkki seuraavien
vuosikymmenten vapautetun ulkotyön ajasta. Kaupungilla ei ollut mahdol-
lisuuksia puuttua näiden ihmisten oikeuteen olla olemassa, sillä he asuivat
kosken takana Messukylän puolella.

¹⁹ Työmiesten ja ajurien yleisistä oloista kertovat mm. henkikirjat ja verotustiedot — Voi-
nonmaa, emt. II, s. 376—385; Rasila, Tampereen historia I, käsik., s. 196—205.

²⁰ Asetus irtolaisista 23. 1. 1865, § 1: irtolainen oli henkilö, joka ei kyennyt rehellisesti elät-
tämään itseään tai oli huonotapainen, ts. laillinen suojelus toisen isäntävallan alaisuudessa ei
ollut välttämätöntä.

Rengit ja piiat

Renkien ja piikojen työnä oli auttaa varakkaampien ihmisten talouden-hoidossa. Renki oli sen ajan talonmies ja kuski, piika taas siivooja, ruoan-laittaja, lastenkaitsija, pyykkäri tms., toisinaan arvokas sisäpalvelija. Hei-dän työnkuvansa muuttui kuitenkin 1800-luvun loppua kohden. Yhä useam-min heistä tuli isännän ammatissa avustavia työntekijöitä. Rengin ja piian asema oli kaupungissa samanlainen kuin maaseudulla. Hän oli vuosipalve-luksessa, sai palkkansa ylöspitona ja vähäisenä rahapalkkana, työaika oli rajoittamaton ja isännän valta ehdoton. Tuon aseman hyvänä puolena oli monasti työpaikan jatkuvuus ja toisinaan palvelija pääsi rikkaan isännän talossa nauttimaan tavallista korkeammasta elintasosta. Vuosipalvelus py-syi palvelijoiden palkkaustapana koko tutkimusajan, vaikka Kansanvaltuus-kunta ehtikin välillä »vapauttaa» palvelijat kumoamalla palkkaussäännön 1. 2. 1918.

Palvelijat olivat tehtaalaisten jälkeen suurin työntekijäryhmä. Kuten tau-lukko osoittaa, piikoja oli paljon ja renkejä vähän. Kumpienkin määrän ratkaisi se miten paljon kaupungissa oli varakasta väkeä, joka tarvitsi pal-velijoita. 1800-luvun ajan ainakin piian pitäminen oli itsenäisen väestön pii-rissä itsestäänselvyys. Siten palvelijoiden määrä kasvoi samassa tahdissa teh-taiden, kauppojen ja virkamiesten määrän kanssa. Ensimmäinen voimakas

Taulukko 9. Palvelijat ja näiden isäntien ammattiryhmä Tampereella v. 1830—1920.

isännän ammatti	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920
virkamies		23		17		23		21		24
teollisuuden joht.		6		15		19		} 27		21
käsityöläinen		43		37		22				5
kauppias, ravintoloitsija		22		26		29		35		25
talonmistaja						4		6		4
työntekijä		5		3		2		?		6
muu		1		2		1		11		15
yhteensä (%)		100		100		100		100		100
renkejä	17	28	50	60	64	99	119	390	88	10
piikoja	116	128	197	183	225	399	683	1733	1925	1543
palvelijoita yhteensä (henkeä)	133	156	247	243	289	498	802	2123	2013	1553

Lähteet: Tampereen henkikirjat v. 1830—1880 ja 1901; Messukylän henkikirjat v. 1860 ja 1870; SVT VI Väestötilastoa, Väestönlaskut v. 1890—1920. Huom. erityisesti vuonna 1900 palveli-joiden määrään sisältyy runsaasti isäntien työntekijöitä. Saman vuoden (= 1901) henkikirjan mukaan renkejä oli vain 91 ja piikoja 1539 eli yhteensä 1630 palvelijaa. Tätä voi pitää varsi-naisten palvelijoiden maksimimääränä.

kasvu oli 1840-luvulla ja toinen 1870-luvulta vuosisadanvaihteeseen. 1800-luvun lopulla tosin määrää kasvatti jo selvästikin tapa ottaa kauppoihin ja ravintoloihin sekä eräisiin käsityöammatteihin työntekijöitä rengin tai piian tittelillä.

Ennen 1870-lukua käsityöläiset olivat suurin palvelijoiden työllistäjä. Eikä ollut vallan tavatonta, että jollakin työntekijälläkin oli piika kotona, varsinkin jos pieniä lapsia oli paljon. Tehtaiden ammattimiehillä ja ulkotyöläisillä oli tähän varaa, koska rahapalkkaa ei piialle juurikaan maksettu. Käsityöläisten valtakauden päättyessä palvelijoita oli eniten kauppiailla. Tämä taulukon osoittamat tiedot palvelijoiden työpaikoista eivät kerro mitään palvelijoiden pitämisen yleisyydestä eri yhteiskuntaryhmissä. Yläluokalla oli 1800-luvulla piikoja keskimäärin yli kaksi perhettä kohti. Tällöin yläluokkaan on luettu tehtailijat, virkamiehet, johtajat ja kauppiaat. Käsityöläisperheissä oli piika joka toisella, ulkotyöläisillä yhdellä kahdestakymmenestä ja kaikkiaan työläisperheissä yhdellä tai kahdella perheellä sadasta.²¹ Vuosina 1840 ja 1870 yhdelläkään tehtaalaisperheellä ei ollut piikaa.

Piian tai rengin ammatti ei ollut aikanaan kovin arvostettu vapauden puutteen vuoksi. Ns. tyypillinen piika tai renki oli nuori, jolle tämä työ oli väliaikainen. Tampereella tyyppi ei ollut kuitenkaan kattava kuin renkien osalta. Piioista nimittäin lähes puolet, 44 % vuonna 1880, oli yli 25-vuotiaita.²² He olivat täten ylittäneet jo tavanomaisen avioitumisiän, eikä näin ollen voi puhua enää läpikulkuammatista. Heidän keski-ikänsä oli korkeampi kuin tehtaalaisnaisten. Tavallista vanhemmat ja siis pitkäaikaiset piikat palvelivat kaupungin yläluokkaa. Rengeistä oli mainittuna vuonna aviossa vain 13 %. Piikojen elämäkulusta voi esittää MUULI-aineiston perusteella joitakin pääpiirteitä.²³ Heidän elämäänsä voi havainnollisuuden vuoksi verrata edellä käsiteltyihin tehtaalaisnaisiin. Taustaltaan he olivat tehtaiden naisia maalaisempia, — sekä tamperelaisia että naapurikuntien tyttöjä oli selvästi vähemmän. Mainittavasti enemmän oli muualta Hämeestä, nykyisestä Keski-Suomesta ja Helsingistä tulleita. Lähiseudulta tuli piioista kuitenkin 84 %, tehtaalaisista 90 %. Isien ammatit erosivat samansuuntaisesti, kaupunkilaisten tyttäriä oli vähemmän. Sosiaalisessa taustassa on ehkä mielenkiintoisinta, että piioissa oli enemmän sekä itsenäisen väestön lapsia että köyhimpien lapsia kuin tehtaalaisnaisissa, vaikka pääpiirteiltään tausta oli samanlainen. Tehtaalaisista useampi oli ollut ensin maaseudulla piikana ja he tulivat siten kaupunkiin vanhempana. Elämä Tampereella muodostui selvemmin erilaiseksi kuin tausta. Alle puolet jäi Tampereelle ja poismuuttajat suuntasivat erityisesti Helsinkiin. Sinne muutti koko joukosta 16 %, tehtaalaisnaisista vain 6 %. Tampereelle jääneistä enemmistö avioitui, mutta koko joukosta Tampereelle jäi avioon vain 28 %, tehtaalaisnaisista 36 %.

²¹ Tampereen henkikirjat v. 1840, 1870 ja 1901; SVT VI Väestötillasto, Väestönlasku v. 1920.

²² Tampereen henkikirja v. 1880. Aikaisemmin henkikirjaan ei merkitty ikää.

²³ MUULI-aineisto, Tampere ja maaseutu otokset 1850—1890. Mukaan on laskettu naiset, jotka olivat Tampereella piikana ainakin vuoden. N = 187.

Piiat olivat siis kaikkiaan liikkuvampia kuin tehtaiden tytöt. Lähin syy tähän oli hyvät työmahdollisuudet Helsingissä. Tampereelle jääneistä yhtä moni (61 %) kuin tehtaalaisista avioitui. Puolisot olivat hieman harvemmin tehtaalaisia ja hieman useammin itsenäisestä väestöstä kuin tehtaalaisnaisilla. Avioitusmisikä oli korkea, 27.9 vuotta. Lapsiluku erosi siten, että 1—2 lapsen perheitä oli enemmän (30 %) kuin tehtaalaisilla (18 %). Keskimääräinen lapsiluku oli 4.6 ja lapsikuolleisuusprosentti 28.5 %, tehtaalaisnaisilla 39 %. Tehtaalaisia parempiin terveysoloihin viittaa myös pienempi keuhkotautikuolleisuus ja vähäisemmät merkinnät pitkäaikaisista sairauksista. Toisaalta elinikä oli keskimäärin lyhyempi. Sosiaalinen nousu oli piioilla suurempaa kuin tehtaalaisilla. Selvimmin tämä näkyi Tampereelle jääneiden ja avioituneiden kohdalla, joten selittäjänä on puolison valinta. Näistä entisistä piioista 28 % päätyi itsenäiseen väestöön. Pieni ero oli piikojen eduksi myös naimattomien kohdalla. Tämä korostaa ehkä enemmän tehtaalaisväestön stabiilisuutta kuin piikojen erityistä liikkuvuutta. Ylipäänsä piikojen elämänura oli keskimäärin monipuolisempi kuin tehtaiden naisten — sekä hyvässä että pahassa. Ratkaisevista eroista ei voi kuitenkaan puhua.

Yhteenvedo työntekijäryhmistä

Tampereen ammatissatoimivan työväestön määrä kasvoi jatkuvasti ja voimakkaasti 1840-luvulta 1870-luvulle asti. Työntekijämäärä oli kaikissa ammateissa yhteensä seuraava vuosina 1830—1870:²⁴

vuonna 1830	400 h.
vuonna 1840	600 h.
vuonna 1850	1600 h.
vuonna 1860	3130 h.
vuonna 1870	4250 h.

Kasvu jaksottui tehtaiden työntekijämäärän mukaan. Tehtaiden merkitys näkyy taulukossa 10 (seur. sivu), jossa on esitetty eri työntekijäryhmien suuruus.

Vuoden 1870 paikkeilla tehtaiden osuus työväestössä ja kaupungin väestössä oli suurempi kuin aikaisemmin tai myöhemmin. Työntekijöistä 4/5 oli tehtaassa ja kaupungin kaikista ammatissatoimivista oli tehtaalaisia 3/4. Syynä tähän oli tehtaiden normaalin kasvun lisäksi 1860-luvun lopun poikkeusolot eli nälkävuodet ja Finlaysonin tehtaan kasvu siitä huolimatta. Koska tehtaiden kasvu pysähtyi 1870-luvulla ja muut elinkeinot kasvoivat nopeammin, on tilanne sikäli erikoinen, että tehtaiden osuus Tampereen työväestössä oli suurimmillaan sääty-yhteiskunnan aikana, tarkemmin sanottuna

²⁴ Laskettu eri lähteistä vastaamaan mahdollisimman tarkasti työntekijöiden todellista määrää ao. vuosina. Ks. taulukko 10.

Taulukko 10. Tampereen ammatissatoimiva työväestö v. 1840—1870.

ammattiryhmä	vuonna 1840		vuonna 1860		vuonna 1870	
	h.	%	h.	%	h.	%
tehdastyöntekijät	250	41	2400	77	3500	82
palvelijat	160	27	250	8	300	7
ulko- ja sekatyöläiset	60	10	170	5	250	6
käsityön apulaiset	130	22	310	10	200	5
yhteensä	600	100	3130	100	4250	100

Lähteet: Tehdastyöntekijöiden määrä Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomuksista, muut ryhmät henkikirjojen mukaan. Taulukkoon sisältyy Kyttälän esikaupungin työväestö.

ennen elinkeinovapautta ja ns. kapitalismin läpimurtoa. Toisin sanoen kapitalistisen talouden vakiintuminen 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa merkitsi jo suurteollisuuden merkityksen vähentymistä.

1870-luvun alkuun asti tilanne oli kuitenkin toinen. Kaikkien muiden työntekijäryhmien osuus työväestössä pienentyi tehtaalaisten kustannuksella. Eniten vähentyi käsityön suhteellinen työllisyys, mutta kuten todettu sekin kasvoi määrällisesti ja voi hyvin tehtaiden rinnalla.

Tehtaiden valta-aseman vuoksi työväestön ikä-, sukupuoli- ja perherakenne oli vinoutunut verrattuna aikaisempaan ja myöhempään aikaan tai tuon ajan »normaaliin» väestörakenteeseen, jota edusti maaseutu. Työntekijöistä oli vielä vuonna 1840 enemmistö miehiä. Se oli normaalitilanne, sillä avioliitot merkitsivät naisten vetäytymistä kotiin. Työmarkkinoille saattoi syntyä naisenemmistö, jos naisten määrä ylitti avioliittomarkkinoiden tarpeen ainakin kaksinkertaisesti. Näin tapahtui tehtaiden vuoksi 1840-luvulta alkaen. Naisenemmistö ammatissatoimivassa työväestössä oli seuraava: (su-
luissa osuus työntekijöistä)

vuonna 1840	— 40 h. (46 %)
vuonna 1850	+ 140 h. (54 %)
vuonna 1860	+ 400 h. (56 %)
vuonna 1870	+ 900 h. (60 %)

Vaikka muissa ammattiryhmissä kuin tehtaalaisissa työntekijöiden enemmistö oli miehiä, naisenemmistö muuttui todella suureksi. Vuonna 1870 aikuisia naisia oli kaksi kertaa enemmän työssä kuin vaimoina. Tämä seikka kuvanee paremmin naisenemmistön merkitystä kuin tieto, että suurimmillaan naisten osuus Tampereen koko väestöstä oli 60 %.

Työntekijöiden ja koko työväestön ikärakenne oli myös epätavallinen. Edellä on jo todettu alaikäisten osuus tehtaiden työvoimasta. Kaikista työntekijöistä oli alle 15-vuotiaita yleensä 10—15 % vuosina 1840—1865. Sen jälkeen osuus nousi tehtaiden vuoksi aina 24 %:in vuonna 1870. Lapsityöllä

ei ollut paljoakaan väestöllistä merkitystä, vaan se oli sosiaalinen kysymys. Sen sijaan työntekijöiden yleisellä nuoruudella oli laajempiakin demografisia seuraamuksia. Mainituista työntekijäryhmistä vain ulkotyöläisten ikärakenne oli normaali. Heistä noin 2/3 oli yli 30-vuotiaita. Yleinen suuntaus oli 1870-luvulle asti työntekijöiden keski-ikä aleneminen, koska uudet työntekijät olivat nuoria. Vuonna 1860 ainakin 70 % työntekijöistä oli alle 25-vuotiaita, tehtaiden kasvun huippuvuosina tuo osuus nousi yli 75 %:n.²⁵ Näiden tietojen perusteella Tampereen työväestö näyttäisi olleen lasten ja nuorten yhteiskuntaluokka. Nuoruus, naimattomuus sekä perheiden ja kotilasten pieni osuus olivat todellakin tamperelaisväestön ominaispiirteet 1870-luvun alkuun asti. Taulukossa 11 on esitetty työntekijöiden ja koko työväestön rakenne perhesuhteiden mukaan vuosina 1840 ja 1860.

1800-luvun suomalaisessa kaupunkiyhteisössä normaali väestörakenne olisi edellyttänyt perheiden osuudeksi 2/3 kokonaisväestöstä. Tampereen työväestössä tämä raja oli alitettu jo vuonna 1840 ja suunta jatkui seuraavat kolme vuosikymmentä. Tampereella olivat siis naimattomat enemmistönä. Koska perheet olivat kooltaan ja rakenteeltaan tavanomaisia (luku 2.1.) väestöllinen vinoutuma tuli yksinomaan liikkuvasta nuoresta työvoimasta. Seurauksena oli kaupungin koko väestökehityksen epätasaisuus, satunnaisuus, jossa ratkaiseva säätelijä oli taloudellinen kasvu eikä demografinen itsesäätely (syntyvyys, kuolleisuus, avioliittoisuus). Tällä oli myös sosiaaliset seurauksensa. Syy-yhteys on todettavissa mm. seuraaviin ilmiöihin: — Työläisyhteisö oli tehtaiden työvoimatarpeen organisoima nuorten ihmisten läpikul-

Taulukko 11. Tampereen työväestön rakenne perhesuhteiden mukaan v. 1840 ja 1860.

	vuonna 1840	vuonna 1860
perheellisiä miestyöntekijöitä	14	13
perheellisiä naistryöntekijöitä		1
edellisten vaimoja	14	13
edellisten lapsia kotona	23	19
perheet yhteensä	51	46
naimattomia miestyöntekijöitä	20	24
naimattomia naistryöntekijöitä	25	30
lapsityöntekijöitä	4	10
kaikki yhteensä (%)	100	100
kaikki yhteensä (h. noin)	1000	4000

Lähteet: Tampereen henkikirja v. 1840 ja 1860. Lapsityöntekijöiden määrä on teollisuustilaston mukainen, mutta sovitettu yhteen henkikirjan tietojen kanssa. Lapsityöntekijöiden luokassa ovat kaikki alle 15-vuotiaat työntekijät, olivat heidän vanhempansa Tampereella tai ei.

²⁵ Laskettu arvioimalla henkikirjojen ja seurakunnan väkilukotaulujen mukaan.

kupaikka, *eikä* työläisperheiden muodostama työläisyhteisö, joka loisi omia arvoja ja normeja ja siirtäisi niitä tehokkaasti lapsilleen. Tämä rakenteellinen tekijä hidasti omaehtoisen työläiskulttuurin muodostumista. — Naisten ja nuorten määrällisesti hallitseva asema työväestössä korosti yhteiskunnassa työväestön alisteista, »lapsipuolen» asemaa. Naisilla ja lapsilla »ei voinut olla» yhteiskunnallisia vaatimuksia. Sen tiesivät niin hallitsevat kuin työntekijät itse. — Yleinen naimattomuus naisten keskuudessa antoi näille mahdollisuuden riippumattomaan elämään ja oli omiaan kohottamaan naisen statusta. Olihan hän hyödyllinen, ahkera työntekijä, joka maksoi veronsa ja yleensä hoiti asiansa hyvin. — Asunto-, köyhyys- ja muut soisiaaliset ongelmat kärjistyivät ajoittain epätasaisen taloudellisen ja väestöllisen kehityksen vuoksi.

1.4. Työväestö sääty-yhteiskunnassa

»Parittajat, huorat ja muut heidän laisensa... suljetaan ulos kunniallisten ihmisten seurayhteydestä: SAMOIN ON NIIDEN LAITA, JOIDEN TÄYTYY TEHDÄ HALPA-ARVOISTA JA EPÄSIISTÄ, VAIKKAPA ITSE ASIASSA EI KYLLÄKÄÄN MOITITTAVAA TYÖTÄ».¹

Sääty-yhteiskunnan säädyttömät

Sääty-yhteiskunta oli »säädetty» yhteiskunta. Sen olemassaolon ei katsottu olevan riippuvainen ihmisten henkilökohtaisista panoksista. Niinpä myös kunkin yhteiskunnallisessa asemassa oli tärkeämpää mihin säätyyn oli sattunut taivaasta tippumaan. Tämä koski erityisesti työväestöä, jonka liikkumavara oli vähäisin. Työväestö oli säätyjen ulkopuolella ja siten he olivat myös vallasta osattomat. Vallanjako toteutui monella tasolla: Työväestö oli taloudellisesti epäitsenäisessä asemassa. Tämä oli epätasa-arvon taustatekijä. Näkyvästi vallanjako ilmaistiin lainsäädännössä, ns. laillisen suojelun järjestelmässä, poliittisessa järjestelmässä ja ideologiassa. Näistä ideologia oli sikäli merkittävin, että se sai työväestön itsensäkin uskomaan oman vaatimattoman paikkansa välttämättömyyteen. Sääty-yhteiskunnan

¹ Määritelmä on Lundin yliopiston professorin, aikansa johtavan kriittisen yhteiskunta-teoreetikon, Samuel Pufendorfin (Twenne böcker om menniskians lefnads och samlefnads plicht. Stockholm 1747), — sit. Wirilander, Herrasväkeä, s. 59 (vahv. PH).

hallitseva ideologia oli juuri ajatus säätyjaosta eli ihmisten »luonnollinen» työnjako, jonka itse Jumala ja luonto olivat säätäneet. Sen tuote on yllä lainattu karkeantuntuinen määritelmä työväestön yhteiskuntakelpoisuudesta. Ulkoinen raja työväestön, so. rahvaan, ja säätyihin kuuluvien välillä oli niin selvä, että se oli jo sinään uskottava. »Halvempiarvoinen ja epäsiisti» eli ruumiillinen työ katsottiin rahvaan yksinoikeudeksi ja siksi rahvasta kutsuttiinkin toisinaan työn säädyksi. Rahvaalla, johon maaseudulla liitettiin myös talonpojat, oli »luonnolliset» edellytykset työntekoon, kun taas säätyläisille se ei sopinut vaan oli oikeastaan kiellettyä. Vuosisatainen perinne ja jyrkkä luokkajako olivat muovanneet ihmisistä niin erilaisia, että ei ollut lainkaan vaikeata hyväksyä ajatusta erilaisista ihmislajeista. Rahvaan luonnollisia ominaisuuksia olivat siten mm. kalpeat ja värittömät (paitsi viinasta punakat) kasvot, karkeat suorat hiukset, lihava, velto, kömpelö ja ruma ruumiinrakenne, mutta myös sävyisyys, nöyryys ja tottelevaisuus. Vaikka rahvaanmies ei aina työtä rakastanut, hän oli siihen juuri sopiva, so. yksitoikkoiisiin ja helposti käsitettäviin tehtäviin. Se mikä säätyläisille oli säädyltöntä, oli rahvaalle säädynmukaista.²

Jyrkkää luokkajakoa piti osaltaan pystyssä kirkko. Säätyoppi kuului sen ideologiaan.³ Tampere-laista seurakuntaelämää hallitsi 1870-luvulle asti ns. vanhaluterilaisuus. Se edellytti kirkon tiukkaa kontrollia väestöstä. Kirkossa ja ehtoollisella käynti oli periaatteessa pakollista. Ihmisten puutteet kirjattiin tarkasti ja huonotapaiset saivat rangaistuksensa. Kirkkoherran kerrotaan muistuttaneen huonotapaisia saarnastuolista nimeltä mainiten. Kirkon vaikutusvallasta kertoo, että ihmiset vapaaehtoisesti ripittäytyivät virheistään.⁴ Vaikka ihmiset eivät eläneet nuhteettomasti, he tunnustivat kirkon

Taulukko 12. Tamperelaisten ehtoollisellakäynti yhteiskuntaryhmittäin v. 1855.

	sivisty- neistö	porva- risto	käsi- työl.	seka- työv.	palve- lijat	tehdas- työv.
käynyt ehtoollisella (%)	81	94	90	94	94	98
yli kerran käyneitä (%)	31	41	28	50	48	74
käyntikerrat keski- määrin oikeutettua kohti	1.2	1.4	1.2	1.6	1.5	2.1

Lähde: Kortekangas, Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa, s. 99 (Tampereen seurakunnan rippikirja).

² Wirilander, emt., s. 43, 57—62.

³ Kuoppala, Suomen papisto ja työväenkysymys, luku 1.1., erit. 30—33, 37—57.

⁴ Kortekangas, Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa. Tutkimus Tampereesta 1855—1905, s. 92—102, 106—109.

auktoriteetin. Itse asiassa vaihtoehtoisia ideologioita ei ollut. Parhaiten kirkon kontrolli onnistui Jumalaa pelkäävän rahvaan osalta. Ahkerimmin kirkossa kävi juuri työväestö ja heistä ahkerimmin tehtaalaiset. Taulukon 12 luvut ovat todiste »vankkumattomasta vanhaluterilaisesta kirkollisuudesta» (Kortekangas).⁵ Tehtaalaisten aktiivisuutta paransi todennäköisesti oman tehtaansaarnaajan toiminta.

Tieteellisesti ja taivaallisesti perustellulla säätyjaolla oli kova todellisuutensa, joka ilmaistiin laeissa. Työväestön kannalta oli oleellista ns. laillinen suojele ja äänioikeuden puute. Ihmiset jaettiin yksinkertaisesti vapaisiin ja ei-vapaisiin. Vapaita olivat aatelis-, pappis- tai porvarissäätyyn kuuluvat kaupunkilaiset, maaseudulla lisäksi talolliset ja luvan saaneet »pitäjänkäsityöläiset». Toisin sanoen itsenäiset elinkeinonharjoittajat ja valtion ja kirkon virkamiehet olivat vapaita kansalaisia. He pitivät maata pystyssä, kuten ajateltiin, maksoivat verot ja päättivät asioista paikallisesti tai säätyjensä välityksellä valtakunnallisesti. Muut eli kansan enemmistö olivat tavallaan edellisten holhouksenalaisia kuten lapset ja vaimot perheessä. Kukaan ei saanut olla yhteiskunnan eli hallitsevien kontrollin ulkopuolella. Siksi epäitsenäisten oli hankittava »laillinen suojele» itsenäisiltä. Laillinen suojele tarkoitti, että henkilö oli tällöin suojassa irtolaislakien toimenpiteiltä. Jälkimmäisten mukaan paitsi pahatapainen myös joutilas elämä oli luvatonta. Koska palkollissääntö tunsu vain vuosipalveluksen, laillisen suojelun vaatimus edellytti vuoteen 1865 asti vuosipalveluspakkoa epäitsenäiselle väestölle. Lisäksi vapaa muuttaminen seurakunnasta toiseen ei ollut mahdollista. Muutto edellytti pestiä vuosipalvelukseen toisessa paikassa. Lainrikkokkia voitiin rangaista sakoilla ja pakkotyöllä. Mihin tällaista pakotusta tarvittiin? Se oli tehokas kurinpitotapa, mutta sillä oli myös ymmärrettävämpi taustansa. Järjestelmä tuli 1700-luvun merkantilistisesta säätelystä. Kaikkien niiden, jotka eivät hyödyttäneet valtiota omalla elinkeinolla, tuli tehdä se välillisesti olemalla itsenäisten palveluksessa. Kysymys oli kansakunnan taloudellisten ja väestöllisten voimavarojen maksimoinnista. Tarkemmat säädökset muuttamisesta ja rangaistuksista annettiin tarpeen mukaan, jos järjestelmä ei toiminut hyvin. Paikallistasolla tämä turvasi mautilojen työvoimansaannin.⁶ Köyhäinhoitorasitus tuli ongelmaksi 1800-luvulla, kun tilatonta maalaisväestöä alkoi olla liikaa. Irtolaissäädöksillä yritettiin estää ihmisiä olemasta laiskoja ja huollettavia. Siksi Tampereen porvaritkin ennen tehtaiden aikaa esitivat epäilyttäviä ihmisiä muuttamasta kaupunkiin. Tehtaiden suuri työvoimantarve tuli sopivasti helpottamaan tilattoman väestön kysymystä. Ne imivät maaseudulta liikaväestöä. Kuten aikaisemmin todettiin suojelejärjestelmä sopi aluksi hyvin myös tehtaille, koska se esti työväen vaihtumista. Kun siitä alkoi tulla rasite, palveluspakko kumottiin vuoden 1865 asetuksessa. Kaupungissa palkollissopimuksen sai tehdä tästä lähtien myös vain puoleksi vuodeksi. Työväestön yhteiskunnalliseen asemaan tällä lievennyksellä, kuten ei myöskään vuosien 1879 ja 1883 asetuksilla, ollut kuitenkaan

⁵ Sama, s. 99.

⁶ Kallio, Palvelijapolitiikasta Suomessa, luvut I—III.

paljoa vaikutusta, sillä he jäivät edelleen oikeudettomiksi, toisen isäntävallan alaisiksi. Vapaa työsopimus ja liikkumisvapaus toivat vapauden olla työtön kenenkään estämättä. Laillisen suojelun purkautuminen vapautti epäitsenäisen väestön tiukasta kontrollista ja sikäli edisti ajatusta työväestön tasavertaisuudesta, mutta ei antanut tasavertaisuutta.⁷

Työväestön oikeudettomuus tuli selvimmin esiin paikallishallinnossa. Vuoden 1873 kunnallislain uudistamiseen asti kaupungin asioista päättivät porvarioikeuden saaneet, siis lähinnä kauppiaiden ja käsityöläisten ryhmä. Raatimiehet ja kaupunginvanhimmat ajoivat yksiselitteisesti omia etujaan, tosin tapellen jatkuvasti keskenään. Kunnalliselämä ei monia innostanut, sillä 1870-luvun alussa yleisissä raastuvankokouksissa kävi vain kymmenesosa äänioikeutetuista eli sadasosa kaupungin koko aikuisväestöstä.⁸ Vuonna 1875 kaupunginhallinnon päättäväksi elimeksi tuli valtuusto, johon muut kuin toisen isäntävallan alaiset valitsivat jäsenet äänestämällä. Äänimäärä oli sidottu tuloihin. Tampereella uusi järjestelmä merkitsi sitä, että kauppiaat tulivat johtavaksi kunnallisvoimaksi ja käsityöläiset menettivät asemansa. Työväestöstä varakkaimmilla ulkotyöläisillä ja talonomistajilla oli äänioikeus. Tehtaalaiset tulkittiin vuoden 1897 kunnallislain muutokseen asti toisen isäntävallan alaisiksi ja siten äänioikeudettomiksi (luku 2.4.). Kirkonkokouksissa työväestöllä oli osallistumisoikeus, mutta ei äänioikeutta.⁹ Työväestö todellakin erotettiin »kunniallisten ihmisten seurayhteydestä». Saman asian ilmaisi aivan toisenlaisin käsittein eräs työväestön edustaja muistelmissaan: »Vaikka puheenaolevalla ajalla ei työväen puolella ollut aavistustakaan luokkataistelusta, oli luokkatunne sekä porvariston että työväen taholla aivan selvä ja luokkaraja niin jyrkkä, että sitä ei kumpaisellakaan taholla edes yritetty ylittää. Porvariston ja työväen kesken ei ollut mitään yhteistä. Yksinpä käsityöläismestaritkin olivat jo 'parempia ihmisiä', eivätkä seurustelleet . . . enää entisten työtovereiden, työläisten kanssa». Näiden vaimot ja tyttäretkin yrittivät olla mamselleja ja matameja ja »solkkasivat» ruotsin kieltä.¹⁰

Säädyt ja sosiaalinen rakenne

Tamperelaiset jaettiin säätyjen mukaan. Taulukossa 13 esitetty ryhmitys osoittaa, että jo käsityöläiskaupungissa enemmistö oli säätyjen ulkopuolella. Valtaa pitävän porvariston osuus väestöstä oli kolmannes. Tehtaiden tulo

⁷ Palkollissäännöt sekä asetukset elinkeinoista, irtolaisuudesta ja muuttamisesta: asetuskokoelma 15. 5. 1805, 15. 4. 1816, 1. 3. 1852, 12. 12. 1859, 23. 1. 1865, 30. 1. 1865, 17. 3. 1879, 31. 3. 1879 ja 2. 4. 1883. Tehdastyöntekijöiden kohdalta palveluspakko oli säädetty hallijärjestyksessä 2. 4. 1770, joka kumottiin 12. 12. 1859.

⁸ Tiensuu, Vuoden 1875 kunnallisuudistuksen vaikutukset, s. 41—45.

⁹ Kortekangas, emt., s. 86.

¹⁰ Varto, Työväen vapaa-ajanviettoa Tampereella, s. 160.

pudotti heidän osuutensa kymmenekseen vuonna 1870. Porvaristoa ylemmät säädyt olivat Tampereen kaltaisessa kaupungissa määrällisesti mitätön ryhmä. Yksityiskohtana mainittakoon, että aateliston lisääntyminen neljästä 29 henkeen vuosina 1830—1870 oli sekin teollistumisen tulos: Venäjällä oli tapana korottaa tärkeimmät tehtailijat aateliin.

Taulukko 13. Tampereen väestön säätyjako vuosina 1830—1870.

	1830		1840		1850		1860		1870	
	h.	%	h.	%	h.	%	h.	%	h.	%
aatelisto	4	0.3	6	0.3	9	0.3	11	0.2	29	0.4
papisto, oppinut sääty	12	0.8	5	0.3	24	0.7	45	0.9	57	0.8
muut säätyläiset	61	3.8	71	3.9	67	1.9	72	1.4	110	1.6
porvarit	546	34.4	522	28.7	687	21.4	752	14.4	759	10.9
raivas	962	60.7	1215	66.8	2427	75.7	4352	83.2	6031	86.3
yhteensä	1585		1819		3207		5232		6986	
	100.0		100.0		100.0		100.0		100.0	

Lähde: Tampereen seurakunnan väkilukutaulut v. 1830—1870.

Huom. Väestö laskettu perheineen päämiehen säädyn mukaan. Kytälän esikaupungin väki puuttuu v. 1860 ja 1870.

Rahvas eli »öfrig befolkning», kuten tilasto sattuvasti ilmoitti, käsitti vuonna 1870 jo lähelle 9/10 väestöstä. Tähän joukkoon kuului jonkin verran muitakin kuin työväestöä, nimittäin köyhempiä käsityöläisiä, pikkukauppiaita ja muita »itsesuojelijoita», joilla ei ollut porvarusoikeutta, vaikkakin itsenäinen elinkeino.

Säätyjako kuvaa väestön sosiaalista rakennetta epätarkasti. Tarkempi sosiaalinen rakenne vuosilta 1840 ja 1870 on taulukossa 14.

Näiden vuosien ero kuvaa sopivasti aikaa, jolloin tehtaas muuttivat Tampereen. Vuonna 1840 käsityöläiset olivat suurin ryhmä, neljäsosa väestöstä. Vuonna 1870 tehtaalaiset olivat väestön enemmistöä huolimatta vähäisistä perheistään. Verrattaessa säätyrakennetta ja sosiaalista rakennetta, jälkimmäinen on hajanaisempi. Väestön jakaminen yksioikoisesti vapaisiin ja ei-vapaisiin tai muutamaa säätyyn peittää sosiaalisia eroja sekä ylä- että alapäässä. Tamperelaisen hierarkian huipulla olivat tietenkin tehtailijat. Näiden »seurayhteyteen» kuului tehtaiden johtajia, harva korkea virkamies, jos sellainen Tampereella oli, sekä varakkaimpia kauppiaita. Kauppiaiden ja käsityöläisten ryhmä oli hajanainen ainakin varallisuuden mukaan, joten porvaristokaan ei ollut homogeeninen ryhmä.¹¹ Keskiluokan ja työväes-

¹¹ Rasila, Tampereen historia I, käsik., s. 134—139, 150—155.

tön välissä olivat itsenäiset työmiehet. Työväestö jakaantui selvästi toisistaan poikkeaviin ryhmiin ja heidän alapuolellaan oli vielä ns. köyhälistö, joka edellisistä poiketen eli väliaikaistoilla tai avustuksen varassa. Tämä hajanaisuus näyttäisi rikkovan kuvan sääty-yhteiskunnan rajojen selväpiirteisyydestä. Maan työläisvaltaisimmissa kaupungissa tuota selväpiirteisyyttä hajotti lisäksi tehtaiden väki, sekä johtajat, jotka nousivat porvariston yläpuolelle että työntekijöiden suuri joukko, joka saa säätyjaon erioikeudet näyttämään naurettavalta jäänteeltä. Mutta toisin oli. Säätyajattelu ja yhteiskunnan oikeudellinen rakenne olivat niin vahvoja, että ihmisten mielisä, käytöksessä ja odotuksissa ihmiset jaettiin säädyn eikä rahan, sivistyksen tai kyvykkyyden mukaan. Tämä koski nimenomaan työväestön ja muun väestön eroa. Kaupungin hallintoyhteisöön muuttaminen oli merkki siitä, että porvariston erioikeutta ei enää tunnustettu, mutta tämä oli hallitsevien keskinäinen asia. Halusta pitää säätyajattelua voimassa kertoo uuden kunnallislain epätasa-arvoisuus ja myös esimerkiksi vuoden 1879 elinkeinoasetukseen jäänyt ajatus patriarkaalisesta työsuhteesta: »Elinkeinonharjoittajan tulee isällisesti valvoa...» (§ 32 ja 34).

Taulukko 14. Tampereen väestön sosiaaliset ryhmät ammatin mukaan vuosina 1840 ja 1870.

	vuonna 1840		vuonna 1870	
	henkeä	(%)	henkeä	(%)
1. tehtailijat, virkailijat, virkamiehet, säätyläiset	148	8.6	461	6.4
2. kauppiat	125	7.3	289	4.0
3. käsityöläiset	424	24.7	723	9.9
itsenäinen väestö yhteensä	697	40.6	1473	20.3
4. itsenäiset työmiehet	214	12.5	522	7.2
5. palvelijat, apulaiset	223	13.0	322	4.4
6. käsityön oppipojat ja kisällit	136	7.9	169	2.3
7. tehdastyöntekijät	405	23.6	4130	57.0
8. muut epäitsenäiset joista: — köyhät	41	2.3	626	8.6
— irtolaiset			160	
— itselliset			61	
— numerotorpparit			209	
— ent. sot., opisk.			191	
			5	
kaikki yhteensä	1716	100.0	7242	100.0

Lähteet: Tampereen henkikirja v. 1840 ja 1870; Messukylän henkikirja v. 1870.

Huom. Lähteen vuoksi luvut poikkeavat hieman joistakin toisissa taulukoissa esitetystä. Väestö on laskettu perheittäin päämiehen ammatin mukaan, ellei muille ole merkitty omaa ammattia. Numerotorpparien luokassa ovat ne numerotorpparit, joille ei ole merkitty muuta ammattia. He olivat todennäköisesti sekatyöläisiä.

Raja-aidat ja niiden ylittäminen

Sääty-yhteiskunta oli periaatteessa staattinen, koska kullakin oli jo oma paikkansa. Tätä korostettiin tuolloin ja samaa on korostanut myöhempi yhteiskuntatutkimus vetämällä rajan »staattisen agraariyhteiskunnan» ja »dynaamisen» teollisen yhteiskunnan välille.¹² Tämä yleistys kuvaa kuitenkin enemmän viehättymistä modernin yhteiskunnan mahdollisuuksiin kuin 1800-luvun todellisuutta. Nopeasti teollistunut Tampere oli liikkuvien ihmisten kaupunki ja säätyrajojen jyrkkyydestä huolimatta niiden ylittäminen oli mahdollista myös työväestölle. Koko väestön sosiaalinen liikkuvuus on tiivistetty taulukossa 15 sukupolvittaisen liikkuvuuden mukaan. Verrattaessa isän ammattiryhmää ja tutkitun saavuttamaan asemaa, liikkuvuuteen on vaikuttanut kaksi seikkaa: kodin antamat mahdollisuudet ja itse luotu ura.

Taulukko 15. Tamperelaisten sukupolvittainen sosiaalinen liikkuvuus. Otos: vuosien 1850 ja 1870 nuori väestö.

		saavutettu yhteiskuntaryhmä					yhteensä
		1	2	3	4	5	
isän yhteiskuntaryhmä	1 talollinen		0.7	2.0	1.7	3.7	8.1
	2 kaupunkiporvaristo	0.3	5.4	1.7	0.7	3.7	11.8
	3 työläis-keskiluokka		0.7	7.1		7.5	15.3
	4 maatyöväestö		1.4	3.7	1.4	34.2	40.7
	5 kaupunkityöväestö		0.3	2.7		21.0	24.1
yhteensä (%)		0.3	8.5	17.3	3.7	70.2	100.0
N = 295							

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere, otokset v. 1850 ja 1870 ja Messukylä v. 1870 (Kyttälä). Luokituksesta ks. liite Lähteet ja tutkimusmenetelmät.

Taulukon diagonaalisumma — niiden osuus, joiden asema ei muuttunut — oli 35 %. Vilkkaan liikkuvuuden tärkein selittäjä oli maatyöväestön siirtyminen maalta kaupunkiin. Tämä ei merkinnyt säätyrajan ylittämistä, sillä maatyöväen Tampereelle tulleista lapsista vain 3 % päätyi kaupunkiporvaristoon. Säätyrajan ylittävä liikkuvuus ei ollut kokonaisliikkuvuuteen verrattuna yleistä, mutta mahdollista. Joka kymmenes tamperelainen putosi itsenäisestä väestä työväestöön ja pari prosenttia oli sellaisia, jotka nousi-

¹² Suomalaiseen yhteiskuntatutkimukseen on vaikuttanut paljon Heikki Wariksen teoksessa Suomalaisen yhteiskunnan rakenne esittämä jako (s. 13—16, 190—191).

vat rahvaasta porvaristoon. Luvut tuntuvat suuremmilta, jos tarkastellaan asiaa kaupunkiporvariston kannalta. Heidän lapsistaan joka toinen tipahti isänsä ryhmästä ja kaupunkiporvaristoon päätyneistä 28 % tuli rahvaasta. Yläluokan liikkuvuutta ei sen pienen koon vuoksi voi tutkia koko väestöstä tehdyllä otoksella. Yläluokan eristäytyminen oli kuitenkin tosiasia. Työväestön kannalta oli tärkeintä sen ja keskiluokan välisen rajan korkeus. Sen korkeutta ilmaisee taulukko 16, jossa on esitetty kaupunkilaisväestön keskinäinen liikkuvuus, so. maalaiset on erotettu otannasta.

Taulukko 16. Tampereen kaupunkilaisväestön välinen sukupolvittainen sosiaalinen liikkuvuus. Otos: vuosien 1850 ja 1870 nuori väestö.

		saavutettu yhteiskuntaryhmä			
		kaupunki- porvaristo	työläis- keskiluokka	kaupunki- työväestö	yhteensä (%)
isän yhteiskunta- ryhmä	kaupunki- porvaristo	10.8	3.4	7.4	21.6
	työläis- keskiluokka	1.4	14.2	14.9	30.4
	kaupunki- työväestö	0.7	5.4	41.9	48.0
yhteensä (%)		12.9	23.0	64.2	100.0
N = 148.					

Lähde: Kuten taulukossa 15.

Kaupunkilaisväestön pysyminen omassa ryhmässään oli verrattain suurta. Kaksikolmasosaa tamperelaisista pysyi isänsä yhteiskuntaryhmässä. Jokaiseen ryhmään päätyneistä enemmistö oli saman ryhmän lapsia. Työväestön lapsista kymmenesosa kykeni sosiaaliseen nousuun. Näistä lähes kaikki olivat työläiskeskiluokkaan päässeitä. Muiden lasten kohdalla sosiaalinen lasku oli yleistä sattuen joka toisen kohtaloksi. Itsenäisessä väestössä tämä koski lähinnä käsityöläisten lapsia. Tämä ei ole sinänsä ihme, sillä keskiluokkaiset ammatit lisääntyivät hitaasti vielä 1800-luvun puolella ja varsinkin alemmassa keskiluokassa tehdastyötä ei pidetty huonona vaihtoehtona. Itsenäisen väestön ja työväestön välinen raja ei ollut jyrkkä vaan liukuva. Näiden ryhmien välissä oli työläiskeskiluokka, jota voisi nimittää myös alemmaksi keskiluokaksi, puoli-itsenäiseksi väestöksi tai työläisaristokriaksi. Liikkuvuudeltaan ja koostumukseltaan työläiskeskiluokka oli muita heterogeenisempi, siis tyypillinen välittävä luokka. Työväestölle sosiaalinen nousu oli juuri niiden pikkuportaiden kapuamista, jotka johtivat työläiskeskiluokkaan.

Työväestön sulkeutuneisuutta tai avoimuutta sosiaalisena ryhmänä voi mitata laskemalla ryhmän kokonaisliikkuvuus eli ns. inflow ja outflow yh-

distettynä.¹³ Eri ryhmien osuus työväestön kokonaisliikkuvuudessa osoittaa myös luokkarajan korkeuden eri suuntiin (mitä alhaisempi luku sitä korkeampi luokkaraja). Taulukon 15 luvuista saadaan seuraavat kokonaisliikkuvuuden osuudet:

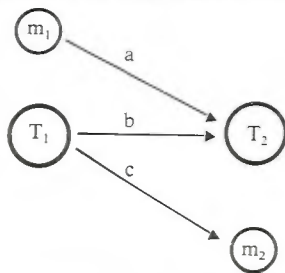
kaupunkityöväestö	44.6 %
maatyöväestö	36.3 %
työläiskeskil.	10.8 %
talolliset	4.0 %
kaupunkiporv.	4.3 %
yhteensä	100.0 %

Työväestön muodostumista selittää näiden lukujen mukaan eniten työväestön pysyminen omassa ryhmässään, lähinnä vähäisen sosiaalisen nousun vuoksi. Toiseksi tärkein selittäjä on rekrytoituminen maatyöväestä. Luokkaraja siihen oli kolme kertaa matalampi kuin työväestön ja työläis-keskiluokan välinen raja ja kymmenen kertaa matalampi kuin itsenäisen väestön ryhmiin. Työväestöllä oli kontakteja lähinnä muuhun rahvaaseen. Tässä mielessä sääty-yhteiskunnan staattisuus oli todellisuutta, mutta sosiaalisesti sulkeutunut ryhmä Tampereen työväestö ei ollut. Sen sosiaalinen tausta oli moninainen ja siitä siirryttiin usein myös pois.

Työväestön tausta ja sosiaalinen nousu

Edellä esitetyt tiedot sukupolvittaisesta liikkuvuudesta antavat yhteiskunnasta staattisemman kuvan kuin jos tutkitaan yhtä sukupolvea. Tuolloin

¹³ Työväestön kokonaisliikkuvuus on tässä laskettu seuraavalla tavalla:

Kuviossa T_1 on työväestön lasten summa ja T_2 on työväestöön päätyneiden summa, m_1 on muiden ryhmien lasten summa ja m_2 on muihin ryhmiin päätyneiden summa, a on niiden määrä, jotka ovat siirtyneet muista ryhmistä työväestöön, b on niiden määrä, jotka ovat pysyneet työväestössä ja c on niiden määrä, jotka ovat siirtyneet työväestöstä muihin ryhmiin. Kokonaisliikkuvuutta laskettaessa työväestön kokonaismäärä on $T_1 + T_2$. Se on myös kokonaisliikkuvuus (M), joka koostuu eri liikkuvuussuuntien summasta eli $M = a + (2b) + c$. Työväestön oma paino sen kokonaisliikkuvuudessa (= ryhmän stabiliteetti) on $2b/M$ ja muiden ryhmien osuus on $(a + b)/M$.

nimittäin oli varsin yleistä, että ihmisen sosiaalinen asema oli nuorena (15—25 vuotiaana) alhaisempi kuin isän asema ja alhaisempi kuin myöhemmin saavutettu asema. Toisin sanoen moni esimerkiksi lähti itsenäisestä väestöstä ja päätyi siihen, mutta kuului välillä myös työväestöön. Tämän vuoksi kuvaa työväestön taustasta ja sosiaalisesta noususta on tarkennettava edellisestä. Vuosien 1850 ja 1870 nuoren työväestön isien ammatit jakaantuivat seuraavasti:¹⁴

maatyöläinen	37 %
torppari	19 %
talollinen	12 %
käsityöläinen	11 %
joht., virkailija	2 %
työntekijä	19 %
yhteensä	100 %

Keskeistä näissä taustatiedoissa on maalaistaustan yleisyys. Työväestön demografisen muodostumisen hallitseva piirre oli maalaisköyhälistön lasten muuttaminen kaupunkiin. Tähän verrattuna työväestön itseuusiutuminen oli vähäistä. Samoin itsenäisen väestön lasten proletarisoitumisella ei ollut lainkaan ratkaisevaa merkitystä työväestön muodostumisessa, vaikka sosiaalinen lasku ei ollut harvinaista. Keskittymisestä huolimatta työväestö oli sosiaaliselta taustaltaan moniaineksinen, kuten yleensä uudet ja nopeasti kasvavat yhteiskuntaryhmät. Tämä yhdessä työväestön edellä esitetyn rakenteen kanssa oikeuttaa puhumaan heterogeenisestä työväestöstä. Työväestö oli sääty-yhteiskunnan aikana koostumukseltaan hajanaisempi ryhmä kuin myöhemmin! Tämä on ristiriidassa perinteisen sääty-yhteiskunnan käsitteen kanssa, joka määrittelee yhteiskuntaryhmät ja -luokat sulkeutuneiksi a priori. Taulukossa 17 (seur. s.) on lukuja työväestön sosiaalisesta noususta. Siinä on rinnakkain tutkittujen ensimmäinen kaupunkilaisammatti ja heidän myöhemmin saavuttamansa ammattiryhmä.

Miehistä hankki itselleen selvää sosiaalista nousua 13 % päätyemällä kaupunkiporvaristoon. Näiden lisäksi n. 20 % kohosi työläiskeskiluokkaan. Näin ollen sosiaalinen nousu koski joka kolmatta tamperelaista työläismiestä. Naisilla vastaava osuus oli n. 20 %. Heidän joukossaan oli selvä ero avioituneiden ja naimattomien välillä. Edellisistä kohosi 27 % ja jälkimmäisistä 5 %. Toisin sanoen naistenkin kohdalla sosiaalinen nousu perustui pääosin miehille avautuneisiin mahdollisuuksiin. Työläisenä aloittaneiden saavuttama itsenäinen asema ei yleensä ollut kovin kaukana työväestöstä, mutta työväestön mittapuun mukaan nämäkin portaat olivat merkityksellisiä. Miehet ja naiset yhteenlaskien tällainen menestys kohtasi neljäsosaa työväestöstä. On vaikea arvioida onko kyseessä suuri vai pieni sosiaalinen nousu.

¹⁴ MUULI-aineisto, otokset Tampere 1850 ja 1870, Messukylä 1870 (Kyttälä), N = 269. Koska 20 %:ssa tutkituista ei ollut tietoa huoltajan ammatista, on näiden osuus jaettu maalaisammattien kesken. Ilman tätä korjausta maalaisten osuus olisi todellista pienempi.

Taulukko 17. Työntekijänä aloittaneiden tamperelaisten ensimmäinen ja viimeinen ammatti. Otos: vuosien 1850 ja 1870 nuori väestö.

ammatti	miehet		naiset	
	I. ammatti	viim. ammatti	I. ammatti	viim. ammatti
johtaja, kauppias, virkamies, työnjoht.	—	3.7	—	2.5
käsityöläinen	—	9.3	—	8.0
itsenäinen työnt.*	—	9.3	—	7.0
alempi toimih.	1.9	11.2	0.5	2.5
palvelija	15.9	0.9	31.5	14.5
käsityön apul.	37.4	19.6	3.0	3.0
ulkotyöntekijä	1.9	6.5	1.0	15.0
tehdastyöntekijä	43.0	32.7	64.0	40.0
maalainen	—	6.8	—	7.5
yhteensä (%)	100.1	100.0	100.0	100.0
N	107		200	

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere otokset 1850 ja 1870 yhteenlaskettuna.

Huom. naisilla viimeinen ammatti voi olla myös puolison ammatti.

* Itsenäinen työntekijä (itsenäinen ulkotyöläinen, ajuri, työläistalonomistaja, pikkukaupustelija, ompelija) ei ole suoraan toisen palveluksessa.

Se oli kuitenkin tällöin — sääty-yhteiskunnan aikana — yleisempää kuin 1880-luvun lopussa tai 1900-luvun alussa. Ehdottomasta työläiskohtalosta ei voi puhua ja tällä on täytynyt olla aikalaisille merkitystä. Sosiaalinen nousu kertoo myös siitä, että ihmiset pyrkivät sosiaaliseen nousuun. Kaupungissa siihen oli paremmat mahdollisuudet kuin maaseudulla. Yhteiskunnan luokajakaoa, selvää säätyrajaa, tämä sosiaalinen nousu ei kuitenkaan uhannut. Vain pari kolme prosenttia työntekijöistä kohosi elämänsä aikana selvästi säätyrajan yli porvariston varakkaampaan osaan. Ennen 1870-lukua Tampereen alkeiskoulua kävi noin 150 työväestön poikaa, so. karkeasti laskien kymmenesosa työväestön lapsista. Näistä koulua käyneistä puolestaan 25 päätyi papiksi, opettajaksi tai virkamieheksi ja 44 johonkin työläiskeskiluokan ammattiin eli tässä joukossa säätyläispiireihin nousi alle kaksi prosenttia työläislapsista.¹⁵ Koulutus oli työväestön lapsille todella harvinainen tapa nousta omasta luokasta. MUULI-aineistossa kaikki työväestön lapset (N = 134) aloittivat uransa työläisammattissa. Sosiaalisen nousun mahdollisuudet olivat siten riippuvaisia nuoresta työntekijästä itsestään. Talonmistajaksi, työnjohtajaksi, käsityöläiseksi tai pikkukauppiaksi pääsi ilman kouluja.

¹⁵ Innala, Tampereen alkeiskoulut, s. 115, 119—120.

Yhteen veto 1. luvusta

»Tuskin milloinkaan on ihmisen elämä ollut yhtä kurjaa kuin teollisen vallankumouksen alkuvaiheessa.»¹⁶

Kapitalismin pehmeä lasku sääty-yhteiskuntaan

Teollistumisen alkua on pidetty onnettomana aikana. Kurjuutta on korostettu osoittamaan myöhempää edistystä, joka on laskettu joko kapitalismin, työväenliikkeen tai vaikkapa sivistyksen ansioksi. Tamperealaisten kurjuuden astetta tutkitaan luvussa 2, mutta ensin on mainittava taustaa sille tosiasialle, että yllä lainattu lause ei ole lainkaan paikallaan kuvaamaan Tampereen varhaista teollistumista. Teollistumisen alku ei ollut onnettominta aikaa. Niin ei ollut välttämättä Englannissakaan — se on kiistanalainen kysymys.¹⁷ Englannista Suomen ja Tampereen erotti joka tapauksessa jo se, että teollistumisen alku sijoittuu eri vuosisadalle, Englannissa 1700-luvun loppuun, täällä 1800-luvun loppuun. Myös sisällöllisesti oli kyse erilaisesta ilmiöstä. Suomessa kuten kaikissa »myöhään» teollistuneissa maissa teknologia, työtavat, työväen aseman järjestäminen yms. olivat lainatavaraa edelläkävijämaista. 1800-luvun ihmisystävälliset aatteet tulivat niihin jo teollistumisen alussa. Nämä tekijät estivät ainakin jossain määrin toistamasta samoja virheitä. Esimerkiksi työoloja valvottiin tehokkaammin. Ennen kaikkea teollistumisen varhaisvaihe toteutui eri maissa varsin erilaisessa kokonaisyhteiskunnallisessa ympäristössä. Tampereen teollistumisessa oli seuraavia erityispiirteitä, jotka vaikuttivat ratkaisevasti teollistumisen luonteeseen ja seurauksiin:

Tampereen suurteollisuus syntyi »ulkoisesta» vaikutuksesta ilman että seudulla tai edes Suomessa oli suurteollisuuden edellyttämiä markkinoita, pääomia tai koulutettua työvoimaa. Tämän vuoksi Tampere oli teollinen saareke agraarisessa yhteiskunnassa, syntynyt keskelle yhteiskuntaa, jonka toimintoja ohjasi muu kuin teollisuus.

Tampere oli koko Suomea ajatellen poikkeama. Tampereen teollisuus ei voinut mullistaa ympärillä olevaa yhteiskuntaa — ei sen taloutta, politiikkaa, sosiaalista rakennetta tai ajattelutapoja. Suurteollisuus sopeutui oleviin oloihin esimerkiksi lainsäädännössä. Uuden tyyppisessä teollisuuskau-pungissa säilyivät pitkään esiteollisen ajan organisaatiot ja elintavat.

¹⁶ Haataja ym., Suomen työväenliikkeen historia; s. 16.

¹⁷ Hunt, British Labour History, erit. s. 64—73; Taylor, The Standard of Living in Britain in the Industrial Revolution, s. xi—lv.

Työväestö muodostui ratkaisevasti suurteollisuuden vaikutuksesta, mutta sääty-yhteiskunnan puitteissa. Edellinen tekijä merkitsi, että työväestö kasvoi nopeasti, keskeinen kasvutapa oli muuttoliike maalta kaupunkiin, työvoimassa oli erikoisuutena paljon naisia ja lapsia, minkä vuoksi työväestön demografinen rakenne oli vinoutunut ja väki vaihtui paljon. Tehdastyöväestö »eristäytyi» omiin yhteisöihinsä. Jälkimmäinen tekijä merkitsi, että rahapalkasta huolimatta työväestön yhteiskunnallisessa asemassa ei tapahtunut mainittavia muutoksia. Laillisen suojelun järjestelmä merkitsi vuosisipalvelusta, muuttorajoituksia ja alistumista työnantajan tiukkaan valvontaan, mutta se toi myös turvaa nälkää, sairautta ja työttömyyttä vastaan. Työsuhdetta ei käsitetty sääty-yhteiskunnassa pelkäksi rahasuhteeksi ja tämä suoja työväestöä mielivaltaiselta riistolta.

Nämä mainitut tekijät mahdollistivat kapitalismin »pehmeän laskun» Tampereelle. Suurteollisuuden tuomat mullistukset olivat pitkälle näennäisiä. Työ muuttui, mutta elämän muut piirteet eivät. Tehdas ei mullistanut *samanaikaisesti* ihmisten ajatusmaailmaa. Kun tehdas vielä paransi ihmisten toimeentulomahdollisuuksia, ei ole lainkaan ihme, että työväestö integroitui hyvin tehtaiden valtaan. Siitä ei tullut sopeutumaton tai kapinallista väestöryhmää. Kapitalismi ei pidemmän päälle sopinut yhteen sääty-yhteiskunnan rakenteen ja ideologian kanssa, mutta Tampereella ainakin 1870-luvulle asti tuo ristiriita pysyi piilossa. Tehdas oli ikäänkuin sääty-yhteiskunnan yksi korporaatio. Työntekijät kokivat kuuluvansa tähän korporaatioon aivan kuin esiteollisen ajan työväenryhmät isäntänsä korporaatioon. Työväestön suhde yhteiskuntaan määräytyi isännän välityksellä. Ulkotoimilaiset olivat tässä suhteessa itsenäisempiä, mutta hekin halusivat käyttää itsenäisyytensä korporaation muodostamiseen. Työväestö ei ollut yhteiskuntaluokka, jolla olisi ollut yhteinen taloudellinen asema, sosiaalinen kulttuuri tai yhteiskuntanäkemykset. Työväestö oli joukko erilaisia työväenryhmiä. Yhtenäinen se oli vain siinä, että se oli vallasta erotettujen luokka ja sääty-yhteiskunnan ideologiassa se oli »työn sääty». Tampereen teollistuminen oli päässyt alkuun täydellisen yhteiskuntarauhan oloissa. Sen järjestyttämiseen työväestöllä ei ollut koettua tarvetta eikä liioin välineitä. »Niin, Tampere nukkui silloin, rauhallisena ja, sanoisinko, lapsekkaan viattomana nykyaikaan verraten», muisteli eräs tamperelaisen työväenliikkeen johtaja noita aikoja.¹⁸

¹⁸ Varto, Iltahetki lapsuuteni Tampereella, s. 362.

2.

MURROS

Liberalismin aika 1870–1900

»Mutta tästä pääoman yltyneestä vallasta ei ole ollut kaikinpuolin onnellisia seurauksia. Se on päinvastoin synnyttänyt mitä arveluttavammat yhteiskunnalliset epäkohdat. Ja nämä epäkohdat ovat puolestaan olleet hyötyisiä maanala socialistiselle liikkeelle, joka meidän aikoinamme monessa paikoin uhkaavalla tavalla nousee vastustamaan koko nykyistä järjestystä».¹

Murroskausi — mitä se on?

1800-luvun kolme viimeistä vuosikymmentä ovat historiallisessa kirjallisuudessa saaneet monia murroskauden määritelmiä. Tuohon aikaan kuului niin taloudellinen, sosiaalinen, poliittinen kuin kulttuurinkin murros. Tästä kertovat jo uudet lait elinkeinovapaudesta, kunnallishallinnosta, koulusta. Siihen kuuluu poliittisten puolueiden synty, kielikysymys, Venäjänpolitiikka jne. Tamperelaisyhteiskunnassa tapahtuivat samat muutokset kuin koko maassa, mutta kaupungilla oli myös oma muuttumisrytminsä, joka johtui sen elinkeinoista. Kehitys Tampereella eteni kahdessa rivissä. Toisaalla olivat ns. yleiset yhteiskunnalliset muutokset ja toisaalla tehtaiden kasvun synnyttämät muutokset. Tampere ei ollut enää 1800-luvun lopulla yksinomainen tehtaiden kaupunki, vaan muut tekijät aiheuttivat suurempia

¹ Rein, Liberalismi ja socialismi, Kirjallinen kuukausilehti 13/1878 (s. 131).

elämänmuutoksia. 1800-luvun lopulla kaikki alkoi muuttua ja siksi voi puhua yleisestä yhteiskunnallisesta murroksesta. Sääty-yhteiskunta muuttui — tai ainakin alkoi muuttua nopeasti — porvarilliseksi »kansalaisyhteiskunnaksi». Samalla muuttui työväestön asema ja rooli. Työväestöstä tuli tänä liberalismien aikana täyden kansalaisuuden tavoittelija. Työväenliike puhui työväestön vapauttamisesta. Työväestön aineellisessa asemassa muutos ei ollut yksiselitteisesti parempaan päin.

Tämän luvun teemana on 1800-luvun lopun yhteiskunnallisen murroksen kartoittaminen. Ei kuitenkaan kokonaisuudessaan, vaan kahdesta näkökulmasta: miten työväestö muuttui ja mikä oli erityisesti teollistumisen osa työväestön ja koko tamperelaisyhteiskunnan muutoksessa. Yleinen yhteiskunnallinen murros on yritetty hajoittaa osiinsa ja selvittää mitkä tekijät olivat minkin muutoksen takana, mikä oli esimerkiksi taloudellisten, väestöllisten, oikeudellisten, aatteellisten, paikallisten, kotimaisten tai ulkomaisten tekijöiden osuus. Tarkentamalla kuvaa murroksesta ja sen mekanismista osoitetaan vääräksi ne kaksi yksinkertaistusta, jotka tulivat esille alussa lainatussa Theodor Reinin kirjoituksessa vuodelta 1878: että teollistuminen sinänsä sulkee kidastaan uuden ongelmallisen yhteiskuntaluokan ja että työväestön kärsimys jalostuu sosialismiksi ja vallankumouksellisuudeksi.

Murroskautta kuvataan kolmessa jaksossa. Ensin kartoitetaan murroksen määrällisiä taustatekijöitä, joista tärkeimmät olivat taloudellinen kasvu ja väestönkasvu. Toiseksi tarkastellaan teollistumisen tai ajan mukanaan tuomia sosiaalisia ongelmia ja kolmanneksi reaktioita muutokseen. Näitä reaktioita olivat mm. liberalistinen talouspolitiikka, sosiaalireformismi, suomalaisuusliike, sosialismi, poliittinen toiminta sekä vaikeasti hahmotettava kysymys ihmisten maailmankuvan, normien ja arvojen muutoksista.

2.1. Kasvu

Vuodet 1870—1900 olivat Tampereella tavallista voimakkaamman taloudellisen- ja väestönkasvun aikaa. 1800-luvun lopun useimmat sosiaaliset muutokset ja varsinkin sosiaaliset ongelmat voi jäljittää kasvun seurauksiksi. Joko kasvu teki vanhat puitteet liian pieniksi, kuten itse kaupunkialueen tai se loi aivan uusia ilmiöitä kuten uutta työllisyyttä. Talous- ja väestönkasvu liittyivät toisiinsa, kuten numerot antavat ymmärtää (taulukko 18) mutta riippuvuus ei ollut 1800-luvun lopulla yhtä yksiselitteinen kuin aikaisemmin.

Taulukkoon merkityt yksinkertaiset kasvukertoimet osoittavat, että kaupungin kasvun painopisteet muuttuivat. Ennen 1870-lukua tehtaiden tuotanto ja niiden työntekijöiden määrä kasvoivat nopeammin kuin kokonaistyöväestö tai kaupungin koko väestö. Vuosina 1870—1900 tilanne oli päinvastainen. Nopeimmin kasvoi koko väestö ja kokonaistyöväestö kasvoi huomattavasti enemmän kuin ammatissatoimivan työväestön määrä. Nämä sei-

Taulukko 18. Lukuja Tampereen kasvusta vuosina 1850—1920.

vuosi	tehtaiden tuot. br.arvo (mmk)	tehtaiden työnt.määrä	työväestön koko määrä	kaupungin asukasluku
1850	n. 1.3	950	2150	3200
vuosikasvu (%)	8.7	3.7	5.4	4.6
1870	6.9	3500	6200	7800
vuosikasvu (%)	4.7	3.5	5.1	5.5
1900	27.7	9700	27500	38800
vuosikasvu (%)	1.7	1.2	1.2	1.0
1920	n. 39.0	12250	35100	47800

Huom. Tehtaiden tuotannon arvo 1920 on deflatoitu tukkuhintaindeksin mukaan. Työväestön määrä = ammatissatoimivat perheineen. Vuosikasvu = aikavälin keskimääräinen kasvuprosentti = $n \sqrt[n]{\frac{X_t}{X_{t-n}}} - 1$.

kat kertovat siitä, että kaupungin kasvu ei riippunut enää suoraan tehtaista. Nyt korostui erityisesti demografisten tekijöiden osuus. Uusi rakennetekijä oli myös muiden työalojen kuin tehdasteollisuuden nopea kasvu. Rakenteellisten muutosten ohella työväestön ja koko kaupungin suuri määrällinen kasvu olivat sikäli ratkaiseva muutos, että Tampereen luonne muuttui: tehdaskylästä tuli kaupunki. Elinkeino- ja väestörakenne muuttuivat, ns. sosiaaliset verkostot muuttuivat eli kaikkiaan elämäntavat muuttuivat. Tässä muutoksessa taloudellinen- ja väestönkasvu olivat yksi ratkaiseva tekijä. Seuraavissa luvuissa tarkastellaan ensin taloudelliseen kasvuun läheisesti liittyneitä työllisyyden muutoksia ja sen jälkeen väestöllisiä muutoksia.

2.1.1. Työllisyyden kasvu ja uusi työllisyys

»Hän (työläinen) ja rahanomistaja kohtaavat toisensa markkinoilla ja asettuvat keskinäisiin suhteisiin yhdenvertaisina tavaranomistajina, vain sillä erotuksella, että toinen on ostaja ja toinen myyjä, molemmat siis juridisesti yhtäläisiä henkilöitä.»²

Vapaa palkkatyö ja elinkeinovapaus

Yllä oleva lainaus tuo esiin Karl Marxin käsityksen modernin proletariaatin eli palkkatyöväestön synnystä. Kapitalistinen yhteiskunta oli vapaa ver-

² Marx, Pääoma I, s. 159—160.

rattuna sääty-yhteiskunnan rajoituksiin, jotka estivät kapitalismin toteutumista. Marx piti työläisen tuntomerkkinä kahdenlaista vapautta: hänen tuli olla vapaa omista tuotantovälineistä ja siten pakotettu hankkimaan toimentulonsa myymällä työvoimaansa muille, mutta hänen tuli olla myös oikeudellisesti vapaa henkilö, jotta hän voisi myydä työvoimansa ja jotta ostoon ja myyntiin perustuvat kapitalistiset työvoimamarkkinat voisivat syntyä. Tämä kaava näyttäisi sopivan hyvin myös 1800-luvun Suomeen. Sääty-yhteiskunnassa työväen oli tehtävä työtä toisille, mutta työvoiman myynti ei ollut vapaata. Tehtaat olivat uutta aikaa ennakoiva poikkeus, joka vahvistettiin säännöksi elinkeinoasetuksessa vuonna 1879, jolloin työsopimus tuli vapaaksi, liikkumisrajoitukset poistettiin ja mm. palkka määrättiin maksettavaksi rahana, ellei yhteisesti toisin sovita.³ Näitä lakeja onkin korostettu käänteentekeviksi työntekijän ja työnantajan välisen suhteen sekä työntekijän aseman kannalta. Tässä on nähty sääty-yhteiskunnan ja liberaalismin rajapyykki, työväestön joutuminen oman onnensa nojaan tai liikesuhteen voitto sosiaalisesta suhteesta.⁴ Tällainen korostus painottaa työsuhteen kokemista. Se on sikäli ristiriitainen, että mainituissa asetuksessa säilytettiin ajan ideologian mukaisesti vielä patriarkaalinen korostus juuri työsuhteen määrittelyssä. Elinkeinovapaus ja vapaa työsopimus eivät silti olleet merkityksettä lakeja, mutta em. suhteessa tuskin käänteentekeviä. Uudet lait olivat yhteydessä laajempaan tekijään, nimittäin koko kapitalistisen taloussysteemin muodostumiseen. Näillä laeilla purettiin jäänteitä, jotka oli todettu järkevän käytännön vastaisiksi. Tamperelainen tehtailija F. W. Frencckell esitti jo vuonna 1856 valtiollisessa teollisuuskomiteassa, että hallituksen tulisi poistaa kaikki »keskiajalta periytyvät ja nykyaikaan sopimatomat esteet teollisuuden ja elinkeinojen vapaalta kehitykseltä».⁵ Työsuhteen vapauttaminen oli vuonna 1879 sopeutumista vallitsevaan tilanteeseen, rahasuhteiden hallitsemaan elinkeinoelämään. Kyse ei ollut pelkästään rahankäytön yleistymisestä, vaan koko yhteiskunnan muuttumisesta vähittäin kapitalistiseksi, so. talouselämää hallitsevat yksityiset pääomat, niiden lisäysmotiivi ja markkinamekanismi, joka ulottuu myös työvoiman vapaaseen myyntiin ja ostoon. Marxin käsittein työvoimasta tuli »tavara». Tässä mielessä elinkeinovapaus ja työvoiman vapauttaminen olivat ratkaisevia tapahtumia. Ne olivat merkkejä Marxin tarkoittaman vapaan palkkatyöväenluokan eli proletariaatin synnystä. Työväestöstä oli tulossa kapitalistisen yhteiskunnan osa. Riippumatta siitä miten merkitys tälle näkökulmalle lopulta annetaan, Tampereen työväestön muodostumisessa alkoi uusi vaihe.

Uudenlaisen talouselämän muodostumista osoittaa käytännössä mm. ra-

³ Asetus elinkeinoista 31. 3. 1879 (rahapalkka, § 35, sopimusvapaus, § 29); Asetus muuttamisesta 17. 3. 1879.

⁴ Esim. Waris, Suomalaisen yhteiskunnan rakenne, s. 192; Laine, Suomen poliittisen työväenliikkeen historia I, s. 15—16; Voionmaa, Tampereen historia III, s. 24; Rasila, Tampereen historia II, s. 259; Hynninen, Ulkotyöväen palkkasuhteen kehitys, s. 66—67.

⁵ Manufaktur—Direktionens i Finland underdånige utlåtande (memorial 17. 11. 1856), s. 162, — Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomus 1856.

haliikkeen kasvu, joka ylitti väestön vaurastumisvauhdin. Rahaliikkeen määrällisessä kasvussa oli huippuaikaa vasta 1900-luvun puoli, mutta uuden ajan juuret olivat vuosissa 1871—1900, kuten taulukko kertoo.

Taulukko 19. Osoittimia rahaliikkeen kasvusta Tampereella ja Suomessa vuosina 1870—1900. (Luvut indeksejä, vuosi 1900 = 100).

vuosi	A	B	C	D	E	F
1870	12	2	9*	5	52	60
1880	19	8	18	19	65	66
1890	40	40	35	43	79	71
1900	100	100	100	100	100	100
keskim. vuosi- kasvu (%)						
1870—1900	7.3	13.9	10.1	10.5	2.2	1.7

* luku vuodelta 1875

Selitykset A = Antolainaus Suomessa (Suomen taloushistoria III, s. 340).

ja lähteet: B = Talletukset Tampereen Säästöpankissa (Sinisalo, Tampereen Säästöpankki, s. 327).

C = Tampereen kaupungin kunnallisverotulot (Voionmaa, Tampereen historia III, s. 480).

D = Kauppiaiden määrä Tampereella (Rasila, Tampereen historia II, s. 333).

E = Tehdastyöntekijän vuosipalkka Tampereella (Näreikkö, Tampereen työväestön aineellisen elintason kehitys, liitteet 8 ja 9).

F = Bruttokansantuote per capita Suomessa (Hjerppe & Pihkala, Bruttokansantuote Suomessa, s. 311).

Lukusarjat E ja F osoittavat reaalisen varallisuuden kasvua. Sitä paljon nopeampaa kasvua osoittavat lukusarjat A-D, jotka kuvaavat siirtymistä rahatalouteen ja rahan keskittymistä kaupunkiin.

Työllisyyden kasvu

Tampereen ammatissatoimivan työväestön määrä oli 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa taulukon 20 mukainen.

Työntekijämäärän kasvu oli 1870-luvulla vähäistä, vaikka kaupungin väkiluku muuten kasvoi selvästi. 1880-luvulla työvoima lisääntyi jo 55 % eli 2.900 hengellä ja jakson kasvu tuli pääosin 1890-luvulla, jolloin työntekijöiden määrä kaksinkertaistui. Näiden vuosikymmenten työllisyyden kasvusta teollisuuden osalle tuli puolet, suurteollisuuden (yli 100 työnt.) osalle

Taulukko 20. Tampereen ammatissatoimiva työväestö vuosina 1870—1920.

ammattiryhmä	1870	1880	1900	1920
alemmat toimihenkilöt		100	300	1500
palvelun työntekijät		100	800	3000
seka- ja ulkotyöntekijät	250	950	2700	1800
palvelijat	300	500	2100	1550
käsityön apulaiset	200	350	750	700
tehdastyöntekijät	3500	3300	9700	11900
yhteensä (henkeä)	4250	5300	16350	20450

Lähteet: Ks. taulukot eri ryhmien käsittelyn yhteydessä.

38 %. Tämä oli teollisuuden valta-aseman jatkumisesta huolimatta mainittava käänne, sillä edellisen 30 vuoden aikana suurteollisuuden osuus työvoiman lisäyksestä oli ollut yli 80 %. 1800-luvun loppuun kuului uuden työllisyyden syntyminen. Tähän on laskettava seuraavat työntekijäryhmät ja työalat, joita sääty-yhteiskunnassa ei ollut laajassa mitassa: koneellinen pieneteollisuus, vapautettu käsityö, vapaa ulko- ja sekatyöväestö, palveluiden työntekijät ja alemmat toimihenkilöt. Nämä ryhmät kasvoivat kaupungin kasvun seurauksena eli olivat ns. sekundaarielinkeinoja. Ne tyydyttivät paikallisia tarpeita, kun tehdasteollisuuden kasvu oli riippuvainen viennistä ja koko maan markkinoiden kasvusta.

Vapautettu ulkotyö

Uusista työntekijäryhmistä suurin ja yhteiskunnallisesti merkittävin oli ulkotyöväki, jonka määrä kymmenkertaistui vuosina 1870—1900. Tässä on joukkoon laskettu kaikki ulkotyöväki. He jakaantuivat kuitenkin toisistaan poikkeaviin ryhmiin, vaikka kenelläkään ei ollut enää mitään erioikeuksia — lukuunottamatta ajurintoimen luvanvaraisuutta. Elinkeinovapauden jälkeen mitään ammattikuntamaksuja tai vastaavia ei saanut enää kerätä. Kaupungin ja yksityisten tarjoamat ulkotyöt tulivat vapaan kilpailun kohteeksi. Ulkotyöväen ryhmäjako perustui nyt työntekijöiden kilpailukykyyn eli lähinnä ammattitaitoon. Kaupungissa vakituisesti asuvat ammattityöntekijät olivat parhaassa asemassa. Ulkotyöläisten yhteisenä ongelmana oli töiden tilapäisyys, varsinkin talvikauden työttömyys oli yleistä. Lisäksi joukkoon kuului aina työnhakijoita, jotka asuivat kaupungissa väliaikaisesti. Tämä ryhmä leimasi ulkotyöntekijät monasti työttömien, työhaluttomien tai irtolaisten joukoksi. Ulko- ja sekatyöväen joukkoon kasaantuikin lähes kaikki liikatyövoima ja he olivat siten eräänlainen työvoimareservi kaupun-

Taulukko 21. Ulko- ja sekatyöväen määrä ja ryhmät Tampereella v. 1880—1900, miehet.

ammattinimike	1880	1890	1900
»työmies»	379	850	1950
ajuri, ajurin työnt.	56	134	232
itsellinen, »ent. tehdastyöntekijä»	258		
ammattityöntekijä	39	279	539
yhteensä (h.)	734	1263	2721

Lähteet: Tampereen henkikirja v. 1880 ja 1901; SVT VI C, Väestönlaskut v. 1890 ja 1900. Työmiehistä on osa erotettu teollisuustyöntekijöiden joukkoon teollisuustilaston (SVT XVIII) ja muiden lähteiden vertailun avulla. Taulukkoon sisältyy vain aktiivisyöväestö.

gissa. Ulkotyöntekijöiden määrä ja jakautuminen erilaisiin ryhmiin ilmenee taulukosta 21.

Ammattityöntekijät, joilla oli jokin erityinen ammattinimike (ajuri, kirkvesmies, muurari, maalari, kadunlaskija, kivenhakkaaja yms.) olivat joukossa vähemmistö. Suurin ryhmä »työmiehet», koostui osin ammattityöntekijöistä, varsinkin vielä vuonna 1880, mutta oli pääosin ns. aputyöväkeä. Harvalla oli vakituista työpaikkaa kaupungin tai urakoitsijan palveluksessa, vaan he siirtyivät työmaalta toiselle. Suurimmissa työkohteissa, kuten ratatöissä, sekä tehtaiden ja liiketalojen rakennustöissä, oli satoja miehiä yhdellä työmaalla. Nämä työt saattoivat loppua yhtä nopeasti kuin alkoivatkin. Esimerkiksi kaupungilla oli talvella 1894 satamatöissä yli 300 miestä, mutta seuraavana talvena vain seitsemän.⁶ Ammattityöntekijätkään eivät olleet turvassa työllisyyden ja samalla palkkojen suurelta vaihtelulta.

Sekatyöväessä oli kaksi erilaista ryhmää, kaupungissa asuvat apurit ja ns. kulkutyöväki eli työntekijät, jotka tulivat kaupunkiin vähäksi aikaa. Edellisiä oli pääosa »työmiehistä» ja epämääräisellä ammattinimikkeellä merkityt kaupunkilaiset, kuten em. taulukon »entiset tehtaalaiset», jotka olivat nuoria ja työkykyisiä ihmisiä. Vuoden 1880 henkikirjassa itsellisinä esiintyneet olivat väliaikaistyöntekijöitä, jotka olivat kuitenkin talven yli kaupungissa. Useimmat oli silti merkitty muualla virallisesti asuviksi (esim. »skriiven i Teisko»), mikä kertoo, että heillä tuskin oli vakinaista työtä kaupungissa. Varsinaisen kulkutyöväen muodostivat väliaikaisella työkirjalla kaupungissa olleet, jotka lähtivät pois syksyn tultua ja töiden loppuessa. Tällaisia miehiä oli Tampereella kaupungin töissä jo 1850-luvulla, mutta vasta nälkävuodet ja sitä seuranneet rata- ja metsätyöt ajoivat osan maalaismiehistä liikkeelle.⁷ Tampereelle syntyi 1870-luvulla kulkutyöväen ongelma sikäli että heitä kerääntyi kaupunkiin enemmän kuin oli työtä ja aikalaiset

⁶ Kuusi, Talvityöttömyys, liite, taulu 23.

⁷ Hynninen, Ulkotyöväen palkkasuhteen kehitys, s. 229—231.

pitivät tällaista epäjärjestystä turmiollisena.⁸ Suurista määristä alko olla kyse 1890-luvulla. Vilkas rakentaminen toi paljon väkeä ja työllisyyden heiketessä näiden katsottiin uhkaavan kaupunkilaisten toimeentuloa: »Suvisin virtaa maalaisia pussit selässä kaupunkiin työnkysyntään. He eivät kysy mitä päivältä maksetaan, vaan pääasia on kun saavat työtä. Siksipä näkeekin heitä, harvaa poikkeusta lukuunottamatta, kaikilla rakennustyömailla työssä. Asian näin ollen he vahingoittavat kaupunkilaistovereitaan, joista useat suvisyönnäkin saavat kävellä joutilaina työnpuutteessa», valitti Työväenyhdistys.⁹ Niin työväki itse kuin viranomaisetkin vierittivät koko työttömyysongelman maalaisten niskaan (luku 2.2.). Kulkutyöväen määrästä ei saa tarkkoja tietoja. Kuusen esittämät luvut, suurimmillaan 3.111 vuonna 1898, ovat liian suuria, sillä väliaikaisella työkirjalla kaupunkiin tulleissa, jotka Kuusi on laskenut, oli myös tehtaalaisia, jotka myöhemmin asettuivat Tampereelle vakituisesti. Lähellä oikeata on luku, joka saadaan työkirjalla tulleiden ja vakinaisesti muuttaneiden erotuksesta pidemmällä aikavälillä. Vuosina 1896—1900, jolloin rakentaminen kaupungissa oli vilkkaimmillaan, väliaikaistyöntekijöitä olisi näin ollut keskimäärin 1.271 miestä vuodessa.¹⁰ Tämä määrä oli puolet kaupungissa vakituisesti asuvan ulkotyöväen määrästä ja kymmenesosa kokonaistyövoimasta. Todellinen työvoiman määrän vaihtelu oli pienempi, koska myös tamperelaisia oli väliaikaistöissä muilla paikkakunnilla. Esimerkiksi vuosisadan alun lamavuosina Tampereelta lähti enemmän työnhakijoita kuin sinne tuli.¹¹

Ulkotyöläiset pysyivät muista ryhmistä erottuvana vanhempien ja nimenomaan miesten muodostamana ryhmänä. Vuonna 1880 ulkotyöläisistä oli naimisissa 79 % ja keski-ikä oli korkea, 35,5 vuotta. Ryhmän suuri kasvu muutti sen luonnetta jonkin verran, sillä vuonna 1900 heistä oli 66 % perheellisiä. Naisia ei joukossa paljoa ollut, koska tehtaat tarjosivat heille työtä. Tosin aina oli jonkun verran esimerkiksi vaimoja, jotka olivat ns. sekatyöissä. 1870-luvulla tehtaiden kasvun pysähtyminen jätti kaupunkiin naisia, jotka voisi rinnastaa miespuoliseen sekatyöväkeen. Vuonna 1880 kaupungissa asui noin 250 työssä olevaa yksinäistä naista, joiden täytyi olla jonkinlaisessa työssä. Useimmin heillä oli »ammattinaan» itsellinen ja he asuivat omassa ruokakunnassa. Useat olivat kirkonkirjoissa muualla, joka kolmannella oli lapsi. Tilapäistyöhön viittaa henkikirjoittajan luokitus »vid stadigt arbete icke fästade befolkningen». Näiden naisten lisäksi epäselviä työläisammatin harjoittajia olivat 126 työmiehen leskeä, joista osaa saat-

⁸ Sama, s. 232—246; Tampereen Sanomat 14. 7. 1874 ja 18. 5. 1875 sekä lukuisat kirjoitukset, joissa valitettiin Kytälään pesiytynyttä paheellisuutta.

⁹ TTY:n vuosikertomus 1905, s. 3. Tämä asia oli Työväenyhdistyksessä ja erillisessä Ulkotyöväenyhdistyksessä esillä niiden alusta lähtien. TTY esitti jo v. 1887 vaatimuksen »Herroille Työntäijille» oman kunnan työväen käytöstä (vsk., s. 20) ja TTY:n seuraavana vuonna suorittamassa kyselyssä ulkotyöläiset valittivat nimenomaan samaa asiaa (TTY:n vuosikertomus 1888, s. 27—28).

¹⁰ Kuusi, Talvityöttömyys, taulukot 19 ja 26 (seurakunnan muuttaneiden luettelot ja poliisilaitoksen luettelot työ lupansa leimauttaneista), s. 81.

¹¹ Sama, taulu 20. Laskettu väliaikaisen työkirjan ottaneista.

Rakennustyömaa 1890-luvulla nykyisen Keskustorin kulmalla. Rakennustyö vaati paljon työvoimaa ja sen sesonkiluontoisuus aiheutti rakennustyöläisten vaikean työttömyysongelman.

toivat lapset elättää. Huonoista elämäntavoista tunnettiin 47 »naista», jolla tuolloin viitattiin haureuteen tms. elinkeinon. Myöhemmin tätä naissekätyöväkeä lukuunottamatta leskiä oli vähemmän. Tämä osoittaa, että kaupungin kasvu ei tuonut mukanaan paisuvaa naistytön reserviä. Vuoden 1880 suurehkot luvut olivat tuohon ajankohtaan liittynyt poikkeus, joka selittyi lähinnä tehtaiden kasvun pysähtymisellä.¹²

Uusi käsityö ja pienteollisuus

Tampereen käsityö koki 1870-luvulta alkaen uuden kukoistuskauden. Työntekijämäärä kasvoi jatkuvasti aina I maailmansotaan asti. Kasvava kaupunki ja sen vaurastuva väestö elättivät yhä useamman suutarin, räätälin, leipurin, tarvekalujen valmistajan jne. Tehdasteollisuus ei kilpaillut samoilla aloilla ennen 1910-lukua, jolloin kenkä- ja valmisvaateteollisuus syntyivät. 1800-luvun lopun käsityötä voi nimittää uudeksi käsityöksi kahdesta syystä. Toinen oli käsityön vapautuminen ja organisoinnin muuttuminen ja toinen oli työn luonteen muuttuminen.

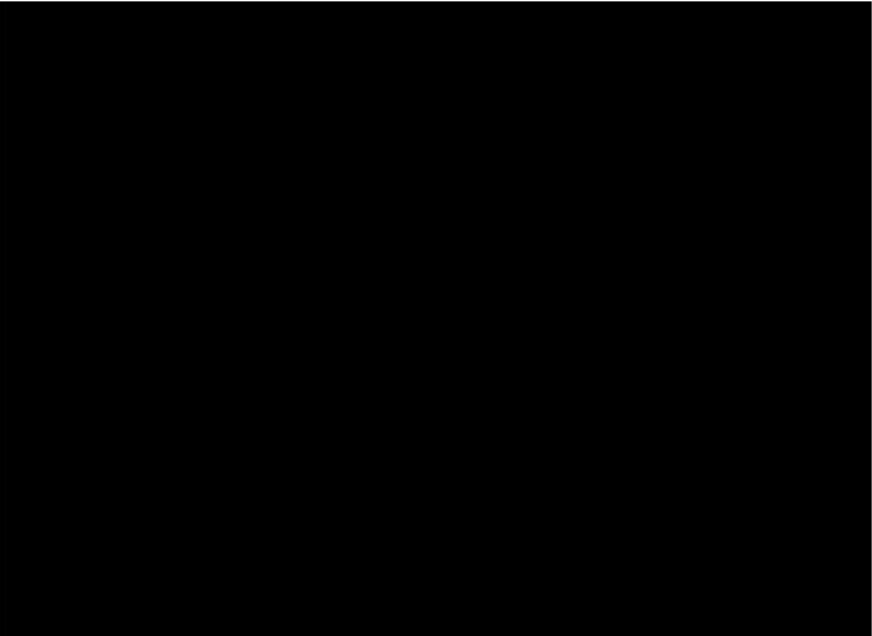
Kuten 1. luvussa todettiin, käsityötä sai tehdä kaupungissa maistraatin luvalla *omaksi* elannokseen ammattikunnan ulkopuolella vuodesta 1859 lähtien ja ammattikunnat lakkautettiin vuonna 1868, mutta vasta elinkeinovapaus antoi kenelle tahansa oikeuden perustaa verstaas työntekijöineen ilman mitään rajoituksia. Tampereen käsityö ei tähän romahtanut, eikä vanhoista muodoistakaan luovuttu yhtäkkisesti. Käsityöyhdistys pyrki vapaaehtoisin keinoin säätelemään käsityötä, pitämään yllä laatua ja rajoittamaan kilpailua.

Kisällien ja oppipoikien asema muuttui selvästi 1880-luvulta alkaen. Yhä useampi asui omassa ruokakunnassa, sai rahapalkkaa ja oli perheellinen. Vuonna 1880 apulaisista oli naimisissa 23 %, siis useampi kuin tehtaalaisista. 1890-luvulla kerrottiin mestarin ruoassa asumisen olleen jo harvinaista. Kisälleistä ja oppipojista tuli palkkatyöläisiä kuten tehtaalaisista. Wallin (Voionmaa) kuvasi muutosta näin: »Työnantajalla ei ollut enää mitään harrastusta työntekijän persoonaa kohtaan; työntekijä on ainoastaan työkone ja työnantaja työnostaja, ei mikään kasvattaja».¹³ Tästä huolimatta tapa tehdä oppisopimuksia säilyi 1900-luvun puolelle asti, mutta se oli enää muodollinen tapa järjestää (usein alaikäisen) työsuhde. Käsityön palkkatyöläistymistä osoittavat myös urakierron olemattomuus ja aikalaisten valitukset ammattitaidottoman ja halvemman työvoiman käyttämisestä käsityöverstaissa.¹⁴

¹² Tampereen henkikirjat v. 1880 ja 1901; SVT VI C, Väestönlaskut v. 1890—1920. Tässä on huomioitu vain työikäiset ja terveet naiset.

¹³ Wallin, Tampereen käsityö ja käsityöläiset, s. 125—128.

¹⁴ TTY:n vuosikertomus 1888, s. 29 (kysely työntekijöiden oloista); sama 1893, s. 18—21; käsityöoloista yleensä: Voionmaa, Tampereen historia II, s. 121—148.

Dunderbergin konepaja. Tämä laitos on yksi esimerkki käsityön muuttumisesta pienteollisuudeksi. Metalliteollisuudessa säilyi koneistumisesta huolimatta pitkään ammattitaitoa vaativa käsityömainen työtapa.

Työn luonne muuttui käsityön piirissä monellakin tapaa. Tilaustuotannosta siirryttiin vapaisiin markkinoihin, so. kukin tuotti tavaroita myytäväksi, monasti vähittäiskaupan välityksellä. Tilauspohjaisena säilyivät suutarin- ja räätälintyö. Koneistuminen tuli mukaan siinä määrin, että koko käsite käsityö on kyseenalainen monissa ammateissa. Suuntauksena oli käsityön muuttuminen pienteollisuudeksi. Esimerkiksi kolmessa suurimmassa puusepänverstaassa oli vuosisadanvaihteessa kussakin yli 40 työntekijää. Samoin kävi usean metallipajan kohdalla. Niistä kasvoi pieniä tehtaita. Työntekijät olivat seppiä tai valureita, mutta vanhasta käsityöstä ei voi enää puhua.¹⁵ Käsityön erottaminen pienteollisuudesta ei ole tällöin tarkoituksenmukaista. Siksi taloushistoriallisessa tutkimuksessakin on jouduttu turvautumaan muodolliseen käsityön määritelmään. Siihen lasketaan yleensä alle viiden työntekijän teolliset työpaikat. Tampereen kohdalla kymmenen työntekijää on parempi raja. Sitä on noudatettu taulukossa 22. Taulukko osoittaa, että ns. uuden käsityön nousu ei ollut niinkään käsityön vaan yleen-

¹⁵ Tampereen maistraatin luettelot tehtaista ja käsityölaitoksista.

Taulukko 22. Tampereen teollisuuden ja käsityön työntekijöiden jakautuminen eri kokoiisiin työpaikkoihin vuosina 1850—1920.

laitoksen työntekijämäärä		1850	1870	1880	1890	1900	1910	1920
1— 9*	h	265	200	332	546	726	977	670
	%	22	5	9	10	7	11	5
10— 49	h	89	103	225	719	1339	797	1340
	%	7	3	6	13	13	9	11
50— 99	h		81	233	114	484	309	1246
	%		2	7	2	5	3	10
100—499	h	145	259	390	899	2553	2840	4591
	%	12	7	11	17	24	31	37
500—	h	733	3061	2396	3146	5338	4379	4726
	%	59	83	67	58	51	47	38
yhteensä	h	1232	3704	3576	5424	10440	9302	12573
	%	100	100	100	100	100	100	100

Lähteet: Taulukko 7; liitetaulukko 3.

* Vuosien 1910 ja 1920 kohdalla on vuosien 1913 ja 1923 tieto.

sä pienen ja keskisuuren teollisuuden kukoistusta. Suhteellisesti eniten työllisyys kasvoi vuosina 1870—1900 10—49 työntekijän suuruisissa työpaikoissa.

Suurteollisuus säilytti hallitsevan asemansa ja sen osalle tuli edelleen pääosa työllisyyden kasvusta, mutta vuosisadanvaihteessa Tampereen teollisuus oli merkittävästi monipuolistunut sekä toimialaltaan että luonteeltaan. Tampereen poikkeavuus verrattuna muihin kaupunkeihin heikkeni tässä suhteessa. Esimerkiksi vuonna 1870 Tampereella oli ollut työpaikkaa kohden 154 työntekijää, Helsingissä 15. Vuonna 1900 luvut olivat 35 ja 17.¹⁶

Palvelut syntyvät

Sääty-yhteiskunnan kaupungissa käsite palvelut oli rajallinen. Virkamiehet apulaisineen vastasivat ns. julkisista palveluista, ajurit liikenteestä ja kauppiaat kaupasta. Työntekijöinä olivat useimmin vuosipalkolliset. Vapaat palveluammatit syntyivät 1800-luvun lopulla kaupungin kasvun ja varallisuuden kasvun seurauksena. Ennen kotipiirissä suoritettuja tehtäviä alkoi siirtyä vieraan palkkatyöntekijän hoidettavaksi. Näin syntyivät mm. saunat, pesulat, parturit ja siivoojan ammatti. Eniten palvelualojen työllisyyt-

¹⁶ Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomus v. 1870; SVT XVIII Teollisuustilastoa v. 1900.

tä lisäsivät kaupan ja liikenteen (erit. rautatie) kasvu. Taulukko 23 osoittaa palveluiden eri sektorien laajuuden.¹⁷

Taulukon luvuissa on työntekijöitä, jotka on käsitelty jo aikaisemmin, nimittäin palvelijat ja ajurit. Näiden »vanhojen» ryhmien osuus koko palvelujen työllisyydestä oli vuonna 1890 vielä 63 %, mutta vuonna 1920 enää 38 %. Enemmistöksi tulivat lähinnä kaupan, ravintoloiden ja rautatien palkkатыöväki. Suhteellisesti nopeimmin uusista aloista kasvoi hallinto — kunnallisten ja valtiollisten laitosten apulaisten määrä kymmenkertaistui vuosina 1880—1920. Silti nämä »valtiontyöläiset» olivat mitätön joukko (1,5 %) koko työväestöstä. Kaikkien palvelun työntekijöiden osuus ammatissatoimivasta työväestä nousi 1870-luvun noin 10 prosentista neljäsosaan 1900-luvun alussa. Osuus oli sama vuoteen 1920 asti. Ryhmän sisällä tapahtui edellä mainittu palkkatyön yleistyminen vuosipalvelun kustannuksella. Tyypillisimmillään tämä muutos näkyi kaupan piirissä. Vanhastaan kauppialla oli työvoimana piikoja ja renkejä, vaativammissa töissä erillinen kauppa-apulainen, joka saattoi olla myös »konttoripäällikkö». Tampereella oli kauppa-apulaisia vuonna 1860 17 ja 20 vuotta myöhemmin 52. Heidän määränsä oli tuolloin 27 % ja 36 % kauppiaiden palvelijoiden määrästä. Vuonna 1910 näitä palkkatyöntekijöitä oli lähes yhtä paljon kuin kauppiaiden piikoja ja renkejä, mutta vuonna 1920 heitä oli jo enemmän. Renkien ja piikojen tilalle tulivat myyjät, varastomiehet, pakkaajat, kuljettajat ja konttoristit.

Taulukko 23. Palvelun työntekijöiden jakautuminen eri aloille Tampereella vuosina 1890, 1910 ja 1920.

työala	1890		1910		1920	
	h.	%	h.	%	h.	%
palvelus (rengit ja piiat)	802	53.5	2013	48.9	1553	31.9
liikenne	258	17.2	763	18.5	1058	21.7
kauppa	244	16.3	536	13.0	1000	20.5*
puhtaanapito	97	6.5	401	9.7	367	7.5
kunnalliset laitokset	25	1.7	100	2.4	298	6.1
majoitus ja ravintolat	48	3.2	90	2.2	477	9.8
muut	25	1.7	216	5.2	115	2.4
yhteensä	1499	100.0	4119	100.0	4868	100.0
osuus väkiluvusta (%)		7.3		9.3		10.2

Lähteet: SVT VI C Väestönlaskut Tampereella.

Huom. Taulukkoon sisältyvät vain apulaisasemassa olevat työntekijät, ei virkailijoita.

* Sisältää 329 kaupan piirissä toiminutta varasto- ja kuljetustyöntekijää.

¹⁷ Uskottavan tarkka erittely on mahdollinen vasta vuoden 1890 väestönlaskun perusteella, koska aikaisemmin (henkikirjoissa) henkilökohtaisia palvelijoita (rengit ja piiat) ja sekatyöläisiä ei voi jakaa taulukon tavalla.

Kun palkkatyö yleistyi vuosipalkolliset tunsivat asemansa huonontuvan. Niin palvelijat kuin kauppa-apulaisetkin halusivat enemmän vapautta ja rahaa. Jälkimmäinen ryhmä pysyi pitkään palkollisen ja palkkatoimihenkilön sekamuotona. Kauppa-apulaisissa oli kahdenlaista väkeä: nuoria varsinaisia apulaisia ja kouluja käyneitä toimihenkilöitä. Varsinkin edelliset saattoivat asua isännän ruoassa ja joutuivat tekemään ympärivuorokautista työtä kuten vuosipalkolliset. Työolojakin valitettiin kehoiksi, sillä vain pieni osa istui konttorissa paperien ääressä.¹⁸ Sekä palvelijoiden että kauppa-apulaisten samaistumisesta palkkatyöväkeen kertoo, että kummallakin ryhmällä oli ammattiosasto, joka kuului työväenpuolueeseen. Toisaalta erilaisuuskin tunnettiin, sillä kun Kansanvaltuuskunta 1. 2. 1918 kumosi palkollissäännön, todettiin Kansan Lehden uutisessa palvelijain nyt astuvan »vapaiden palkkatyöläisten riveihin».¹⁹

Alemmat toimihenkilöt

Alempien toimihenkilöiden kohdalla törmätään työväestön käsitteeseen — olivatko nämä »valkokaulustyöläiset» työläisiä.²⁰ He eivät tehneet ruumiillista työtä ja siten heitä ei aikanaan yleisesti samaistettu työväestöön. Toisaalta he eivät olleet perinteistä keskiluokkaakaan, vaan usein työväestön lapsia, hieman koulua käyneitä ja työssään he olivat epäitsenäisessä asemassa. Palkka oli työväestön eikä keskiluokan tasolla. Statusta heille antoi sivistys, sen jalostamat elämäntavat ja se, että he tekivät työtä, joka aikaisemmin oli käsitetty »herrojen» työksi. Toimihenkilöryhmän statusta ei voi tarkasti määritellä senkään vuoksi, että joukossa oli varsin erilaista väkeä, joiden erottelu tietojen puutteen vuoksi ei onnistu. Suhde työväestöön oli ilmeisen henkilökohtainen, kunkin omasta kokemuksesta riippuvainen. Toimihenkilöt järjestäytyivät, mutta osa suuntautui työväenliikkeeseen ja osa erillisen statuksen korostamiseen mm. puolustamalla henkilökohtaisia palkkasopimuksia »miehen mukaan».²¹ Luontevinta on lukea alemmat toimihenkilöt uuteen »työläiskeskiluokkaan».²²

¹⁸ »Olli», Kauppapalvelijoille enemmän vapautta!, Tampereen Sanomat 18. 1. 1888; Nylund, Kauppa-apulaisiloista entisajan Tampereella, s. 81—86; SVT D VIII, Tutkimus Suomen konttori- ja kauppa-apulaisten oloista (1908).

¹⁹ Kansan Lehti 26. 2. 1918: »Palvelijain vapauttaminen».

²⁰ Käsite »white-collar worker» on ollut varsin käytetty amerikkalaisessa sosiaalishistoriasa ja sillä on haluttu korostaa palkkatyöväestön erilaistumista ja sosiaalisessa liikkuvuudessa työväestön ja keskiluokan rajamaille muodostunutta muista erottuvaa kokonaisuutta (esim. Thernström, *The Other Bostonians*, luku 9). Tätä pienten portaiden rakentamista on arvosteltu teoreettisesta hervottomuudesta ja siitä, että käsite määritellään summittaisesti (esim. Kocka, *The Study of Social Mobility*, s. 97—98, 114—115). Kyseisen kerrostuman erilaaisuutta ja merkittävyyttä ei silti ole kiistetty.

²¹ Nylund, emt., s. 86.

²² Ks. liite Lähteet ja tutkimusmenetelmät.

Toimihenkilöiden käsittely työväestön yhteydessä on ryhmän ristiriitaisuudesta huolimatta paikallaan siksi, että se osoittaa miten palkkatyö laajeni ei-ruumiillisen työn alueelle ja ainakin potentiaalisesti laajensi samalla palkkatyön ja työväestön käsitettä. Alemmat toimihenkilöt on pyritty erottamaan varsinaisista virkamiehistä ja virkailijoista, joilla oli selvästi korkeampi palkka merkinä työn vaativuudesta tai itsenäisyydestä. Alemmat toimihenkilöt ovat siten apulaisasemassa, mutta erottuvat palvelujen työntekijöistä työn luonteen vuoksi: he tekevät »paperitöitä», »hoitavat asioita». Näissä ammateissa²³ työskentelevien määrä oli vuonna 1860 28, joista enemmistö kauppa-apulaisia, — 20 vuotta myöhemmin heitä oli 156 ja vuosina 1910 ja 1920 jo 1300 ja 2400. Heidän osuutensa ammatissatoimivasta työväestöstä kasvoi mainittuna aikana yhdestä yli kymmeneen prosenttiin. Vuonna 1920 ryhmän sisäinen jako oli muuttunut siten, että konttoristien tuhatpäinen joukko oli noussut kauppa-apulaisten ryhmää suuremmaksi. Muita suurehkoja ammattiryhmiä olivat poliisit ja sairaanhoitajat.

Kun toimihenkilöryhmä kasvoi, ammattien arvostus laski, mikä näkyy myös demografisessa rakenteessa. Vielä vuonna 1880 90 % joukosta oli miehiä, joista puolet oli naimisissa ja puolet nuoria kauppa-apulaisia. Sitten min joukko nuoreni ja naisistui. Nimenomaan kauppa-apulaisten ja konttoristien selväksi enemmistöksi tulivat naiset. Yhdistelmä vuonna 1908 tehdyn tutkimuksen tuloksista kertoo kauppa- ja konttoriapulaisten ryhmän luonteesta. Samat pääpiirteet voidaan liittää koko alempien toimihenkilöiden ryhmään.

Taulukko 24. Konttori- ja kauppa-apulaisten rakenne Tampereella vuonna 1908.

	miehet	naiset	yhteensä
lukumäärä: yhteensä	280	316	596
— konttoreissa	111	82	193
— myymälöissä	169	234	403
alle 25-vuotiaita (%)	59	61	60
alle 15-vuotiaita (%)	10	1	5
naimattomia (%)	75	95	86
koulutettuja yli kansakoulun (%)	31	25	28
keskipalkka vuodessa mk	1790	1051	1398
vuosipalkka alle 1000 mk (%)	37	57	48
vuosipalkka yli 2000 mk (%)	39	8	22

Lähde: SVT D VIII, taulut 1—4, 27, 30 ja 33—34.

²³ Joukkoon on laskettu seuraavia ammatteja: kauppa-apulainen/-palvelija, poliisi, postiljooni, kirjuri, kaupunginpalvelija, palovahti, apteekkioppilas, sairaanhoitaja, kätilö, lukkari, suntio, sähköttäjä, vahtimestari, konttoristi, konduktööri, posti-, pankki- ja vakuutusvirkaillija, kauppaedustaja, aliupseeri, työväenjärjestöjen toimihenkilö.

Tutkittu ammattiryhmä oli hyvin heterogeeninen. Arvoasteikon yläpäässä oli joukko miehiä ja jonkun verran naisia, jotka olivat konttorinpuolella ja ansaitsivat selvästi yli työläistason. Keskipalkat olivat teollisuuden ammattityöntekijöiden tasolla, mutta hajonta oli suuri: palkan perusteella puolet konttori- ja liikeapulaisista oli tavallisia työläisiä, 30 % ammattityöntekijöiden tasolla ja 20 % yli työläistason. Naisista joka toinen sai selvästi parempaa palkkaa kuin olisi saanut tehtaassa. Kyvykkäälle nuorelle sosiaalisen nousun mahdollisuudet olivat näissä ammateissa hyvät.

2.1.2. Väestönkasvu

»Harvoin näkee esityksiä siitä, minkä seikkojen yhteydessä on kaupunkiväestön erilainen kasvaminen eri aikoina. Useimmat kaupunkihistoriankirjoittajatkin tyytyvät . . . ylipäänsä vain merkitsemään tosiasioita, tutkimatta ilmiöiden syitä.»²⁴

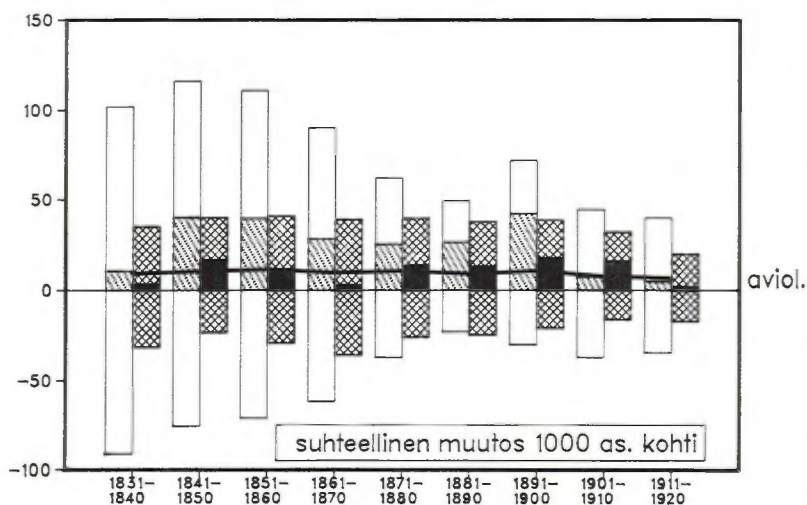
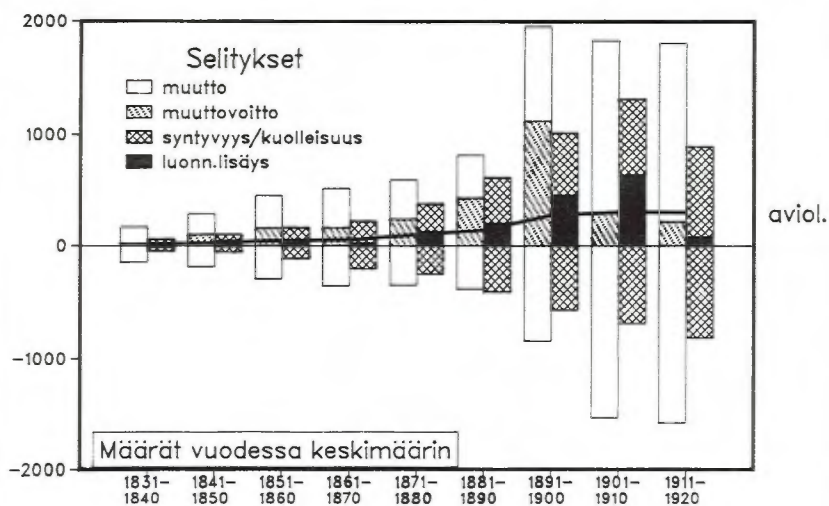
Osattekijät

Tampereen väestönkasvussa oli kaksi toisistaan erotettavaa tekijää, joiden vaikutus oli eri aikoina erilainen. Nämä olivat luonnollinen väestöliike (syntyvyys ja kuolleisuus) ja muuttoliike (sisään- ja ulosmuutto). Oheinen kuvio esittää nämä kaikki tekijät kymmenen vuoden keskiarvoina vuosilta 1831—1920, jolloin 1800-luvun loppu nähdään pitkäaikaisen kehityksen osana. Vastaavat numeroarvot on esitetty liitetaulukossa 6.

Tampereen väestönkasvu jakaantui kolmeen erilaiseen jaksoon. Teollistumisen alkuvaiheessa oli 1870-luvun alkuun asti kiihkeän muuttoliikkeen aika, jolloin muuttoliike oli väestökehityksessä kokonaan hallitseva tekijä. Seuraavina vuosikymmeninä (1870—1900) erityisesti työväestön perheellistyminen nosti luonnollisen lisääntymisen muuttoliikkeen rinnalle merkittäväksi kasvutekijäksi. Kolmannessa vaiheessa eli 1900-luvun puolella luonnollinen lisääntyminen oli muuttoliikettä tärkeämpi kasvutekijä. Muutamat luvut havainnollistavat murroskauden väestökehitystä verrattuna muihin jaksoihin: Keskimääräinen kasvu (n. 1000 h. vuodessa) oli vuosina 1870—1900 neljä kertaa suurempi kuin vuosina 1851—1870 ja kaksi kertaa suurempi kuin vuosina 1901—1920, — huolimatta 1900-luvun alun ennätysyntyvyydestä. Kasvusta 70 % tuli muuttovoitosta, joka oli suurimmillaan

²⁴ Kilpi, Suomen ammatissatoimiva väestö ja sen yhteiskunnalliset luokat (1915), s. 5—6. Tämän huomautuksen voi ulottaa myös jo tuolloin ilmestyneeseen Voionmaan Tampereen historiaan, jossa pohdittiin yhteiskunnallisen murroksen syitä, mutta ei demografisten tekijöiden osuutta siinä. Demografiset tekijät näyttävät olleen aikalaisille vaikeasti havaittava asia. Väestö nähtiin luonnollisena vakiona.

Kuvio 6. Tampereen väestömuutokset vuosikymmenittäin 1831—1920

Lähde: Liitetaulukko 6.

1890-luvulla. Tästä muuttovoiton suuruudesta huolimatta oli tärkeätä luonnollisessa lisääntymisessä tapahtunut muutos. 1870-luvun alussa päättyi nälkävuosiin huipentunut kehitys, jolloin väestönkasvu perustui nuoren väen muuttamiseen maalta kaupunkiin. Alko perheellistymisvaihe. Luonnollinen lisääntyminen oli v. 1871—1900 kahdeksankertainen verrattuna edelliseen 30 vuoteen. Se oli suhteellisesti suurempaa kuin aikaisemmin tai myöhemmin. Ratkaisevaa oli kuitenkin määrällinen kasvu.

Alla olevassa kuviossa on esitetty väestön kasvutavan heijastuminen työväestön demografisessa muodostumisessa. Työntekijöiden määrän kasvu kertoo työllisyyden kasvusta, mihin yleensä liittyi voimakas muuttoliike, ja perheenjäsenten määrän kasvu kertoo työväestön luonnollisesta uusiutumisesta.

Työntekijämäärän kasvu seurasi talouden suhdannekehitystä. Siksi vaihtelu oli suurta. Se oli taustatekijä myös työväestön luonnolliselle kasvulle, mutta riippuvuus oli välillistä ja viiveellistä. Avioituminen kasvoi aina hie- man työllisyyden kasvun perässä ja syntyvyys taas sen perässä. Luonnolli- seen lisääntymiseen vaikuttivat myös demografinen rakenne (esim. väestön

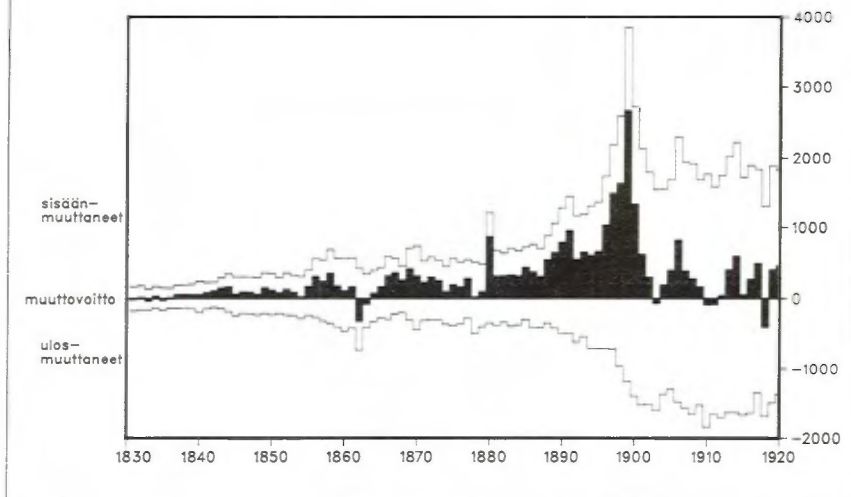
Lähde: Taulukot 10, 20, 35.

ikä ja sukupuoli) sekä demografiset viiveet (esim. 1900-luvun alun naima-ikäisten määrään vaikutti 1880-luvun lasten määrä). Näillä demografisilla tekijöillä alkoi olla merkitystä työväestön kasvulle 1870-luvulta alkaen. Työväestön perheellistumisvaihe kesti noin 40 vuotta, 1870-luvun alusta I maailmansodan aattovuosiin. Vuosien 1901-1910 suuri syntyvyys oli tavallaan 1800-luvun loppuun kuuluva ilmiö, sillä se johtui 1890-luvun nuorten muuttajien avioitumisesta uuden vuosisadan alussa. 1910-luvulla tilanne muuttui kokonaan. Syntyvyys laski jyrkästi. Työllisyys kasvoi taas, mutta enemmistö uusista työntekijöistä oli jo toisen polven tamperelaistyyväväestöä. Tarkana olivat sekä muuttoliikkeen että luonnollisen lisääntymisen huipuaajat. Nämä piirteet riittänevät osoittamaan, että teollistumisen seurauksia ja työväestön muodostumista selitettäessä väestökehityksen jaksottaisuus on otettava huomioon, jotta sen aiheuttamia ilmiöitä ei laitettaisi muiden tekijöiden tiliin. Esimerkiksi työttömyyteen ja muihin sosiaalisiin ongelmiin saattoivat vaikuttaa yhtä paljon työvoiman tarjonnan muutokset (= väestökehitys) kuin työvoiman kysynnän muutokset (= taloudellinen kehitys). Ylipäänsä taloudelliset, väestölliset ja sosiaaliset ilmiöt liittyivät kiinteästi toisiinsa — mutta eivät aina samalla tavalla, mikä on selittämisen kannalta ratkaisevaa. Seuraavissa luvuissa tarkastellaan väestöllisiä tekijöitä lähemmin.

Muuttoliike

Muuttoliike oli se lenkki joka yhdisti talous- ja väestökehityksen. Tampereen ja sen työväestön demografiset erityispiirteet voidaan kaikki yhdistää tavalla tai toisella muuttoliikkeeseen. Muuttoliike vaihteli tarkasti talouskehityksen mukaan: kasvun vuosina väkeä tuli ja lamavuosina meni. Edes 1900-luvun puolen demografisen vakiintumisen aika ei poikennut tästä säännönmukaisuudesta. Muuttoliikkeen vaikutus oli erityisen suuri siksi, että sen mukana ei kulkenut koko väestö, vaan etupäässä nuoret (15—30 vuotiaat) ja heidän joukossaan vielä naiset olivat suuri enemmistö. Muuttoliike synnytti naisenemmistön ja vinoutti väestön rakenteen, josta seurasi »oikutteleva» väestökehitys. Muuttoliikkeen vaikutusten vuoksi Tampereen 1800-luvun väestökehitystä olisi ollut mahdoton ennustaa, jos siihen olisi pyritty. Siksi oli tavallaan sattumasta kiinni osuiko esimerkiksi suuren lapsi-ikäluokan varttuminen yhteen hyvien vai huonojen taloudellisten aikojen kanssa, ts. johtiko se työttömyyteen vai ei. Demografisten säännönmukaisuuksien kannalta muuttoliikkeessä oli oleellista paitsi sen ennustamattomuus myös sen suuri vaihtelu. Vaihtelu oli niin suurta, että muut tekijät jäivät useinkin sen varjoon. Esimerkiksi kuolleisuudella oli väestökehitykseen stabiili vaikutus verrattuna muuttoliikkeeseen. Muuttoliikkeen voisi siten olettaa olleen sosiaalisten ongelmien keskeinen lähde, sillä onhan yleistä, että teollistuvassa agraariyhteiskunnassa kaupungit ovat keränneet laittamilleen liikaa väkeä. Vaikka Suomessa oli 1800-luvun lopulla maaseudun lii-

Kuvio 8. Tampereen muuttoliike vuosittain 1845—1920

Lähde: Liitetaulukko 7.

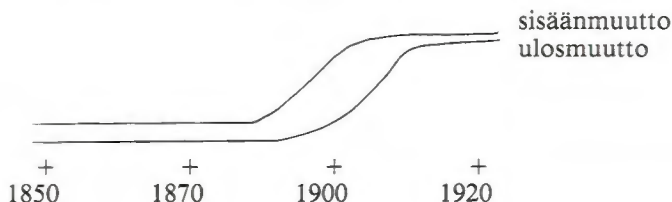
kaväestöongelma, Tampereelle ei suuntautunut paljoakaan ns. liikamuuttoa. Ennen 1870-lukua muuttorajoitukset estivät sen tehokkaasti ja myöhemminkin kaupunkiin tuli väkeä lähinnä vain silloin kun siellä oli työtä. Maaseutu ei pakottanut tilattomia muuttamaan kaupunkiin työn etsintään. Liikamuutosta on merkkejä 1870-luvun lopusta ja 1880-luvun alusta sekä lamavuosilta, jolloin muuttoliike ei pysähtynyt yhtä nopeasti kuin työt lopuivat (luku 2.2.).

Kuviossa 8 on esitetty Tampereen muuttoliikkeen määrä vuosittain. Siitä käy ilmi edellä todettu yhteys muihin muutoksiin (kuviot 2, 7, 10—13, 21). Edelleen kuvio osoittaa, että kaupunkiin muuttaminen ja sieltä pois muuttaminen vaihtelivat eri tavalla (luvut liitetaulukossa 7).

Kaupunkiin muuttamisessa erottuu neljä erilaista vaihetta: 1870-luvun alkuun asti muuttaminen oli suhteellisesti vilkkaampaa kuin myöhemmin ja se vaihteli tarkasti tehtaiden työvoiman kysynnän mukaan. Tässä oli kyse välittömästä työvoiman rekrytoinnista. 1870- ja 1880-luvuilla tehtaات eivät kasvaneet ja muuttaminen vähentyi suhteellisesti puoleen aikaisemmasta.²⁵

²⁵ Vuoden 1880 suuri kaupunkiin muuttaneiden määrä johtui muuttorajoitusten lieventymisestä (Asetus muuttamisesta 17.3. 1879, § 1—2), jolloin monet aikaisemmin kaupunkiin muuttaneet vasta virallisesti siirtyivät Tampereen seurakuntaan. Näissä jälkikäteen haetuissa muuttotodistuksissa oli ammittina yleensä »entinen» renki, piika, jne., — Tampereen seurakun-

1880-luvun lopussa oli lyhyt nousukausi, mutta vasta 1890-luku toi varsinaisen ryntäyksen kaupunkiin. Yhtenä vuonna 1899 muuttajia oli lähes 4.000. Kaupungin kasvaneen asukasmäärän vuoksi suhteellinen muuttovilkkaus (mobiliteetti) ei voinut nousta enää ennätyslukemiin, mutta määrällisesti 1890-luvun jälkipuoli oli ainutlaatuista aikaa Tampereen historiassa. 1900-luvun alun uusi piirre oli kaupunkiin muuttamisen pysyvä vähentyminen. Murroskauden (1870—1900) sisäänmuuton keskeinen piirre oli muuttajien määrän jatkuva kasvu, joka erottuu aikaisemman ja myöhemmän ajan tasaisuudesta, kuten yksinkertaistettu käyrä osoittaa.

Ulosmuutto eli kaupungista pois muuttaminen vaikutti omalta osaltaan muuttoliikkeen nettotulokseen eli muuttovoittoon. Ulosmuuton vaihtelua aiheuttivat lamakaudet talouselämässä eli työllisyyden vähentyminen, vilkkaan sisäänmuuton vastavaikutus eli liikamuutto sekä väestön ikärakenne. Jos aikuistuva ikäluokka oli liian suuri, osa muutti muualle työhön, lähinnä etelään. Ensin mainittuja tapauksia edusti selvimmin puuvillapulan aika. Tällöin tosin kaupunki ei kärsinyt todellista muuttotappiota, koska muuttajista suuri osa muutti vain kosken toiselle rannalle Messukylän puolelle ja koska maaseudulta sinne muuttaneet olisi myös oikein laskea kaupunkiin muuttaneisiin.²⁶ Joka tapauksessa tuolloin kaupunki ei poikkeuksellisesti saanut myöskään muuttovoittoa. Myöhemmin poismuuttaneiden määrässä ei ollut mainittavia vuosittaisia heilahteluja. Sen sijaan 1870-luvulla poismuuttaneiden määrä nousi pysyvästi uudelle tasolle. Siihen vaikutti eniten ns. läpimuutto. Ihmiset muuttivat pohjoisesta Tampereelle ja jatkoivat pian eteenpäin etelään. Nousukausi toi mukanaan tavallista enemmän väkeä, jolla ei ollut ehkä aikomustakaan jäädä Tampereelle. Asuntopulan paheneminen edisti läpimuuttoa. 1900-luvun alkuvuosien lama työnsi Tampereelta pois sekä juuri tulleita että kaupungin omia lapsia.²⁷ 1900-luvun puolen jatkuvasti korkea poismuuttaneiden määrä oli rakenteellista. 1800-luvun lopun suurentuneet lapsi-ikäluokat aikuistuivat tällöin ja työ-

taan saapuneet muuttoatestit v. 1880 verrattuna aikaisempien ja seuraavien vuosien atesteihin.

²⁶ Tampereen ja Messukylän muuttaneiden luettelot: vuonna 1862 kosken yli siirtyneitä oli 242 henkeä.

²⁷ 1900-luvun alun lamavuosina väkeä muutti pois myös väliaikaisella työkirjalla. Jos he jäivät toiselle paikkakunnalle, heidät merkittiin poismuuttaneiden luetteloon todellista muuttoa myöhemmin. — Kuusi, Talvityöttömyys, s. 69.

paikkojen määrä kaupungissa kasvoi hitaasti, vuosina 1901—1910 ei lainkaan. 1900-luvun puolella Tampereelle oli syntynyt siten »suhteellista liikaväestöä» kuten maaseudullekin. Sen sijaan vuosien 1871—1900 tilanne oli toinen. Tuolloin poismuuttaminen ei lisääntynyt samassa suhteessa kuin sisäänmuutto tai kuin väestörakenne olisi edellyttänyt. Poismuuttaminen oli tuolloin suhteellisesti vähäisempää kuin muulloin. Edes taloudellisesti heikoilla 1870- ja 1880-luvuilla väki ei lähtenyt pois vaan jäi kaupunkiin. Poismuutossa oli edellisen kuvion mukainen viive verrattuna sisäänmuuttoon. Siten tuon ajan poikkeuksellisen suuri muuttovoitto ja väestönkasvu johtuivat myös poikkeuksellisen vähäisestä poismuutosta. Miksi kävi näin? Poismuuton vähäisyyden syyt olivat muualla kuin Tampereella. Ei ollut minne mennä. Maaseudulla liikaväestöongelma kärjistyi juuri tällöin,²⁸ eikä maineikas sahateollisuuden läpimurto merkinnyt vielä tuolloin suurten teollisuuskeskusten syntyä, jonne esim. tamperelaiset olisivat voineet muuttaa. Nopeimmin kasvaneet kaupungit Helsinki ja Viipuri vetivät väkeä lähempää kuin Pohjois-Hämeestä. Kaukomuutto oli vasta 1890-luvun ilmiö.²⁹

Muuttovoiton vaihtelu oli suurempi kuin sisään- tai ulosmuuton, koska siihen vaikutti kaksi tekijää. Tampereen saama muuttovoitto osui tarkalleen yksiin teollisuuden työvoimakysynnän kanssa (vrt. kuviot 2 ja 8). Vaikka Tampereella tehtiin paljon muutakin työtä kuin tehdastyötä, riippui muuttoliike juuri tehtaista, koska niissä työntekijämäärä vaihteli eniten. Muuttovoiton vaihtelun avulla Tampereen muuttoliikkeen määrällisestä kehityksestä voidaan esittää seuraava yhteenveto:

1. 1840- ja 1850-luvuilla suhteellinen muuttovoitto oli suuri (39—40 promillea keskväkiluvusta) ja se johtui lähinnä yhden tehtaan vetovoimasta.

2. 1860-luku oli poikkeuksien vuosikymmen. Puuvillapula pysäytti ensin muuttovoiton, mutta nälkävuosien erityisoloissa kaupunkiin muutti tavallista enemmän väkeä. Vuosikymmenen keskimääräinen muuttovoitto oli 28 ‰.

3. 1870-luvun alusta muuttovoiton absoluuttinen määrä oli tasaisesti nouseva 1890-luvun puoliväliin. Suhteellinen muuttovoitto oli aikaisempaa vähäisempi (25 ‰). Väestön pysyvyyden kasvusta kertoo, että muuttovoiton osuus kokonaismobiliteetista lisääntyi (liitetaulukko 6).

4. 1890-luku oli poikkeuksellinen Tampereen historiassa (vaikkapa vuoteen 1985 asti). Sekä absoluuttinen että suhteellinen muuttovoitto olivat ennätykselliset, edellinen vuosikymmenen aikana 11.000 henkeä ja jälkimmäinen 42 promillea. Väestön pysyvyyskin oli suurimmillaan.

5. 1900-luvun kaksi ensimmäistä vuosikymmentä poikkivat täysin aikaisemmasta. Koko muuttoliikkeen luonne muuttui: väkeä tuli ja meni määrällisesti paljon, vuosivaihtelut olivat suuria ja nopeita, mutta muuttovoitto jäi pieneksi. Suhteellinen muuttovoitto romahti 6 promilleen. Muut-

²⁸ MUULI-aineisto, maaseudun otokset, — Haapala, Maaseudun liikaväestöongelman syntyminen, taulukko 1, s. 297.

²⁹ Lento, Maassamuutto ja siihen vaikuttaneet tekijät, s. 55—70, taulu V.

tolliike heijasti edelleen teollisuuden kasvun vaihtelua, mutta ei ollut enää entisenlainen määräävä tekijä kaupungin kokonaiskasvussa, kuten ei suurteollisuuskään.

Muuttoalueet

Muuttoliikkeessä oli yleisenä suuntauksena muuttoalueen laajeneminen sekä tulomuutossa että poismuutossa. Tämän muuttoalueen laajenemisen syynä ei ollut ensisijaisesti kulkuyhteyksien paraneminen, vaikka silläkin oli merkityksensä. Sama ilmiö nimittäin todettiin jo edellä tehtaalaisten kohdalla ajalta, jolloin ei ollut rautateitä. Kaupunki imi ensin liikkaväestöä naapuripitäjistä ja sen jälkeen yhä kauempaa muuttajien määrän kasvaessa. Tampereen koko väestön osalta muutosta kuvaa liitetaulukko 8 (tamperealaisten syntymäpaikat) ja työväestön osalta taulukko 25.

Muuttoalue ei tulomuutossa laajentunut suoraviivaisesti, vaan ns. suhdannemuutto aina jyrkensi trendiä ja hiljaisina aikoina muuttoalue supistui. Suuren muuton vuosina naapurikuntien osuus vähentyi — taulukossa 25 vuoden 1870 otos edustaa tällaista vaihetta — ja muun lähiseudun osuus kasvoi. Tampereen kohdalla oli erikoista, että tällöin lisääntyi muutto varsinkin kaupungin länsipuolelta. Tämän selittää se, että länsipuoli oli kehittyvämpi aluetta kuin itäpuoli. Siellä liikkuvuus oli ylipäänsä vähäisempää. Kokemaenjoen seutu tarjosi miehille metsä- ja uittotöitä. Länsipuoli oli Tampereen reservialuetta kuten muutkin Hämeen reuna-alueet.

Taulukko 25. Tampereen nuoren työväestön syntymäpaikat vuosina 1850, 1870, 1890 ja 1910.

syntymäpaikka	1850	1870	1890	1910
Tampere	18.1	14.9	20.7	28.2
naapurikunnat	47.4	34.3	37.1	16.4
muu Häme	19.0	21.1	23.6	24.2
Itä-Satakunta	11.2	18.9	7.2	11.0
muu Satakunta ja Varsinais-Suomi	0.9	4.0	2.1	5.1
Uusimaa	0.9	0.6	2.9	1.9
Pohjanmaa	2.6	5.1	2.1	3.0
Keski-Suomi		0.6	2.9	5.6
Pohjois-Suomi				0.5
Itä-Suomi		0.6	0.8	3.0
ulkomaat			0.4	1.1
yhteensä (%)	100.0	100.0	100.0	100.0
N	116	175	237	372

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere. Aluerajoista ks. kartta, kuvio 9 ja liite 23.

Kaupungin itäpuoli naapurikuntien kanssa taas muodosti vakituisen muuttoalueen, josta tultiin jatkuvasti. Tämä oli »normaalimuuttoa». Sellaista oli myös Tampereen ja Helsingin välinen muuttoliike. Muu kaukokuutto oli sen sijaan suhdannemuuttoa, joka keskittyi nousukausiin, kuten 1890-lukuun. Kuten kuvio ja taulukot osoittavat kaukokuutolla ei ollut Tampereelle mainittavaa merkitystä väestönkasvun kannalta kuin 1890-luvun jälkipuoliskolla. 1890-luvun nettomuutosta noin 35 % tuli kauempaa kuin 100 km:n säteeltä. 1900-luvun alussa kaukokuuttajia lähti taas Tampereelta pois enemmän kuin uusia tuli tilalle. Tällaisen läpijuoksun suorittivat vuosisadanvaihteessa pohjalaiset ja itäsuomalaiset. Tampere pysyi koko tutkimusajan hyvin hämäläisenä kaupunkina, vaikka toisen polven tamperelaisia ei ollut paljoa. Vuonna 1920 noin neljäsosa aikuisväestöstä oli syntynyt kauempana kuin 100 km:n päässä Tampereelta.

Tampereen rooli muuttoliikkeessä muuttui vuosisadanvaihteessa. Siihen asti se oli korostuneesti lähiseudun väkeä kokoava keskus. 1900-luvun puolella se oli yksi lenkki tai etappi koko maan muuttoliikkeessä. Läpimuutto yleistyi, tamperelaiset muuttivat itse aikaisempaa enemmän pois ja lähiseudun maalaiset muuttivat muuallekin kuin Tampereelle. Viimeksi mainittua suuntausta kuvaa Kangasala, mistä muutettiin Tampereelle enemmän kuin mistään muusta pitäjästä. Siellä 1850-luvun nuorista 67 % pysyi kotipitäjässä koko ikänsä, mutta 1890-luvun ja 1900-luvun alun nuorista enää 51 %. Lähimaaseudulle muuttaneiden osuus pysyi koko ajan noin 20 prosentissa. Tampereelle muuttaneiden osuus kasvoi 1800-luvun ajan ollen 1890-luvulla 19 %, mutta kääntyi 1900-luvun alussa laskuun. Sen sijaan muualle Suomeen ja ulkomaille muuttaneiden osuus nousi 1850-luvun kolmesta prosentista viiteentoista.³⁰ Yleisemminkin voidaan todeta, että Hämeen maaseudun muuttotappio suuntautui 1800-luvun puolella etupäässä Tampereelle, mutta ei enää 1900-luvun kahden ensimmäisen vuosikymmenen aikana.³¹

Kaupungista poismuuttaminen oli sekin vilkasta. Ennen 1890-lukua noin 40 % aikuistyöväestöstä muutti elämänsä aikana pois kaupungista ja sen jälkeen lähes joka toinen. Muuttoalue laajeni jatkuvasti, kuten taulukko 26 osoittaa.

Jos tarkastellaan poismuuttaneiden määriä, kaikkiin kaupunkeihin muuttaminen lisääntyi jatkuvasti. Varsinkin Helsinkiin ja Viipuriin, jonkin verran myös Pietariin, muutti piikoja. Käsityöläisten muuttokohde oli tavallista useammin Turku, varsinkin ennen 1870-lukua. Tehdastyöväki taas muutti lähiseudun uusille teollisuuspaikkakunnille, Nokialle, Valkeakoskelle, Mänttään, Akaaseen, 1900-luvun puolella myös Lahteen ja Riihimäelle. Paluumuutto läheiselle maaseudulle maatyöväkeen oli vähäistä, vaikka jotkut saattoivat kulkea kotiseudun ja Tampereen välin moneen kertaan. 1900-luvun alkuvuosina oli Tampereellakin laman vuoksi lyhytaikainen innostus Amerikkaan. Vuosina 1902—1904 toistatuhatta tamperelaista otti pas-

³⁰ MUULI-aineisto, Kangasalan otokset 1850—1890. N = 300.

³¹ Liitetaulukko 8; Jutikkala, Väestö teollistumisen alkuvaiheessa, s. 19.

Taulukko 26. Tampereen työväestön viimeiset asuinpaikat. Otos: nuori väestö vuosilta 1850, 1870, 1890, 1910.

viimeinen asuinpaikka	1850	1870	1890	1910
Tampere	54.3	65.1	49.8	51.6
naapurikunnat	11.2	8.6	6.3	8.1
muu Häme	10.3	6.3	7.2	8.9
Itä-Satakunta muu Satakunta ja Varsinais-Suomi	1.7	1.7	2.5	1.1
Uusimaa	10.3	1.7	6.7	4.3
Pohjanmaa	6.0	5.1	10.1	12.6
Keski-Suomi	2.6	1.1	5.1	4.6
Pohjois-Suomi	0.9	2.9	1.3	0.9
Itä-Suomi			0.4	0.5
ulkomaat	2.6	4.6	6.8	5.1
		2.9	3.8	2.4
yhteensä (%)	100.0	100.0	100.0	100.0
N	116	175	237	372

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere. Aluerajoista ks. kartta, kuvio 9 ja liite 23.

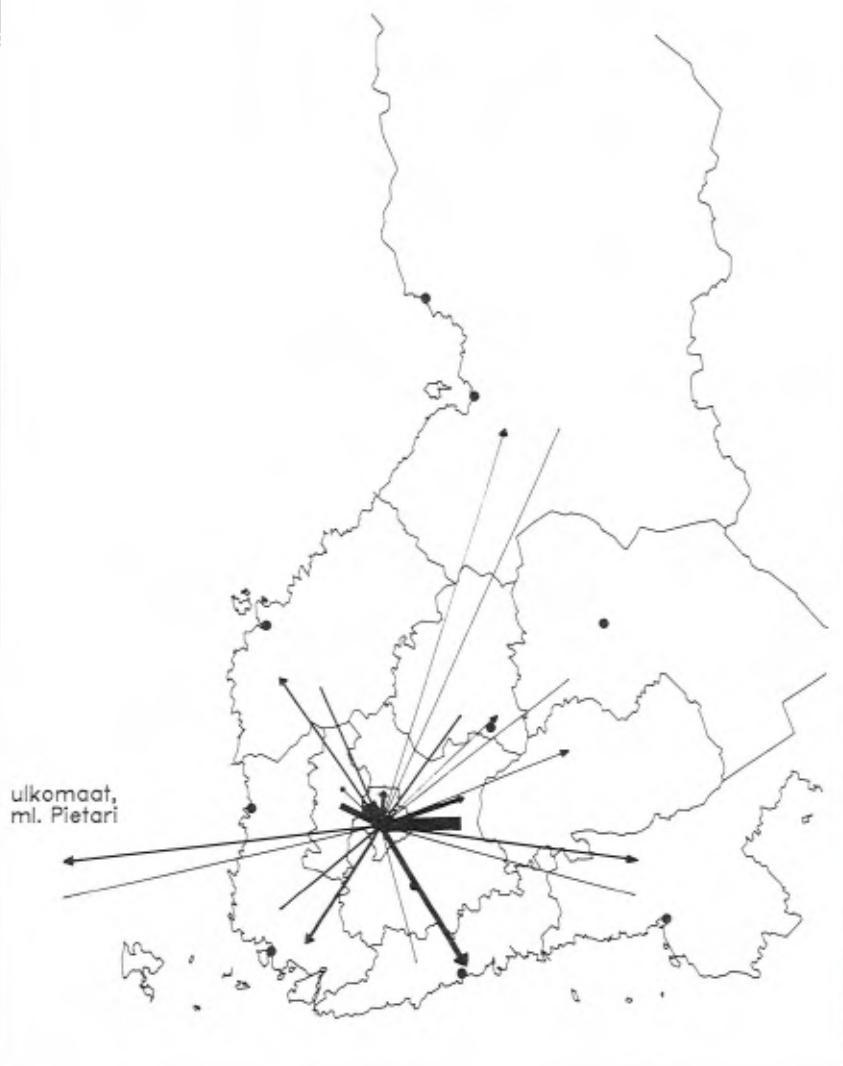
sin Amerikkaan ja ennen I maailmansotaa oli näitä kertynyt yhteensä 2961 henkeä. Tamperelaistyöväestöstä päätyi ulkomaille noin 3 % 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa. Siirtolaisuus oli Tampereelta vähäistä verrattuna Pohjanmaan maalaisväestön siirtolaisuuteen.³² Tampereelta muuton suuntautumisessa ei näy erityisiä tamperelaisia syitä, vaan ihmiset muuttivat sinne missä kulloinkin oli työtä tarjolla. Poismuuton suuntautuminen kertoo siten tamperelaisten vaihtoehtoista. Yhteenvetona muuttoalueista on oheinen kartta (kuvio 9), joka kertoo työväestön tulo- ja menosuunnat koko tutkimusjakson keskiarvona.³³

Tampereelta poismuuttaminen jakaantui selvästi laajemmalle alueelle kuin tulomuutto. Se ilmaisee Tampereen muuttoliikkeen luonteen. Tulijat olivat hyvin nuoria työpaikan hakijoita, lähtijät hieman vanhempia työpaikan vaihtajia. Tämä oli yleinen kaava kaupunkien muuttoliikkeessä. Koko maan muuttoliikkeessä Tampere oli paitsi ympäristönsä väen kokoaja myös etappi muuttoliikkeessä pohjoisesta etelään, maaseudulta teollistuvaan Suomeen.

³² Tampereen seurakunnan Amerikkaan muuttaneiden luettelo v. 1902—1904; Kero, Migration from Finland to North America, s. 221. Siirtolaisia oli v. 1870—1914 2.3 promillea väestöstä. Pohjanmaan maaseudulla, mistä monet tamperelaissiirtolaiset tulivat, osuus väestöstä oli viisinkertainen. — Emt., s. 227—229.

³³ MUULI-aineisto, Tampere. Kaikki otokset on laskettu tässä suoraan yhteen. Otoksoon määrittymisestä ks. liite Lähteet.

Kuvio 9. Tampereen työväestön muuttoalueet
v. 1850—1920

Lähde: Taulukot 25 ja 26.

Muuttajat

Muuttajien pääpiirteet voi päätellä jo edellä esitetystä. Tulijoissa oli selvä naisenemmistö 1850-luvulta alkaen. Naisenemmistö oli suurimmillaan 1860-luvun jälkipuoliskolla, jolloin tulijoissa oli 63 % enemmän naisia kuin miehiä eli naisten osuus oli 62 %. Naisenemmistö vaihteli eri alojen työllisyyden mukaan. Kun 1890-luvulla tekstiiliteollisuuden ohella myös metalliteollisuus ja rakennustyö laajenivat huomattavasti, muuttajissa oli »vain» 28 % enemmän naisia kuin miehiä eli 56 %. 1900-luvun puolella naisenemmistö kasvoi, kun miestyövoimaa ei tarvittu yhtä paljon kuin aikaisemmin. Naisten osuus muuttovoitosta oli em. lukuja suurempi, koska miehet muuttivat naisia useammin pois kaupungista. Tosin tämä vaihteli ikäluokkien mukaan ja määrällisesti naisia muutti enemmän pois kuin miehiä. Naisia muutti tavallista enemmän pois 1910-luvulla Helsingin vetovoiman vuoksi. Miehiä lähti taas tavallista enemmän 1900-luvun alun lamavuosina. Tyypillinen naismuuttaja oli piika ja miehistä käsityöntekijä ja sekatyöläinen. Tätä eroa voisi yleistää niin, että miesten poismuuttoa hallitsivat ns. työntekijät ja naisten poismuuttoa ns. vetotekijät.³⁴

Muuttajien ikärakennetta ja vaikutusta väestön ikärakenteeseen ja kasvuun kuvaa liitetaulukko 9. Kaupungin väkeä kasvatti syntyvyyden ohella pääasiassa 16—25 vuotiain muuttoliike. 1860-luvulla ja 1900-luvun puolella tämä ikäluokka vastasi yksin aikuisväestön lisääntymisestä. 1880- ja 1890-luvun tulokset näyttäisivät olevan ristiriidassa muuttoliikkeen kasvun kanssa. Nuorten osuus väestönkasvusta oli 1890-luvulla pienimmillään siksi, että juuri 1880-luvulta alkaen muuttajien ikärakenne monipuolistui. Muuttajissa oli perheellisiä, jotka toivat mukanaan lapsia. Vuoden 1890 nuoresta työväestä neljäsosa oli muuttanut kaupunkiin vanhempiensa mukana ja vuoden 1910 työntekijöistä 30 %, kun aikaisemmin osuus oli ollut alle 10 %. Muuttajien perheellistyminen johtui työvoiman kysynnän muutoksista ja maaseudun työttömyyden vahvistumisesta. Nämä syyt toivat kaupunkiin maaseudun itsellisperheitä, kun aikaisemmin tulijat olivat olleet perheiden lapsia, useimmin esikoisia.³⁵

Kaupungista muutettiin myös pois nuorena. Poismuuttaneiden työntekijöiden keski-ikä oli 29 vuotta. Se vaihteli kuitenkin ajan mukaan. Alhaisin (26.6) se oli 1850- ja 1860-luvuilla, jolloin joukossa oli paljon käsityöoppilaita. Korkein se oli 1890-luvulla, jolloin ei ollut syytä lähteä pois kaupungista. Poismuuttoaikaa säätelivät työtilanne ja ikäluokan koko. Mainittu keski-ikä on sikäli harhaanjohtava, että sitä nostaa pieni vanhana muuttaneiden joukko. Niistä työntekijöistä, jotka muuttivat pois, kolmeneljäsosaa lähti alle 30-vuotiaana.³⁶

Kaupunkiin muuttajien taustasta ei löydy poikkeustekijöitä (kuten orpous, vanhempien sairaus, avioton syntyperä, rikollisuus, sisarusten määrä, sosiaa-

³⁴ Tampereen seurakunnan väkilukutaulut ja muuttaneiden luettelot.

³⁵ MUULI-aineisto, Tampere. N = 699.

³⁶ Sama. N = 404.

lisen aseman jyrkät muutokset), jotka selittäisivät muuttajien valikoitumista muutoin kuin yksittäistapauksissa. Ainakaan MUULI-aineiston keskiarvoanalyysi ei paljasta tällaisia riippuvuuksia. Muuttajien valikoitumisen määrasivät Tampereella tarvittavan työvoiman laatu ja toimeentulomahdollisuudet maaseudulla. Tilattomat olivat tulijoissa tietenkin yliedustettuina. Tämän kertoo lähemmin taulukko.

Taulukko 27. Tampereelle yksin muuttaneen nuoren työväestön aikaisempi ammattiryhmä. Otos: vuosien 1850, 1870, 1890 ja 1910 nuori työväestö.

ammatti	1850	1870	1890	1910	\bar{x}
tuntematon	4.3	5.9	2.2	14.6	6.8
ammattiton		0.7	2.2	1.1	1.0
talollinen	9.8	10.3	11.0	2.4	8.4
torppari	5.5	17.7	19.8	14.6	14.4
palkollinen	42.4	27.9	27.2	10.3	27.0
itsellinen	21.7	12.5	14.7	29.7	19.7
johtaja, kauppias, virkailija		1.5	1.5	1.9	1.2
käsityöläinen	4.4	4.4	5.9	4.4	4.8
työntekijä	11.9	19.1	15.5	21.0	16.9
yhteensä (%)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N	92	136	136	205	569

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere. *Huom.* Edellinen ammattiryhmä on huoltajan tai puolison ammatti, jos omaa ammattia ei ollut. Työntekijöiden luokassa ovat myös maaseudun työntekijät, jotka eivät toimineet maataloudessa.

Tampereelle tulleesta nuoresta työväestöstä kaksikolmasosaa oli maaseudun tilattomia. Tilattomien eri ryhmien koko vaihteli maaseudun rakennemuutoksen ja tuloalueen mukaan. Renkien ja piikojen osuus laski ja itselisten eli päivätyöläisten osuus nousi. Muut pääpiirteet olivat talollisväestön, so. heidän lastensa, muuttamisen vähentyminen 1900-luvun puolella ja muiden kaupunkien työväestön osuuden kasvu.³⁷

Kaupungista poismuuttamiseen liittyy useampiakin valikoivia tekijöitä. Yksi niistä oli varsin ristiriitainen, nimittäin naisille oli Tampereella työtä paremmin kuin miehille, mutta miesten puutteen vuoksi puolisoa oli vaikea saada. Tämä lisäsi naisten muuttohaluja. Toinen tekijä oli kotipaikka. Tampereella ja naapurikunnissa syntyneet jäivät kaupunkiin muita useammin. Lähtöherkkyys oli sitä suurempi mitä kauempaa henkilö oli tullut. Tausta vaikutti myös uuden muuton kohteenvalintaan, esim. pohjalaiset muutti-

³⁷ MUULI-aineisto, maaseutu. Sosiaalinen tausta rakennetekijänä ks. luku 3.1.

vat muita useammin takaisin Pohjanmaalle, mutta tämä kaikissa ilmansuunnissa havaittava riippuvuus oli niin lievä, että se ei selitä yleisemmin poismuuton kohteita. Esimerkiksi Helsinki oli yleisin muuttokohde, mutta sinne muuttajista vain yksi prosentti oli aikaisemmin tullut Helsingistä. Samaten Pohjanmaalle muuttaneissa oli enemmän tamperelaissyntyisiä kuin pohjalaisia.

Työväestön alueellisen liikkuvuuden luonnetta kuvaa seuraava ristiintaulukointi, josta erottuu erilaisen liikkuvuuden yleisyys. Taulukon summa (100) on aikuistyöväestön kokonaismäärä, keskimäärä ajalta 1850—1920.

Taulukko 28. Tampereen työväestön syntymäpaikka ja viimeinen asuinpaikka. Otot: vuosien 1850, 1870, 1890 ja 1910 nuori työväestö.

viimeinen asuinpaikka	syntymäpaikka				yhteensä (%)
	Tampere	lähiseutu	muu Suomi	ulkomaat	
Tampere	14.1	34.3	5.4	0.2	54.1
lähiseutu	2.6	13.6	1.7	0.1	17.9
muu Suomi	5.2	14.8	5.3	0.1	25.4
ulkomaat	0.4	1.0	1.0	0.1	2.6
yhteensä (%)	22.3	63.7	13.4	0.6	100.0
N = 900					

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere. Otokset on laskettu suoraan yhteen. Aluerajat ks. liite, Lähteet.

Ensimmäinen tärkeä piirre on liikkuvuuden suuruus. Vain joka seitsemäs työntekijä oli ikänsä tamperelainen. Yleisin tapaus (34 %) oli lähiseudulta tullut ja Tampereelle jäänyt työntekijä. Tämä hämäläis-satakuntalainen joukko oli puolet koko työväestöstä ja 90 % Tampereelle jääneestä työväestöstä. Lopputulos oli siten pysyvyyttä korostava, mutta huomattakoon, että tämä lopputulos on vain abstraktio, sillä väestö muuttui koko ajan. Toiseksi yleisin tapaus (30 %) työväestössä oli lähiseudulta tullut työntekijä, joka oltuaan Tampereella jonkun aikaa muutti pois. Tampereella käyneiden »etappimuuttajien» osuus työväestössä oli kaikkiaan 38 %. Kaukomuuttajia oli näissä kuitenkin melko vähän (6 %). Vähäistä oli myös paluumuutto kotiseudulle, vaikka sen voisi olettaa yleiseksi huonoina aikoina tai kaupungissa viihtymättömyyden vuoksi. Tämän kaunokirjallisuuden suosiman teeman mukaan eläjiä oli tamperelaistyöväestöstä kuitenkin vain muutama prosentti. Takaisin lähiseudulle muuttaneet nimittäin palasivat harvoin kotikylään. He muuttivat läheiseudun teollisuuspaikkakunnille tai suuriin kartanoihin.

Tamperelainen erityispiirre oli naisten miehiä suurempi liikkuvuus.³⁸ Tämä johtui tehtaista ja näkyi siten, että Tampereella syntyneiden osuus oli miesten joukossa kaksinkertainen (32 %) ja Tampereella ikänsä pysyneiden osuus kolmanneksen suurempi (18 %) kuin naisten joukossa. Tehtaiden tarvitsemat »ylimääräiset» naiset tulivat pääosin lähiseudulta. Toisaalta miehet muuttivat hieman useammin pois kaupungista, varsinkin tamperelaissyntyiset miehet. Ulkomaille muutti kuitenkin määrällisesti kaksi kertaa enemmän naisia kuin miehiä.

Syntyvyyden kasvu ja sen syyt

Hedelmällisyys

Tampereen väestön luonnollinen lisääntyminen oli 1870-luvulta vuoteen 1910 asti poikkeuksellisen suurta. Yhtä suureen syntyvyyteen päästiin uudelleen vasta toisen maailmansodan jälkeisinä poikkeusvuosina.³⁹ Oheinen kuvio kertoo havainnollisesti syntyneiden (ja kuolleiden) määrän kasvun 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun puolella tapahtuneen käänteen. Yksinkertaisuudessaan kuva näyttäisi kertovan, että ensin lapsia tehtiin enemmän ja sitten vähemmän. Tosiasiassa syntyvyyden kasvun syyt olivat moninaiset ja kun puhutaan luonnollisesta lisääntymisestä, joka jaksottui samalla tavalla kuin syntyvyys on selittäjäksi otettava myös kuolleisuuden vaihtelu.

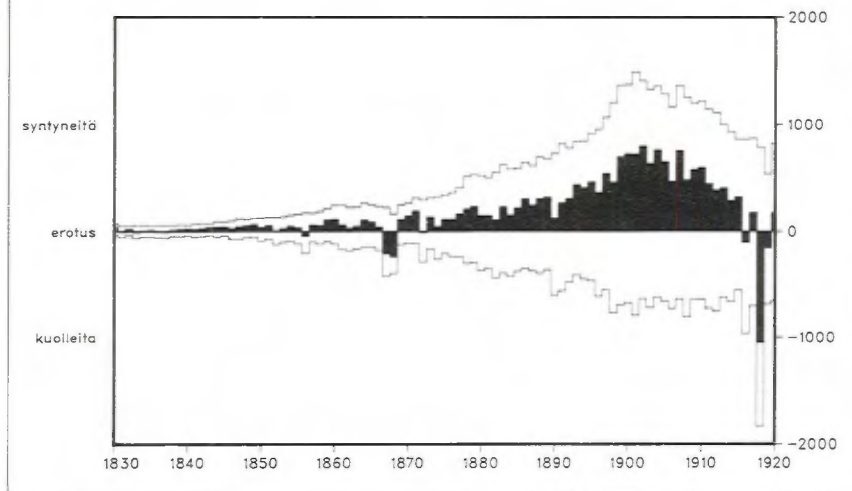
Syntyvyyden kasvu johtui noina vuosina paitsi kaupungin yleisestä kasvusta myös tietyistä rakenteellisista tekijöistä. Koska Tampere oli nuorten ihmisten kaupunki, oli asukaslukuun verrattu eli suhteellinen syntyvyys korkeampi kuin esimerkiksi Hämeen maaseudulla tai monissa muissa kaupungeissa. Koko maan keskitasoon verrattuna Tampereella syntyi v. 1871—1900 asukasta kohti 9 % enemmän lapsia. Kaupunkien keskitasoon eroa oli 31 %. Tämä ei ollut kuitenkaan näiden vuosien erikoisuus, sillä tämä ero oli jo aikaisemminkin.⁴⁰ Suuri syntyvyys jatkui Tampereella noin vuoteen 1910 asti 1890-luvun muuttoliikkeen seurauksena. Nämä luvut antavat kuvan suurten lapsiperheiden kaupungista, mutta tämä on näköharha, sillä jos syntyvyyttä verrataan hedelmällisten naisten määrään, Tampere erottuu sekä maaseudusta että muista kaupungeista vähäisen syntyvyyden paikkakuntana. Hedelmällisyydessä ei ollut selvää trendiä, mutta vuosivaihtelu oli suurta. Ennen 1860-luvun nälkävuosia hedelmällisyysluku eli syntyneiden määrä tuhatta 15—49 vuotiasta naista kohti oli yhtä suuri kuin nälkävuosien jälkeen.

³⁸ Naisten liikkuvuus on perinteisesti oletettu vähäiseksi, koska naisilla ei ollut useinkaan omaa ammattia, mutta osaltaan kysymys on myös siitä, että naisia ei ole liikkuvuustutkimuksissa edes käsitelty, mitä on perusteltu lähdeongelmilla, työekonomialla ja oman ammatin puuttumisella.

³⁹ TTV 1980—1981, s. 43.

⁴⁰ Strömmer, Väestöllinen muuntuminen Suomessa, liitetilasto V.

Kuvio 10. Syntyneet, kuolleet ja väestön luonnollinen lisäys Tampereella vuosittain 1831—1920

Lähde: Liitetaulukko 7.

Mainittava nousu oli 1890-luvulla, mutta sen jälkeen alkoi selvä lasku. Yleinen hedelmällisyysluku oli vuosikymmenittäin seuraava:

1831—1840	113
1841—1850	113
1851—1860	107
1861—1870	95
1871—1880	104
1881—1890	112
1891—1900	120
1901—1910	104
1911—1920	59

Nämä luvut olivat keskimäärin noin kolmanneksen pienemmät kuin vastaavat Hämeen maaseudulla.⁴¹ Tämä ero ja hedelmällisyyslukujen suuri vuosivaihtelu johtuivat naimattomien naisten suuresta osuudesta ja naisten vilkkaasta muuttoliikkeestä. Toisin sanoen tiettyinä vuosina kaupunkiin

⁴¹ Tudeer, Hämeen läänin väestön lisääntyminen, s. 221. Tudeer on laskenut hedelmällisyyden 20—45 vuotiaista naisista. Tämä laskutapa antaisi Tampereella vähäisemmän vaihtelun kuin nykyään käytössä oleva rajausta 15—49 vuotiaisiin naisiin.

muutti paljon naimattomia naisia, jotka eivät saaneet lapsia. Tällöin hedelmällisyys laski. Se nousi kun naiset avioituivat — jos nuoria naisia ei tullut vastaavasti tilalle. Näin ollen syntyvyys- ja hedelmällisyyslukujen vaihtelu ei ennen 1900-lukua heijastanut sukupuolikäyttäytymisen muutoksia, vaan yksinkertaisesti avioituneiden naisten määrän muutoksia. Tätä päätelmää vahvistavat ikäryhmittäiset hedelmällisyysluvut (liitetaulukko 10). Ne vaihtelivat muuttoliikkeen ja sen viiveen mukaan. 1890-luvun hedelmällisyyden kasvu oli sikäli poikkeuksellinen, että se liittyi yhteen nuorten naisten määrän kasvun kanssa. Tällöin naisten vilkas muuttaminen kaupunkiin ja toisen polven tamperelaisnuorten määrän kasvu johtivat runsaisiin avioliittoihin, suureen esikoissyntyvyyteen ja siten hedelmällisyyden nousuun. Aikaisemmin muuttoliikkeen vilkastuminen oli merkinnyt hedelmällisyyden laskua. Toinen uusi piirre oli, että nimenomaisesti esikoissyntyvyys alkoi säädellä kokonaissyntyvyyden muutoksia. Vanhemmissa ikäluokissa alettiin rajoittaa syntyvyyttä ja niissä alkoi tehtaiden vaikutuksesta olla paljon naimattomia naisia. Viimeksi mainitusta syystä yli 30-vuotiaiden hedelmällisyys laski 1870-luvulta alkaen. Ikävakioitu aviollinen hedelmällisyys oli lähes samalla tasolla noin vuoteen 1910 asti, jolloin se alkoi jyrkästi laskea syntyvyyden säännöstelyn seurauksena. Eli: syntyvyyden lisääntymisen taustalla eivät olleet perhe-elämän tai muut elintapojen muutokset, vaan perheiden lisääntyminen.⁴²

Perheellistyminen

Työväestön perheellistymistä osoittavat tiedot siitä miten suuri osa kustakin ikäluokasta avioitui Tampereella. MUULI-otoksissa osuudet olivat seuraavat. Kukin otos kattaa ao. vuoden 20—24-vuotiaat tamperelaiset.

otos	miehet (%)	naiset (%)
1850	52	55
1870	69	50
1890	58	59
1910	47	39

Tampereella avioituneiden ja myös Tampereelle jääneiden osuus oli suurin ikäluokissa, jotka olivat ns. parhaassa työiässä 1880- ja 1890-luvuilla. Vaikka naimattomuus yleistyi 1890-luvulta alkaen, perheiden määrä kasvoi nopeasti. Kun kaupungissa oli vuonna 1870 noin 700 työläisperhettä (Kytälän esikaupunki mukaanlukien), oli määrä 10 vuotta myöhemmin 1.500 ja vuonna 1900 noin 4.000. Tämä määrä näkyi suoraan syntyvyydessä, sillä lasten lukumäärä perhettä kohti oli 1800-luvun ajan lähes vakio, kuten seuraava taulukko osoittaa.

⁴² Tampereen seurakunnan väkilukutaulut; SVT VI, Väestömuutokset.

Taulukko 29. Tamperelaisten työläisperheiden lasten määrä ja kuolleisuus vuosina 1850—1930.

	1851—1870 synt. lapset	1871—1890 synt. lapset	1891—1910 synt. lapset	1911—1930 synt. lapset
syntyneet lapset perhettä kohti	6.0	5.4	4.9	2.9
alle 11-vuotiaana kuolleet lapset perhettä kohti	2.7	1.8	1.4	0.7
eloonjääneet lapset perhettä kohti	3.3	3.6	3.5	2.2
lisäys perhettä kohti	1.3	1.6	1.5	0.2
bruttouusiutumluku työväestössä*	1.5	1.5	1.5	0.8
lapsikuolleisuus (%)	45	33	29	24

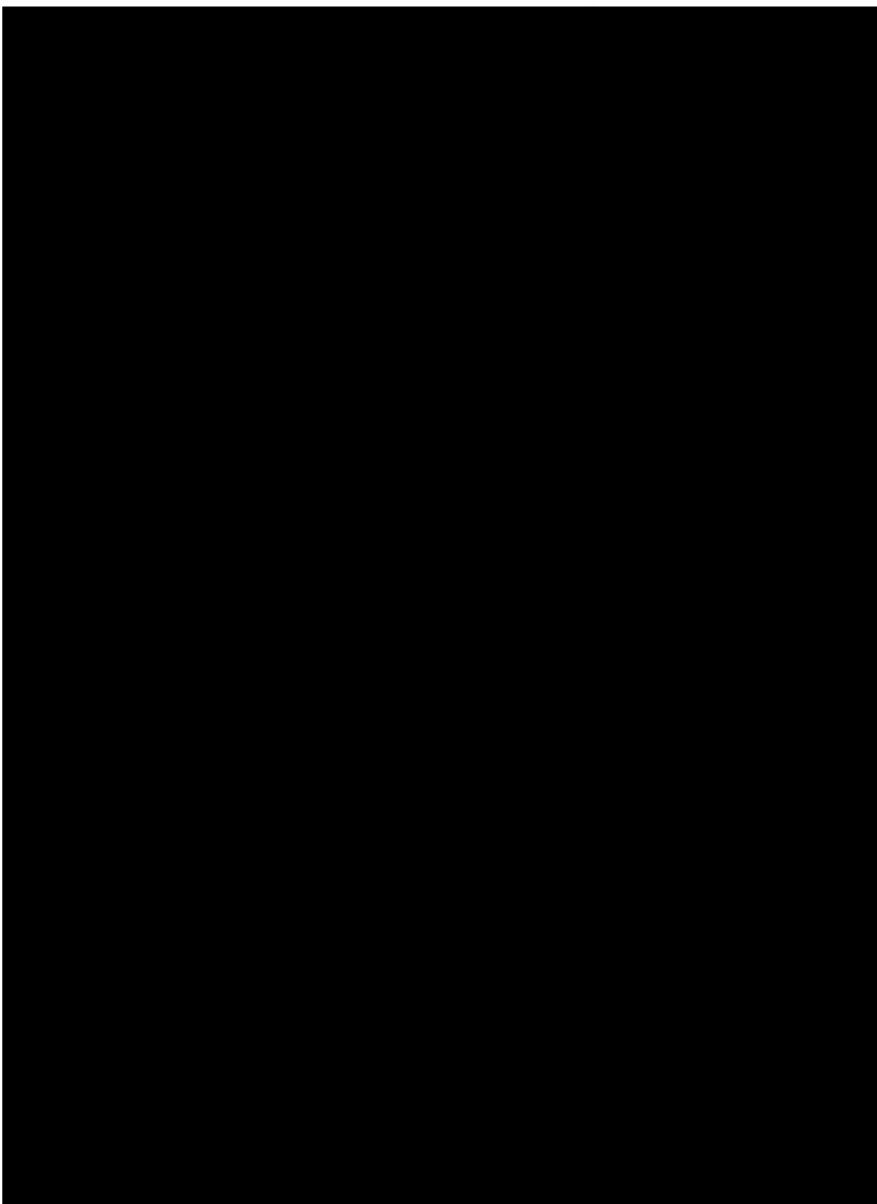
* Vertauslukuna on lasten vanhempien ikäluokasta kaikki Tampereelle jääneet, so. lasten vanhemmat ja heidän ikäluokkansa naimattomiksi jääneet.

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere. Luvut on laskettu Tampereelle jääneistä perheistä. N = 246.

Työläisperheiden keskimääräinen lapsiluku laski 1800-luvulla kuudesta viiteen, mutta koska lapsikuolleisuus laski hieman enemmän, nettolisäys perhettä kohti nousi. Naimattomuuden yleistymisen vuoksi työväestön luonnollinen uusiutuminen, ns. bruttouusiutumisluku, pysyi 1800-luvun jälkipuoliskon samana. Samojen ikäluokkien uusiutumisluku maaseudulla oli 1800-luvun jälkipuoliskolla tilattomalla väestöllä 1.8 ja talollisilla yli kaksi. Tampereen työväestön luonnollinen uusiutuminen oli siten puolet hitaampaa kuin maalaisväestön. Väestön kaksinkertaistuminen olisi näillä luvuilla kestänyt noin 100 vuotta, mutta Tampereen työväestö kasvoi vuosina 1850—1900 kuitenkin 12-kertaiseksi. Syntyvyyden määrällinen kasvu perustuikin avioliittojen määrän kasvuun. Kuviossa 11 on esitetty avioliittojen ja syntyneiden määrä vuosittain.

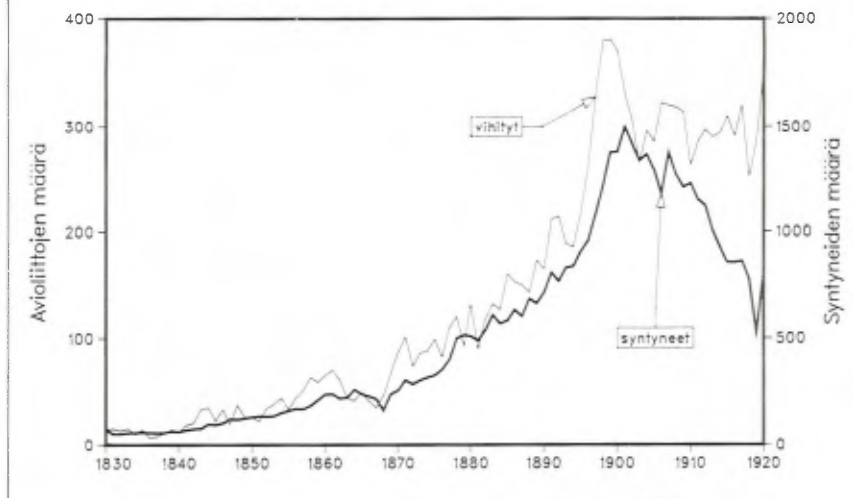
Syntyisyys seurasi avioliittojen määrää jokseenkin tarkasti noin vuoteen 1910 asti. Sen jälkeen käyrät erosivat jo melko kauaksi toisistaan. Syntyisyys ei pientä pintavaihtelua lukuunottamatta enää seurannut vihittyjen määrää. Syntyneiden määrä laski huomattavasti enemmän kuin avioliittojen määrää. Tähän päättyi myös laajempi riippuvuus, nimittäin syntyvyyden riippuvuus muuttoliikkeen ja tehtaiden kasvun rytmistä. 1910-luvulla yleistyneen syntyvyyden säännöstelyn syy-yhteydet ovat monimutkaisemmat, sillä se oli pitkälle ajattelutapakysymys.

Kun syntyvyyden kasvu perustui 1800-luvun puolella avioliittojen määrän kasvuun, voidaan vielä kysyä mistä viimeksi mainittu sitten johtui. Kuten todettu 1890-luvulla oli kyse muuttoliikkeen seurauksesta. Samoin oli edel-

Tamperelainen keskivertoperhe: vanhemmat ovat nuoria ja työläisperheellä on elätettävään keskimäärin kaksi lasta. Kaupunkilaiset olosuhteet korostivat perheyhteyden merkitystä.

Kuvio 11. Vihittyjen ja syntyneiden määrä
Tampereella vuosittain 1830—1920

Lähde: Liitetaulukko 7.

lisinä vuosikymmeninä, sillä 1870- ja 1880-luvuilla avioitui se suuri nuorten joukko, joka oli muuttanut kaupunkiin 1850- ja 1860-luvuilla. Perheenperustamista helpotti ammatillisen rakenteen monipuolistuminen, mikä merkitsi miespulan helpottumista. Perheenperustamiseen ehkä pakotti naisia se, että heidän työllisyytensä heikkeni 1870- ja 1880-luvuilla. Syntyvyyden kasvun syyt olivat 1800-luvulla näin ollen taloudellisessa ja demografisessa rakenteessa. Ajoittuminen ja vaihtelu heijastivat Tampereen teollistumisen omintakaista rytmiä.

Kuolleisuuden laskun syyt

Kuolleisuus oli 1800-luvulla korkea. Yleensä väestöstä kuoli vuosittain 2—3 prosenttia. Korkealta luku tuntuu, jos ajatellaan, että se oli yli puolet syntyneiden määrästä tai että lapsista kuoli imeväisenä joka kolmas tai että aikuiseksi eläneistä joka toinen kuoli alle 60-vuotiaana. Näin kuolleisuus merkittävästi hidasti väestönkasvua ja vastaavasti kuolleisuuden aleneminen kiihdytti sitä. Toisaalta kuolleisuus oli niin stabiilia, että pahimpia kulkutauteja lukuunottamatta, korkea kuolleisuus oli ihmisille normaalia, ja nopeasti kasvavassa kaupungissa kuolleisuus oli vähäinen väkilukuun vaikuttava tekijä. Esimerkiksi poismuutto vähensi väkeä enemmän kuin kuol-

leisuus. Kuolleisuudella oli kuitenkin laskeva suunta ja se kertoo ihmisten elinolojen muutoksista. Pysyvä lasku kuolleisuudessa alkoi nälkävuosien jälkeen. 1870-luvulta alkaen siihen asti tavanomainen 30 promillen kuolleisuus laski 1890-luvulla 21.2 promilleen ja 1900-luvun puolella se laski lähes puoleen 1870-lukua edeltäneestä tasosta. Ilman tätä laskua Tampereen väkiluku olisi ollut vuonna 1900 noin 3.000 henkeä eli 9 % silloista pienempi. Tämä määrä oli kuitenkin alle kymmenesosa kaupunkiin muuttaneiden määräs-tä. 1900-luvun puolella kuolleisuuden lasku oli tärkeämpi tekijä, sillä jos se olisi pysynyt 1800-luvun puolivälin tasolla, se olisi ollut syntyvyyttä suu-rempi.

1800-luvun kuolleisuudesta puhuminen ilman eri ikäryhmien erittelyä antaisi ilmeisen väärän käsityksen kuolleisuudesta ja varsinkin sen muutok-sista. 1800-luvun kuolleisuudessa oli tyypillistä, että silloin kuolivat nimen-omaan lapset. Kaikista kuolleista tamperelaisista 60 % oli alle kymmenvuo-tiata lapsia. 1900-luvun alussa tilanne muuttui siten, että vuosina 1910—1911 kuolleista 41 % oli alle kymmenvuotiaita ja vuosina 1920—1921 enää 27 %. Kuolleista lapsista puolet oli alle 1-vuotiaita. Taulukossa 30 on esitetty ikä-ryhmittäinen kuolleisuus valittuina vuosina. Se osoittaa, että eri ikäryhmien kuolleisuudella oli varsin erilainen vaikutus yleisen kuolleisuusluvun alen-tumiseen.

Mikään mainituista vuosista ei ollut poikkeuksellisen suuren kuolleisuu-den vuosi, sen sijaan vuodet 1870—1871 olivat tavallista terveempää aikaa nälkävuosien »karsinnan» jälkeen. Kuolleisuuden selvä alentuminen tapahtui vasta 1900-luvun puolella, joten käsiteltävän murroskauden oloihin kuol-leisuuden muutoksilla ei ollut paljoa vaikutusta. Muutamat trendit ovat kui-

Taulukko 30. Ikäryhmittäinen kuolleisuus Tampereella vuosina 1850—1921 (promillea).

ikäryhmä	1850/ 1851	1860/ 1861	1870/ 1871	1880/ 1881	1890/ 1891	1900/ 1901	1910/ 1911	1920/ 1921
alle 1 vuotta*	173.8	200.4	153.3	227.2	191.2	182.4	142.2	97.7
alle 10 v.	73.1	83.2	46.2	57.6	72.6	44.0	22.7	13.6
10—24 v.	8.1	8.5	4.0	7.9	7.4	5.5	4.8	4.0
25—50 v.	14.3	15.1	13.8	14.2	12.7	10.3	10.4	9.4
yli 50 v.	31.3	31.9	24.1	39.8	31.3	37.7	33.7	37.0
kaikki	25.9	28.1	16.6	25.6	28.1	19.3	13.8	11.9

* Imeväiskuolleisuus on laskettu yleisen tavan mukaan saman vuoden syntyneiden määrän mu-kaan, eikä ikäluokan keskiväkiluvusta, kuten muissa ikäryhmissä. Alle 1-vuotiaana kuol-leet sisältyvät myös alle 10-vuotiaiden luokkaan, joka siten ilmaisee koko lapsikuolleisuu-den.

Lähde: Tampereen seurakunnan väkilukutaulut. Luvut on laskettu tautikuolleisuudesta, jol-loin kuolinsyiden ryhmä »muut syyt» (onnettomuudet, tapot, itsemurhat), joiden osuus kuo-linsyistä oli 2.3 %, on jäänyt pois.

tenkin selvät: Yleistä kuolleisuuslukua alensi eniten lapsikuolleisuus. Sen lasku selittää 89 % kuolleisuuden alentumisesta vuosina 1890/1891—1910/1911. Ilman tätä laskua väestön luonnollinen lisääntyminen olisi ollut vain kolmasosa toteutuneesta. Lapsikuolleisuudessa 1—9 vuotiaiden kuolleisuuden lasku oli ratkaiseva, sillä imeväiskuolleisuuden selvä lasku osui vasta maailmansodan- ja sen jälkeisiin vuosiin. Lasten kuolleisuutta alensivat hoitotapojen paraneminen (mm. paastottamisesta luopuminen ripulin tai muun heikkouden hoidossa), ravinnon paraneminen (veden ja maidon puhtaus) ja tartuntatautien (rokot, hinkuyskä, lavantauti) torjunta rokotuksen avulla. Kulkutautien torjunta pudotti myös nuorten kuolleisuuden puoleen 1900-luvun alussa, mutta tämän ryhmän vähäinen kuolleisuus ei voinut juurikaan vaikuttaa kokonaiskuolleisuuteen. Samoin oli aikuisten, yli 25-vuotiaiden, kohdalla. Aikuisten kuolleisuuden lasku oli ehkä yllättävän vähäinen ja osoittaa, että elinoloissa ei tapahtunut jyrkkiä muutoksia, eikä kuolleisuus ollut niin riippuvaista terveydenhoidosta kuin lapsilla. (Sairastavuuden ja kuolleisuuden sosiaalista riippuvuutta tarkastellaan luvussa 2.2.)

Väestönkasvun seuraukset

Kiihtynyt väestönkasvu vaikutti suoraan työväestön rakenteeseen. Luonnollinen lisääntyminen liittyi työväestön perheellistymiseen. Demografiset vinoutumat, jotka todettiin työväestössä hallitseviksi vielä vuonna 1870, oikenisivat merkittävästi jo kymmenessä vuodessa. 1890-luvun päinvastaisesta kehityksestä huolimatta luonnollisesta lisääntymisestä oli tullut oleellinen osa työväestön muodostumista ja työväestön erityisluonne »demografisena raajarikkona» heikkeni. Perheellistyminen merkitsi myös sosiaalista vakiintumista, jonka tunnusmerkkinä on pidetty toisen polven työväestön muodostumista. Tampereella tämä vaihe alkoi 1870-luvulla, mutta oli voimakaimmillaan vasta 1900-luvun puolella. Työväestön sosiaalisella vakiintumisella oli laajat yhteiskuntapoliittiset seuraukset (3. luku).

Väestönkasvu merkitsi välittömästi sosiaalisten ongelmien kasvua, asuntopulaa, työttömyyttä, köyhyyttä — jos väestönkasvu ei osunut yhteen voimakkaan taloudellisen kasvun kanssa. Näin ei aina käynyt, koska väestökehityksessä vaikuttivat demografiset viiveet. Työväestön suuri kasvu johti sosiaalisen nousun mahdollisuuksien vähentymiseen, koska tarjokkaita keskiluokkaan oli yhä enemmän. Luokkasidonnaisuus lisääntyi jo pelkästään määrällisistä syistä. Sosiaalinen rakenne yksinkertaistui voimakkaan kasvun vuosikymmeninä. Työväestön ja keskiluokan väliin jäänyt työläiskeskiluokka pienentyi suhteellisesti.

Näitä väestönkasvun seuraamuksia ei voi selittää vain väestönkasvulla, koska se oli riippuvainen muista tekijöistä, lähinnä taloudellisista tekijöistä. Sosiaaliin seurauksiin vaikutti myös se miten uusiin ilmiöihin reagoitiin. Jos tamperelaisyhteiskunnan muuttumiseen ei olisi kuulunut voimakas väestönkasvu, seuraavaksi käsiteltävät muut murrosilmiöt olisivat olleet toisenlaisia.

2.2. Ongelmat

»Täällä vanhojen hyvien aikojen tavat ja moraalit ovat täydellisesti hävinneet; täällä on menty niin pitkälle, että nimityksellä Vanha Iloinen Englanti ei ole mitään merkitystä, sillä itse vanha Englanti on kadonnut muististamme ja isoisemme kertomuksista».¹

Oliko työväestö kurjien luokka? Tästä kysymyksestä keskusteltiin jo 1800-luvulla. Teollistuminen ja kaupungistuminen toivat mukanaan paitsi vaurautta myös uudenlaisia ongelmia, ainakin niin että ongelmat kasaantuivat kaupunkieihin, joissa ne helposti havaittiin. Nuo ongelmat tiivistettiin ns. työväenkysymykseksi, ts. katsottiin, että työväestö oli yhteiskunnassa ongelma, joka saattoi uhata koko järjestynyttä yhteiskuntaa. Suomessa asiasta käytti tunnetun puheenvuoron Y. S. Koskinen vuonna 1874. Hänen kirjoituksessaan Työväenseikka toistettiin samat ajatukset kuin muissakin teollistuvissa maissa. Jo tuolloin oli syntynyt perinne, joka määritteli uuden työväestön yhteiskunnan ongelmaryhmäksi. Ongelmia korostivat sekä ne jotka pelkäsivät kapinaa että ne jotka sitä halusivat. Puhuttiin »vaarallisista luokista» ja »vallankumouksellisista luokista».² Myöhempi aika on osoittanut, että kumpikin puoli liioitteli paitsi työväestön kapinallisuutta myös olojen kurjuutta.³ Lähinnä marxilainen perinne ja työväenliikkeen omakuva ovat pitäneet hengissä ajatusmallia, että teollistumisessa oli oleellista työväestön kurjistuminen (tai ainakin tendenssi siihen) ja sen seurauksena kapinallinen reaktio, joka johti mm. työväenliikkeen syntyyn, oli luonnollisin tapa vastata tilanteeseen. Vaikka historiantutkimus on osoittanut tämän mallin aivan liian yksinkertaiseksi, sitä on arvioitava lähemmin, koska teollistuminen, työväestö ja sosiaaliset ongelmat liitetään edelleen toisiinsa ja niin tehtiin myös 1800-luvulla.

Tässä luvussa tarkastellaan 1800-luvun keskeisiä sosiaalisia ongelmia, jotka Tampereella kärjistyivät 1800-luvun lopulla, siis kaupungin kasvuvaiheessa, eikä suurteollisuuden syntyvaiheessa. Tämä ongelmien ajoittuminen on mielenkiintoinen, sillä se kertoo myös ongelmien syistä. Kuten tulee ilmi, kyse ei ollut niinkään suurteollisuuteen kuin kaupungistumiseen liittyvistä asioista. Työläiskaupungissa sosiaaliset ongelmat olivat tietenkin työväestön ongelmia. Tarkastelun toinen näkökulma on siten kysymys työväestöstä ongelmaryhmänä — oliko työväestö luonteeltaan köyhälistöä, kurjalistoa tai vanhojen hyvien tapojen tuhoajia, teollistumisen uhreja. Näiden

¹ Engels, *The Condition of the Working-Class in England*, s. 326.

² Ruotsista: Petersson, »Den farliga underklassen», luku I.

³ Emt., 259—268; Hunt, *British Labour History*, luku 4; Wehler (Hg), *Klassen in der europäischen Sozialgeschichte* (sis. artikkelit eri maista).

asioiden ratkaiseminen ei ole helppoa, sillä tulokset riippuvat ratkaisevasti siitä millaisin kriteerein — »silmälasein» — asioita tarkastellaan. Alussa lainattu Friedrich Engelsin näkemys Englannin työväestön asemasta 1840-luvun alussa on hyvä esimerkki näkökulman problemaattisuudesta. Hänen tutkimuksensa tarkkanäköisyys ja aatteellinen sympaattisuus on tehnyt siitä luetun ja paljon käytetyn lähteen teollistumisen seurauksien arvioinnissa. Nuoren Engelsin tutkijanote on empiristisyydestään huolimatta ajalleen tyypillinen: moralistinen ja romanttinen. Muutamat tarkat faktat antavat tuosta ajasta kaamean kuvan, koska niitä verrataan »vanhoihin hyviin aikoihin» (nykylukija myös nykyaikaan), jollainen oli olemassa vain tutkijan mielikuvituksessa. Engels kaatoi kaikki mahdolliset ongelmat teollistumisen syyksi. Teollistuminen oli pilannut paremman yhteiskunnan tuhoamalla työn itsenäisyyden, miesten ja naisten luonnollisen työnjaon, moraalin, perheen, yhteisön — koko ihmisonnen.⁴ Tästä näkökulmasta määrittyi työväestön luonne myös laajemmassa perspektiivissä. Työväestö oli väliaikainen yhteiskunnan hajoamisen tuote ja edustaja ennen uutta kehittyneempää yhteiskunnallisuutta. Tämän ajatuksen omaksui myös Marx, osin Engelsin vaikutuksesta.⁵ Samoja ratoja kulki myös tamperelaisten kynäilijöiden yhteiskuntakritiikki. Nämä aikalaisarviot ovat tärkeitä, sillä sosiaaliset ongelmat ovat aikaansa sidottuja. Esimerkiksi köyhyyttä voi nimittää sosiaalseksi ongelmaksi vasta sitten kun ihmiset käsittävät asian niin.⁶ Arvioitaessa työväestön kurjuutta 1800-luvulla, on käytettävä sen ajan standardeja. Jos silloisia elinoloja verrataan nykyaikaan, kaikki olivat köyhiä ja sairaita, mikä on melko mitätön tutkimustulos. Seuraavissa luvuissa pyritään selvittämään oliko aikaisten pessimistisillä käsityksillä katetta — toiko teollistuminen elämään kurjuutta vai hyvinvointia.

Köyhyys

Köyhäksi nimitettiin 1800-luvulla ihmistä, joka ei tullut toimeen omillaan, ts. hän eli avustuksen varassa. Toinen, nykyaajan tapa tutkia köyhyyttä on köyhyysrajan määrittäminen. Köyhyysraja tarkoittaa toimeentulotasoa, jonka alle jääneiden elämistä pidetään kohtuullista huonompana. Jokainen aika määrittää itse tuon kohtuullisen toimeentulon rajan. Eräissä 1800-luvun lopun tutkimuksissa tuo raja asetettiin. Ne antavat niin yhtäpitävän kuvan, että köyhyysrajana voitaisiin pitää seuraavaa kaupunkilaisen vuosituloa:⁷

⁴ Engels, emt., erit. s., 308, 324—327, 428, 434—435, 438, 440—442, 473, 549.

⁵ Haapala, Matkalla vapauden valtakuntaan, s. 62—68; Hatzfeld, Du paupérisme, s. 13—24.

⁶ Kuusi & Kuusi, Sosiaalinen kysymys ja sosiaalinen liike, s. 9—12. 1800-luvun Tampereeseen osuu hyvin Kuusen korostus, että sosiaalinen kysymys on myös kulttuurikysymys, jonka edellytyksiä ovat aate yhdenvertaisuudesta ja julkisen elämän kansanvaltaistuminen.

⁷ Groundstroem, Helsingin työväen taloudellisista oloista, s. 107—108, 114—115; TTY:n vuosikertomus 1893, s. 18; Hjelt & Broms, Kunnallinen tuloverotus ja tulosuhteet Suomessa I, s. 65 (s. 7); Renvall, Tulojenjaosta Suomen suurimmissa kaupungeissa, s. 21. Tampereella

Nälkävuodet. Herrasväen järjestämä köyhien ruokintatilaisuus kuvaa puutetta, sosiaalisia eroja ja työväestön alistumista asemaansa. Myöhemmin köyhyyteen reagoitiin toisin.

- perheellisellä miehellä 800 mk, johon kutakin lasta kohden on lisättävä vähintään 100 mk;
- yksinäisellä työntekijällä 400 mk.

Saatavissa olevien tulotietojen perusteella voidaan karkeasti laskea miten moni työntekijä jäi köyhyysrajan alapuolelle. Vuosisadanvaihteen verotustietojen mukaan säännöllisessä työssä ollut perheellinen mies ylitti em. normin. Perheellisistä miehistä sen alle jäivät lähinnä ulkotyöläiset, jotka olivat osan vuotta työttömänä. Näitä oli otannen mukaan 16 % ulkotyöläisistä vuonna 1900.⁸ Vuonna 1908 tehdyn tutkimuksen mukaan työläisperheistä 3 prosentilla tulot olivat perheenjäsentä kohti alle 200 mk, mikä on todella vähän. Alle 300 mk perheenjäsentä kohti ansaitsi 18 % perheitä.⁹ Yksinäisissä työntekijöissä normin alittajia oli enemmän, tosin erityisistä syistä. Tehtaalaisnaisista 27 % ansaitsi vuosisadanvaihteessa alle 400 mk ja tehtaalaismiehistä 7 %. Nämä olivat nuoria tyttöjä ja poikia, joiden toimeentulo ei ollut kokonaan riippuvainen omista tuloista.¹⁰ Erikoistutkimus

annettiin alle 800 markkaa vuodessa ansaitseville helpotusta veronmaksuun, so. alle sen ansaitsevien katsottiin elävän tietyllä minimitasolla.

⁸ Tampereen kuntaveroin ylöskantoluettelo v. 1900. N = 154.

⁹ SVT D XIII, Tutkimus ammattityöntekijöiden toimeentuloehtoista, s. 20—31, taulukko 7. N = 118.

¹⁰ Kuntaveroin ylöskantoluettelo v. 1900.

tekstiiliteollisuudesta vuodelta 1902 antaa saman tuloksen: perheellisistä kaikki ansaitsivat yli 800 mk ja yksinäisistä alle 400 mk vain alaikäiset.¹¹ Säännöllinen työtulo riitti siis »kohtuulliseen» elintasoon. Säännöllisessä työssä olleista rengeillä, piioilla ja käsityöoppilailla oli pienet rahatulot, mutta ylöspito palkan osana piti heidät kokonaan poissa köyhien joukosta. Toimeentulovaikkeitä näyttää verotustietojen perusteella olleen ulkotyöläisillä, siittäjillä, ompelijoilla, pesijöillä yms. epäsäännöllistä työtä tekeville sekä niillä, jotka sairauden tms. syyn vuoksi eivät voineet olla työssä.

Vuosisadanvaihteen työntekijöistä jäi alle esitetyn toimeentulonormin 3—5 %, jos otetaan huomioon perhesuhteet ja em. poikkeusryhmät, joilla rahapalkka oli vain osa toimeentulosta. Työväestön keskimääräinen vuositulo vuonna 1900 oli vain 553 mk,¹² mutta on huomattava, että vain viidesosalla oli elätettäviä kotona ja että työntekijäjoukossa on monia saman perheen jäseniä. Varhaisemmalta ajalta saataisiin samoilla tulorajoilla suurempi köyhien osuus. Silloin oli kuitenkin toinen käsitys kohtuullisuudesta ja työntekijöistä suurempi osa oli lapsia ja nuoria. Perheellisillä oli tuolloin suhteellisesti parempi palkka kuin myöhemmin. 1800-luvun puolivälissä köyhiä tuskin oli enempää, mutta sen jälkeen oli vuosia, jolloin köyhyys lisääntyi väliaikaisesti. Yleisesti teollistumiseen ei liittynyt väestön köyhäläistymistä, sillä palkkataso oli parempi kuin maatyöväellä ja reaaliensiot keskimäärin kaksinkertaistuivat vuosina 1850—1913 (luku 3.2.).

Työväestön köyhyydessä on erotettava kaksi puolta. Toisaalta kaikki olivat köyhiä verrattuna esimerkiksi kaupungin keskiluokkaan, toisaalta katsottiin, että alle kohtuuden elivät vain ne, jotka eivät yksinkertaisesti olisi pysyneet hengissä ilman apua. Näitä ihmisiä oli maaseudulla elätetty järjestämällä kerjuu ruotuvaivaisjärjestelmäksi. Kaupungissa tällainen ei ollut mahdollista, vaan jos köyhiä ei saatu pois kaupungista — mikä oli halvin vaihtoehto — heille piti maksaa avustusta. Siksi heistä pidettiin tarkkaa kirjaa.¹³ Avustettavien määrä oli Tampereellakin asukaslukuun nähden korkein nälkävuosina, mutta 1870-luvulla alkoi lähes 20 vuoden jakso, jolloin avustettavia oli pitkään tavallista enemmän, keskimäärin 5 % väestöstä eli lähes kymmenesosa aikuisista. Tämä merkitsi noin tuhannen ihmisen joukkoa vuosittain. Suurimmilleen avustettavien osuus kohosi nälkävuosien jälkeen vuonna 1894, jolloin se oli 6.4 % väkiluvusta.¹⁴ Näin korkeat luvut ovat kuitenkin sikäli harhauttavia, että enemmistö avustettavista oli yleensä vanhuksia, pysyväissairaita tai elätteelle annettuja lapsia.¹⁵ Työikäisen väestön köyhyysongelmaa kuvaa todellisemmin niiden osuus, jotka saivat ns. koti- tai tilapäisavustusta (kuvio 12).¹⁶

¹¹ SVT D II, liitetaulu 46.

¹² Hjelt & Broms, emt., s. 63.

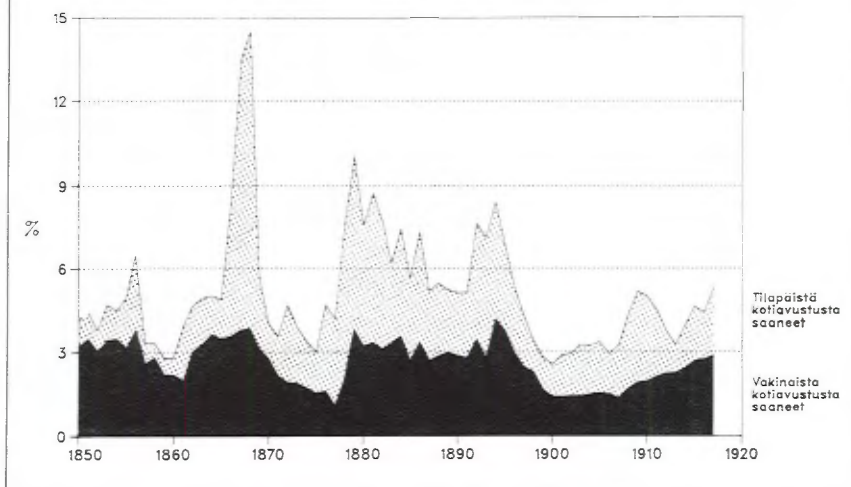
¹³ Louhivuori, Kunnallinen köyhäinhoitorasitus, luvut I ja II.

¹⁴ SVT XXI A, Köyhäinhoitotilasto vuodesta 1889.

¹⁵ Jaakkola, Työväestö ja sosiaalinen poikkeavuus, liitetaulukko 5; Rasila, Tampereen historia II, s. 485—490.

¹⁶ Kuvion 12 luvut on voitu laskea vain ruokakunnittain. Avustus annettiin koko perheelle, jos sellainen oli. Vastaavasti avustusta ei saanut, jos perheessä oli elättäjä. Koska avustet-

Kuvio 12. Kunnallista köyhäinapua saaneiden osuus aikuisväestöstä Tampereella 1850–1917

Lähde: Jaakkola, Työväestö ja sosiaalinen poikkeavuus, liitet. 5; Treen srk:n väkilukutaulut. Ks. viite 16.

Lasketaan avustettujen määrä miten tahansa, siinä ilmenee samanlainen vaihtelu, joka osoittaa sosiaalisten ongelmien kärjistyneen 1870-luvulta 1890-luvun alkuun asti. Tähän ajoittumiseen vaikuttivat seuraavat tekijät:

1. Ennen 1880-lukua köyhäinhoidon avustamien määrä vaihteli elintarviketilanteen mukaan. Huonoina satovuosina, kun ruoka oli kalliimpaa, sairastavuus lisääntyi. Kulkutaudit verottivat työkykyä, mikä johti avustustarpeeseen. 1880-luvulta alkaen avustettavien määrä riippui vahvimmin taloudellisista suhdanteista. Työttömyys tuli keskeiseksi avun tarpeen syyksi. Jouko Jaakkolan tilastollinen analyysi on osoittanut tällaisen muutoksen köyhyyden syy-yhteyksissä.¹⁷ Toisin sanoen avuntarpeen lisääntyminen 1880-luvulla liittyi yhteiskunnan rakenteelliseen muutokseen: kapitalistisen

tavien ruokakuntakoko ei ole tiedossa, eikä väestön keskimääräistäkin ruokakuntakokoa voi laskea tarkasti, on kuvion luvuissa »köyhyysprosentti» laskettu aikuisväestön (yli 20-v.) määrästä. Huom., että avustettavia ei ollut jatkuvasti mainittu määrä, vaan kyse on vuoden summasta. Kuvioon ei sisälly tehtaiden avustuskassojen avustamia henkilöitä, sillä niin kauan kuin tehtaasivat huolehtivat itse köyhästään ja sairaistaan, heitä ei ole syytä laskea yhteiskunnan avustettavien joukkoon. Osa kunnallista avustusta saaneita oli tehtaalaisia, so. sellaisia, jotka eivät saaneet tehtaalta riittävää apua.

¹⁷ Jaakkola, emt., s. 29, liitetaulukot 13–18 (korrelaatiot ja trendipoikkeamat).

talouden suhdanteet olivat vahvempia kaupunkielämän säätelijöitä kuin aikaisemmin hallinnut satotilanne.

2. 1870-luvulla Tampereen tehtaiden työllisyys heikkeni ja myös ratatyöt loppuivat, mutta muuttorajoitusten lieventämisen ja maaseudun vajaatyöllisyyden vuoksi muuttoliike kaupunkiin ei vähentynyt tarpeeksi. Nämä tekijät synnyttivät rakenteellista työttömyyttä, joka näkyi köyhyytenä. Kaupungissa oli nyt ylimääräistä väkeä, jota aikaisemmin ei tiukemman kontrollin vuoksi ollut.

3. Tampereen väestörakenteen muuttuminen lisäsi köyhyyttä. Vanhat ikäluokat kasvoivat nopeasti aikaisempien vuosikymmenten muuttajien vanhetessa. Perheellisen työväestön määrä kasvoi, jolloin aikaisempaa useampi työntekijä saattoi joutua vaikeuksiin, koska perheellisen toimeentulo oli huonompaa kuin yksinäisen työntekijän.

Murroskauden vuosikymmenet olivat aikaa, jolloin kaupungin kasvu johti hallitsemattomaan muutokseen, mikä näkyi köyhyyden lisääntymisenä. Merkittävin uusi toimeentulo-ongelma oli työttömyys, minkä vuoksi tilapäisesti avustettujen kaupunkilaisten määrä nousi jyrkästi ja vaihteli myös jyrkästi vuosittain.

Työttömyys

Työttömyys oli ongelma, jonka murroskausi toi mukanaan mutta jota se ei vienyt mennessään. Kun varallisuuden ja terveydenhoidon paraneminen lievittivät muita ongelmia 1900-luvun alussa, työttömyyden merkitys ongelmana tuli entistä räikeämmin esiin. Tampereen tapauksessa on mielenkiintoista tehtaiden ja työttömyyden suhde. Työttömyys nimittäin ei ollut tehdastyöväen ongelma lainkaan samassa mitassa kuin muun työväestön. Ensimmäisen kerran Tampereen tehtaalaiset joutuivat suhdannetyöttömyyden uhriksi vasta vuosina 1901–1902, jolloin suurimpien tehtaiden työntekijämäärä väheni 2000 hengellä. Tällöinkin pääosa ilman työtä jääneistä selvisi ilman varsinaista työttömyyttä, sillä Työväenyhdistyksen vuonna 1901 tekemän kyselyn mukaan vain 20 % kaupungin työttömistä oli tehtaalaisia.¹⁸ Tehtailla oli tapana hoitaa vajaatyöllisyys lyhentämällä työaikaa. Näin ongelma jaettiin tasan työntekijöiden kesken ja tehdas sai pitää vakinaisen väkensä. Esimerkiksi vuonna 1903 Finlaysonin tehtaassa oli 40 tunnin työviikko ja lauantait vapaat.¹⁹ Aikaisemmin tehtaalaiset olivat joutuneet työttömiksi muista kuin taloudellisista syistä: puuvillapulan aikana, lukuisten tulipalojen vuoksi ja mm. Tammerkosken vedenpuutteen vuoksi

¹⁸ TTY:n vuosikertomus 1901, s. 57–58. Tutkimus jäi kesken, eikä sen edustavuudesta voi olla varma. Joka tapauksessa tehtaalaisten työttömyysprosentti oli pieni verrattuna ulkotyöläisiin. Tavoitetusta 1872 tehtaalaisesta oli työttömänä 171 eli 9 %, mutta ulkotyöläisistä kolmasosa.

¹⁹ SVT D II, liitetaulu 28, viitteet. Työpäivää lyhennettiin aamusta siten, että päivä alkoi klo 9.

vuonna 1876, jolloin Finlaysonin työntekijöistä puolet oli »monta kuukautta tarpeettomina».²⁰ Näissä tapauksissa tehtaas yleensä eri tavoin lievittivät toimeentulovaikeuksia, mutta nämä onnettomat tapaukset olivat myös ensimmäisiä, joiden vuoksi työntekijät purnasivat surkeaa asemaansa, »surusilmin katsellen entisestään lähes puolta pienemmäksi kuihtunutta palkkaansa», kuten eräs »Jussi» kirjoitti tulipalon jälkeen vuonna 1870. Hänen mielestään tehtaan komeat juhlat olivat tällaisissa oloissa »kiiltokuoria».²¹

Varsinainen työttömyysongelma tuli Tampereelle ulko- ja sekatyöväen määrän kasvun mukana. Tämän työttömyyden luonnetta kuvaa hyvin se, että siitä haluttiin päästä eroon rajoittamalla maalaisten muuttoa kaupunkiin tai määräämällä maksuja työntekijälle (!). Kyse oli siis elinkeinovapauden ja kaupungin kasvun synnyttämästä muutoksesta, johon oli ensin vaikeuksia sopeutua. Vielä 1900-luvun puolella, jolloin kaupunkiin oli perustettu jo maan ensimmäinen työnvälitystoimisto, työttömyyttä pidettiin maalaisten tai laiskojen kaupunkilaisten aiheuttamana ongelmana. Sen vuoksi mm. hätäaputoissa oli tietty rangaistuksen leima, mm. palkka oli 20—25 % tavallista alempi, jotta tämä työ ei laiskiinnuttaisi työmiehiä.²² Sopeutumisvaikeudet peittivät pitkään näkemästä työttömyyden taloudellista syytä eli taloudellisen kasvun epätasaisuutta. Sen vuoksi työttömyyskaudet osuivat yksiin tehtaiden taantumien kanssa. Nousukausi toi väkeä, mutta jo seuraavana vuonna saattoi olla työn puutetta niin tehtaissa kuin rakennuksilla. Tampereen kaupungin asettama Työttömyyskomitea oli vasta vuonna 1906 valmis myöntämään, että maalaisten tulvan lisäksi syynä työttömyyteen oli se, että tehtaas eivät kyenneet tarjoamaan työtä entiseen tapaan.²³

Tampereen työttömyyskaudet ilmenevät kuviosta. Ensimmäisen kerran kausityöttömyys herätti laajempaa huomiota talvikuukausina 1891—1894. Tuolloin oli yleinen taloudellinen taantuma sekä maataloudessa että teollisuudessa. Tampereella vaikutti erityisesti Porin radan rakennustyön päättyminen. Ensimmäisenä talvena Työväenyhdistys oli vielä vanhalla kannallaan: »Kuitenkaan eivät ole työnpuutetta joutuneet kärsimään kunnolliset työmiehet, eivätkä sellaiset, jotka ovat täysin harjaantuneet johonkin ammattiin ulkotyömiesten kesken. Etupäässä kohtasi työnpuute... etenkin sellaisia, joille työnpuute oli ikäänkuin rangaistuksena kesäisestä huolettomasta elämästä».²⁴ Vaikka tässä ei ollut kyse pelkästään ennakkoluuloista, kos-

²⁰ Lindfors, emt., s. 290; Tampereen Sanomat 25. 4. 1876 ja 7. 4. 1877.

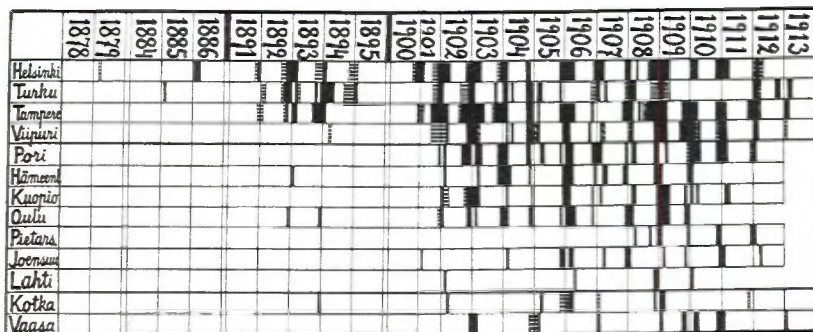
²¹ »Jussi», Ei kaikki kultaa mi kiiltää, eikä kaikki hopeaa ku hohtaa, Tampereen Sanomat 31. 5. 1870. Myös: Tampereen Sanomat 16. 2. 1869; Kanerva, Pumpulilaisia prukkilaisia, s. 142—145 (vuoden 1869 palon vuoksi perustettu hätäapukomitea).

²² Tampereen kaupungin työttömyyskomitean mietintö 11. 10. 1906, s. 21. Kaupungin vaivashoitohallitus piti työttömien avustamista hätäaputoilla »kerrassaan epäonnistuneena... sillä kokemus on osoittanut, että ne ovat omiaan vaan laiskiinnuttamaan työväkeä... suuri osa hätäaputoiden huutajista on sitä huonointa sakkia, joka ikinä ei ole tottunut todellista työtä tekemään», — Vaivashoitohallituksen lausunto Rahatoimikamarille 13. 11. 1906, s. 1. Samoin ajateltiin Työväenyhdistyksessä ja osin ulkotyöläisten omassa piirissä, — luku 2.1., viite 9.

²³ Emt., s. 10—15.

²⁴ TTY:n vuosikertomus 1891, s. 11—12.

Kuvio 13. Työttömyyden esiintymisajat Tampereella ja muissa kaupungeissa vuosina 1878—1913

Lähde: Kuusi, Talvityöttömyys, s. 152—153. Vuosiriuuden tummennus peittää sen kuukauden, jolloin kaupungissa on ollut mainittavaa työttömyyttä.

ka liikkuvaa epämääräistä väkeä todella oli, oli seuraavina talvina tilanne jo niin vaikea, että kaupungin oli järjestettävä hätäaputoita ensi kerran nälkävuosien jälkeen.²⁵ 1890-luvun lopun huiman nousukauden jälkeen talvityöttömyys oli tamperelaisten vakituinen seuralainen ja hätäaputoista tuli pysyvä ilmiö. Vuoden 1905 talvella kaupunki työllisti niillä 771 miestä eli joka kymmenennen miestyöntekijän. Työnvälitystoimiston perustaminen osoittaa myös työttömyyden vakiintumista.²⁶

Työttömyyden laajuutta on vaikea mitata, koska työttömiä ei rekisteröity. Ilmeisesti ne joilla oli kotona elättäjä eivät edes yrittäneet aina saada avustusta tai hätäaputoita, osa muutti kaupungista pois työn loppuessa ja kesäisin oli tapa mennä maalle työhön, jos tilanne kaupungissa oli huono. Jotkut luvut voivat antaa viitteitä työttömien määrästä. Työväenyhdistyksen kysely vuonna 1901 löysi kaupunkialueelta 685 työtöntä, hätäaputyöntekijät mukaanlukien 836. Kysely ei kattanut esikaupunkeja, »joihin paikkoihin hätääntyneemmät suurimmaksi osaksi ovat paenneet», eikä keskustaa. Tutkimallaan alueella komitea sai työttömyysprosentiksi 19—23 riippuen siitä lasketaanko hätäaputyössä olevat työttömiin. Vaikka tämä olikin pahin työttömyysaika, lukujen yleistäminen on epävarmaa, sillä kyselyn piirissä oli vain noin neljäsosa kaupungin työntekijöistä, eikä kyselyn

²⁵ Kuusi, emt., s. 307—309.

²⁶ Sama, s. 178—214.

systemaattisuudesta ole tietoa.²⁷ Tampereen työnvälitystoimistossa oli työhakemuksia kuukautta kohti keskimäärin sadasta kahteensataan vuosina 1904—1912, mutta pahimpina kuukausina määrä nousi yli viidensadan (mar-raskuussa 1905, toukokuussa 1906, tammi-marraskuussa 1909 ja helmikuussa 1911).²⁸ Vuoden keskimääräinen työttömyysprosentti oli siten pieni, yhden prosentin, mutta talvikuukausina se nousi 4—5 prosenttiin. Tämä luku on monessa suhteessa ongelmallinen. Ensinnäkin työttömyystoimistoon tulivat vain ilmeisen suuressa pulassa olleet, joten piilotyöttömyys, johon ihmiset sopeutuivat, ei näy missään luvuissa. Toiseksi on huomattava työttömyyden luonne, ts. sen kausiluontoisuus. Kolmanneksi työttömät olivat pääosin miehiä. Naisten ja nuorten yleinen työssäkäynti tehtaissa alensi työttömyysprosenttia. Perhettä elättäneiden miesten työttömyys oli vakavinta ja yleisintä, talvikuukausina 6—7 %. Todelliseen pulaan joutuneiden määrästä kertoo niiden perheiden lukumäärä, jotka saivat köyhänapua työttömyyden vuoksi. Sitä annettiin vuodesta 1903 alkaen. Avunsaajia oli ensin pitkään alle 100 perhettä, mutta syksyllä 1908 määrä nousi 250:en.²⁹ Tämä oli 6 % työläisperheiden määrästä. Näin paljon oli niitä, joiden perheessä ei ollut ehkä yhtään työssäkäyvää, sillä avustus edellytti todellista puutetta.

Työttömyyden merkitystä työvälille ei ole helppo arvioida, koska se oli näin ristiriitainen ilmiö. Pysyvää rakennetyöttömyyttä ei ollut. Suhdanne-ja kausityöttömyyteen oli ulkotyöväen piirissä totuttu itsestäänselvyytenä — aivan kuten maaseudulla. Työttömyys koski eri työntekijäryhmiä hyvin eri tavoin, vähiten palveluiden työntekijöitä, tehtaalaisiakin vain harvoin. Työllisyyden vaihteluun sopeuduttiin myös liikkumalla paljon työn perässä. Kesällä mentiin maaseudulle ja talvella muihin kaupunkeihin. Työttömyyden puhkeamisessakin oli tavallaan kyse työvoiman liikkuvuuden lisääntymisestä. Sääty-yhteiskunnan liikkumisrajoitukset olivat nimittäin suojanneet kaupunkityöväkeä työttömyydeltä. Työttömyys oli siten palkkatyöväen tapaan uuden kapitalistisen ajan tuote. Se oli aikalaisille merkki työntekijän elämän epävarmuudesta, millä tiedettiin olevan ehkä vakavampiakin seuraamuksia. »Kurjuus on jo niin suuri, että viranomaisten turvallisuus näyttää uhatulta», päätteli kaupungin Työapukomitea syksyllä 1902.³⁰ Yhteiskunnallisen kapinallisuuden aineksia ei työttömyydessä kuitenkaan ollut riittävästi, koska tehtaalaiset eivätkä muutkaan vakinaisessa työssä olleet ja vakinaisesti Tampereella asuneet työntekijät joutuneet jatkuvasti tai pitkäksi aikaa toimentulovaikkeuksiin. Lyhytaikaiseen ja vaihtelevaan työttömyyteen sopeuduttiin kuten kulkutauteihin.

²⁷ TTY:n vuosikertomus 1901, s. 57—58. Kysely tehtiin käymällä asunnoissa, mutta ei tiedetä miten ja milloin missäkin eli saavutettiinkö väki edustavasti.

²⁸ Kuusi, emt., s. 123, 137. Kuusi ei laskenut suhteellisia työttömyyslukuja.

²⁹ Sama, s. 155—157.

³⁰ Tampereen valtuuston Työapukomitean ptk. 29. 11. 1902, — sit. Kuusi, emt., s. 192, viite 7.

Sairaus

»Pääoma ei kysy työvoiman elämän pituutta.»³¹

Voisiko fyysinen olemus ja fyysinen kunto olla tärkeä työväestön ominaispiirre? Sääty-yhteiskunnassa pidettiin yllä oppia ruumiillisen työn luonnollisuudesta toisille ihmisille. 1800-luvun lopulla asia sai toisen ulottuvuuden. Teollistumisen pelättiin johtavan työväestön fyysiseen ja henkiseen rappeutumiseen. Ennen työväenliikettä asiasta olivat huolissaan sivistyneet uudistajat. Heidän ajatustensa kaiku on luettavissa myös tamperelaisissa lehdissä jo 1870-luvulla. Tässä yksi varoittava ääni vuodelta 1877:

»Kieltämätöntä onkin, ettei Tampereella vielä ole olemassa sitä kurjinta kansanluokkaa, mikä suurimmissa maailman kaupungeissa saat-
taa ihmisystävää epätoivoon. Kaupunki on siksi vielä liian vähäinen. Mutta asian luonnossa on, että tehtaanväestöstä ylipäänsä tämmöinen kansanluokka syntyy. Se työ jota se harjottaa, ei anna tilaisuutta ruumiin eikä hengen kehkiämiseen; molempien voimat vähitellen heikentyvät, ja kun tavallista on, että tehtaalaisen lapsista polvi polvelta taas vuorostansa tulee tehtaalaisia, niin koko tämän kansanluokan ruumiillinen ja henkinen kyky riutuu riutumistansa...»³²

Tässä ovat esillä ajankohtaiseksi tulleen työväensuojelun perustelut. Koska työväensuojelusta keskusteltiin julkisuudessa jo 1870-luvulla ja seuraavalla vuosikymmenellä jo valtiollisetkin elimet tutkivat vakavasti työväen oloja, ajatusta työväestön fyysisestä rappiosta ei voi sivuuttaa. Kurjuuskuvauksista ei ole puutetta. Erityisesti aikalaisten silmään pisti tehdastyö, josta Työväenyhdistyksen Tehtaalaisseuran vuosikertomus kirjoitti vuonna 1899 näin lohduttomasti: »Tehdaslaitoksen mustissa epäterveellisissä komeroissa ime-tään terveys ja omintakeisuus. Vanhana kuiviin neste imettynä heitetään hylkynä käyttökunnottomana, ennen aikaa luonnottomasti raihnauntuneena poies miltei oman onnensa nojaan heidät».³³ Tässä kuten edellisessäkin lainauksessa oli kyse arviosta, jossa tausta-ajatuksena oli käsitys työväestön asemasta yleensä ja siitä miten asioiden tulisi olla. Ei ole vaikeata havaita, että keskustelu tehdastyön — nimenomaan tehdastyön! — vaarallisuudesta alkoi yhtäaikaaisesti demokratiaa ja sivistystä korostavien aatteiden leviämisen kanssa. Sairauden muuttuminen sosiaalisesti ongelmaksi oli paitsi terveyskysymys myös »kulttuurikysymys» E. Kuusen tarkoittamassa mielessä.

³¹ Marx, Pääoma I, s. 243.

³² Tampereen Sanomat 5. 6. 1877. Tyyliiltään ja moralismitaan tämä ja eräät muut nimetömät artikkelit (Työkoneiden vaikutus työväen oloihin I—IV, TS 30. 1.—27. 2. 1877 ja saman kirjoittajan artikkeli Pääoma, TS 3. 4. 1877) viittaavat lehden vakinaiseen »yhteiskuntatieteelliseen» avustajaan Agathon Meurmanniin, — Silander, Tampereen sanomiston alkutai-paleelta, s. 119. Hyvin kriittinen kirjoitus tehtaalaisten terveydestä myös: Tampereen Sanomat 26. 9. 1885.

³³ TTY:n vuosikertomus 1899, s. 77.

Oliko työväestö sairaiden luokka? Seuraavassa etsitään vastausta kysymykseen oliko sairaus 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa selvästi sosiaalisesti valikoivaa ja erosiko tehdastyöväki muista. Ensin joitakin tietoja tehdastyöväen sairastavuuden yleisyydestä. Kahden suurimman tehtaan sairaskasojen tietojen mukaan sairauden vuoksi avustettujen osuus työntekijämäärästä vaihteli vuosittain viidestä 25 prosenttiin. Sairastuneiden osuus kasvoi silloin kun tehtaisiin tuli paljon uusia työntekijöitä. Trendinä oli avustettujen osuuden lievä nousu vuosisadanvaihteeseen asti.³⁴ Avustusta saaneiden sairaslomat oli yleensä pitkiä, keskimäärin lähes kuukausi. Vähäisempien vaivojen yleisyydestä ja laadusta kertoo lääkäriissäkäynti. Liitetaulukossa 11 esitetyt tiedot Finlaysonin tehtaan työntekijöiden lääkäriissäkäynnistä osoittavat, että naisten ja miesten sairastavuus oli yhtä yleistä (käyntikertoja työntekijää kohti 1.2 vuodessa) mutta erilaista. Naiset kärsivät enemmän puutostaudeista ja ns. yleisestä heikkoudesta, miehet taas ruoansulatusvaivoista ja rasitusvammoista. Näillä sairauksilla (taulukon ryhmät I ja II) oli selvä yhteys työntekijöiden liian vähäiseen tai »väärään» ravintoon, työpäivän pituuteen ja fyysiseen rasitukseen. Niitä voi nimittää työperäisiksi sairauksiksi, vaikka ne olivatkin varsin yleisluontoisia vaivoja. Yleisimmin työntekijät sairastivat kuitenkin kulkutauteja, influenssaa ja pikkutulehduksia, joista kävi lääkäriissä lähes joka kolmas työntekijä. Tämän ja vakavimman sairauden eli keuhkotaudin yhteys työhön on edellisiä epäselvempi. Tosin heikko yleiskunto ilman muuta lisäsi sairastumisriskiä. Kaikissa tehdyissä tutkimuksissa tehdastyöväen sairastavuudessa todettiin samat piirteet ja pohdittiin erityisesti keuhkotaudin ja tekstiilitehtaiden yhteyttä.

Vuosina 1902—1903 tehdyssä tutkimuksessa kutomateollisuuden terveyshaitoiksi todettiin seuraavat seikat:³⁵

- Puuvillan ja pellavan säikeet, jotka jäädessään tomuna ilmaan ärsyttävät hengityselimiä, aiheuttavat varsinkin uusille työntekijöille kurkkuja keuhkokatarria. Kroonisena vaivana tämä voi aiheuttaa yleiskunnan laskun. Vaarallisinta oli pellavan häkilöinti, mikä ei ollut kuitenkaan nuorten ja heikkojen työtä. Yhteys keuhkotautiin todettiin todennäköiseksi, mutta ei todistetuksi.
- Värjäyksessä ja märkäkehrussa kosteus ja veto aiheuttavat vilustumisia.
- Kehruussa ja kudonnassa rasittavat työntekijää liika lämpö ja jatkuva seisominen.
- Kemikaalit, erityisesti kloori, ärsyttävät limakalvoja, silmiä ja ihoa.
- Ulkomaisissa tutkimuksissa oli todettu työajan pituuden yhteys sairastavuuteen.

³⁴ Jaakkola, Työväestö ja sosiaalinen poikkeavuus, liitetaulukko 23; Jaakkola, Tampellan työväen avustuskassan toiminta, s. 41—47, 117, Jaakkola, Työväen avustuskassat 1800-luvun Tampereella, s. 32.

³⁵ SVT D II, s. 175—181, taulu 57 (työhuoneistojen laatu, tehtaat XVI—XXIV).

Samassa tutkimuksessa kysyttiin työntekijöiden omaa arviota terveydestään. Miehistä 3.7 % piti terveyttään »heikkona» ja 1.2 % »huonona», 95 % »hyvänä» tai »jokseenkin hyvänä». Yhteensä 1529 miehestä kahdeksalla oli (ilmeisesti akuutti) keuhkotauti. Naisissa oli enemmän sairaita, sillä oman ilmoituksensa mukaan heikkokuntoisia oli 6.4 % ja huonokuntoisia 1.7 %. Yleisin sairaus oli »heikkous», josta kärsi 4.9 % koko joukosta. Keuhkotautisia oli 1.9 % kaikista naistyöntekijöistä. Oman ilmoituksensa mukaan tamperelaiset olivat keskimäärin hieman sairaampia kuin koko maan tekstiilityöläiset. Tavallista enemmän oli yleistä heikkoutta ja keuhkotautia valittavia. Tekstiilityöläiset olivat kuitenkin selvästi terveempiä kuin esim. maan tupakkatehtaiden työntekijät tai kotiompelijattaret.³⁶

Näiden 1900-luvun alun tietojen mukaan tehdastyöntekijöiden terveys ei näytä poikenneen paljoa työväen yleisestä terveydestä. Yleinen heikkous ja katarrit olivat ehkä tehtaalaisten erityispiirteitä. Nämä oli todettu jo vuonna 1884 tehdyssä tutkimuksessa. Silloin todettiin tehtaalaisten yleisiksi vaivoiksi keuhkokivut, anemia, mahakatarri, suonikohjut ja naisilla valkovuoto. Keuhkokipujen todettiin johtuvan pölyisestä ilmasta ja ilmeisesti jouduttavan keuhkotautia. Tutkimuskomitea kiinnitti erityistä huomiota nuorten työntekijöiden yleiskuntoon ja antoi sen selitykseksi seuraavat syyt:³⁷

»Suuri osa näistä tehdastyöläisistä, etenkin nuoremmat naispuolet, eivät pidä itsellensä soveliaista eli tarkoituksenmukaista ruokaa. Vain puute ei liene tähän syynä, mutta kenties on liian vähän aikaa päivällisateriaa varten... Niille työntekijöille, joiden itse täytyy toimittaa ruokansa laittaminen, on vaikeata annettuna aikana (1 t.) ennättää saada ruoka kunnolla valmistetuksi; näin ollen ei ruoka pääse täydellisesti sulamaan eikä tule täysin määrin ruumiin hyväksi. Kahvi, joka on helposti laitettua ja aina käsillä sekä sen lisäksi erinomaisen haluttua nautittavaksi, tulee sentähden ynnä leivän kanssa monellekin pääravinnoksi. Mahakatarrit ovat lähin seuraus siitä, mutta tarvääntypä hermostokin.»

Edelleen komitea totesi, että tehtaiden yritykset parantaa asiaa perustamalla ruokaloita eivät saaneet innostusta työväen puolelta. Naisten sairastavuuden suurin ongelma oli ravinto. Asia on sikäli nurinkurinen, että kyse oli tavallaan »elintasosairaudesta», sillä kahvi ja vaalea leipä olivat elintason merkkejä, jotka erottivat kaupunkilaisia maalaisista. Miesten kohdalla samaa ongelmaa ei ollut, sillä tutkimuksen mukaan he söivät mm. lihaa riittävästi. Naisten sairastavuuden kulttuuriluonnetta (eikä köyhyydestä riippuvuutta) komitea todisteli vielä »runsaan makeisten nauttimisen» aiheuttamilla vatsavaivoilla. Sille oli myös tilastollinen todiste: »Niinpä esim. ilmoitetaan eräaseen tehdaskaupunkiin tässä maassa vuonna 1880 rautatei-

³⁶ Sama, taulut 36—38, tekstis. 182; SVT D VI, s. 96.

³⁷ Komiteanmietintö 1884: 7, s. 48—50. Myös: Intendentens för manufakturerna underdåniga berättelse...år 1860, s. 10.

sin Wenäjältä tuoduksi kokonaista 1.100 sentneriä konvehtia».³⁸ Tällaiset huomautukset eivät todista työväestöä terveeksi, mutta kertovat, että ajan mittapuiden mukaan kauhisteltavaa ei löytynyt. Tehtaalaisista huomautettiin myönteisenä seikkana »juomattomuus ja säällisyys».

Kaikissa tutkimuksissa pohdittiin erikoisesti keuhkotaudin yleisyyttä tekstiilitehtaissa. Työväestön historiassa on keuhkotautia ilman muuta pidetty nimenomaan työväestön vitsauksena.³⁹ Ajan lääkärit eivät mainituissa tutkimuksissa yhdistäneet keuhkotautia automaattisesti tehtaisiin, koska oli havaittu taudin levinneisyydessä vaihteluja, joilla ei voinut olla tekemistä tehtaiden kanssa. Sairauksien sosiaalisen valikoitumisen tutkiminen on vaikeata luotettavien mittaustapojen puuttuessa. Johtopäätökset on monasti tehty kelvottoman laskutavan perusteella.⁴⁰ Vuoden 1884 tehdaskomitean ja Voionmaan käyttämä aineisto antaa tarkemman laskemisen jälkeen tulokseksi, että Finlaysonin ja Pellavatehtaan väen keuhkotautikuolleisuus oli yhtä suuri kuin kaupungin koko väestön, 4—6 promillea. Toinen aineisto, terveyslautakunnan yhteenveto keuhkotautikuolleisuudesta vuosilta 1889—1898, antaa myös totutusta poikkeavan tuloksen, kun kuolleisuus suhteutetaan ryhmän kokoon. Noina vuosina eri ammattien harjoittajista kuoli keuhkotautiin vuosittain seuraavat osuudet:⁴¹

— käsityöläiset ja näiden apulaiset	12 promillea
— kauppa-apulaiset	10 »

³⁸ Sama, s. 50, viite 1. Sentneri = 41 kg.

³⁹ Esim. Voionmaa, Tampereen historia III, s. 573; TTY 50-vuotias (Voionmaan kirjoittama johdanto), s. 10; Waris Työläisyhteiskunnan syntyminen, s. 239; Kanerva, Pumpulilaisia ja pruuukilaisia, s. 86—88.

⁴⁰ Esim. Voionmaa (emt.) ja vuoden 1884 tehdaskomitea tyytyivät helpoimpaan tapaan laskea kuolleisuus: keuhkotautiin kuolleiden osuus kaikista kuolleista. Tämä ei kerro mitään kuolemisriskistä, joka saadaan suhteuttamalla kuolleiden määrä elävien määrään. Näin saatu yleinen kuolleisuusluku saattaa antaa myös väärän tuloksen, koska siihen vaikuttaa ratkaisevasti ikärakenne. Tarkin kuolleisuuden mittari on ikäryhmäkohtainen kuolemanvaaraluku. Sen laskeminen ei tosin aina ole mahdollista eikä tarpeellista, vaan ikäryhmittäinen keskikuolleisuus on riittävä. Sosiaali- tai ammattiryhmien kuolleisuuserojen laskeminen on erikoisen hankala tehtävä. Kuolinsyiden jakauma ryhmäkohtaisesti on usein virheellinen koska: — ammattiryhmien ikärakenne on erilainen, — ammattiryhmien koko on erilainen, — ammattiryhmien sukupuolirakenne on erilainen. Populaatioiden rekonstruoiminen em. tekijöiden eliminomiseksi on monasti mahdoton tehtävä. Virhetulkinnoista tavallisin on seuraava: jos ammattiryhmä koostuu nuorista ihmisistä, on kuolinsyissä yliedustettuna verrattuna koko väestöön nuorille ominaiset syyt (kuten keuhkotauti), vaikka ryhmän kokoon suhteutettu kuolleisuus olisi tässäkin taudissa tavallista pienempi. Kun kuolleisuuden sosiaalista riippuvuutta lasketaan, käytetään sosiaaliryhmän jakajana yleisesti ammattia kuolinhetkellä. Tällöin monasti unohdetaan, että ammatti onkin ehkä riippuvainen iästä, eikä päinvastoin. Esimerkiksi palvelijan tai tehtaalaisen työ oli 1800-luvun Tampereella nuorten läpikulkuaammatti. Näiden ammattien edustajiksi kuolleisuustilastoon jäivät ne, jotka eivät »ehtineet» ammateista pois. Samoin selittyy naimattomien ja avioituneiden suuri ero kuolleisuudessa ja keski-ikässä: nuorena kuolleet jäivät naimattomiksi. Näitä ongelmia voi väistää kohorttitutkimuksella (kuten MUULI-aineisto), mutta senkin tulkinnessa on vaikeutena sosiaalisen aseman ja ammatin riippuvuus iästä. Siksi kuolleisuuden sosiaalisessa valikoitumisessa on käytettävä muitakin ryhmittämistapoja kuin kuolinhetken ammatti, jos ryhmien ikärakenne on erilainen.

⁴¹ Tampereen kaupungin terveyshoitolautakunnan kertomus v. 1898, taulu C.

— ulkotyöläiset	6	promillea
— tehtaalaiset	5	»
— itsenäinen väestö	2	»
— piijat	1	»
— koko väestö	4.4	»
— kaikki 20—39 vuotiaat	4.9	»

Vaikka näissäkään ryhmissä ei ole otettu huomioon eri ammattiryhmien ikärakennetta, ne osoittavat tehtaalaisten keuhkotautikuolleisuuden tavaliseksi. Käsityöläisten ja kauppa-apulaisten sijoittuminen kärkeen ei ole ihme, sillä he mm. valittivat enemmän kehuista työtiloista kuin tehtaalaiset ja he työskentelivät nimenomaisesti paikoissa, joissa kulki paljon väkeä ja ja se taudinlevittäjiä ei kontrolloitu kuten tehtaissa.⁴²

Kohorttitutkimus antaa keuhkotautikuolleisuudesta edellisen kaltaisen kuvan (liitetaulukko 12). Työväestön eri ryhmien erot eivät olleet mainittavia, kun otetaan huomioon eri ammattiryhmien ikärakenne. Naisten kuolleisuus oli kiistatta korkeampi kuin miesten, mikä on helppo ymmärtää em. syistä. Työväestön ja itsenäisen väestön välinen ero on osin epäselvä. Kuolinhetken sosiaaliryhmän mukaan laskettuna ero oli selvä, työläisistä kuoli keuhkotautiin 28 %, itsenäisistä 18 %. Tässä vaikutti kuitenkin se, että ikä ja terveys määrsivät enemmän sosiaalista asemaa kuin päinvastoin, sillä mitä vanhemmaksi työntekijä eli sitä useammin hän kykeni sosiaaliseen nousuun. Keuhkotautihan oli nuorten eli ennenaikaisesti kuolleiden tauti. Nuoruuden ajan (20—24 vuotiaan) sosiaalinen asema ei ennustanut todennäköisyyttä kuolla keuhkotautiin.

Keuhkotauti oli selvästi kaupungin sairaus, sillä samanaikainen kuolleisuus maaseudulla oli huomattavasti pienempi, jopa niin, että maatyöväestä kuoli keuhkotautiin harvempi kuin kaupungin itsenäisestä väestä (liitetaulukko 12). Keuhkotautikuolleisuus oli Tampereella vuosina 1851—1920 65 % korkeampi kuin Hämeen läänin maaseudulla tai koko maassa. Korkeimmillaan se oli Tampereella 1870- ja 1880-luvuilla, jälkimmäisellä peräti 6 promillea väkiluvusta (maaseudulla 2.6).⁴³ Tähän nousuun »murroskaudella» on kaksi mahdollista selitystä. Joko se johtui taudin yleisestä leviämisyrtymistä, jollainen on voitu hahmottaa,⁴⁴ tai se johtui tamperelaisten elinolojen heikkenemisestä noina vuosikymmeninä. Jälkimmäisen puolesta puhuisi väestönkasvun voimakkuus, asunto-olojen heikkous ja kaikkien sosiaalisten ongelmien kärjistyminen samanaikaisesti. 1880-luvulla keuhkotautia vastaan ei osattu vielä suojautua — sitä luultiin perinnölliseksi —, koska basilli löydettiin vasta vuonna 1882. 1890-luvulta tauti alkoi helpottaa. Tämän selittää terveydenhoidon tehostuminen ja ihmisten yleiskunnon parantaminen elinolojen parantuessa. Ratkaisevaa taudin puhkeamiselle oli ni-

⁴² TTY:n vuosikertomus 1888, s. 27—29; Tampereen Sanomat 18. 1. 1888. Tehtaissa työhen otettiin vain terveimmät nuoret. Vuosisadanvaihteessa tehtaan lääkäri tarkasti Finlaysonilla kaikki tulijat, Pellavatehtaassa nuoret, — SVT D II, 187.

⁴³ Backman & Savonen, Keuhkotaudin kulku Suomessa, s. 43, 50, 117.

⁴⁴ Sama, liitekartat.

mittäin yleiskunto tai satunnaiset yksilökohtaiset tekijät, koska tartunta oli kaikilla ihmisillä. Tämän vuoksi sairauden keskittyminen köyhempään väestöön oli luonnollista, mutta myös se, että sosiaaliryhmien erot eivät olleet suuria. Tampereella kuolleisuus alkoi laskea 1890-luvulla siten, että se laski nopeammin itsenäisessä väestössä kuin työväestössä. Teollisuudesta keuhkotaudin jäljet eivät löydy, sillä 1800-luvun teollisuuskaupungeissa keuhkotauti oli vähäisempi ongelma kuin esim. 1700-luvun kauppakaupungeissa.⁴⁵

Työväestön sairastavuuden erityispiirteitä ei löydy juurikaan eri sosiaali- tai ammattiryhmiä vertaamalla. Ryhmien erot kuolinsyiden jakaumassa johtuivat pitkälle ryhmien sukupuolijaosta. Toisin sanoen miesten ja naisten väliset erot olivat suuremmat kuin sosiaali- tai ammattiryhmien erot. Naiset kuolivat miehiä useammin mm. keuhkotautiin, ns. naistentauteihin ja hermoston sairauksiin. Viimeksi mainittu oli ilmeinen rasitussairaus ja tehtaalaisnaisille ominainen. Miehet kuolivat naisia useammin ns. ulkoisista syistä ja vilustumista seuranneisiin kuumeisiin. Nämä erot eivät olleet erikoisen tamperelaisia ja ne ovat olleet tyypillisiä vielä koko 1900-luvun ajan.

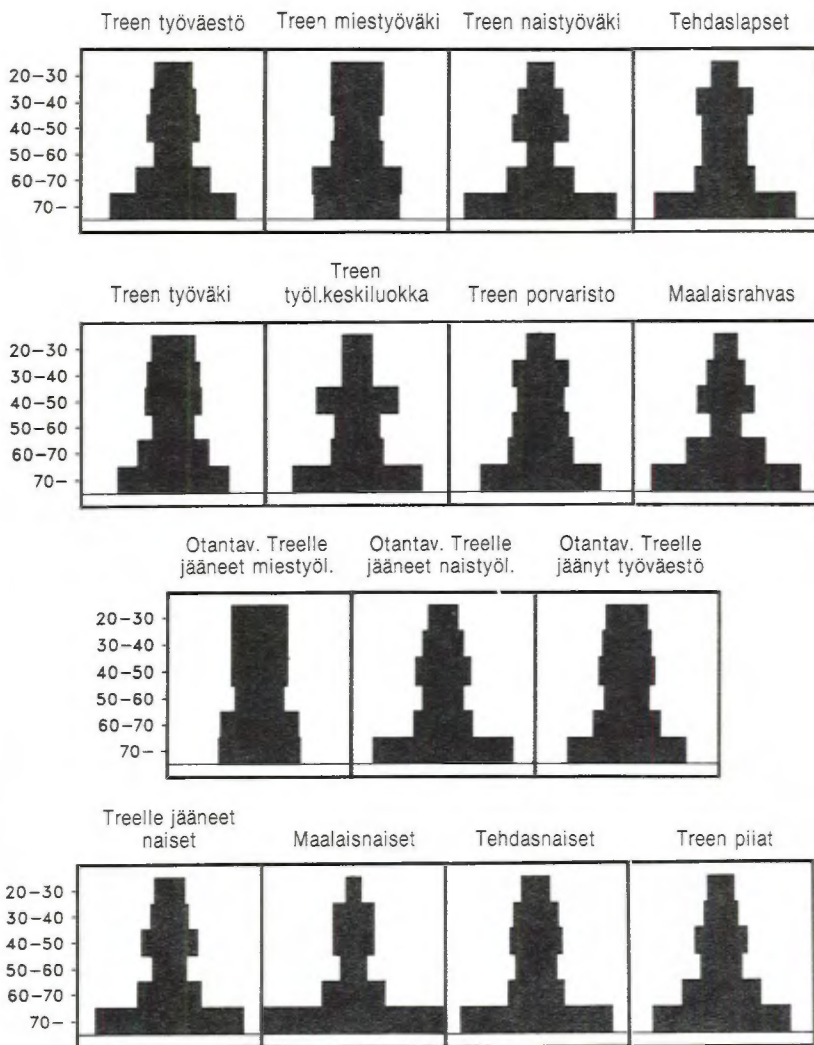
Sairaus oli työväestölle sosiaalinen ongelma siten, että se johti usein ennenaikaiseen kuolemaan. Lapsikuolleisuus piti väestön keski-ikä alhaisena. Havainnollisemman kuvan eliniästä saa tutkimalla vain niitä, jotka elivät aikuisiksi. Kuviossa 14 on eri ryhmien eliniän jakaumia näin laskettuna.⁴⁶

Erot olivat eliniässä jokseenkin samat kuin keuhkotautikuolleisuudessa, koska pääosa ennenaikaisista kuolemista johtui siitä. Keski-ikä oli kaupungissa alempi kuin maaseudulla. Toinen selvä ero oli miesten ja naisten eliniässä jälkimmäisten eduksi ja vähäisin oli ero kaupungin sosiaaliryhmien välillä. Tämän eron pienuuteen vaikutti työläisvaltaisessa kaupungissa se, että itsenäiseen väestöön päätyneistä huomattava osa oli entisiä työläisiä, joten ryhmät olivat eläneet paljolti samanlaisissa oloissa. Joka tapauksessa eron pienuus osoittaa, että ihmisten terveyteen vaikutti enemmän kaupunkiympäristö yleensä kuin tietty työ. Eliniän jakaumissa olivat selvimpiä erikoispiirteitä seuraavat:

⁴⁵ Sama, s. 132—141; Puranen on tutkinut mahdollisimman perusteellisesti keuhkotuberkuloosikuolleisuutta Ruotsissa ja osin Suomessa v. 1750—1980, mutta joutunut toteamaan, että taudin levinneisyyttä ja seurauksia ei voi selittää yksinkertaisella mallilla. Selvää kuitenkin on, että *pitkällä aikavälillä* sairastavuuden ja kuolleisuuden yleisen tason määräsi basillin virulenssi ja ihmisten immuniteetti. *Paikallisesti ja muutaman vuosikymmenen aikavälillä* tuohon tasoon vaikuttivat ratkaisevasti tartunta-alttius (väkitiheys, asunto- ja työolot, hygienia ja tieto taudista) ja vastustuskyky (ravinto, yleiskunto). Taudin heikkenemiseen 1800-luvun lopulta alkaen vaikuttivat eniten juuri em. elintasotekijät. Yhden kaupungin puiteissa vaihtelua saattoi selittää lisäksi väestön ikä- ja sukupuolirakenne, kasvurytmi ja ympäröivän seudun tautitilanne. — Puranen, Tuberkulos, erit. s., 14—24, 122—126, 134—157, 176—183, 269—281, 292—310 ja 334—347 (yhteenveto).

⁴⁶ MUULI-aineisto. Tiedot on laskettu Tampereen otoksissa vain niistä, jotka jäivät Tampereelle. Näin eri ryhmät ovat vertailukelpoisempia, mutta tästä syystä keski-ikä aleni, koska nuorena kuoleminen oli yksi syy »jäädä» Tampereelle. Sosiaali- ja ammattiryhmien erojen tulkintaongelmista ks. viite 40.

Kuvio 14. Eliniän jakauma eri väestöryhmissä
Tampereella ja läheisellä maaseudulla

Lähde: MUULI-aineisto, otokset 1850, 1870 ja 1890. Ruudun leveys = 50 %.

- Työläismiesten suuri kuolleisuus alle 30-vuotiaana. Paljon puhuttu tehtaantyttyöjen kuolleisuus oli tavallisella tasolla;
- Kaupunkilaismiesten ylikuolleisuus 50—60 vuotiaana verrattuna naisiin ja maalaisiin;
- Naisten lähes kaksinkertainen enemmyys 70-vuotiaaksi eläneissä. Näissä oli tehtaalaisnaisia yhtä paljon kuin muita naisia.

Tapaturmia pidettiin 1800-luvun työväensuojelukeskustelussa tärkeänä asiana. Työväenyhdistys raportoi vuonna 1888 tehtaalaisten »hartaasti toivovan suojelulakia tapaturmia vastaan».⁴⁷ Seuraavana vuonna vahvistettiin ensimmäinen työväensuojelulaki, jossa oli tarkkoja turvallisuusmääräyksiä. Lain vaikutuksesta ei voi paljoa kertoa, koska aikaisemmalta ajalta työtapaturmia ei rekisteröity. Jälkeenpäin on oletettu, että onnettomuuksia sattui jatkuvasti,⁴⁸ mutta loukkaantumista ongelmallisempi asia työntekijöille oli toimeentulo onnettomuuden sattuessa. Tehtaita koskevissa tutkimuksissa onnettomuuksia ei pidetty vakavana ongelmana. Kuolemaan ne johtivat harvoin verrattuna vaikkapa jäihin hukkumisiin Tampereella. Ehkä siksi tapauksista tuli hyvin tunnettuja.⁴⁹ Tapaturmat kasaantuivat niihin vuosiin, jolloin tehtaisiin tuli paljon uusia työntekijöitä. Vuosina 1890—1902 koko maan kutomateollisuudessa sattui vakavia työtapaturmia (sairaspäiviä keskim. 32) tuhatta miestyövuotta kohti 6.8 eli samalle työntekijälle keskimäärin kerran 147 vuodessa. Näissä tapaturmissa kuoli 0.1 henkeä tuhatta miestyövuotta kohti — saman verran kuin Suomessa kaikilla aloilla vuonna 1971. Tampereen koko teollisuudessa työtapaturmiin kuoli 1890-luvulla 0.2 henkeä tuhatta miestyövuotta kohti.⁵⁰ Onko tämä paljon vai vähän on lähes mielivaltainen kysymys. Luku tuntuu ehkä suurelta, jos ajatellaan, että Tampereella sattui 1890-luvulla vuosittain 20—40 vakavampaa tapaturmaa, mutta pieneltä, jos ajatellaan, että tapaturman uhriksi joutui 0.5 % työntekijöistä. Missään tapauksessa tapaturmat eivät olleet koineella työskentelevien naisten ongelma. Kuolinsytilaston ja kaupungin sairaalan epätarkkojen tietojen mukaan onnettomuuksia olisi ollut aikaisempina vuosikymmeninä suhteellisesti saman verran.⁵¹

Koska lapsikuolleisuus on laskenut kaikissa maissa elintason nousun mukana, sitä on pidetty mittarina, joka kertoo ihmisten elinoloista. 1800-luvun teollisuuskeskuksissa työväestön lapsikuolleisuus nousi tavallista korkeammaksi, vaikkakin esimerkiksi teollistuvassa Englannissa lapsikuolleisuus ylei-

⁴⁷ TTY:n vuosikertomus 1888, s. 29.

⁴⁸ Esim. Voionmaa, Tampereen historia III, s. 672—673.

⁴⁹ Tamperelainen työläisrunoniekka kirjoitti vuonna 1874 arkkiviisun »Kahden nuoren tytön tapaturmainen kuolema Tampereen paperitehtaalla». Järkyttävillä yksityiskohdilla herkkuteleva laulu päättyi toivomukseen, »Että Herran käsi varjelis/Mainitun tehtaan suojelis». — Kanerva, emt., s. 239—241.

⁵⁰ SVT D II, s. 186, taulut 39 ja 41; Voionmaa, emt., s. 673; SVT XXVI A: 27, s. 9.

⁵¹ Tampereen seurakunnan väkilukataulut, joissa mainittuja »muserumisia ja murskaantumisia» ei pidä lukea suoraan työtapaturmiksi, 1890-luvulla sellaisia oli näistä kolmasosa; Jaakkola, emt., s. 171; Voionmaa, emt., s. 672—673.

sesti laski verrattuna esiteolliseen aikaan.⁵² Tehdastyöntekijöiden lasten suuren kuolleisuuden syyksi havaittiin huono ruokinta: äiti meni liian pian takaisin työhön ja lapsi sai ruoakseen (usein pilaantunutta) vastiketta.⁵³ Tampereella oli tapana, että äiti jäi lapsen saatuaan pysyvästi kotiin, joten rintaruokinnan puute ei ollut yleistä. Pikkulasten hoitotapojen virheet, mm. paasto ripulin yhteydessä, koskivat kaikkia sosiaaliryhmiä. Siksi lapsikuolleisuus oli korkea kaikissa sosiaaliryhmissä. Perhekohtainen vaihtelu oli hyvin suuri, eikä noudattanut sosiaalisia rajoja. Lapsikuolleisuuden keskiarvot paljastavat joitakin eroja, mutta erot olivat tuskin aikalaisille helposti havaittavia. Kaikki olivat tottuneet lasten kuolemaan. Kun nuorena miehenä Tampereen tehtaita ihmetelty Topelius menetti poikansa, hänen lohdutuksensa oli ilmeisen sama kuin tehtaalaisäidin: »Katsokaa», sanoivat pojan vanhemmat pikkusiskoille, »nyt on Rafael onnellinen, hän on Jumalan luona».⁵⁴

Lapsikuolleisuusprosentti oli seuraava erilaisissa ammatti- tai sosiaaliryhmissä 1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa:⁵⁵

maaseudun naimattomat naiset	50
Tampereen naimattomat piijat	48
Tampereen naimattomat naiset	46
Tampereen työväen naimattomat naiset	46
avioituneet tehtaalaisnaiset	39
naimattomat tehtaalaisnaiset	38
kaikki tamperelaisnaiset	38
avioituneet työläisnaiset	36—38
lapsena tehtaassa olleet	36
Tampereen työväestö	36
Tampereen työläiskeskiluokka	35
tamperelaiset piijat	33
Tampereen itsenäinen väestö	31
lähiseudun maatyöväestö	27
lähiseudun maalaisnaiset	26

Nämä luvut kertovat, että korkea lapsikuolleisuus liittyi kaupungistumiseen, sillä kaupungin ja maaseudun ero oli selvä (vrt. kaikki tamperelaisnaiset vs. lähiseudun maalaisnaiset). Kaupungin sosiaaliryhmien ero ei ole em. luvuissa suuri, mutta tuo ero kasvoi erityisesti 1900-luvun alussa. Ennen 1880-lukua vihittyjen vanhempien lapsista kuoli itsenäisessä väestössä yhtä paljon kuin työväestössä, mutta 1910-luvulla puolet vähemmän (7 % ja 14 %). Työväestön lapsikuolleisuus laski siis hitaammin kuin itsenäisen väestön. Eron selittänee se, että itsenäisen väestön elintaso, hygienia ja las-

⁵² Hunt, *British Labour History*, s. 47—50.

⁵³ Engels, *emt.*, s. 404—406; Hunt, *emt.*, viitteet 60—63 sivulla 350.

⁵⁴ Topelius, *Kesästä*, joka ei koskaan tullut, *Lukemisia lapsille II*, s. 92.

⁵⁵ MUULI-aineisto, otokset 1850, 1870 ja 1890. Havaintojen määrä 56—321.

tenhoitotavat kohentuivat nopeammin kuin työväestön. Myös syntyvyys laski itsenäisessä väestössä nopeammin ja kaikki nämä tekijät vaikuttivat todennäköisesti toisiinsa. Lisäksi yhteiskuntaluokkien erot kasvoivat siitä syystä, että itsenäiseen väestöön tuli yhä vähemmän työläisrekryttejä. Eri työläisryhmien kesken ei ollut mainittavia eroja. Jos esimerkiksi tamperelaisnaiset jaetaan kahteen ryhmään sen mukaan olivatko he olleet tehtaassa työssä vai eivät, eroa oli lapsikuolleisuudessa jälkimmäisten eduksi vain yksi promilleyksikkö. Eniten lapsikuolleisuutta nosti lapsen avioton syntyperä. Tämä koski sekä maalaisia, kaupunkilaisia että kaikkia sosiaaliryhmiä. Mielenkiintoinen poikkeus tästä säännöstä olivat aviottoman lapsen saaneet tehtaalaisnaiset, jotka näyttävät kysyneen parhaiten huolehtimaan aviottomista lapsistaan eli asia oli Tampereella juuri päinvastoin kuin Engels totesi Manchesterista. — Koska lapsikuolleisuuden vaihtelu oli perheiden kesken suurempaa kuin sosiaaliryhmien kesken, kannattaa etsiä muitakin kuin edellisen kaltaisia sosiaalisia selittäjiä. Kaikissa ryhmissä lapsikuolleisuus korreloi vanhempien, erityisesti isän, varhaisen kuoleman kanssa. Äidin keuhkotauti lisäsi lapsen kuolemisriskiä lievästi ja lapsivuodekuolema selvästi. Perheen lapsista kuoli muita useammin esikoinen. Nämä tekijät viittaavat sekä perittyyn sairauteen tai heikkouteen että toimeentulovaikeuksiin, viimeksi mainittuun varsinkin isän kuolema. Vaikka nämä elämisenvaikeudet olivat yleisimpiä työväestössä, olisi väärin yleistää korkea lapsikuolleisuus suoraan työväestön asemaan.

Asunto-ongelma

»Rotilla on sangen huomattava sija perheen kotielämässä. . . »⁵⁶

Tehtyään vuonna 1909 Tampereen kaupungille tutkimuksen vähävaraisten asunto-oloista, G. R. Snellman painotti kahta seikkaa: »On seikkoja, joita ei käy selvittäminen numeroluvuin, mutta jotka huomaa käydessään paikalla.» Tällä hän tarkoitti Tampereen työväestön asuntojen epäsiisteyttä ja muuta vaikeasti mitattavaa kurjuutta, jota hän ei ollut tavannut Turussa. Pääsyy tähän oli Tampereelle ominainen yhteiskeittiöjärjestelmä. Toinen erityinen huomion aihe oli edellisen seuraus: »... suurin osa kaupungin väestöä asuu oloissa, jotka eivät ole vaaralliset ainoastaan tälle väestön osalle itselleen, vaan yhtä paljon kaupungille kokonaisuudessaan».⁵⁶ Työväestön asunto-ongelmassa ei ollut niinkään kysymys mukavuudesta — sillä kaikkeen tottuu kuten em. tutkija totesi — vaan terveydestä. Työväestön sairastavuuden synkimmät piirteet on helppo yhdistää asunto-oloihin, ahtauteen ja epäsiisteyteen. Asuntokysymyksestä tulikin sosiaalinen kysymys

⁵⁶ Snellman, Tutkimus vähävaraisten asunto-oloista Tampereen kaupungissa, s. 58—59.

Finlaysonin tehtaan asuntoja. Ne toivat Tampereelle yhteiskeittiöjärjestelmän. Tehtaiden asunnot olivat pitkään parhaita — ja halvimpia — työläisasuntoja.

1800-luvun lopulla. Asuntojen kohentaminen nähtiin edellytyksenä sairauden ja siveettömyyden voittamiselle. Viimeksi mainittu seikka oli ulkopuolisten kauhistelijoiden mielialihe. Heidän mielikuvituksensa yhdisti nimittäin yhteiskeittiöt ja asukkien (= alivuokralaisten) pitämisen siveettömyyteen.⁵⁷ Viranomaiset tajusivat ongelman jo 1870-luvun lopussa, jolloin tehtiin päätös Kyttälän, so. Tammerkosken itärannan, slummin hävittämisestä. Vuoden 1879 terveydenhoitoasetus puolestaan velvoitti kaupungin kohentamaan erityisesti vesi-, viemäri- ja jätehuoltoa, mistä alkoi ns. ennaltaehkäisevä terveydenhoito.⁵⁸ Asuntojen paraneminen oli kuitenkin hidasta ja nopea väestönkasvu 1800-luvun lopussa pahensi tilannetta. Niinpä 1900-luvun alkuun mennessä ei työväestön asunto-ongelmille ollut tehty juuri mitään lukuunottamatta avattavien ikkunoiden »keksimistä». Snellmanin mainittu tutkimus oli siitä erikoinen, että se todella johti merkittäviin parannustoihin.⁵⁹ Käänneparempaan tapahtui asunto-oloissa siten vasta 1910-luvulla.

⁵⁷ Sama, s. 43; Komiteamietintö työväen asunto-olojen parantamisesta, s. 45.

⁵⁸ Asetus terveydenhoidosta Suomessa 22. 12. 1879; Rasila, Tampereen historia II, s. 506—509.

⁵⁹ Työväenasuntokomitean lausunto kaupunginvaltuustolle 26. 1. 1912: »On siis pidettävä todistettuna tosiseikkana, että vähävaraisten asunto-olot Tampereella kipeästi kaipaavat parannusta».

Asukastiheys huonetta kohti kertoo asunto-olojen kehittymisen pääpiirteittäin, sillä laadulliset muutokset olivat 1800-luvun puolella vähäisiä. Vuoden 1840 paikkeilla, ennen suurteollisuuden ryntäystä kaupunkiin, asukkaita oli 1.6—1.7 huonetta kohti.⁶⁰ Myöhemmin suoritetuissa väestönlaskuissa saatiin taulukon 31 mukainen asukastiheys.

Taulukko 31. Asumistiheys (asukkaita huonetta kohti) Tampereen eri kaupunginosissa vuosina 1880—1920.

kaupunginosa	1880	1890	1900	1910	1920	työväen asunnot 1909*
kantakaupunki, länsipuoli	1.33	1.38	1.64	1.49	1.55	2.29
Amuri	2.33	2.59	2.56	2.17	2.09	2.78
Kaakinmaa	1.64	1.82	1.98	1.57	1.47	2.03
Kyttälä, Jussinkylä	2.36	2.62	2.07	1.68	1.63	2.25
Tammela			2.54	2.19	2.07	2.53
koko kaupunki	1.88	2.07	2.15	1.89	1.86	2.50

* Asukastiheys vähävaraisten (= työväestön) asunnoissa vuonna 1909.

Lähteet: SVT VI C, Väestönlaskut Tampereella v. 1880—1920; Snellman, Tutkimus vähävaraisten asunto-oloista Tampereen kaupungissa, taulut 5 ja 6.

Asukastiheys kasvoi 1800-luvun lopulla väkiluvun kasvaessa ja erityisesti tämä koski työväestön kaupunginosia. Työväen asuinoloista voidaan tämän mukaan päätellä kaksi seikkaa: ne erosivat selvästi itsenäisen väestön asuinoloista ja ne huononivat vuosina 1870—1900. Asumistiheyden vaihtelu oli todellisuudessa suurempi kuin taulukon kaupunginosaakohtaiset luvut osoittavat. Vielä vuonna 1909 yhteiskeittiöasunnoissa keskimääräinen asukastiheys oli 3.2, muutamissa kaupunginosissa lähes 4. Täten sellaisia perheitä, joissa oli esim. vähintään viisi jäsentä ja jotka asuivat yhdessä huoneessa, oli paljon. Vuonna 1909 työväestöstä asui 44 % yhteiskeittiöasunnossa tai pelkästään yhdessä huoneessa. Erillisessä keittiön ja yhden huoneen asunnossa eli 44 % ja »kaksiossa», jota pidettiin työläisperheen hyvänä asuntona, asui noin 12 %.⁶¹ Snellmanin mukaan asunto oli liika-asuttu, jos lattiapinta-ala oli alle 6 m² asukasta kohti. Tällaisissa asunnoissa eli 67 % työväestöstä, joka neljännellä oli asuinallaa alle 4 m². Tässä suhteessa asiat olivat kuitenkin paremmin kuin Helsingissä ja Turussa.⁶²

Tampereen työväestön asumisolojen vaikein ongelma syntyi 1870-luvulla,

⁶⁰ Rasila, Tampereen historia II, s. 147.

⁶¹ Snellman, emt., taulut 5 ja 6.

⁶² Sama, s. 56—57.

kun Kytälän esikaupunki kasvoi kasvamistaan asemakaava-alueen ulkopuolella kaikkien rakennusmääräysten ulottumattomissa. Tämä ainakin 4000 hengen hökkelikylä oli tyypillinen suurkaupungin kasvuongelma. Varsinaisella kaupunkialueella ei ollut sopivaa, eikä varsinkaan riittävän huokeata rakennusmaata, joten kasvava väki pesiytyi kaupungin reunalle. Alueen maanomistajat, lähinnä Hatanpään kartano, vuokrasivat pieniä maatilkkuja, joille nämä »numerotorpparit» kyhäsivät vaatimattomia asumuksia. Kytälästä tuli heti silmätikku vähän joka asiassa. Kunnan kaupunkilaiset näkivät siinä juoppouden, irstauden ja rikollisuuden pesäpaikan.⁶³ Tähän antoi aihetta se, että Kytälässä todella asui liikkuvaa, epämääräistä väkeä, »ilotalot» olivat siellä ja kaupungin poliisin toimivalta ei ulottunut tänne kosken taakse. Kaupungille Kytälä oli hallinnollinen harmi myös siten, että sen asukkaat eivät maksaneet kaupungille veroa. Tavoitteeksi tulikin Kytälän »järjestäminen» liittämällä se kaupunkiin. Monimutkaisten vaiheiden jälkeen se onnistui vuoden 1878 alusta. Alue päätettiin »saneerata», kuten sanottiin, eli hävittää hökkelikylä. Tämä oli niin vaikea tehtävä, että se onnistui vasta vuonna 1892. Tällöin häädettiin loput asukkaat ja alue rakennettiin kaupungin tulevan liikekeskustan osaksi (nykyiset Hämeenkatu ja Rongankatu koskesta rautatieasemalle).⁶⁴ Kytälän hajottaminen oli sysäys uusien itäisten työläiskaupunginosien, Armonkallion ja Tammelän, synty- miselle. Armonkalliolle muuttaneet kytäläläiset saivat viiden vuoden armon tonttivuokran maksusta.⁶⁵

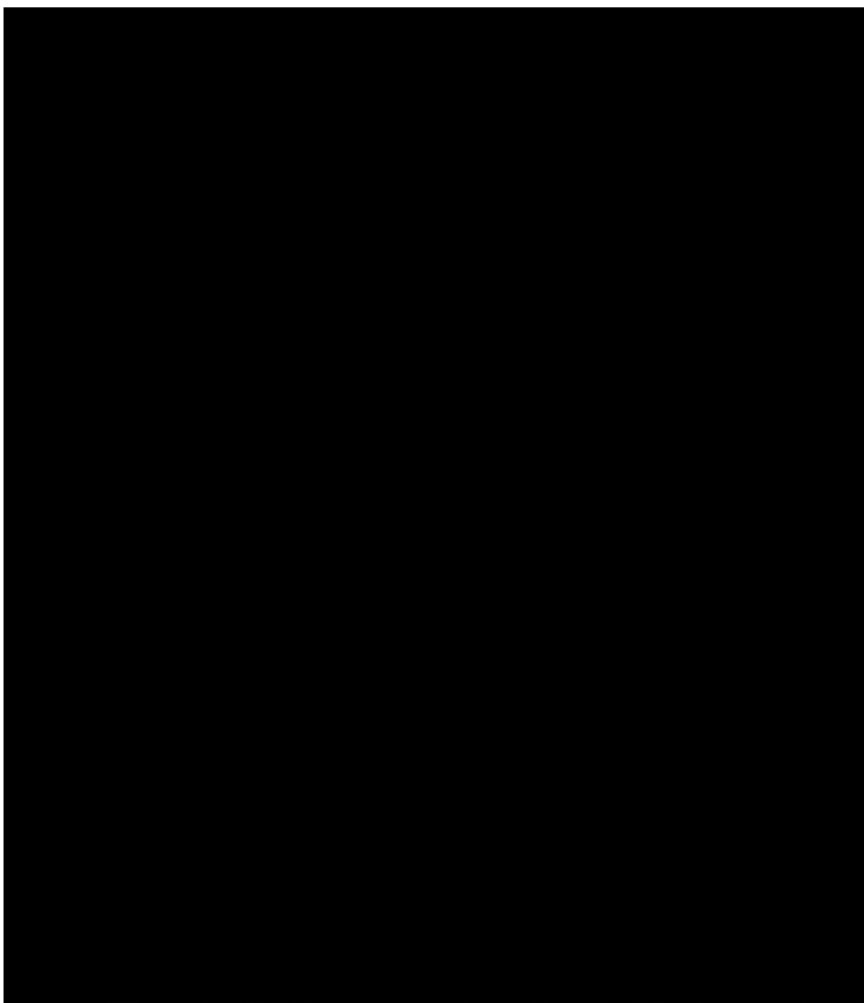
Kytälä ei ollut ainoa työväestön asumiseen liittynyt alueongelma. Ennen Kytälää oli tehty yksi onnistunut kaupunkisuunnitelma, kun perustettiin Amurin kaupunginosa. Se oli tarkoitettu työväen omille pikku taloille. Amurista tuli muutoin onnistunut kaupunginosa, mutta omien asuntojen sijaan sinne nousivat vuokra-asunnot yhteiskeittiöineen.⁶⁶ Tästä tuli tamperelaisen työläisasumisen perusmalli, jota alettiin noudattaa pian koko kaupungissa. Kun Amuri täyttyi ja Kytälään ei enää päässyt, työläisasutus levisi kaupungin rajojen ulkopuolelle Järvensivulla ja Pispalassa. Vaikka Pispalan kasvu sattui 1900-luvun puolelle, ei asumistaso siellä ollut vuonna 1909 sen parempi kuin vanhoissa työläiskaupunginosissa: 42 % asui yhteiskeittiöhuoneissa ja ahtaus oli keskimääräistä suurempi. Selvä laadullinen parannus tapahtui työläisasuntojen rakentamisessa vasta 1910-luvulla, kun yhteiskeittiöistä luovuttiin, pyrittiin kahden huoneen asuntoihin ja vesijohto ja viemäri yleistyivät. Uusia työläiskaupunginosia syntyi kaupungin itä- ja eteläpuolelle. Työväestön asuinalueiksi oli siten vakiintunut kaupungin reuna-alue lukuunottamatta Amuria, joka oli muuttunut 1800-luvun kau-

⁶³ Kuvauksia Kytälästä: Voionmaa, Tampereen historia III, s. 509—512; Kanerva, Mesukylän historia II, s. 48—139. Tampereen Sanomissa nimimerkki Hyyryläinen kirjoitteli säännöllisesti kuulumisia Kytälän puolelta 1870-luvulla ja kommentoi väitteitä kytäläläisten taivoista.

⁶⁴ Rasila, emt., s. 164—177, 190—193; Kanerva, emt., s. 163—175.

⁶⁵ Rasila, emt., s. 193—195, 199—200.

⁶⁶ Rask, Amurin kaupunginosan synty ja sen väestön sosiaalinen rakenne; Honkasalo, Vuokralaisten muuttoalttius vuosisadanvaihteen Amurissa.

Juhannuskylän asuntoja. Nopea väestönkasvu, työväestön köyhyys ja kaupunkialueen pienenus synnyttivät slummitumista 1870-luvulta alkaen Tammerkosken itärannalle, minne nousi Suomen ensimmäinen »esikaupunki», Kytälä.

kaisesta laitakaupungista kantakaupungiksi. Tosin sekin erosi varsinaisesta keskustasta, josta oli tullut kivitalojen alue.⁶⁷

Kuvaukset työläisasuntojen tasosta ovat osin ristiriitaisia. Tutkimuksissa, kuten edellä mainittu ja esim. työtilastollisten selvitysten yhteydessä teh-

⁶⁷ Rasila, emt., s. 177—187.

dyt, kiinnitettiin päähuomio ongelmiin, mikä oli tarkoituskin.⁶⁸ Jälkeenpäin tehty kansatieteellinen tutkimus ja muistelmat ovat luonnollisesti korostaneet myös ongelmia, koska oloja on mielessä verrattu myöhempään.⁶⁹ Toisaalta aikalaisten standardit määräytyivät silloisten mahdollisuuksien mukaan. Oma huone oli ylellisyyttä ja oma sänky jo hyvä saavutus. Jos perheellä oli kunnolliset huonekalut ja kaikki nukkuivat sängyssä, elämä oli herraskaista. Tehtaalaisnaisilla mainitaan olleen varaa tällaiseen ylellisyyteen.⁷⁰ Kuvausten perusteella esimerkiksi työläiskodissa oli ehjät huonekalut, statussymbolina esim. keinutuoli, kaikille vuodevaatteet ja kunnon nukkumapaikka, sähkövalo, oma keittiö, ehjät seinäpaperit, matot lattiasa, avattavat ikkunat eli raitis ilma, joku taulu seinällä, kaikille ruokailuvälineet, — huoneet olivat siistit, eikä niissä ollut torakoita tai rottia. Näin ei yleensä ollut, vaan tämä oli tavoite. Miten usein se toteutui on vaikea arvioida, koska varallisuudesta ei ole tarkkoja lähteitä.⁷¹ Varaa tällaiseen elintasoon oli pidempään tehtaassa olleilla naimattomilla naisilla ja parhaiten ansaitsevilla miestyöntekijöillä. Kaikista työntekijöistä tähän tasoon ylsi vuosisadanvaihteessa 10—20 % (luku 3.2.). Ero kaupungin itsenäiseen väestöön oli selvä, sillä ns. keskiluokkainen elämäntapa erosi työväen elämäntavasta juuri siinä, että heillä ei ollut puutetta tavaroista ja asunnot olivat niin hyviä kuin tarpeellisena pidettiin. Keskiluokkaisessa kodissa oli »hukkatilaa» kuten kamari, joka ei ollut välttämätön nukkumatala.⁷² Havainnollisuuden vuoksi lainattakoon yksi kuvaus vuosisadanvaihteen työläisasumuksesta:⁷³

»Tampereen työläisasunnot ovat yleisimmin seuraavaa mallia: keskellä rakennuksen sivuseinää on ovi, josta välittömästi astutaan sangen kapeaan keittiöön, joka on yhtä pitkä kuin rakennus on leveä. Keittiön kumpaiselakin puolella on kaksi pientä kamaria. Noissa neljässä kamarissa asuu kussakin eri perhe, joskus vielä vieraita vuokralaisiakin, ja keittiö on kaikille perheille yhteinen. . . Ennen Johanneskylässä käyntiä oli satanut monta päivää, jonka tähden kiveämättömät kadut, jos noita talojen välisiä säännöt-

⁶⁸ SVT D II, s. 190—200, taulut 43 ja 44. Tässä tutkimuksessa kutomatyöläisistä kiinnitettiin erikoisesti huomiota Tampereen asunto-olojen heikkouksiin. Työntekijöistä asui tutkijan mukaan ahtaasti (alle 20 m³/asukas) 84 %. Naistytönteijöistä 252 eli 10 % asui yksin omassa huoneessa (taulu 44). Muissakin SVT D:n osissa (ks. lähdeluettelo) tutkittiin asuinoloja. Niiden mukaan eri ammattiryhmillä oli samanlaiset olot.

⁶⁹ Kanerva, Messukylän historia II, s. 62—98, 105—110; Kanerva, Pumpulilaisia ja pruu-kilaisia, s. 177—195, 256—265, 269—270, 301—305; Varto, Lapsuuteni Tampere, s. 89—90; Näreikkö, Tampereen työväestön aineellisen elintason kehitys, s. 173—185.

⁷⁰ Aaku, Työväen elämästä Tampereella, s. 19—20.

⁷¹ Näreikkö (emt. luku IV) on tutkinut varallisuutta perunkirjojen avulla. Ne osoittavat mil-lainen varallisuus oli työläiselle mahdollista ja ehkä tavallista, mutta mitään varallisuusjakau-mia työväestöstä ei voi tehdä perunkirjojen mukaan. Yleinen niukkuus ainakin 1800-luvun puolella on kuitenkin selvä asia.

⁷² Vertailuja työväestön ja keskiluokan elin- ja asumistasosta: Näreikkö, Työläiskotien esi-neistö; Hirsjärvi, Kotielämää Tampereella 1800-luvun jälkipuoliskolla; Rasila, emt., s. 142—146.

⁷³ SVT D II, s. 198—200.

tömiä ja ahtaita kujia käy kaduksi nimittäminen, olivat surkeassa kunnossa. Pehmeä ja niljakka savipohja myöntää joka askeleella ja jalka vajoo rapakkoon. Piha on muodoltaan sangen säännötön. . . Joissakuissa taloissa on varsinaiset ulkorakennukset, toisissa sitä vastoin on näitä pidetty turhana ylellisyytenä. Rikat heitetään pihalla olevaan kuoppaan. Siivottomuus on kauhea.(. . .) Pihalta vievät vinot ja ränstyneet portaat ulko-ovelle, joka on niin matala, että siitä täytyy kumarassa kulkea. Ensін tullaan keittiöön, joka on edellä kerrottua mallia. Kun ikkuna on peräseinällä, on valaistus huono varsinkin lieden luona keskellä huonetta. Lattia on epätasainen ja kovin kalteva. . . Kun ei kellään ole tapana pyyhkiä jalkojaan huoneeseen tullessa, on lattia ylt'yleensä tummanharmaan rapakon peitossa. Lattian peseminen olisi tämmöisissä oloissa turhaa työtä. Seinillä ei ole tapetteja, mahdollisesti on ne aikanaan verhottu pahvilla, joka kuitenkin jo on nurkkain kohdalta repaleina. Katto on maalaamattomista laudoista sekä väriltään epämääräinen. . . Kun keittiö on ainoastaan 2—3 metriä leveä, on sangen vaikea sivuuttaa liesi ja sen ääressä toimivat henkilöt. Kalustona on keittiössä jokunen hoippuva tuoli, aniharvoin lisäksi pöytä. Yhdessä nurkassa ovat noiden neljän perheen talouskalut, muutama nokinen pata, kahvimylly ja joitakuita muita arvottomia esineitä, kaikki osittain samaan nurkaan viskattujen perunankuorien peitossa. . . Asuinhuoneitten tilavuus on . . . tavallisesti noin 30 m², joten niissä pitäisi asua enintään kolme henkeä. Kuitenkin tapaa niissä asumassa 12:kin henkeä.

Huoneiston neljässä suojassa asui itsekussakin 2, 3, 4 ja 6 henkeä, so. heillä oli jokaisella käytettävänään 14.7, 9.8, 7.4 ja 4.9 m³ ilmaa. Kaikki neljä huonetta olivat siis liian ahtaita, viimeinen suurimmassa määrässä. Lattia, seinät ja katto olivat melkein samaa laatua kuin keittiön. Koko kalusto käsitti vuoteen ja muutaman tuolin, mutta tuskin pöytää. Perheen vähäisen vaatevaraston säilyttämistä varten ei ollut minkäänlaisia kaappia, vaan vaatteet olivat hajallaan lattialla tai vuoteessa. Aamupäivällä, varttuneempien perheenjäsenten ollessa työssä, käyttivät kotona olevat lapset vapauttaan telmien vuoteessa olevien ryysyjen joukossa tai lattialla. Eräässä kodissa virui kaksi lasta vuoteessa, kumpaisellakin likaisia riepuja pään verhona. He valittivat kovaa kaulan pakotusta, mutta lääkärin apua ei oltu haettu. — Semmoisesta huoneistosta, joka siis käsittää huoneen ynnä osan keittiöön, maksetaan tavallisesti 10 markan paikkeilla kuukaudessa (= 10—20 % palkasta, PH). — Lienee melkein tarpeetonta mainita, että kaikki ikkunat oli sangen tarkasti pantu kiinni kitillä, niin ettei niitä käynyt avaaminen, jonka tähden asuinhuoneitten ilma onkin perin pilaantunutta.»

Lopuksi tutkija, samainen G. R. Snellman, varoitti, että kaupungin viranomaisten ei »sopisi jättää sikäläisen suurilukuisen työväen enemmistön asumusoloja nykyiselle kannalleen». Parempi tulevaisuus olikin jo luvassa, sillä »paljoo paremmat ovat Armonkallion ja Tammelan kaupunginosassa olevat työväenasunnot. Rakennukset ovat ylipäättään siroja ja kodikkaalta näyttäviä sekä ulkoa että sisältä».

Asuntojen kehnous oli teollistumisen ja kasvun tulos. Vaikka kaupunki-

työväen tulot olivat paremmat kuin maatyöväen, heidän asumisensa ei ollut yleisesti paremmalla kannalla kuin maalaisten. Ongelman ratkaisu ennen 1910-lukua olisi edellyttänyt viranomaisten laajoja toimia.⁷⁴ Työntekijät ja talonmistajat toimivat minimin mukaan. Niinpä tehtaiden asuntoja pidettiin tavallista parempina.⁷⁵ Kun asialle ei mitään voitu tehdä, oli sopeuduttava siihen mitä oli, kuten seuraava muistelus osoittaa:⁷⁶

»Kun sitten tuli pienokainen, lisättiin huonekaluja kehdolla, jossa pienokainen sai nukkua siihen asti kunnes sen valloitti toinen pienokainen, jolloin ensiksi tullut pienokainen sijoitettiin äidin ja isän keskelle sänkyyn nukkumaan. Sitten kun tuli kolmas pienokainen, sijoitettiin ensiksi tullut nukkumaan sängyn kannelle, joka asetettiin kahden tuolin varaan ja toinen lapsi sijoitettiin sänkyyn äidin ja isän keskelle, jotta kolmas lapsi voitiin sijoittaa kehtoon. Mutta sitten kun saapui neljäs pienokainen, siirrettiin lapsista vanhin lattialle nukkumaan, hänestä nuorin sängyn kannelle tai vanhimman viereen lattialle, jos huone oli kylmä ja vanhimmalle siellä yksinään nukkuen tuli vilu. . . Tällainen kiertokulku yösijan sijoituspaikoissa seurasi edelleen, jos perheelle tuli enemmänkin lapsia. Jokaisen uuden tulokkaan seurauksena laajeni lasten yösiija lattialla. Tähän lattiavuoteelle ei enää juuri tavanomaisia vuodevaatteita riittänyt. Sen vuoksi se tehtiin lattiamatoista, vanhoista kuluneista vaatteista ja lumpuista, olki- ja pehkupusseista, ja peitteeksi saivat lapset vanhoja päällysvaatteita, työpalttoita ja muutakin isompaa päällysvaatetta sekä loppuunkuluneita risoja. Hätätilassa käytettiin vielä, ellei muuta löytynyt, vanhempain »kirkkovaatteitakin».

Moraali ongelmana

*»Niin kauan kuin joka askeleella kohtaamme tyyppillisiä juopponaamoja, ei kurjuutta saa vastustetuksi muilla keinoin kuin sellaisilla, jotka kohottavat työmiehen siveellisyyden».*⁷⁷

Työväestön siveellinen rappeutuminen oli Tampereella kuten muuallakin teollistuvissa kaupungeissa vakava huolenaihe. Asialla eivät olleet ainoas-

⁷⁴ Työväenyhdistyksen aloitteesta Tampereella alkoi jo 1890-luvulla kokeilu työväen omaehtoisen rakennustoiminnan tukemiseksi. Tulokset olivat hyviä muuten — mm. em. tutkimuksessa keuhuttiin näitä asuntoja — mutta työväen omia asuntoyhtiöitä saatiin liian vähän, koska ei saatu riittävästi valtion ja kunnan lainoja suunnitelmien toteuttamiseen. Vuonna 1916 näissä työväen omissa yhtiötaloissa asui 1842 ihmistä eli noin 6 % työväestöstä. — Näreikkö, Asuntopoliitikan ensiaskeleet Tampereella, s. 109—112; Kulo, Työväenasuntoyhtiöiden perustaminen Tampereelle, liite 2: Rahasto työväenasuntojen hankkimiseksi, Tampereen Sanomat 16. 4. 1888.

⁷⁵ Komiteanmietintö 1884: 7, s. 50.

⁷⁶ Varto, Lapsuuteni Tampere, s. 90.

⁷⁷ Meurman, Rikkkauden jaosta, s. 38.

taan »tāti-ihmiset», jotka ovat aina pelänneet toisten siveyden puolesta, vaan myös yhteiskunnan johtohenkilöt ja esimerkiksi työväenliikkeen ensimmäiset puolestapuhujat. Yllä lainattu Agathon Meurman piti moraalista rappiota seurauksena liian monista houkutuksista, joita kaupunki ja sen vauraus toivat entisen maalaisen silmien eteen ja joita oli yhä vaikeampi vastustaa, kuten viinaa, tanssia ja viehättäviä naisia. Toinen selitys oli, että työväestön moraalinen rappeutuminen johtui sen aineellisesta kurjuudesta. Tämä oli mm. Engelsin, Yrjö-Koskisen ja työväenliikkeen näkemys.⁷⁸ Pelko ihmisen rappeutumisesta oli tärkeimpiä pontimia työväestön aineellisen elämän kohentamispyrkimyksissä. Köyhyys sinänsä ei olisi riittänyt herättämään sivistynyttä mielipidettä vaatimaan uudistuksia. On helppo havaita, että käsitys työväestön moraalista heikkoudesta oli aatteellinen kysymys. Jotta moraali olisi ongelma, todellista tilannetta on verrattava johonkin ihanteeseen siitä miten asioiden tulisi olla. Keskiluokka asetti ihanteeksi ehkä itsensä, mutta julkilausutut vertaukset olivat muita. Yleistä oli ajatus paremmasta menneestä ajasta, maalaisyhteiskunnasta, jossa mökki oli ehkä matala, mutta ilma puhdas, kuten Meurman sanoi. Maalaisen korkeampi moraali perustui tämän näkemyksen mukaan isoisiltä perittyihin periaatteisiin.⁷⁹ Toinen ideaali oli teoreettinen, kuten oppi ihmisen luonnollisesta olemuksesta. Engels näki teollistumisen rappion mm. siinä, että miehen ja naisen *luonnollinen työnjako* häiriintyi. Hänen mielestään oli »miehisyyden kuohitsemista» kun naiset ja lapset veivät työn miehiltä ja näistä tuli pahimmassa tapauksessa koti-isiä. Alemmuuden huippu oli, kun eräs mies joutui pyytämään lapsilta rahaa publiin.⁸⁰ Ongelman juuri näytti olevan tehdasteollisuus. Tehdas näytti mullistavan maailmaa niin nopeasti ja niin perusteellisesti, että siitä tehtiin tässäkin asiassa syntipukki. Seuraavassa tarkastellaan tamperelaisten juoppoutta, rikollisuutta ja sukupuolisiveettömyyttä. Niiden luonne ja laajuus auttaneen näkemään oliko rappiopheisiin aihetta vai johtuivatko ne ehkä muista syistä.

Alkoholi ei ollut teollisen yhteiskunnan uutuus, vaan osa esiteollisen ajan kaupungin ja maaseudun elämäntapaa. »Menneen vuosisadan *alkupuolella* joivat Tampereella kaikki, virkamiehistä ja herroista aina työmiehiin saakka. Viinaryypyt kuuluivat työmiehen päiväpalkkaan kaupungin töissä, yökylmään lähtevät palovartijat varustettiin lämmittävällä taskumatilla, kaikissa pidoissa juotiin ja melkein kaikissa tapeltiin, virkamiehiä tuli viinahulluiksi, viinapäissään tekivät kisällit ja oppipojat kaikenlaisia ilkivallatuksia kaupungissa.»⁸¹ Tässä Voionmaan kuvauksessa on lennokas sävy, mutta totta asiassa on suhtautuminen alkoholiin. Juominen ei ollut erikoista, kiellettyä, hävettävää tai paheksuttavaa, vaan vuosisatainen perinne. Ku-

⁷⁸ Engels, emt.; Yrjö-Koskinen, emt., s. 66; TTY:n vuosikertomukset (jäljempänä).

⁷⁹ Meurman, emt., s. 38–40.

⁸⁰ Engels, emt., s. 438–440. Kastraatio-sanaa Engels on käyttänyt vain saksalaisissa painoksissa v. 1845 ja 1892. Englantilaisessa laitoksessa on lievempi ilmaisu: »reversal of all relations within the family» ja »this condition unsexes the man».

⁸¹ Voionmaa, Tampereen historia III, s. 537–538, 540.

vaavaa on, että esimerkiksi papit olivat pikemminkin parhaimpia kuin huonoimpia juomareita.⁸² Valtio oli tosin eri keinoin rajoittanut viinanpoltttoa, mutta ei suinkaan raittiuden vuoksi, vaan saadakseen rahaa kassansa tai viljaa varastoon katovuosia varten. Siksi Tampereen ensimmäinen teollisuuslaitos, jonka tyhjiin suojiin James Finlayson rakensi ensimmäisen pajansa, oli kruununpolttimo, jolle aineen valmistus oli kaupungissa monopolisoitu. Maaseudulla kotitarvepoltto oli luvallista vuoteen 1865 asti ja tämä oli totuttanut ihmiset viinaan.⁸³ Voionmaan sanoin 1800-luvun alun pikkukaupungin elämä oli »iloisempaa ja humuisempaa kuin näin pienestä ja yksitoikkoisesta kaupungista voisi luulla» ja »emme tuntisi Tamperetta, ellemmme tunne sen juomatapoja ja kapakoita». Hän jakoi Tampereen 1800-luvun historian kahteen »viinakauteen». Tällä jaolla on selvät sosiaalishistorialliset perustelut. Ensimmäinen kausi oli 1820- ja 1830-luvuilla ja toinen alkoi 1860-luvulla. Edellinen oli osa sääty-yhteiskunnan normaalia menoa, mutta jälkimmäinen kausi oli jo uuden yhteiskunnan tuote. Juomakulttuurin keskiöön tulivat nyt kaupalliset kapakat ja viina- ja oluttehtaiden vähittäisliikkeet. Kapakkalaitos kasvoi kaupungin kasvun mukana, mutta oman lisänsä toi mainittu kotitarvepolton kieltäminen, mikä lisäsi ravintoloiden tarvetta. Uuden kauden piirteitä olisi myös kapakoiden muuttunut asiakaskunta. Porvareiden ja käsityöläisten joukkoon tulivat tehtaalaiset ja sekatyöläiset. Tällöin syntyi myös alkoholiongelmia. Siitä alettiin kirjoitella lehdissä⁸⁴ ja syntyi ajattelutapa, että viina oli kaiken pahan alku ja juuri. Ongelman syntyyn vaikuttivat ainakin seuraavat tekijät: — käyttäjien määrä, vaikka ei osuus väestöstä, kasvoi huomasti ja asia tuli entistä näkyvämmäksi; — käyttäjissä oli aikaisempaa enemmän köyhää ja nuorta väkeä, jolloin haitat ainakin näytivät entistä suuremmilta; — tehdastyö ei sopinut yhteen viinan kanssa; — kansallinen sivistysliike levitti ihannetta »kunnan työmiehestä». Kaksi viimeksi mainittua tekijää voi yhdistää selitykseksi, että viinankäyttö sopi huonosti yhteen kapitalistisen yhteiskunnan edellyttämän rationaalisen ihmiskäsityksen kanssa.⁸⁵

⁸² Suolahti, Suomen papisto, s. 191—195. 1800-luvun alkupuolen tamperelaiset papit olivat »kohtuuden miehiä», — Kortekangas, emt., s. 108.

⁸³ Voionmaa, Tampereen historia I, s. 191—205, II, s. 86—88, 535—541, Kuusanmäki, Kulutustavarin leviämisen maaseutuväestön keskuuteen, s. 118; Talve, Suomen kansankulttuuri, s. 121—122; Hynninen, emt., s. 90; Mäntylä, Suomalaisen juoppouden juuret, s. 13—20.

⁸⁴ Viina oli Tampereen Sanomien kirjoituksissa useimmin todettu yhteiskunnallinen epäkohta 1860-luvulta 1880-luvulle. Lehti julkaisi 25. 5. 1875 erään koululaisen kirjoittaman pitkän runon »Tehtaalaisen valitus», joka on onnettoman tehtaamiehen elämäntarina — rehvastelevan juomarin kohtalo: »Voi kun näyttää vaalealta/Posket poikaparkojen;/Ehkä eivät maata malta,/Tai on maski maitoinen./Mist' on saatu ihran kettä,/kuiva kalvo kasvoihin?/Juonevatko veikot vettä,/Onko poissa olvikin?» Tarinan opetus oli, että ei työ vaan viina teki kasvot kelmeiksi — eikä terveen punakoiksi, mikä oli yleinen käsitys. »Viinapuolueen» kantaa edusti mm. kaupungin asettama tutkimuskomitea, joka totesi v. 1905, että väkevien juomien myyntikielto (1903) ei ollut vähentänyt rikollisuutta ja juopottelua, — Mietintö... 1905, s. 10—11.

⁸⁵ Teollistuva porvarillinen yhteiskunta loi uudenlaisen ihmiskäsityksen mukana uuden, kielteisen, humalan käsitteen. — Falk, Humalan historia, s. 11—18.

Alkoholin käytöstä kertoo valmistetun ja myydyn aineen määrä. Tarkkoja tietoja tamperelaisten käyttämän aineen määrästä ei ole, mutta suhteellisesti, siis asukaslukuun verraten, niin myynti kuin kapakoiden määräkkin oli 1900-luvun alussa pienempi kuin vuonna 1870, jolloin kaupungissa oli 37 anniskelupaikkaa, väkilukuun nähden kolme kertaa enemmän kuin Helsingissä. Tamperelaisten raitistumiseen, jos sitä näin voi mitata, vaikutti ratkaisevasti myynnin säännöstely. Tampereella toteutettiin vuodesta 1876 alkaen ns. Göteborgin järjestelmää. Kaupungilla oli alkoholin myyntimonopoli ja vaikka systeemi osoittautui pian erinomaiseksi rahasammoksi, myyntiä pidettiin aisoissa. Tälle oli sosiaalipoliittiset perustelut: »ettei viinanmyynti... jo läheisessä tulevaisuudessa turmelisi suurta osaa kaupungin työläisväestöä», kuten valtuusto asian ilmaisi. Kunnallisen anniskeluyhtiön tarkoitus oli sääntöjensä mukaan »avata työväenluokalle aiottuja ravintoloita» ja koska »yritys tarkoittaa yksinomaan kaupungin työväestön hyötyä niin siveellisessä kuin aineellisessakin suhteessa... yhtiön osakkaat eivät halua yksityistä voittoa».⁸⁶ Osakkaina oli kaupungin tärkeimpiä herroja, mutta voittovarot menivät kaupungin kassaan, mistä jaettiin mm. avustuksia sivistystarkoituksiin kuten työväenyhdistyksen toimintaan. Tästä monopolista tuli 1800-luvun keskeisiä kunnallispoliittisia kiistakysymyksiä, mikä osoittaa viina-asian tärkeyttä ajan ihmisille (luku 2.3.).

Työväestölle juominen oli ristiriitainen kysymys: he huolehtivat sekä juomisesta että sen vastustamisesta. Tehtaiden juomalakkoliike oli omistajien aloite, mutta se sai vankkaa tukea työväen piiristä. Raittiusliikkeen valta-aika 1890-luvulla perustui työväestön joukkomittaiseen tukeen. Toisaalta ainakin toinen puoli työväkeä nautti vanhan tavan mukaan:⁸⁷

»... juomatavan valtavuutta Tampereen työväestön keskuudessa osoittaa se, ettei niin pientä tapausta työläiskodissa tapahtunut, ettei sen johdosta viinoja hankittu. Niinpä viinaa täytyi olla ristiäisissä, hautajaisissa ja häissä... Kun tehtaalaiset tavallisesti saivat perjantaina palkkansa... hankittiin perheen isälle perjantai-illaksi kannu viinaa; se kesti naukata tavallisesti sunnuntaiaamuun, jolloin perheenisä otti lepopäivän, nukkuen joko kirkossa tai kotona iltapuolelle, jolloin taas kello kuudelta pääsi 'tillikkaan' kohmeloansa parantamaan... Naisien kunniaksi on mainittava, että näiden kurjien aikojenkin naiset harvoin hairahtuivat juoppouteen, mutta eivät he miestensä juomistakaan kovin pahana osanneet pitää, sillä kun miesten juopottelu oli yleistä, niin vaimot katsoivat sen miehille kuuluvaksi luonnolliseksi asiaksi.»

Työmaajuopottelu oli tehtaissa ongelmana ainakin 1870-luvun alkuun asti. Tuolloin mm. palkattiin Finlaysonin tehtaalte viinapoliisi, määrättiin juopottelusta kovia sakkoja ja raittiille lupailtiin pieniä erikoisetuja. Loppujen lopuksi on mahdoton tietää miten suuri osa työntekijöistä joi liikaa tai mikä on »liikaa», sillä liioittelu oli tavanomaista näissä asioissa. Selvää on,

⁸⁶ Voionmaa, emt. III, s. 632—638, 647—657; Rasila, emt., s. 679—681.

⁸⁷ Varto, Muistojen komeroista — »Ikuisesta taistelusta» Tampereella.

että kyseessä oli miesten harrastus. Kanervan mukaan suurin osa heistäkin oli »kohtuuden miehiä». Vuoden 1884 tehdaskomitea mainitsi tehtaalaiset raittiiksi.⁸⁸ Myöhemmissä tutkimuksissa ei juomista pidetty suurena ongelmana. Raittiusliikkeen propagandaan taas ei ole luottamista. Eri seikat viitetaavat siihen, että tehdas ei tehnyt työntekijöistä juoppoja, vaan päinvastoin raitisti työväkeä. Työntekijöiden juomatavat muuttuivat 1800-luvun lopulla siten, että juominen keskittyi viikonloppuun, työajan ulkopuolelle. Tehtaalaisille ei sopinut käsityöläisten tapa juoda sunnuntaina ja pitää maanantaina vapaata. Mitään todisteita ei ole siitä, että työväki olisi juonut enemmän kuin muut ihmiset. Ajatus viinasta huumeena, joka lievitti työväestön kurjuutta, on houkutteleva, mutta todistamaton, vaikka piristysaineiden (kahvi ja purutupakka) laaja käyttö oli selvästikin yhteydessä ravinnon heikkouteen ja työpäivän pituuteen.⁸⁹

Monet ihmiset olivat vakuuttuneita, että työläisperheiden ongelmien syyt olivat viinassa. Tämä oli yksittäistapauksissa helppo havaita, mutta se ei ole luotettava kuva nimenomaisesti alkoholin aiheuttamista sosiaalisista onnettomuuksista, sillä viina oli osa laajempia ongelmia. Siksi viinan haittoja ei voi mitata raittiusihmisten haluamalla tavalla. Liiallisen juomisen yksi osoitin on siitä saadut rangaistukset. Rangaistuksen sai tietyissä tilanteissa, kuten juopumuksesta markkinoilla tai kirkonmenojen aikaan, kadulla juomisesta vuodesta 1871 lähtien, tappelemisesta, meluamisesta yms. tai viinanmyynnistä. Näissä tapahtui selvä vähentyminen 1890-luvulta alkaen, mihin vaikutti tietenkin myös normien löystyminen ja kiinnijäämisen todennäköisyyden vähentyminen kasvavassa kaupungissa. Ennen 1890-lukua työläismiehistä oli ns. häirikköjä 15 %, vuosisadanvaihteessa noin 5 % ja 1910-luvulla ja 1920-luvulla enää 1 %. Useimmin oli kyseessä käsityöläinen ja harvemmin tehtaalaismies. Tästä syystä työläiskeskiluokkaan luettavat saivat rangaistuksen useammin kuin muut. Alkoholiin liittyvät rangaistukset olivat kaupungissa harvinaisempia kuin maaseudulla, mutta vain miehet mukaanlukien suhde oli toisinpäin, lievästi kaupunkilaismiesten »eduksi».⁹⁰

Rikollisuus yleensä, jos mukaan lasketaan kaikki normien vastainen toiminta, josta rangaistiin, ei ollut 1800-luvun Tampereella yleisempää kuin ympäröivällä maaseudulla. Rangaistujen osuus eri ikäluokista oli seuraava:⁹¹

syntymäaika	Tampere	maaseutu
1826—1830	18 %	26 %
1846—1850	24 %	23 %
1866—1870	18 %	14 %
1886—1890	6 %	8 %

⁸⁸ Komiteanmietintö 1884: 7, s. 50; Kanerva, Liinatehtaalaisia ja tehtaanmaistereita, s. 110—111; Kanerva, Messukylän historia II, s. 119—123.

⁸⁹ Tampereen Sanomat 26. 9. 1885; Kanerva, Liinatehtaalaisia ja tehtaanmaistereita, s. 37; Varto, Lapsuuteni Tampere, s. 106.

⁹⁰ MUULI-aineisto, Tampere ja maaseutu.

⁹¹ Sama. Mukaan on luettu myös ripitykset salavuoteudesta.

Maaseudulla suunta oli jatkuvasti aleneva, mutta Tampereella 1870- ja 1880-lukujen aikuiset olivat rikollisempia kuin aikaisemmat sukupolvet. Eri-tyisesti lievä rikollisuus lisääntyi aikoina, jolloin muuttoliike oli vilkasta ja kaupunki kasvoi nopeasti. Tätä voi pitää uuden väen sopeutumisongelmana tai tarkemmin sanoen tuolloin kaupunkiin tuli väkeä, jolla vakiintumatoman asemansa vuoksi oli löysempi sosiaalinen kontrolli ja toimeentulovaikeuksia. Varkaudet lisääntyivät lama- ja työttömyysvuosina.⁹² Määrällisesti rikollisuus oli murroskauden ilmiö, mutta selitys on liian yleinen, ellei tutkita rikollisuuden laatua lähemmin. Taulukossa 32 on esitetty Tampereen työväestön rikoslajit sukupuolen mukaan vuosina 1826—1870 syntyneillä.

Rikollisuus oli miesten alaa. Lähes kolme kymmenestä miehestä sai elämänsä aikana rangaistuksen, yleensä sakot. Vakavampaan rikokseen, josta tuomittiin vankeutta syyllistyi vain muutama prosentti. Rikollisuus liittyi »miehiseen käyttäytymiseen», useimmin humalassa. Tällainen rikollisuus vähentyi selvästi 1900-luvun alussa — tai siitä rangaistiin aikaisempaa har-

Taulukko 32. Tampereen työväestön rikokset. Otos: vuosien 1850, 1870 ja 1890 nuori väestö.

rangaistuksen syy	Tampereen työväestö			lähiseudun maatyöväki		
	miehet	naiset	yht.	miehet	naiset	yht.
juopumus, meluaminen, tappelu	10.6	1.6	5.0	5.8		2.8
varkaus, näpistys, ryöstö	7.1	2.2	4.0	1.4	0.7	1.0
pahoinpitely, abortti	6.2	0.5	2.7	0.7		0.3
tappo, vakava pahoinpitely	0.9		0.3			0.0
viinanmyynti tai -valmistus		4.9	3.0	2.9	2.0	2.4
salavuoteus*	0.9	12.5	8.1	5.1	20.4	13.1
irtolaisuus, haureus, paritus	0.9	2.7	2.0			0.0
talousrikos (ei varkaus)	1.8		0.7	2.2		1.0
ei rangaistu	71.7	75.5	74.1	81.9	77.0	79.3
kaikki yhteensä %	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N	113	184	297	138	152	290

* Salavuoteus ei yleensä johtanut rikoslain mukaiseen rangaistukseen.

Lähde: MUULI-aineisto Tampere ja maaseutu 1850—1890.

Huom. Väestöryhmät: Tampereen työväestö = Tampereelle työläisasemaan jääneet, maatyöväki = maaseudulle jääneet tilattomat.

⁹² Sama; SVT XXIII, Oikeustoimi; Kortekangas, emt., s. 108—109, 203, 312—313.

vemmin. Myös vakava rikollisuus, josta on tarkemmat tiedot, vähentyi 1900-luvun alussa verrattuna 1870- ja 1880-lukuihin, jos rikosten määrää verrataan asukaslukuun.⁹³ Naisten rikollisuus oli erilaista. Salavuoteutta ei voi pitää naisten erikoisuutena, sillä siihen tarvittiin aina myös mies, mutta vain naiset jäivät kiinni — yleensä saadessaan aviottoman lapsen. Muista syistä tuomitut naiset, joka yhdeksäs työläisnainen, olivat ns. huonotapaisia eli rikkomukset liittyivät huonona pidettyyn elämäntapaan eikä muita ihmisiä uhkaavaan rikollisuuteen.

Sosiaaliryhmien vertailu antaa tulokseksi, että kaikissa ryhmissä rikottiin lakia lähes yhtä usein mutta eri syistä. Työläismiehillä oli »erikoislajina» rähinöinti, talollisilla viinanpoltto ja porvareilla petokset. Rikollisia oli ylipäänsä niin vähän koko väestössä, että yksilölliset tekijät selittävät rikollisuutta enemmän kun tausta. Tämä ei merkitse, etteikö rikollisuudella olisi ollut sosiaalisia syitä, kasvoihan se samanaikaisesti mm. köyhyyden kanssa, mutta ilmiön harvinaisuuden vuoksi tarvittiin muita ratkaisevia syitä. Sosiaalinen riippuvuus toteutui sen sijaan toisin päin: rikos ei kannattanut, vaan seurauksena oli muita useammin päätyminen sekatyöväkeen ja irtolaisväkeen, mikä merkitsi epävarmaa toimeentuloa. Työväestön alapuolelle muodostui 1870-luvulta alkaen parin prosentin kurjalisto, jossa rikollisuus ja muut sosiaaliset ongelmat kasaantuivat. Tämä ei kuitenkaan synnyttänyt erillistä alamaailman kulttuuria, vaan kokonaisuudesta katsoen rikollisuus pysyi yksilötason ilmiönä.⁹⁴

Sukupuolisiveellisyys oli tehtaiden vuoksi suuremmassa vaarassa kuin mikään muu, jos on uskominen aikalaisten käsityksiä. »Tehdas on hänen haareminsa», tiivistä Engels työnantajien moraalin.⁹⁵ Samoin Tampereella puhuttiin nuorten naisten suuren joukon tuomasta siveellisyysriskistä. Tehtaiden johtajat tosin tunnettiin puritaanisiksi herrasmieheiksi, Finlaysonilla jopa ylimmiksi moraalinvartijoiksi — esim. sukupuolitauteja sairastaneita ei otettu työhön. Sen sijaan työnjohtajien heikkouksista ja työntekijöiden keskinäisistä suhteista oli näyttöjä. Juuri tämän vaaran vuoksi kirkkoherra Grönberg vaati yötyön kieltämistä, jota Finlaysonin hurskas johtaja Uhdekin piti »ihmisluonnon vastaisena».⁹⁶ Tampereen tehtaista ei ole kuitenkaan mitään näyttöä todellisista siveysongelmista joitakin juoruja lukuunottamatta. Työnantajat eivät käyttäneet Engelsin pelkäämää ensiyönoikeutta, tehtaissa ei irstailtu, eikä tehtaantytöille yleensä käynyt hullusti. Tehtaissa oli tietenkin tuhansia rakkausjuttuja, siellähän nuoret eniten toisiaan näkivät. Työväestö ei demoralisoitunut tehtaissa eikä yhteisasunnoissa. Asia on kuitenkin mielenkiintoinen toiseltakin kannalta: syntyikö kaupungissa uudenlainen entistä vapaampi sukupuolimoraali. Tämä asia ei näy mielipidekirjoituksista, sillä niissä korostettiin aina puritaanisuutta. Työväenliikekin jatkoi puritaanisen sukupuolimoraalin perinnettä arvostellen ainoastaan todellisen rak-

⁹³ Samat.

⁹⁴ MUULI-aineisto; Jaakkola, Teollistumiskauden sosiaaliset ongelmat, s. 38—40.

⁹⁵ Engels, emt., s. 442.

⁹⁶ Kuoppala, emt., s. 90—91; Lindfors, emt., s. 215; Tampereen Sanomat 31. 5. 1870.

kauden alistamista rahalle, kuten porvariston ajateltiin tekevän.⁹⁷ Ihmisten käytäntöä voi tässä asiassa kartoittaa vain mittaamalla esiaviollisten suhteiden yleisyyttä. Kirkon opetuksen ja myös lain mukaan vuoteen 1894 asti esiaviolliset suhteet oli yksiselitteisesti kielletty. Todellisuudessa kansantapa hyväksyi ne kihlauseikana, joten edes maaseudulla ei oltu tässä asiassa tiukkoja 1800-luvulla.⁹⁸ Seuraavat numerot ilmaisevat miten suuri osa esi-koislapsista eri väestöryhmissä oli saanut alkunsa ennen vihkimistä tai syntyi aviottomana:⁹⁹

talollisnaiset	32 %
torpparinaiset	46 %
maatyöläisnaiset	62 %
tehtaalaisnaiset	53 %
kaupunkilaispiiat	50 %
sekatyöläisnaiset	70 %
kaikki	54 %

Nämä luvut todistavat esiaviollisten suhteiden yleisyyden. Ryhmien eroja selittää kaksi tekijää, omistus ja asuinpaikka. Sekä maalla että kaupungissa itsenäisellä väestöllä oli huomattavasti vähemmän näitä »pakkoavioliittoja» kuin omistamattomilla. Jos lapsilla oli perittävää omaisuutta, avioliittosuunnitelmia ja siten myös seurustelutapoja kontrolloitiin tarkasti. Sen sijaan omistamattomien kohdalla seurustelu oli vapaampaa ja ehkä myös »rakkausavioliitot» yleisempiä.¹⁰⁰ Kaupungissa vapaita suhteita näyttää olleen hieman enemmän kuin maaseudulla — tosin tätä selittää pitkälle omistamattomien suurempi osuus väestössä. Työväestön eri ryhmissä näkyy muiden työntekijöiden suurempi vapaus piikoihin verrattuna. Teollistuminen ja väestörakenteen muutokset olivat omiaan vapauttamaan sukupuolimoraa- lia, mutta mistään rappeutumiskehityksestä ei voi puhua. Itse asiassa »pakkoavioliittojen» osuus oli 1900-luvun alussa pienempi kuin 1800-luvulla ja erikoisen pieni tehdastyöntekijöiden tyttärillä. Maaseudulla kehitys oli juuri päinvastainen. Ilmeisesti maaseudulla asiaan vaikutti väestörakenteen muutos, mutta kaupungissa kuvaan tuli mukaan puritaaninen sukupuolimoraa- li, jonka työväestö omaksui porvaristolta sekä ehkäisyn yleistymisen. Silti ei voida sanoa kaupungistumisen merkittävästi muuttaneen sukupuolimo- raalia.¹⁰¹

Aviottomien synnytysten yleisyyttä on pidetty selvänä merkinä sukupuolimoraalin höllentymisestä. Aviottomat lapset olivat todella ongelma, sillä

⁹⁷ Kortekangas, emt., s. 310—311 (TTY:n keskusteluja); Nieminen, Taistelu sukupuolimo- raalista, s. 217, 252—254; TTY:n vuosikertomus 1904, s. 16.

⁹⁸ Nieminen, emt., s. 74—90.

⁹⁹ MUULI-aineisto, Tampere ja maaseutu. Sosiaaliryhmä on tässä määritetty naisen avio- tumishetken oman ammatin mukaan.

¹⁰⁰ »Pakkoavioliitot» on tässä tulkittava »rakkausavioliitoiksi», koska ne kertovat enem- män seurustelun vapaudesta kuin välttämättömyydestä mennä naimisiin.

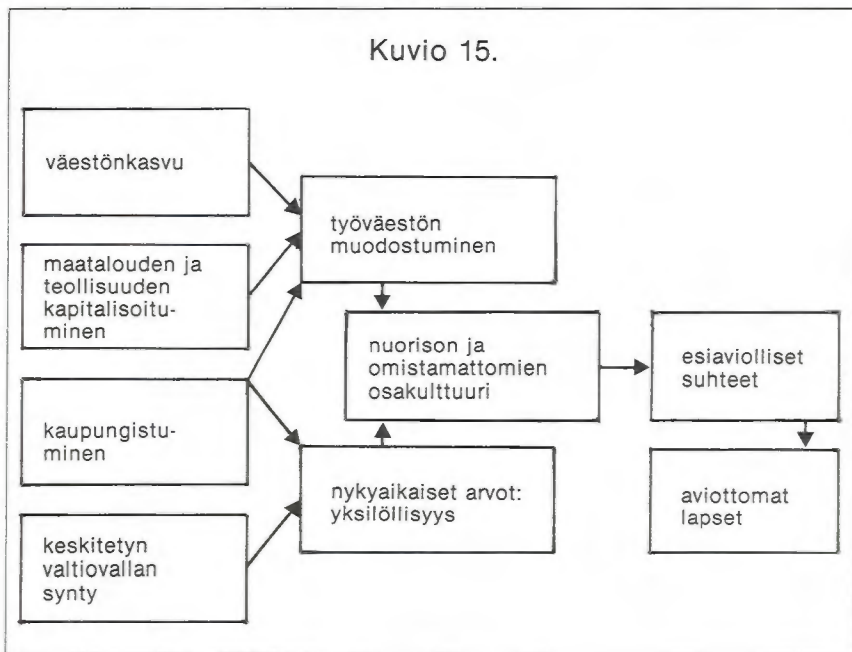
¹⁰¹ Nieminen, emt., s. 311, taulukot 10—17; Neuman, Industrialization and sexual beha- viour; Laslett, Bastardy and its comparative history, s. 27 ja teokseen sisältyvät case-tutkimukset.

äiti sai »langenneen naisen» maineen, joka seurasi häntä esimerkiksi papin-
kirjoissa koko ikänsä. Työ- ja avioitumismahdollisuudet heikkenivät. Aviottoman lapsen saanut tehtaantyöntekijä ei saanut synnytyslomaa eikä sairaskassalta avustusta. Yleensä erottaminen jäi kuitenkin väliaikaiseksi.¹⁰² Aviottomien synnytysten lisääntyminen liittyi teollistumiseen, mutta vain hyvin yleisellä tasolla. Teollistuminen nopeutti ilmiölle otollista väestörakennetta: omistamattomien ja erityisesti naimattomien naisten määrä kasvoi kaupungeissa. Naisten työmahdollisuuksien lisääntyminen paransi aviottoman äidin toimeentulomahdollisuuksia. Näistä tekijöistä ei voi erottaa arvojen muutosta. Aviottomat lapset hyväksyttiin yhä paremmin, vaikka moraalinvartijat pitivät asiasta kovaa ääntä.¹⁰³

Aviottomien lasten yleisyyttä osoittaa, että 1800-luvun tamperelaisista, jotka elivät aikuisiksi, 8 % oli syntyperältään aviottomia ja 18 % tampere-laisnaisista sai itse aviottoman lapsen.¹⁰⁴ Kaikista Tampereella syntyneistä lapsista keskimäärin joka kymmenes syntyi aviottomana 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa. Suurimmillaan osuus oli 1860-luvun lopulta 1880-luvulle,

¹⁰² Askel eteenpäin, Tampereen Sanomat 25. 8. 1886.

¹⁰³ Shorter (Sexual change and illegitimacy: the european experience, s. 245) on rakentanut tilastollisen analyysin avulla seuraavan mallin kuvaamaan aviottoman syntyvyyden kasvun riippuvuuksia Euroopassa v. 1750—1850.

¹⁰⁴ MUULI-aineisto, Tampere, otokset 1850, 1870 ja 1890.

jolloin se oli 14 %. Luvut ovat suuremmat kuin maaseudulla, jokseenkin samalla tasolla kuin kaupungeissa keskimäärin, mutta alhaisemmat kuin Helsingissä.¹⁰⁵ Aviottomia äitejä keskittyi kaupunkeihin, mutta se ei merkitse, että kaupunkilaisnaiset olisivat olleet siveettömämpiä, vaan kyse on väestörakenteen erosta. Tarkempi mittari, ulkoaviollinen hedelmällisyys, osoittaa, että aviottomat lapset olivat maaseudulla yleisempiä kuin Tampereella. Tampere oli tässä suhteessa kaupunkien keskitasolla, kuitenkin huomattavasti »siveämpi» kaupunki kuin Helsinki ja sen työväestö. Tämän eron voi selittää niinkin yksinkertainen asia kuin että Tampereella ei ollut varuskuntaa. Yleinen suuntaus 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa oli aviottoman hedelmällisyyden vähentyminen, mikä tapahtui kaupungeissa nopeammin kuin maaseudulla.¹⁰⁶ MUULI-aineisto antaa samat tulokset kuin edellä käytetty tilastotieto. Eri naisryhmissä aviottoman lapsen saaneiden osuus oli seuraava:¹⁰⁷

tamperelaiset piit	24 %
tamperelaiset työläisnaiset	23 %
kaikki tamperelaisnaiset	20 %
tehtaalaisnaiset	23 %
maalaisnaiset	26 %

Jos tarkastellaan eri sosiaaliryhmien *tyttäriä*, niin erot ovat edellistä paljon suuremmat. Maalaisten tyttärille — varsinkin tilattomien tyttärille — tuli aviottomia lapsia noin kolme kertaa useammin kuin kaupunkilaisten tyttärille. Jälkimmäisistä erottuivat tavallista varovaisemmiksi tehtaalaisen tyttäret.

Aviottomia lapsia syntyi niin Tampereella, läheisellä maaseudulla kuin koko maassakin eniten 1870-luvulla. Tämä ajoittuminen johtui naimattomien nuorten naisten poikkeuksellisen suuresta määrästä ja ehkä myös saman ajan suuresta liikkuvien miesten määrästä, jonka aiheutti ratatyö. Vaikka nuoria naisia houkutteli kaupunkiin erityisesti tehdastyö, he eivät olleet ensimmäisenä saamassa aviotonta lasta. 1870-luvulla au-lapsen sai vuosittain 2.0 % tehtaalaisnaisista ja 4.3 % piioista.¹⁰⁸ Määrällisesti eniten au-äitejä oli tietenkin tehtaalaisnaisissa, eikä siksi ole ihme, että ongelma liitettiin tehtaan tyttöihin. Edellä lainattu runo tehtaan työstä (s. 40) päättyi näin:¹⁰⁹

Niinpä vieri vuosi pian:
Kulta oli kuihtununna
Sulho soma suuttununna

¹⁰⁵ Tampereen seurakunnan väkilukutaulut; SVT VI; Lindgren, Utomäktenskaplig fertilitet i Helsingfors, taulu 1.

¹⁰⁶ Tudeer, emt., s. 230—231; Nieminen, emt., taulukot 10 ja 11; Waris, Työläisyhteiskunnan syntyminen, kuva 14 (s. 90); Tampereen srk:n väkilukutaulut.

¹⁰⁷ MUULI-aineisto, otokset 1850, 1870 ja 1890. N = 62—310.

¹⁰⁸ Rasila, Tampereen historia II, s. 228 (srk:n väkilukutaulut).

¹⁰⁹ Työille, Tampereen Sanomat 22. 7. 1873.

Rakkaus rauennut peräti.
Turmio on tulemassa
Peli soiva polven päälle,
Helmaharppu helisevä,
Pikkuvauva vakkusehen.

Mainitut sukupuolisiveellisuuden tai siveettömyyden osoittimet olivat osa tavallista rahvaanelämää, johon sopeuduttiin. Näitä vakavampi ilmiö oli prostituutio. Sitä pidettiin rappion äärimmäisenä ilmenemismuotona ja asianomaisille naisille kyse oli todellisesta sosiaalisesta ongelmasta, sillä Tampere ei ollut hienostuneiden kurtisaanipalatsien kaupunki. Tampereella oli prostituoituja jo 1850-luvulla ja toiminta tuli järjestelmälliseksi vuonna 1879, kun perustettiin yleisten naisten tarkastuslaitos. Yhteiskunta alkoi siis säädellä prostituutiota ja suojella asiakkaita ja näiden vaimoja sukupuolitaudeilta. Tämä ohjesääntöinen prostituutio merkitsi tavallaan toiminnan lailistamista, vaikka se oli toisaalta rikoslain vastaista. Ehdoton kiello toteutettiin vuonna 1907. Tampereella tällainen päätös tehtiin jo vuoden 1905 suurlakon moralistisen innostuksen voimalla. Tämän jälkeen prostituutio väheni, joten se oli laajimmillaan 1800-luvun lopulla ja vuosisadanvaihteessa.¹¹⁰

Työväestön suhde prostituutioon oli monitahoinen. Useimmin se kosketti työläisnaisia, mutta heidän joukostaan löytyi myös aktiivisia vastustajia. Työväenliike vaikutti ratkaisevasti ohjesääntöisen prostituution lakkauttamiseen. Sen piirissä nähtiin prostituutio nimenomaan työväestön ongelmana, sen ihmisarvoa loukkaavana kapitalismin tuloksena: »Hienosto, joka elää ja rehkiä alemman kansan kustannuksella se on monet kerrat selittänyt tämän ammattikunnan välttämättömäksi, voidakseen pitää omat rouvansa ja tyttärensä muka puhtaina».¹¹¹ Kyse oli yhteiskunnallisesta eriarvoisuudesta. Prostituution syyt TTY:n asiaa pohtinut komitea näki vuonna 1904 näin: »Huono kasvatus, huonot esimerkit, pienet palkat, ajoittainen työttömyys, isän ja äidin ennenaikainen kuolema, kurjat asunto-olot, siinä joukko syitä, jotka johtavat työläisnaisen lankeemukseen. Mutta eikö tämä kaikki johdu köyhyydestä, porvarillisen yhteiskunnan nurinkurisuudesta.»¹¹² Tutkimus tamperelaisista prostituoiduista osoittaa, että komitean päätelmät olivat pääosin oikeita. Rikkinäinen kotitausta — vanhemmat rikollisia, varhain kuolleita tai tavallista köyhempiä — oli tyypillistä näille naisille. Neljä viidestä oli tullut maaseudulta. Itsellisten ja irtolaisten lapset olivat joukossa yliedustettuna, torpparien tyttäret aliedustettuna. Tamperelaisyyntysisissä prostituoiduissa tehtaalaisten tyttäret ja tehtaalaisnaiset olivat aliedustettuna. Prostituutio liittyi siis selvästi perittyyn huonotapaiseen elämään.

¹¹⁰ Jaakkola, Työväestö ja sosiaalinen poikkeavuus, s. 234—236; Voionmaa, emt. III, s. 582.

¹¹¹ TTY:n vuosikertomus 1904, s. 13—14; Rajainen, Naisliike ja sukupuolimoraali, s. 11, 152—153.

¹¹² TTY:n vuosikertomus 1904, s. 15.

Koska heitä oli määrällisesti vähän, ei voida väittää työläisaseman sinänsä edistyneen päätymistä prostituoiduksi. Em. TTY:n komitean lääkärijäsen totesi, että langenneilla naisilla oli »taipumus kevytmielisyyteen», jollainen oli ihmisillä, »jotka eivät ole täysin viisaita, ovat siis hieman mielenvikaisia». Tällaisten satunnaisten tekijöiden lisäksi on huomattava, että prostituoidut alkoivat toimensa vasta oltuaan keskimäärin yli neljä vuotta työssä kaupungissa, ts. oli harvinaista, että joku vajosi rooliinsa suoraan kotoa. Pääosalla »haureudenharjoitus» kesti vain pari vuotta, joka toinen sai rangaistuksen ja kolmasosa avioitui ja siirtyi näin normaaliin elämään.¹¹³

Prostituoidut olivat »työväen onnettomampia kurjuustovereita», kuten em. komitea asian ilmaisi. Näiden onnettomien määrästä ei ole tarkkaa tietoa. Jo 1860-luvun lopussa väitettiin, että Kytälässä »irstaimmat naiset kaililta maan kulmilta saavat tyyssijansa».¹¹⁴ Poliisin ja tarkastuslaitoksen mukaan prostituoituja oli 1870-luvulla muutamia kymmeniä, vuosina 1895—1905 säännöllisiä ja »luvallisia» naisia oli poliisin kirjoissa 151, mutta lääkärintarkastuksessa kävi vuonna 1904 263 naista.¹¹⁵ Kyse oli samanlaisesta marginaali-ilmiöstä kuin rikollisuudessa, joten haureutta ei voi liittää työväestön ominaispiirteisiin. Sen sijaan tamperelaista prostituutiota voi sanoa kaupungistumisen ja teollistumisen tuoman »vapauden» tulokseksi: opittiin ostamaan rakkautta rahalla.

Perheen asema

Teollistumisen sosiaalisten ongelmien ja moraalisen rappeutumisen pelättiin 1800-luvulla johtavan perheen hajoamiseen ja sen taas johtavan yhä laajempaan hillittömään käytökseen. »Lapset ovat vanhemmille se pidike, joka estää heitä tekemästä jotakin sopimatonta», valistettiin paikallisessa lehdessä.¹¹⁶ Myös myöhempi tutkimus on omaksunut ajatuksen, että perheinstituution status heijastaa hyvin sosiaalisten ongelmien ja arvomuutosten seurauksia. 1800-luvun tamperelaisyhteiskunnassa ei ollut perheen kriisiä, eikä teollistuminen aiheuttanut sellaista laajassa mitassa muuallakaan.¹¹⁷ Tampereella oli paljon nuoria, jotka töihin tullessaan erosivat per-

¹¹³ Jaakkola, emt., s. 240—256.

¹¹⁴ Tampereen Sanomat 5. 10. 1869, myös esim. 12. 10. 1869, 5. 6. 1877, 10. 1. 1880 ja 17. 8. 1887: »eräässäk in talossa. . . asuu yksi edellämainituista parihuoneissa, ja sen luona käy naisia ja miehiä yökaudet viettämässä irstaista elämää, ja usein myöskin miehiä, jotka ovat paremmasta säädystä ja pitävät itseään sivistyneenä. . . Päivilläkin kuuluu mainituista huoneista miesten ja naisten riemua. . .».

¹¹⁵ Jaakkola, emt., s. 237—238.

¹¹⁶ Avioelämästä, Tampereen Sanomat 17. 9. 1881.

¹¹⁷ Anderson, Family structure in nineteenth century Lancashire, yhteenvedot, s. 66—67, 78, 134—135, 160—161, 171—172: perhe oli keskeinen »sosiaalipoliittinen» apu elämän vaikeuksissa; Stearns, Lives of Labour, luku 8; Hausen, Family and role-division: kodin ja työn erottuminen 1800-luvulla polarisoi käsitteet työ (mies) ja koti (äiti) ja vahvisti perheen roolia ihmisten ajattelussa.

heestään. Tämän pelättiin aiheuttavan ongelmia, koska kukaan ei vahtinut näitä nuoria. Pelko oli turha, sillä nuoret tehtaalaiset ja varsinkaan tytöt ei aiheuttaneet muille ja itselleen sen enempää vaikeuksia kuin muutaan. Tosin maalta tulleet nuoret naiset saivat useammin aviottomia lapsia kuin kaupunkilaisten tyttäret, mutta mitään ongelmaiten joukkoa näistä nuorista ei tullut. Perhe-elämän tapoihin, kuten lapsilukuun, taustalla ei ollut vaikutusta. Nuorten elämä pyrki kulkemaan perinteisiin ratoja myös kaupungissa: tavoite oli mennä naimisiin ja saada lapsia. 1800-luvun lopun murroskautena tämä onnistuikin aikaisempaa useammalle, kun naisenemmistö pieneni. 1870- ja 1880-luvuilla oli Tampereen työväestön muodostumisessa perheellistymisen vaihe. Perheeseen syntyi lapsia »rajoittamaton määrä», keskimäärin viisi. Tämä oli hieman vähemmän kuin maaseudulla samaan aikaan, mutta eron selittää lyhyempi hedelmällinen avioliittoaika (keskimäärin 14.6 vuotta), joka johtui suuremmasta kuolleisuudesta ja korkeammasta avioitumisistä. Lasten syntymäväli oli 32 kuukautta eli sama kuin maaseudulla. Kun lapsilukua ei vielä 1800-luvulla rajoitettu, voidaan olettaa, että siihen ei koettu olevan painavia syitäkään. Työläisperheissä noudatettiin vanhaa ja porvariston noudattamaa työnjakoa, että isä oli työssä ja äiti kotona. Äiti teki monasti erilaista sivutyötä, mutta tehtaalaisten kohdalla oli sääntönä, että lapsen syntyessä tai jo ennen sitä äiti jäi työstä pois. Tämä kuului silloiseen ajatusmaailmaan ja oli käytännöllinen kysymys: millä muulla tavoin lapset olisi hoidettu, laitettu ruoka ja hoidettu koti.¹¹⁸ Yhteiskunnan vaarojen uhatessa perheenjäsenille korostettiin äidin roolia: »Perheen äiti, hänellä on ihana tarkoitus ja suuri vaikutusala tulevaisuuteen katsoen. Omassa hiljaisessa piirissään, alituisesti työskentelee hän omaisiensa hyväksi... Hän on rauhan enkeli huoneessa, perheellisen järjestyksen ja onnellisuuden suojelijahenki. Kuinka jalo hän on yksinkertaisessa, mutta syvästi vaikuttavassa kutsumuksessaan, olennollinen kuva rakastavasta itsensä kieltäymyksestä!». ¹¹⁹ Tätä idylliä ja patriarkaattia ei työväenliikkeeseen pyrkinyt horjuttamaan, sillä sosialistien seksuaaliradikaaliset virtaukset herättivät Tampereella vain pahennusta. Esiaviolliset suhteet pysyivät tavaltaan piilossa, sillä kumppanit menivät yleensä naimisiin. Lapsen saaneista jäi avioitumatta 10 prosenttia, joista osa eli avoliitossa.¹²⁰ Patriarkaalista perhemallia ei horjuttanut myöskään naisten ja lasten työssäkäynti. Tampereella se ei vienyt työtä miehiltä ja perheyhteydestä piti puute huolen: mui-

¹¹⁸ MUULI-aineisto, otokset 1850, 1870 ja 1890 (N = 201). Tutkimus porilaisista perheistä antaa samanlaisen kuvan »tavanomaisuudesta» kuin MUULI-aineisto Tampereelta, — Teinonen, Porilainen perhe 1881—1931.

¹¹⁹ Aviolaamasta, Tampereen Sanomat 17. 9. 1881. Romantisoiwa — ja siten ihanteita osoittava kuvaus tamperelaistyöläisen perhe-elämästä: Aaku, Työväen elämästä Tampereella (s. 26—28): »Hiljaisuudessa ja tyytyväisenä eläi Heikki nuoren vaimonsa keralla. Heidän kotonsa oli noita tavallisia työmieskoteja, joita niin monta löytyy tuosta Suomen etevimmästä tehdaskaupungista. Työstä kotia jäätyään oli Emma pannut kaiken huolensa ja voimansa pienen taloutensa järjestämiseen.» Vaimo hankki lisäansiota kutomalla kotona kangasta, kunnes lapset alkoivat viedä ajan. Perheenpää kävi useamman kerran päivässä kotona syömässä. (s. 26—28). Kotityön vaivalloisuudesta on esimerkkejä em. Kanervan ja Varton kertomuksissa.

¹²⁰ MUULI-aineisto, Tampere, otokset 1850, 1870 ja 1890 (N = 201).

den perheenjäsenten hankkimat sivutulot olivat välttämättömiä yhteiselle toimeentulolle.¹²¹ Asunnon jakaminen vieraiden kanssa ei ollut maalta tulolle tamperelaisille mikään uutuus. Varojen mukaan pyrittiin omaan asuntoon ja eroon asukeista. Kaupunkilainen elämäntapa oli omiaan vahvistamaan ns. ydinperheen asemaa ja merkitystä.

2.3. Reaktio

»Taloudellisen perustan muuttuessa mullistuu joko hitaammin tai nopeammin koko suunnaton päällysrakenne. Sellaisia mullistuksia tarkasteltaessa täytyy aina erottaa aineellinen. . . taloudellisissa tuotantoehtoissa tapahtunut mullistus juridisista, poliittisista, uskonnollisista, taiteellisista tai filosofisista, lyhyesti sanoen ideologisista muodoista, joissa ihmiset tajuavat tämän ristiriidan. . . »¹

Murroskausi oli murros myös ihmisten mielissä. Kaupungin muuttuminen toi välttämättä uudenlaisia näkemyksiä, asenteita ja toimintamalleja. Nämä muutokset olivat yhdellä sanalla sanottuna maailmankuvan muutoksia. Ne olivat reaktio muutokseen, jossa sääty-yhteiskunnan ajatustavat alkoivat näyttää sopimattomilta. Tätä reaktiota ei voi typistää yhdeksi yleiseksi vastaukseksi, vaan maailmankuvan ja toimintatapojen muutos muotoutuivat monina erilaisina ja eriaikaisinakin reaktioina. Tässä luvussa reaktiot on jaettu kolmeen ryhmään. Ne keskittyivät niihin reaktioihin, jotka näkyivät kansalaistoimintana. Kansalaistoiminta, joka yleensä sai yhdistystoimintamuodon, puolestaan heijastaa yksilöiden kokemaa muutosta. Nämä reaktiot olivat:

1. Reformit ja kansalaistoiminta, joka pyrki eroon sosiaalisista ongelmista työväestön itseparannuksen avulla.

2. Poliitiikka, jonka syntyminen laajapohjaisena kansalaistoimintana oli vastaus uudenlaisiin voimasuhteisiin ja pyrkimyksiin yhteiskunnassa. Poliitiikan välityksellä taisteltiin poliittisesta vallasta.

3. Yhteiskuntakritiikki, jonka uudeksi — mutta ei vielä hallitsevaksi — muodoksi tuli ajatus sosialismista. Olemassaoleva valta, omaisuus ja ideologia asetettiin kyseenalaiseksi.

¹²¹ Helsinkiä tutkinut Oskar Groudstroem korosti juuri työn yhdistävän perheitä »yhteisen tavoitteen saavuttamiseksi» — Helsingin työväen taloudellisista oloista, s. 104. Samaa todistaa SVT D XIII, taulu 7: huonekunnan johtajan tulot koko perheen tuloista olivat keskimäärin 75 %.

¹ Marx, Kansantaloustieteen arvostelua, Esipuhe, s. 445.

Nämä reaktiotavat sisälsivät kukin ohjelman siitä miten yhteiskuntaa tulisi muuttaa, jotta työväestön asiat olisivat paremmin. Ensin mainittu uskoi työväestön muuttumiseen, toinen poliittiseen demokratiaan ja kolmas uuteen yhteiskuntajärjestelmään. 1800-luvun lopun suomalaisessa yhteiskunnassa oli muitakin henkisiä uutuuksia kuin edellä mainitut, mutta työväestön muodostumisen kannalta mainitut olivat tärkeimmät. Ne kertovat uuden työväestön käsitteen syntymisestä, työväestön yhteiskunnallisesta roolista ja työväestön omasta kuvasta, identiteetistä. Ne kertovat teollistumisen tuloksista siten kuin aikalaiset sen itse käsittivät. Ne vastaavat osaltaan kysymykseen mitä työväestö oli.

1800-luvun lopulla ei tapahtunut totaalista mullistusta työväestön yhteiskunnallisessa roolissa eikä ajatustavassa. Tähän aikaan osuu kuitenkin murros, jolloin uudenlaisen — 1900-luvun puolella vakiintuneen — ajattelun juuret ovat nähtävissä. Tässä ei ole tutkimusongelmana miten työväestö omaksui sosialismin, koska niin ei tapahtunut, vaan tarkoitus on osoittaa millaisia reittejä pitkin lopulta päädyttiin tilanteeseen, jossa sosialismin ajatukselle oli edellytyksiä. Tarkoitus on katkaista itsestään selvänä pidetty yhteys työväestön muodostumisen, sen aseman ja sosialismin omaksumisen väliltä. Työväestön rooli yhteiskunnassa ja sen omakuva ei määräytynyt suoraan sen taloudellisesta asemasta, vaan se oli osa koko yhteiskunnan muutosta. Työväestöllä ei ollut omaa erillistä, autonomista, maailmankuvaa, vaan sen maailmankuva muuttui yleisemmän ideologisen muutoksen mukana. Tässä mielessä sosiaalishistoriallinen tutkimustapa, joka yleensä korostaa historiaa »alhaalta», tarvitsee tuekseen historiaa »ylhäältä», so. teki-joita, jotka määräävät työväestön luonnetta ulkoapäin.² 1800-luvun lopun reaktiot työväestön olemassaoloon osoittavat, kuten edellinen luku ongelmistakin, miten Marxin erottamat »taloudellinen perusta» ja »ideologinen päälysrakenne» kulkivat osin loogisesti samaa rataa, mutta monasti myös ristiriitaisesti.

Työväen kasvatusohjelmat

»Työväenseikan suhteen on ensimmäisenä ja tärkeimpänä tarkoituksena saattaa työ kansa siihen tilaan, että joka mies tulee hyödylliseksi yhteiskunnan jäseneksi, joka miten mahdollista seisoo omalla kannallansa.»³

Suomalainen »katederisocialisti» Yrjö Sakari (Yrjö-)Koskinen ilmaisi näillä sanoilla 1800-luvun lopun yhteiskuntapolitiikan keskeisen sisällön. Ta-

² Eri selitystavoista ks. 4. luku.

³ Yrjö-Koskinen, Työväenseikka, s. 85.

voitteena oli »omalla kannallansa» elävä, siis itsenäinen ja itsestään vastuunkantava kansalainen, joka kykenee ottamaan osaa yhteiskuntaelämään. Sosiaalisista ongelmista päästään eroon, jos työväestö saadaan nostettua kansalaisuuden vaatimalle tasolle. Ihanteena oli sopusointuinen yhteishyvä valtio, jonka olemuksen ajan toinen keskeinen ideologi Topelius ilmaisi näin: »Muistakaamme aina, että *yhteiskunta* on se suuri, hyvää tarkoittava järjestelmä, joka yhdistää meidät kaikki, suojelee meitä kaikkia sekä sitoo ja tekee vapaiksi meidät kaikki. Halvimmallakin, köyhimmilläkin on osansa, vastuunsa ja etunsa tässä kaikkien yhteisessä yhteisössä».⁴ Mikä oli tuo työväelle varattu osa? Se oli tasavertainen kansalaisuus, *jos* työväestö tulee porvariston kaltaiseksi: valistuneeksi, vastuuntuntoiseksi, siveäksi jne. eli omaksuu herrojen arvot. Tämä kasvattaminen näytti tuolloin mahdolliselta. Koskisen ajama linja oli sikäli realistinen, että se asetti ensimmäiseksi tehtäväksi työväestön toimeentulon takaamisen sellaiselle tasolle, että henkinen vireys oli mahdollista. Tähän oli monia keinoja: piti suojella työväkeä ja sen elinoloja lainsäädännön avulla, kuten lyhentämällä työaikaa, rohkaista omaisuuden hankintaa esim. säästämällä, rakentaa kouluja, opettaa hyviä elämäntapoja sekä antaa keppikuria niille, jotka eivät parastaan ymmärtäneet eli niille, jotka olivat »tottuneet elämään melkein mustalaisten lailla».⁵ Tähän ohjelmaan voidaan lukea paitsi työväensuojelu ja muu valtiollinen toiminta myös sivistysliikkeen johtama suomalainen kansansivistysliike, raittiusliike, osin työväenliike ja työväestön omaehtoinen toiminta toimeentulonsa parantamiseksi kuten avustuskassat, asuntoyhtiöt, »työyhtiöt» ja osuuskaupat. Tätä ohjelmaa toteutettiin 1800-luvun lopulla niin ponnekkaisesti, että sen voi sanoa lyöneen itsensä läpi ihmisten ajattelussa. Tamperella toiminnalla oli vankka perusta tehtailijoiden aloittamana perinteenä, mistä työväestön kasvattaminen laajeni vapaan kansalaistoiminnan piiriin.

Työväestön kasvatustavoilla oli Suomessa hyvät menestymisen mahdollisuudet. Sosiaaliset ongelmat olivat vielä 1870-luvulla pieniä, koska maa oli pieni ja teollistuminen vasta vaatimattomassa alussa. Sosiaalireformistinen ajattelu oli Suomessa aikaansa edellä, koska sen herättäjänä toimivat ulkomaiden kokemukset. Toinen hyvä edellytys oli rahvasta kunnioittava suomalaisuusliike. Nämä tekijät mahdollistivat työväestön positiivisen integroimisen porvarilliseen ohjelmaan. Työväestön valistunein kärkijoukko lähti mukaan.

⁴ Topelius, Maamme kirja, s. 539. Vahv. ZT.

⁵ Koskinen, emt., s. 87. Y.-K:n ohjelma, s. 60—70, 85—90, 95—105. Hän piti työväenkysymyksenä myös maaseudun tilattomien asemaa ja tarjosi lääkkeeksi oman maan hankkimisen helpottamista, so. omistamattomien päästämistä omistajien joukkoon. — Tällainen ohjelma eli vahvana vielä 1900-luvun alussakin, — Eskola, Sosiaalipoliittikka suomalaisen puolueen ohjelmassa vuonna 1906.

Oma-apu

Työväenkysymyksen perimmäisenä syynä pidettiin väestön jakaantumista omistaviin ja omistamattomiin. Tämä oli sekä sosialistien että sosiaalireformistien, ns. katederisocialistien, näkemys. Kun työväestö ei ollut sidottu omaisuuteen, se jäi yhteiskunnan ulkopuolelle, sen menestyksestä välinpitämättömäksi väestönosaksi. Työväestö oli siten palautettava omistuksen piiriin. Sosialistien malli oli selkein, mutta se herätti epärealistisuudessaan vain ihmettelyä 1800-luvun Suomessa.⁶ Pienten askelten menetelmä työväestön saattamiseksi »omalle kannallensa» vaikutti sen sijaan realistiselta ja vastasi ihmisten yleisiä käsityksiä omistamisen hyveestä. Keinoja oli monia: sosiaalinen nousu, rikastuminen työtä tekemällä ja säästämällä, taloudellinen yhteistoiminta ja työpaikan yhteisomistus. Kaksi ensin mainittua olivat menestyksekkäimmät keinot, sillä mainittava osa työväestöstä — yli viidesosa — nousi omalla työllä tai avioliiton kautta itsenäiseen asemaan. Osa (noin 10 %) hankki sen verran varallisuutta, että heillä oli jo jotakin mitä menettää.⁷ Sen sijaan ne keinot, joilla työväestöä varsinaisesti yritettiin kohottaa olivat vähemmän onnekkaita. Taloudellisista yhteistoimintamuodoista oli tärkein avustuskassatoiminta, jota oli ulkotyöläisillä, käsi-työläisillä ja tehtaalaisilla. Tehtaalaisten piirissä toiminta oli käytännössä merkittävää, koska tehtaiden omistajat organisoivat sen ja kyse oli itse asiassa pakkojärjestelmästä. Oma-aputoiminnasta oli kyse sikäli, että työntekijät jakoivat uudelleen omia rahojaan ja he osallistuivat kassojen hallintoon — lopulta määräten niiden toiminnasta.⁸ Kassatoiminta ei tehnyt kenestäkään omistajaa, mutta sitoi työntekijöitä tehtaaseen selvän rahan avulla. Muissa töissä tällaista sidettä ei ollut. Avustus sinänsä oli monasti tarpeellinen ja tehtaasta ei kannattanut lähteä pois, jos oli maksanut kauan sairaus- ja eläkemaksua, sillä raha jäi tässä tapauksessa kassalle.⁹ Toinen mainittava tekijä kassoissa oli, että ne olivat työväestön ensimmäinen taloudellisen yhteistoiminnan muoto, esimerkki sen mahdollisuudesta. Johtokuntiin kuuluneet työläiset olivat ensimmäisiä työväenjohtajia, joista oli suora linja työväenliikkeen syntyyn. Heistä ehkä joku koki olevansa myös omistaja päättäessään kassan suurista rahoista.

Vuodesta 1873 Tampereella puuhattiin »Tehdasten työväen osakeyhtiötä». Sen piti sääntöluonnoksensa mukaan olla työntekijöiden omistama osakeyhtiö, joka pitäisi ruokakauppaa, ruokaloita ja rakentaisi asuntoja.¹⁰

⁶ Ensimmäisessä tamperelaistyöväestölle tarjotussa laajassa sosialismin esittelyssä maalarin A. Wuorinen palautti mieliin, että »päästyänsä jonkun pääoman omistajaksi huomaa työmiehen parhaiten, että tämä pääoma tosinkaan ei ole hänelle vihollinen, vaan paras ystävä», — Sosialismista, Tampereen Sanomat 23. 7., 30. 7., 10. 9. ja 24. 9. 1878.

⁷ Lähemmin luvussa 3.2.

⁸ Jaakkola, Työväen avustuskassat 1800-luvun Tampereella.

⁹ Tästä avustuskassoja sittemmin arvosteltiin, mutta se oli myös niiden vaurauden yksi perusta, — Työväen oloja I, Tampereen Sanomat 9. 11. 1887; Hjelt, Työväen vakuutus- ja apukassat Suomessa, s. 226—240.

¹⁰ Tampereen Sanomat 11. 3. 1873, 16. 9. 1873 ja seur., 23. 3. 1877.

Yritys kaatui pääoman ja organisointikyvyn puutteeseen. Kymmenen vuotta myöhemmin perustettiin vuoteen 1905 asti toiminut »Tampereen työläisten ravintoyhdistyksen osakeyhtiö» -niminen osuuskauppa, mutta se jäi muuttaman henkilön yksityisyrietykseksi.¹¹ Osuuskauppaliike pääsi vilkkaaseen alkuun 1900-luvun ensi vuosina tehtaiden ja työväenliikkeen aloitteesta. Vaikka toiminta-ajatus oli sosiaalireformistinen, kyse oli jo uuden aikakauden, poliittisen työväenliikkeen tuloksesta. Se teki työväenliikkeestä omistajan.¹² Hyvä sosiaalipoliittinen ohjelma oli edellä selostettu työväestön asuntoyhtiöiden perustaminen, joka rahojen puuttuessa jäi tuloksiltaan vain esimerkiksi.

Mielenkiintoisimpia 1800-luvun oma-apu yrityksiä olivat työntekijöiden omat tehtaat. Finlaysonin työntekijöiden tulo Yhdyspankin (josta myöhemmin tuli Finlaysonin omistaja) osakkaiksi jäi historialliseksi anekdootiksi. Vakavampi yritys oli Yrjö-Koskisenkin mainostama Kyröskosken tehdas, jonka Finlaysonilta eronneet työmiehet perustivat vuonna 1860. Kertomusten mukaan taitavat työmiehet, itse asiassa viisi työnjohtajaa, olivat kyllästyneet alistettuun asemaansa — varsinkin eräs Björkbom, joka oli tunnetusti taitava, mutta sai palkkaa vain pienen osan siitä mitä ulkomaiset mestarit. Suomalaisia työntekijöitä pidettiin »kuormaeläiminä», jotka alistettiin »korkeamman älyn», ulkomaalaisten, johtoon.¹³ Kyröskoskeen rakennettu tehdas tarjosi työtä 52 työntekijälle, joista 16 oli alaikäisiä. Tehtaan omistus oli jaettu työntekijöiden kesken vain periaatteessa, sillä kaikki eivät olleet osakkaita, vaikka sellaiseksi pääsi »työosakkeilla», so. työllään sai lunastaa omistusoikeuden. Tämä oli Yrjö-Koskisen mielestä puute, sillä työntekijät eivät olleetkaan samanarvoisia. Toinen ongelma oli, että yhtiö myi ulkopuolisille »rahaosakkeita», jolloin määräyssuhteet tulivat epämääräisiksi. Silti tehdasta pidettiin esimerkinomaisena, se rakensi mm. asunnot työntekijöille ja työt sujuivat hyvin. Menestys olisi voinut olla hyvä, sillä jatkuvasti kasvavan kysynnän oloissa ei edellytetty edes kovin hyvää kannattavuutta. Tielle tuli kuitenkin heti pian puuvillapula ja sen jälkeen nälkävuodet: tehdas kaatui. Sen osti tamperelainen kauppias, joka muutti sen paperitehtaaksi. Hyvästä alusta huolimatta yrityksessä oli pari perusheikkoutta. Työosakejärjestelmä perustui enemmän lujaan uskoon rehellisestä työstä kuin rationaaliseen liikeajatteluun. Alku- ja käyttöpääoman puute olivat asioita, joita työmiesten taidoilla ei kyetty ratkaisemaan. Nämä olivat »käytännön pikkuseikkoja», joiden vuoksi työntekijöistä ei ollut kapitalisteiksi.¹⁴

Oma-apuliikkeet jättivät työväestön työväestöksi. Niiden merkitys oli lähinnä sivistyksellinen, niistä alkoi työväestön yhteiskunnallinen vaikuttaminen, niissä saatiin yhteiskuntaoppia.

¹¹ Tampereen Sanomat 4. 12. 1883; Osuusliike Voima i.l. ja sen edeltäjät, s. 13—38.

¹² Ks. luku 3.3.

¹³ Tuus Johan, Ur ett bref från Tammerfors, Åbo Underrättelser 18. 6. 1861.

¹⁴ Tampereen Sanomat 16. 6. 1868, 8. 6. 1869; Yrjö-Koskinen, emt., s. 101—105; Voionmaa, Tampereen historia III, s. 58—62; Bonsdorf, Kyröskosken tehtaat 1870—1945, s. 25—29.

Työväensuojelun motiivit ja tulokset

Työväensuojelun tavoite oli viime kädessä lievittää yhteiskunnan ristiriitoja, joita uhkasi syntyä omistamattomien luokan kasvusta. Yksi tapa — ja ainoa joka oli käytännössä mahdollinen — oli huolehtia työntekijöiden elinoloista siinä määrin, että työväestön ruumiillista ja henkistä rappeutumista ei tarvinnut pelätä. Suomessa asiaan havahduttiin varhain, ennen laajamittaista teollistumista. Siten työväensuojelu oli osin ennaltaehkäisevää verrattuna esimerkiksi Englantiin, missä se todellakin oli reaktio vakaviin epäkohtiin. Suomessa työväensuojelusta ei tullut myöskään samanlaista työnantajien ja työntekijöiden välistä kiistakysymystä kuin Englannissa.¹⁵ Työväensuojeluvaatimusten johdossa oli Suomessa sivistyneistö, Kansantaloudellisen Yhdistyksen piirissä toimineet oppineet herrat ja ns. wrightiläinen työväenliike herra Wrightin johdolla. Sosialistinen työväenliike tuli aktiivisesti mukaan 1900-luvun alussa lähinnä 8 tunnin työaikavaatimuksella. Porvarillisen puolen tavoitteena ei ollut ovela järjestelmän pelastamisyritys, vaikka sosialismia pelättiin, vaan uudistusten uskottiin kohentavan työväestön yhteiskuntakelpoisuutta. Kuten työväenliikekin sosiaalireformismi pyrki suurten joukkojen nostamiseen sivistyksen pariin. Tässä mielessä työväensuojelu oli osa työväestön kasvatusohjelmaa.¹⁶

Keskustelu työväensuojelusta alkoi korkeimmalla valtiollisella tasolla eli senaatin talousosastossa jo 1850-luvun lopussa.¹⁷ Valtiopäivillä se nousi voimakkaasti esille vuonna 1872 edellä mainittujen tamperelaispappien kirjatessa lasten ja nuorten työstä. Kymmenen vuotta myöhemmin valtiopäivät päätti järjestää asiat kattavalla lailla ja se asetti komitean tutkimaan asiaa ja valmistelemaan työväensuojelulakia. Laki hyväksyttiin vuonna 1889, kymmenen vuotta ennen työväenpuolueen perustamista. Aloite tähän toimintaan ei siis tullut työväestöltä. 1900-luvun puolella lakeja täydennettiin, koska ne todettiin liian yleispiirteisiksi. Vasta vuoden 1914 asetus turvasta ammattivaaraa vastaan sisälsi tarkkoja normeja työoloista.¹⁸ Tärkeimmäksi asiaksi oli tuolloin noussut kuitenkin työaikakysymys, jolla oli selvä poliittinen ulottuvuus. Jos työaikakysymys jätetään toistaiseksi sivuun, voi työväensuojelutoiminnan tulokset todeta vaatimattomiksi. Aikaisemmin todettiin jo lasten ja nuorten työtä koskevien rajoitusten merkitys toissijaiseksi. Yleisessä työturvallisuudessa laki oli niin yleinen että tavanomainen itsesuo-

¹⁵ Hunt, *emt.*, s. 212—215; Pollard, *Labour in Great Britain*, s. 153—154. Suomen tilanne muistutti Saksaa, mistä esimerkki tulikin, — Gustav Schmollerin puhe Verein für Sozialpolitikin perustavassa kokouksessa, julkaistu: Eräsaari & Rahkonen, Työväen kysymyksestä sosiaalipoliitiikkaan, s. 9—14; Lee, *emt.*, s. 484.

¹⁶ Työväensuojelun motiivi on luettavissa paitsi Yrjö-Koskisen *em.* kirjoituksesta myös mm. Theodor Reinin kirjoituksista *Liberalismi ja socialismi* (1878) ja *Kansantalouden uusi oppikunta* (1879), Meurmannin kirjoituksesta *Rikkauden jaosta* (1886), *em.* valtiopäiväkeskusteluista, komiteamietinnöstä 1884: 7 ja wrightiläisen työväenliikkeen ohjelmista (jäljempänä).

¹⁷ Kenraalikuvernööri Bergin määräys selvittää lasten työolot tehtaissa 9. 7. 1859 — Senaatin talousosaston KD 386/36.

¹⁸ Asetukset 15. 4. 1889, 4. 4. 1914 (valmisteltiin vuodesta 1906) ja asetus 18. 8. 1917; Manio, Suomen työväenlainsäädäntö.

jeluvaisto vaikutti työturvallisuuteen yhtä paljon. Koneisiin liittyvät vaaratelijat taas riippuivat lähinnä niiden maiden turvamääräyksistä, joista koneet Suomeen tuotiin. Tapaturmien määrään laeilla ei ollut suurtakaan vaikutusta. Merkitystä laeilla oli siinä, että työntekijän terveyden vaarantaminen todettiin yksiselitteisesti rikolliseksi, josta joutui edesvastuuseen. Tämä paransi työntekijän oikeusturvaa suhteessa työnantajaan. Ammattientarkastajien virkojen perustaminen merkitsi puutteistaan huolimatta kontrollikannavaa, joka helpotti epäkohtiin puuttumista.

Työajan lyhentäminen

Työajan lyhentämisestä tuli 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa keskeisin työväenkysymys. Siinä tuli esille myös työntekijöiden ja työnantajien vastakkaisuus ja vaatimus 8 tunnin työpäivästä muuttui poliittiseksi kysymykseksi. Työaikakysymyksen alkuhistoria oli kuitenkin toisenlainen. Keskustelu alkoi 1880-luvulla ja se oli osa sosiaalireformistista liikettä, jonka johdossa oli sivistyneistö. Työntekijät olivat siihen asti sopeutuneet nurkumatta pitkään työpäivään, eivätkä he myöhemminkään olleet yksimielisesti ja yksiselitteisesti lyhentämisen kannalla, koska pelkäsivät palkan laskua. Sopeutumista selittää se, että tehdasteollisuus peri työajan käsitteen maataloudesta ja muista töistä. Tapana oli tehdä työtä koko valoisa aika, ja kun tehtaassa oli keinovalo, valoisa aika oli talvellakin yli 12 tuntia. Tavanomainen työaika tehtaissa oli vielä 1880-luvulla 11 tai 12 tuntia. Kun päivässä oli kaksi tuntia ruokataukoa, venyi työpäivä 13—14 tuntiin. Työ alkoi kello viisi tai kuusi ja päättyi klo 19. Käsityöläisillä ja ulkotyöläisillä kesäaikana työaika oli vielä pidempi.¹⁹ Tämä täysimittainen työpäivä, jonka oleellinen osa oli työn verkkaisuus, tuli kyseenalaiseksi vasta kun keksittiin, että työntekijä voisi tehdä muutakin kuin työtä. Toinen syy oli pelko työväestön rappeutumisesta liikarasituksen seurauksena. Huonon kunnon oletettiin periytyvän ja siten kumuloituvan uusissa työläispolvissa. Ensimmäinen ohjelmakirjoitus työajan lyhentämisestä esitettiin Tampereella vuonna 1884 Aamulehden toimituksen taholta. Virikkeenä oli tosin ollut muutama tehtaalaisten lähettämä kirjoitus, joita ei julkaistu, koska olivat kuu-
lemma »samalla järkevällä kannalla kuin toimitus». Tässä kirjoitussarjassa²⁰ vaadittiin tehtaisiin 10 tunnin työpäivään, so. ruokatunteineen klo 6—18. Perusteluja oli kaksi: kansallistaloudelliset ja siveelliset. Ensimmäinen tarkoitti, että »pääoman enentämistä on jokaisen ajattelevan työntekijän velvollisuus edistää» ja »mitä terveemmät ja siveellisemmät työntekijät

¹⁹ TTY:n vuosikertomus 1888, s. 23—26; Hynninen, emt., s. 71—74. Hajatietoja työajan pituudesta tehtaiden historioissa, Kanervan em. teoksissa sekä mm. Voionmaa, Tampereen historia III, s. 680 ja Wallin, Tampereen käsityö ja käsityöläiset. Myös muissa maissa siirtyminen teollisuudelle ominaisena pidettyyn tarkkaan työajankäyttöön tapahtui hitaasti: Stearns, *Lives of Labour*, s. 239—263.

²⁰ Työaika tehtaissa I—III, Aamulehti 24. 1., 26. 1. ja 29. 1. 1884. Lehti oli juuri saanut uuden päätoimittajan, nuorsuomalaisen aktiivipoliitikon Kalle Wiljakaisen.

ovat, sitä parempi ja tuotteliaampi on se työ, jonka he voivat toimeensaada». Ulkomailla tehdyt kokeet olivat kirjoittajan mielestä osoittaneet — minä osoitti myös tamperelainen kokemus myöhemmin — että työajan lyhentäminen, parempi palkka ja niiden seurauksena parempi ruoka, terveys ja sivistys lisäsivät tuotantoa, voittoa ja »kansallisomaisuutta». Samalla päästäisiin eroon »köyhästä ja kurjasta suvusta», joka tulisi »kuormaksi itselensä ja isänmaalle». Nämä perustelut oli osoitettu työnantajille, mutta myös niille, jotka johtivat työntekijöitä harhaan vaatimalla lisää palkkaa ja lyhyempää työaikaa työnantajan kustannuksella, mikä veisi koko isänmaan perikatoon. Tosin kansa ei meillä vielä ollut »Jumalan kiitos, turmeltunut vääristä opeista». Toinen syy lyhentää työaikaa, siveellisyyden edistäminen, sopi mainiosti yhteen edellisen kanssa. Kirjoittaja totesi miten työntekijällä ei todellakaan ollut aikaa muuhun kuin työhön ja nukkumiseen. Mutta »ihmisluonto vaatii virkistystä» ja jos tämä »ei tule toteutetuksi siveellisellä tavalla, kirjallisuuden, näytäntötaiteen, soitannon, laulun, y.m. esteettillisten välikappaleitten kautta, niin aistillinen nautinto astuu henkisen . . . nautinnon sijaan». Tämä uhka oli torjuttava. Jos työpäivä loppuisi klo 18, työntekijällä olisi aikaa käyttää sivistyspalveluja. Tämä sivistyneen ja terveen kansan ihanne oli kirjoittajan ilmeinen pääasia, sillä hän ei kiinnittänyt huomiota siihen, että enempi työ — vaikkakin lyhyempänä työaikana — ehkä myös rasittaisi työntekijää.

Tampereen työväenyhdistys, joka perustettiin 1886, piti tavoitteenaan heti myös 10 tunnin työpäivää. Perustelut olivat samat kuin edellä, mutta vähitellen tuli mukaan myös sosialistista talousoppia. Työväenyhdistyksen sihteeri esitteli jo 1887 Marxin palkkateoriaa: Koska työpalkka on viime kädessä riippumaton työajan pituudesta, työajan lyhentäminen johtaa siihen, että työntekijä saa tekemänsä työn arvosta suuremman osan ja vastaavasti työnantajan voitto pienenee. »Tämä voitto tulee nyt työmiehen osaksi siinä muodossa, että hän voipi itselleen hankkia tietoja ja sivistystä, tarvitsematta olla aivan täydelleen työn orjana».²¹ Yleensä työajan lyhentämisvaatimukselle ei esitetty kummempia perusteluja kuin työntekijän elämänlaadun kohottaminen. Tämä taas oli seuraus uudenlaisesta yksilöllisyyttä, tasa-arvoa ja sivistystä korostavasta ajattelutavasta, jonka suomalaismielinen sivistyneistö oli nostonut esille ja josta työväenliike jatkoi.

Työajassa tapahtui selvä lyhennys mainittujen vaatimusliikkeiden aikana. Vuonna 1896 yleisin työaika Tampereen teollisuudessa oli 10 ½—11 tuntia. Yli tämän se oli käsityöläisten apulaisilla. Kaksi vuotta myöhemmin metallityöläiset onnistuivat painostamaan työaikansa lyhentämisen 10 tuntiin. Vuosisadan alun lamavuosina työaika lyheni tekstiilitehtaissa jopa 8 tuntiin työn vähyys vuoksi. Vuonna 1904 oli 10 tunnin työpäivä jo hallitseva. Viikkotuntimäärä oli 17 työpaikassa alle 60 tuntia, 21 työpaikassa 60 tuntia ja 20:ssä yli 60 tuntia. Suurlakon jälkeen 10 tunnin työpäivä tuli Tampereen teollisuudessa säännöksi. Seuraava lyhennys tuli vasta keväällä 1917,

²¹ K. R.(enfors), Työväen oloja II, Tampereen Sanomat 23. 11. 1887. Kirjoittaja mainitsi nimenomaisesti Marxin. Ristiriitoja TTY:ssä: vuosikertomus 1892, s. 21—24.

jolloin lakkojen avulla tai niillä uhkaamalla Tampereella siirryttiin 8 tunnin työpäivään. Tämä tapahtui muutamia kuukausia ennen kuin eduskunta hyväksyi uuden työaikalain (14. 7.), jonka voimaantulo tosin venyi lopulta vuoden 1919 puolelle.²² Näillä muutoksilla työaika lyheni 1880-luvun normaalityöpäivästä (12 + 2 tuntia) kolmanneksella ja työntekijän vapaa-aika lisääntyi 4—5 tuntia. Vuoden 1905 suurlakkoon mennessä työaikaa lyhennettiin sopuisasti parilla tunnilla. Tässä kävi kuten edellä mainittu kirjoittaja ennusti, että tuotanto kasvoi enemmän kuin työaika lyheni. Finlaysonin tehtaassa oli karkeasti laskettu tuotannon nettoarvo työntekijää kohti tunnissa:²³

vuosina 1860—1862	0.35 mk
vuosina 1890—1891	0.48 mk
vuosina 1912—1913	0.98 mk

Palkkojen nousu oli näitä lukuja pienempi, joten tehdas tuskin joutui tyytymään pienentyviin voittoihin. Tehtaan voitto oli jokseenkin tasaisesti yhtä suuri kuin maksettu palkkasumma. Tuottavuuden kasvun syytä ei kuitenkaan voi tarkkaan selvittää. Missään tapauksessa kyse ei ollut ratkaisevasti — tai edes ensisijaisesti — entistä reippaammasta työnteosta, vaan koneiden kehittymisestä. Tähän viittaa se, että tehtaan koneistojen teho oli työntekijää kohden mainittuina vuosina 0.27 hv, 1.07 hv ja 2.55 hv. Tuottavuudessa tapahtui suurin nousu samanaikaisesti työajan lyhenemisen kanssa. Muiden kuin tehtaalaisten työajan lyhentäminen ei voinut tapahtua yhteisen edun merkeissä, sillä tuottavuutta ei voinut kohottaa kuin lihasvauhtia lisäämällä ja jos tuottavuus ei noussut, työajan lyheneminen oli pois joko työnantajan tai työntekijän kukkarosta.

Työajan lyhentäminen oli sosiaalireformistisen liikkeen paras saavutus, vaikka menestyksen salaisuus olikin ehkä enemmän itse kapitalismin kasvukyvyyssä kuin ihmisystävien painostuksessa. Työajan lyhentäminen kohensi eittämättä työväestön terveyttä ja elämänlaatua — ehkä enemmän kuin mikään muu yksittäinen tekijä. Toinen saavutus oli se, että yleisesti hyväksyttiin työväestön ihmisarvo — että heilläkin oli oikeus vapaa-aikaan ja mahdollisesti kykyjä käyttää sitä itsensä sivistämiseen. Vapaa-ajan lisääntyminen avasi siihen mahdollisuuksia ja muutti työväestön elämäntyyliä.²⁴ Täten työväestön kasvatusohjelmassa onnistuttiin jossain määrin, vaikka tavoite vaikuttiakin naiivilta, eikä Meurmannin haaveksima työmiestyyppi ollut hallitseva 1900-luvun alun teollisuuskaupungissa: »Me tapaamme työmie-

²² TTY:n vuosikertomus 1896, liite, s. 111; Tampereen maistraatin luettelo tehtaista ja käsityölaitoksista 1904; SVT D II, tauluosa, s. 50—51; Voionmaa, emt. III, s. 683; Jutikkala, Tampereen historia III, s. 130—132, 139.

²³ Luvut laskuihin: Lindfors, emt., s. 230—234, 360; Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomukset 1860—1862; SVT D II; SVT XVIII ja sen alkuperäisaineisto. Samanlainen tulos saadaan muistakin tamperelaisista.

²⁴ Sama on todettu esim. Saksasta (Lee, emt., s. 485) ja Englannista, vaikka työajan lyheneminen tapahtui siellä suhteellisesti myöhemmin (Hunt, emt., s. 77—81; Pollard, emt., s. 163, 173—174).

hen, joka asuu siistissä kodissa, käy siivoissa vaatteissa, istuu joskus illoin olutseidelinsä ääressä, käy iltamissa, teatterissa ja taidenäyttelyissä, joka kantaa taskussaan säästöpankin vastakirjaa, ja jonka työpäivä on... (lyhyt)».²⁵

Raittiusliike

Raittiusliike oli tamperelaisen työväestön ensimmäinen ja 1800-luvun ainoa joukkoliike. Raittiusliike oli tässä suhteessa menestyksekkäin osa työväestön kasvatusohjelmaa. Tehtaiden alkuunpaneman »striken väkijuomia vastaan» lamaannuttua heti 1870-luvulla, saatiin uutta nousua odottaa kymmenisen vuotta. 1880-luvun puolivälissä Tampereelle levisi ns. granfeltiläinen raittiusliike. Puuhamiehinä olivat varsinkin opettajat, seurakunnan merkkihenkilöt ja mm. »työväenjohtaja» Tapani Kärkönen. Vuosikymmenen jälkipuoliskolla kaupunkiin perustettiin lukuisia raittiusyhdistyksiä (Liitto, Aamurusko, Toivo ja Taisto), joihin houkuteltiin jäseniksi erityisesti työväkeä. Liittyjiä olikin noin 1.500 henkeä, joista tosin alle puolet pidempiaikaisia jäseniä.²⁶ Nämä yhdistykset olivat uudenlaisen vapaan kansalaistoisinnan alku Tampereella. Raittiustalo veti lukuisine iltamineen väkeä kirkon tilaisuuksista ja opetti järkevää vapaa-ajanviettoa.²⁷ Liike loi opin, että viina oli syyppä sosiaalisiin ongelmiin ja työläisperheiden turmioon. Koska tästä oli paljon eläviä esimerkkejä, oppi oli uskottava. Silti se tuskin vaikutti viinan käyttöön juuri lainkaan, vaan pikemminkin niihin, jotka eivät käyttäneet. Heille se oli oppi omasta paremmuudesta. Joka tapauksessa raittiusaate sai todella vankan kannatuksen. Vuonna 1886 kerätyssä adressissa 4.656 tamperelaista (puolet aikuisväestöstä) vaati väkijuomien myynnin lopettamista kaupungissa. Vasta-adressissa oli vain 391 nimeä.²⁸ Työväestön raitistamisesta tuli keskeinen yhteiskuntapolitiikan väline. Se hallitsi tamperelaista kunnallispolitiikkaa aina vuoden 1905 suurlakkoon asti. Menestys oli hyvä sikäli, että tiukkoja myyntirajoituksia saatiin läpi — jopa kunnallinen kieltolaki.

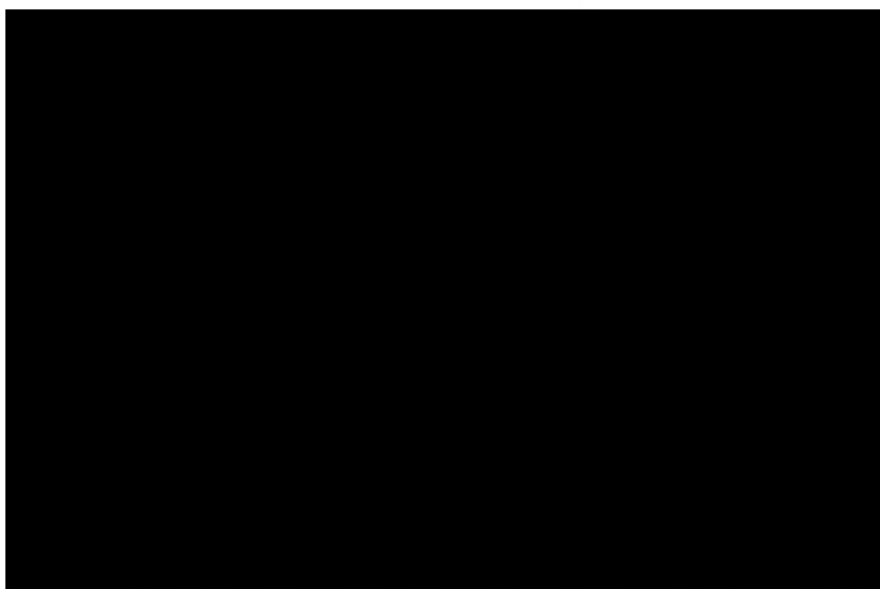
Raittiusliike muistutti työväenliikettä siten, että sillä oli selvä positiivinen ohjelma, käytännölliset tavoitteet ja ennenkaikkea vetoava ideologia — toivo paremmasta tulevaisuudesta. Niinpä se onnistui vetoamaan suuriin joukkoihin. Liike sai uudenlaisen ulottuvuuden 1890-luvun lopussa, kun sen johto siirtyi sivistysmiehiltä työväenliikkeelle. Tampereesta tuli tällöin ns. juomalakkoliikkeen keskus. Ihmisiltä kerättiin raittiusaitoumuksia, yhteisellä innolla yritettiin olla »kuivilla» esimerkiksi vuoden ajan. Tampereella liike alkoi tehtaista isäntien kannustaessa lakkolaisia. Sitoumuksia saatiin noin 11.000, kirjallisena hieman yli 6.000. Mukana oli selvä enemmistö

²⁵ Meurman, Neljäs sääty, s. 12.

²⁶ Voionmaa, emt. III, s. 639—646.

²⁷ Kortekangas, emt., s. 130.

²⁸ Kaukovalta, Tampereen raittiusliikkeen historia, s. 39.

Raittiusmarssi 1890-luvun lopussa. Raittiusliike oli työväestön ensimmäinen joukkoliike, jolla se uskoi poistavansa yhteiskunnallisia ongelmia.

miespuolisesta työväestöstä. Liikkeen huippu oli työväen kesäretki eli mielenosoitus vuonna 1898, jolloin 13.000–14.000 ihmistä marssi tunnuksella »Taistelu on alkanut!». ²⁹ Vastaavaa innostusta saatiin odottaa suurlakkoon asti. Raittiusliike alkoi saada työväenliikkeen sisältöä, sillä porvarilliset vetäytyivät siitä pitäen liikettä työväen poliitikkojen keppihevosenä. ³⁰ Liike suuntautuikin vallanpitäjiä vastaan, koska nämä olivat haluttomia kielto-lakipuuhiin: porvarien katsottiin ajattelevan enemmän kukkaroaan kuin kansan siveellisyttä. Ajatus työväestön itseparannuksesta sopi täysin varhaisen työväenliikkeen ajatusmaailmaan, koska ongelmana pidettiin juuri työväestön kyvyttömyyttä osallistua yhteiskunnalliseen toimintaan. Johtajien mielessä oli kuitenkin jo toinen ajatus, jonka Ursin ilmaisi Tampereella pidetyssä juomalakkolaisten edustajakokouksessa: »Raittiusasia ei milloinkaan saa mitään suuremmoisia tuloksia aikaan, ei milloinkaan pääse päämääräänsä, juoppouden täydelliseen hävittämiseen, ellei se yhdy työväenkysymykseen, elleivät raittiuden harrastajat pontevasti rupea parantamaan työväen tilaa». ³¹ Raittiusliikkeen vanha idea asetettiin tässä päälaelleen: oloja ei pa-

²⁹ Aamulehti 3. 5. 1898.

³⁰ Kortekangas, emt., s. 225. Tamperelaisen työväenliikkeen ja raittiusliikkeen suhteista: Huhtanen, Tampere Suomen politisoituvassa työväenliikkeessä, s. 89–95 ja 120–124.

³¹ Suomen ensimmäisen yleisen väkijuomalakkolaisten kokouksen pöytäkirja, s. 94.

ranneta raitistumalla vaan päinvastoin. Työväen suuret joukot varmaan hyväksyivät tämän ajatuksen, mutta merkinä vanhoillisuudesta mainittakoon, että Finlaysonin tehtaan juomalakkolaiset jäivät pois lakkokomitean alaisuudesta, koska marssi järjestettiin kirkonmenojen aikaan.³²

Juomalakkoliikkeessä oli liikettä pari vuotta. Vuonna 1899 kerättiin »jättiläisadressi» kieltolain puolesta. Sen allekirjoitti Tampereella 5.883 yli 21-vuotiaasta kaupunkilaista, joista 88 % oli työväestöä. Parhaiten se menestyi tehtaissa. Tuskin siksi, että juomaongelma oli heille läheisin, kuten on esitetty, vaan siksi, että keräys oli tehtaissa helppo organisoida ja tehtaissa oli eniten naisia — raittiuden parhaimpia ystäviä.³³ Liikkeen lopahdamista seuraavina vuosina kuvaa paitsi juomalakon päättyminen myös se, että kaupungin tekstiilityöläisistä oli vuonna 1902 raittiusyhdistyksen jäseniä vain 202, heistäkin naisia 174. Työväenyhdistyksessä oli jäseniä vielä vähemmän, vain 82.³⁴ Oliko liikkeellä täten tulosta lainkaan? Ainakin seuraavia seikkoja voi mainita raittiusliikkeen saavutuksiksi ja opetuksiksi: alkoholin myyntirajoitukset vähensivät kulutusta; työväestö osallistui ensi kerran joukkoliikkeeseen, jossa yhdistyi oma innostus ja usko organisoi-tuun toimintaan; työväestö oppi politiikkaa; raittiusillusion toteutumatta jääminen avasi tietä uusille ohjelmille työväen aseman parantamisesta. Raittiusliike onnistui työväestön kasvattamisessa hyvin, mutta eri tavalla kuin oli aiottu.

Sivistysliike ja koulu

Ensimmäinen lääke työväenkysymyksen ratkaisuun oli sivistys. Liike tämän puolesta alkoi jo ennen kuin työväenkysymyksestä puhuttiin kaupunkien yhteydessä. Kansan syvien rivien valistamisohjelman esitti 1840-luvun fennomania. Suomalaisen kansakunnan syntyminen edellytti rahvaan valistamista. Koulu oli lääke myös yhteiskuntarauhan ongelmiin, kuten Snellman uskoi vuonna 1845: »Sanotaan tosin: pelkoa tulee herättää aineellisten etujen suuren erilaisuuden, lisääntyvän pauperismin, köyhälistön. Meidän mielestämme tämä väite tavoittaa ytimen asemasta ulkopinnan. Uhkaava äkkijyrkänne on itse asiassa se kuilu, joka erottaa hallitsevien yhteiskuntaluokkien älyllisen sivistyksen kansan suuren joukon sivistyksestä. Pauperismi näet johtuu suurten joukkojen sivistymättömyydestä ja tietämättömyydestä.»³⁵ Tästä oli suora yhteys tamperelaiseen »työläisfennomaniaan», joka virisi 1860-luvulla. Työväestöstä nousi tällöin lukevien työmiesten kärkijoukko, joka tehtailijoiden ja sivistyneistön tuella puuhasi kouluja, kirjastoja, sivistys- ja raittiusseuroja, kansantajuisia luentoja yms. sivistäviä harrastuksia. Useimmat olivat tehtaiden miehiä, jotka sittemmin monasti

³² Kortekangas, emt., s. 226.

³³ Alanne, Raittiusliike joukkoliikkeenä, taulukot I—VI, s. 67.

³⁴ SVT D II, taulut 34 ja 35.

³⁵ Snellman, Kansakoulun järjestely (Saima 15/1845), Kootut teokset V, s. 47.

vaihtoivat ammattia opettajaksi, toimittajaksi, työnjohtajaksi tms.³⁶ Näillä miehillä oli vankka usko sivistyksen voimaan työväen kohottajana — olivathan he itse siitä hyviä esimerkkejä. Voisi jopa puhua tiedon (mm. luonnontieteen uusien saavutusten) ja moraalien palvonnasta. Se yhdistyi sävyisään kristinuskoon ja innostuneeseen suomalaisuuteen. Työväestön aineellisiin oloihin, mm. työaikaan, kiinnitettiin tuskin lainkaan huomiota. Vaikka liikkeen perusvire oli demokraattinen, rahvaan ja työn kunniaa korostava, ajattelutapa oli porvarillinen. Siksi yhteistyö tehtailijoiden kanssa sujui hyvin. 1870-luvun saavutuksia olivat kansakoulu, sunnuntaikoulu, harrastustoiminnan alku, kirjastot ja ennen kaikkea uusien näköalojen, mm. yhteiskunnallisten kysymysten, avaaminen työväestön karkijoukolle. Tehtaiden holhouksesta liike irtosi seuraavalla vuosikymmenellä. Vuonna 1880 perustettu Kansanvalistusseuran Tehdasten Haaraosasto oli työntekijöiden ensimmäinen aivan oma järjestö. Tampereen työväen lauluseuran voitto KVS:n ensimmäisissä valtakunnallisissa kilpailussa oli aikanaan suuri saavutus: se osoitti, että työväestö pystyi korkeamman kulttuurin omaksumiseen.³⁷ Tehdaskaupungissa, jossa sivistyneistö oli vähälukuinen ja sen vuoksi myös ns. korkeakulttuurin harrastus vähäistä, työväestön kulttuuritoiminnasta tuli kaupungin koko ilmeeseen ja elämänmenoon vaikuttanut tekijä. Sittemmin työväenliike jatkoi avattua latua.

Kansakoulusta tuli vaivihkaa tärkein ideologinen kasvattaja. Samalla kirkko menetti kasvatusmonopolinsa, joka käytännössä oli ollut rippikoulun ja kinkereiden tarjoamaa katekismuksen pönttäämistä.³⁸ Kansakouluissa, joista ensimmäisiä olivat tehtaankoulut, opittiin sentään lukemaan, kirjoittamaan ja rakastamaan isänmaata. Vartuttuaan oppilaat olivat innokkaita lehdenlukijoita. Harvoille työväestön lapsille aukeni tie pidempiin opintoihin (edellä s. 98). Kunnallinen kansakoulu alkoi Tampereella vuonna 1872. Siitä lähtien lapset kävivät koulua. Tosin se jäi useimmilta kesken työhönmennen vuoksi. Vuodesta 1890 alkaen tehdaslasten koulunkäyntiä paikatettiin tehtaalaishetimitä, mutta kansakoulun loppuunsaattaminen tuli tavaksi vasta 1900-luvun puolella.³⁹ Vaikka kehitys oli hidasta, tapahtui 1800-luvun lopulla joka tapauksessa kansakoulun vuoksi muutos lasten elämäntavassa ja työväestön opinsaantia alettiin pitää arvossa. Nyt uskottiin, että lapset olivat periaatteessa kyvykkäitä oppimaan. Kansakoululla oli oma vaikutuksensa työväestön yhteiskunnalliseen heräämiseen. Ei ehkä niinkään itse sen tarjoaman opetuksen, vaan koulun idean vuoksi: koulu oli merkki yhdenvertaisesta kansalaisuudesta, jota sääty-yhteiskunta ei ollut tuntenut. Työväestön omat henkiset ja poliittiset johtajat tulivat koulun kautta. Varhaiselle työväenliikkeelle oli ominaista koulutusinto. Yleisöluentojen ohella Työ-

³⁶ Kanerva, Liinatehtaalaisia ja tehtaamaistereita, s. 189—246. Miehet kirjoittivat aktiivisesti Tampereen Sanomiin ja muihin lehtiin.

³⁷ Sama, s. 257—320.

³⁸ Kortekangas, emt., s. 68, 85, 154, 179, 241.

³⁹ Mäkinen, Tampereen kansakoulujen historia, s. 54—70; Rasila, Tampereen historia II, s. 642—648; SVT D V, luku 2.

väenyhdistys järjesti vuodesta 1897 alkaen laajoja kansanopistokursseja. Mainittuna vuonna 29 luennon kurssin suoritti 621 henkeä ja enemmänkin olisi ollut tulijoita. Osanottajissa oli muitakin kuin työväkeä, mm. 34 kansakoulunopettajaa, mutta neljäsosa oli tehtaiden naisia. Työläismiesten osallistuminen oli sen sijaan järjestäjille pettymys.⁴⁰ Kun seuraavana vuonna perustettiin Tampereelle maan ensimmäinen työväenopisto, yleissivistävä aikuiskoulutus siirtyi sen työksi ja Työväenyhdistys keskittyi yhteiskunnallisiin kysymyksiin.⁴¹

Politiikka — työväenyhdistys

*»Työväen liike, jos mikään, on rakkauden työtä».*⁴²

Tamperelainen puoluepolitiikka syntyi 1880-luvun alussa. Puoluejakona oli pitkään suomalaiset vastaan ruotsalaiset eli viikinkit. Työväestön näkökulmasta edelliset olivat »edistyksellisiä» ja jälkimmäiset »kukkarovallan» edustajia. Suomalaisissa oli kantajoukkona sivistyneistö ja ns. pikkuporvarit, ruotsalaisissa teollisuusmiehet, varakkaimmat kauppiaat ja säätyläisyläluokka.⁴³ Työväestö oli ulkona tästä politiikanteosta. Se tuli mukaan vasta 1890-luvulla suomalaisen puolueen juoksupoikana. Tampereen työväenyhdistys, joka perustettiin vuonna 1886 ei ollut ennen 1890-luvun loppua työväestön poliittinen järjestö, eikä tuolloinkaan joukkojärjestö. TTY:n syntyyn liittyi politiikkaa, mutta varhaisen työväenliikkeen luonne ei ollut poliittinen sanan tavanomaisessa mielessä. TTY oli järjestö, jossa yhdistyivät kaikki 1800-luvun lopun yhteiskunnalliset »reaktiot», työväestön kasvattaminen, politiikka ja yhteiskuntakritiikki. TTY:n aikana tapahtui hiljainen siirtyminen ensinmainitusta viimeiseen. Sen historian ja luonteen voi 1800-luvun osalta jakaa seuraaviin osiin: TTY oli 1) sivistysliike, työläisfennomanian jatkaja; 2) porvarillinen reformiliike; 3) seura- ja itsekasvatussyhteisö; 4) poliittinen liike, jonka tunnuksena oli ensin suomalaisuus, siten tasa-arvo; 5) työväestön organisoitumiskanava ja agitaatiokeskus.

Tampereen työväenyhdistys ei syntynyt pakottavasta paikallisesta tarpeesta. Taustalla oli yleinen näkemys työväestön kohottamisesta ja yhteiskunnallisten ristiriitojen ehkäisemisestä saattamalla työväki ja työnantajat yhteistoimintaan. Ensimmäiset julkiset ehdotukset työväenyhdistyksestä esi-

⁴⁰ TTY:n vuosikertomus 1897, s. 26—29.

⁴¹ Virtanen, Suomen ensimmäinen työväenopisto, s. 14—22.

⁴² TTY:n 10-vuotishistoriikki, TTY:n vsk. 1897, s. 51.

⁴³ Varto, Tampereen Työväenyhdistys 1886—1906, s. 9; Rasila, Tampereen historia II, s. 543—552, 572—578.

tettiin ruotsinkielisessä Tampere-lehdessä vuoden 1885 lopulla.⁴⁴ Seuraavan vuoden alussa käytännöllisen aloitteen yhdistyksen perustamisesta teki »työläis-virkamies», veturinkuljettaja K. H. Uittamo. Hän sai mukaansa muutamia toimittajia ja työnjohtajia, ja nämä miehet puuhailivat yhdistyksen pystyyn saman vuoden aikana.⁴⁵ Esimerkki otettiin suoraan Helsingin työvänyhdistyksestä. TTY:n tavoitteet olivat siten juuri ne, jotka HTY:n isä, tehtailija von Wright oli muotoillut näin:

»Velvollisuutemme on siis korottaa ja vahvistaa työväenluokkaa kaikin tavoin edistämään säännöllisyyttä, säästäväisyyttä, sopua ja hyvää oloa, koulunkäyntiä, sanomalehtien lukemista, esitelmän kuuntelemista ja tietojen etsimistä kirjoista ja keskusteluista. Tämä harastus on äärettömän tärkeä senkin puolesta, että työväki ei voi toivoa valtiollisten oikeuksien saavuttamista, ennenkuin sen sivistys on kohonnut ja se on saanut oppia sivistyselämästä — valtiollisen toimen koulusta, jossa kansalaiset kasvatetaan julkista elämää varten.»⁴⁶

Tampereen TY oli sääntöjensä mukaan »yhdysside» työntekijöiden ja työnantajien välillä. Tämä ajatus perustui uskoon, että ongelmat voidaan välttää, jos osapuolet ovat tietoisia toistensa ajatuksista ja kunnioittavat toisiaan: »Täten voidaan maassamme rauhassa ja järkevän keskustelun... kautta ratkaista tuo ongelma, joka suurissa sivistysmaissa on käynyt yhteiskunnan perustuksia jäytäväksi, luonteeltaan kumoavaksi».⁴⁷ Tämä ohjelma ei poikennut edellä esitetystä Yrjö-Koskisen »kasvatusohjelmasta», jossa työväkeen asennoiduttiin kuin lapsiin. Tosin usko työväen omatoimisuuteen oli sen verran lisääntynyt, että TTY:n säännöissä määrättiin, että johtokunnan jäsenistä puolet piti olla työväestöä. Tässä TTY:n puuhamiehet kokivat ensimmäisen pettymyksen, sillä kiinnostuneita työläisiä ei löytynyt muita kuin em. veturinkuljettaja ja ne työnjohtajat, jotka TTY:ssä pitkään edustivat tehtaalaisia. Ensimmäinen puheenjohtaja oli opettaja, innokas raittus- ja seurakuntamies J. A. Pelkonen. Yhdistys herätti alkuvuosinaan enemmän innostusta keskiluokassa kuin työväessä. Jäsenissä, joita oli noin kolmesataa, oli yhtä paljon »rouvia» ja »neitejä» kuin työntekijöitä, joita oli viidesosa kaikista. Kaupungin varakkaimmatkaan ihmiset, kuten Nottbeckit, eivät vierastaneet yhdistystä. Itseään valistuneena pitänyt herrasväki liittyi yhdistykseen »hyvän asian vuoksi».⁴⁸

Olisiko työväenliike voinut alkaa muulla tavoin kuin osana suomalais-kansallista sivistysliikettä? Vaihtoehtoja valaisee toisen yhdistyksen historia. Tampereelle perustettiin vuonna 1893 Ulkotyöväen Yhdistys (UTY), jos-

⁴⁴ Tampere 11. 11. 1885.

⁴⁵ Tampereen Sanomat 11. 3. 1886; Varto, emt., s. 10—13.

⁴⁶ Helsingin Työvänyhdistyksen toimintakertomus 1884, s. 15—16.

⁴⁷ TTY:n ensimmäiset säännöt: TTY 50-vuotias, s. 199—203; TTY:n vuosikertomus 1888, s. 3.

⁴⁸ TTY:n vuosikertomukset, joiden liitteenä jäsenluettelot; Erkkilä, J. A. Pelkonen.

sa on nähty »epämääräistä radikalismia»⁴⁹ tai jonka on nähty edustavan Tampereen työväenliikkeessä »voimaperäistä, luokkatietoista ja häikäilemättöntä toimintaa».⁵⁰ Yhdistys ei nimittäin liittynyt TTY:n alaisuuteen, koska »on tultu siihen tulokseen, että yhdistys (TTY) liiaksi paljon antaa arvoa huvituksille ja tanssille ja täten syrjäyttää työmiehet vakavasta työstä asiansa hyväksi». Työväenyhdistystä vierastettiin sen herraskaisuuden vuoksi, minkä TTY:n johto oli itsekin saanut havaita.⁵¹ Tarkemmin katsoen UTY ei ollut kuitenkaan tulos työläisradikalismista. Perustajina eivät olleet ulkotyöläiset itse, vaan näiden työnjohtaja sekä joukko kaupungin näkyvintä sivistyneistöä, mm. Y. S. Yrjö-Koskisen poika Eino Sakari Y.-K. Toiminta-ajatus oli »wrightiläinen» ja jäseneksi kelpasi kuka tahansa 16 vuotta täyttänyt. Kun UTY ei saanut Yrjö-Koskista puheenjohtajakseen, se jäi rahvaanomaisempiin käsiin kuin TTY, puheenjohtajanaan tamperelaisen työväenliikkeen myöhempi voimahahmo, kirjanpainaja J. V. Hellberg. UTY itsenäistyi nopeammin kuin TTY ja siksi siellä alettiin puhua myös sosialismista aikaisemmin. Olennaisin ero kahden yhdistyksen välillä oli UTY:n ammattiosastomainen luonne. Ulkotyöläisten ongelmana oli työttömyys ja siksi yhdistys keskittyi tähän kysymykseen vaatien erityisesti suojaa maalaisten kilpailua vastaan. Yhdistys pyrki tavallaan palauttamaan ammattikunnan. Siinä oli korporatiivista henkeä kuten ensimmäisissä, maalarien, suutarien ja räätälien, ammattiosastoissakin. Ilman suomalaisuus- ja sivistysliikkeen voimakasta vaikutusta tällainen »syndikalismi» olisi voinut olla toinen työväenliikkeen muodostumistapa. UTY oli oire tällaisesta mahdollisuudesta.⁵²

TTY:n käytännön toiminnassa valistus oli keskeinen koko 1800-luvun puolen. Kirjasto, lukusali, luennot ja kurssit kasvattivat työväestölle aktivistijoukon, josta tuli sittemmin mm. ammatillisen järjestäytymisen runko. Valistustyö oli luonteeltaan yleissivistävää. Opineluhaluimmat osallistuivat puhujaseuraan, jossa harjoiteltiin propagandataitoja.⁵³ Vaikka TTY ei saanut riveihinsä suuria joukkoja, sen merkitys sivistyksen tuojana oli suuri, sillä mikään muu taho ei tarjonnut työväestöön kuuluville näitä tilaisuuksia. »Jalostunut työmies» (veturinkuljettaja Uittamon sanonta) nousi keskiluokkaisen herran keskustelukumppaniksi. Toiminnan perusvire oli demokraattinen, eikä ole oikein otaksua, että työväestön valistamisessa olisi ollut kyse ovelasta taktiikasta, jolla haluttiin vierottaa työväki niistä sosialismin kummituksista, joista kuultiin juttuja.⁵⁴

⁴⁹ Soikkanen, *Socialismin tulo Suomeen*, s. 52.

⁵⁰ Voionmaa, *Tampereen historia III*, s. 724.

⁵¹ TTY:n vuosikertomus 1891, s. 31: »Syyt työväestön laimeaan osanottoon yhdistykseen» olivat »välänpitämätön raittiusasiassa ja uskontoasiassa», »suljettu seura», »ylimystö työväen joukossa», »puhutaan liian hienosti».

⁵² Veilahti, *Tampereen Ulkotyöväen Yhdistys*, s. 310–317; Huhtanen, *Tampere Suomen politisoituvassa työväenliikkeessä*, s. 37–43; Rasila, *emt.*, s. 301–303.

⁵³ TTY:n vuosikertomukset. Puhujaseuran perustaminen ja luonne: vsk. 1891, s. 26–29.

⁵⁴ Tämä työväenliikkeen historioihin pesiytynyt ajatus sai alkunsa jo 1900-luvun alussa, kun sosialistit esittivät tällaisia syytöksiä liikkeen porvarillisista jäsenistä.

Työväenyhdistyksessä nähtiin yhteys työväestön aineellisen ja henkisen tilan välillä. Siksi työväestön kaikkia elinoloja oli kohennettava. Yhdistys eteni uudistusvaatimuksissaan varovasti. Tapana oli ensin suorittaa asioista tutkimus, keskustella niistä avoimissa työväenkokouksissa ja sovittaa vaatimukset realistiseen ohjelmaan. Hallitseva vaikutuskeino oli lausua toivomuksia työnantajille, kunnalle ja valtiopäiville. Tavanomainen toivomuslista TTY:n wrightiläisellä kaudella oli seuraava: — työajan rajoittaminen 10 tuntiin, — äänioikeuden *laajentaminen* kunnallisissa- ja valtiollisissa vaaleissa, — naisten ja lasten erityinen suojelu työssä, — viinanmyynnin rajoittaminen, — oppivelvollisuus, — oman kunnan ja kotimaisen työn suosiminen, — eläke-, sairaus- ja tapaturmavakuutuksen säätäminen pakolliseksi.⁵⁵ Aineellisten olojen ja poliittisten oikeuksien parantaminen olivat *välineitä*, joilla työväestön siveellisyyttä voitiin kohottaa. Tämä kasvatusfunktio tuli esiin paitsi kannanotoissa varsinaisiin siveuskysymyksiin myös mm. asunto- ja työttömyysongelmissa. Yhdistys teki kaupungille lukuisia esityksiä omien asuntojen saamiseksi työväestölle ja perusteli asiaa sillä, että oma asunto on »yhteiskunnan alkuperuste» ja »tehokkain juoppouden ym. paheiden ehkäisijä, kunnon ja siveellisyyden paras auttaja».⁵⁶ Työttömyysvuonna 1893 TTY *vastusti* hätäaputöiden järjestämistä, koska ne »heikontavat työmiehen velvollisuudentuntoa pitää itse huolta tulevaisuudestaan. . . Arveltiin niiden myöskin haitallisesti vaikuttavan työväen siveelliseen kehitykseen».⁵⁷

Työväenyhdistyksen talo oli 1890-luvulla kaupungin huvielämän keskus. Siellä kokoontuivat lukuisat harrastuskerhot, iltamia oli tuon tuosta ja TTY:n kahvilasta tuli paikallinen »jakobiiniklubi». Sekä emäyhdistyksessä että ammattiosastoissa huvitoimikunta oli aikaansaavin elin. TTY synnytti uudenlaisen vapaa-ajanviettotavan: iltaman, jossa oli ensin asiaohjelmaa kuten esitelmä ja lopuksi näytelmä tms. Alkoholiin ja tanssiin suhtauduttiin kielteisesti. Niiden poiskitkeminen olikin yhdistyksen tavoitteena, mm. vapusta tuli vähitellen kurinalainen henkinen juhla vanhan remuamisen sijaan. Nyt vasta syntyi koko käsite vapaa-ajan vietto, so. virkistävä, hyödyllinen toiminta välttämättömän työ- ja uusiutumiserutiinin ulkopuolella. Työväenyhdistys laajensi varhaisemman sivistysliikkeen laulu- ja näytelmälinjaa ja toi uutuutena esille urheilun vaatien mm. urheilukentän rakentamista. Kun kulttuuritoiminnalle alkoi olla kanavia, muodostui »työväenkulttuuria», so. työväestölle läheinen tulkintatapa näytelmissä, omia kynäilijöitä ja taiteilijoita. Tämän ilmiön nousukausi oli 1800-luvun viimeisinä vuosina ja 1900-luvun alussa yhtäaikaan työväenliikkeen itsenäistymisen, lehtien ja mm. Tampereen Työväen Teatterin perustamisen kanssa. Työväenkulttuuri ei ollut sisällöltään välttämättä omintakeista, mutta siitä teki »omaa» esittäjät, esityspaikka ja vastaanotto. Silti 1800-luvun puolella olisi vielä liioiteltua puhua vahvasta erilliskulttuurista, pikemminkin kyse oli suomalaisen

⁵⁵ TTY:n vuosikertomukset. Tiivistetty: Varto, emt., s. 36—51.

⁵⁶ TTY:n vuosikertomus 1888, s. 30.

⁵⁷ TTY:n vuosikertomus 1893, s. 22.

keskiluokan taiteen, tieteen ja ihanteiden avaamisesta ja tarjoamisesta työväestölle.⁵⁸ Tamperelaisen työväenliikkeen ensimmäiselle aktivistipolvelle, todelliselle hengen aatelille, tämä oli innostava mahdollisuus sosiaaliseen nousuun, johon yhdistyi ajatus koko luokan nostamisesta.⁵⁹

Puoluepolitiikka tuli Tampereelle kielitaistelun muodossa. Valtuustovaa- leissa jako tuli ensi kerran esille vuonna 1879 ja kolme vuotta myöhemmin harrastettiin jo vaalimainontaa lehdissä. Kummallakin puolueella, so. suomalaisilla ja ruotsalaisilla, oli oma äänenkannattaja. Poliittisen lehdistön synty oli omiaan suurentelemaan paikallisen politikoinnin merkitystä, kun kaupunginvaltuuston vähäinen valta kytkettiin suurempiin valtakunnallisiin linjanvetoihin. Varsinaisia puoluejärjestöjä ei ollut, mutta sellaisina toimivat lukuisat yhdistykset (Suomalainen Klubi, Konservationsklub, Kauppa-seura, TTY, Talonomistajayhdistys, raittiusseurat ja lehtien johtokunnat). Puoluejako tuli esille eri ehdokaslistoina valtuuston ja valtiopäivien porvarissäädyn vaalissa.⁶⁰ Keskeisiä kiistakysymyksiä oli kieliasian — johon liittyi läheisesti koulukysymys — ohella viinanmyynti ja äänioikeus. Työväestön kannalta tärkein oli äänioikeus, sillä työväestön poliittinen rooli kehittyi sen mukana. Suomalainen puolue ajoi äänioikeuden laajentamista, jotta saisi lisää kannatusta. Tämä oli yksi syy myös työväenyhdistyksen perustamiseen ja siinä toimimiseen. Kun korkein äänimäärä, joka perustui maksettujen verojan määrään, oli kunnallisvaaleissa 25 ja valtiollisissa vaaleissa 20, vuodesta 1897 10 ääntä, järjestelmästä hyötyi rikkaimpien ihmisten eli ruotsalainen puolue — jota kannatti myös osa suomenkielisistä. Pääosalla työväestöä, tehtaalaisilla ja palvelijoilla, ei ollut edes verojensa mukaista äänimäärää. Niinpä äänestysprosentti esimerkiksi ensimmäisissä valtuustovaa- leissa vuonna 1875 oli noin kaksi ja ennätysvilkkaissa vuoden 1893 vaaleissa 18.⁶¹ Kärsittyään pahan tappion vuoden 1890 kunnallisvaaleissa, suomalainen puolue alkoi TTY:n kautta ajaa tehtaalaisten äänioikeutta. TTY:n lähetystö kävi Helsingissä hakemassa tukea asialle ja sai sitä mm. senaattori Yrjö-Koskiselta ja kunnallisneuvos Meurmannilta. Tehtaalaiset olivat kuitenkin jo aikaisemmin olleet itse asialla. Kyse oli nimittäin »törkeästä vääryydestä», kuten tamperelaisten edustaja Lauri Kivekäs julisti valtiopäivillä 1891.⁶² Tehtaalaiset maksoivat nimittäin veroa, mutta äänioikeus evättiin sillä muodollisella syyllä, että elinkeino- ja kunnallisasetuksen sanat »toisen isäntävallan alainen» tulkittiin niin, että tehtaalaisia pidettiin palkolli-

⁵⁸ Varto, Työväen vapaa-ajanviettoa Tampereella, s. 160—162; Palmgren, Joukkosydän I, passim.; Siikavire, Tampereen työväenteatterin työväenhenkisyys.

⁵⁹ Tämä sävy on selvä esim. Varton (em. teokset), Lammin (Työ Käsiä, hengenkin; TTY 35-vuotias) ja Viljasen (Tampereen työväestön elämästä ja pyrkimyksistä) muistelmaluontoisissa teoksissa. Varto oli TTY:n sihteeri v. 1901—1907, Lammi 1918—1924 ja Viljanen puheenjohtaja v. 1903—1915.

⁶⁰ Huuhtanen, Kielipoliittiset klubit Tampereella; Rasila, emt., s. 571—582; Voionmaa, emt. III, s. 328—367; Poliittinen Tampere, s. 1—10.

⁶¹ Laskettu yli 25-vuotiaasta väestöstä. Naisilla oli äänioikeus samoin edellytyksin kuin miehillä. Äänestäneiden määrä: Poliittinen Tampere, s. 10.

⁶² Kivekkään Tampereen tehtaalaisten erinomaisuutta korostava puhe julk. TTY:n vuosikertomuksessa 1891, s. 5—8.

sina, joilla lain mukaan ei ollut äänioikeutta. He eivät sitä olleet, kuten tehdas oikeudelle todisti, kun 283 tehtaalaista teki asiasta valituksen vuonna 1878. Tampereen maistraatti, valtuusto, läänin kuvernööri ja senaatti hylkäsivät valituksen — ilmeisesti siksi, että tehtaalaisten äänioikeus tuntui sopimatomalta, sillä oikeudelliset perustelut olivat vähintään kyseenalaiset.⁶³ Kaksisikymmentä vuotta myöhemmin asia tulkittiin toisin ja tehtaalaiset saivat äänioikeuden. Työmiesten vaatimus ei ollut sinänsä radikaali, sillä he eivät vaatineet ääniasteikon poistamista. Tapahtumasarja oli työväestölle epäonnistumisesta huolimatta — tai ehkä juuri siksi — oivaa poliittista koulua. Kun äänioikeutta lopulta laajennettiin, kunnallispolitiikka koki melkoisen mullistuksen.

Kun TTY oli erkaantunut porvareista, se sai vuoden 1900 vaaleissa listansa taakse enemmistön äänestäjistä — mutta vain 22 % äänistä.⁶⁴ Tässä mureni luottamus vaalisysteemiin ja työväenliike aloitti tasa-arvon nimissä nyt taistelun niin ruotsalaista kuin suomalaista »kukkarovaltaa» vastaan mies ja ääni -periaatteen puolesta.⁶⁵

Joulukuun 1. päivänä 1897 TTY:n kokouksessa kehoitettiin kolminkertainen eläkönhuuto »Suomen ensimmäiselle työväenpuolueelle». Tampereelle oli syntynyt ns. kunnallinen työväenpuolue — valtakunnallista kun ei ollut. Käytännössä tämä merkitsi TTY:n esiintymistä omalla listalla seuraavissa kunnallisvaaleissa. Päätöksen taustalla oli useampiakin tekijöitä: Työväenliike oli koko maassa erkanemassa viimeisestä liittolaisestaan, nuor-suomalaisista. Tampereella 1896 pidetyssä työväenyhdistysten edustajakokouksessa päädyttiin vaatimaan ääniasteikkojen poistamista. Tämä johti yhteistyön katkeamiseen Tampereen seuraavissa kunnallisvaaleissa. Tampere-laiset seurasivat siten työväenyhdistysten yhteistä linjaa, mutta eivät olleet toki osattomia tuon linjan muovaamisessa. TTY:n vuosikertomus mainitsi em. edustajakokouksesta, että »itse varsinainen kysymys: työväenpuolueen perustaminen omalla ohjelmalla jäi, paljaastaan hyvänsuopaisuudesta kokouksen toisin ajattelevia kohtaan, esille tulematta». TTY kuului niihin suuriin työväenyhdistyksiin, jotka olivat oman puolueen perustamista esittäneet. Kunnallinen työväenpuolue oli siten luonnollinen jatke omaksutulle linjalle. TTY:ssä itsenäistä linjaa ajoi virallisen johdon ohi salainen »Toveriseur», johon kuului yhdistyksen työläisaktivisteja. Näin itsenäisellä liikkeellä oli johto valmiina. Uskoa menestykseen antoi lisäksi tieto, että tehtaalaiset saavat äänioikeuden seuraavissa kunnallisvaaleissa.⁶⁶

⁶³ Valituskirjelmä julk. Kanerva, Liinatehtaalaisia ja tehtaanmaistereita, s. 335—344. Vuonna 1885 senaatti tulkitsi toisen asian yhteydessä tehtaalaisten palkollisasemaa toisin, — Oja ja allikko, Tampereen Sanomat 1. 2. 1888.

⁶⁴ Rasila, emt., s. 584.

⁶⁵ Huuhtanen, Tampere Suomen politisoituvassa työväenliikkeessä, s. 125—142.

⁶⁶ TTY:n yleisen valiokokouksen ptk. 1. 12. 1897 (julk. TTY:n vsk. 1897, s. 77—79): Vaikka TTY asetti vaaliin oman listan, listalla oli myös »muiden kansankerrosten» edustajia. Valmistelevala valiokunnan listaa vastustaneen radikaalisen johtaja maalari Fr. Rosenqvist kannettiin ulos myrskysisestä kokouksesta.); TTY:n vuosikertomus 1896, lainaus sivulta 5; Huuhtanen, emt., 52—76; von Schoultz, ... Finlands socialdemokratiska partis historia, s. 99—110.

Työväenyhdistyksen itsenäistyminen, ts. porvarillisten jääminen pois sen toiminnasta, kytkeytyi erilaisiin tulkintoihin tasa-arvosta. Mukana ollut työväestö käsitti sen laajemmin kuin opettajansa, joiden mielestä työväestö ei ollut vielä poliittisesti kypsä, so. luotettava ja sopeutuva. Erossa ei ollut kyse porvarillisen ja sosialistisen ohjelman vastakkainasettelusta, pikemminkin kulttuurierosta. Olivatko porvarit kasvattaneet kyytä povellaan? Tavallaan, sillä yhteinen ohjelma ei kestänyt todellisuuden jyrkkiä luokkaeroja, jotka ajoivat työväestöä ja keskiluokkaa erilleen. Tässä mielessä työväestön kasvatusohjelma epäonnistui. Seuraava reaktio oli politiikkaan turvaaminen.

Työväenliikkeen poliittinen itsenäistyminen — vuonna 1898 perustettiin lopulta Suomen Työväenpuolue — muutti työväenyhdistysten luonteen nopeasti. Pettymys porvareihin avasi luonnostaan ovet »socialismin rikkaruhoille» (Y. S. Yrjö-Koskinen). Tuo sosialismi käsitettiin silti varsin laimeassa muodossa, tasa-arvon oppina, eikä kumouksellisuutena. Tähän oikeudenmukaisuuden ajatukseen perustui liikkeen vetovoimakin. »Onko todella syytä pelätä työväenliikettä?», kysyttiin TTY:ssä ja vastattiin itse näin: »Ei. Se ei tahdo rikkaalta riistää hänen osaansa, se tahtoo vaan, että työmiehellenkin pitää olla oikeus nauttia elämän mukavuuksia».⁶⁷

Mitä liike sitten teki itsenäisyydellään? Siitä tuli uusi voima paikalliseen ja valtiolliseen politiikkaan. Se käsitettiin työväen edustajaksi ja sai siten arvovaltaa enemmän kuin aktiivisia jäseniä. TTY osallistui kunnallisvaaleihin hankkien niissä ns. moraalisia voittoja suurella äänestäjäjoukolla ja pienellä äänimäärällä. Valtiopäivävaaleihin osallistuttiin yhteistyössä nuor-suomalaisten kanssa. Helmikuun manifestin jälkeen TTY oli innolla mukana kansallisessa taistelussa, perustuslaillisten rintamassa Yrjö Mäkelinin tunnetulla johdolla.⁶⁸ Vuosina 1899 ja 1901 Tampereen työväki laittoi nimensä Helmikuun manifestin ja uuden asevelvollisuuslain vastaisiin kansalaisadresseihin ja oli siten — ainakin omasta mielestään — tasavertaisena mukana Suomen oikeuksien puolustamisessa.⁶⁹ Työväenyhdistys jatkoi uudistusvaatimuksia entistä suuremmalla innolla — saamatta silti tuloksia. Seurakunnan asioihin osallistuttiin juntaamalla kirkonkokouksia ja papinvaaleja, varsinkin kun oli kyse pappien palkoista.⁷⁰ Yhdistys painosti kaupunkia työväen olojen parantamiseen — onnistumatta siinäkään.

Tamperelaisen työväenliikkeen suurin saavutus ennen vuoden 1905 suurlakkoa oli organisaation luominen: perustettiin ammattiosastoja, muita alayhdistyksiä, Kansan Lehti vuonna 1899, rakennettiin näyttävä työväentalo, jota »ei kärsi sanottavan torpaksi, kuten Helsingin nykyistä taloa sanotaan»,⁷¹ perustettiin osuuskaupat, teatteri, jne. Vuosisadan alun lama ja ns. sortokausi, joka ei tosin tamperelaista työväenliikettä kahlinnut, olivat

⁶⁷ Katsahdus Tampereen Työväenyhdistyksen 10:en v. toimintaan, TTY:n vsk. 1897, s. 49; TTY:n vsk. 1898 ja 1899.

⁶⁸ Huuhtanen, Olisiko lyötävä veljeskättä?

⁶⁹ Virtanen, Tamperelaisten Venäjän-poliittinen mielipidekehitys.

⁷⁰ Kortekangas, emt., s. 280—282.

⁷¹ Varto, TTY 1886—1906, s. 34.

huonoa aikaa poliittiselle toiminnalle. Niinpä TTY:n tärkein tehtävä, jäsenten kerääminen tuekseen, ei onnistunut odotusten mukaan. Pääosa jäsenistä oli ammattiosastoissa, jotka olivat TTY:n ja puolueen osastoja, mutta niiden toiminta oli hyvin epävarmaa. Ne eivät olleet luonteeltaan etujärjestöjä, vaan poliittisia seuroja.⁷² Parhaiten TTY:n piirissä menestyivät juhlat ja Kansan Lehti, jonka levikki kasvoi jatkuvasti (v. 1904 5.200 kpl) taloudellisista- ja toimitusvaikeuksista huolimatta.⁷³

Yhteiskuntakritiikin synty

1800-luvun lopun Tampereella ei ollut väestöryhmiä, jotka olisivat vahvasti epäilleet yhteiskunnan vallitsevia arvoja tai yhteiskuntajärjestystä. Kriittisiä yhteiskunnallisia näkemyksiä oli silti jo syntymässä. 1800-luvun loppua voidaan nimittää tamperelaisen yhteiskuntakritiikin syntyvaiheeksi siinä mielessä, että tuolloin alkoi näkyä merkkejä »vanhan yhteiskunnan» legitimitietin horjuvuudesta, so. kaikkea ei enää otettu annettuna vastaan. Kyse oli sääty-yhteiskunnan periaatteiden tai porvarillisen kulttuurin eräiden piirteiden (rikkaus vs. köyhyys ja kaksinaismoraali) epäilemisestä. Arvostelijoiden kärjessä olivat realistiset kaunokirjailijat, mm. tamperelais-syntyinen ja Finlaysonin tehdaskoulua käynyt Minna Canth, sosialistinen kärkijoukko ja jyrkimmät autonomian puolustajat. Tamperelainen työväestö ei ollut radikaalia, mutta 1800-luvun lopussa sillä oli jo halua uskoa muuhunkin kuin valistukseen, siveyteen ja raittiuteen. Yhteiskunnalliset asenteet muuttuivat pikkuhiljaa. Selviä taitekohtia ei löydy ennen vuoden 1905 suurlakkoa. Tuota hiljaista muutosta on seuraavassa kartoitettu etsimällä merkkejä työtekijöiden asennoitumisesta työhön ja työnantajaan, kirkkoon ja lailliseen esivaltaan. 1800-luvun puolivälissä tamperelainen työläinen oli ehdottoman nöyrä noiden kolmen mahdin edessä, mutta vuosisadanvaihteessa tilanne oli toinen. Mikään mainituista auktoriteeteista ei ollut menettänyt valtaansa, mutta se oli tullut jo kyseenalaiseksi.

Käsitykset työstä ja työnantajasta

»Työ on miehen kunnia!», julisti Tampereen työväenyhdistyksen ensimmäinen julkaisu.⁷⁴ Tämä ajatus ei tullut Tampereelle työväenliikkeen mukana, sillä samaa oli julistanut jo »työläisfennomania». Tähän iskulauseeseen sisältyi kuitenkin uudenlainen — sääty-yhteiskunnalle vieras — työn

⁷² Ammattiosastojen vuosikertomukset TTY:n vsk:n liitteinä. Esim. tehtaalaissurassa oli vuonna 1892, jolloin se perustettiin, yli 800 jäsentä, mutta myöhemmin monasti vain parikymmentä.

⁷³ Sirola, Numeroita työväen sanomalehdistön vaiheista Suomessa.

⁷⁴ Kansalainen N:o 0, Tampereen Sanomien liite 14. 12. 1887.

käsite. Mies, jolle työ oli kunnia, teki työtä henkilökohtaisena pyrkimyksenä, omaksi edukseen ja kunniaksi itselleen. Työnteke oli hänelle tavallaan vapautta, mahdollisuus toteuttaa itseään. Hänen mittansa ja arvonsa määrittiin hänen työnsä mukaan ja hänen menestyksensä oli kiinni hänen omasta työstään. Tämä oli yksityisyrityksen, 1800-luvun porvarin käsitys työstä, mutta siitä tuli myös työntekijälle tarjottu ja työntekijöiden omaksuma työn käsitys. Käsitys työn vapaudesta ja itsenäisyydestä syntyi palkkatyön mukana siirryttäessä patriarkaalisesta palkollisuhteesta rahapalkkaan, säännölliseen työaikaan ja työn erottamiseen vapaa-ajasta ja perhe-elämästä. Muutosta voi havainnollistaa ajatuksella, että maatalous- ja sääty-yhteiskunnassa työ oli luonnonvälttämättömyys, työntekijän toimeentulo ja persoon oli alistettu luonnolle ja luonnonmukaiselle herrasuhteelle. 1800-luvun palkkatyöläinen oli puolestaan työnantajan kanssa periaatteessa tasavertainen kauppakumppani, työtä ei mitattu välttämättömyydellä vaan rahalla ja ajalla. Erilaisia töitä saattoi vertailla näillä mitoilla ja työpaikan vaihtaminen oli periaatteessa vapaata. Näin työ ja työnantaja oli käsitteinä erotettu. Tästä oli enää lyhyt askel ajatukseen, että työnantaja ei ollutkaan ehdoton herra, vaan samanlainen ihminen kuin työntekijäkin, jonka valta ja rikkaus perustuivat kerättyyn omaisuuteen — ei ennalta määrättyyn asemaan. Liberalistisessa ideologiassa korostettiin tätä henkilökohtaisen kyvykkyyden periaatetta. Näin tyypillisesti porvarillinen ajatustapa edisti käsitystä työväestön tasavertaisuudesta, mikä oli jyrkässä ristiriidassa sääty-yhteiskunnan luonnollisen työnjaon teorian kanssa.

Työntekijät oppivat uuden työn käsityksen vasta sitten kun heissä oli »hienan porvarin verta», toisin sanoen, kun työntekijä koki itselleen edulliseksi olla ahkera, tehdä työnsä hyvin. Käsityöläiselle ja kirvesmiehelle, joiden ammattiasema oli itsenäinen, tämä oli luonnollinen suhtautumistapa. Tehdastöiden sijaan pakotettiin oppimaan työntekoa, joka poikkesi maatyöläisen tai palvelijan »välttämättömästä pahasta». Tehdastyö järjestettiin kaavamaisesti. Se oli tehtävä sen mukaisesti eli kurinalaisesti. Kun työtä voitiin mitata tunneilla ja markoilla, henkilökohtainen tavoitteellisuus tuli mahdolliseksi. Ratkaisu oli urakkapalkka. Sen avulla työnantaja teki työntekijöistä ahkeria ja sen avulla työntekijät näkivät työnsä tulokset itselle tulevana etuna. Pieni palkannousu tiesi kaupungissa mahdollisuuksia kohentaa elämää välineillä, jotka olivat houkuttavasti kaupan. Kaupunkityöväestölle tulikin jossain määrin ominaiseksi nousukasmainen mentaliteetti, joka oli jyrkkä vastakohta maalaisköyhälistön flegmaattisuudelle.⁷⁵ Rahanansaitsemistarkoitus ei näytä johtaneen itse työn aliarvioimiseen, so. että se koettaisiin vain välineeksi, vaan työn kunnia ja ammattilypeys siirtyivät käsityöläismestareilta myös palkkatyöhön. Työväenliike jatkoi patruunain aloittamaa työn arvokkuuden korostamista liittäen mukaan jopa työn glorifiointia. Sillä korostettiin työntekijän arvoa, aina niin pitkälle, että työntekijä asetettiin työnantajan yläpuolelle. Riiston ajatusta tamperelaisten ei

⁷⁵ Kilpi, Suomalaisen kansanluonteen taipuvaisuus nykyaikaiseen industrialismiin ja kapitalismiin, s. 78—81, 84; Haatanen, Suomen maalaisköyhälistö, s. 36—53.

tarvinnut lukea sosialismin teoreetikoilta, vaan se syntyi itsestään, kun työnantaja oli pudotettu herra-jalustaltaan ja työ opittu ajattelemaan omana ja rahana. Tällöin nimittäin saattoi kysyä miksi työn luomat arvot jaettiin niin epätasaisesti: »Mutta mikähän on enemmän oikeudentuntoa loukkaavampaa kuin että jotkut harvat mässäävät ylellisyydessä ja se työväki, joiden käsillä, hiellä ja vaivalla sekä terveyden menettämällä nämä äärettömät rikkaudet ovat kerätyt, nääntyvät kurjuudessa sekä saavat vaan sen verran vaivan näästään osakseen mitä välttämättömästi tarvitsee koneen, heidän ruumiinsa, elossa pysymiseen».⁷⁶ Tamperelaisella kirjoittajalla oli katetta väittää, että työnantajat veivät liian suuren osan tuloksista, sillä vuonna 1888 kuolleen rouva v. Nottbeckin omaisuus (ilman tehdasta) oli 5.8 miljoonaa silloista markkaa eli noin 10.000 työntekijän vuosipalkka.⁷⁷ Kirjoittaja ehdottikin, että laki määräisi jakamaan osan nettovoitosta työntekijöille. Tällöin työnantaja olisikin enää vain työntekijöiden yhtiökumppani.

Työnantajien suora arvostelu oli harvinaista ainakin julkisuudessa. Arvostelua oli kuitenkin sen verran, että ei voi olettaa työnantajien voineen sensuroida lehtiä. Työntekijöiden muistelmista ja työväenyhdistyksen papereista käy ilmi, että työntekijät eivät olleet suinkaan kaikkeen tyytyväisiä, mutta räikeimpiä oikeudentajunloukkauksia lukuunottamatta asioille ei tehty mitään.⁷⁸ Eräs lehtikirjoitus vuodelta 1870 kertoo mitkä asiat tuolloin olivat työntekijöistä väärin Finlaysonin tehtaalla: tulipalon vuoksi pienentynyt palkka, ulkomaisten työnjohtajien mielivaltaisuus, sukupuolittautia sairastaneiden (mutta parantuneiden) syrjiminen ja kankureiden parin viikon palkaton oppiaika.⁷⁹ Tämä oli myös ensimmäinen kerta, kun Tampereella pääsi julkisuuteen selvästi työnantajan vastainen kirjoitus. Kirjoittaja väitti Finlaysonin tehtaan juhlien olevan »peitteitä, hetken kestäviä kiiltokutoria . . . joilla tahdotaan lumota ulkoakatsovan silmät sekä viihdyttää työväen kiihkoista, vaatimuksia ilmaisevaa mieltä . . . joiden varjostavan siimeksen alla mielivallan luomat kujeet ehkä paremmin toivotaan menestyvän, kypsyvän; vaan näiden lomassa huokaa työväki hartioillensa säilytetyn ikeen painon alla . . . » Räikeästä ilmaisutavasta huolimatta kyse oli siis satunnaisen ongelman, tulipalon, aiheuttamasta purkauksesta. Ulkomaisten ja eräiden suomalaistenkin työnjohtajien mielivalta oli sen sijaan vakituinen ongelma Finlaysonin tehtaassa. Tämä viha ei ulottunut kuitenkaan tehtaan johtoon asti, varsinkin kun muutamat hankalat työnjohtajat saivat todella lähteä.⁸⁰ Finlaysonin tehdas ei vastannut mainittuun arvosteluun, kuten monasti muulloin. Lehden toimitus puolestaan tynnytti tilannetta kehottamalla unohtamaan ikävät asiat »siinä toivossa, että ei puuvillateh-

⁷⁶ Työväen oloja koskevista seikoista, Tampereen Sanomat 26. 10. 1887.

⁷⁷ M. E. C. von Nottbeckin perunkirja 22.—24. 1. 1889.

⁷⁸ Kanerva, emt. ja Varto, Lapsuuteni Tampere, passim.; TTY:n ja sen ammattiosastojen vuosikertomukset.

⁷⁹ Jussi, Ei kaikki kultaa mi kiiltää, eikä kaikki hopeaa ku hohtaa, Tampereen Sanomat 31. 5. 1870. Ulkomaalaisista mestareista tehtaiden työntekijät valittivat myös TTY:n kyselyssä v. 1888, — Kansalainen N:o 8, TS 11. 4. 1888.

⁸⁰ Kanerva, Pumpulilaisia ja prukilaisia, s. 101—121.

taan kunnioitettava isäntä vastedes j-n nimittämällä keinoilla peittele, vaan suorastaan poistaa sellaiset tummat pilkut tehtaansa muutoin hyvästä maineesta».⁸¹ Työntekijöillä oli vuosisadan loppuun asti käsitys, että ikävät seikat tehtaassa tapahtuivat isännän tietämättä — kuten ehkä tapahtuivatkin.

1800-luvun ainoat tehdaslakot päättyivät isännän viimeiseen sanaan (s. 69—70). Noissa lakoiissa oli mukana pieni joukko miestyöntekijöitä. Heillä oli rohkeutta vaatia oikeuksiaan, mutta kuten todettu he luulivat voittavansa patruunan tuella. Ennen vuoden 1905 suurlakkoa Tampereen lakkolaiset löytyivätkin sittemmin muualta kuin tahtaista. Miksi? Joko tehtaalaisilla ei ollut syytä tai kykyä lakkoilla. Edellisen puolesta puhuu se, että tehdastyöntekijän asema oli turvatumpi kuin muiden työntekijöiden. Tätä tosiasiaa ei ole tutkimuskirjallisuudessa yleensä otettu vakavasti, vaan tehtaalaisten konservatiivisuutta on selitetty yksipuolisesti patriarkaalisella perinteellä. Tehtaiden suuruuden ja työntekijöiden sosiaalisdemografisen hajainaisuuden vuoksi lakon onnistumiselle välttämätön järjestäytyminen oli mahdotonta ilman vahvaa ulkopuolista sytykettä — jollainen oli vasta vuoden 1905 suurlakko. Ennen sosialistisen työväenliikkeen läpimurtoa, solidaarisuus oli työntekijöille tuntematon asia. Kun vuoden 1870 palorahajupakan yhteydessä osa Finlaysonin työntekijöistä oli lakossa, osa oli työssä ilman että se olisi synnyttänyt katkeruutta tai riitoja työntekijöiden kesken. Lakko käsitettiin kunkin omaksi asiaksi. Tampereen ensimmäiset palkkatyöläiset olivat siten pisimpään uskollisia pääomalle. Miksi sitten käsityöläiset olivat tässä asiassa edelläkävijöitä niin Tampereella kuin muuallakin.⁸² Käsityöntekijöiden, siis kisällien, oppipoikien ja palkkatyöntekijöiden, lakot liittyivät sikäli palkkatyön yleistymiseen, että perinteisen oppisopimuksen puitteissa lakko oli mahdoton, erimielisyydet hoidettiin eroamalla tai erottamalla. Korporaation hajoaminen oli kuitenkin myös haitaksi käsityöntekijöille — ja ulkotyöläisille. Heidän lakkoherkkyytään onkin selitetty »traditionalismilla», pyrkimyksellä palauttaa vanhat hyvät ajat eli suojattu asema ja toivo edetä uralla mestariksi.⁸³ Näissä pienissä ammattiryhmissä organisoituminen oli helppoa — he olivat siinäkin tehtaalaisia edellä — ja keskinäinen solidaarisuus jo vanhastaan vahva. Vuonna 1900 Tampereella sattuneen muurarilakon lakkosäännöt olivat tässä suhteessa erittäin tiukat: »Jos joku rikkoo näitä sääntöjä vastaan, häntä pidettäköön lakkopetturina ja kohdeltakoon sellaisena». Rikkuruudesta määrättiin sakko.⁸⁴ Näissä ryhmissä työolot olivat huonoimmat tai ainakin he valittivat niistä enemmän kuin tehtaalaiset, mm. työajasta, työhuoneista ja ammattitaidottomien palkkaamisesta. Heidän vastapuolensa oli lähellä ja se oli voimaton verrattuna tehtailijoihin. Yksinäinen mestari oli helppo nähdä ahneeksi ja työkeäksi toisten työllä eläjäksi heti kun oppilaat eivät olleet enää riippuvaisia hänen opetuksestaan ja »laillisesta suojelustaan».

⁸¹ Tampereen Sanomat 14. 6. 1870.

⁸² Geary, *European Labour Protest*, s. 39—40, 70—80; Cederqvist, *Arbetare i strejk*, s. 70—75, 123—131.

⁸³ Kocka, *Lohnarbeit und Klassenbildung*, s. 96—110.

⁸⁴ Hakala, *Lakot Tampereella*, liite 7.

1880- ja 1890-luvulla käsityöläisillä riitti työtä, mikä oli omiaan heikentämään työnantajan asemaa. Tampereen käsityöntekijöillä, lähinnä suutareilla ja räätäleillä, oli noina vuosikymmeninä ainakin 12 lakkoa. Yleisin syy oli palkankorotusvaatimus. 1900-luvun alkuvuosina vaadittiin monasti myös yleistä työehtosopimusta, jolla haluttiin estää palkkojen polkeminen ja ylipitkä työaika.⁸⁵ Lakot päättyivät useammin työntekijöiden voittoon kuin tappioon. Toinen lakkoaltis ryhmä olivat rakennustyöläiset, lähinnä muurarit ja maalarit, jotka kiistelivät palkoistaan ensi kerran jo vuonna 1829. Vuosisadanvaihteessa 400 muuraria oli kolme kuukautta lakossa palkankorotuksen, työajan lyhentämisen, työehtosopimuksen ja kilpailun rajoittamisen puolesta. Tiukasta kurista huolimatta he hävisivät.⁸⁶ Rakennustyöläisten ongelma oli lakkoilun kannalta se, että nousukausina palkat nousivat muutenkin ja laskukausina lakon onnistuminen oli epätodennäköistä. Lakkoherkkyyttä puolestaan lisäsi tässä ryhmässä se, että palkoista neuvoteltiin joka työmaalla erikseen, joten aina oli pyrkimys nostaa palkkaa ja työnantajan kanssa oltiin tavallaan tasavertaisessa asemassa.

Yhteenvetona kriittisen asenteen heräämisestä työnantajaa kohtaan on todettava, että sillä oli suoranaisesti vähän tekemistä työntekijöiden elinolojen (työehdot, työolot, palkat, elintaso) kanssa. Kyse ei ollut työntekijöiden vastauksesta lisääntyviin ongelmiin tai edes siitä, että työnantajien valan heikentyminen olisi nostanut esille aina kytevää kapinallisuutta. Ratkaisevat tekijät olivat työsalien ulkopuolella, ns. piileviä rakenteellisia tekijöitä. Kyse oli työn »vapautumisen» ja liberalistisen ideologian heijastumasta. Käsitys työnantajan ja työntekijän vastakkaisuudesta saattoi syntyä vasta kun kumpikin oli tunnustettu itsenäisinä työn välittäminä subjekteina. Palkkatyösuhte oli tässä ratkaiseva etappi, mutta se ei johtanut suoraan työn ja pääoman vastakkaisuuden kokemiseen. Marx selitti tämän eron pääomasuhteen mystifioitumisella, ns. tavarafetishismillä. Tampereen tapaus puhuu ei-taloudellisten ideologisten tekijöiden merkityksestä.

Käsitykset Jumalasta ja kirkosta

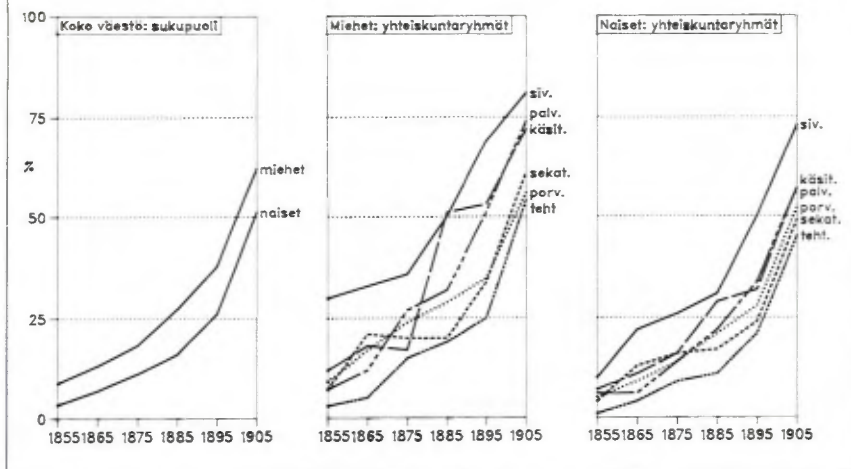
»Jumala ompi linnamme . . .», veisattiin Tampereella vuoden 1905 suurlakon torikokouksessa. Tästä mahtivoimasta haettiin juhlallisena hetkenä symbolista tukea omalle voimantunnolle. Silti suurlakko oli käännekohta kirkon vallan murenemisessä Tampereella: »Teollistuneessa kaupungissa laajimmalle ulottunut julistus ei enää kajahtanut saarnastuolista, vaan kaupungintalon parvekkeelta».⁸⁷ 1800-luvun loppua on nimetty vanhaluterilaisuuden murtumisen aikakaudeksi. Tällä tarkoitetaan, että kirkko menetti otteensa ihmisten elämän kaikinpuolisena vahtina: kirkkokuri menetti mer-

⁸⁵ Sama, liite 1, s. 29–32, 38–49.

⁸⁶ Sama, s. 44–45.

⁸⁷ Kortekangas, Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa, s. 318.

Kuvio 16. Tamperelaisten ehtoolliselta poisjäänti vuosina 1855—1905

Lähde: Kortekangas, Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa, taulut 3—9, 21—28 ja 39—45.

kityksensä, väki lakkasi käymästä kirkossa, kinkereillä ja ehtoollisella, ja Raamattuun ei enää uskottu kirjaimellisesti. Lisäksi kirkko ja Jumala erotettiin toisistaan — jopa niin, että kirkkoa saatettiin arvostella Jumalan nimissä.⁸⁸ Tämä muutos oli kuitenkin hidas vielä 1800-luvun puolella. Kirkko ja Jumala eivät kadonneet ihmisten mielistä, mutta ne muuttuivat samalla kun muu yhteiskunta muuttui.

Kortekangas on tutkinut tamperelaisten vieraantumista kirkosta ehtoollisellakäynnin perusteella (kuvio 16). Tämä on hyvä mittari sikäli, että ehtoollisellakäynti oli pakollista, se kirjattiin tarkasti ja aktiiviset uskovaiset kävivät ehtoollisella useamman kerran vuodessa. Poisjäännistä ei rangaitu, mutta asiaa pidettiin niin tärkeänä, että poisjäänti osoittaa hyvin vieraantumista kirkon auktoriteetista.⁸⁹

Vieraantuminen kirkosta koski koko väestöä. Vielä 1850-luvulla lähes kaikki kävivät ehtoollisella. Seuraavina vuosikymmeninä poisjääneiden osuus kasvoi tasaisesti, 1880-luvulla heitä oli neljännes. Lopullinen murros tapahtui 1890-luvulla ja 1900-luvun alussa, jolloin enemmistö kaupunkilaisista ei enää käynyt ehtoollisella. Naisten enemmistön poisjääminen oli Kortekankaan

⁸⁸ Sama, s. 109—111, 204—207, 313—318.

⁸⁹ Sama, s. 89, viite 24 s. 333—334.

mukaan »vanhaluterilaisuuden lopullisen murtumisen pettämätön merkki» (s. 287). Tämä murtuminen osui samaan aikaan taloudellisen ja sosiaalisen muutoksen jyrkimmän vaiheen kanssa. Henkisen elämän keskiöön tulivat kielikysymys, politiikka ja työväenkysymys. Yhteys kaupungistumiseen on sikäli selvä, että maaseudulla ei tapahtunut samaa muutosta.⁹⁰

Kuten kuvio osoittaa väestön eri ryhmien kirkollinen aktiivisuus poikkesi toisistaan. Miehet olivat »kehityksessä» noin vuosikymmenen naisia edellä. Selvempi raja meni kuitenkin sosiaaliryhmien kohdalla. Sivistyneistö maallistui rahvasta aikaisemmin. Eroa oli noin kaksi vuosikymmentä. Siitä saatiinkin aikanaan tilaisuus valittaa, että sivistyneistö oli työväestölle huono esimerkki. Mm. Finlaysonin tehtaan isännöitsijä Uhde oli tätä mieltä. Sivistyneistön kohdalla ei aina ollut kysymys uskosta luopumisesta, vaan siitä että he pitivät itseään tavallisen kirkkokansan yläpuolella. Työväestön eri ryhmät erosivat myös toisistaan. Tehtaalaiset olivat selvästi vanhoillisin ryhmä sekä miesten että naisten kohdalla. Rengit ja käsityöläiset olivat työväestön toinen ääriryhmä. Ero ei johtunut yksinomaan erilaisesta työ- ja elinympäristöstä, vaan myös työntekijäryhmien rakenteesta. Esimerkiksi tehtaalaismiesten joukossa oli paljon vakiintuneita perheellisiä miehiä, joilla oli tapana käydä kirkossa. Ehtoolliselta poisjääminen näyttää ajoittuneen eri ryhmissä siihen ajankohtaan, jolloin ryhmä kasvoi eniten, so. ryhmän luonne muuttui samalla — käsityö 1870-luvulla, ulkotyö 1890-luvulla. Naisten kohdalla tilanne oli toisenlainen: naimattomien suuri osuus näkyi kirkollisena aktiivisuutena. Tehtaan henkisen ilmapiirin merkitystä taas osoittaa se, että tehtaantytöt kävivät piikoja useammin ehtoollisella. Kaikissa ryhmissä kirkollinen aktiivisuus lisääntyi iän mukana. Sen sijaan syntymäpaikalla ei ollut merkitystä.⁹¹

Tarkastelu osoittaa, että työväestön kirkosta vieraantumiseen ei liittynyt työväestölle ominaisia syitä, vaan he tulivat ylä- ja keskiluokan perässä. Varhainen työväenliike ei ollut kirkonvastainen ja TTY:n jäsenet kävivät vielä 1880-luvun lopussa yhtä usein ehtoollisella kuin muutkin. Toisaalta työväki ei myöskään paennut uskon helmaan, sillä mainittavaa työläisherännäisyysliikettä ei Tampereelle syntynyt. Vapaakirkollisuus saavutti suurta suosiota, mutta sen aktiiveja olivat sivistyneistö ja »tāti-ihmiset».⁹² Työväenliikkeen itsenäistyttyä sen suhde kirkkoon ei ollut yksiselitteisen kielteinen. Puolueen kirkonvastainen agitaatio 1900-luvun alussa osoittautui taktiseksi virheeksi, sillä se vieroitti ihmisiä liikkeestä. Mm. Tampereelle perustettu Kristillinen työväenyhdistys menestyi hyvin ensimmäisissä eduskuntavaaleissa.⁹³ Uskonnonvastaisuutta hallitsevampi piirre tamperelaisessa työväenliik-

⁹⁰ Kortekangas, Kirkko ja seurakunnallinen elämä. Hämeen historia IV:1, s. 475—481.

⁹¹ Kortekangas, Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa, s. 193—195, 299—302, viite 4a s. 342.

⁹² Sama, s. 159—172, 246—268. Pieni joukko työväkeä oli 1870-luvulla mukana tehtaan-työmiestä Strömborgin johtamassa uskonnollis-seksuaalisessa hurmosliikkeessä. Tämä oli ainoa työväestöön liittynyt irrationaalinen ja räikeästi normienvastainen »protestiliike». — Emt., s. 161—163.

⁹³ Soikkanen, Sosialismin tulo Suomeen, s. 145—148, 299—304.

keessä oli kristinuskon ja yhteiskuntakritiikin yhdistäminen. Se sai tosin monasti pappien ja kirkkoinstituution vastaisen sisällön. Pappien katsottiin suosivan raharikkaita ja siten pettäneen kristinuskon alkuperäisen sanoman. Jeesuksen vuorisairna sopi paremmin kuin hyvin liikkeen tasa-arvokäsitykseen ja raamatulliset vertaukset olivat yleisiä työväenliikkeen agitaatiossa (Taavi Tainion »Työmiehen katkismus«). Pappien penseys työväenliikettä kohtaan taas käännettiin nokkelasti näitä itseään vastaan: »Niin, miksi ei papit vihasi työväenasian ajajia, vihasivathan he aikoinaan Kristustakin«, kirjoitti tamperelainen Matti Vuolukka, joka johti työväestön offensiiveja paikallisissa seurakuntaelimissä.⁹⁴ Vaikka kirkko ja työväenliike ajatuivat erilleen, alkuperäisenä syynä ei ollut työväestön tai työväenliikkeen uskonnonvastaisuus.

Kirkon auktoriteetin mureneminen oli yhteiskuntakriittinen elementti. Kun kirkko menetti arvovaltaansa, yhteiskunnan tärkein aatteellinen tukipilari ei ollut enää puolustamassa vallitsevia oloja, vaan kenttä jäi auki arvostelulle. Muutos tosin tuli esille vasta 1900-luvun puolella, jolloin yhteiskunnallisten mullistusten sattuessa kukaan ei enää katsonut kirkon suuntaan. Uskonto oli muuttunut ulkoisesta auktoriteetista ihmisen »sisäiseksi asiaksi«, kuten sosiologiat asian ilmaisevat. Tämä muutos oli osa koko ihmiskäsityksen muutosta, johon kuului yksilöllisyyden, rationaalisuuden ja tasa-vertaisuuden ajatusten omaksuminen.⁹⁵ Tällaista muutosta ei voi tarkan empirisesti seurata, mutta sellainen hahmottuu verrattaessa 1800-luvun puolivälin ja 1900-luvun alun ihmiskäsityksiä, jotka tulivat ilmi yhteiskunnan julkisessa elämässä. Kyse ei ollut niinkään maallistumisesta, jolla useimmin selitetään kirkon vallan heikkenemistä, vaan uskonnon pätemisalueen muuttumisesta.

Käsitykset vallasta ja vallankäyttäjistä

Viime vuosisadan työläiset tuskin pohtivat kysymystä vallasta, mutta jokainen tiesi kokemuksesta, että toiset ihmiset määräisivät asioista ja toisilta taas ei koskaan edes kysytty mitään. Vaikka osalla työväestöä oli kunnallinen äänioikeus, käytännössä heidät oli 1890-luvun lopulle asti eristetty julkisen vallan elimistä. Kunnallisella tasolla porvarit tappelivat keskenään ja valtiollinen politiikka oli jo kovin kaukana rahvaasta. Esivaltaa kunnioitettiin ja pelättiin. Varsinkin keisari oli Tampereella varsinaisen hyväntekijän maineessa, koska kaupungin teollisuuden kukoistuksesta, josta kaupunkilaiset olivat ylpeitä, saatiin kiittää itse keisaria. Esivallan laajempi arvostelu tuli mahdolliseksi vasta poliittisen elämän syntyessä. Sitä ennen huono herra oli yksilö — siitä lähtien järjestelmän tai puolueen edustaja. Kuten todettu politiikka tuli Tampereelle vaivihkaa kielikysymyksen ja valtiopäi-

⁹⁴ Kansan lehti 16. 10. 1900. TTY:n ja kirkon suhteista: Kortekangas, emt., s. 269—283.

⁹⁵ Eskola, Vuorovaikutus, muutos, merkitys, s. 127—159.

vävaalien mukana. Tämä ei koskettanut heti työväestöä, mutta 1880-luvulla hekin saivat huomata, että virkamiehiä ja valtiovaltaa arvosteltiin. Yleisin syy oli suomenkielisten etujen polkeminen kieli- ja kouluasiassa. Työväki — tarkemmin sanottuna pieni aktiivijoukko — törmäsi esivallan kanssa äänioikeusasiassa, kun he vaativat samoja oikeuksia kuin muillakin oli. Ristiriidasta tuli poliittinen, kun vastustajaksi tulivat ne, jotka olivat lähinnä viikinkipuolueen kannattajia. Samaan ristiriitaan törmättiin raittiusasiassa. Siinä »vallassa olevan yläluokan» nähtiin käyttävän väärin valtaansa yrittämällä pilata työväki viinalla oman rahanhimonsa vuoksi, kuten TTY:ssä ajateltiin.⁹⁶ Paikallinen poliittinen valta menetti legitimitettinsä näissä taisteluissa jo ennen vuosisadanvaihdetta. Kunnallisvalta paljastui itsekkäiden etujen ajamiseksi.

Suomen asema Venäjän osana on nähty monasti esteenä työväenliikkeen menestykselle.⁹⁷ Itse asiassa asia oli toisinpäin. Helmikuun manifesti 1899, kansallinen liike ja esivallan vierasmaalaisuus tempasivat työväestön lähes yhtäkkisesti mukaan valtakunnanpolitiikkaan, jossa valtiovalta menetti nopeasti legitimitettinsä, so. uskottavuutensa ihmisten silmissä. Tampereen työväestö sai ensi kerran kokea olevansa mukana hoitamassa suuria asioita, kun maassa kerättiin Helmikuun manifestin vastaista vastalauseadressia. Se osoitettiin keisarille, jotta tämä peruuttaisi laittomat — tai laittomina pidetyt määräykset. Adressin puuhaajat uskoivat — tai ainakin esittivät asian niin —, että suomalaisten oikeuksien loukkaus ei ollut keisarin itsensä tahto. Protesti koski siis lähinnä valtiokoneistoa, ei vielä itsevaltiutta. Adressin allekirjoitti noin 6.800 aikuista työläistä. Koska nimienkeruu oli järjestetty kohtalaisesti vain tehtaissa, osoittaa määrä, että enemmistö tavoitetusta työväestöstä allekirjoitti sen.⁹⁸ Työväenliikkeen piirissä adressi aiheutti riitaa, ns. Kurikka-kiistan, mutta tamperelaiset näyttävät olleen selvästi adressin kannalla, vaikka työväenliikkeen johto olikin syrjäytetty sen valmisteluista.⁹⁹ Parin vuoden kuluessa Tampereella kerättiin kaksi muuta samanlaista adressia, perustuslaillisten organisoima senaatin vastainen adressi ja Suomen erillisen armeijan lakkauttamista vastustava ns. asevelvollisuusadressi, joten tällainen kansalaisosallistuminen tuli jo tavaksi.¹⁰⁰ Näinä vuosina Tampereellakin syntyi selvä venäläisvastainen mieliala ja Bobrikovin murha vuonna 1904 ikäänkuin sinetöi ajatuksen, että valtiovalta ei ollut pyhä ja kukistamaton.¹⁰¹ Tamperelaisen työväenliikkeen johtohenkilöitä oli mukana julkisessa ja salaisessa Venäjän-vastaisessa toiminnassa.¹⁰²

⁹⁶ TTY:n vuosikertomus 1899, s. 27. Tässä TTY:n kannanotossa alkoholihaitat laitettiin yläluokan kontolle.

⁹⁷ Tämä käsitys oli liikkeellä itselläänkin, emt., s. 1.

⁹⁸ Virtanen, Tamperelaisten Venäjän-poliittinen mielipidekehitys, s. 100—101.

⁹⁹ Sama, s. 97—100.

¹⁰⁰ Sama, s. 102—126.

¹⁰¹ Viitanen, Venäläisiin kohdistunut painostustoiminta Tampereella.

¹⁰² Huuhtanen, Tampere Suomen politisoituvassa työväenliikkeessä, s. 145—148; Salkola, Julistaja ja politiikko, s. 30.; Korpimaa, Salaisilla poluilla, s. 5—41.

Valta oli tamperelaiselle työväenliikkeelle selkiytymätön kysymys. Työväenliike ei ollut yhteiskuntajärjestelmän vastainen a priori — puhumattaakaan että työväestön laajat joukot olisivat olleet sitä. Vallantavoittelu nähtiin kielteisessä sävyssä. TTY:n Kansalainen kirjoitti näytenumerossaan vuonna 1887, että »Anarkia ynnä muut mielettömät hourailut hoitavista malliyhteiskunnista eivät meillä voi saada milloinkaan jalansijaa».¹⁰³ Yhtä vähän kumouksellinen oli Kansan Lehden ensi numeron viesti: »Valtaa ja voimaa, varovasti käytettynä, tarvitsemme taistelun välikappaleena, mutta meidän tulee varoa ettemme pidä sosiaaliyhteiskunnallista kysymystä valtakysymyksenä, sillä silloin olemme hairahtuneet työstämme — ennenkuin me uudistamme yhteiskunnan, täytyy meidän ensin uudistaa itsemme».¹⁰⁴ Liikkeessä luotettiin siihen, että työväestön vaatimusten taakse voidaan saada moraalinen yliote, jolloin yhteiskunnan uudistamisessa ei tarvita pakkoa, miksi valta kaiketi ymmärrettiin. Em. Kurikka-kiistan yhteydessä Kansan Lehti tyrmäsi yksiselitteisesti kotimaisen luokkajaon merkityksen: »Raja ei ainakaan meidän oloissamme ole olemassa vallitsevan luokan ja työväen luokan välillä».¹⁰⁵ Valtakysymystä ei ollut mietitty liikkeen parissa, sillä se näyttää sekoittuneen myös taktiikkaan. Paikallinen, kansallinen ja valtiollinen valta olivat eri asioita, joita ei yhdistetty esim. luokkavallan käsitteen alle. Oma alueensa oli työnantajien valta, jota ei kytketty politiikkaan. Helmikuun manifestin seuraukset olivat vielä omiaan erottamaan politiikkaa taloudellisista ja sosiaalisista kysymyksistä. Tällainen epämääräisyys johdui siitä, että ei ollut sellaista politiikan foorumia, jolle työväki olisi voinut osallistua ja jossa kaikki yhteiskunnalliset kysymykset olisivat nivoutuneet yhteen. Sellainen syntyi vasta eduskuntauudistuksen jälkeen. Työväestö uskoi edelleen olemassaoleviin instituutioihin. Kumouksellisuus vaikutti ilmeisen absurdilta ja siksi poliittiseksi linjaksi tuli pyrkimys päästä muiden mukana vaikuttamaan olemassaolevan järjestelmän puitteissa. 1800-luvun lopun muutoksen voi tiivistää siten, että sääty-yhteiskunnan absoluuttisen valtakäsityksen tilalle tuli porvarillisen yhteiskunnan relatiivinen valtakäsitys: valta on keskinäisen sopimuksen varaista.

¹⁰³ Kansalainen N:o 0, Tampereen Sanomat 14. 12. 1887.

¹⁰⁴ Kansan Lehti N:o 0, 18. 2. 1899.

¹⁰⁵ Kuka on joutunut haaksirikkoon?, Kansan Lehti 11. 3. 1899. TTY:ssä ei oltu tästä linjanvedosta yksimielisiä, — Huuhtanen, Olisiko lyötävä veljeskättä?, s. 205—206.

Yhteenvedo 2. luvusta

Murroskauden työväestö ja luokkayhteiskunnan juuret

Tampereen työväestölle oli 1800-luvun loppupuoliskolla, noin vuosina 1870—1900, ominaista voimakas määrällinen kasvu, rakenteellinen muuttuminen, sosiaalisten ongelmien kokeminen entistä suurempina ja yhteiskunnallisen osallistumisen alku, johon liittyi yhteiskuntakäsityksen muuttuminen. Näitä muutoksia kuvattiin 2. luvun johdannossa yhteisnimekkeellä murros. Kuten on käynyt ilmi, murroksessa oli kyse useasta toisiinsa liittyvästä muutoksesta. Taloudellisten, demografisten, sosiaalisten ja ideologisten poliittisten muutosten välillä ei ollut kuitenkaan yksisuuntaista riippuvuutta. Taloudellinen kasvu rytmitti koko kaupungin kasvua ja ongelmien ajoittumista, mutta mm. demografisessa muutoksessa oli myös omalakisuuutta ja sillä taas osuutensa sosiaaliin muutoksiin. Sosiaalisilla ongelmilla oli ajan ihmisille ja varsinkin viriävälle yhteiskunnalliselle keskustelulle suuri merkitys. Ongelmat eivät olleet suora seuraus teollistumisesta, kuten asia useimmin nähtiin. Suurempi syntipukki oli kaupungin kontrolloimaton kasvu, väestön vapaan liikkuvuuden lisääntyminen ja hallinnon valmistautumattomuus muutokseen. Samat ongelmat syntyivät kaikissa kaupungeissa eivätkä ne Tampereella olleet pahempia kuin muualla. Ongelmien syntyimisessä oli ratkaisevaa myös niiden tiedostaminen. Ennestään tavanomaisina pidetyt asiat näyttäytyivät vakavina ongelmina, kun tarkastelijoiden näkökulma muuttui. Tuo näkökulma puolestaan oli riippuvainen laajemmista yhteyksistä kuin paikallisten olojen näkemisestä. Sivistyneistön ja omistavan kansanosan piiristä levinnyt kansallinen ja liberalistinen ajattelu ja niiden mukaiset yhteiskunnalliset ohjelmat törmäsivät työväestön vaatimattomiin fyysisiin ja henkisiin edellytyksiin osallistua kansakunnan rakentamistyöhön. Tästä näkökulmasta työväestö näytti rappeutuvan, vaikka tosiasiaassa kehitys oli kuitenkin päinvastainen. Toinen ulkoa tullut näkökulma, joka pani pohtimaan sosiaalisia ongelmia oli pelko yhteiskunnan järkkymisestä, josta saatiin esimerkkejä ulkomailta. Tampereella ja Suomessa ei pelätty työväestön kumouksellisuutta, vaan demoralisoitumista, joka veisi samaan lopputulokseen. Yhteiskunnalliset reaktiot — reformit, politiikka ja kritiikki — olivat siten vain osittain tuloksia ajan ongelmista. Ne olivat ensisijaisesti yhteiskuntakäsityksiä, joiden tausta oli laajempi. Niiden muuttuessa käsitys työväestä muuttui.

Murroskauden työväestön ominaispiirre tämän kansanluokan muodostumisen kannalta verrattuna sääty-yhteiskunnan työväestöön oli vapautuminen. Tässä vapautumisprosessissa oli monta ulottuvuutta — tai kaikkia murroskauden ilmiöitä on luontevaa tarkastella vapautumisen näkökulmasta:

1. Elinkeinovapaus ja palkkatyö vapauttivat työn. Taloudellinen itsenäisyys antoi työntekijöille ainakin periaatteessa mahdollisuuden parantaa asemaansa vaatimalla suurempaa hintaa työstään, vaihtamalla työpaikkaa, säästämällä rahapalkastaan, ryhtymällä yrittäjäksi, jne. Vapauden kääntöpuoli oli lisääntynyt kilpailu työstä, sosiaalinen turvattomuus ja työttömyys.

2. Laillisen suojelun järjestelmän purkaminen teki työntekijöistä vapaita kansalaisia, vaikka he jäivätkin vielä ilman yhtäläisiä poliittisia oikeuksia. Kunnallishallinnossa työväestö sai lopulta tulojensa mukaisen osallistumisvapauden.

3. Koulun yleistyminen, kirkon vaikutusvallan heikkeneminen ja uudet aatteelliset virtaukset toivat ideologisen vapautumisen siinä mielessä että alettiin uskoa vapauteen. Tämä vapaus merkitsi vähittäistä irtaantumista ylempien luokkien henkisestä holhouksesta. Työväestön omasta ideologiasta puhuminen olisi kuitenkin liioittelua.

4. Liikkumisvapaus, työn erottuminen kodista ja itsenäinen perhe-elämä ja vapaa-aika merkitsivät »väestöllistä vapautumista», so. perheen perustamiselle ja rakkaussuhteille ei ollut samoja esteitä kuin tiukassa palkollisuhteessa.

5. Naisten työssäkäynnin yleisyys ja naimattomuus synnyttivät vaatimuksia naisten vapauttamisesta ja tasa-arvosta, vaikka suurin syy naimattomien suureen osuuteen Tampereen työväestössä olikin miespula.

6. Kaupungin kasvu johti työläiskaupunginosien syntyyn, mikä merkitsi yhä enemmän irrottautumista työnantajan kontrollista.

7. Kaupungin kasvu ja sosiaalisten ryhmien eriytyminen toisistaan vähensivät käyttäytymisen kontrollia, so. antoivat aikaisempaa suuremman vapauden normien vastaiselle elämälle. Tätä vapautta kuitenkin käytettiin vähemmän kuin aikalaiset olivat näkevinään.

Vapautuminen ei tuonut mukanaan ns. viidakon lakia kaupungin elämään. Päinvastoin vanhojen siteiden tilalle tuli uusia, monasti tiukempiakin normeja. Ratkaisevan suuri osa työväestöstä omaksui ihanteikseen ahkeruuden, siveellisyyden, opinhalun ja pyrkimyksen sosiaaliseen nousuun. Lisääntynyt vastuu omasta elämästä ja näkymät uusista mahdollisuuksista auttoivat heitä sisäistämään nämä 'hyödylliset' arvot, joiden läpiajamiseen oli aikaisemmin tarvittu pakkoa. Kun yhteiskunta porvarillistui, myös työväestö omaksui omalla tavallaan porvarilliset arvot.¹⁰⁶ Työväestön vapautumiskehitys näytti osaksi johtavan uudenlaiseen, vapaaehtoiseen, integroitumiseen vallitsevaan yhteiskuntaan.

Vuosisadan lopun tamperelaisyhteiskunta jakaantui eriarvoisiin yhteiskuntaluokkiin yhtä selvästi kuin puoli vuosisataa aikaisemmin. Viidesosa ihmisistä kuului itsenäiseen ylä- tai keskiluokkaan. Tässä ryhmässä sisäinen jako muuttui siten, että käsityöläisten osuus väheni (6 % koko väestöstä vuonna 1900) ja erityisesti alemman virkakunnan osuus kasvoi (3 % v. 1900).

¹⁰⁶ Dawley & Faler, Working-class culture in politics in the industrial revolution, s. 467—468.

Itsenäisen väestön suurin ryhmä oli nyt sivistyneistö, kun se vielä vuonna 1870 oli ollut käsityöläiset. Itsenäisen väestön ja työväestön välissä oli edelleen työläiskeskiluokka, johon kuului sekä vuonna 1870 että vuonna 1900 kymmenesosa tamperelaisista. Työväestön osuus koko väestössä oli siten 70 %, josta noin 3 % oli köyhiä, vaivaisia, vanhuksia ym. ammatittomia. Tehtaalaiset olivat edelleen enemmistönä työväestössä, mutta eivät enää koko väestössä (42 % v. 1900). Väestön luokkarakenteessa ei näin ollen tapahtunut suuria muutoksia 1800-luvun lopulla. Silti kaikkien luokkien luonne muuttui. Kauaskantoisimmat seuraukset oli keskiluokan em. muutoksella ja palkkatyön laajenemisella koko työväestöön, mikä merkitsi suuren epä-säännöllisellä palkkatulolla elävän työläisjoukon syntymistä. Toinen uusi piirre oli eriarvoisuuden luonteen muuttuminen. Vapaus ja tasa-arvo tulivat hallitseviksi ideologisiksi periaatteiksi, joiden mukaan yhteiskuntaa piti hallita, mutta työväestölle jäi näistä periaatteista käteen vain illuusio. Sääty-yhteiskunnan muodoista — »kahleista» kuten sanottiin — vapautuminen antoi tasa-arvon tavoitteen, mutta ei tasa-arvoa. Tästä ristiriidasta syntyi luokkayhteiskunnan ajatus, jollaista ei sääty-yhteiskunnassa ollut, koska ei ollut em. tavoitteen ja todellisuuden ristiriitaa. Eriarvoisuuden syyt oli helppo nähdä ja Tampereellakin puhuttiin omistavasta luokasta ja työ-tätekevästä luokasta. Omistava luokka laajeni hallitsevaksi luokaksi, kun joukkoon lisättiin virkamiehet ja sivistyneistö. Tällaista luokkajakoa vahvisti voimassa pysynyt säätyjako valtiopäivälaitoksessa ja äänioikeuden tulosidonnaisuus. Silti luokkaristiriita ei ollut hallitseva piirre yhteiskuntaelämässä. Miksi? — Ensinnäkään luokkajakoa ei käsitetty samoin kuin marxilaisessa teoriassa yhteiskuntaluokkien antagonistiseksi ristiriidaksi, vaan eriarvoisuudeksi, jonka syyt olivat henkilökohtaiset tai tuntemattomat. Toiseksi uusiin tasa-arvon periaatteisiin uskottiin niin vahvasti, että sosiaalisten erojen ja ainakin epäoikeudenmukaisuuden oletettiin häviävän nopeastikin. Niiden poistamiseksi oli monta hyvää ja yhteistä ohjelmaa. Ne jotka eivät uskoneet parempaan tulevaisuuteen, alistuivat tilanteeseen, koska mitään ei ollut tehtävissä: luokkaraja on sitä 'luonnollisempi' mitä korkeampi se on. — 1800-luvun lopun tamperelaisyhteiskuntaa ei koettu luokkayhteiskunnaksi, vaan parempien ja huonompien ihmisten yhteiskunnaksi. Sen sijaan voidaan sanoa, että murrosajassa olivat luokkayhteiskunnan juuret. Mitä siitä versoi tuli riippumaan 1900-luvun alkuvuosikymmenien yhteiskuntakehityksestä.

3.

VAKIINTUMINEN

Uuden yhteiskunnan aika 1900–1920

»Taistelu, joka nyt parhaillaan riehuu maassamme, on taistelua työn ja kapitaalin välillä. Se ei ole persoonallista taistelua eri yksilöiden välillä, eikä siis johdu vihasta, kostonhimosta eikä — ainakaan työväenluokan taholta — voitonhimosta. Se on taistelua hengen ja kuolleen aineen välillä, älyllisten voimien taistelua raakalaisuutta vastaan, sivistyksen taistelua sivistymättömyyttä vastaan. Voisimmepa vielä sanoa . . . , että se on jumalallisten voimien ja mammonan välinen taistelu.»¹

Vakiintuminen ja uusi yhteiskunta

1900-luvun kahden ensimmäisen vuosikymmenen dramaattinen historia ei tuntuisi oikeuttavan puhumaan — varsinkaan Tampereella — vakiintumisen kaudesta työväestön historiassa. Olihan se aikaa, jolloin työväestö ensi kerran järkytti yhteiskuntarauhaa ryhtymällä vallankumoukseen. Nimitykselle vakiintuminen on kuitenkin monia perusteluja. Verrattuna aikaisempaan se kuvaa työväestön muodostumisen uudenlaista vaihetta, jolloin palkkatyöväki vakiinnutti asemansa osana suomalaista yhteiskuntaa. Lä-

¹ Kaarlo Uskela, Suomen sivistyneistölle!, Kansan Lehti 3. 4. 1918.

hemmin voi esittää seuraavia perusteluja: Taloudellisessa kehityksessä tapahtui Tampereella selvä käänne, nopea kasvu pysähtyi. Uusi vuosisata alkoi lamalla, eikä suuren kasvun vuosia enää tullut. Työntekijämäärä ei kasvanut. Talouselämän rakenne monipuolistui, mikä sekin on stabiilin vaiheen merkki. Tuotannon määrää kasvatti tuottavuuden nousu eikä työntekijämäärän lisäys. Työllisyyden kasvun pysähtymisellä oli suoria väestöllisiä seurauksia: muuttovoitto romahti, kasvu hidastui, syntyvyys laski jyrkästi 1910-luvulla, työvoiman keski-ikä nousi, työväki perheellistyi eli kaikkiaan demografinen rakenne tasapainottui. Sosiaalisen vakiintumisen merkinä pidetty toisen polven työväestö oli ensi kertaa enemmistönä uudessa työväestössä. Kaupunkilaisten kesken syntyivät laajat sukulaissuhteet. Työväestön asuinalueiksi vakiintuivat omat kaupunginosat. Myös yhteiskunnallisessa elämässä voidaan puhua vakiintumisesta. Poliittinen toiminta institutionalisoitui puolueisiin ja vuodesta 1907 lähtien eduskuntaan. Työväestön järjestäytyminen sai niin laajat mitat, että työväenliike ja ammattiyhdistysliike saivat oikeuden puhua työväestön nimissä. Samalla liike jäseni työväestön yhteiskuntakäsityksiä ja synnytti poliittisen erilliskulttuurin. Vuosien 1905 ja 1918 poliittiset »purkaukset» olivat mahdollisia vain työväestön vakiintuneen osallistumiskyvyn vuoksi. Näissä tapahtumissa työväestö itse asiassa integroitui yhteiskuntaan.

1900-luvun alussa suomalainen ja tamperelainen yhteiskunta muuttui niin, että voidaan puhua »uudesta yhteiskunnasta».² Tällä tarkoitetaan seuraavia piirteitä, jotka olivat uusia verrattuna »vanhaan» agraariseen yhteiskuntaan: talouselämän kapitalisoituminen, ns. väestöllinen transitio, poliittinen demokratia, koulutus, sosiaalipoliitiikka, elintapojen kaupunkilaistuminen, tiedonvälitys. Nämä olivat trendejä, eikä jyrkkiä käännekohtia voi erottaa. Samaa asiaa on tarkoitettu myös käsitteellä modernisoituminen.³ Sen sijaan teollistuminen tai kaupungistuminen ovat tässä yhteydessä harhaanjohtavia, vaikka Tampere olikin teollisuuskaupunki, sillä koko maassa vain 16 % ihmisistä asui kaupungeissa vuonna 1920 ja teollisuuden osuus bruttokansantuotteesta oli samana vuonna vain 21 %.⁴ Silti teollistuminen ja kaupungistuminen vaikuttivat ratkaisevasti uuden yhteiskunnan syntyyn ja Tampere oli uusien elämänmuotojen ja ajatusten yksi koekenttä pääosin agraarisessa Suomessa.

Vanhan ja uuden yhteiskunnan ero voidaan tiivistää sattuvimmin käsitteisiin sääty-yhteiskunta ja porvarillinen kansalaisyhteiskunta.⁵ Jälkimmäi-

² Vastaavalla tavalla käsitettä on käyttänyt suomalaisessa sosiaalihistoriassa Soikkanen (Vanha ja uusi yhteiskunta) ja maailmankuvan muutoksen näkökulmasta Pentti Renvall (Vanhat ja uudet voimat ja niiden sosiaalinen tausta).

³ Kocka, *Theoretical approaches to social and economic history of modern Germany*, s. 110–112.

⁴ Suomen taloushistoria II, s. 193; Hirvonen & Hjerpe, *Taloudellinen kasvu Suomessa*, s. 151.

⁵ Marxilaisessa kirjallisuudessa käytetyt käsitteet kapitalistinen ja porvarillinen yhteiskunta ovat tässä yhteydessä liian yleisiä ja yksinkertaistavat talous- ja luokkasuhteiden merkitystä yhteiskunnan muuttumisessa. Lähemmin ks. luvun yhteenvedo.

selle oli ominaista juuri se vapautuminen kaikilla elämänalueilla, joita tarkasteltiin 2. luvussa. Sekä kapitalistinen talousjärjestelmä että poliittinen demokratia löivät itsensä lopullisesti läpi 1900-luvun alussa. Vuosisadan alun poliittisissa muuttoksissa oli kyse tämän uuden järjestelmän vakiintumisesta. Uuden yhteiskunnan toinen ominaispiirre oli itsenäisen Suomen valtion synty. Vuosisadan alusta lähtien suomalaisen yhteiskunnan erillisyyys Venäjästä alkoi näyttää selvältä. Kansallisesta taistelusta huolimatta poliittinen elämä keskittyi suomalaisiin puitteisiin — ikäänkuin itsenäisessä valtiossa.

Tampereen työväestö oli 1900-luvun puolella aikaisempaa selvemmin osa suomalaista yhteiskuntaa. Tämän aiheutti taloudellinen yhdenmukaistuminen, suomalaisen poliittisen järjestelmän syntyminen, kansakoulun ja muiden sosiaalisten laitosten yleistyminen. Viimeistään kansalaissodan aikaan voidaan puhua suomalaisesta työväenluokasta, jonka osa Tampereen työväestö oli. — Vuosina 1900-1920 Tampereen työväestö sulautui osaksi suomalaista yhteiskuntaa siinä määrin, että Tampereen työväestö lakkasi olemasta poikkeusilmiö Suomessa. Siihen päättyy Tampereen historian erikoislaatuisuus.

Seuraavissa luvuissa kuvataan vakiintumisvaihetta työväestön muodonmuutoksena, so. 1900-luvun alun työväestöä kuvataan vertaamalla sitä 1800-luvun työväestöön. Näin hahmottuu samalla Tampereen työväestön tärkeimpien piirteiden pitkä kehityslinja. Ensimmäisessä luvussa tarkastellaan työväestön rakenteellisia muutoksia makrotasolla ja työväestön sisäisiä eroja, toisessa luvussa työläiselämän muutoksia pitkällä aikavälillä ja kolmannessa luvussa työväestön yhteiskunnallisen aseman ja -toiminnan muutoksia.

3.1. Rakenne

*»Entisajan monien lainsuojaaamien ammattien sijaan tuli yksi ainoa yleisammatti: »työ», ja yksi ainoa työntekijäin laatu: »työväki».*⁶

Ammatit

Tamperelaistyöväestön erityispiirteiden taustalla oli aina ammatillinen rakenne. Tärkein oli tietenkin tehdas- ja naistyöväen suuri osuus. 1900-luvun puolella nämä piirteet hallitsivat edelleen työväestössä, mutta ammatillisen

⁶ Voionmaa, Tampereen työväki työväenliikkeen kynnyksellä, TTY 50-vuotias, s. 10. Laajemmin samasta asiasta: Voionmaa, Tampereen historia III, s. 661—664.

rakenteen monipuolistumisen ja tehtaiden kasvun hidastumisen vuoksi niiden aiheuttamat muutokset jäivät entistä vähäisemmiksi, jolloin muille muu-
tostekijöille »jäi enemmän tilaa». Ammattiryhmien määräsuhteita koko tut-
kimusjaksolta osoittaa oheinen kuvio 17.

Tehtaalaisten osuuden lasku ammatissatoimivasta työväestä oli tasaisen
hidasta — onhan käsiteltävä aika varsin pitkä. Toisin sanoen Tampere oli
vielä vuonna 1920 poikkeuksellinen tehdaskaupunki. Muissa suurissa kau-
pungeissa, Helsingissä, Turussa ja Viipurissa, teollisuustyöväestön osuus ko-
ko väestöstä oli puolet pienempi kuin Tampereella.

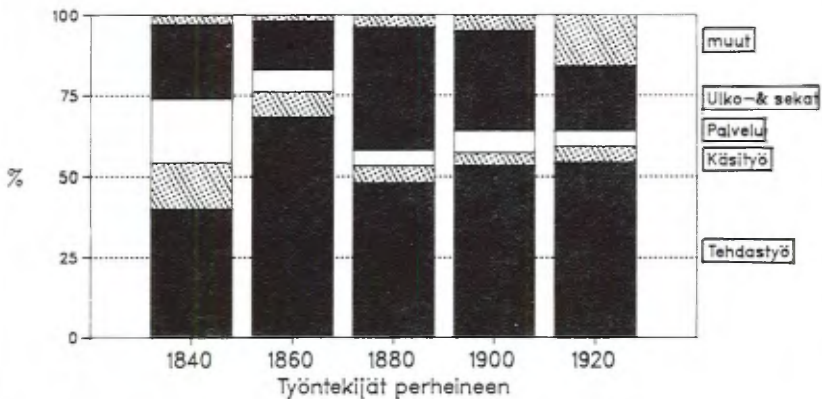
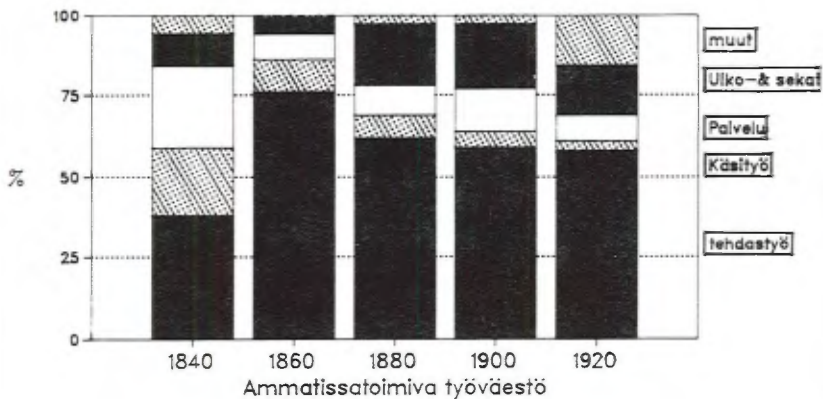
Alempien toimihenkilöiden ja palveluiden työntekijöiden ryhmän varsi-
nainen kasvukausi osui 1900-luvun alkuun. Edellisten määrä viisinkertaistui
ja jälkimmäisten nelinkertaistui. Näiden työntekijäryhmien vuoksi työ-
väestön sosiaalinen rakenne ja hierarkia monipuolistuivat. Toimihenkilöiden
»työläisluonne» oli epäselvä ja palvelualojenkin työntekijöistä mainit-
tava osa ei ollut perinteisessä ruumiillisessa työssä. Viisi prosenttia työntekijöistä
oli valtion tai kunnan palveluksessa — ulkotyöläisiä ei ole laskettu
näihin —, joten heidän työnantajasuhteensa ei ollut työntekijän ja omistajan
suhde.

Uusien ammattien lisäksi monipuolistumista ja erikoistumista tapahtui
vanhojen ammattien puitteissa. Merkittävintä oli palvelijoiden siirtyminen
palkkatyöntekijöiksi mm. kaupoissa, ravintoloissa ja elintarviketuotannossa.
Niinpä palvelijoiden määrä oli vuonna 1920 pienempi kuin vuosisadanvaihteessa.
Samoin tapahtui ulko- ja sekatyöläisten ryhmässä. Erikoistuminen vähensi
jyrkästi sekatyömiesten määrää. »Työmies» oli edelleen yleinen ammattinimike,
mutta työstä toiseen vaihtavien työmiesten määrä vähentyi. Erikoistumisen
kanssa päinvastainen kehityssuunta oli palkkatyön yleistyminen eli työntekijöiden
aseman yhdenmukaistuminen tässä suhteessa. Vuonna 1920 yli 90 % työntekijöistä
oli palkkatyöläisiä. Käsityöntekijöistäkin oli näitä jo lähes kaikki, vaikka käsityö
tuotantotapana säilyi 1920-luvulle asti. Työväestö yhtenäistyi myös siinä mielessä,
että ruumiillisessa *palkkatyössä* olleiden osuus oli 1900-luvun puolella suurempi kuin
aikaisemmin huolimatta toimihenkilö- yms. ammattien lisääntymisestä. Ammatillinen
rakenne täten sekä erilaistui että yhtenäistyi, samoin kuva työntekijästä. Yleensä
kapitalismin varhaishistoriassa on nähty vain yhtenäistävä tendenssi, kuten
Voionmaa Tampereen tapauksessa.

Tampereen työväestön ammatillisesta rakenteesta saa hieman edellisestä
poikkeavan kuvan, jos eri ryhmät lasketaan perheineen, mikä oli oleellista
kokonaistyöväestön muodostumisen kannalta.

Perherakenne eri ammattiryhmissä oli erilainen. Tehtaalaisilla, käsityöntekijöillä
ja palvelijoilla oli vähän lapsia verrattuna ammatissatoimivien määrään ja
ulkotyöläisillä päinvastoin. Lisäksi ryhmien kasvurytmi, joka tuli esiin myös
ikärakenteen ja perheellisten osuuden muutoksina, oli erilainen. Näistä syistä
työväestön ammatillinen rakenne oli perheet mukaanlukien erilainen kuin
amatissatoimivien rakenne ja osuudet vaihtelivat jyrkemmin. Kuvio 17
osoittaa työväen ammatillisen rakenteen muutokset sadan vuo-

Kuvio 17. Tampereen työväestön ammatilliset ryhmät vuosina 1840—1920

Lähde: Taulukot 10, 20 ja 35.

den ajalta: Ennen suurtehtaita lähinnä vain ulkotyöläisillä oli perheitä ja he olivat työväestön suurin ryhmä. 1830-luvulta 1870-luvulle tehtaalaisten osuus kasvoi ja vaikka suuri enemmistö (3/4) heistä oli naimattomia, nousi tehdastyöväen osuus koko työväestä aina 70 %:in. Samanaikaisesti muiden ryhmien, erityisesti käsityöntekijöiden ja palvelijoiden, osuus kokonaistyöväestössä laski jyrkästi. Murroksen vuosina 1870—1900 rakenne muuttui jälleen selvästi. Tehtaalaisten osuus laski kolmanneksella ja tilalle tuli ulko- ja sekatyöväkeä. Näiden osuus oli suurimmillaan 40 % kokonaistyöväestöstä, jos liikenteen työntekijät lasketaan ulkotyöväkeen. Pienempien ryhmien osuus pysyi 1800-luvun lopulla ennallaan. 1900-luvun puolella tehtaalaisten osuus jälleen nousi perheellisten määrän kasvaessa ja liikkuvan ulkotyöväen vähentyessä. Ulkotyöväen osuus laski voimakkaasti, 40 prosentista 20 prosenttiin, — eniten varsinaisen sekatyöväen osuus. Pienemmistä ryhmistä apulaisten ja alempien toimihenkilöiden joukko kasvoi merkittävästi, 16 prosenttiin vuoden 1920 työväestöstä.

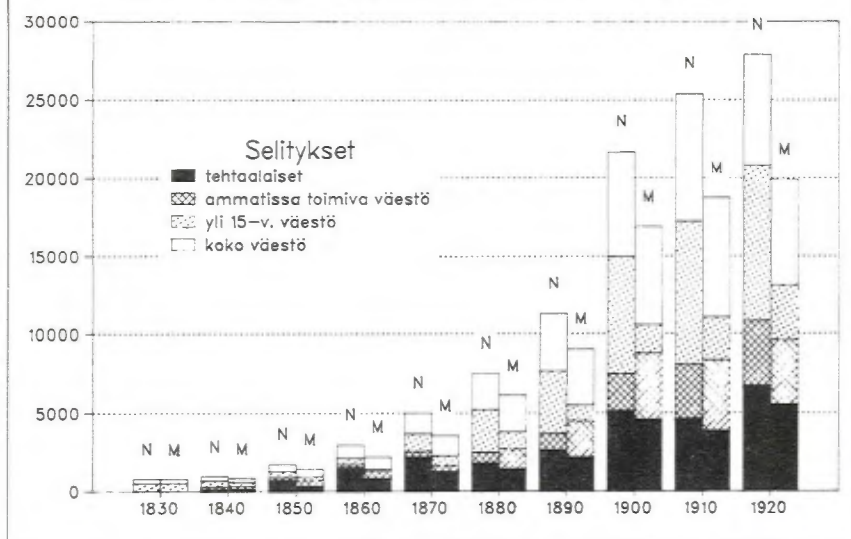
Työväestön ammatillisen rakenteen muutoksilla oli oma merkityksensä. Työväestön koko luonne muuttui esim. silloin kun tehtaalaisten tai sittemmin ulkotyöväen osuus kasvoi voimakkaasti. Kunkin ammatin erikoisolot heijastuivat perheen kautta laajemmalle kuin itse työssäkäyviin. Siten ammattirakenteen muutos näkyi mm. työväestön elinoloissa. Ulkotyöväen suuri osuus 1800-luvun lopulla oli yhteydessä kasvaneisiin sosiaalisiin ongelmiin, runsaaseen poismuuttoon 1900-luvun alussa ja työväestön perheellistymiseen. Sekatyöväen vähentyminen 1900-luvun puolella vastaavasti vakiinnutti työväestöä ja vähensi ongelmia. Tehtaalaisten osuuden suuruudella oli tunnetut demografiset — ja ehkä myös poliittiset seuraukset.

Miehet ja naiset

Naisenemmistö oli ominaista kaikille 1800-luvun kaupungeille ja 1900-luvun puolella tämä enemmistö yleensä vielä kasvoi.⁷ Tämän aiheutti naisten työssäkäynti kodin ulkopuolella. Naisenemmistö syntyi ilman tehdasteollisuuttakin, sillä jo piikojen määrä ylitti selvästi renkien ja käsityöläispoikien, so. naimattomien miestyöntekijöiden määrän. Naisenemmistö oli Tampereella suurimmillaan yli 50 %, eli jokaista yli 15-vuotiaista miestä kohden oli kaksi naista. Näin oli sekä vuoden 1870 että vuoden 1920 paikkeilla. Tässä suhteessa ei 1900-luvun alussa tapahtunut tasapainottumista. Naisenemmistö kasvoi määrällisesti koko ajan (kuvio 18). Paitsi että kaupunkiin muuttajissa oli lähes aina naisenemmistö, eroa kasvatti myös miesten suurempi poismuutto ja suurempi kuolleisuus. Koska naisista huomattava osa jäi jatkuvasti naimattomiksi, naisenemmistö oli selvä sekä nuorten että vanhempien naisten joukossa, suhteellisesti suurin yli 60-vuotiaissa.

⁷ Waris, Kaupungit ja muut asutuskeskukset, Suomen kulttuurihistoria IV, s. 274—275.

Kuvio 18. Tampereen koko väestön ja työntekijöiden määrä iän ja sukupuolen mukaan v. 1830—1920

Lähde: T:reen srk:n väkilukutaulut; SVT VI C; SVT XVIII; taulukot 10 ja 20.

Kuvio kertoo naisenemmistön muodostumistavasta.⁸ Tehtaissa oli naisenemmistö 1840-luvulta alkaen. Sen suuruus vaihteli naisvaltaisen tekstiiliteollisuuden kasvuvauhdin mukaan. Työvoiman sukupuolirakenne ei muuttunut minkään teollisuudenalan sisäisen muutoksen vuoksi. Kuten kuvio osoittaa tehdastyöntekijöiden naisenemmistö ei riittänyt pitämään koko ammatissatoimivaa työväestöä naisenemmistöisenä, vaan ammatissatoimivissa oli 1870-luvulta I maailmansodan alkuun asti enemmän miehiä. Tämä johtui liikenteen, metalliteollisuuden ja rakennustyön kasvusta. Näistä teki-joistä huolimatta koko työväestössä ja kaupungin koko väestössä oli huomattava ja lähes jatkuvasti kasvava naisenemmistö. Tämän naisenemmistön syy oli kuitenkin ammatissatoimivan työväestön ja erityisesti tehdastyöntekijöiden sukupuolirakenteessa. Kun huomattava osa näistä työntekijöistä ei avioitunut ja kun vaimotkaan eivät käyneet yleisesti työssä, juuri nämä

⁸ Huomaa, että sukupuolijako on havainnollisuuden lisäämiseksi laskettu aikuisväestöstä (yli 15-vuotiaat). Alaikäisissä oli yhtä paljon tyttöjä ja poikia. Kaikkia yli 15-vuotiaita koskevia lukuja ei voi laskea erikseen työväestöstä (paitsi laskemalla yksitellen koko väestö) ja siksi on käytetty Tampereen koko väestön määrää. Tämä ei vääristä tulosta, koska sukupuolirakenteen erikoisuus johtui nimenomaan työväestöstä.

työssäkäyvät naiset olivat väestörakenteen kannalta »ylimääräisiä». Työvoiman määrän lisääntyessä uusia naisia tuli 1870- ja 1880-lukua lukuunottamatta työhön aina enemmän kuin vanhempia kuoli, muutti pois tai avioitui. Näin naisenemmistö kumuloitui. Naisenemmistön kasvun aiheutti siten välillisesti taloudellinen kasvu, joka vaati aina lisää naisia työelämään. Tämä kaava toteutui 1900-luvun alussa hieman toisenlaisessa muodossa, kun taloudellinen kasvu pysähtyi. Lamakausi heikensi enemmän miesten kuin naisten työllisyyttä ja samanaikaisesti Helsingin kasvun jatkuminen ja uusien teollisuuskeskusten nousu Hämeeseen tekivät mahdolliseksi miesten naisia vilkkaamman muuttoliikkeen pois kaupungista. 1910-luvulla naisten työllisyyttä paransi heidän siirtymisensä uusille ammattialoille. Kansalaissodan kuolleisuudella ei ollut mainittavaa merkitystä väestörakenteeseen, joten tältäkin ajalta naisenemmistön selittäjäksi jäivät taloudelliset tekijät.

*

Naisten työn ulottumista eri aloille kuvaa taulukko 33. Piikojen määrä ja osuus kasvoivat nopeasti 1890-luvulla, mutta 1900-luvun alussa tämäkin perinteinen naisammatti kääntyi laskuun. Naisten työ levisi sen sijaan käsi-työhön, muihin palveluammatteihin ja toimihenkilöryhmään. Naisten osuus käsityöntekijöistä oli seuraava:⁹

vuonna 1885	6 %
vuonna 1900	16 %
vuonna 1920	44 %

Naisten työ tuli yleiseksi leipurinammatissa, kirjansitomoissa ja räätälinammatissa. Viimeksi mainittu muuttui vuosisadan alussa nopeasti, sillä naisompelijoiden osuus oli vuonna 1890 33 %, mutta 1920-luvun alussa jo 72 %.

Taulukko 33. Tampereen ammatissatoimivan naistyöväestön jakautuminen eri ammatteihin vuosina 1870—1920.

ammatti	1870	1880	1900	1920
tehdastyöntekijät	86	72	68	62
palvelijat	9	16	23	18
muut	5	12	9	20
yhteensä (%)	100	100	100	100
yhteensä (h)	2600	2550	7500	10800

Lähteet: Manufaktuurijohtokunnan vsk. 1870; Hämeen läänin kuvernöörin kertomus v. 1880; Tampereen seurakunnan väkilukutaulut v. 1870 ja 1880; SVT XVIII alkuperäisaineisto v. 1900 ja 1920; taulukko 9; SVT VI C 1900 ja 1920; Tampereen henkikirja 1870 ja 1880; Messukylän henkikirja 1870.

⁹ SVT XVIII 1885—1920; SVT XVIII B 1923, taulu 4; SVT VI C 1900 ja 1920; SVT D VI, taulukko 19.

Naisten osuus palveluammateissa — ilman piikoja — oli vuonna 1880 vielä vain 10 %, mutta 1900-luvun puolella heitä oli jo enemmistö. Naisia tuli varsinkin liikkeiden, konttorien ja virastojen apulaisiksi.¹⁰ Aivan samoin kävi toimihenkilöiden kohdalla, jotka vanhastaan olivat miehiä. Naisten osuus oli nimittäin vuonna 1880 vain 5 %, mutta vuonna 1920 jo 64 %. Naiskonttoristi oli uuden vuosisadan uudenlainen »valkokaulustyöläinen».¹¹ Miesten yksinoikeutena pysyivät rakennusalan ja liikenteen ammatit. Yksityiskohtana mainittakoon, että vuonna 1920 kaupungin kuudesta »autonohjaajasta» yksi oli nainen. Nämä muutokset heijastivat elinkeinoissa ja naisten asemassa tapahtunutta vapautumista. Tampereen työväestön demografisen rakenteen kannalta sen sijaan oli merkitystä lähinnä vain tehtaalaisnaisten suurella määrällä. Samasta syystä Tampereen työläisnaisten ammattirakenne poikkesi vielä 1900-luvun puolella täydellisesti muiden kaupunkien oloista. Koko maan naisista, jotka olivat työssä maatalouden ulkopuolella, 28 % työskenteli teollisuudessa ja käsityössä vuonna 1920. Tehdäiden vuoksi Tampereella oli poikkeuksellisen vähän sekatyöläisnaisia, joiden sosiaalinen asema oli ongelmallisempi kuin tehtaalaisnaisten.¹²

Ikärakenne

Jos Tampereen työväestöä kuvattaisiin yhdellä sanalla, olisi nuori silloin osuvimpia määritelmiä, sillä kasvavan teollisuuskaupungin väki oli poikkeuksellisen nuorta. 1900-luvun alussa lapsityön osuus oli jo mitättömän pieni, mutta silti työntekijät olivat nimenomaan nuoria. Taulukko 34 esittää työntekijöiden karkean ikärakenteen vuosilta 1900—1910 (keskimäärin).

Taulukko 34. Tampereen ammatissatoimivan työväestön jakautuminen alle ja yli 25-vuotiaisiin vuosina 1900—1910 (keskimäärin).

ammattiryhmä	alle 25-v.	yli 25-v.	yhteensä (%)
alemmat toimih.			
palvelun työntekijät	4.9	7.4	12.3
palvelijat	7.3	4.9	12.2
tehdastyöntekijät	23.3	31.9	55.2
käsityöntekijät	2.5	2.5	5.0
ulko- ja sekatyöntekijät	2.5	12.9	15.4
yhteensä (%)	40.5	59.6	100.1

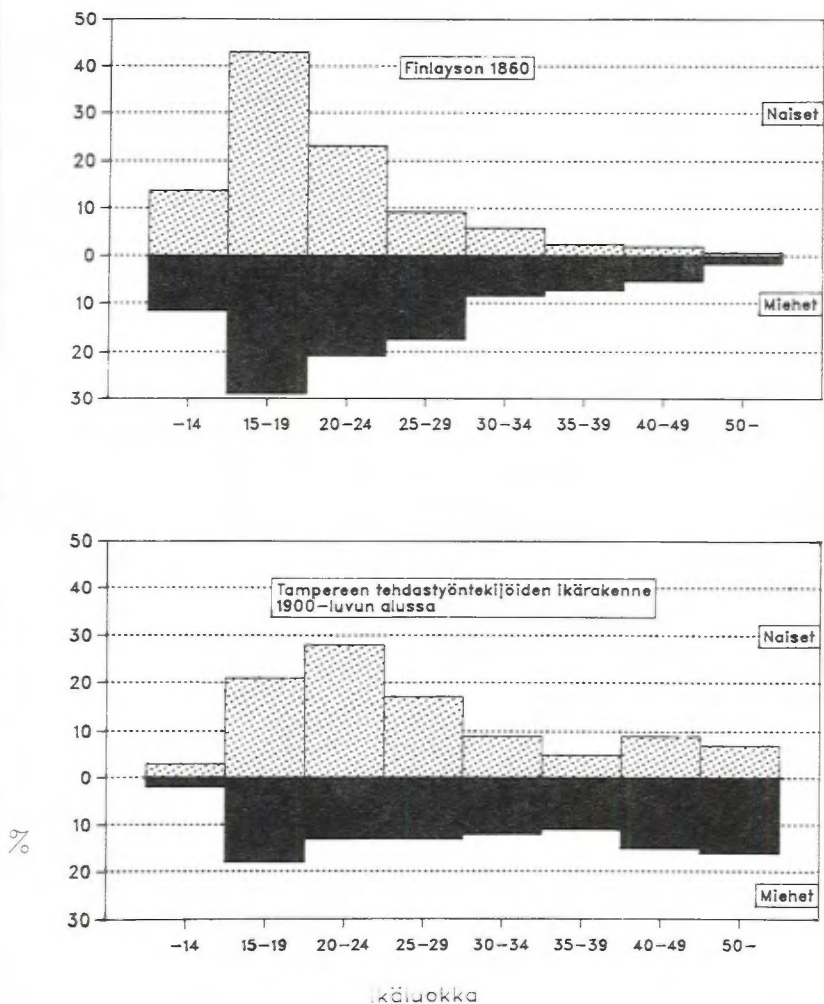
Lähteet: SVT D, osat II—VI, VIII, XII, XIV; SVT XVIII ja sen alkuperäisaineisto; SVT VI C 1900 ja 1910; Tampereen henkikirja 1901.

¹⁰ Tampereen henkikirja v. 1880, 1901; SVT VI C 1890—1920.

¹¹ Sama.

¹² Vattula, Palvelustyöstä konttoristiin, taulukot 1 ja 2.

Kuvio 19. Tampereen tehdastyöntekijöiden ikärakenne
1900-luvun alussa ja Finlaysonin tehtaan
työntekijöiden ikärakenne v. 1860

Lähde: Mäkinen, Finlaysonin tehtaan työväestön demografinen rakenne, liite (Tampereen srk:n rippikirja); SVT D II, taulut 7—9; SVT D XIV, taulut 3—6; SVT D XII, taulut 4—6; SVT XVIII.

Verrattuna 1850—1870-lukuihin työväestö oli kuitenkin ratkaisevasti vanhempaa. Olihan vuonna 1870 kolmeneljäsosaa ollut alle 25-vuotiaita, nyt enää runsas 40 %. Muutoksen sai aikaan paitsi ammatillisen rakenteen muutos myös tehtaalaisten keski-ikänsä nousu. Alle 25-vuotiaiden tehtaalaisten osuus kaikista työntekijöistä oli nyt alle neljäsosa, kun he olivat 1870-luvulle asti olleet selvänä enemmistönä. Tehdastyöntekijöiden ikärakenteessa tapahtui 1800-luvun noin viiden vuoden siirtymä 'ylöspäin': alaikäisten tilalle tulivat 15—19-vuotiaat ja näiden tilalle suurimmaksi ikäryhmäksi tulivat 20—24-vuotiaat, yli 25-vuotiaista tuli enemmistö ja yli 30-vuotiaiden suuri osuus oli uutta.

Ikärakenne eri aloilla poikkesi selvästi. Vanhinta väki oli paperitehtaisissa, joissa kasvu oli tasaista ja väki vaihtui hitaasti. Keski-ikä paperitehtaiden miehillä oli 38,3 vuotta ja naisilla 32,4 vuotta. Tekstiiliteollisuuden vastaavat luvut olivat 32,8 vuotta ja 26,9 vuotta. Nopeasti kasvaneessa metalliteollisuudessa oli paljon nuoria miehiä — enemmistö oli alle 30-vuotiaita vuonna 1909.¹³ Kaikkien tehdastyöntekijöiden ikärakennetta 1900-luvun alussa osoittaa kuvio 19.

Numeroin ilmaistuna työntekijöistä oli:

98 %	yli 15-vuotiaita
78 %	yli 20-vuotiaita
57 %	yli 25-vuotiaita
41 %	yli 30-vuotiaita
22 %	yli 40-vuotiaita
11 %	yli 50-vuotiaita

Ikäpyramidi osoittaa, että vinoutuma oli räikeä naisten kohdalla, kun taas miestehtaalaisten ikärakenne oli jokseenkin normaali tuon ajan kaupunkilaisväestössä. Kokonaisuutena tehdastyöntekijät eivät enää eronneet muusta työväestä. Esimerkiksi palvelijoiden ja apulaisten keski-ikä oli alhaisempi.¹⁴ Selvää eroa 50 vuotta varhaisempaan aikaan kuvaa lapsityön väheneminen kymmenesosaan ja 50-vuotta täyttäneiden työntekijöiden suhteellisen osuuden kymmenkertaistuminen.

Muiden työntekijäryhmien kuin tehtaalaisten kohdalla ikärakenne ei juuri muuttunut pitkällä aikavälillä. Näin ollen kokonaistyöväestön ikärakenteen muutokset aiheutti tehdastyöväki, sen osuuden vaihtelu kokonaistyöväestöstä, muuttoliike, syntyvyys ja sen viiveet. Nämä kaikki tekijät nivoutuivat yhteen seuraavan kaavion mukaisesti (kuvio 20).

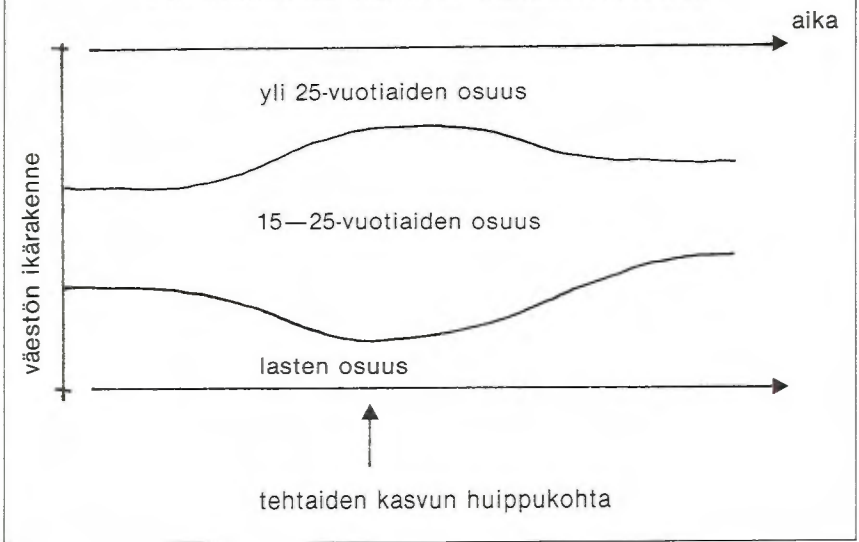
Tehtaiden kasvukausi toi mukanaan naimattoman 16—25 vuotiaan väen, erityisesti naisten, »pullistuman» ikärakenteeseen. Kun kasvu hidastui vinoutuma oikeni. Tämä rytmitti väestökasvua, joka näin sai ennustamattoman luonteen. Ikärakenteen vaihtelut em. kaavion mukaisesti näkyvät kuviossa 21.¹⁵

¹³ SVT D II, taulut 7—9; SVT D XII, taulut 4—6; SVT D XIV, taulut 3—6.

¹⁴ SVT D VII, taulu 2; Tampereen henkikirja v. 1901.

¹⁵ Ikärakennetta ei voi laskea erikseen työväestöstä, mutta koko väestön ikärakenne kuvaa

Kuvio 20. Kaavio tehtaiden kasvurytmin vaikutuksesta väestön ikärakenteeseen.

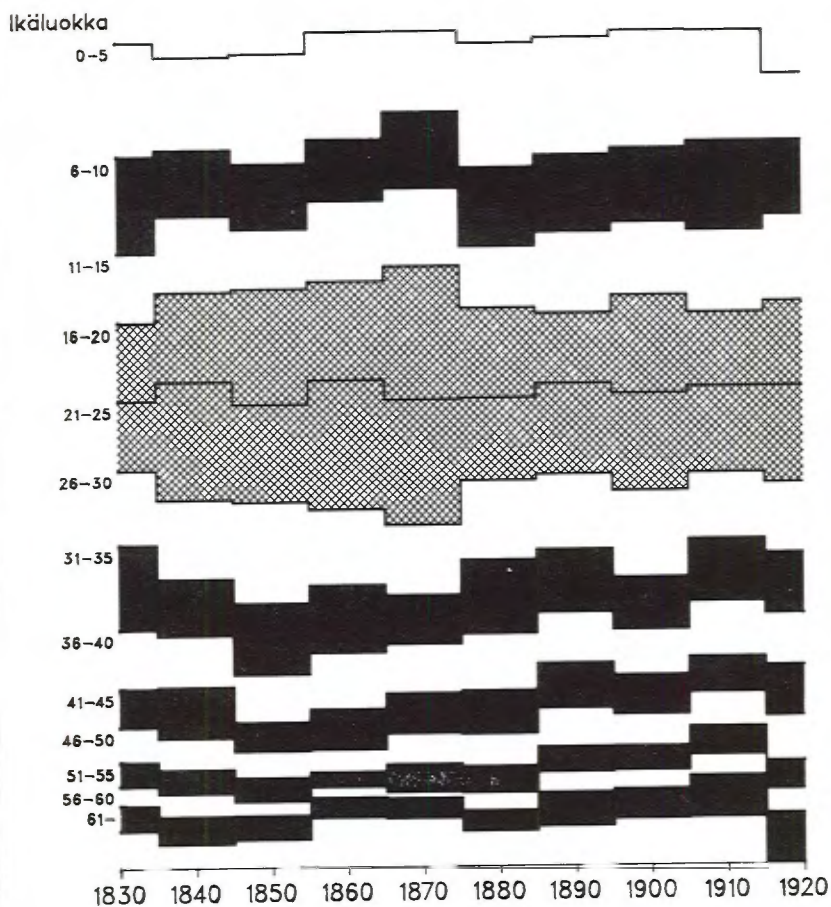

Nuorten aiheuttama ikärakenteen »pullistuma» oli suurimmillaan vuoden 1870 paikkeilla. Sitten se pieneni nopeasti ollen pienimmillään vuonna 1880. Tämän ikärakenteen vakiintumisen katkaisi 1890-luvun nousukausi. 1900-luvun puolella ikärakenne oikeni pysyvästi. Se vaihteli edelleen muutoliikkeen mukaan, mutta siihen vaikuttivat myös muutamat uudet tekijät. Syntyvyyden suuri määrällinen kasvu ja väestön yleinen vanheneminen peittivät nuorten muuttajien vaikutusta. Lasten osuus väestössä kasvoi 1910-luvun alkuun asti. Tällöin lasten osuus tamperelaisväestössä oli lähes yhtä suuri kuin maan koko väestössä. 1910-luvulla ero taas kasvoi, kun syntyvyyden säännöstelystä johtunut syntyvyyden nopea lasku alkoi kaupungeissa ennen maaseutua.¹⁶ 1910-lukuun osui näin ollen monta väestömuutosta: demografinen rakenne alkoi pysyvästi vakiintua eli taloudellisen kasvun aiheuttaman epäsäännöllisen väestökehityksen aika jäi taakse; ns. demografisten lainmukaisuuksien merkitys kasvoi; sukupuolirakenteen vinoutumat

riittävän tarkasti myös työväestöä. Kuvion viisivuotiskäluokat on jaettu hieman eri tavalla kuin myöhemmin on ollut tapana. Nuorimpaan viisivuotiskäluokkaan on laskettu *kuusi* nuorinta vuotiskäluokkaa, koska seurakunnan väkilukutauluissa tämä oli käytäntö, vaikka väkilukutauluista voi paikoin saada eri käsityksen.

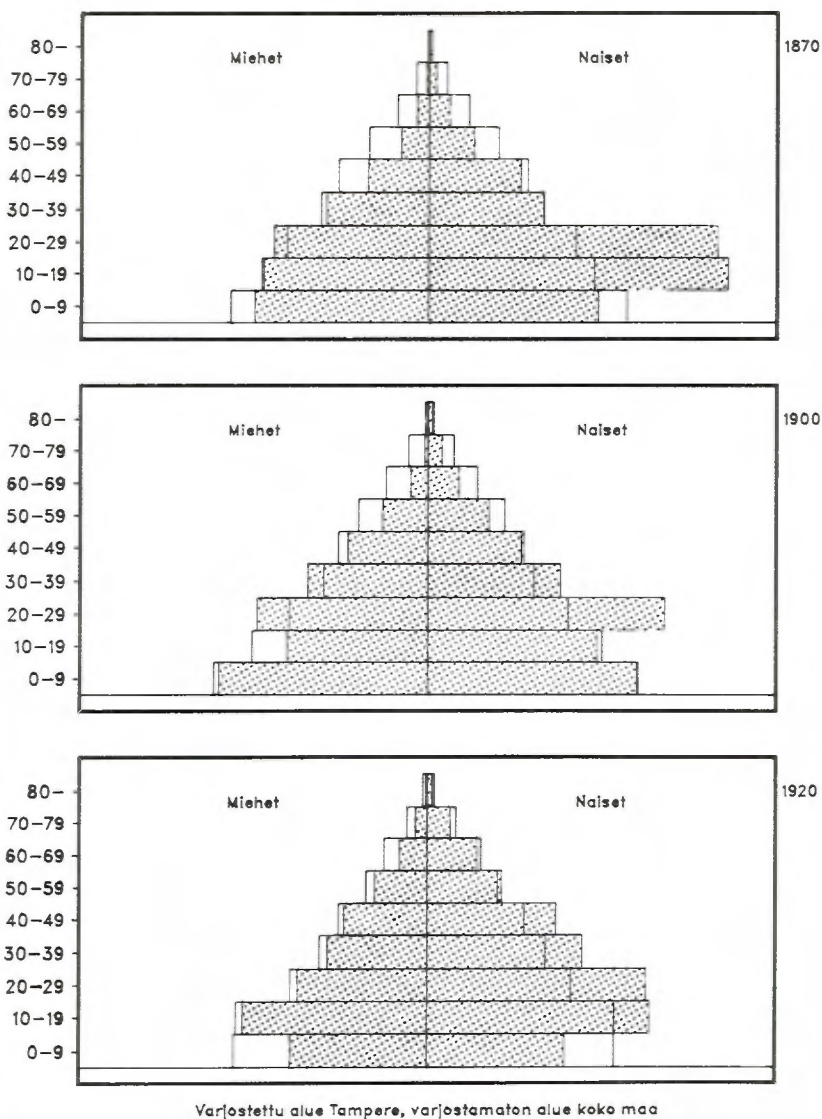
¹⁶ Strömmer, Väestöllinen muuntuminen Suomessa, s. 41—42.

Kuvio 21. Tampereen väestön ikärakenne v. 1830—1920

Lähde: T:reen srk:n väkilukutaulut, SVT VI C.

Kuvio 22. Tampereen ja Suomen väestön ikäpyramidit
v. 1870, 1900 ja 1920

Lähde: T:reen srk:n väkilukutaulut; SVT VI C; STV.

eivät korjaantuneet, mutta muuttoliikkeen vähentyminen ja syntyvyyden lasku johtivat väestön vanhenemiseen. Vanhenemista osoittavat kuvion 22 ikäpyramidit. Verrattuna koko maan väestöön, Tampereen työväestö oli sikäli vanhempaa, että lapsia oli vähemmän ja sikäli nuorempaa, että aikuisväestössä oli enemmän alle 30-vuotiaita.

Perheelliset ja naimattomat

Tamperelaiseen työläiseen sopii huonosti kuva miehestä, joka käy yksin työssä ja jolla on vaimo ja suuri lapsilauma kotona. Näitäkin Tampereella oli, mutta ajateltaessa Tampereen työväestöä kokonaisuutena, sille oli leimallista naimattomien työntekijöiden hallitseva asema ja työntekijöiden elämää arvioitaessa on tämä seikka pidettävä mielessä.

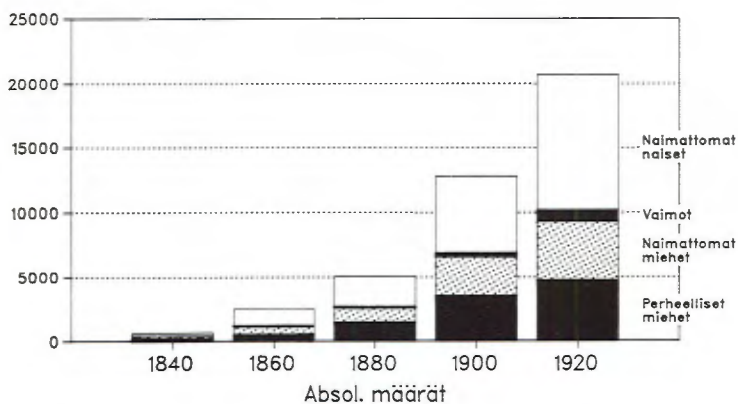
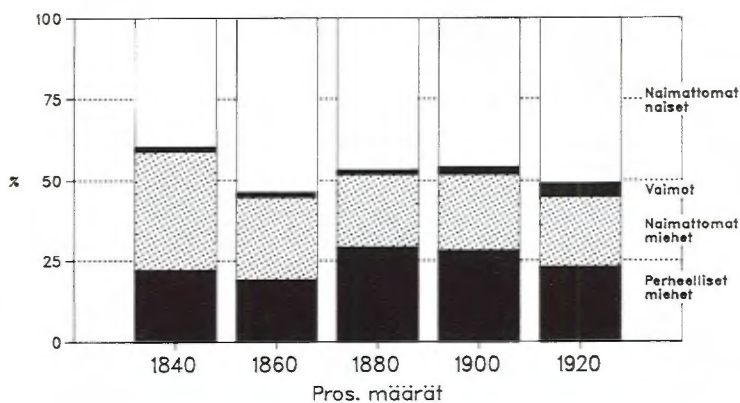
Pitkällä aikavälillä työntekijöiden jakautumisessa perheellisiin ja naimattomiin ei tapahtunut suuria muutoksia (kuvio 23). Tosin lyhytaikaisemmat vaihtelut olivat melko suuria: perheellisten miesten osuus työvoimasta vaihteli 20:sta 30 prosenttiin.¹⁷ Naimattomien miesten osuus väheni ajan mittaan renkien ja käsityöntekijöiden osuuden vähentyessä. Naimattomien naisten osuus pysyi 1850-luvulta alkaen noin puolena ammatissatoimivista. 1860- ja 1870-luvulla naimattomien osuutta nosti lapsityöntekijöiden suuri määrä (vuonna 1860 15 % ammatissatoimivista). 1900-luvun alun naimattomat työntekijät olivat aikaisempaa aidommin naimattomia siinä mielessä, että he olivat naimaikäisiä. Työntekijöiden keski-ikä nousi siten merkinnyt perheellisten osuuden kasvua, jos verrataan 1800-lukua kokonaisuudessaan 1900-luvun alkuun.

Työntekijöiden perhesuhteet olivat poikkeavat jo ennen suurteollisuuden valta-asemaa. Esimerkiksi vuonna 1840 vain neljäsosa työntekijöistä oli naimisissa, kun itsenäisessä väestössä osuus oli 83 %. Silti lähes kaikki yli 25-vuotiaat työntekijät olivat naimisissa.¹⁸ Naimattomuudessa oli siis kyse ikärakenteen poikkeuksellisuudesta ja työläisammattien väliaikaisuudesta, eikä poikkeavasta käyttäytymisestä. Seuraavina vuosikymmeninä tällainen ammatiasema yleistyi tehtaiden kasvaessa. Uudeksi naimattomuuden syyksi tuli miespula ja kenties toimeentulon niukkuus nuorempien työntekijöiden

¹⁷ Vuosina 1840—1900 käytetty lähde (henkikirja) ylikorostaa hieman perheellisten osuutta, koska osa työssäkävivistä lapsista, so. naimattomista työntekijöistä ja vaimoista merkittiin miehensä yhteyteen ilman omaa ammattia. Vaimojen osuus työntekijöistä oli 1800-luvulla 2—3 %, 1900-luvun puolella 4—5 %. Näihin sisältyy joukko leskiä, joille ei merkitty väestökirjanpidossa muuta ammattia. Vuonna 1906 *kansakoulua käyneiden lasten* äideistä joka neljäs oli työssä. Näistä puolella äiti oli perheen ainoa elättäjä. Normaali-perheissä 15 % äideistä kävi työssä. Tehdastyössä oli 3 % normaaliperheiden äideistä, muut olivat (osa-aikaisia) ompelijaita, kaupustelijoita, siivoojia yms. — SVT D V, tekstis. 20—21, liitetaulukot 6 ja 7.

¹⁸ Tampereen henkikirja v. 1840.

Kuvio 23. Tampereen ammatissatoimivan työväen perhesuhteet v. 1840—1920

Lähde: T:reen henkikirja; SVT VI C. Ks. viite 17.

kohdalla. Enemmistöksi noussut naimattomien naisten ryhmä jakaantui vuonna 1860 seuraavasti:¹⁹

yli 15-vuotiaita tehtaalaisia	66 %
alle »	18 %
piikoja	13 %
muuta (itsellisiä, sekatyönt.)	3 %

Kyse oli korostuneesti tehtaalaisilmioista. Käännös päivänvaloon suuntaan tapahtui 1870-luvulla ja vuonna 1880 perheellisten miesten osuus työntekijöistä oli suurimmillaan. Syynä oli ammattirakenteen muutos eli tehtaalaisten osuuden pienentyminen. Se näkyi myös naimattomien naisten ryhmässä siten, että itsellisten ja sekatyöläisnaisten osuus nousi 22 prosenttiin. 1870-luvun lisääntynyt avioton syntyvyys näkyi siten, että 7 prosentilla naimattomista naisista oli lapsi eli he olivat tavallaan perheellisiä. 1900-luvun alussa tällaisia naistyöntekijöitä oli 10 % naimattomista (kolmasosa leskiä).

1900-luvun alun mainittavin muutos työntekijöiden perhesuhteissa oli naimattomien osuuden kasvu uudelleen. Nyt oli kyse paitsi työntekijöiden nuoruudesta ja miespulasta myös entistä enemmän halusta elää naimattomana. Oma vaikutuksensa oli myös naisammattien lisääntymisellä. Naimattomuus oli edelleen pääosin ammatista riippuvainen. Eniten perheellisiä oli ulkotyöläisissä, joista oli aviossa 66 % vuonna 1900 ja 58 % vuonna 1920.²⁰ Metall- ja paperiteollisuuden työntekijöistä niukka enemmistö oli naimisissa kun taas tekstiiliteollisuuden työntekijöistä 63 % oli naimattomia naisia ja 13 % naimattomia miehiä (liitetaulukko 13). Toisaalta tekstiiliteollisuuden suuren työntekijämäärän vuoksi heidän joukostaan tuli ulkotyöläisten jälkeen eniten perheellisiä miehiä — joka neljäs. Uudet ammattiryhmät, kuten palvelut ja alemmat toimihenkilöt, olivat korostuneesti naimattomien ammatteja.

Näiden suhdelukujen lisäksi työntekijöiden rakenteessa tapahtui huomattava määrällinen muutos. Se on osin ristiriidassa em. päätelmien kanssa, sillä perheellisten työntekijöiden määrän kasvu 500:sta 5.000:een vuosina 1860—1920 oli merkittävä tekijä työväestön demografisessa ja sosiaalisessa vakiintumisessa.

Perheellisen työväestön osuus näyttää edellistä suuremmalta tarkasteltaessa kokonaistyöväestöä eikä vain ammatissatoimivia työntekijöitä. Oheisessa taulukossa Tampereen työväestö on jaettu perhesuhteiden mukaan ns. elättäjiin ja elätettäviin.²¹

¹⁹ Sama v. 1860.

²⁰ Sama v. 1880 ja 1901; SVT VI C 1920.

²¹ Työssäkäyvät vaimot ovat vaimojen luokassa, työssäkäyvät lapset naimattomien luokassa ja kaikki alle 15-vuotiaat työntekijät lapsityöntekijöiden luokassa. Lapsityöntekijöiden määrä on v. 1900 teollisuustilaston mukainen ja vähennetty suoraan henkikirjassa huollettaviksi merkittyjen lasten määrästä. Vaimojen määrä vuonna 1920 on oikaistu osan SVT VI C 58: 2 tietojen mukaan, koska ammatilukituksessa (58: 1) vaimoiksi merkittiin van ne vaimot, joille ei ollut omaa ammattia. Taulukon luvut poikkeavat eräiden muiden taulukoiden luvuista, koska hen-

Taulukko 35. Tampereen työväestö perhesuhteiden mukaan vuosina 1840—1920.

	1840		1860		1880		1900		1920		kasvu- kerroin 1860—1920
	(h)	(%)	(h)	(%)	(h)	(%)	(h)	(%)	(h)	(%)	
perheellisiä miehiä	135	14	475	13	1490	15	3523	15	4864	14	10.2
perheellisiä naisia*			24	1	182	2	684	3	900	3	37.5
vaimoja	135	14	475	13	1490	15	3523	15	4864	14	10.2
lapsia	219	23	690	19	3087	32	6963	28	9718	28	14.1
perheet yht.	489	51	1664	45	6249	65	14693	61	20346	59	12.2
naimattomia miehiä	198	20	518	14	981	10	3104	13	4613	13	8.9
naimattomia naisia	240	25	1107	30	2048	21	5993	25	9605	28	8.7
naimattomat yhteensä	438	45	1625	44	3029	31	9097	38	14218	41	8.7
lapsi-työntekijöitä	39	4	379	10	354	4	400	2	(151)	0	0.4
kaikki yht.	966	100	3668	100	9632	100	24190	100	34564	100	9.4

* Yksinhuoltajat.

Lähteet: Tampereen henkikirjat v. 1840, 1860, 1880 ja 1901; SVT VI C 1920; SVT XVIII 1900. Huomautuksista ks. viite 21.

Kokonaistyöväestössä perheelliset (elättäjä + elätettävät perheenjäsenet) muodostivat selvän enemmistön 1870-luvun jälkipuolelta lähtien. Tästä alkoi työväestön perheellistymisvaihe, mikä merkitsi lisääntyvää kasvua (luku 2.1.), toisen polven työväestön muodostumista ja demografista ja sosiaalista vakiintumista. Taulukkoon merkityt kasvukertoimet osoittavat, että perheiden osuuden kasvuun vaikutti eniten lasten määrä. Ei kuitenkaan niin, että lasten lukumäärä perhettä kohti olisi lisääntynyt (taulukko 29), vaan siten, että perheiden lukumäärä kasvoi. Jos työssä olleet lapset — tai osa heistä — lasketaan perheellisiin, lapsia oli perhettä kohti aina kaksi. Perheeseen syntyneiden lasten määrä oli siten eri asia kuin miten montaa lasta työläisperheessä oli keskimäärin elätettävä. Koska lapset menivät yleisesti työhön viimeistään 15-vuotiaana myös 1900-luvun puolella, tuo elätettävien määrä ei koskaan noussut keskimäärin kahta suuremmaksi. Kuten syntyvyysluvut jo kertoivat perheiden lapsiluku vähentyi nopeasti 1910-luvulta. Tosin se tuli esiin vasta myöhemmin, sillä esikoislapsen syntymää ei lykät-

kirja ilmoittaa väkiluvun vuoden alussa ja vuonna 1900 se ei kattanut esikaupunkien työväestöä (noin 3000 h.).

ty. Kokonaan lapsettomien perheiden osuus kasvoi tasaisesti 1800-luvun puolivälin parista prosentista 1910-luvun 15 prosenttiin. Tämän syynä tuskin oli halu elää ilman lapsia, vaan iäkkäänä solmittujen avioliittojen yleistyminen ja uudelleen avioitumisen vähentyminen.

Muiden perheellisten naisten kuin vaimojen — siis leskien ja aviottomien äitien — määrän suuri kasvu ei välttämättä kerro elintapojen muutoksista, vaan tämä joukko yksinkertaisesti kumuloitui vuosikymmenien kuluessa. Tosin voi olettaa, että aviottomat äidit ja lesket pyrkivät avioitumaan aikaisempaa harvemmin, kun yksineläminen helpottui sekä taloudellisesti että ihmisten asennemuutoksen vuoksi.

Työssäkäyvien nuorten osuus työväestössä kasvoi uudelleen 1880-luvun jälkeen. Tämä kehityssuunta ei ole ristiriidassa perheellistymisen kanssa siinä mielessä, että näistä nuorista yhä useampi oli kaupunkilaistyöväestön lapsi ja asui vanhempiensa luona. Täten yhden hengen työläisruokakuntien määrä oli huomattavasti pienempi kuin naimattomien työntekijöiden määrä. Vuosina 1880 ja 1920 joka neljäs työläisruokakunta ja vuosina 1890 ja 1920 joka kolmas työläisruokakunta oli yksihenkinen. Nämäkin luvut antavat liioittelevan kuvan yksinelämisen yleisyydestä, sillä perheissä asui vähintään kaksi aikuista. Yksineläjien osuus aikuistyöväestöstä oli seuraava: (suluissa osuus kokonaistyöväestöstä)²²

vuonna 1880	11 %	(7 %)
vuonna 1890	14 %	(10 %)
vuonna 1920	14 %	(10 %).

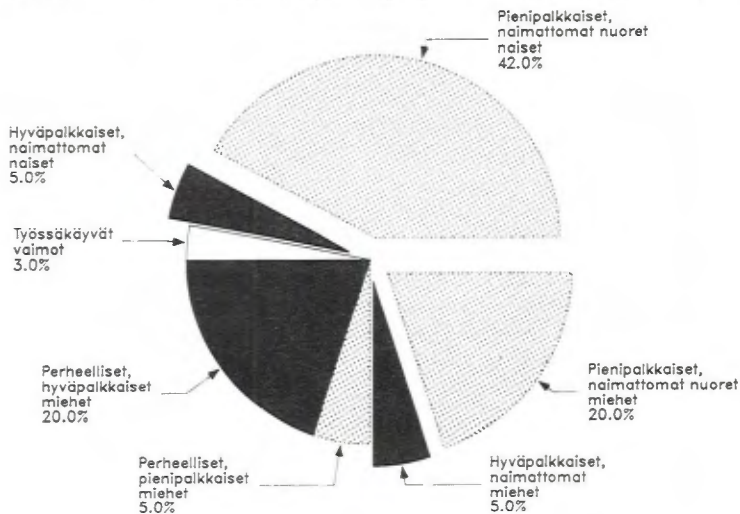
Vaihtelu seurasi muualta tulleen työväestön määrää, mutta ainakaan selvää suuntausta yksinelämisen yleistymiseen ei ollut. Näiden lukujen valossa Tampereen työväestö näyttää hyvinkin perheisiin sidotulta. Silti yksinäisten ruokakuntien, nuorten, naimattomien, naisten ja työssäkäyvien suuri osuus olivat Tampereen työväestön poikkeuspiirteitä vielä vuonna 1920. Eriytyisen kuvaavaa on se että enemmistö (60 %) kokonaistyöväestöstä kävi itse työssä kodin ulkopuolella. Itsenäisessä väestössä osuus oli 44 %.

Yhteenvetona Tampereen työväestön rakennepiirteistä 1900-luvun alussa esitetään kuvio 24. Vertailu kuvioon 5 (s. 64) kertoo tehtaiden vaikutuksen pysyvyydestä ja leimallisuudesta Tampereen työväestössä, mutta myös ratkaisevasta demografisesta tasapainottumisesta 1870-luvun jälkeen. Vakiintumisen toinen elementti — määrällinen muodonmuutos — ei tule esille näissä rakennekuvauksissa.

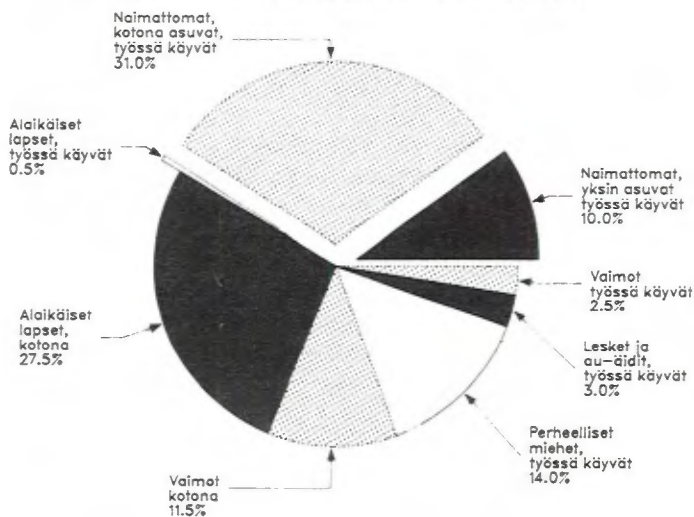
²² Näitä lukuja ei voi laskea suoraan mistään, sillä väestönlaskujen alkuperäisaineisto on hävitetty. Tässä työväestön ruokakuntajako on laskettu käyttämällä srk:n väkilukutaulun (1880) ja väestönlaskujen (SVT VI C 1900—1920) osoittamia koko väestön ruokakuntajakosuhteita. Työväestön osalta ne ovat minimiarvoja. Aikuistyöväestöksi on tässä laskettu yli 15-vuotiaat työssäkäyvät sekä kotona olleet vaimot ja »entiset» työntekijät. Yksinäisten ruokakuntien osuus olisi suurempi, jos heidän joukkoonsa laskettaisiin epätäydelliset perheet tai jos aikuistyöväestön ikärajana olisi esim. 20 tai 25 vuotta.

Kuvio 24. Tampereen työväestön demografis- sosiaalinen ryhmittäminen 1900-luvun alussa

A. Ammattiasema, sukupuoli ja perhesuhteet 1900—1910

B. Työssäkäynti ja perhesuhteet v. 1920

Lähde: T:reen henkikirja 1901; SVT VI C; SVT XVIII; SVT D.

Palkkaerot

Työväestön ammatillinen ja demografinen rakenne nivoutui palkka- ja tuloeroihin. Ikään ja sukupuoleen kytkeytyneet palkkaerot hajoittivat työväestön muutamaksi toisistaan poikkeavaksi demografis-sosiaaliseksi ryhmäksi, kuten kuviossa 24 jo esitettiin. Palkkaeroille ei ole yksinkertaista selitystä, koska palkkaan vaikuttivat sekä sukupuoli, ikä, ammattitaito että toimiala. Miesten ja naisten palkkaero venyi monasti hyvin suureksi, koska kaikki palkkaa nostavat tekijät kasaantuivat miehille, kun taas naiset olivat useammin nuoria väliaikaistyöntekijöitä. Palkkaeroissa ei tapahtunut pitkällä aikavälillä oleellisia muutoksia. Ne olivat yhtä selvät 1800-luvun puolivälissä ja 1900-luvun alussa. Tosin palkkatason nousu johti suureneviin markkamääräisiin palkkaeroihin, vaikka suhteellinen ero pienentyikin (luku 3.2.). Esitettävät palkkatiedot ovat 1900-luvun alusta, mutta samat erot ja piirteet voidaan yleistää myös 1800-lukuun.²³ 1900-luvun alussa tehdyt työtilastolliset tutkimukset (SVT D) antavat tarkkoja tietoja todellisista palkoista.²⁴

Karkeasti ottaen ammattimiesten palkat alkoivat siitä mihin naisten palkat päättyivät. Teollisuuden parhaat palkat olivat paperitehtaissa ja konepajoissa sekä osalla tekstiilitehtaiden miehistä. Samaan ylsivät rautatieläiset, rakennusalan ammattityöntekijät ja miespuoliset kauppa-apulaiset. Eri ammattialojen keski-palkkaerot johtuivat lähinnä sukupuoli- ja ikärakenteesta eli ammattityöntekijöiden osuudesta, eikä niinkään siitä, että ammattiala olisi ratkaissut palkkatason. Silti käytännössä eri alojen palkat muodostuivat erilaisiksi (kuvio 25). Taulukossa 36 on esitetty vuoden 1900 verotuksen mukaiset palkkaerot siten, että tamperelaistyöläisen keskimääräinen verotettu tulo (564 mk vuodessa) on merkitty sadalla.

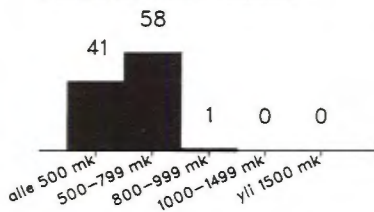
Vaikka ammattiryhmien palkkaerot olivat näinkin selvät, kunkin ryhmän sisäiset erot olivat yleensä vielä suuremmat. Täten esimerkiksi se seikka, että tehtaalaisten keskitulo oli jokseenkin sama kuin koko työväestön keskitulo, ei tarkoita, että kaikkia tehtaalaisia olisi oikein sanoa keskituloiseksi työntekijäryhmäksi. Seuraavassa tarkastellaan palkkaeroja lähemmin tekstiilityöntekijöiden ryhmässä. He olivat suurin työntekijäryhmä ja heidän joukostaan löytyi hyvin erilaista työvoimaa ja siten myös hyvin erilaisia palkkoja. Liitetaulukossa 14 on alan todellisten päiväpalkkojen jakauma vuodelta 1902. Palkkahaitari oli leveä sekä miehillä että naisilla, mutta painotui eri summiin. Miesten tyypipalkka oli 2.50–3.50 mk, johon sijoittui 40 % miehistä, mutta paras palkka oli 8 mk ja heikoin 1 mk päivässä. Naisten vastaava keskittymä oli markkaa alempana. Tasoeroa kuvaa hyvin, et-

²³ Hajatietoja 1800-luvun palkkaeroista tehtaiden historioissa sekä mm. Voionmaa, Tampereen historia II, luku 11, III, luku 15; Wallin, emt., Kanerva, Pumpulilaisia ja ruukilaisia, s. 60–68, 224–228; Hynninen, emt., s. 118; TTY:n vuosikertomus 1888, s. 23–29, 1892, s. 19, 1893, s. 18–21. Helsingistä: Kertomus HTY:n toiminnasta v. 1885, s. 28–31.

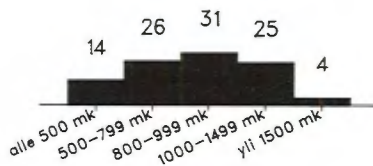
²⁴ Todellisilla palkoilla tarkoitetaan tässä täysiä työpäiviä tehneiden keskimääristä ansiota, joka on laskettu työntekijä kerrallaan.

Kuvio 25. Vuosipalkan jakauma eräissä työntekijäryhmissä Tampereella 1900-luvun alussa

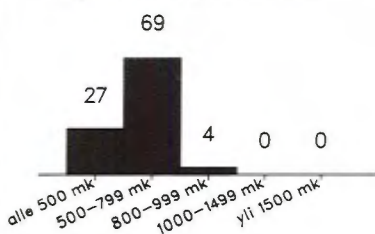
Tekstiili 1902 naiset

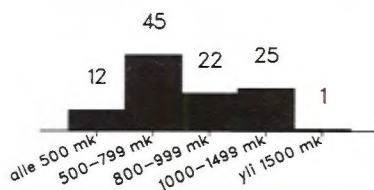
Tekstiili 1902 miehet

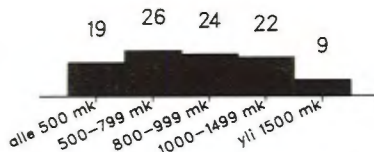
Leipomot 1904 naiset

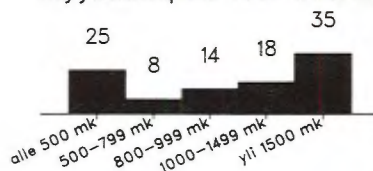
Leipomot 1904 miehet

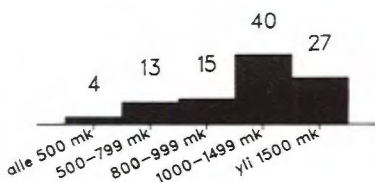
Myymäläapul. 1907 naiset

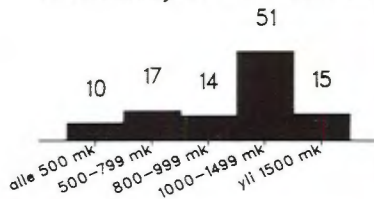
Myymäläapul. 1907 miehet

Konepajat 1907 miehet

Ammattityöl. 1908 miehet

Taulukko 36. Eri työntekijäryhmien tulot Tampereella vuonna 1900 kunnallisverotuksen mukaan (työväestön keskitulo = 100).

ammatti	mies	nainen
palvelija (renki, piika)	109	53
tehdastyöntekijä	133	80
sekatyöntekijä, siivooja, ompelija, kylvettäjä	93	64
ammattitaitoinen rakennustyöntekijä	122	
liikenteen työntekijä (rautatiel. ja ajurit)	198	
käsityön oppilas, kisälli	101	
muu ammattityöntekijä		
(palosot., tarjoilija, varastomies yms.)	164	
alempi toimihenkilö	275	126
kaikki	120	75
kaikki		100

Lähde: Tampereen kuntaveroin ylöskantoluettelo v. 1900. Otos N = 628.

tä naisten kattopalkan (noin 3 mk) ylitti lähes puolet miehistä. Miesten keskipalkka oli 50 % suurempi kuin naisten. Palkkaero ei riippunut yksinomaan sukupuolesta, vaan myös iästä ja tehtävästä. Liitetaulukossa 15 on esitetty yhden tehtaan, Pellavatehtaan, päiväpalkat iän, sukupuolen ja tehtävän mukaan. Ne kertovat palkkaeron syntymekanismista. Se oli tehtaan sisäinen urakierto. Nuori tyttö ja poika saivat tehtaaseen tullessaan samaa palkkaa — lukuunottamatta urakan tuomia henkilökohtaisia eroja. Noin kahdenkymmenen ikävuoden jälkeen palkkaero alkoi kasvaa. Nuorukaisen palkka nousi 15 vuodessa 2.5-kertaiseksi, mutta tytön palkka vain 1.5-kertaiseksi. Miehet siirtyivät iän mukana uusiin ja parempipalkkaisiin — tärkeämpiin tai raskaampiin — tehtäviin, kun taas naisista pääosa jäi samaan työhön, elleivät lähteneet tehtaasta kokonaan pois kuten useimmin tapahtui. Palkkaero tuli siis ammattiasemasta. Tosin oli tapauksia, että samaan työhön merkitty nainen sai pienempää palkkaa kuin mies, mutta myös päinvastoin. Eron selittämisen avain onkin: miksi naiset eivät harvoja poikkeuksia lukuunottamatta edenneet. Tässä vaikuttivat fyysiset erot, naisten työn väliaikaisuus ja käsitys, että miehet olivat sopivampia vastuunalaisiin tehtäviin. Lisäksi miehille varattiin parempipalkkaisia töitä siksi, että pidettiin luonnollisena ja välttämättömänä maksaa perheen elättäjälle enemmän kuin yksinäiselle. Kaikissa tekstiilitehtaissa oli vuonna 1902 vain kaksi naista työjohtajana. Nämäkään naiset eivät päässeet huippupalkkoille, vaan saivat tavanomaista miesten palkkaa.²⁵

²⁵ SVT D II, Palkkatilaston raaka-aineisto ja tekstis. 212—219.

Työväestön tuloryhmät

Työväestö jakautui tuloryhmiin, joiden tuloerot olivat niin suuret, että niillä oli merkitystä toimeentulon ja elämäntyylin kannalta, vaikka keski-
luokkaan verraten työväestö näytti yhtenäiseltä ryhmältä. Seuraavassa ryh-
mityksessä on käytetty ainoaa mahdollista lähdettä eli verotustietoja, vaika
niillä onkin omat rajoituksensa²⁶ Työväestö voidaan jakaa 1900-luvun
alussa seuraaviin tuloryhmiin:

1. tulottomat	=	vuositulo verotuksessa	alle 400 mk
2. pienituloiset	=	»	400—799 mk
3. toimeentulevat	=	»	800—1999 mk
4. hyvin toimeentulevat	=	»	yli 2000 mk

Ensimmäisen ryhmän kriteerinä on ajan käsitys toimeentulominimistä, jonka mm. Hjelt ja Broms asettivat 400 markkaan.²⁷ Tampereella tähän luokkaan laskettiin todella vähävaraisiksi katsotut, sillä heitä ei verotettu. Alle 400 markan tuloon saattoi jäädä esim. lapsityöntekijä, piika tai osan vuotta työskennellyt. Heidän toimeentulonsa perustui muiden apuun tai pii-
oilla luontaisetuihin. Toiseen ryhmään kuuluivat mm. nuoret tehtaalaisnaiset. Palkka riitti yksinäisen toimeentuloon, mutta ei perheellisille, jonka mi-
nimipalkaksi tamperelaisten veroja tutkinut Renvall asetti tuolloin 800 mk.²⁸ Tampereella kolmas ryhmä oli tietty rajaryhmä, koska he eivät enää saaneet verohelpotusta. Toisin sanoen heidät laskettiin ihmisiin, joilla oli varaa maksaa veroa todellisista tuloistaan. Todennäköisesti tässä koh-
din käytettiin paljon harkintaa, eikä kaikkia yli 800 markkaa ansainneita verotettu taksan mukaan. Siksi tätä kolmatta ryhmää voi pitää aikalaisten standardien mukaan toimeentulevien luokkana. Renvall luki alle 800 mar-
kasta verotetut »varattomiksi» eli kädestä suuhun eläjiksi. Tosin hän ei kiin-
nittänyt huomiota perhesuhteisiin. Perheellisistä työntekijöistä, jos perheellä oli yksi elättäjä, olisi Tampereella asiallista lukea toimeentulevien luokkaan
yli 1200 markkaa ansainneet.²⁹ Työväestön neljäs tuloryhmä kuului pienen-
tuloisiin, jos ajatellaan koko väestöä, mutta työväestön joukossa he olivat eliittiä, jonka elintavat saattoivat yltää keskiluokkaihin muotoihin. (Renvall piti hyvin toimeentulevina yli 4000 mk ansainneita, joilla oli jo varaa

²⁶ Verotusluettelosta ei voi suoraan laskea tuloja. Luettelossa mainittiin arvio tuloista. Tosin takseerauslautakunta tunsu hyvin todelliset tulot, mutta oli yleensä »löyhäkätinen» (Hjelt & Broms). Tampereella verotusperusteena oli 200 markan vuositulo eli yksi äyri vastasi 200 markan tuloa. Vuodesta 1883 annettiin 1—3 äyriin eli alle 800 markan tulosta veronalennusta yksi äyri. Täten äyrimäärä osoittaa tulojen määrää vasta 800 mk:n tuloista ylöspäin. — Hjelt & Broms, Kunnallinen verotus ja tulosuhteet Suomessa I, s. 1—8; Renvall, Tulojenjaosta Suomen suurimmissa kaupungeissa 1875—1899, s. 13—17.

²⁷ Hjelt & Broms, emt., s. 65.

²⁸ Renvall, emt., s. 21.

²⁹ Arvio perustuu Vera Hjeltin kulutustutkimukseen vuodelta 1908, — SVT D XIII, luku XII, perhetutkimuksia.

useamman huoneen asuntoon ja piikaan.) Tampereen työväestö on jaettu em. luokkiin taulukossa 37.

Työntekijöiden keskittyminen kahteen alimpaan tuloluokkaan ei johtunut Tampereen työväestön poikkeuksellisesta köyhyydestä — työväestö oli varakkaan maineessa — eikä verottajan helläkätisyydestä, vaan työvoiman rakenteesta eli pienipalkkaisten nuorten ja naisten suuresta osuudesta. Tämän vuoksi esimerkiksi vuonna 1900 verotetuista työntekijöistä 92 % ansaitsi alle 1000 mk, kun osuus oli Helsingissä ja Turussa 77 % ja Oulussa 73 %.³⁰ Vaikka toimeentuleva luokka kasvoi 1900-luvun alussa verrattuna aikaisempaan, vain pieni osa työntekijöistä ylsi tuloihin, joilla saattoi elättää perheen kohtuullisesti, »ilman suurempaa puutetta» (Renvall). Jos nollaäyriset jätetään pois laskuista ja otetaan mukaan vain itsenäisesti toimeentuleva työväestö, olisi pienituloisten osuus työntekijöistä silti niinkin suuri kuin 84 % vuonna 1900. Tamperelaistyöväestö kasaantui voimakkaasti tuloluokkaan 500—800 mk. Näin ollen suuriksi todetut sisäiset palkkaerot johduivat varsin pienen huippuryhmän olemassaolosta eli työväestön huomattava enemmistö kuului samaan tuloluokkaan.

Mainitut tuloryhmät on helppo identifioida tiettyihin ammattiryhmiin. Vuoden 1900 verotuksen mukaan tulottomien luokassa oli 78 % naisia, suurimpina ryhminä piijat ja tehtaalaiset. Miehistä kuului tähän luokkaan lähinnä oppipoikia ja sekatyöläisiä. Jos palvelijat ja oppipojat, jotka eivät saaneet täyttä rahapalkkaa, jätetään pois, niin varsinaisista palkkatyöntekijöistä kuului tähän tulottomien luokkaan 22 %. Pienituloisten luokka oli jo miesenemmistöinen, koska (lievästi verotetut) sekatyöläiset keskittyivät tähän. Sekatyöläisiä oli joukosta kolmannes ja tehtaalaisia puolet, joista puolestaan 77 % oli naisia. Tehtaalaismiesten melko suuri määrä tässä luokassa osoittaa verottajan löyhäkätisyyttä. Pienen toimeentulevan työväes-

Taulukko 37. Tampereen työväestön jakautuminen tuloluokkiin kunnallisverotuksen mukaan vuosina 1890, 1900 ja 1905.

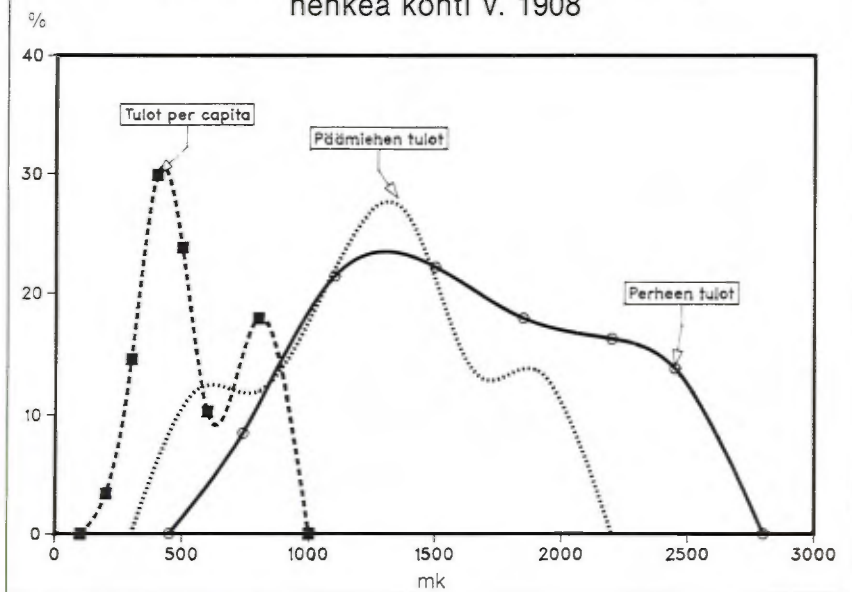
tuloluokka	1890	1900	1905
I (alle 400)	39.5	23.6	26.1
II (400—799)	53.9	64.1	57.8
III (800—1999)	6.3	11.6	15.5
IV (2000—)	0.3	0.6	0.6
yhteensä (%)	100.0	100.0	100.0
N	347	543	517

Lähde: Tampereen kuntaveroin ylöskantoluettelot v. 1890, 1900 ja 1905.

Huom. Piijat on jätetty taulukoista pois, koska näiden verotusperusteet vaihtelivat tutkittuina vuosina. Tuloluokan markkamäärä ilmoittaa verotetun tulon. Ks. viite 26. Sama aineisto julkaistu ammattittain: Alanen & Haapala, Työväenluokan synty Tampereella, s. 142.

³⁰ Hjelt & Broms, emt., liitetäulu III a, c, tekstis. 65—68.

Kuvio 26. Tamperelaisten työläisruokakuntien vuositulojakauma työntekijää, perhettä ja henkeä kohti v. 1908

Lähde: SVT D XIII, liitet. 8.

tön luokkaan kuului vain 0.3 % naistyöntekijöistä ja heidän osuutensa tässä luokassa oli pari prosenttia. Miehistä oli puolet tehtaiden ammattimiehiä, muut kirvesmiehiä, muurareita, veturinkuljettajia, ajureita, kirjansitojia jne.. Samassa tuloluokassa oli runsaasti työnjohtajia ja käsityöläisiä. Tämän luokan työläismiehet muodostivat palkkansa perusteella 10—15 %:n eliitin työväestössä. Tosin suuret perheet aiheuttivat sen, että vain harva erotui elintasossaan työläistasosta.

Kuvio 26 osoittaa miten perheet tasasivat tuloeroja.³¹ Perhe »rasitti» hyvätuloista työmiestä, mutta yhtä usein perheen toimeentuloa kohensi se, että useampi perheenjäsen oli työssä. Hjeltin vuonna 1908 tutkimissa tampere-laisissa työläisperheissä perheenpään vakinainen tulo oli vain 65 % perheen kokonaistuloista.

³¹ Kuvion 26 aineistona on Hjeltin em. kulutustutkimuksen tamperelaiset ruokakunnat, joita oli 118. Tulojakauma ei vastaa koko työväestön tulojakaumaa, koska tutkituista oli 113 perheellisiä ruokakuntia. Tulot henkeä kohti on laskettu siten, että lapsi vastaa puolta aikuis-ta. Hjeltin (emt., s. 69) käyttämä kulutusyksikköjärjestelmä antaa lapsille pienemmän painon, itse asiassa liian pienen, jos ajatellaan, että asunnon pitäisi suurentua lapsiluvun kasvaessa.

Kun otetaan huomioon vain perheen päämiehen tulot, työntekijät jakaantuivat samanlaisiin tuloryhmiin kuin edellä: pientuloisiin (naiset ja sekatyöläiset) ja toimeentuleviin (ammattitaitoiset miestyöntekijät). Koko perheen tulot yhteenlaskien tulot tietenkin paranivat, mutta samalla tuloerot kasvoivat. Tärkeintä on kuitenkin, että laskettaessa tulot perheittäin henkeä kohti, tuloerot pienenevät merkittävästi. Joukko kasaantui varsin pienelle tuloalueelle, vaikka suhteelliset erot pysyivät suurina. Loppujen lopuksi suurituloisimmiksi näyttävät jäävän yksinäiset työntekijät eli edellä pientuloisiin luetut tehtaalaisnaiset (liitetaulukko 16).

Palkkaerojen merkityksestä voidaan tiivistäen todeta, että ne eivät jakaneet työväestöä merkittävästi erilaisiin sosiaalisiin ryhmiin, jos perheiden tasaava vaikutus otetaan huomioon. Palkkaerot vastasivat työvoiman uusintamisen todellisia eroja. Palkkaerot sinänsä olivat sekundaarinen tekijä. Ne kytkeytyivät demografisiin ja elämänvaiheen eroihin. Kaikki olivat nuorena pientuloisia ja nousivat perheen perustaessaan »toimeentulevien» ryhmään ilman että elintaso olisi kuitenkaan noussut. Työväestö oli toimeentulorakenteeltaan hyvin yhtenäinen. Erot tulivat esille vain pieninä ääriryhminä. Kuten luvussa 2.2. todettiin, noin 5 % vuosisadanvaihteen työväestöstä oli köyhiä, joilla oli toimeentulovaikkeitä sairauden, kuoleman tai työttömyyden vuoksi. Samansuuruinen osa työväestöstä yltyi työläismittapuun mukaan korkeaan elintasoon. He eivät koostuneet yhdestä ammattiryhmästä, vaan onnistuneista yksilöistä. He eivät muodostaneet sulkeutunutta tai omaa etuaan ajavaa »työläisaristokratiaa». Toiset toimivat aktiivisesti työväenliikkeessä — toiset eivät.

Sosiaalinen tausta

Työväestön sosiaalinen tausta vastaa lukuisiin työväestön muodostumistas koskeviin kysymyksiin. Edellä on jo käsitelty liikkuvuuden vaikutusta väestönkasvuun. Tausta oli rakennetekijä: se jakoi työväestöä syntyperän mukaisiin ryhmiin. Näistä ryhmistä on pidetty tärkeänä varsinkin toisen polven työväestöä erotuksena muualta tulleista. Toisen polven työväestön muodostuminen merkitsi työväestön sosiaalista vakiintumista. Siihen on liitetty kaupunkilaisten elämäntapojen ja arvojen syntyminen, työläisidentiteetti ja luokkatietoisuus. Tausta oli kulttuuritekijä myös siinä mielessä, että ihmiset vertasivat olojaan yleensä taustaansa. Näin taustan muuttuminen liittyi työväestön arvioihin asemastaan. Työväestön sosiaalinen tausta kertoo sosiaalisesta liikkuvuudesta ja siten koko yhteiskunnan muutoksista. Tässä yhteydessä tutkijoita on erityisesti vaivannut proletarisoitumisteesi.³² On

³² Proletarisoitumisella tarkoitetaan monasti eri asioita: itsenäisen väestön epäitsenäistymistä eli sosiaalista vajoamista, epäitsenäisen väestön määrällistä tai suhteellista lisääntymistä, kurtistumista tai köyhälistymistä (H. Waris). Tässä tutkimuksessa sanalla tarkoitetaan kahta ensin mainittua.

haluttu vastata Marxin kysymykseen väestön epäitsenäistymisestä, joka johtaisi jatkuvasti jyrkempään polarisoitumiseen omistajiin ja omistamattomiin.³³ Proletarisoitumisteesi on ollut keskeinen myös työväestön juurien selvittämisessä. On kysytty: muodostuiko työväestö itsenäisen väestön proletarisoitumisen seurauksena. Tällöin on ajateltu maanomistajien ja käsityöläisten lasten sosiaalisen vajoamisen olleen keskeinen piirre työväestön muodostumisessa.³⁴ Sosiaalihistoriallinen tutkimus ei ole löytänyt näihin kysymyksiin yksinkertaisia ja yleispäteviä vastauksia kuin siten, että »kaikki riippuu ajasta ja paikasta», so. työväestön muodostumisen olosuhteet ovat vaihdelleet eri maissa ja siten myös sen sosiaalinen tausta.³⁵ Myös Tampereen tapaus osoittaa tämän.

Keskeiset muutokset Tampereen työväestön sosiaalisessa taustassa 1800-luvun puolivälistä 1900-luvun alkuun olivat taustan proletarisoituminen, so. *itsenäisen väestön lasten osuuden pientyminen*, ja ns. itseuusiutumisen merkityksen kasvu, so. toisen polven työväestön osuuden suureneminen. Yleinen kehityskulku oli seuraava: Suurteollisuuden alussa, ennen nälkävuosia, Tampereen työväestössä oli kaikkien lapsia, mm. talollisten lapsia suhteellisesti yhtä paljon kuin tilattoman maalaisväestön lapsia. Murroskaudella toisen polven työväestö kasvoi nopeimmin, mutta eniten työntekijöitä tuli edelleen maalaisköyhälistöstä. 1890-luvun vilkkaan muutoliikkeen jälkeen ja työvoiman kysynnän vähentyessä, uuden työväestön enemmistöllä oli jo kaupunkilais- tai työläistausta. Samanaikaisesti rekryytit itsenäisestä väestöstä vähentyivät jyrkästi.³⁶

Itsenäisen väestön lasten osuus laski 1840-luvun ja 1850-luvun alun noin 30 prosentista puoleen 1870- ja 1880-luvuilla ja siitä edelleen puoleen eli noin

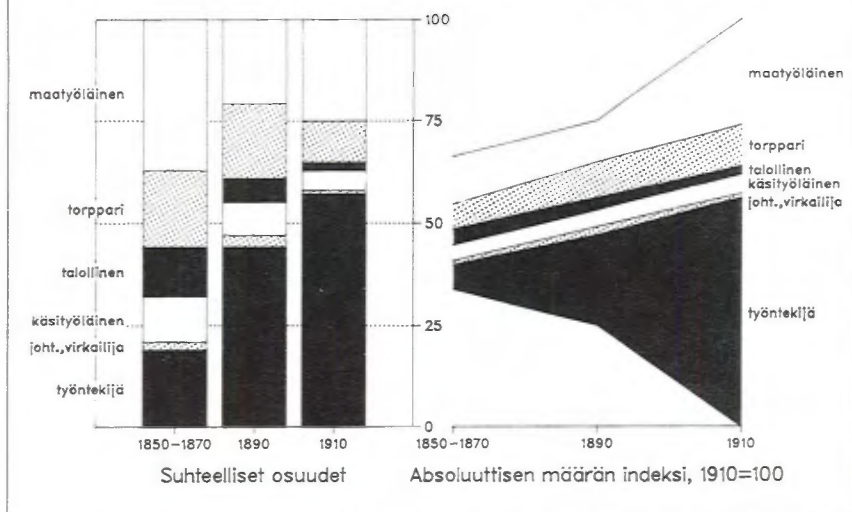
³³ Marx, Pääoma I, luku 24; Marx & Engels, Kommunistisen puolueen manifesti, s. 27—32. Marxin mukaan kyse ei ollut absoluuttisesta väestölaista, vaan kapitalistisen talouden tendenssistä, historiallisesta laista.

³⁴ Suomesta: Kilpi, Suomen ammatissatoimiva väestö ja sen yhteiskunnalliset luokat II, s. 50—64; Alapuro, Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat 1870-luvulta toiseen maailmansotaan, s. 47—61. Käsityöläisten proletarisoituminen oli Suomessa vähäinen tekijä, — Hjerpe, Käsityöläiset uuden yhteiskunnan murroksessa. Voionmaalla oli Tampereen historiassa selvä tendenssi nähdä kapitalismi kielteisenä proletarisoitumisena. — Uudemmassa sosiaalihistoriassa sosiaalinen liikkuvuus on otettu keskeiseksi tutkimustehtäväksi, jolla pyritään selventämään työväestön luonnetta ja eroja eri maissa. — Kocka, The study of social mobility and the formation of the working-class.

³⁵ Kaelble, Historical Research on Social Mobility, erit., s. 14—21 ja 34—57. Amerikkalaisia vertailuja: Thernstrom, The Other Bostonians, s. 221—261 ja Thernstrom, Soziale Mobilität der Arbeiterklasse in Amerika. Teollistuminen ja liikkuvuus: Mendels, Social Mobility and Phases of Industrialization. Paikallisia tutkimuksia ks. Kaelblen (emt.) bibliografia.

³⁶ Kuvio 27 perustuu liitetaulukoon 17, mutta lukuja on korjattu ottamalla huomioon tuntemattomien tapausten määrä. Ne eivät jakaantuneet tasaisesti, vaan maalaisväestö on niissä yliedustettuna. Korjaus on tehty Tampereelle yksin muuttaneen nuoren väestön isien ammattijakauman mukaan. Kuviossa on yhdistetty taulukon luokat 6 ja 7 ja luokka 9 on jätetty pois. Absoluuttisen määrän indeksi kertoo kunkin ryhmän määrällisen kasvun. Määrä on saatu kertomalla otanta otantasuhteella. — Huom., että liitetaulukon luokkaan 8 ja siten myös kuvion luokkaan työntekijät kuuluu osin muitakin kuin kaupunkityöväkeä eli maaseudun sekatyöväkeä, jonka työskentely maataloudessa on katsottu epätodennäköiseksi.

Kuvio 27. Tampereen työväestön isän ammatti

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere; liitetaulukko 17.

8 prosenttiin 1900-luvun alussa. Tämä lasku oli tasaista — lukuunottamatta 1890-luvun ilmeisen päinvastaista suuntausta. Itsenäisen väestön lasten vähentyminen Tampereen työväestössä johtui talollisten lasten liikkuvuuden muuttumisesta sekä käsityöläisten jäämisestä yhä pienemmäksi väestöryhmäksi. Maaseudun tilattomien lasten osuus tamperelaistyöväestössä oli 1870-luvulle asti yli puolet, sen jälkeen noin kolmasosa. Ratkaisevaa taustan proletarisoitumiselle oli toisen polven kaupunkilaistyöväestön osuuden lisääntyminen viidesosasta yli puoleen em. aikajaksoina. Tämä oli huomattavin ero 1800-luvun työväestön ja 1900-luvun alun työväestön taustan välillä.

Työväestön sosiaalisen taustan muutokset olivat selvästi riippuvaisia laajoista rakenteellisista tekijöistä, sillä muutokset eivät olleet satunnaista vaihtelua, vaan niillä oli looginen suunta. Täten on myös selvää, että nuorten siirtymistä kaupunkityöväestöön sääteli heidän vanhempiensa hankkima yhteiskunnallinen asema. Tämä oli ratkaisevampi tekijä kuin esim. nuorten henkilökohtaiset ominaisuudet tai asuinpaikka. Taustan muuttumista selittävät lähinnä seuraavat tekijät: Kaupungin työvoimankysyntä määräsi rajat rekrytoitumiselle. Ennen nälkävuosia kysyntä oli suurempi kuin tarjonta ja Tampereen tehtaissa oli ajoittaista työvoimapulaa. Nälkävuosien jäl-

keen tilanne oli päinvastainen lukuunottamatta 1890-luvun loppua. Työvoiman liikatarjontaa aiheutti maalaisten pyrkiminen kaupunkiin sekä kaupungin työväestön oma lisääntyminen. Maaseudun »työntö» ja kaupungin »veto» eivät siten aina osuneet yksiin. Tämä aiheutti maaseudulla kaupunkiin lähtijöiden valikoitumista ja sen määräisivät sikäläiset olot. Ratkaisevaa oli maalaisväestön sosiaalinen kerrostuneisuus. Seuraavassa tarkastellaan rekrytoitumista kunkin sosiaaliryhmän näkökulmasta erikseen.

Talollisten lapsille muuttaminen kaupunkityöväestöön oli sosiaalista laskua, sillä se oli siirtymistä omistavasta luokasta omistamattomaan. Talollisilla oli työväestöön nähden etuoikeutettu yhteiskunnallinen asema, mm. äänioikeus valtiopäivävaaleissa. Toisaalta talollisväestö oli jakautunut kerroksiin, joista ylin eli varakkain oli se ryhmä, joka oli mainittavasti osallisenä vallankäytössä. Talonpoikien suuri enemmistö kuului kulttuurisesti ruumiillista työtä tekevään »työmiesluokkaan», joka oli lähempänä tilattomia kuin säätyläisiä.³⁷ Täten siirtymistä kaupunkityöväkeen, varsinkaan ns. itsenäiseksi työmieheksi, ei välttämättä koettu sosiaalisena laskuna. Toisaalta maaomaisuutta pidettiin niin suuressa arvossa siihen liittyvine isäntämen- talitteetteineen, että siitä ei luovuttu mielellään ja voidaan olettaa, että ero maaomaisuudesta koettiin sosiaalisena laskuna. Talollisen lasten putoaminen omasta luokasta oli yleistä, mutta ei hallitseva piirre 1800-luvulla. Talollisperheiden lapsista eli aikuisikään keskimäärin neljä. Näistä *kaksi* (yksi isäntänä ja yksi emäntänä) pysyi talollisina, vaikka tilaluku ei kasvanut. Liitetäulukko 18 osoittaa, että puolet talollisten lapsista pysyi omassa luokassaan. Tampereen lähiseudun talollisten lapsista päätyi epäitsenäiseen väestöön 1800-luvun puolella kolmasosa ja 1900-luvun alussa neljäsosa.³⁸ 1870-luvulla ja 1880-luvulla sosiaalinen lasku lisääntyi, eli tällöin oli selvä proletarisoitumistendenssi, kun tilojen määrä ei lisääntynyt samassa tahdissa kuin maatalousväestö ja kaupunkien tarjoamia mahdollisuuksia oli vähän. Epäitsenäiseen asemaan jääneistä talollisten lapsista enemmistö jäi maaseudun tilattomaan väestöön. Kaupunkityöväestöön muutti kaikkiaan 15 % talollisten lapsista 1800-luvulla ja 10 % 1900-luvun alussa. Vähentyminen 1900-luvun alussa ei ollut suuri, mutta ilmiön taakse kätkeytyy laajempikin muutos. Talollisten lasten proletarisoitumistendenssi nimittäin pysähtyi 1890-luvulla. Maatyöväkeen jäi talollisten lapsia enää kolmasosa aikaisemmasta (yksi kymmenestä). Syynä oli osin tilojen lohkominen, mutta erityisesti talollisten vaurastuminen ja eron kasvaminen tilattomiin.³⁹ Niinpä juuri heidän lapsensa pääsivät hyötymään lohkomisista, avautuneista koulutusmahdollisuuksista ja maaseudun kaupan vilkastumisesta. Omistavan ja omis-

³⁷ Esim. Agathon Meurman laski 1800-luvun lopussa talonpojat siihen työväestöön, joka elätti kansakuntaa ruumiillisella työllä, — Meurman, Neljäs sääty.

³⁸ MUULI-aineisto, maaseutu. Lähemmin: Haapala, Maaseudun liikäväestöongelman syntyminen 1800-luvulla.

³⁹ Soininen, Maanomistulainsäädäntö Suomen maatalouden pienviljelysvaltaistumiseen vaikuttavana tekijänä, erit. taulukot 3 ja 6; Markkanen, Maaseutuväestön varallisuusolot, s. 203—204.

tamattoman raja jyrkkeni myös sosiaalisessa liikkuvuudessa (liitetaulukko 18).⁴⁰

Talollisten lasten sosiaalinen lasku ja sen vaihtelu tuli vain osin esille Tampereen työväestössä, nimittäin heidän määränsä pienenemisenä 1900-luvun alussa. 1870- ja 1880-lukujen proletarisoituminen ei ulottunut huonojen vuosien vuoksi Tampereelle, vaan talollisten lapset jäivät maaseudulle. Heidän osuutensa Tampereen työväestössä oli merkittävä ainoastaan teollistumisen alkuvaiheessa. Olot poikkesivat tuolloin myöhemmästä siinä, että työntekijämäärä oli pieni ja kaupunkityöläisen ja talollisen statuksen ero pienempi kuin myöhemmin. Oppipojaksi, ulkotyömieheksi tai ajuriksi kaupunkiin tullut talollisen poika päätyi joka toisessa tapauksessa itsenäiseen väestöön nuoruuden työläisvälivaiheen kautta. Tehtaat vetivät Tampereelle sen verran talollisten tyttäriä, että näitä oli enemmän kuin talollisten poikia, mutta talollisten lasten rekrytoimisessa työväestöön ei ollut suurta sukupuolen mukaista eroa. Tehtaalaisnaisissa oli hieman vähemmän talollisten tyttäriä kuin talollisten lapsia oli koko tamperelaistyöväestössä.

Muu itsenäinen väestö (käsityöläiset, kauppiaat, virkailijat) oli teollistumisen alussa yhtä suuri työväestön rekrytointilähde kuin talolliset, mutta 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa jo suurempi. Työväestöön siirtyi lähinnä käsityöläisten lapsia niin maalta kuin kaupungista sekä alempien virkailijoiden ja pikkukauppiaiden lapsia. Varakkaiden johtajien tai varsinainten virkamiesten lapsia oli työväestössä vain muutama promille — mutta aina jokunen. Kaupungin itsenäisen väestön lapsilla oli työväestön muodostumisessa merkitystä 1800-luvun puoliväliin asti. Heitä oli tuolloin yhtä paljon kuin vielä vähälukuisen työväestön lapsia. Käsityöläisten lapsista jäi työväestöön 1800-luvulla keskimäärin joka toinen. Useampi (3/4) aloitti työläisenä, mutta kohosi sitten uudestaan keskiluokkaan.⁴¹ Sosiaalinen lasku oli hieman yleisempää kuin talollisväestössä — mutta myös nousu virkamiesasemiin oli yleisempää. Ylipäänsä itsenäisen kaupunkilaisväestön rooli työväestön muodostumisessa oli samanlainen kuin talollisten: näistä ryhmistä paikattiin kaupungin työvoimapulaa 1850-luvulle asti, mutta kun työvoiman kysyntä edelleen kasvoi, rekryyttien sosiaalinen pohja ei laajentunut, vaan päinvastoin siirtyminen itsenäisestä epäitsenäiseen väestöön vähentyi sekä suhteellisesti että määrällisesti. Tähän liittyi yleisemminkin työväestön ja itsenäisen väestön raja-aitojen kohoaminen.

Torpparien lapset olivat sosiaalisessa liikkuvuudessa, kuten omistamisen suhteen, talollisten ja maatyöläisten väliin sijoittuva ryhmä. Heillä oli melko pienet mahdollisuudet päästä itsenäiseen asemaan, mutta torpat pyrittiin pitämään jälkeläisille ja siten he erosivat selvästi maatyöläisistä, joilla tämäkin mahdollisuus oli vähäinen (liitetaulukko 18). Torpparit olivat melko sulkeutunut ryhmä, sillä MUULI-aineiston mukaan kaksikolmasosaa torp-

⁴⁰ Haapala, emt.

⁴¹ MUULI-aineisto, Tampere; Haapala, Ryhmistä luokaksi, liitetaulukko 62. N = 103 (käsityöläiset), N = 49 (muu itsenäinen kaupunkiväestö), N = 48 (kaupungin työläiskeskiluokka).

pareista oli näiden lapsia.⁴² Torpparien lapset pyrkivät itsenäiseen tai puoli-itsenäiseen (torppari) asemaan. Tämä onnistui 30—40 prosentille 1800-luvun jälkipuoliskolla. Kuten talollisten lasten kohdalla sosiaalinen lasku oli suurinta 1870- ja 1880-luvuilla. Keskimäärin joka toisen torpparin lapsen osaksi tuli siirtyminen maatyöväkeä tai kaupunkityöväkeä. Jälkimmäisten osuus kasvoi tasaisesti 1850-luvun 13 prosentista 1910-luvun 29 prosenttiin. Heidän osuutensa Tampereen työväestössä sen sijaan kasvoi jaksottain. Ennen nälkävuosia heitä oli vähemmän kuin heidän osuutensa lähiseudun maalaisväestöstä olisi edellyttänyt. Nälkävuodet taas ajoivat heitä kaupunkiin tavallista enemmän. Seuraavina vuosikymmeninä torpparien lasten osuus maalaisrekryyttien joukossa kasvoi, koska torppariväestö kasvoi Hämeessä tällöin muita ryhmiä nopeammin, mikä merkitsi myös torpparin paikkojen suhteellista vähentymistä.⁴³ Ehkä tästä johtui aikanaan yleinen käsitys, että nimenomaan torpparien lasten kohtalona oli jättää kotiseutu ja lähteä kaupungin tehtaaseen.⁴⁴ Heidän osuutensa Tampereen nuorena työväestössä oli suurimmillaan 23 % vuonna 1870. 1900-luvun alussa tuo osuus laski jo alle 10 prosentin, joten maalta tullut torpan tyttö ei ollut kovin yleinen tapaus. Torpparien lasten muutto kaupunkiin erosi muista siinä, että heidän joukossaan oli eniten tyttöjä, jotka menivät tehtaaseen. Samasta syystä torpparien lapset pysyivät Tampereella muita paremmin ja jäivät muita useammin naimattomiksi.

Maatyöläisten eli palkollisten ja päivätyöläisten (itsellisten) lapset olivat työväestön tärkein rekrytoitumislähde 1870-luvulle asti ja sen jälkeen toiseksi tärkein ryhmä kaupungin omien lasten jälkeen. Heidän osuutensa työväestössä laski 1870- ja 1880-luvuilla noustakseen uudelleen vuosisadanvaihteessa. Tämä vaihtelu johtui maalaisväestön rakenteen muuttumisesta. Talollisten ja torppareiden osuus vähentyi ja kokonaan tilattomien osuus kasvoi nopeasti. MUULI-aineiston kattamalla maaseutualueella joka toinen perheellinen ruokakunta oli vuonna 1910 itsellisiä tai palkollisia.⁴⁵ Kun Tampereen muuttoalue vielä laajeni Itä-Suomen loisalueille, oli 1900-luvun alussa Tampereelle muuttaneista maalaisnuorista 70 % maatyöläisten lapsia.⁴⁶ He olivat täten yliedustettuna maaseudulta tulleiden joukossa. Se johtui heidän muita huonommista mahdollisuuksistaan maaseudulla. Maatyöläisten lapset poikkesivat joka suhteessa talollisten ja torpparien lapsista: heistä tuli vähiten talollisia, torppareita tai muiden itsenäisten ammattien harjoittajia. Heistä jäi epäitsenäiseen väestöön 1850-luvulla 70 % ja 1900-luvun alussa 82 %. He eivät päässeet osallisiksi uusista sosiaalisen nousun mahdollisuuksista.

⁴² MUULI-aineisto, maaseutu. Otokset laskettu suoraan yhteen. N = 156.

⁴³ MUULI-aineiston otoksissa torppareiden osuus maaseudun perheellisistä ruokakunnista oli suurin vuonna 1890: 42 %. Maatyöläisten osuus perheellisistä ruokakunnista kasvoi jyrkästi vasta tämän jälkeen. N = 268.

⁴⁴ Esim. Voionmaa, Tampereen historia III, s. 24 (hänen ainoa mainintansa työväestön rekrytoitumisesta). Ilmeisesti torpparikysymyksen aktuaalisuuden vuoksi työväenliikkeen kirjallisuudessa on korostettu torpparien — ei päivätyöläisten ongelmia.

⁴⁵ MUULI-aineisto, maaseutu. N = 299.

⁴⁶ MUULI-aineisto, Tampere; Haapala, emt., liitetaulukko 64.

*Peltovatehtaan kehuun työntekijöitä. Tampereen väestörakenteen ja koko kaupungin poikkeuksellisuus johtui tehtaiden työntekijä-
rakenteesta, so. naisten ja nuorten suuressa osuudesta.*

sista edes 1900-luvun alussa kuten esim. torpparien lapset (liitetaulukko 18). Tämä kertoo maalaisväestön sosiaalisesta polarisoitumisesta. Samaa osoittaa se, että maaseudulla tilattoman väestön ryhmä kasvoi yhä enemmän tilattomien oman luonnollisen lisääntymisen tuloksena eikä muiden sosiaalisen laskun vuoksi. Maatyöläisten lasten kaupunkiin muutossa oli selvästi-kin kysymys olosuhteiden »työnnöstä». Silti he eivät olleet innokkaampia kaupunkiin muuttajia. Tätä osoittaa seuraava asetelma, jossa eri ryhmien työväkeen päätyneet lapset on jaettu maa- ja kaupunkityöväkeen päätyneisiin.⁴⁷

	maatyö- väkeen	kaupunkityö- väkeen	yhteensä	(N)
talollisten lapsista	56 %	44 %	100 %	(75)
torpparien lapsista	61 %	39 %	100 %	(131)
maatyöl. lapsista	66 %	34 %	100 %	(235)

Vaikka on ilmeisen selvää, että maatyöläisten lapsilta loppuivat maaseudulla työt ennen muita, he valitsivat kuitenkin harvemmin kaupunkiin muuton. Luonnollisin selitys tälle on, että talollisten ja torpparien lapset halusivat välttää sosiaalisen laskun maatyöväkeen. Kaupunkiin muuttaessaan heidän oli mahdollista saada mukaansa hieman rahaa tai esim. hevonen. Edellä esitetty ei kuitenkaan kumoa sitä, että mitä köyhempi isä oli, sitä useamman lapsen oli muutettava kaupunkiin. Kaupunkityöväkeen päätyneiden lasten määrä oli juuri päinvastainen kuin em. luvut. Tampereen työväestössä oli yhtä talollisen lasta kohden 2.4 torpparin ja 4.2 maatyöläisen lasta.

Tampereen työväestön muodostuminen oli osa laajempaa sosiaalista muutosta, jota O.K. Kilpi kutsui väestön epäitsenäistymisprosessiksi ja Marx tuotantovälineistä irroitettun luokan synnyksi. Uusi omistamattomien ryhmä ei kuitenkaan syntynyt kuin pieneltä osalta suoran sosiaalisen laskun tuloksena. Pääosa työväestä rekrytoitui omistamattomasta maalaisväestöstä, joka oli »valmiiksi proletarisoitunut» tai kuten Kilpi asian ilmaisi Marxia kommentoiden: »varsinainen primäärinen ilmiö sosiaalisten luokkien dynamiikassa tapahtuu maaseudulla», mistä »maaseudun epäitsenäiset joukot. . . siirtyvät sittemmin osaksi mm. kaupunkeihin».⁴⁸ Maaseudulla tämä epäitsenäistyminen ei ollut 1800-luvun uusi ilmiö, vaan tilattomia oli Hämeen maaseudulla jo 1600-luvulla kolmasosa maatalousväestöstä.⁴⁹ 1800-luvun nopean väestönkasvun vuoksi tilattomien määrä kasvoi aikaisempaa enemmän ilman että siihen liittyi voimakasta itsenäisen maalaisväestön proletarisoitumista.⁵⁰ Maalaisväestö ei myöskään köyhtynyt 1800-luvun jälki-

⁴⁷ MUULI-aineisto, maaseutu. Otokset laskettu suoraan yhteen. Erot ovat samat laskettaessa siirtyminen lapsen ensimmäisen oman ammatin mukaan.

⁴⁸ Kilpi, emt., s. 59.

⁴⁹ Saarenheimo, Vanhan Ylä-Satakunnan maaseudun yhteiskuntarakenne ennen teollistumista, erit. taulukko 3.

⁵⁰ Emt., s. 44—48; Haapala, Maaseudun liikaväestöongelman syntyminen 1800-luvulla.

puoliskolla tai 1900-luvun alussa, joten muuttoa kaupunkityöväkeen ei voi selittää absoluuttisella kurjistumisella. Eri ryhmien elintaso nousi eri vauhtia, talollisten nopeimmin ja torppareiden hitaammin, mutta yleisesti maaseudun ansiot eivät jääneet jälkeen kaupungin ansioista. Esimerkiksi maatyöväen palkat nousivat 1800-luvun lopulla nopeammin kuin kaupunkityöväen, eivätkä ne olleet vuosisadanvaihteessa kaupungin sekatyöväen palkkoja huonommat.⁵¹ Silti kaupungin rahapalkkoja ilmeisesti pidettiin tavoittelemisen arvoisena, varsinkin jos pääsi ammattityöhön tai säännölliseen työhön. Eri ryhmien palkkavertailu ei kuitenkaan anna sellaisia tuloksia, että maaseudulta kaupunkiin siirtymistä oli säädellyt palkka. Pikemminkin näin: Kun Tampereella oli työtä tarjolla, maaseudulta oli aina tulossa ihmisiä kroonisen työnpuutteen vuoksi. Vapaita tai pakotettuja lähtemään olivat lähinnä ne, joilla ei ollut maata eikä perhettä. Kaupungin vedon merkitystä korostaa se, että maaseudulta ei ollut tapana lähteä kaupunkiin ilman tietoa työstä. Maaseudulta saatiin välttämätön toimeentulo, eikä moni varmaan muuhun tähännytkään.

Kun Tampereen työväestö kasvoi määrällisesti riittävän suureksi ja kun perheiden määrä lisääntyi voimakkaasti 1870-luvulta alkaen, omasta lisääntymisestä tuli merkittävä kasvutekijä. *Toisen polven työväestö* muodostui hitaasti, sillä sen riveistä tuli uusien työntekijöiden enemmistö vasta 60—70 vuotta suurteollisuuden ensimmäisen kasvukauden jälkeen. Syynä oli se, että teollisuuden nopea kasvu toi sivutuotteena epäedullisen demografisen rakenteen. Esimerkiksi vuosina 1850—1900 työllisyys kasvoi keskimäärin kolme kertaa nopeammin kuin oli työväestön luonnollinen väestönlisäys. Vasta nopean kasvun taittuminen vuosisadanvaihteessa teki kaupungin omista lapsista tärkeimmän rekrytointilähteen. Toisen polven työväestön muodostumista hidasti osaltaan myös se, että ennen 1870-lukua kolmasosa ja sen jälkeen neljäsosa työväestön lapsista siirtyi keskiluokkaan.⁵²

Toisen polven työväestön kasvu merkitsi proletarisoitumisen vähentymistä siinä mielessä, että itsenäisen väestön lasten osuus työväestössä tipahti 1900-luvun alussa alle kymmenesosaan, ja proletarisoitumista siinä mielessä, että yhä useammalla oli nyt epäitsenäinen tausta. Nämä muutokset erotivat 1900-luvun alun työväestön selvästi 1800-luvun tamperelaistyöväestöstä.

⁵¹ Palkat, toimeentulo ja sosiaalinen rakenne Suomessa 1850—1913, s. 24—68, liitetaulukot 3—10. Luvun maatyöväen palkoista on kirjoittanut Arvo Soininen. Lähes sama julk. myös: Soininen, Maataloustyöväen palkat 1878—1913.

⁵² MUULI-aineisto, Tampere. N = 353.

3.2. Työläiselämän muutokset

»Tämä ajatus, että köyhät yhä köyhtyvät, alimmat kansankerrokset, jotka hikisinä ja likaisina luovat ... nykyisen rikkauten yläluokille, itse yhä kurjistuvat, tuo ajatus on ollut jo niin yleinen, että sen tapaa kaunokirjallisuuden ja luovan taiteen aloilla-kin todistettuna väitteenä samoin kuin se useimmille lukijoillenikin lienee omistettu totuus.»¹

Tamperelaisen työläisen elämänolojen välille 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa ei voi vetää jyrkkää tai edes selvää rajaa. Pitkällä aikavälillä voidaan nähdä selviä muutoksia, mutta ne olivat pääosin niin hitaita, että ihmiset tuskin itse havaitsivat maailman muuttuvan. Nopean taloudellisen kasvun aikana tuntuu ehkä oudolta, että eräät henkiset muutokset, joita pidetään yleensä hitaina, olivat nopeampia kuin työväestön aineellisten elinolojen muutokset. Silti aikalaiset puhuivat yhteiskunnan nopeasta muuttumisesta. Toiset näkivät maailman muuttuvan paremmaksi ja siten työväestön aseman kohentuvan: »Luokkajako saatikka sitten säätyjako käy yhä mahdottomammaksi», todisti mm. Agathon Meurman, joka tunsu hyvin Tampereen.² Yllä lainattu Heikki Renvall tahtoi todistaa saman väitteen todeksi tutkimalla tamperelaisten varallisuuden kehitystä. Työväenliikkeessä taas nähtiin maailman muuttuvan pelottavan nopeasti huonompaan suuntaan. Tosin työväenliikkeen pessimistinen käsitys teollistumisesta on enemmän myöhemmän historiankirjoituksen ja muistelemisen tulos kuin aikalaiskäsitys. Joka tapauksessa 1800-luvun loppu ja 1900-luvun alku on saanut suurten muutosten ajan leiman ja tuota muutosta eri tavoin tulkitsemalla on haluttu selittää mm. työväenliikkeen synty tai sen epäonnistuminen.

Mikä muuttui ja mikä ei? — ja mikä selittäisi muutosta parhaiten? Yhtenä vaihtoehtona on tarjottu työn muuttumista, jopa niin että työn muutoksilla on pyritty selittämään lähes kaikkea, esimerkiksi niin, että työkokeumus muutti myös yhteiskunnalliset asenteet tai koko maailmankuvan. Marxilaisperäisessä tutkimuksessa on erityisesti haettu työn ja työväenliikkeen suhdetta. Totta onkin, että teollisuustyön rationalisoituminen, työvauhdin lisääntyminen, kontrollin tiukkeneminen, vaatimusten kasvu ja erikoistuminen ovat saman ajan tuotteita kuin työväestön järjestäytynyt protesti. Laajempi näkökulma on kuitenkin välttämätön.³ Tampereen tapaus osoittaa,

¹ Renvall, Tulojenjaosta Suomen suurimmissa kaupungeissa, s. 3. Kirjoitettu v. 1900.

² Meurman, Neljäs sääty, s. 13. Kirjoitettu v. 1897.

³ Esim. Berglund, Industriarbetarklassens formering, s. 18. Tutkimus on erittäin perusteellinen työolojen kartoitus, mutta niiden muutoksista vedetyt johtopäätökset jäävät ilmaan, teorian varaan. Laajempaa näkökulmaa edustaa mm. Stearns, *Lives of Labour*, jossa jäljitetään työkokemuksen muutosta erit. v. 1890—1914, mutta eri maiden vertailun avulla tode-

että tärkeämpi tekijä kuin työn muuttuminen oli se mitä tapahtui tehtaan ulkopuolella, vaikka asiat liittyivätkin jotakin kautta toisiinsa. Tehdastyö oli 1800-luvun Tampereella uutta, mutta kuten todettu se ei voinut mullistaa ympäröiviä elämän- ja ajattelutapoja. 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa tehdastyö muuttui em. suuntaan, mutta esimerkiksi urakkatyö oli ollut tapana alusta asti. Tuottavuus kasvoi huomattavasti, mutta lähinnä koneiden tehokkuuden eikä uudenlaisen organisoinnin tai työpanoksen kasvun vuoksi. Työkuri parani juopottelun ja joutenolon vähentyessä, mitä edesauttoi työajan lyheneminen. Työajan lyheneminen lasten työn vähentymisen ohella olikin mainittavin työolojen muutos. Työolot parantuivat hitaasti mitä osoittaa tutkimusten lisäksi työntekijöiden parantunut terveys. Mikään ei viittaa siihen, että Tampereen työväestö olisi *kokenut työssään* sellaisia kielteisiä muutoksia, jotka olisivat muuttaneet asennoitumista työhön ja yhteiskuntaan. Asennoituminen työhön muuttui, mutta virikkeet siihen tulivat työn ulkopuolelta: Kun porvarillinen reformismi oli opettanut, että työ on miehen kunnia, työväenliike opetti, että se on niin suuri kunnia, että työmiehen on päästävä myös sen omistajaksi. Työntekeä alkoi saada positiivisen perustelun, mutta on mahdoton sanoa miten laajasti työn kunnia omakuttiin ja miten laajasti se mahdollisesti syrjäytti sellaisen suhtautumistavan, että työ on yksinkertaisesti välttämättömyys ilman muita perusteluja.

Tämä työn muuttumisen vähättely ei kiistä työn muuttumista tai sen ongelmia, vaan liian yksioikoisen lähestymistavan työläismaailman selittämiseen. Seuraavissa luvuissa työläiselämän muuttumista selitetään toisin päin: miten elinolot ja yhteiskunta yleensä muuttuivat ja miten nämä muutokset vaikuttivat työläismaailmassa.

Elintaso

Elintasoa kuvaavat tässä työpalkan, varallisuuden, ravinnon sekä asunto- ja terveysolojen muutokset. Näitä kaikkia voi mitata. Elintasaan voidaan lukea ns. elämän laatu laajemminkin, mutta tällöin ongelmaksi tulee eri tekijöiden arvottaminen. Toinen ongelma elintason selvittämisessä on ihmisten kokemusten huomioonottaminen. Mittaamisessa on puolestaan ongelmia hajonnan suuruus, jonka keskiarvotiedot yleensä peittävät. Tällaiset vaikeudet ovat johtaneet siihen, että tutkijat eivät vielääkään ole yksimielisiä teollisen vallankumouksen vaikutuksesta Englannin työväestön elintasaan.⁴ Tampereen työväestön kohdalla vaikeudet ovat pienemmät, koska

taan seurausten riippuvuus muista tekijöistä, erityisesti »kompensaatiosta» työn ulkopuolella (s. 343—). Tampereella tärkeä kompensaatioalue oli politiikka.

⁴ Hunt, *British Labour History*, s. 58—73. »Pessimistien» ja »optimistien» jälkikommentit osoittavat, että vaikka faktat ovat samat, tulos on erilainen, koska elintason arviointikriteerit ovat erilaiset. Hobsbawm (*The Standard of Living Debate*) korostaa elämän todellisuutta (»ihmiset eivät elä vain reaalituloilla») ja vaihtoehtojen arvioimista, Thompson (*Standards and Experiences* teoksessa *The Making of the English Working Class*) ei-aineellisia kokemuksia ja Hartwell & Engerman (*Models of Immiseration: the theoretical basis of pessimism*) syyt-

tutkimuskohde on pieni, teollistuminen on helppo ajoittaa ja luontevimmasta vertailukohdasta, saman ajan maalaiselämästä, on riittävästi, vaikkakin epätasmaalista, tietoa. Ensimmäinen askel muutoksen arvioimiseksi on palkkakehityksen mittaaminen.

Palkkavaihtelu

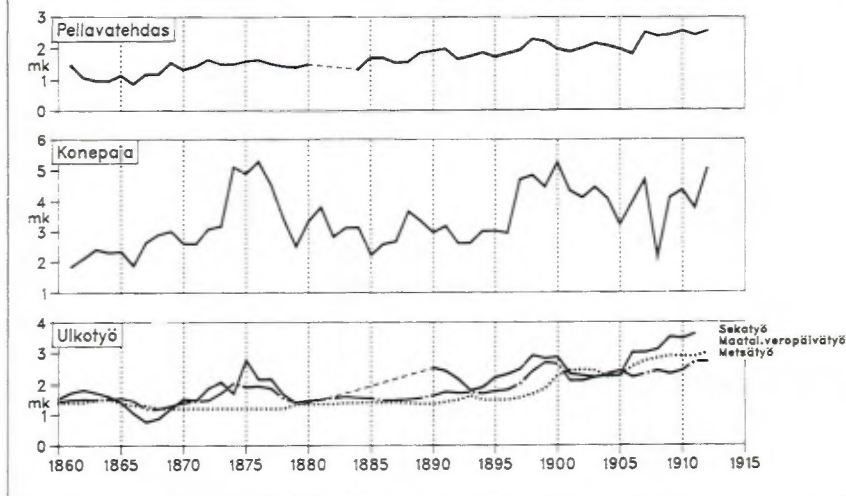
Työpalkka oli työläisen toimeentulon perusta. Koska luontaisedut eivät olleet Tampereella yleisiä ja koska työntekijöillä oli vain vähäiset mahdollisuudet hankkia esim. elintarvikkeita ilman rahaa, palkka kertoo todelliset tulot. Palkkojen vaihtelu oli oleellinen osa toimeentulon ehtoja. Arviot työväestön yhteiskunnallisen aseman kehityksestä on yleensä yhdistetty, jopa samaistettu, palkkakehitykseen. Edelleen palkkavaihtelu on nähty taustana mm. lakoille ja työntekijöiden muille protesteille. Tämä on tärkeä hypoteesi ja koska palkkavaihtelut olivat Tampereellakin todella suuria on paikallaan selvittää palkkavaihteluiden ajoittumista ja syitä. Tämä osoittaa samalla miten monet tekijät vaikuttivat palkkoihin. Kyse oli vain osaksi työnantajan ja työntekijän keskinäisestä tuloksenjaosta.

Kuviossa 28 on esitetty kolmen erilaisen ammattialan keskipäiväpalkka vuosina 1860—1911.⁵ Laskutapa peittää palkkaerot, eikä ole muutenkaan aivan tarkka, mutta luvut kertovat palkkojen yleiskehityksen. (Elinkustannusten nousun merkitystä tarkastellaan jäljempänä). Kuvion sarjat kuvaavat kolmea Tampereelle ominaista ammattialaa, jotka ovat riittävän edustavia kaupungin koko työväestön kannalta. Suuret erot päiväpalkoissa johtuvat erilaisesta työvoiman rakenteesta. Pellavatehtaan työntekijöistä kaksikolmasosaa oli naisia, pääosa työntekijöistä oli lisäksi nuoria ja 1880-luvulle asti huomattava osa (15—40 %) oli alaikäisiä lapsia. Työväestön enemmistö työskenteli tämantyyppisissä tehtaissa. Konepaja edustaa toisenlaista teollisuutta: miesten, käsityömäisyyden ja korkean ammattitaidon tehdasteollisuutta. Samalla se on tekstiiliteollisuudesta poikkeava esimerkki pie-

tävät edellisiä vääristyneistä näkökulmista luottaen itse eniten koviin numeroihin. Jutikkala on esitellyt suomeksi em. kiistan ensimmäistä kierrosta kallistuen selvästi optimistien kannalle, — Elintason kehitys Englannin teollisen vallankumouksen aikana. Huntin mielestä kiista on »absurdi» jo siksi, että siinä on laitettu teollisuuden tiliin sellaista mikä ei sinne kuulu, mm. maatalouden synnyttämän liikaväestön ongelma, josta teollistuminen pelasti Englannin, — emt., s. 70—73.

⁵ Luvut ovat tehtaiden osalta laskennallisia päiväpalkkoja, jotka on saatu jakamalla vuoden palkkasumma työntekijämäärällä ja 300:lla. Työntekijämääränä on käytetty vuoden alun ja lopun keskiarvoa, joka pääosin eliminoi työntekijämäärän muuttumisen aiheuttaman vääristymän, jollainen syntyy, jos vuoden palkkasumma jaetaan saman vuoden lopun työntekijämäärällä, joka on esim. teollisuustilastossa. Koska työntekijät eivät säännöllisessä työssäkään aina olleet täyttä 300 päivää työssä, keskim. päiväpalkka ilmaisee toteutuneen ansion. Ulkotyöläisten palkka on sen sijaan normipäiväpalkka. Heidän vuosiansiotaan ei voi laskea kertomalla se 300:lla. Lähteet: Manufaktuurijohtokunnan vsk. 1860—1876; SVT XVIII alkuperäisaineisto 1884—1911; Tampereen maistraatin luettelot teollisuuslaitoksista; Tammerfors Linne och Järn Manufaktur AB, liite; Hynninen, emt., 95—96; Kuusi, Talvityöttömyys, s. 104; Suomen taloushistoria III, taulukko 14.2.a-b; Kunnas, Metsätaloustuotanto Suomessa, s. 132—133.

Kuvio 28. Kolmen tamperelaisen työntekijäryhmän
sekä maa- ja metsätyömiehen päiväpalkka
vuosittain 1860—1911

Lähde: Ks. viite 5.

nestä laitoksesta, jonka toiminta ei ollut lainkaan yhtä vakaata ja jonka oli aika ajoin vaikea saada pätevää työvoimaa. Ulkotyöväen sekatyömiehen palkka taas heijastaa ns. yleistä palkkatasoa, »miehen hintaa», joka vaihteli voimakkaasti työvoiman kysynnän ja tarjonnan mukaan. Miehen veropäivätyön hinta kertoo työn hinnan maataloudessa, vaikka ei aivan tarkasti todellisuudessa maksettuja palkkoja.⁶ Metsätyömiehen palkka kuvaa suhdanneherkkää, viennistä riippuvaista alaa, ja maaseudun työvoimareservin yhtä vaihtoehtoa.

Vaikka yleinen palkkojen nousu oli huomattava, noin 2.5-kertainen vuosina 1850—1910/1920, vaihtelu oli todennäköisesti ajan ihmisille itselleen nousua konkreettisempi kokemus, koska mainittu palkkojen nousu vei todella pitkän ajan eli 70 vuotta. Vuosikasvu jäi siten alle kahden prosentin. Koska palkkojen muutoksia ei tuolloin mitattu, työntekijät eivät voineet kokea palkkojen nousevan vuodesta toiseen, vaan palkkojen vaihtelu loi ku-

⁶ Miehen päivätyön verohintaa on käytetty siksi, että varsinaisia maatyöväen palkkatietoja on vasta vuodesta 1878. Se oli viranomaisten arvio päivätyön arvosta maataloudessa. Se osoittaa yleisen palkkatason vaihtelun, mutta on korkeampi kuin vieraalle työntekijälle käytännössä maksettu palkka. — Palkat, toimeentulo ja sosiaalinen rakenne Suomessa 1850—1913 (Soininen), liiteseloste 1.

van hyvistä ja huonoista ajoista — usein vielä niin, että vanhat ajat nähtiin todellisuutta parempana. Seuraavassa esitetään luettelonomaisesti palkka- vaihteluiden tärkeimmät jaksot.

Ennen 1850-lukua tamperelaisten työläisten palkkojen vaihtelun aiheutti vuodentulon epätasaisuus. Hyvät satovuodet tiesivät vaurautta myös pienessä kaupungissa. Tällöin rakennettiin ja työmiehet osasivat pyytää tavalista enemmän palkkaa. Toinen ulkotyöläisten palkkojen säätelijä oli työvoiman kysynnän ja tarjonnan suhde.⁷ Tämä vaihtelu ei tuntunut juuri muiden kuin ulkotyöläisten palkoissa. Tehtaalaisten palkkoihin vaikuttivat tuolloin eniten tehtaan sisäiset satunnaiset tekijät. Tekniset ym. käyttövaikeudet vähensivät työtä. Urakalla tekevien palkka laski esim. Finlaysonin tehtaassa talvella siksi, että vesipyörä pyöri hitaasti ja koneet kehräsivät sen vuoksi hitaasti. Varsinaisia suhdannevaihteluja ei ollut ennen 1850-lukua.

1850-luvun rakennuskausi nosti erityisesti ulkotyöläisten palkkoja. Sekatyöläisen kesäpalkka oli 1850-luvun jälkipuoliskolla 41 % ja 1860-luvun alussa 54 % korkeampi kuin vuonna 1850.⁸ Tällöin Tampereelle rakennettiin suhteellisesti enemmän tehtaita kuin koskaan muulloin. Krimin sodan jälkeen taloudellinen tilanne oli ylipäänsä poikkeuksellisen hyvä ja se näkyi mm. Tampereen tehtaiden myynnin kasvuna. Useat tehdaslaajennukset synnyttivät ajoittaista työvoimapulaa. Finlaysonin tehtaassa keskipalkka nousi vuosikymmenen aikana 20—25 % (ja oli jo yli markan päivältä), vaikka lasten osuus työvoimasta kasvoi.⁹ Silti tehtaalaisten palkka, ehkä ammatitaitoisimpia miestyöntekijöitä lukuunottamatta, ei näytä nousseen juuri enempää kuin elinkustannukset kaupungeissa samaan aikaan. Varsinkin elintarpeiden hinnat nousivat jyrkästi.¹⁰

1860-luvun puuvillapula ja nälkävuodet katkaisivat taloudellisen kasvun. Puuvillapulan lamauttamassa Finlaysonin tehtaassa ainakin joka toisen työntekijän toimeentulo heikkeni huomattavasti. Nekin jotka saivat jäädä työhön tekivät vuonna 1863 nelipäiväistä viikkoa ja seuraavana vuonna tuotanto oli vain neljäsosa tavanomaisesta. Tällä ei näytä olleen kuitenkaan niin suuria seuraamuksia kuin voisi olettaa. Kaupungin köyhäinhoidon harteille tuli vain muutamia kymmeniä ihmisiä lisää ja työvoiman ylitarjonasta huolimatta Pellavatehtaan palkat laskivat enintään 10 %.¹¹ Tapaus kertoo tehtaiden palkkojen »jäykkydestä», so. palkkoja ei ollut tapana muuttella olosuhteiden mukaan paitsi että työn loppuessa loppui myös palkka. Työn loppumisesta oli kyse myös nälkävuosina, jolloin palkat laskivat yleisesti sekä maalla että kaupungissa. Finlaysonin tehtaan erikoistapauksesta on kerrottu edellä (s. 68—69), mutta myös Pellavatehtaan ja sen konepa-

⁷ Hynninen, emt., s. 92—103.

⁸ Sama, s. 96, liite sivulla 282.

⁹ Lindfors, emt., s. 239; Voionmaa, Tampereen historia III, s. 670—672.

¹⁰ Tiedot hinnoista ja elinkustannuksista perustuvat tässä luvussa Heikkisen laskemiin indekseihin, — Palkat, toimeentulo ja sosiaalinen rakenne Suomessa, s. 17—23, liitetaulukko 1.

¹¹ Lindfors, emt., s. 243—252; Voionmaa, emt., s. 28; Jaakkola, Tampereen työväestö ja sosiaalinen poikkeavuus, liite 5; Tammerfors Linne- och Järn Manufaktur AB, liite.

jan palkat laskivat, tosin vain vuonna 1866. Nälkävuosien on sanottu aiheuttaneen pidempiaikaisen palkkatason laskun Tampereen tehtaissa, mutta seuraavien vuosien poikkeusolot (Finlaysonin tulipalot) vaikeuttavat tällaista arviota.¹² Joka tapauksessa tehtaalaisten palkat olivat 1860-luvun lopussa samalla tasolla kuin 10 vuotta aikaisemmin. Ulkotyöläisille nälkävuodet olivat kovempia. Palkat laskivat puoleen edellisistä vuosista. Kesällä 1867 sekatyömiehelle maksettiin 0.77 mk päivältä eli jokseenkin sama kuin vuonna 1811 määrättyssä ensimmäisessä työmiesten palkkataksassa.¹³

1870-luvun alkupuolen nousukausi oli ensimmäinen kerta kun kansainvälinen nousukausi vaikutti mainittavasti tamperelaisten palkkoihin. Puutavaran vienti toi maahan rahaa, jolla puolestaan rakennettiin vilkkaasti, minkä seuraus taas oli paikoittainen työvoimapula. Tampereen seudulla palkkoja nosti erityisesti radanrakennus. Vuosien 1871—1876 keskipalkka oli vuoteen 1870 verrattuna ulkotyöläisillä 32 %, konepajassa 42 % ja Pella-vatehtaassa 16 % korkeampi. Finlaysonin tehtaassa oli miesten palkka vuonna 1875 1.70—2.50 mk ja naisten 1.20—1.70 mk eli palkat olivat nousseet noin 50 % 1850-luvun lopusta.¹⁴ 1870-luvun alun kilpailu työvoimasta nosti erityisesti miesten palkkoja. Konepajassa ja osalla ulkotyöläisiä palkat kaksinkertaistuivat vuosina 1870—1876. Samoihin palkkoihin päästiin uudelleen vasta 1890-luvun viimeisinä vuosina.

Työvoiman kysynnän ohella 1870-luvun alkupuolen palkkoja nosti yleinen hintatason nousu, joka oli noin 25 % viidessä vuodessa. Tämä lienee ollut ensimmäinen kerta, kun Tampereella valitettiin yleisesti ajan kalleutta perusteluna palkankorotuksille. Eri työntekijöille hintojen nousu vaikutti eri tavoin, koska eniten nousi asumisen hinta, mikä taas ei koskenut tehtaan huoneissa asuneita.

Taantuma vuosina 1877—1885 oli yhtä selvä kuin edeltänyt nousu. Palkat palasivat vuoden 1870 tasolle. Missä nousu oli ollut suurin, siellä oli nyt lasku suurin, joten eri ryhmien palkkaerot pienentyivät jälleen. Tehtaalaisten ansioita laskivat lisäksi muutamat tulipalot ja mm. Finlaysonin tehtaan kärsimä vedenpuute (tosin jo 1876). Näinä vuosina Tampereella oli selvä työvoiman ylitarjonta, sillä tehtaiden työntekijämäärää pienennettiin ja rakentaminen oli vähäistä. Lisääntynyt köyhyys johtui tästä, eikä palkkojen laskusta, sillä myös hinnat laskivat samanaikaisesti. Kansainvälistä kehitystä seurannut deflaatio oli varsin pitkä, sillä se jatkui 1880-luvun lopulle asti.

Suomen teollisuuden »suurnousu» 1890-luvulla nosti ennätyskellisesti myös palkkoja. Itse asiassa nousu alkoi jo vuonna 1886 ja Tampereella 1880-luvun loppu oli »rakennuskeinottelun aikaa» (Voionmaa). Myös tehtaissa palkat nousivat selvästi vuoteen 1891 asti. Seuraavina vuosina lyhytaikainen lama pysäytti palkanousun ja jätti ulkotyöläisiä työttömiksi. Vuo-

¹² Voionmaa, emt., s. 29; Kanerva, Pumpulilaisia ja pruuakilaisia, s. 92. Aikalaisvalituksia: Tampereen Sanomat 6. 2. 1869 ja 31. 5. 1870.

¹³ Hynninen, emt., s. 96, 102.

¹⁴ Lindfors, emt., s. 290.

desta 1894 alkaneen uuden nousun seurauksena vuosisadan vaihteen palkat olivat kasvaneet seuraavasti vuoteen 1870 verrattuna:

Pellavatehtaassa	60 %
Konepajassa	86 %
sekatyöläisillä	88 %
maatyöläisillä ¹⁵	103 %
metsätyömiehillä	93 %.

Teollisuuden ja maatyön palkkaero alkoi kaventua nimenomaan 1890-luvulla. Konepajan korkea luku johtuu siitä, että se alkoi juuri valmistaa vaporeita Valtion rautateille ja lisäsi nopeasti ammattitaitoista työvoimaa. Ennätysellisen vilkas rakentaminen nosti sekatyöläisten palkkoja viidessä vuodessa yli 50 %. Vaikka seuraavina vuosina kaikki palkat jälleen laskivat, oli 1890-luvun jälkipuolisko kuitenkin se jakso, joka nosti palkat pysyvästi aikaisempaa korkeammiksi. Maatyöläisten palkkojen nousu osoittaa, että 1890-luvulla juuri yleinen palkkataso nousi pysyvästi. Tuolloin osuivat yhteen hyvät sadot ja poikkeuksellisen pitkä ja voimakas kansainvälinen noususuhdanne. Bruttokansantuote henkeä kohti kasvoi Suomessa 1890-luvulla 40 %, eniten metsäteollisuuden ansiosta, mutta maataloustuotanto kasvoi arvoltaan lähes yhtä paljon.¹⁶

Suurteollisuuden ensimmäinen lamakausi vuosina 1901—1905 tiesi tekstiilitehtaiden työntekijöille työn loppumista, sekatyöläisille sekä työttömyyttä että palkkojen laskua ja konepajan miehille palkkojen laskua työvoimapolun mentyä ohitse. Tehdastyöntekijöiden palkkaoloissa tapahtui nyt sellainen ratkaiseva muutos, että lama-aikana palkkoja ei yleisesti laskettu, vaan työvoimaa vähennettiin. 1800-luvun puolellahan tilanteeseen reagoitiin patriarkaalisen perinteen mukaisesti jakamalla niukkuus tasan työntekijöiden kesken. Nyt tavallaan työttömyydellä pelastettiin palkkataso.¹⁷ Tämä heijastaa sitä, että yksi suuri tehdas ei voinut enää määrätä palkkatasoa.

1900-luvun alun lama oli Tampereella tavallista syvempi, koska sen yksi nimenomainen syy oli kotimainen liikatuotanto, joka kosketti Tampereen tekstiiliteollisuutta erityisesti. Palkkojen lasku oli kaupungissa moninkertainen verrattuna maaseutuun.¹⁸

Palkkataisteluiden kausi 1906—1913 toi palkkojen määräytymiseen uuden tekijän: työntekijöiden vaatimukset, lakot ja työehtosopimukset. Palkat nousivat selvästi näinä vuosina, mm. tekstiiliteollisuudessa neljänneksellä työajan lyhentymisestä huolimatta. Samoin ulko- ja maatyöläisten palkat nou-

¹⁵ Tämä on veropäivätyöhinnan mukainen nousu, — Suomen taloushistoria III, taulukko 14.2.b. Soinisen (Tulot, toimeentulo ja sosiaalinen rakenne, liitetaulukko 7) käyttämän päivätyöhinnan mukaan vastaava kasvu oli 88 %.

¹⁶ Hjerpe & Pihkala, Bruttokansantuote Suomessa 1860—1913, taulukko 1.

¹⁷ SVT D II, liite Palkkatilaston raaka-aineisto, s. 50—73. Yhteenvetotaulukko: Alanen & Haapala, Työväenluokan synty Tampereella, s. 147—148. Todellinen päiväpalkka oli lama-vuonna 1902 Finlaysonin tehtaassa 2.52 mk, miehet 3.15 mk ja naiset 2.18 mk.

¹⁸ Rengin vuosipalkka oli katovuonna 1902 10 % pienempi kuin vuonna 1900, — Soininen, emt., liitetaulukko 6.

sivat, vaikka kyseessä ei ollut erityinen nousukausi. Sen sijaan »korkeapalkkaisten» metallityöläisten palkat eivät enää nousseet 1890-luvun lopun boomitason. Tämä oli toinen jakso 1890-luvun lopun ohella, jolloin eri alojen palkat lähentyivät toisiaan. Mikä oli sitten työntekijöiden palkkavaatimusten osuus? Lakot ja lakolla uhkaamiset levisivät tehtaisiin vuoden 1905 suurlakon jälkeen (luku 3.3.) ja niissä oli aina kyse myös palkoista. Työntekijät voittivat lakkonsa useasti verrattuna aikaisempiin yrityksiin. Suuria palkankorotuksia he eivät lakoilla saaneet, mutta järjestäytymisen avulla saavutettu palkkataso vakiinnutettiin ja onnistuttiin ajamaan läpi ajatus, että työntekijöille kuului osa kasvavasta tuotoksesta. Palkkaa ei määrännyt työnantaja enää yksinvaltaisesti, eivätkä työntekijät tyytyneet tehtaissakaan ilman muuta joka palkkaan. Sopimuksilla nostettiin ainakin alimpia palkkoja. Palkkakiistat osoittavat, että työnantajat eivät olisi ilman painostusta nostaneet palkkoja yhtä paljoa. Toisaalta palkkojen nostamiseen oli varaa ainakin sen perusteella, että työajan lyhenemisestä huolimatta tuotannon arvo työntekijää kohti kasvoi edelleen palkkoja nopeammin. Oleellisin muutos oli kuitenkin se, että palkasta tuli ihmisten mielissä yhteiskunnallinen ja poliittinen kysymys.

Sodat ja inflaatio vuosina 1914—1920 olivat ihmisille uusia kokemuksia, sillä hintojen vaihtelusta huolimatta rahanarvo ei ollut aikaisemmin pysyvästi laskenut. Maailmansodan vuosina hintojen nousuun reagoitiin palkkavaatimuksilla ja päinvastoin. Työntekijöille ei annettu varsinaisia palkankorotuksia hintojen nousun perusteella, mutta ns. kalliin ajan lisä tuli tavaksi vuosista 1915—1916 alkaen. Ne oli tarkoitus peruuttaa, kun hinnat jälleen laskevat. Toisin kuitenkin kävi, sillä markan arvo putosi vuoteen 1920 mennessä noin kymmenesosaan aikaisemmasta ja vanhoihin hintoihin ei enää palattu. Taulukossa 38 on verrattu kahta palkkasarjaa kahteen hintojen nousua osoittavaan indeksiin, jotka eivät tosin ole aivan tarkkoja.¹⁹

Palkat alkoivat jäädä hinnoista jälkeen vuonna 1915 ja suurimmillaan ero oli vuonna 1918, jolloin tehtaas seisoivat osan kevättälveä. Reaaliensiot laskevat jyrkästi, vaikka työstä poissaoloa ei huomioitaisi palkoissa. Vielä vuonna 1920 palkat olivat 15—30 % jäljessä hinnoista. Koko maan teollisuudessa vuoden 1914 vuosiansiot ylitettiin reaalisesti vasta vuonna 1926.²⁰ Eniten inflaatiosta kärsivät ne, joilla katsottiin olevan varaa köyhtyä, sillä alimmissa palkoissa ei ollut laskun varaa. Hyväpalkkaiset työntekijät ja virkamiehet menettivät suhteellisesti eniten sekä tietenkin kaikki ne, joiden säästöt haihtuivat kymmenesosaansa.²¹

Vaikka palkkojen vaihtelu oli aikalaisille konkreettisempaa todellisuutta kuin pitkän aikavälin palkkakehitys, on jälkimmäisenkin merkitys todetta-

¹⁹ Tukkuhintaindeksin ongelma on sen hidas reagointi esim. elintarvikkeiden ja vuokrien hintoihin. Elinkustannusindeksien ongelma on oikeiden painoarvojen löytäminen, sillä esim. eri sosiaaliryhmien kulutusrakenne on erilainen. Sota-ajan talousoloista yleensä: Harmaja, Maailmansodan vaikutus Suomen taloudelliseen kehitykseen.

²⁰ Tamminen, Työpalkkojen kehityksestä Suomessa vuosina 1920—1934, s. 270.

²¹ Harmaja, *emt.*, s. 399—400; Tamminen, *emt.*, s. 273.

Taulukko 38. Hinnat ja palkat vuosina 1913—1921. (Indeksi, vuosi 1913 = 100.)

vuosi	1 maatyöväen palkka omassa ruoassa miehet	2 Pellava- tehtaan palkka	3 Konepajan palkka	4 tukkuhinta- indeksi	5 elinkustannus- indeksi
1913	100	100	100	100	100
1914	100	100	97	110	100
1915	118	121	107	140	120 (132)*
1916	165	160	135	210	160 (226)*
1917	294	232	183	340	310
1918	445	356	179	590	1060
1919	662	529	367	740	940
1920	1073	749	776	1200	940
1921	1206	1024	802	1290	1170

Lähteet: 1. Harmaja, Maailmansodan vaikutus Suomen taloudelliseen kehitykseen, s. 396.

2. Ks. viite 5.

3. Ks. viite 5.

4. Suomen taloushistoria III, taulukko 14.5.b.

5. Sama; Karhu, Sota-ajan taloudellinen elämä Suomessa, s. 296—297.

* Elintarvikkeiden hinnat Tampereella.

va. Teollistumisen aika nimittäin merkitsi selvää palkkojen nousua. Kehityksen taustaksi voidaan ottaa 1800-luvun puolivälin normaalipalkka, johon teollistuminen ei ollut vielä ehtinyt vaikuttaa. Tavanomainen palkka oli tuolloin miehillä yksi markka ja naisilla 50 penniä päivässä.²² Tutkitujen ryhmien päiväpalkka vuosina 1908—1912 oli puolestaan seuraava:

Pellavatehdas	2.45 mk
ulkotyöläiset	3.41 mk
Konepaja	4.30 mk (ilman 1908 lakkoa)
maatyöläiset	2.66 mk ²³

²² Tämä oli maatyöväen ja kaupungin sekatyöväen palkka vuoden 1850 paikkeilla. Haja-tietojen mukaan tehtaalaisten keskipalkka oli Tampereella jokseenkin sama, Finlaysonin teh-taassa 0.87 mk vuonna 1850, mutta tähän sisältyi suuri hajonta miesten, naisten ja lasten vä-lillä. Tehtaalaismiehen palkka oli siis jo tuolloin korkeampi kuin seka- tai maatyöläismiehen palkka ja kokeneen tehtaalaismiehen palkka oli kaksi kertaa niin suuri kuin piian palkka maa-seudulla, rahassa maksettu pelkanosa kolminkertainen. Naisen palkka oli maataloudessa puolet miehen palkasta, teollisuudessa ero oli kolmannes. — Suomen taloushistoria III, taulukko 14.2; Palkat, toimeentulo ja sosiaalinen rakenne Suomessa, s. 24—27; Näreikkö, Tampereen työ-väestön aineellisen elintason kehitys, s. 8.

²³ Laskettu päivätyöläismiehen vuoden keskipalkasta omassa ruoassa, — Soininen, Maa-työväen palkat vv. 1878—1913, taulukko 2.

miehen veropäivätyö
metsätyöläiset

2.89 mk
2.50—3.52 mk²⁴

Kun näitä palkkoja verrataan edellä mainittuun lähtötasoon, saadaan tulokseksi, että naisten palkka oli noussut 2.5-kertaisesti ja miesten palkka kolmin- tai nelinkertaisesti. Tämä oli teollistumisen ajan tulos. Todellinen palkkanousu eri ryhmissä oli tietenkin pienempi, koska teollisuuden palkat olivat jo vuonna 1850 mainittua maaseudulla määräytynyttä normaalipalkkaa suuremmat. Kun tehtaalaispalkat nousivat tutkittuna aikana suhteellisesti ja absoluuttisesti vähemmän kuin maa- ja sekatyöväen palkat, kyse ei ollut tehtaalaisten jälkeenjäämisestä, vaan siitä että palkkataso yhtenäistyi ja muut ottivat tehtaalaisia kiinni. Tämä yhtäläistyminen kertoo osaltaan palkkaan vaikuttaneiden tekijöiden muuttumisesta, lähinnä työn vapauttamisen, työvoiman liikkuvuuden ja tarjonnan lisääntymisen vaikutuksesta. Tällainen kehityssuunta yhtenäisti täten työväestön toimeentuloehdoja ja asemaa.

Reaalipalkka

Nimellispalkkojen vaihtelu osoitti palkkavaihtelun erilaisuuden eri työn-tekijäryhmissä. Palkkojen nousu ja lasku kulkivat usein samaa rataa hintojen nousun ja laskun kanssa, mutta eivät aina. Eri työntekijäryhmien palkat reagoivat eri tavoin hintakehitykseen. Näin ollen pelkkä nimellispalkkojen tai pelkkä reaalipalkkojen tarkastelu antaisi väärän kuvan sekä palkkavaihtelun syistä että elintason muutoksista.

Reaalipalkkaa arvioidaan tässä muutamien hinta- ja elinkustannusindeksien avulla. Niidenkään avulla ei voi laskea elintason muutoksia aivan tarkasti, koska muutamien tärkeiden hintojen nousuun liittyi myös laatutason nousu. Kun esimerkiksi asuminen kallistui kaikkein eniten tutkittuna aikana, kyse ei ollut elintason laskusta, vaikka asunnon osuus menoista kasvoi, sillä asunnot myös paranivat. Toinen ongelma on se että luvuilla saadaan esille vain keskimääräinen muutos.

Tutkittuna aikana ei ollut inflaatiota, vaan rahan arvo ja hinnat pysyivät pitkällä aikavälillä vakaina. Björkqvistin tukkuhintaindeksin mukaan hinnat olivat 1900-luvun alussa samalla tasolla kuin 1860-luvulla. Vuodesta 1906 alkanut hintojen nousu jäi maailmansodan aikaisen inflaation vuoksi pysyväksi. Tätä kehitystä oleellisempi tekijä oli hintojen suuri lyhytaikainen vaihtelu. Esimerkiksi vuosina 1862 ja 1874—1877 hinnat olivat korkeammat kuin vuonna 1913, mutta vuosina 1885—1890 ja 1894—1897 ne olivat 20—30 % alemmat kuin vuonna 1913.²⁵ Kaupunkityöväestön elinkustannukset seura-

²⁴ Alhaisempi luku on kansantulotilastossa käytetty palkka, korkeampi Metsähallituksen töissä maksettu päiväpalkka, — Kunnas, emt.

²⁵ Suomen taloushistoria III, taulukko 14.5.a, jossa on yhdistetty eri sarjoista vuodet 1860—1913.

sivat pääpiirteissään yleistä hintatason vaihtelua. Heikkisen laatiman indeksin mukaan elinkustannukset olivat vuonna 1913 71 % korkeammat kuin vuonna 1850. Kustannusnousu sijoittui kuitenkin jakson päihin siten, että vuosien 1856 ja 1905 taso oli sama. Edellä todettua vaihtelua osoittaa taas se, että vuonna 1887 työntekijän elanto oli kolmanneksen halvempi kuin vuonna 1913 tai vuonna 1876.²⁶

Käyttämällä mainittua elinkustannusindeksiä eri työntekijäryhmille saadaan kuvion 29 mukainen reaalitulon kasvu.²⁷ Yleisesti ottaen reaalipalkat kaksinkertaistuivat vuosina 1850—1910/1913, kuten koko maassa. Suhteellinen nousu oli pienin niillä, joilla lähtötaso oli korkein eli tässä konepajan työmiehillä. Silti eri ryhmien väliset markkamääräiset palkkaerot kasvoivat, jos lähtökohdaksi otetaan vuosi 1850 tai 1860.

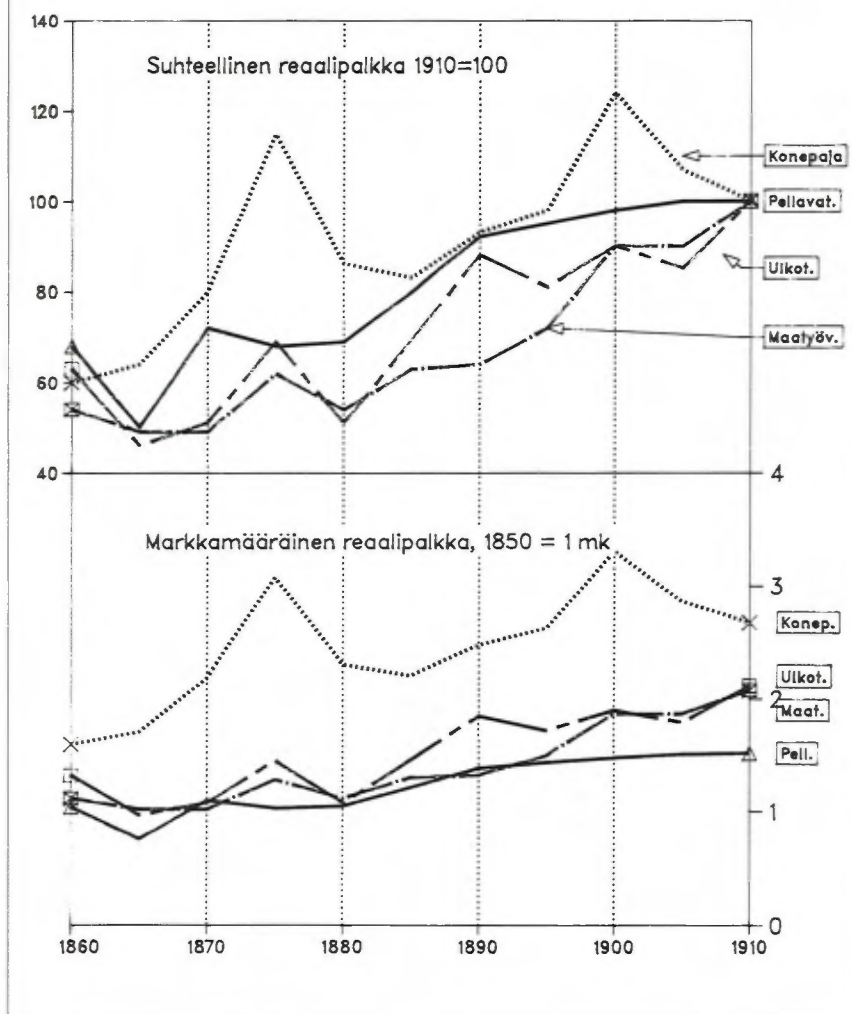
Teollistumisen ajan tuoma palkkojen nousu tulee havainnollisimmin esille verrattaessa saavutettuja reaalipalkkoja yhteiseen lähtötasoon eli miehillä markan ja naisilla 50 pennin päiväpalkkaan. Näin laskettuna teollisuustyöläisen palkka — sekä miehen että naisen — oli v. 1910 kolminkertainen verrattuna 1800-luvun puolivälin maalaispalkkaan. Maatyöläisten ja sekatyöläisten reaalipalkka oli kaksinkertainen verrattuna tuohon lähtötasoon. Palkkojen yhtäläistymistendenssistä huolimatta tehdastyö ja ammattitaito toivat selvän aineellisen edun verrattuna maatyön tarjoamiin mahdollisuuksiin.

Reaalitulojen kasvurytmi oli eri ammattiryhmissä erilainen. Maatyöläisten tulokehitys erosi kaupunkilaisista siten, että nousu oli tasaisempaa ja se alkoi myöhemmin. Heidän elintasonsa alkoi tämän mukaan nousta selvästi vasta 1890-luvun jälkipuoliskolla. Toinen selvä nousu oli ollut 1870-luvun alkupuolella. Maatyöläismies sai kaupungin sekatyöläisen kiinni 1900-luvun alussa. — Kaupungin sekatyöläisen (= ulkotyöläisen) reaalitulo vaihteli jyrkästi. Pysyvän nousun elintasoon toi 1880-luvun jälkipuolisko eli ensimmäinen nousukausi ulkotyön vapauttamisen jälkeen. — Suurten tehtaiden palkat nousivat tasaisen hitaasti lukuunottamatta 1860-luvun poikkeusoloja. Tehdastyöläisten reaalipalkat nousivat eniten 1880-luvulla, jolloin hinnat laskivat jyrkästi, mutta palkat eivät. Tämä oli vakinaisen työsuhteen etu. Lisäksi alaikäisten työntekijöiden vähentyminen nosti keskipalkkaa. 1890-luvun nousukauden ja vuoden 1905 jälkeen saatujen palkankorotusten reaalinen etu jäi tehtaalaisille melko pieneksi. — Konepajan edelistä epätasaisempi palkkakehitys johtui tehtaan epätasaisesta kasvusta ja työvoimasta. Heidän reaalipalkkansa oli riippuvainen nimellispalkkoista ei-

²⁶ Palkat, toimeentulo ja sosiaalinen rakenne Suomessa 1850—1913, liitetaulukko 1, tekstis. 17—23.

²⁷ Sama. Maatyöläisen reaalipalkkaindeksi on laskettu maaseudun elinkustannuksilla veropäivätyöhinna, — emt., liitetaulukko 7. Kunkin esitetyn vuoden lukuarvo on taulukossa viiden lähimmän vuoden keskiarvo. Markkamääräinen reaalipalkka ei ole ajankohdan todellinen palkka, vaan vuodesta 1850 lähtien elinkustannusten nousulla deflatoitu palkka. Se osoittaa paljonko työntekijälle »jäi todella käteen» verrattuna vuoden 1850 reaalipalkkaan. Pellava-tehtaan työntekijöiden markkamääräisen reaalipalkan alhaisuuteen vaikuttaa ratkaisevasti se, että muista ryhmistä poiketen siinä on 2/3 naisia.

Kuvio 29. Kolmen tamperelaisen työntekijäryhmän
sekä maa- ja metsätömiehen reaali-palkkaindeksi
v. 1860—1910

Lähde: Ks. viitteet 5 ja 25—27.

kä hinnoista kuten tekstiilityöläisten. He pystyivät muita enemmän vaikuttamaan palkkoihinsa — tosin vain nousukausien aikana.

Reaalipalkkojen kasvussa on huomionarvoista nousun ja laskun ajoittuminen. 1860-luvun surkeus ja 1870-luvun alun erinomaisuus ovat tuttuja, mutta sen jälkeinen kehitys on ehkä yllättävä. Kaikkien sosiaalisten ongelmien kärjistymisen ajaksi mainittu 1880-luku näyttää olleen palkkojen osalta parasta aikaa. Tämä vahvistaa edellisessä luvussa todettua selitystä, että ongelmissa ei ollut kyse yleisestä köyhälistymisestä, vaan lähinnä kaupungin kasvun ja muutamien marginaaliryhmien aiheuttamista ongelmista. Vastavasti 1890-luku ja 1900-luvun alku olivat hintojen nousun vuoksi huonompaa aikaa kuin nimellispalkoista ja suuresta taloudellisesta kasvusta voisi päätellä. Kun otetaan vielä huomioon maailmansodan ajan vaikeudet, Tampereen työväestö ei ansainnut 1900-luvun puolella oleellisesti paremmin kuin 1800-luvun loppuvuosikymmeninä. Elintason kohentuminen on todettavissa vain pitkällä aikavälillä, eikä se aikalaisille näyttäytynyt suurempina rahsummina, vaan elintason nousun osatekijät olivat pääosin muualla. Toimeentulon epävarmuus sensijaan lisääntyi kouriintuntuvasti työvoiman ylitarjonnan ja suhdannevaihteluiden vuoksi.

Kulutus ja varallisuus

1800-luvun ja 1900-luvun alun elintaso arvioitaessa on paikallaan huomata, että kansantuote henkeä kohti oli 1880-luvulla noin kymmenesosa ja 1910-luvun alussa noin kuudesosa nykypäivän (1985) tasosta. Elintason ai-neelliset edellytykset olivat sen mukaiset.²⁸ Pelkkä määrällinen vertailu on kuitenkin harhaanjohtava, sillä ihmisten tarpeet ja kulutusrakenne olivat olosuhteiden pakosta toisenlaiset kuin myöhemmin. Samoin hintarakenne oli nykypäivästä poikkeava, esim. tärkein tarvike eli ruoka oli tuolloin suhteellisesti halvempaa.

Reaalitulojen kasvu osoitti, että pitkällä aikavälillä (1850—1910) työnte-kijöiden elintason nousulle oli hyvät edellytykset. Reaalitulojen kaksinker-taistumisesta huolimatta tulojen kasvu oli määrällisesti niin vähäinen, että se ei aiheuttanut mitään mullistusta työläiselämässä. Mutta jotakin kuiten-kin: Tiedot kulutuksesta koko maassa viittaavat siihen, että tulojen kasvu johti paitsi kulutuksen kasvuun myös sen rakenteen muuttumiseen. Asu-kasta kohti lasketun kokonaistarjonnan kasvukerroin vuosina 1860/1862—1910/1912 oli eri tuoteryhmissä seuraava:²⁹

ravintoaineet	2.2
nautintoaineet	3.0
vaatetus	3.9
muut kulutustavarat	5.9

²⁸ Hjerpe & Pihkala, Bruttokansantuote Suomessa 1860—1913; Hirvonen & Hjerpe, Ta-loudellinen kasvu Suomessa 1880—1980, s. 143—149.

²⁹ Heikkinen, Kulutus Suomessa autonomian ajan jälkipuoliskolla, taulukko 5.

»Muiden kulutustavaroiden» käytön kasvun jyrkkyys ei tarkoita, että ihmiset ja varsinkaan työläiset olisivat käyttäneet suuria summia muuhun kuin välttämättömään. Tämän ryhmän osuus kulutuksesta oli nimittäin ajanjakson lopussakin vain 8 %.³⁰ Käytännössä tämä muu kulutus tarkoitti, että perheellä oli aikaisempaa parempia huonekaluja, kotitalouskaluja ja rahaa käytettiin jonkin verran mm. lehtiin ja muuhun virkistykseen. Taulukko 39 esittää työläisen kulutuksen vuodelta 1908.³¹

Työläistalouden menot keskittyivät ruokaan — sitä enemmän mitä pienemmät olivat tulot. Ruokaan käytettiin jokseenkin vakiosumma ja paremmat tulot näkyivät enemmän muuna kulutuksena kuin parempana ruokana. Tässä onkin yksi elintason kehityksen paradoksi. Tamperelaistyöläiset sairastivat heikon ravinnon vuoksi, mutta koska he itse eivät yhdistäneet näitä asioita, tulojen lisäystä ei käytetty ensisijaisesti ravintoon. Tämä tulee esiin verrattaessa suuri- ja pienituloisia työläisiä ja siinä, että vielä vuonna 1908 esimerkiksi lihan ja vihannesten kulutus oli vähäistä, vaikka siihen olisi ollut varaakin. Seuraus oli ilmiselvä proteiinin ja vitamiinien puutos. Tarpeellinen kaloriamäärä saatiin leivästä, puurosta, perunasta, maidosta, voista ja sokerista. Kahviin ja sokeriin käytettiin enemmän rahaa kuin lihaan. Päivän ateria oli tapana korvata kahvilla, jota sen lisäksi juotiin myös aamulla ja illalla.³² Ylimääräiset rahat käytettiin mieluusti pullaan, makeisiin yms. »ravintoon». Tämä oli aikalaisten käsitys elintason noususta. Yhdessä suhteessa työntekijöiden tulotason nousu paransi ravintoa, nimittäin maidon ja voin kulutus asukasta kohti kaksinkertaistui vuosina 1860—1910. Samoin niiden osuus ravinnosta kaksinkertaistui (35 % v. 1908) ja viljatuotteiden osuus laski vastaavasti. Maito lisäsi eniten ravinnon kalorimäärää, joka kasvoi Suomessa henkeä kohti puolitoistakertaiseksi vuosina 1860—1900. Suhteellisesti eniten ravinnossa lisääntyi kuitenkin kahvin ja sokerin osuus. Nämä muutokset tapahtuivat jo 1800-luvun puolella ja ne voidaan yleistää myös työväestöön.³³ 1900-luvun puolella elintason nousu tuli esiin toisella tavalla, lähinnä esineiden hankkimisena, huvitusten lisääntymisenä ja varsinkin asunto-olojen kohentumisena.

Asuntojen paraneminen oli tärkein tekijä elintason nousussa, jos verrataan 1800-lukua ja 1900-luvun alkua. Vaikka asumistiheys nousi huippuunsa vuosisadanvaihteessa, asuinoloja paransi pian sen jälkeen laadun kohentuminen. Sillä oli myös huomattava terveydellinen vaikutus. Suurin vaikutus oli yhteiskunnan toimilla: rakennettiin viemärit, vesijohdot, järjestettiin jätehuolto, kivettiin kadut, vedettiin sähköt ja valvottiin rakentamista. Vesi-

³⁰ Sama, taulukko 6. Hjeltin em. kulutustutkimuksessa tämän ryhmän osuus oli 6 %, — SVT D XIII, s. 72.

³¹ Taulukkoon on laskettu 113 perheellisen ruokakunnan kuukausimenojen keskiarvo. Menoja voi kärkeästi verrata 1980-lukuun kertomalla summat kymmenellä. Hintoja vuonna 1910: voi 2.5—3.0 mk/kg, kuorittu maito 0.10 mk/l, ruisleipä 0.28 mk/kg, sianliha 1.40 mk/kg ja naudanliha 0.65 mk/kg, — Näreikkö, emt. liite 19.

³² Ks. luku 2.2., Sairaus; Näreikkö, emt., s. 104—114; SVT D XIII, s. 100—134 (kuvauksia perheiden elintavoista).

³³ Heikkinen, emt., taulukot 1—3, s. 410—412.

Taulukko 39. Tamperelaisen työläisperheen keskimääräinen kuukausibudjetti v. 1908.

<i>tulot</i>	markkaa kk	osuus (%)
perheenpään vakinainen työtulo	89	65.3
luontaisedut	3	2.0
sivutulot ja muiden perheenjäsenten tulot	39	28.5
lainat, säästöt ym. apuvarat	6	4.3
yhteensä	136	100.0

menot

ravinto yhteensä	74	57.3
— leipä, jauhot, ryynit	20	(27.0)*
— maito, kerma, voi	25	(33.3)
— juusto, munat	1	(1.6)
— liha, makkara, leikkeet	8	(11.4)
— kala	2	(2.5)
— peruna	4	(4.7)
— vihannekset, juurekset		
hedelmät, marjat	2	(2.9)
— sokeri, siirappi	6	(7.4)
— kahvi, sikuri	4	(5.5)
— kalja yms. juomat	1	(1.1)
— suola, etikka, mausteet	0.5	(0.6)
— muut	2	(2.1)
olut, viina, tupakka	1	1.1**
vaatteet, liinavaatteet	15	11.3
saippua, pesu, kylvyt	2	1.2
talous-, huone- ja työkalut	2	1.6
vuokra, lämpö ja valo	22	16.8
lehdet, yhdistysmaksut	1	1.0
vakuutus- ja sairaskassamaksut	2	1.2
lääkäri ym. sairauskulut	2	1.4
koulutusmenot (lapset)	1	0.7
huvit (teatteri, konsertit yms.)	0.3	0.3
verot	2	1.7
yhteensä	130	100.0
(säästö)	(6)	(4.2)

Lähde: SVT D XIII, taulut 7 ja 8. Perheitä oli 113, joissa yhteensä 651 henkeä eli keskimääräinen perhekoko oli 5.8 henkeä. Alle 18-vuotiaita lapsia oli ruokakuntaa kohti 3.4.

* osuus ravintomenoista

** Tutkimuksen piiriin kuului vain »kunnollisia» työläisperheitä, minkä vuoksi näiden aineiden osuus kulutuksesta on koko työväestön keskimäärää pienempi.

johto, viemäri ja sähkö tulivat työläisasuntoihin 1910-luvulla. Uudistusten syy oli viranomaisten aiheellinen pelko terveyshaittojen lisääntymisestä. Tämä riippui taloudellisten olojen kehityksestä vain siten, että kaupungilla oli nyt riittävästi verotuloja.³⁴ Asunnot kohentuivat myös siten, että yhteiskeittiöitä lakattiin rakentamasta, uusissa esikaupungeissa oli entistä väljempää, ikkunat tehtiin avattaviksi ja työntekijöillä oli varaa hankkia seinäpaperit, verhot ja huonekaluja. 1900-luvun alun työläisasunnossa alkoi näkyä keskiluokan tarkoittaman sivistyksen merkkejä: siisteyttä, ehjät ja kunnolliset huonekalut, vuodevaatteet, koriste-esineet ja henkilökohtaisina ruokailuvälineinä muutakin kuin puulusikka. Perunkirjoitusten mukaan työläiskotien esineistön arvo kaksinkertaistui 1800-luvun jälkipuoliskolla.³⁵ Eniten oli lisääntynyt huonekalujen arvo ja säästöt, joita oli joka neljännellä keskimäärin 500 mk. Säästäminen näyttää olleen mahdollista lähinnä naimatomille työntekijöille — siis naisille —, joilla saattoi olla jopa tuhansia markkoja vanhuuden varalle.³⁶ »Rikkaita» työläisiä, joiden omaisuuden arvo oli kuollessa yli 3000 mk, ei ollut 1800-luvun puolella lainkaan, mutta 1900-luvun alussa kymmenesosa perunkirjoitetuista, so. 2—5 % koko työväestöstä. 1900-luvun alussa kuolleista työntekijöistä oli varattomia noin 80 % ja pääosalla loppuista varat olivat muutamia satoja markkoja.³⁷ Tosin on huomautettava, että ao. kuolleista lähes puolet oli alle 40-vuotiaita ja vaurastuneet työläiset olivat siirtyneet keskiluokkaan esim. talonomistajan ominaisuudessa.

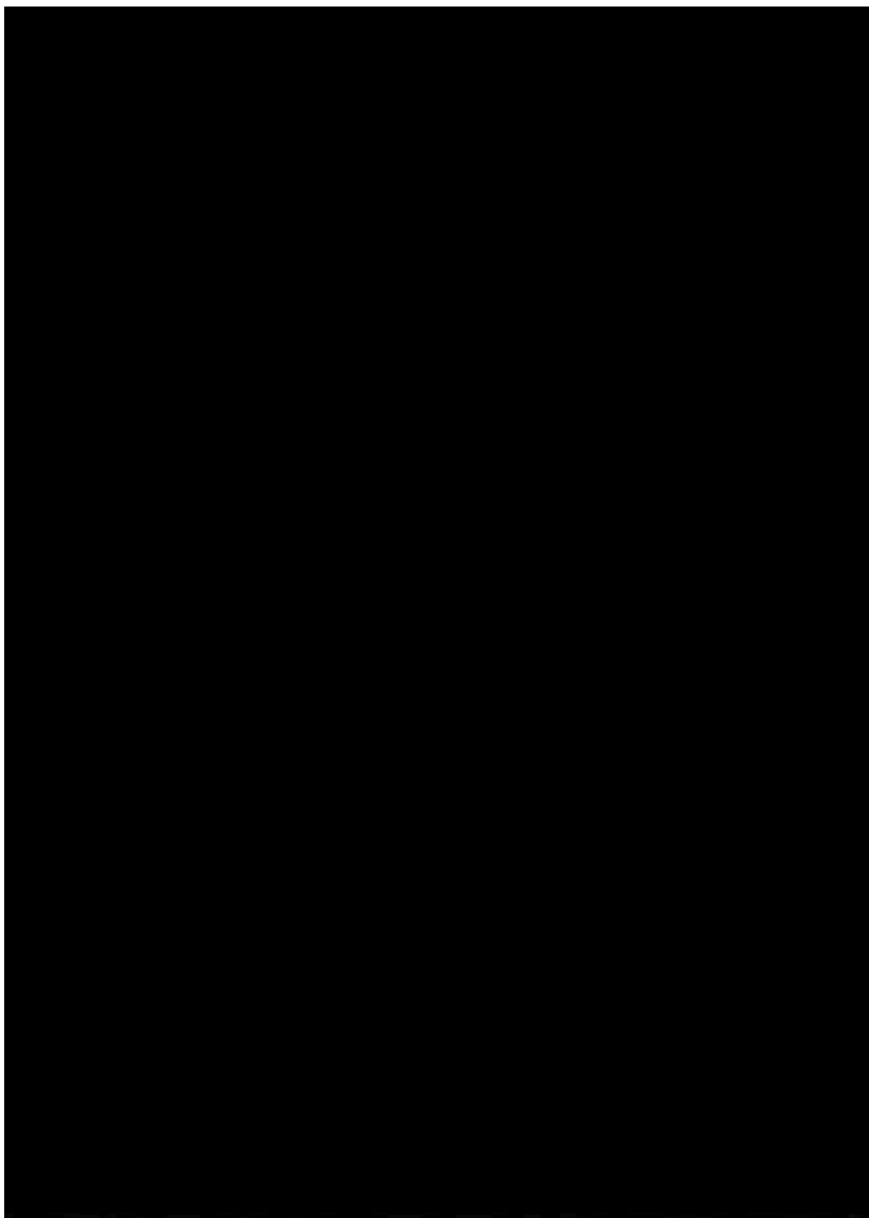
Yhteenvedona elintason kehityksestä voidaan todeta: Reaaliansioiden nousu oli vuosina 1850—1920 selvä mutta hidas ja vaihteleva. Lisääntyneet tulot menivät 1800-luvulla pääasiassa ruokaan ja asumiskustannuksiin, joita perheellistyminen nosti. 1900-luvun puolella alkoi olla varaa ns. ylimääräiseen kulutukseen. Se oli useimmin mahdollista yksinäisille työntekijöille. Muutoin elintaso oli työväestöllä hyvin yhtenäinen pieniä (3—5 %) ääripäitä lukuunottamatta. Elinolojen ehkä tärkeimmät muutokset (työaika, terveys, asunnot, koulutus) eivät olleet suoraan riippuvaisia tulokehityksestä, vaan yhteiskunnan toimista, joihin yleinen vaurastuminen antoi mahdollisuuksia sitten kun asiat oli koettu tärkeiksi. Elintason heikkenemiseksi voidaan lukea toimeentulon epävarmuus, joka lisääntyi 1900-luvun puolella. Kokonaisuutena arvioiden nimenomaan suurteollisuus antoi ihmisille mahdollisuuden elinolojen kohentumiseen verrattuna siihen vaihtoehtoon, että sitä ei olisi ollut.

³⁴ Voionmaa, Tampereen historia III, s. 549—555, 563—571; Näreikkö, emt., s. 175—.

³⁵ Näreikkö, emt., liite 25. Perunkirjoitettujen työntekijöiden varallisuus kolminkertaistui, mutta aikaisempaa suurempi osa jätettiin varattomina perunkirjoittamatta.

³⁶ Näreikkö, Työläiskotien esineistö, s. 57—59.

³⁷ Näreikkö, Tampereen työväestön aineellisen elintason kehitys, liitteet 25 ja 27—34.

Finlaysonin tehtaan työntekijä Ida Helander kotiloissaan. Teollistuminen merkitsi elintason nousua, joka näkyi parhaiten elämän pieninä mukavuuksina. Useimmin siihen oli mahdollisuus naimattomilla nais työntekijöillä.

Liikkuvuus, ura ja elämänkaari

»Joka aamu kellon soidessa astelee Heikki työlensä, kuten kaikki muutkin Tampereen tehtaalaiset; ja iltaisin kävelee kukin lepoa ja virkistystä saamaan yksinkertaiseen työmieskotiinsa, jossa useimmat päivät ovat toistensa kaltaisia kuin marjat puunoksalla.»³⁸

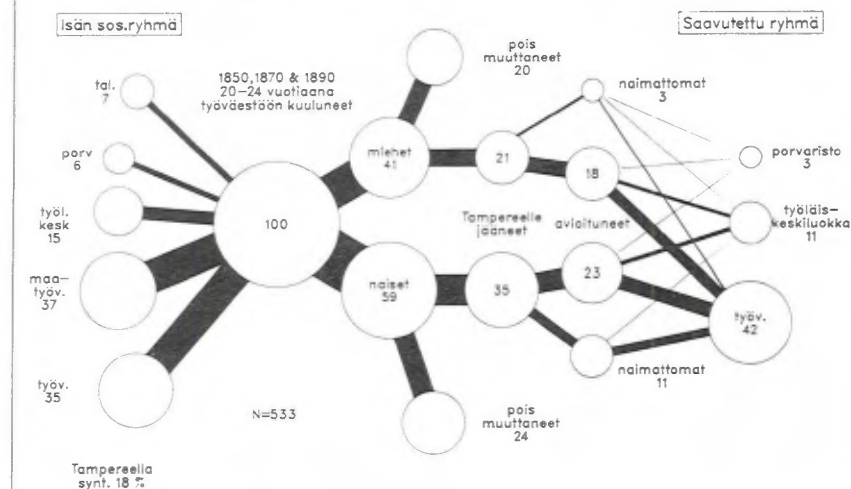
Elämänmuotojen yhdenmukaisuus on luonut mielikuvan koko työläiselämän yhdenmukaisuudesta. Todellisuudessa tamperelaistytöläisten elämä muodostui hyvin monella eri tavalla. Tässä luvussa tarkastellaan työläiselämää pitkäaikaisena muutoksena eli kehdestä hautaan. Pääpaino ei ole elämän yksityiskohdissa, vaan työläisen elämänuran hahmottamisessa. Liitteen kuviossa 41 on esitetty otoksina tutkittujen ikäluokkien sijoittuminen tutkittavalle aikajaksolle. Eri ikäluokat poikkesivat toisistaan ja heijastavat siten työläiselämän muutoksia. Jo niiden ammatillinen kokoonpano oli erilainen. Ensimmäisessä otoksessa (1850) oli tavallista enemmän käsityöläisiä, toisessa (1870) tehtaalaisia, kolmannessa (1890) sekatyöläisiä ja neljännessä (1910) piikoja ja muita palvelun työntekijöitä. Eri ikäluokat kohtasivat varsin erilaisen Tampereen, mm. mahdollisuudet sosiaaliseen nousuun muuttuivat ajan mukana. Ajallisen muutoksen lisäksi työläiselämän muotoutumiseen vaikuttivat ratkaisevasti tausta, sukupuoli ja ikä. Johdantona lähemmälle tarkastelulle on seuraava kuvio, jossa on kaksi työläiselämän urakaaviota. Niistä näkee millaisista »reiteistä» työläiselämä muodostui. Lähtökohtana on otosvuosien nuori työväestö (= 100), jonka jakaantumista pienempiin osasiin ja ryhmiin kaavion luvut osoittavat.

Joukko hajoaa moniin pieniin osiin, vaikka kaaviossa on käytetty vain muutamaa muuttujaa. Esimerkkeinä hajonnasta mainittakoon yleisimmän eli tyypillisen tapauksen yleisyys koko joukossa. 1800-luvun työväestön suurin ryhmä oli kaavion muuttujien mukaan maatyöväestä tullut tyttö, joka muutti naimattomana pois Tampereelta. Kuitenkin vain joka kymmenes työntekijä oli tällainen. Tampereelle jääneistä oli yleisin tapaus myös maatyöväestä tullut tyttö, joka jäi Tampereelle loppuiäkseen työmiehen vaimoksi. Heidän osuutensa koko joukosta oli 6 prosenttia. 1900-luvun nuorten työntekijöiden kohdalla tilanne oli jokseenkin sama. Yleisin tapaus oli työntekijän tytär, joka oli tullut pienenä vanhempiensa kanssa muualta Tampereelle ja joka muutti kaupungista pois. Heitä oli koko joukosta 9 prosenttia. Tampereelle jääneistä oli yleisin tapaus tamperelaissyntyinen työläistyttö, joka jäi naimattomaksi työntekijäksi kotikaupunkiinsa, mutta heitä oli vain 3 % kaikista. Työläiselämän ominaispiirteenä pysyi liikkuvuus ja elämänurien erilaisuus. »Perustyöläinen» — toisen polven perheellinen paikallaan

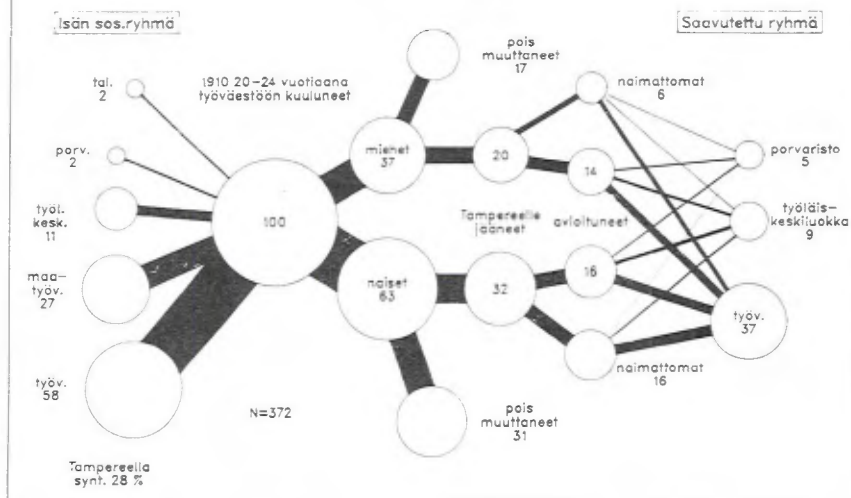
³⁸ Aaku, Työväen elämästä Tampereella, s. 43.

Kuvio 30. Tampereen työväestön urakaavio

A. Otokset 1850 + 1870 + 1890

B. Otoks 1910

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere. **Selitys:** Ympyröiden ala ja viivojen vahvuus vastaa liikkuvuuden määrää.

pysyvä työmies — oli yhtä yleinen tai harvinainen tapaus kuin em. tyttö. Seuraavassa näitä jakaumia ja ajan tuomia muutoksia tarkastellaan lähemmin, ensin työläisuran näkökulmasta ja sen jälkeen sukupolvittaista liikkuvuutta.³⁹

Työläiseksi tulo

Työläiseksi tulon mainittavin muutos oli taustan muuttuminen. Toisin sanoen 1900-luvun alussa aikaisempaa useampi nuori työntekijä oli kaupunkilaistytöläinen lapsi eli työläiselämän alku ei merkinnyt elämänpiirissä mitään muutosta. Paitsi että aikaisempaa useampi oli jo lähtökohdiltaan kaupunkilaistyöväkeä, useampi oli myös tamperelainen. Silti toisen polven työväestössä vain noin puolet oli tamperelaistyöväestön lapsia. Toisen polven kaupunkilaistyöväestön toinen puolisko muodostui joko siten että muiden kaupunkien työläislapsia muutti Tampereelle tai siten että lapset muuttivat vanhempiensa kanssa maalta ennen omaa työikää. Jälkimmäinen oli yleisempää ja näitä tällä tavoin kaksivaiheisesti työväestöön astuneita oli viidesosa vuoden 1910 otoksen työläisnuorista. 1800-luvulla tällaisia tapauksia oli vähemmän, alle viisi prosenttia, sillä tuolloin maalaisten lapset muuttivat yksin kaupunkiin. Tämän muutoksen aiheutti palkkatyön yleistyminen muualla maassa, maaseudun »työnnön» lisääntyminen ja työvoiman muutoin lisääntynyt liikkuvuus. Kaikkiaan ne reitit, joita pitkin nuoresta tuli tamperelaistytöläinen olivat 1900-luvun alussa moninaisemmat kuin 1800-luvulla, vaikka työläisasema olikin aikaisempaa useammin peritty (ks. kuvio 30).

Työn aloittamisikä oli kaupungissa hyvin vaihteleva.⁴⁰ Vaikka kaupungissa oli jopa alle 10-vuotiaita tehdastyöntekijöitä ja edellä todettiin lapsityö (= alle 15-vuotiaat) yleiseksi, todellisuus oli moninaisempi. Itse asiassa enimmilläänkin vain neljäsosa lapsista aloitti palkkatyön alle 15-vuotiaana. Tähän vaikutti 1800-luvun puolella eniten se, että maalaiset muuttivat kaupunkiin työhön useimmin vasta rippikoulun jälkeen eli yli 15-vuotiaana ja 1900-luvun alussa taas kaupunkilaislapset kävivät kansakoulua, eikä työtä olisi riittänytään läheskään kaikille. Vaikka teollisuuden alaikäisestä työvoimasta on tarkat tiedot, koko lapsi-ikäluoksta ei saada aivan tarkkaa tietoa miten moni aloitti työnteen alle 15-vuotiaana. Kansakoululaisten työsäkäynnistä vuonna 1906 tehty tutkimus osoittaa, että koulu jätettiin monasti alakansakouluun eli 13-vuotiaana. Kuinka moni meni tässä vaiheessa ansiotyöhön ja kuinka moni jäi muuten koulusta, on epäselvää. Tehtaaseen

³⁹ Tarkastelu perustuu MUULI-aineiston Tampereen ja Messukylän (1870) otoksiin, ellei toisin mainita. Otannan edustavuutta on selostettu liitteessä.

⁴⁰ Lasten ammatti merkittiin seurakunnan pääkirjaan ja henkikirjaan kohtuullisen luotettavasti noin vuoteen 1880 asti. Sen jälkeen oman ammatin ilmestyminen lapselle merkitsi monasti vain sitä, että tämä muutti pois kotoa. MUULI-aineiston myöhempiin otoksiin sisältyy tämä virhetekijä, — Haapala, Ryhmistä luokaksi, liitetäulukot 75 ja 76.

menijöiden oli kuitenkin jatkettava koulu loppuun, joten tehtaan takia koulua ei voinut jättää, vaan nuori siirtyi tehtaalaiskoulun puolelle. Voidaan arvioida, että viidesosa työläislapsista oli tuolloin ansiotyössä kodin ulkopuolella alle 15-vuotiaana. Samainen tutkimus osoittaa, että lasten työhönmeno riippui paljon perhekohtaisista syistä. Toimeentulovaikkeudet ajoivat lapsia työhön. Muita useammin työssä olivat ne, joilla ei ollut isää, joiden isä oli sekatyömies tai renki ja ne, joilla oli paljon sisaruksia.⁴¹ Joka tapauksessa 1900-luvun alun lapsilla oli pidempi lapsuus kuin heidän vanhempillaan, so. työ aloitettiin vanhempana. Varsinkin muualta muuttanut työvoima oli aikaisempaa vanhempaa.

Aloitusammatti

Aloitusammattiin liittyi jonkin verran valintaa, mutta pääosin sen määräsi avoimien työpaikkojen jakauma eli toisinaan tehtaat ottivat suuren osan nuorista ja toisinaan heitä ei tehtaisiin otettu. Tällaista vaihtelua osoittaa taulukko 40.

Taulukko 40. Tampereen työväestön aloitusammatti kaupungissa. Otos: nuori väestö vuosilta 1850, 1870, 1890 ja 1910.

ammatti	1850	1870	1890	1910
käsityön apulainen	26	8	16	9
tehdastyöntekijä	39	68	47	33
palvelija	35	20	12	24
liikenteen ja rakennusalan ammattityöntekijä		1	6	9
sekatyöläinen		1	13	17
alempi toimihenkilö		2	5	7
yhteensä (%)	100	100	100	100
N	124	187	261	404

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere.

Yleinen suuntaus oli ammattirakenteen monipuolistuminen myös aloitusammateissa. Verrattuna koko työväestön ammattirakenteeseen aloitusammateissa olivat yliedustettuna palvelijat ja käsityön apulaiset, mutta eivät tehtaalaiset. Aliedustettuina olivat sellaiset ammatit, joissa ammattitaito saavutettiin vasta iän mukana, kuten rakennusalan ja liikenteen ammattityöntekijät. Miesten ja naisten aloitusammatit poikkesivat tietenkin selvästi toi-

⁴¹ SVT D V, taulut 2–10.

sistaan. Miehillä jakauma oli tasaisempi. Tehtaan osuus heidän aloitusammateistaan oli em. otoksissa seuraava verrattuna naisten osuuden kanssa:

	miehet	naiset
1850	19 %	51 %
1870	61 %	69 %
1890	34 %	53 %
1910	28 %	30 %

Suuntaus monipuolistumiseen oli sama sekä miehillä että naisilla. Miehillä tehdastyön osuutta vähensi 1900-luvun alussa eniten ns. sekatyö ja naisilla piian työ. Piian työn yleisyyttä vastasi miesten puolella käsityöoppi, jossa vielä 1850-luvulla aloitti useampi poika kuin tehtaassa. Nuorten tausta vaikutti ammatinvalintaan siten, että kaupunkilaisuus, köyhyys ja nuoruus ohjasivat tietä tehtaaseen.⁴²

Ammatinvaihdot

Taulukossa 41 on työntekijöinä aloittaneiden tamperelaisten saavuttama ammatti. Kun sitä verrataan edelliseen taulukkoon aloitusammateista, on helppo todeta piian työ ja tehdastyö läpikulkuammateiksi. Käsityön osuus pysyi samana, koska siinä siirryttiin oppilaasta kisälliksi tai itsenäiseksi. Pääteammateissa oli aloitusammateihin verrattuna enemmän ulkotyöläisiä sekä luonnollisesti työläisammateista poissiirtyneet. Nämä olivat kaikki ammatinvaihdoksia, jotka liittyivät ikään tai kaupungista poismuuttamiseen.

Pääteammattien jakauma oli kahdessa ensimmäisessä otoksessa erilainen kuin kahdessa jälkimmäisessä. Muutoksessa ei ollut kyse niinkään uudentalaisesta ammatinvaihtamisesta, vaan ammattirakenteen muutoksista. Tehtalaisten osuus pääteammateista vähentyi ja ulkotyöläisten lisääntyi, mutta sama muutos oli jo aloitusammateissa. Itsenäisiin ammatteihin päätyneiden osuudessa näkyivät työväestön muuttuneet sosiaalisen nousun mahdollisuudet (tarkemmin jäljempänä). Kaupunkilaiselämän vakiintumisesta kertoo maalle muuttajien vähentyminen. Nämä tiedot eivät kerro vielä mitään ammatinvaihdon yleisyydestä. Siitä kertoo seuraava asetelma, johon on merkitty miten suuri osa työntekijänä aloittaneista pysyi samassa ammatissa koko ikänsä.⁴³

otos 1850	44 %
otos 1870	48 %
otos 1890	51 %
otos 1910	55 %.

⁴² Lähemmin: Haapala, emt., s. 62—67, 203—208.

⁴³ Sama, liitetaulukot 96—99. Ammatit on jaettu 12 ammattiin siten, että käsityöammatit ovat kaikki yhtenä, samoin rakennusalan ammattityöntekijät ja liikenteen työntekijät. Jako on siten itse asiassa työn luonteen eikä tarkasti ammatin mukainen nykyaikaisessa mielessä. Avioituneiden naisten ammatiksi on luettu puolison ammatti. N = 969.

Taulukko 41. Työntekijöinä aloittaneiden tamperelaisten viimeinen ammatti. Oros: Tampereen nuori väestö vuosilta 1850, 1870, 1890 ja 1910.

ammatti	1850	1870	1890	1910	muutos aloitusam- mateista*	
					prosentti- yks.	%
käsityön apulainen	15	4	12 }	10	+ 1	7
käsityöläinen	15	4	3 }			
tehdastyöntekijä	31	42	30	26	—15	31
palvelija	8	11	4	12	—15	62
liikenteen ja rakennus- alan ammattityöntekijä	4	4	8	9	+ 2	56
sekatyöläinen	5	11	19	19	+ 6	74
alempi toimihenkilö	3	3	5	7	+ 1	29
muu työntekijä (hallinnon apulainen)	4	2		2	+ 2	433
johtaja, kauppias, virkailija, työnjohtaja	2	4	9	10	+ 6	..
itsenäinen ammatinharjoit- taja, talonmistaja	7	8	4	3	+ 6	..
maalainen	6	8	6	2	+ 6	..
yhteensä (%)	100	100	100	100	± 0	—76
N	124	186	259	395		

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere. *Huom.* Viimeinen ammatti on viimeinen ns. aktiiviammatti, avioituneilla naisilla miehen ammatti, jos heillä ei ollut omaa.

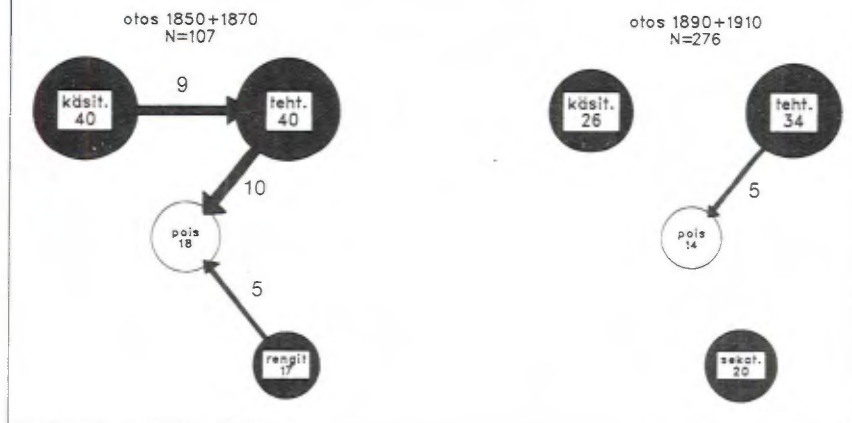
* Ensimmäinen oma ammatti kaupungissa.

Ammatillinen liikkuvuus väheni. Tämän aiheuttivat miehet, sillä naisten joukossa osuus pysyi samana. Miesten ammatillista liikkuvuutta osoittavat oheiset kaaviot (kuvio 31).⁴⁴

1880-luvulle asti siirtyminen kokonaan pois työläisammattista oli yleisempää kuin mikään siirtymä kolmen tärkeimmän ammattiryhmän välillä. Kuvion nuolet selittävät puolet liikkuvuudesta, toinen puoli hajautui lukuisiin pieniin »virtoihin». Tyypillinen läpikulkuammatti kaupungissa oli rengin työ, josta kaikki siirtyivät pois. Vuosisadanvaihteen otoksissa liikkuvuus oli aikaisempaa pienempää. Ammattia vaihtoi nyt 36 % miehistä, kun aikaisemmissa otoksissa osuus oli 55 %. Ammattien määrän lisääntyminen jakoi liikkuvuuden niin lukuisiin osiin, että ainoastaan siirtymä tehdastyöstä muihin kuin työläisammattisiin kattoi vähintään kaksi prosenttia koko joukosta. Miesten ammatinvaihtojen vähentyminen johtui työvoiman ylitarjon-

⁴⁴ Otokset on yhdistetty aritmeettisena keskiarvona.

Kuvio 31. Tamperelaisten työläismiesten
ammattillinen liikkuvuus

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere.

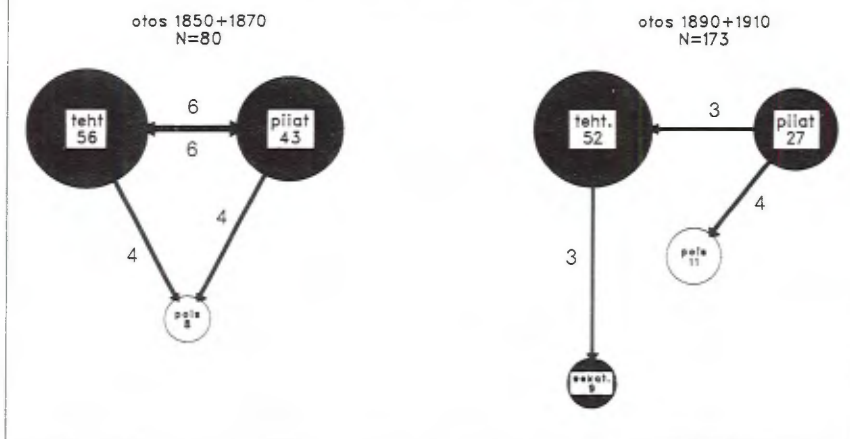
Selitys: Tummennettujen ympyröiden sisään on merkitty osuus aloitusammateista ja nuolet osoittavat tärkeimpiä (min. 2 %) siirtymiä ammatista toiseen. Luvut ovat osuus kokonaispo-pulaatiosta (= 100). Pois = muu kuin työläisammatti.

nasta, vähentyneistä sosiaalisen nousun mahdollisuuksista ja epämääräisen sekatyöväen ryhmän synnystä, mikä hämärsi ammattirajoja.

Naimattomien naisten ammatillinen liikkuvuus oli kaikkein vähäisintä, sillä koko tutkimusaikana vain kolmasosa vaihtoi ammattia. Tämän ryhmän liikkuvuutta vähensi verrattuina muihin naimattomuus, naisten oman urakehityksen huonot mahdollisuudet sekä monasti varhainen kuolema. Vaikka naimattomien naisten ammattirakenne oli 1900-luvun alussa huomattavasti aikaisempaa monipuolisempi, pysyvyys pääryhmissä oli suuri: vuoden 1910 otoksessa tehtaalaisilla 75 % ja piioilla 61 %. Kuvio 32 osoittaa naimattomien naisten keskittyneen kahteen—kolmeen ammattiin. 1800-luvun puolella oli vielä jossain määrin yleistä piian työn vaihtaminen tehtaaseen ja päinvastoin. 1900-luvun alussa sitä yleisempää oli piikojen muuttaminen Helsinkiin tai kokonaan pois työväestöstä — esim. itsenäiseksi ompelijaksi tai pikkukauppiiaaksi.

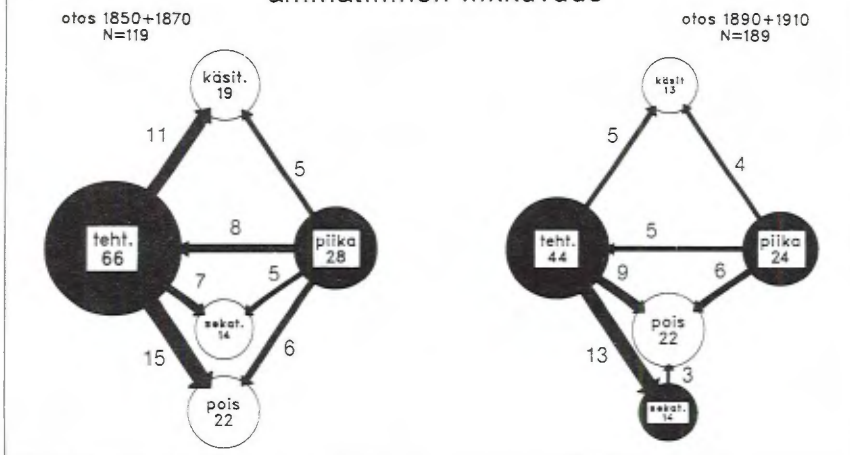
Avioituneiden naisten ammattiura (kuvio 33) kertoo enemmän heidän miestensä kuin naisten ammattiurasta, mutta koska Tampereelle jääneistä naisista enemmistö meni naimisiin, heidän tapauksensa edustaa työläisnaisten enemmistöä. Siirtymiset ammattiryhmästä toiseen olivat yleisempiä kuin miehillä tai naimattomilla naisilla, sillä 70 %:lla (puolison) pääteammatti oli

Kuvio 32. Tamperelaisten naimattomien työläisnaisten ammatillinen liikkuvuus

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere. Selitys: ks. kuvio 31.

Kuvio 33. Tamperelaisten avioituneiden työläisnaisten ammatillinen liikkuvuus

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere. Selitys: ks. kuvio 31.

toinen kuin naisen oma aloitusammatti. Siirtymien suunnat vastasivat yleistä ammattirakenteen muuttumista. Naisia siirtyi tehtaasta ja piian työstä käsityöläisten ja sekatyöläisten sekä itsenäisten joukkoon. Työväestöstä pois siirtyneitä oli enemmän kuin työläismiesten joukossa, koska luokkarajat ylittävissä avioliitoissa nainen oli useammin työväestöstä kuin päinvastoin. Ammatillisen rakenteen monipuolistuminen tuli selvimmin esiin avioituneiden naisten liikkuvuudessa, mutta kuten muidenkin kohdalla, tämä monipuolistuminen ei merkinnyt liikkuvuuden lisääntymistä. Tämä on merkki työläiselämän vakiintumisesta. Talouselämän muutokset eivät näkyneet yksilöiden elämänvaiheissa yhtä selvästi kuin aikaisemmin. Toiseksi ammatillisen liikkuvuuden vähentyminen osoittaa sosiaalisen rakenteen jäykistymistä.

Sosiaalinen nousu

Työläisenä aloittaminen ei merkinnyt kaikille pysyvää sosiaalista asemaa. Osa työntekijöistä nousi itsenäiseen väestöön omilla ansioillaan tai avioliiton kautta. Sosiaalisen nousun yleisyys näkyy taulukosta 42.

Luvut osoittavat, että työläisasemasta nouseminen oli mahdollista, mutta että siinä pysyminen oli hallitseva piirre työväestössä. Yleinen suuntaus 1800-luvun lopulta alkaen oli sosiaalisen nousun mahdollisuuksien vähentyminen. Se johtui työväestön lukumääräisestä kasvusta siten, että keskiluokassa oli suhteellisesti vähemmän »paikkoja» rekryteille työväestöstä. Eniten oli vaikutusta käsityön merkityksen vähentymisellä. Mestareiksi edenneiden oppilaiden määrä jäi jatkuvasti pienemmäksi verrattuna työväestön kasvuun. Toinen nousuväylä, talonomistaminen, tukkeutui myös vähitellen. Tilalle tuli parantunut mahdollisuus edetä kauppiaaksi, työnjohtajaksi tai alemman toimihenkilön asemasta ylempään, esim. kauppa-apulaisesta kaupanhoitajaksi. Joillekin työntekijöille tarjosi työväenliike tilaisuuden jättää vanha työ. Sosiaalinen nousu väheni eniten tehtaalaisena aloittaneiden

Taulukko 42. Itsenäiseen ammattiasemaan päätyneet tamperelaiset työntekijät sukupuolen ja siviilisäädyn mukaan. Osuus työntekijänä aloittaneista (%). Oso: Tampereen nuori väestö vuodelta 1850, 1870, 1890 ja 1910.

	1850	1870	1890	1910
miehet	19	26	16	13
avioituneet naiset	37	14	22	16
naimattomat naiset	4	8	9	12
kaikki (osuus %)	22	17	18	15
N	124	186	296	395

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere.

joukossa. Heistä pysyi tehtaassa tai nousi itsenäiseen väestöön seuraavat osuudet tutkituissa otoksissa:

	jäi tehtaaseen	nousi itsenäiseksi
otos 1850	49 %	24 %
otos 1870	52 %	17 %
otos 1890	51 %	16 %
otos 1910	60 %	9 %.

Työntekijöiden sosiaalisessa nousussa oli eri asteita. Helpointa oli eteneminen ammattitaidottomasta työntekijästä erikoistuneeksi työntekijäksi. Tätä liikettä ei voi luotettavasti mitata ammattitietojen epätarkkuuden vuoksi. 1800-luvun lopulla elinkeinoelämän vapautumista seurasi ammattirajojen hämärtyminen, mikä ilmeisesti vähensi erikoistyneiden työntekijöiden statusta ja siten pyrkimystä saavuttaa hieno työläisammatti.⁴⁵ 1900-luvun alussa suuntaus oli taas toinen. — Sosiaalisen nousun toinen aste oli siirtyminen ns. työläiskeskiluokkaan, tavallisten ruumiillisen työn tekijöiden yläpuolelle, mikä merkitsi työn erilaisuuden lisäksi yleensä myös parempaa palkkaa ja arvostusta. Joka viides työntekijä nousi tähän asemaan sekä 1800-luvulla että 1900-luvun alussa. Saavutetut ammatit muuttuivat siten, että käsityöläisten, itsenäisten työmiesten ja talonmistajien osuus väheni ja tilalle tuli pikkuvirkailijoita, työnjohtajia ja itsenäisiä ompelijoita. Varsinaiseen keskiluokkaan eteneminen oli merkittäväntä sosiaalista nousua, koska koko elämänpiiri ja yhteiskunnallinen asema muuttuivat tällöin. Käsityöläismestari oli yleisin tie keskiluokkaan ennen nälkävuosia. Tähän pääsi tuolloin 7 % työntekijänä aloittaneista. Kaksikolmasosaa näistä oli käsityöläisen kanssa avioituneita naisia. Oppipojista eteni mestariksi joka viides. 1800-luvun loppupuolella nämäkin mahdollisuudet vähenivät ja pienyrittäjäksi eteni enää pari prosenttia työntekijöistä. Toimihenkilöammatit antoivat sen verran uusia mahdollisuuksia, että keskiluokkaan nousseita oli myös 1900-luvun alussa yhteensä 7 % työntekijänä aloittaneista. Uusi yhteiskunta tarjosi lukuisine vaihtoehtoineen yhtä vähän todellisia sosiaalisen nousun mahdollisuuksia kuin staattisena ja jäykän hierarkisena pidetty sääty-yhteiskunta. Yleistävä selitys tälle ilmiölle on yksinkertaisesti se, että kaupungin sosiaaliryhmien suuresti kasvaessa, ne samalla vakiintuivat, ja sosiaalinen hierarkia jäykistyi ainakin »tilastollisesti». Tähän vaikutti osaltaan työväestön taustan proletarisoituminen.

Sukupolvittainen liikkuvuus

Sosiaalisella liikkuvuudella tarkoitetaan useimmin sukupolvittaista liikkuvuutta, so. lapsen saavuttamaa asemaa verrataan hänen vanhempiansa

⁴⁵ MUULI-aineistosta laskettu tällainen hienojakoinen sosiaalinen liikkuvuus antaa tulokseksi saman kehityksen kuin karkeammin mitattu liikkuvuus, — Haapala, emt. s. 109, 217—218.

asemaan. Tällaisessa urassa yhdistyy kaksi tekijää: kodin antamat lähtökohdat ja itse luotu ura. Työläiselämän kokonaisperspektiivissä oli tärkeätä mihin kukin vertasi omaa uraansa ja tämä vertailukohta ei ollut kaikilla sama. Esimerkiksi maatyöläisen tyttärelle tehdastyö oli sosiaalista nousua sikäli, että hän pääsi kiinni vakinaiseen ansioon, kun taas käsityöläismestarin tyttärelle se merkitsi suistumista omistavasta luokasta. Avioliitto työnjohtajan kanssa oli edelliselle jo huomattavaa sosiaalista nousua, mutta jälkimmäiselle vain pysymistä vanhempien luokassa. Edellä selostettu sosiaalinen nousu tai lasku saavat toisenlaisen näkökulman, kun ne liitetään sukupolvittaiseen liikkuvuuteen. Työväestön sosiaalisen taustan ja oman uran yhdistäminen antavat seuraavan taulukon mukaisen tuloksen työläiselämään liittyneestä sosiaalisesta liikkuvuudesta. (Asemat on jaettu kahtia: itsenäiseen ja epäitsenäiseen väestöön).

Taulukko 43. Tampereen työväestön sosiaalinen nousu, lasku ja paikallaan pysyminen isän asemaan verrattuna. Otos: nuori työväestö vuosilta 1850, 1870, 1890 ja 1910.

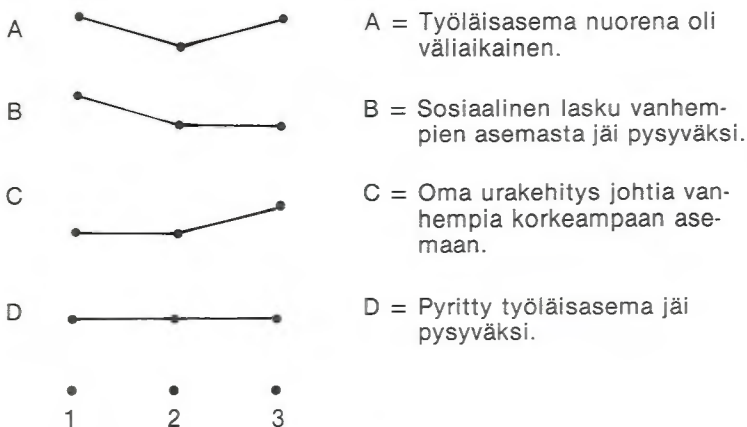
	otos 1850			otos 1870			otos 1890			otos 1910		
	miehet	naiset	yht.	miehet	naiset	yht.	miehet	naiset	yht.	miehet	naiset	yht.
nousua (%)	38.2	51.1	45.7	28.6	25.5	26.5	29.0	34.8	32.0	45.8	48.2	47.3
paikallaan (%)	2.9	8.5	6.2	26.5	12.1	17.0	29.0	27.7	28.3	37.3	29.4	32.4
laskua (%)	58.8	40.4	48.1	44.9	62.2	56.5	42.0	37.5	39.7	16.9	22.3	20.3

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere. N = 964.

Sosiaalinen nousu oli vähäisintä ns. murroskaudella edellä mainituista syistä. 1900-luvun alussa nousseiden osuutta nosti enemmän taustan proletarisoituminen kuin parantunut urakehitys. Samasta syystä asemansa säilyttäneiden osuus kasvoi ja sosiaalinen lasku vähentyi. Toisin sanoen tausta oli sosiaalisen liikkuvuuden lopputuloksen kannalta ratkaiseva muutostekijä. Tarkemman kuvan liikkuvuuden luonteesta antaa seuraava erittely uratyypeistä ja niiden yleisyydestä (kuvio 34).⁴⁶ Nämä neljä uratyyppiä kattoivat 99.9 % työntekijöistä, sillä vain yksi tuhannesta työntekijästä päätyi työläiseksi vanhemmalla (yli 25 vuotta) iällä. Kuviot havainnollistavat kolmea uran vaihetta: — 1 = isän asema, 2 = oma asema nuorena ja 3 = itse saavutettu asema — ja niiden muuttumista.

⁴⁶ Sosiaalisen nousun ja laskun rajana on tässä työväestön ja työläiskeskiluokan raja, toisin kuin taulukossa 43. Torpparit on laskettu epäitsenäisiin.

Kuvio 34. Kaavio työntekijän uratyypeistä

Taulukko 44. *Tamperelaistyöväestön jakautuminen uratyyppejen mukaan. Otos: vuosien 1850, 1870, 1890 ja 1910 nuori työväestö.*

uratyyppi	otos 1850	otos 1870	otos 1890	otos 1910
tyyppi A	24	6	11	8
tyyppi B	20	17	15	7
tyyppi C	8	9	13	17
tyyppi D	48	68	61	68
yhteensä	100	100	100	100
N	87	190	221	318

Lähde: MUULI-aineisto Tampere, ja Messukylä 1870. Ks. viite 46.

Selitys: ks. kuvio 34.

Työväestön enemmistönä olivat ainakin 1860-luvulta lähtien ne, joilla oli työläistausta ja jotka pysyivät työväestössä koko ikänsä. Muiden tapaus-ten yleisyyteen vaikutti selvästikin taustan muuttuminen. Tapaus A oli yleinen vain tutkimusjakson alussa, kun tulokkaita itsenäisestä väestöstä oli paljon. Nämä onnistuivat hankkimaan itsenäisen aseman 2.5 kertaa useammin kuin epäitsenäisten lapset. Näin sosiaalinen nousu oli selvästi taustasta riip-

puvainen. Heikoimmin pärjäsivät tässä suhteessa maatyöväen lapset. Tapaus B tuli ajan mittaan harvinaisemmaksi taustan muuttumisen vuoksi. Pysyvä sosiaalinen lasku ei ollut työväestössä läheskään niin yleistä kuin sosiaalinen nousu. Tapaus C tuli 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa yleisimmäksi sosiaalisen nousun muodoksi. Pitkällä aikavälillä työläisen urassa tapahtui selvä keskimääräinen muutos: sosiaalisen laskun yleisyys vaihtui sosiaalisen nousun yleisyyteen. Proletarisoituvien porvarislasten tilalle tulivat porvarillistuvat työläislapset. Tämä muutos oli erityisen selvä siinä työväestön osassa, joka jäi *Tampereelle* ja jonka urakehitys oli nimenomaisesti Tampereen mahdollisuuksista riippuvainen (ks. liitetaulukko 19). Porvaristoon nousseiden osuus kaksinkertaistui 1900-luvun puolella. Nämä nousijat olivat nyt pääosin työläisperheistä lähtöisin olevia. Toinen erityisen selvä muutos oli toisen polven työväestön kasvu. 1900-luvun otoksessa joka toinen työläinen pysyi *kaupunkityöväen* asemassa koko ikänsä. Sukupolvi-taisen liikkuvuuden muutokset osoittavat urakehityksen vakiintumista siinä, että liikkuvuus väheni ja urakehitys yhtäläistyi. Vakiintumisesta kertoo osaltaan sekin, että sosiaalisen nousun mahdollisuudet tulivat 1900-luvun puolella erityisesti Tampereella syntyneiden ja sinne jääneiden eduksi.

Ikä, perhe ja ura

Elinikä, avioliitto ja Tampereella pysyminen tai poismuuttaminen säätelivät urakehitystä. Koska sosiaalinen nousu hankittiin yleensä työkokemuksella ja hitaalla varojen keruulla, eikä esim. koulutuksella, työntekijän varhainen kuolema oli yleisin etenemisen este. Alle 30-vuotiaana kuolleista työntekijöistä oli kohonnut keskiluokkaan tai työläiskeskiluokkaan yksi kymmenestä kun kaikista työntekijöistä samaan ylsi joka neljäs. Varhainen kuolema oli myös yleinen syy naimattomuuteen. Poikamieheksi jääneistä tamperelaisista kuoli alle 30-vuotiaana yli puolet, perheellisistä miehistä 8 %. Naimattomaksi jääneistä naisista kuoli alle 30-vuotiaana 22 %, vaimoista 1 %. On selvää, että ikä sääтели siviilisäätyä eikä päinvastoin. Tästä samasta erosta on kyse siinä, että perheellisten urakehitys oli suotuisampi kuin perheettömien. Toisin sanoen perhe sinänsä ei auttanut ihmisiä eteenpäin. Erot eivät olleet suuret, koska naimattomuudella oli myös etunsa, mutta ne olivat riittävän selvät. Keskiluokkaan tai työläiskeskiluokkaan päätyneiden osuus viimeisen asuinpaikan, sukupuolen ja siviilisäädyn mukaan jaetuissa ryhmissä oli seuraava:⁴⁷

Tampereelta pois muuttaneet:

— miehet	26 %
— naiset	21 %
— yhteensä	23 %

⁴⁷ MUULI-aineisto, Tampere. Otokset on laskettu suoraan yhteen. N = 912.

Tampereelle jääneet

— naimattomat miehet	21 %
— perheelliset miehet	29 %
— naimattomat naiset	14 %
— avioituneet naiset	31 %
— yhteensä	20 %

Paikkakunnalla pysyminen tai poismuuttaminen vaikutti eri tavoin eri ryhmissä. Naimattomat hankkivat muualla keskimäärin paremman aseman kuin Tampereella. Käsityökeisällejä muutti Tampereelta maaseudulle itsenäiseksi käsityöläiseksi ja nuorilla naisilla taas ei ollut Tampereella juuri muita mahdollisuuksia kuin tehdastyö. Perheellisten kohdalla asia oli toisin — ehkä siksi, että Tampereelle jäivät useimmin ne, joilla asiat olivat hyvin ja pois muuttivat useimmin sekatyöläiset.

Työntekijöiden sosiaalisen nousun taustatekijöistä voi esittää seuraavan luettelon. Uraa edistivät: — vanhempien kuuluminen omistavaan luokkaan tai kaupunkityöväestöön (verrattuna maatyöväestöön), — tamperelaisuus eli syntymäpaikka ja kaupungissa pysyminen, — terveys eli elinikä, — ja naisilla avioliitto. Miesten ja naisten kesken ei ollut keskimäärin eroa, mutta miehillä oli sekä sosiaalinen nousu että lasku yleisempää kuin naisilla, mutta kuten todettu naimattomien ja avioituneiden naisten asema oli erilainen.

Muutto pois Tampereelta jakoi työväestön kahtia. Vain joka toisesta tuli pysyvästi tamperelainen, joten työväestö jakaantui tavallaan liikkuvaan ja pysyvään osaan (kuvio 30). Kun jälkimmäisistä vain osa avioitui, pysyvä perheellinen työväestö muodostui hitaasti. 1800-luvun jälkipuoliskolla 40 % työläisikäluokasta jäi perheellisenä Tampereelle. 1900-luvun alussa osuus oli vain 30 %. Kun näistä taas osa siirtyi sosiaalisessa asteikossa pois työväestöstä, ns. normaali työläisura — perhe ja pysyvä työläisasema — oli 1800-luvun puolella 30 %:lla ja 1900-luvun alussa 20 %:lla työntekijöistä. Perhe muuttui 1800-luvun jälkeen lähinnä siinä, että lapsiluku tipahti syntyneiden osalta lähes puoleen ja eloonjääneiden osalta kolmanneksella. Tämä tosin näkyi perheissä vasta 1920-luvulla, kun lapsilukua rajoitettiin tietenkin »loppupäästä». Hedelmällinen avioliittoaika oli sekä 1800-luvulla että ja 1900-luvun alussa keskimäärin 13—14 vuotta ja avioliitot kestivät yhtä kauan, keskimäärin 26—27 vuotta. Hedelmällisen avioajan piti alhaisena korkea avioitumisikä ja toisen puolison usein varhainen kuolema. 1800-luvun avioliitoista joka viides kesti tämän vuoksi alle 10 vuotta. 1900-luvun alun »keskivertoperheessä»⁴⁸ isä oli toisen polven tamperelainen, äiti lähiseudun päivätyöläisen tytär. Kumpikin meni työhön heti rippikoulun jälkeen, isä kuljetusmieheksi tehtaaseen äiti kauppapiiaksi. Ennen avioliittoa äiti oli siirtynyt tehtaaseen. Naimisiin mentäessä isä oli 26- ja äiti 27-vuotias. Esikois-

⁴⁸ Esimerkki perustuu MUULI-aineiston Tampereen vuoden 1910-otoksen keski- ja tyyppiarvoihin.

lapsi syntyi »ennenaikaisesti» vuonna 1915, seuraava (joka kuoli) vuonna 1917 ja kolmas lapsi vasta kymmenen vuotta myöhemmin. He elivät loppuikänsä tamperelaisina työntekijöinä, mies 52-vuotiaaksi, vaimo yli 70-vuotiaaksi. Miehen kuoltua vaimo eli ompelemalla ja tukenaan tytär, joka oli keskikoulun käynyt naimaton konttoristi. Tämän peruserheen päivät olivat »toistensa kaltaisia kuin marjat puunoksalla», mutta useimpien muiden elämä oli mennyt toisin. Vaimon neljästä nuoruudenaikaisesta työtoverista kukaan muu ei ollut jäänyt Tampereelle työmiehen vaimoksi. Yksi oli tehtaalaisvanhapiika, kaksi oli muuttanut pois, toinen avioiduttuaan vaasalaisen torikauppiaan kanssa, toinen piiaksi Helsinkiin missä hänen elämänsä oli sittemmin sujunut vähemmän onnellisesti. Jos tämä perhe olisi elänyt 50 vuotta aikaisemmin, erona olisi ollut huonompi asunto sekä suurempi ja sairaampi lapsijoukko, eikä tyttärestä olisi tullut konttoristia, korkeintaan konttoristin vaimo.

Yhteenvedo

Muuttuiko työläiselämä 1900-luvulle tultaessa ja syntyikö aineellisten olojen ja yhteiskuntakehityksen mukana uuden tyyppinen työläinen, josta sekä porvarilliset että sosialistiset yhteiskuntapoliitikot haaveilivat? Luvussa 2.3. (s. 185) lainattu Meurmannin työmiesihanne ei ollut 1900-luvun alun Tampereella totta, vaan haavekuva. Toki Tampereellakin oli sivistyneitä, vauraita ja hyvätapaista työmiehiä, mm. työväenliikkeen johtajissa, mutta työväestön kohottaminen luokkana keskiluokkaiselle tasolle ei ollut onnistunut. Toisaalta kurjistumisteorian arvostelijatkin (s. 244) olivat oikeassa. Elintason käsittelyn yhteydessä todettiin, että työväestön elinolot eivät muuttuneet oleellisesti parempaan tai huonompaan 1900-luvulle tultaessa muutoin kuin että kaupunkilaiset elämäntavat vakiintuivat. Työväestön elämäntapojen ja elämäntavan todettiin muodostuneen varsin yhtäläisiksi. Samat vakiintumisen ja yhtenäistymisen piirteet tulivat esiin myös sosiaalisessa liikkuvuudessa, vaikka liikkuvuus sinänsä oli vilkasta. Verrattuna teollistumisen alkuun ja ns. murroskauteen (1870—1900) Tampereen työväestö vakiintui demografisena ja sosiaalisena ryhmänä 1900-luvun alussa. Tähän ei liittynyt dramaattisia muutoksia eikä elinolojen hidasta muuttumista koettu muutoksena. Jotakin kuitenkin muuttui, nimittäin kaikkien ihmisten ja myös työväestön yhteiskuntakäsitykset. Tämä muutos perustui tietenkin kokemuksiin, mutta ei työläiselämän muutoksiin, vaan niihin muutoksiin, joita yhteiskunnassa tapahtui yleisesti — riippumatta siitä oliko Tamperetta vai ei. Tamperealaisen työläiselämän mainittavimmat muutokset 1900-luvun alussa — verrattuna 1800-lukuun — tulivat siten työväestön oman elämänpiirin ulkopuolelta. Työntekijöiden *elinolojen muutos* ei selitä, miksi ideologinen murros osui 1900-luvun alkuun. Seuraavan luvun aihe on työläiselämän muuttuminen työväestön yhteiskunnallisen aseman ja yhteiskuntakäsitysten näkökulmasta.

3.3. Työväestön yhteiskunnallinen asema

»Mitä oli tuonut tuo kauniisti kimalteleva vapaus? ... Nyt olivat ihmiset tulleet samanarvoisiksi kaduilla ja kokouksissa, mutta kotiseinän sisällä elettiin toisaalla ylellisyydessä ja rikkauudessa, toisaalla taas synkimmässä kurjuudessa. Sellainen oli lopputulos rahavallan ja kansanvallan pitkästä ja merkillisestä vuorovaikutuksesta.»¹

Yhteiskunnallisella asemalla tarkoitetaan tässä työväestön suhdetta muihin yhteiskuntaryhmiin sekä työväestön paikkaa yhteiskunnallisissa organisaatioissa, erityisesti poliittisessa järjestelmässä. Lyhyesti sanottuna kyse on työväestön suhteesta valtaan. Jos tämä suhde on erilainen kuin joidenkin muiden väestöryhmien, silloin se on työväestölle ominainen piirre eli työväestöllä on erityinen yhteiskunnallinen asema. Tämä erityisyys oli 1900-luvun alun tamperelaisille selvä asia. Olihan yhteiskunnallinen eriarvoisuus laillisestikin vahvistettu asia ja taloudellinen eriarvoisuus oli kaikkien helppo havaita. Tässä ei ollut sinänsä mitään uutta verrattuna 1800-lukuun. Uutta oli kuitenkin se, että eriarvoisuus oli kasvualusta luokkajajattelulle, joka levisi työväestön piiriin juuri 1900-luvun vaihteesta alkaen. Taloudellinen ja sosiaalinen eriarvoisuus saivat aivan uuden merkityksen, kun ne yhdistettiin kysymykseen vallasta ja kun poliittinen rintamalinja alkoi muodostua omistajien ja omistamattomien jaon mukaan. Tämä kehitys vei mukanaan yhteiskuntarauhan ja näytti romuttavan sen »kasvatusohjelman», johon erityisesti suomalainen puolue oli halunnut uskoa.² Eriarvoisuus muuttui yhteiskunnalliseksi ristiriidaksi. Työväestön asemasta tuli poliittinen kysymys ja työväestö alkoi nähdä itsensä »luokkaristiriidan» valossa. Työväestön yhteiskunnallisen aseman erityisyys vahvistui sekä muun väestön että työväestön itsensä käsityksissä. Seuraavissa luvuissa tätä havainnollistetaan esittelemällä eriarvoisuuden ainesosat eli kartoitetaan työväestön eroja muihin ryhmiin ja seurataan työväestön poliittisen roolin muuttumista vuosisadanvaihteesta vuoteen 1920.

Luokat ja luokkarajat

Taulukossa 45 on esitetty Tampereen väestön luokkarakenne pitkällä aikavälillä. (Tarkasti ottaen on väärin nimittää taulukon ryhmiä luokiksi aina-

¹ Voionmaa, Tampereen historia III, s. 24.

² Eskola, Sosiaalipoliittikka suomalaisen puolueen ohjelmassa, erit. s. 434.

Taulukko 45. Tampereen väestön yhteiskuntaluokat vuosina 1840—1920.

yhteiskunta- luokka	1840		1880		1920	
	(h)	(%)	(h)	(%)	(h)	(%)
yläluokka	150	9	860	7	1260	3
vanha keskiluokka	550	32	1510	12	3890	8
uusi keskiluokka					3710	8
»työläis keskiluokka»	210	12	990	8	2160	4
työväestö	760	44	8790	68	34320	72
muut	50	3	730	6	2490	5
yhteensä	1720	100	12880	100	47830	100

Lähteet: Tampereen henkikirja v. 1840 ja 1880; SVT VI C 1920.

kin 1800-luvun puolella, mutta käytetyt ryhmänimikkeet ovat vakiintuneet meikäläiseen sanastoon.)

Ryhmien luonnetta ja suhteita 1800-luvulla on selvitetty jo edellä. Uuden vuosisadan erot aikaisempaan olivat seuraavat:

— Yläluokka (säätyläiset, tehtailijat ym. suuromistajat, korkeimmat virkailijat) menetti säätyetuoikeutensa, mutta ei rahaan ja virka-asemaan perustuvaa valtaansa. Poliittisen elämän demokratisoituminen vähensi tämän ryhmän vaikutusvaltaa, kun säätysten ja vaikuttajayksilöiden tilalle tulivat keskeiseen asemaan puolueet. Ryhmän suhteellinen osuus Tampereella pienentyi huomattavasti sekä keskiluokan että työväestön määrään verrattuna. Tämä vähensi sen kunnallispoliittista valtaa jo ääniosuuden pienentymisen vuoksi ennen vuosien 1917—1919 kunnallispoliittisia mullistuksia.

— Keskiluokan luonne muuttui. 1800-luvulla se koostui pääosin kauppiaista ja käsityöläisistä, joilla oli porvarusoikeuden suoma erityisasema niin taloustoimissaan kuin kunnallispolitiikassa. Tämä ns. vanha keskiluokka (johon on taulukossa luettu 1800-luvun puolella myös vähäinen virkamieskunta) menetti ratkaisevasti asemiaan jo 1800-luvun puolella, ensin kunnallishallinnon uudistuksessa vuonna 1875 ja sitten elinkeinovapauden tullessa voimaan vuonna 1879. Lisäksi sen vaikutusvaltaa vähensi ryhmän suhteellinen pieneneminen. Ryhmän sisällä kauppiaiden valta kasvoi käsityöläisten kustannuksella. 1900-luvun puolella vanha keskiluokka oli menettänyt jo kokonaan entisen luonteensa. Se oli nyt heterogeeninen pienyrittäjäjoukko. Yhdessä ns. uuden keskiluokan (virkamiehet, toimihenkilöt ja vapaan ammatin harjoittajat) kanssa pienyrittäjät olivat 1900-luvun alussa aikaisempaa suurempi joukko, joka muodosti »uuden porvariston» eli itsenäisen keskiluokan, jonka asema ei enää perustunut korporaatioihin, vaan omistamisen, virka-aseman ja kyvyn tuomaan valtaan. Nämä ihmiset tulivat poliittisen elämän ja kansalaistoiminnan perusvoimaksi. Keskiluokan uudenlaisen hallitsevan aseman taustana oli yhteiskunnan muuttuminen: elin-

keinoelämän monipuolistuminen, julkisten palveluiden ja organisaatioiden kasvu sekä koulutuksen ja vapaan kulttuuritoiminnan merkityksen lisääntyminen. Keskiluokka täytti nämä uudet »paikat» yhteiskunnassa. Suomessa tuli sivistyneistön rooli poikkeuksellisen merkittäväksi, koska yhteiskuntaelämää hallitsi kansallinen kysymys (kielitaistelu ja autonomia), johon sosiaaliset ja taloudellisetkin kysymykset pitkälle samaistettiin.

— »Työläiskeskiluokan» merkitys vähentyi sitä mukaan kuin erilaisten korporaatioiden vanavedessä syntyneet puoli-itseenäiset ammattiasemat katosivat. 1900-luvun puolella »työläiskeskiluokka» muodostui lähinnä alemmista toimihenkilöistä. Tämä ryhmä säilytti erityisluonteensa työväestön ja keskiluokan välisenä sosiaalisen nousun portaana.

— Ruumiillisen työn tekijöiden osuus väestöstä oli 1900-luvun puolella entistäkin suurempi ja tässä suhteessa Tampere poikkesi maan muista suurista kaupungeista. Työväestön ja erityisesti tehdastyöväestön suuri määrä antoi sille Tampereella myös tavallista suuremman yhteiskunnallisen ja poliittisen merkityksen, kuten tamperelaistyyöväestön poliittinen historia osoittaa (seur. luku). Edellisissä luvuissa todettiin jo työväestön rakenteessa tapahtuneet muutokset, jotka lyhyesti kerrattuna olivat: palkkatyön yleistyminen, ammatillinen monipuolistuminen, sekä demografinen ja sosiaalinen vakiintuminen. Tästä huolimatta nuoruus, naimattomuus ja naisten suuri osuus olivat tamperelaistyyöväestön ominaispiirteitä. Elinolojen todettiin parantuneen hitaasti. Työväestön yhteiskunnalliselle asemalle tuli 1900-luvun alusta ratkaisevaksi tekijäksi sen suhteet muihin yhteiskuntaryhmiin.

Työväestön suhde tamperelaiseen yläluokkaan oli nykyajan näkökulmasta ehkä ristiriitainen ja selkiintymätön, mutta aikalaisille itselleen yksiselitteinen. Työntekijät eivät pitäneet suuromistajia tai korkeimpia virkamiehiä vihollisinaan tai vastustajinaan. Poikkeuksen tekivät ne, jotka kompremettoivat itsensä kunnallispolitiikassa tai venäläisen sortovallan lakeijoina. Tamperelaisyhteiskunnan rauhallisuus perustui pitkälle tehtaiden omistajien ja työntekijöiden »ystävällisiin» suhteisiin. Tämä jatkui yli vuosisadan alun poliittisten mullistusten. Toisin sanoen luokkaristiriita ei syntynyt siellä, missä se sosialismin teoreetikkojen mielestä oli itse asiaan kuuluva. Tämä oli ratkaisevaa tamperelaiselle yhteiskuntaelämälle. Jonkinlaisesta »piilevästä» luokkaristiriidasta puhuminen olisi tosiasioiden kiertämistä.

Työväestön suhde keskiluokkaan oli sekä 1800-luvulla että 1900-luvun puolella kireämpi kuin suhde yläluokkaan, sillä nämä väestönosat joutuivat vastakkain omia konkreettisia etuja puolustaessaan. Esimerkiksi suuren tehtaan kanssa palkoista ja työehdoista ei voitu neuvotella kuten pienyrittäjän kanssa, jolloin oli mies miestä vastassa ja oli helppo kuvitella, että se mikä toiselle tuli oli toiselta pois. Tätä merkittävämpää oli kuitenkin poliittinen vastakkainasettuminen. Keskiluokkaiset ihmiset edustivat kunnallista valtaa ja 1900-luvun puolella he olivat hallitsevien puolueiden ja virkavallan edustajia. Työväestön tasa-arvopyrkimykset näyttivät törmäävän keskiluokan vastustukseen — ei keisariin tai suuromistajiin. Näin työväestön yhteiskunnallinen asema kulminoitui erityisesti politiikassa ja suhteis-

sa keskiluokkaan. Eniten muuttui työväestön ja sivistyneistön suhde. Entisistä liittolaisista tuli vihollisia samalla kun työväenliike erkani suomalaisuusliikkeestä.

Tuloerot luokkarajoina

Raha oli ratkaiseva eriarvoisuuden kriteeri, koska se määräsi ne elämänpuitteet, joissa oli elettävä. Valta taas seurasi rahaa. Tämä oli ihmisille itsestään selvää, sillä mitä maailmasta olisi tullut, jos pennittömät ja osamattomat olisivat asioista määränneet. Useimmin raha ja valta pohjasivat omistukseen. Ns. uuden keskiluokan asema oli sikäli poikkeava, että edustaessaan työssään yhteiskuntaa he eivät ajaneet omia taloudellisia etujaan kuin siinä mielessä, että hyvä palkka edellytti lojaalisuutta hallitseville. Yhteiskunta ei toiminut näin karkean mallin mukaan, mutta kun väestöä tutkitaan ryhmien tasolla, tuskin mikään muu seikka kuin tulot kuvaa eriarvoisuutta yhtä hyvin. Työväestön rahan puute oli myös vallan ja menestymismahdollisuuksien puutetta.

Ääriesimerkkinä tamperelaisista tuloeroista mainittakoon, että Finlaysonin tehdas maksoi hyvinä vuosina osinkoa kahdelle omistajaperheellemme kaksi miljoonaa markkaa, kun tehtaalaisperheen tulot olivat noin 1.000 mk vuodessa eli tuhannesosa.³ Johtajien ja työntekijöiden tuloero oli yleisesti satakertainen, mutta koko väestöä ajatellen tällaiset erot olivat yksittäistapauksia. Yli 10.000 mk vuodessa ansainneita, joiden tulot ylittivät työläistason noin 15-kertaisesti oli vuosisadanvaihteessa vain 1—2 % verotetuista yksityishenkilöistä.⁴ Eri ammattiryhmien tuloista kertoo taulukko 46.

Keskitulo peittää suuren hajonnan, mutta hajontakaan ei kumoa yhteiskuntaluokkien tuloerojen suuruutta, vaan kertoo lähinnä sen, että ammatinimike ei osoita suoraan tuloja. Varallisuushierarkian huipulla oli pieni tehtaanisäntien joukko, joiden tuloihin olisi itse asiassa vielä lisättävä osinkoja tai muita tuloja, jotka tulivat heidän edukseen tehtaan omistamisesta. Vuonna 1900 kahdeksaa tehdasta verotettiin yli 200.000 markan nettotulosta, suurimpia yli kahdesta miljoonasta. Tehtaiden vuoksi tuloerot olivat Tampereella suuremmat kuin muissa kaupungeissa sikäli, että huippu oli hyvin kapea, ja sen osalle tuli poikkeuksellisen suuri osa tuloista. Yksi promille sai 28 % kaikista tuloista ja 1.32 % sai yli puolet kaikista tuloista. Ilman yhtiöitä laskettuna huipun osuus oli pienempi. Kaksi prosenttia yksityishenkilöistä sai 30 % kaikista henkilökohtaisista tuloista. Tamperelaisen tulonjaon toinen erikoispiirre oli keskiluokan määrällinen vähyys, sillä vain 6 % tulonsaajista sijoittui virkamies- ja pienyrittäjätasolle (3000—10.000 mk). Niinpä pienituloisten osuus oli poikkeuksellisen suuri kaupungin työläisvaltaisuuden vuoksi: 92 % ansaitsi alle 3.000 mk vuodessa ja 87 % jäi alle 2.000

³ Lindfors, emt., s. 296, 395.

⁴ Tampereen kaupungin kuntaveroin ylöskantoluettelot v. 1890, 1900 ja 1905.

Taulukko 46. Keskimääräinen verotettu tulo ja tulojakauma eri ammattiryhmissä Tampereella vuonna 1900.

ammattiryhmä	lkm	keskitulo vuodessa mk	tulojakauma (%)						yht. %
			500— 999	1000— 1999	2000— 2999	3000— 4999	5000— 10000	10000—	
tehtaanomistajat	22	26591			9	23	23	45	100
vapaan amm. harj.	115	5626	15	17	6	18	23	21	100
papit, opettajat	17	5235	6	6	6	29	47	6	100
kauppiaat	391	4111	29	34	9	9	9	9	100
talonomistajat	520	3636	14	27	20	14	17	6	100
kunnan ja valtion virkamiehet	299	3305	8	36	25	15	12	4	100
käsityöläiset	148	2542	20	32	20	15	9	3	100
konttoristit, työnjoht., yms.	533	1773	35	34	18	8	4	2	100
kunnan ja valtion palvelijat*	293	959	45	55	0				
työntekijät	6151	546	92	8	0.3	0.02	0.02	0.02	100
kaikki	8695	1436	72	15	4	3	3	2	100

Lähde: Hjelt & Broms, Kunnallinen tuloverotus ja tulosuhteet Suomessa I, s. 61—63, liitetaulu III C, s. 240—241.

Huom. Taulukossa ei ole yhtiöitä, vaan mm. niiden omistajien henkilökohtaiset tulot. Työväestöstä ei ole laskettu mukaan palvelijoita, eikä alle 500 mk ansainneita, joten keskitulo on todellista hieman suurempi, mutta vastaa säännöllisessä työssä käyneiden tuloa.

* = alempia toimihenkilöitä ja apulaisia.

markan, mikä oli jo työläistasoa. Tavallaan tuloerot olivat Tampereella tästä syystä pienet, koska niin suuren enemmistön tulot olivat samalla tasolla. Voimakkaasta jakautumisesta kahteen ääripäähän kertoo se, että jos Tampereella laskettaisiin tulo-osuuksia viidenneksittäin, rikkaimpaan viidesosaan olisi laskettava tehtaanomistajien seuraksi osa työntekijöistäkin.⁵

Heikki Renvall teki vuosisadanvaihteessa ajan standardien mukaisen tuloluokituksen, jonka soveltaminen em. taulukon lukuihin antaa havainnollisen kuvan tamperelaisväestön taloudellisesta luokkajaosta.⁶ Hän luki alle 800 markkaa vuodessa ansainneet »varattomiksi». Tähän todelliseen omistamattomien luokkaan kuului 70 % kaikista tamperelaisista ja 90 % työväestöstä. Parhaiten ansaitsevat (800—2000 mk) työntekijät ja työläiskeskiluokka olivat »vähävaraisia». Tässä tuloluokassa, johon kuului 22 % tamperelaisista, työväestön ja keskiluokan alimman kerroksen tulot limittyivät. Joukko oli ammatillisesti hyvin hajanainen, ruumiillisen työntekijöiden lisäksi siinä oli käsityöläisiä, pikkukauppiaita, konttoristeja, jokunen opet-

⁵ Sama ja Hjelt & Broms, emt., s. 64, 78, 83, liitetaulukko III C.

⁶ Renvall, Tulojen jaosta Suomen suurimmissa kaupungeissa, s. 27.

taja ja alempia virkailijoita. Tämä välittävä kerros oli Tampereella huomattavasti suurempi kuin varsinainen keskiluokka, sillä Renvallin »toimeentulevien» luokkaan (2000—4000 mk) kuului vain 4.0 % kaupunkilaisista — ja 0.3 % työntekijöistä. Tulojensa puolesta ylempään keskiluokkaan kuuluivat isomman liikkeen omistaneet kauppiaat, korkeammat virkamiehet, lääkärit ja osa opettajista. Tässä »hyvin toimeentulevien» luokassa (4000—8000) keskitulo oli kymmenkertainen työväestöön verrattuna. Näiden osuus väestöstä oli enää 2.6 %. »Varakkaan» tai »rikkaan» (yli 24.000 mk) tittelin sai Renvallin luokituksessa 1.8 % tamperelaisista. Työväestön näkökulmasta tulonjaossa oli oleellisin sen ja keskiluokan rajan jyrkkyys. Tuo raja oli Tampereella hyvin selvä, sillä työntekijät eivät yltäneet lähellekään varsinaisen keskiluokan (yrittäjät, koulutetut ja itsenäisessä asemassa olevat virkailijat) tuloja. Sen sijaan Tampereella oli merkittävä työläiskeskiluokaksi nimitetty ryhmä, jonka tulot olivat keskimäärin kaksinkertaiset työväestöön verrattuna, mutta jonka asema oli suhteellisen helposti saavutettavissa. Tämä ryhmä »pehmitti» eroa työväestön ja itsenäisen väestön välillä.

Tamperelaisien tuloerot olivat vuosisadanvaihteessa suuremmat kuin aikaisemmin tai myöhemmin ja suuremmat kuin samaan aikaan maaseudulla tai muissa kaupungeissa.⁷ Tämä oli seuraus teollistumisesta, mutta ei siten, että köyhät olisivat köyhtyneet ja rikkaat rikastuneet, vaan erojen jyrkkyys johtui eniten teollistumisen mukanaan tuomasta väestörakenteesta eli keskiluokan pienestä osuudesta. »Eikö siinä todistus kurjistumisteoriioja vastaan!», päätteli edellä mainittu Heikki Renvall tutkittuaan tamperelaisien tulonjakoa vuosilta 1875—1899.⁸ Renvall päätyi tähän tulokseensa virheellisen metodin ja laskuvirheen avulla⁹, mutta oli sikäli oikeassa, että köyhät eivät absoluuttisesti köyhtyneet, vaan työväki vaurastui. Rikkaimpien tulot kasvoivat kuitenkin markkamääräisesti enemmän eli ääripäät loitonivat toisistaan (liitetaulukko 20). Suhteellisesti hitaimmin kasvoivat samaa aikana muutoinkin vähälukuisen keskiluokan tulot. Kun nopea taloudellinen kasvu lisäsi tuloeroja 1800-luvun lopulla, niin 1900-luvun taloudelliset vaikeudet kavensivat niitä, koska suuret tulot vähentyivät tuolloin

⁷ Hjelt & Broms, emt., s. 78—79; Renvall, emt., taulukot s. 48—55; Kilpi, Suomen siirtolaisuus ja 19. vuosisadan kansantalous, s. 92; Hjerpe & Lefgren, Suomen tulonjakautuman kehityksestä 1881—1967, s. 107.

⁸ Renvall, emt., s. 75—80.

⁹ Renvallin tapa tulkita tulokehitystä markkamääräisten tuloluokkien suuruutta vertaamalla ei kerro välttämättä mitään tuloerojen kehityksestä. Tuloluokat ovat jatkuvasti samat ja niiden suuruuteen vaikutti eniten tulonsaajien määrän kasvu väestönkasvun seurauksena. Hän ei käyttänyt lainkaan nykyaikaista tapaa laskea esim. rikkaimman tai köyhimmän viiden prosentin osuutta tuloista. Hänen laskuvirheensä vuoden 1899 luvuissa johtui äyrimäärän ja verotetun tulon väärästä yhdistämisestä:

Hänellä on yksiäyristen luokassa (400—600 mk) ne, joille merkittiin tuloista yksi äyri, mutta joille se annettiin veronmaksussa anteeksi, koska tulot olivat alle 400 mk. Kaksiäyristen luokassa (600—800 mk) ovat sekä ne, joille merkittiin tuloista (400—600 mk) kaksi äyriä, että ne, jotka maksoivat veroa kahden äyrimukaan, kun heidän tuloistaan (600—800 mk) oli vähennetty yksi äyri. — Tampereen kuntaveroin ylöskantoluettelo v. 1900; Hjeltillä & Bromsilla (emt. taulu 1 b) on oikeat luvut.

markkamääräisesti enemmän. Näin kävi varsinkin maailmansodan inflaation aikana.¹⁰

Tuloerot eivät kerro eri väestöryhmien varallisuuserojen suuruutta, koska varallisuus eli omaisuus kasaantui vuosikymmenten kuluessa ja esimerkiksi keskipalkkaa saanut työntekijä ei kyennyt koko elämänsä aikana hankkimaan mainittavaa varallisuutta. Kun perunkirjoitetun työväestön varallisuus kasvoi vuosina 1850—1910 noin 2.5-kertaiseksi, niin itsenäisen väestön osalta kasvu oli monikymmenkertainen — tosin paljolti pienilukuisen rikkaiden ryhmän vuoksi.¹¹ Työväestö sai pitkällä aikavälillä jonkin verran keskiluokkaa kiinni niin tuloissa kuin varallisuudessaakin. Tällä oli kahdenlainen merkitys: toisaalta osa työväestöstä pystyi hankkimaan »keskiluokkaisia» omaisuuden symboleita, mutta toisaalta keskiluokka pääsi aina ensin kiinni uusiin elintason merkkeihin. Kun yleinen varallisuus lisääntyi, oli yhä enemmän sellaista mitä työväestöllä ei ollut. Siten ei olekaan ihme, että toiset näkivät työväestön vaurastuvan ja toiset köyhtyvän. Kumpikin näkökanta oli tavallaan oikea. Joka tapauksessa työväestön ja itsenäisen väestön elintasokuilu pysyi selvänä. Ne olivat tässä suhteessa eri kansanluokkia.

Liikkuvuus ja luokkaraja

Eri ryhmien välinen sosiaalinen liikkuvuus, so. siirtyminen ryhmästä toiseen, osoittaa miten sulkeutuneita tai avoimia ryhmät ovat. Jos niiden välinen liikkuvuus on vähäistä, ryhmien välissä on luokkaraja: keskinäinen seurustelu on vähäistä, ihmiset haluavat eristäytyä omaan ryhmäänsä ja ylemmän ryhmään nousu on vaikeata. Vilkas liikkuvuus taas osoittaa raja-aidan mataluutta. Liikkuvuus on sikäli hyvä sosiaalisten raja-aitojen mittari, että siinä yhdistyvät ihmisten mahdollisuudet ja näiden itsensä luomat kulttuuriset raja-aidat.

Tamperelaisten liikkuvuudelle oli 1800-luvun puolivälistä 1900-luvun alkuun ominaista liikkuvuuden vähentyminen. Niiden osuus tutkituista tamperelaissukupolvista, joiden yhteiskuntaluokka ei muuttunut verrattaessa isän asemaa ja omaa saavutettua asemaa oli seuraava: (luokitus ks. liitetaulukko 21)

otos 1850	32.3 %	(15.3 %)*
otos 1870	38.1 %	(24.8 %)
otos 1890	48.3 %	(39.7 %)
otos 1910	50.7 %	(48.9 %)

* Jos kaupungin ja maaseudun sekatyöväki erotetaan.

¹⁰ Hjerpe & Lefgren, emt., s. 107; Jutikkala, Tampereen historia III, s. 148—152; Harmaja, Maailmansodan vaikutus Suomen taloudelliseen kehitykseen, s. 388—401; Kaikissa maan kaupungeissa verotustiedoista laskettu tulo lisääntyi v. 1900—1920 reaalisesti vain työntekijöillä, — Hjelt & Broms, emt. s. 52, 53, 61—65, — SVT IV B:1, taulu 2.

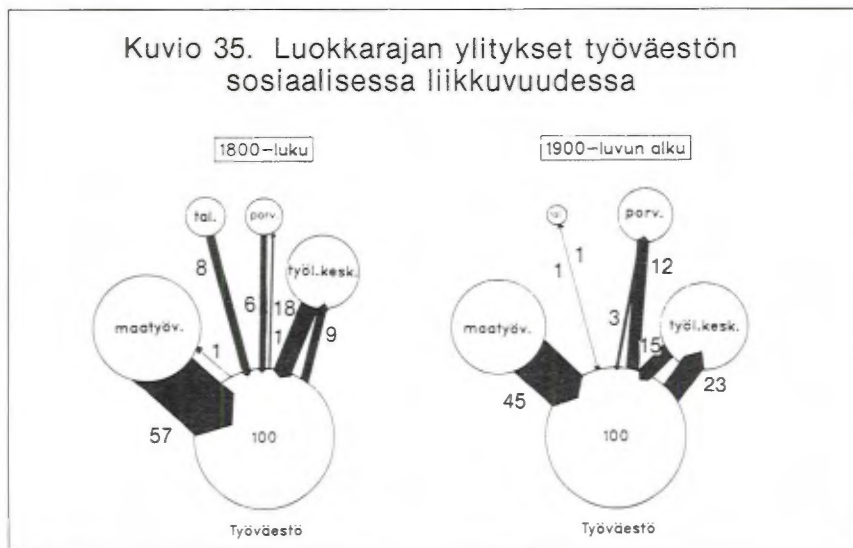
¹¹ Näreikkö, Tampereen työväestön aineellisen elintason kehitys, s. 44 ja ao. liitteet.

Liikkuvuuden vähentymiseen vaikutti eniten suurimman ryhmän eli työväestön taustan muuttuminen, mutta myös muiden luokkien liikkuvuus väheni. Tämä on tavanomainen seuraus määrällisestä kasvusta ja sosiaalisen rakenteen vakiintumisesta. Työväestön sosiaalisen liikkuvuuden muutoksista kertovat seuraavat luvut, jotka osoittavat eri ryhmien osuuden työväestön kokonaisliikkuvuudesta (laskutapa ks. luku 1.4., viite 13) MUULI-aineiston 1800-luvun otoksissa ja vuoden 1910 otoksessa:

	1800-luku	1910
talolliset	3.6 %	0.9 %
kaupunkiporvaristo	3.4 %	5.4 %
työläisluokka	12.3 %	13.1 %
maatyöväki	26.8 %	15.6 %
työväestö	54.0 %	65.0 %
yhteensä	100.0 %	100.0 %

Työväestön stabiliteetti lisääntyi koko 1800-luvun ajan ja jatkui 1900-luvun puolella — aina II maailmansodan jälkeiseen aikaan asti. Käytännössä tämä merkitsi sitä, että työväestön kontaktit muiden luokkien kanssa vähenivät ja työväestö »sulkeutui». Kokonaisliikkuvuuden muutokset johtuivat sekä taustan että urakehityksen muutoksista. Oheinen kuvio osoittaa työväestöön liittyneet luokkarajan ylitykset. Nuolet osoittavat sen työväes-

Kuvio 35. Luokkarajan ylitykset työväestön sosiaalisessa liikkuvuudessa

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere; liitetaulukot 19 ja 21. Selitys: Liikkuva työväestö = 100. Nuolet osoittavat liikkuvuuden jakautumisen eri ryhmien kanssa.

tön osan liikkuvuuden, joka ei pysynyt työväestössä koko ikäänsä. Näitä liikkuvia työläisiä oli 1800-luvulla 63 % ja 1900-luvun alussa 52 % kaikista.

1800-luvun ja 1900-luvun alun selvin ero oli liikkuvuuden suunnan muuttuminen siten, että työväestön sosiaalisen nousun osuus luokkarajojen ylitksistä nousi 10 prosentista 36 prosenttiin, ts. liike muista ryhmistä työväestöön väheni, mutta liike työväestöstä muihin ryhmiin lisääntyi. Erityisesti se lisääntyi kaupunkiporvaristoon ja työläiskeskiluokkaan. Juuri näiden kanssa liike kääntyi päinvastaiseksi verrattuna 1800-lukuun. 1900-luvun alussa neljäsosa työväestön lapsista päätyi joko suoraan tai oman ammattiuran avulla ylempään kaupunkilaisryhmään. Tämä tuntuisi olevan ristiriidassa sekä edellisessä luvussa todetun työntekijöiden sosiaalisen nousun vähentymisen ja juuri todetun luokkarajan kohoamisen kanssa. Tilanne olikin sikäli ristiriitainen, että työntekijänä aloittaneiden urakehitys heikkeni, mutta aikaisempaa suurempi osa työläislapsia siirtyi ylempiin ryhmiin suoraan koulunpenkiltä tai avioliiton kautta ilman työläisvälivaihetta.¹² Työläislapsen luokkarajan ylitystä helpotti eniten koulutusmahdollisuus. Akateemisia kansalaisia tuli silti perin harvasta, sillä 1800-luvulla Helsingin yliopistossa opiskeli vain 18 tamperelaistyöväestöstä lähtenyt ylioppilasta ja 1900-luvun puolella näitä tuli yliopistoon muutama vuosittain. Tämä oli noin yksi prosentti 1900-luvun alun kansakoululaisikäluokasta. Tamperelaistyöväestö voitti koulutusaktiivisuudessa mm. helsinkiläiset, mutta hävisi mm. kuopiolaisille, oululaisille ja porilaisille. Koulutuksen harvinaisuudesta kertoo sekin, että Hämmäläisosakunta oli yliopiston »proletaarisin», vaikka sieläkin työläisylioppilaiden osuus oli alle 5 %.¹³

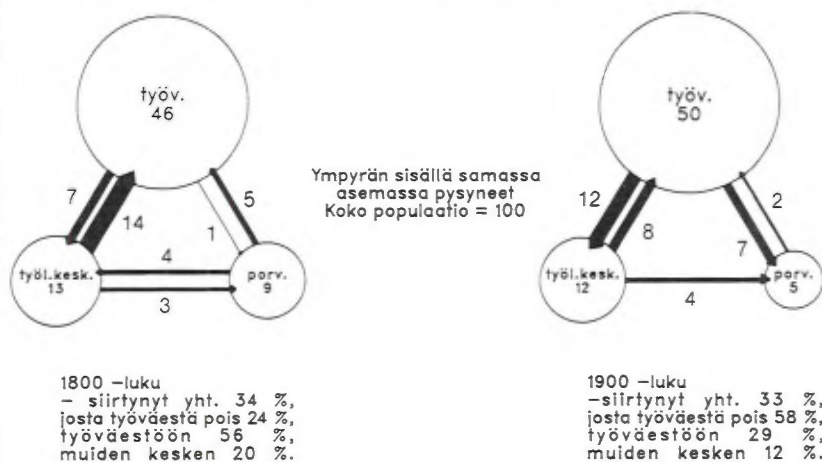
Kun työväestöstä siirryttiin 1900-luvun alussa aikaisempaa useammin itsenäiseen kaupunkilaisväestöön, eikö se ollut yhtä kuin luokkarajan mataltuminen? Tästä kertoo lähemmin kuvio 36, josta maalaiset on jätetty pois ja on esitetty kaupunkilaisväestön keskinäinen liikkuvuus.

Kolmen ryhmän välinen liikkuvuus oli kokonaisuudessaan yhtä vilkasta 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa. Liikkuvuuden suunta muuttui edellä mainitulla tavalla: 1800-luvulla siirryttiin muista ryhmistä työväestöön, 1900-luvun alussa päinvastoin. Työväestön sosiaalisen nousun näkökulmasta luokkarajat alenivat, mutta asia näyttää päinvastaiselta, kun ajatellaan, että itsenäisen väestön lapset pystyivät pitämään asemansa ja välttämään sosiaalisen laskun. 1800-luvulla porvariston lapsista puolet pysyi omassa luokassa, 1900-luvun alussa kolmeneljäsosaa. Samoin oli työläiskeskiluokan lasten kohdalla: 1800-luvulla heistä siirtyi työväkeen lähes puolet, 1900-luvun alussa alle kolmasosa. Nousu kaupunkiporvaristoon lisääntyi hieman, mutta eniten pysyminen omassa luokassa. Yhteinen tulkinta näille muutoksille on että luokkarajat tulivat entistä selvemmiksi, mutta siitä huolimatta työväestön sosiaalinen nousu lisääntyi. Keskiluokka kasvoi nopeasti eli siinä oli tavallista enemmän »vapaita paikkoja» nousukkaile. Tähän kasvuun liittyi,

¹² MUULI-aineisto, Tampere; Haapala, Ryhmistä luokaksi, liitetäulukko 55. N = 353.

¹³ Kuusisto, Kansallishenkeen uskoen. Hämmäläisosakunnan historia I, s. taulukko 5, s. 42, 191 ja 242; Ojala, Ensipolven akateemisen sivistyneistön muodostumisesta, taulu 2.

Kuvio 36. Kaupunkilaisväestön keskinäinen sosiaalinen liikkuvuus Tampereella

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere; liitetaulukko 21. *Selitys:* Kuvio esittää sekä liikkuvuuden jakautumisen että liikkumattomuuden.

aivan kuten työväestönkin nopeimman kasvun aikaan, taustan heterogenisoituminen. Työväestö muuttui taas 1900-luvun alussa aikaisempaa homogeenisemmaksi. Tämän todettiin jo edellä edesauttaneen työntekijöiden sosiaalista nousua, joten taustan yhtenäistyminen ja sosiaalinen nousu, luokkarajan ylittäminen porvaristoon, liittyivät toisiinsa. Liikkuvuustiedot vahvistavat selkeiden luokkarajojen olemassaolon, mutta kuten jo sääty-yhteiskunnan ajalta osoitettiin tuo raja voitiin ylittää urakehityksellä, vaikka yhteiskunnan luokat muutoin olisivat eläneet selvästi erillään.

Avioliitot ovat luokkarajojen mittari, joka kertoo eri luokkien välisistä kontakteista ja rajojen ylitysmahdollisuuksista. Tamperelaisten solmimista avioliitoista oli työväestön ja itsenäisen väestön välisiä eli sellaisia, joissa luokkaraja ylitettiin, MUULI-otosten mukaan seuraavat osuudet:¹⁴

otos 1850	17 %
otos 1870	12 %
otos 1890	19 %
otos 1910	25 %

¹⁴ MUULI-aineisto, Tampere. N = 70 + 113 + 152 + 146. Avioliitot ammateittain ristiintaulukoituna: Haapala, emt., liitetaulukot 85—88.

Kehityssuunta oli sama kuin yleensä sosiaalisessa liikkuvuudessa eli yleinen suuntaus oli »sekasäätyisten» avioliittojen lisääntyminen. 1870- ja 1880-luku olivat kuitenkin poikkeus, koska tuolloin työväestö kasvoi nopeasti, keskiluokka hitaasti ja muutoinkin sosiaalisen nousun mahdollisuudet heikkenivät. 1900-luvun alun osuus tuntuu jo suurelta, mutta se osoittaa silti selvää keskittymistä omaan luokkaan, sillä tasainen jakauma edellyttäisi 50 %:n osuutta. Työväestöön kuuluneista avioitui itsenäiseen väestöön kuuluvan kanssa jokseenkin sama osuus kuin koko väestöstä kertovat luvut osoittavat (yllä). Näissä erisäätyisissä avioliitoissa oli kaksi kertaa yleisempi tapaus että nainen oli työväestöstä kuin päinvastoin. Viimeisen otoksen työläisnaisista 14 % avioitui porvarismiehen kanssa. Työläisnaisten työläismiehiä paremmat mahdollisuudet — Tampere ei ollut tässä mikään poikkeus — eivät johtuneet miespulasta vaan siitä, että mies yleensä elätti perheen. Porvarisperheen tyttäreille avioliitto työmiehen kanssa merkitsi sosiaalista laskua, mutta saman perheen pojalle avioliitto työläistyön kanssa ei. Monella itsenäisessä asemassa olevalla miehellä ei ehkä ollut myöskään varaa säädynmukaiseen avioliittoon, kuten eräs virkamies kerran lehdessä valitti.¹⁵ Enemmistö heistä solmikin avioliiton työväestöön kuuluvan naisen kanssa, kun itsenäisten tyttäristä kolmasosa nai työläismiehen. Pienen kaupungin vähäisen ja heterogeenisen keskiluokan piirissä luokkarajan ylittävät avioliitot olivat moninverroin yleisempiä kuin työväestössä. Harvoja poikkeuksia lukuunottamatta tämä »vapaamielisyys» koski silti vain alempaa keskiluokkaa, käsityöläisiä ja kauppiaita, eikä säätyläisväestöä. Joka tapauksessa avioliitot — nuoruus ja rakkaus — mursivat tehokkaammin luokkarajaa kuin mikään muu tekijä.

Työväestö poliittisena luokkana

*»Se on nyt valmis luokkataisteluun, sillä te, hyvät herrat, olette sen näinä päivinä luokaksi eristäneet».*¹⁶

Työväestön oleellisin muodonmuutos 1900-luvun alussa oli »poliittisen luokan» syntyminen.¹⁷ Tällä tarkoitetaan, että työväestö osallistui järjestäytyneenä ja omalla ohjelmalla poliittiseen taisteluun, joka viime kädessä muodostui valtataisteluksi. Tämä merkitsi työväestön poliittisen identiteetin eli »luokkatietoisuuden» — kuten jo tuolloin sanottiin — syntymistä.

¹⁵ Työväen asemasta yhteiskunnassa. Tampereen Sanomat 24. 2. 1883.

¹⁶ Punainen julistus, työväki ja perustuslailliset, Kansan Lehti 11. 11. 1905.

¹⁷ Käsite on Kockan (Lohnarbeit und Klassenbildung) määrittelemä ja tarkoitus on erottaa luokkam muodostuksessa taloudellinen, sosiaalinen (kulttuurin) ja poliittinen taso. Lähemmin ks. 4. luku.

Työväestö omaksui itselleen poliittisen roolin, mitä sillä aikaisemmin ei ollut. Vuoden 1905 suurlakosta lähtien tuo rooli oli myös vastustajien tunnistama, kun työväestöstä tuli mm. vaalien välityksellä keskeinen osa maan poliittista elämää. Yhteiskunnalliset ristiriidat siirtyivät politiikan tasolle ja yhteiskunnallinen luokkajako sai uuden ulottuvuuden ja merkityksen. Työväestöä ei enää käsitetty vain raatajien tai sivistymättömien luokaksi vaan se leimautui työväenliikkeen omaksuman ajatusmaailman mukaan. Työväenliike näytti työväestölle sen oman peilikuvan eli opetti ideologian ja samalla tavalla myös muut ihmiset alkoivat nähdä työväestön uudessa valossa. Poliittinen työläisidentiteetti ei syntynyt itsestään, vaan sen synnyttivät poliittinen kokemus ja -julkisuus. Se ei ollut jokaisen työläisen ajattelutapa, mutta se oli maailmankuva, joka sopivan tilaisuuden tullen veti työväestön puolelleen. Tätä muutosta olisi väärin pitää pelkkänä ulkoisten seikkojen aiheuttamana poliittisena pintakuohuna. Poliittinen toiminta oli jatkoa kristinuskosta ja suomalaisuusliikkeestä ponnistaneelle utopialle paremmasta tulevaisuudesta. Välillä oli uskottu koulun ja raittiuden voimaan, autonomiaan, kunnalliseen demokratiaan. Nyt uskottiin yleiseen äänioikeuteen, eduskuntaan, itsenäisyyteen, valtaan ja lopulta aseisiin. Joka kerta usko petti, mutta siitä huolimatta maailma muuttui ja työväestö sen mukana. Vuonna 1920 he olivat yhteiskunnan täysivaltaisia jäseniä, mikä ei varmaankaan tullut kenenkään mieleen sata vuotta aikaisemmin.

Seuraavissa luvuissa tarkastellaan mitä poliittisen luokan synty käytännössä oli: työväestön järjestäytymistä, poliittista osallistumista vuoden 1905 suurlakosta vallankumoukseen 1918, työväenliikettä instituutiona ja työväestön »henkisenä kotina» ja tilannetta vuonna 1920. Tarkastelun tapahtumahistoriallinen painotus osoittakoon puolestaan, että työväestön historiassa oltiin uudessa vaiheessa: etusijalla olivat toiminta ja mielipiteet eli subjektiiviteetti.

Järjestäytymisen syyt

Jos työväestön järjestäytyminen nähdään »osana luokan muodostumisprosessia» (Kocka), sille on etsittävä sosiaalihistoriallinen selitys, so. miten se liittyi työväestön muodostumisen muihin elementteihin. Työväenliikkeen historioissa koko ongelma on yleisesti väistetty kahdella patenttiratkaisulla. Joko katsotaan, että työväestön oli järjestäydyttävä asemansa puolustamiseksi tai järjestäytyminen on nähty itsestäänselvyytenä, jolloin tehtävä on vain sen kartoittaminen. Soikkanen on esittänyt sosialismin omaksumiselle eritellymmän kehikon, jota taas on vierastettu em. kirjallisuudessa. Hänen mukaansa sosialistinen oppi oli järjestäytymisen ja identiteetin malli, joka tuli Suomeen ja sen työväestölle ulkoapäin valmiina. Tämän mallin juurtumista ja sen erilaisia versoja selitetään »maaperän» (Soikkanen) vastaanottokyvyllä. Oleellisinta on niiden historiallisten tilanteiden kartoittaminen, joissa sosialismin itäminen saattoi tapahtua. Järjestäytymisellä ja

sosialismin omaksumisella oli monia muita edellytyksiä kuin itse työväestö ja sen asema. Juuri nämä tekijät selittävät järjestäytymisen ajoittumisen ja muodot ja niiden vuoksi sosialismi ei tullut Suomeen kerralla eikä tasaisen hitaasti, vaan useana murroksena.¹⁸

Tampereen työväestön järjestäytymisen tausta on sikäli mielenkiintoinen, että täällä oli ensimmäisenä Suomessa suuri tehtaiden palkkatyöläisjoukko, mutta Suomen työväenliikkeessä Tampereen tehtaalaiset tulivat »jälkijunassa». Toisin sanoen miksi tehtaalaisten organisoituminen »myöhästyi» ainakin puoli vuosisataa? Heillä oli tosin kassoja ja seuroja jo 1860-luvulla, mutta etutaistelulla perusteltu joukkojärjestäytyminen alkoi vasta vuonna 1905. Järjestäytyminen ei seurannut siis suoraan palkkatyöväen muodostumista. Eikä se seurannut myöskään työväestön taloudellisen tai oikeudellisen (1879) aseman muutoksia. Ajoittumisella 1900-luvun alkuun oli muutamia taustatekijöitä, joiden osuutta ei voi tarkkaan määrittellä, mutta jotka olivat luomassa uudenlaista tilannetta. Työväestön määrä ja liikkuvuus lisääntyivät erityisesti 1890-luvulla ja palkkatyö löi itsensä silloin lopullisesti läpi. Samaan aikaan osuivat ensimmäiset työttömyyskaudet ja »työn vanha vakuus hävisi» (Voionmaa). Teollistuminen koski 1890-luvulla ensi kerran selvästi koko Suomea. Se ei ollut enää paikallinen erikoisuus. Tämä näkyi ihmisten liikkuvuudessa ja mm. siinä että työväenliike alkoi etsiä kansallista yhteyttä. Taloudellisen sosiaalisten tekijöiden lisäksi työväestön maailmankuvan muuttuminen oli välttämätön taustatekijä, sillä sen johdosta heikkenivät työväenliikkeen syntyä estäneet ideologiset tekijät. 1800-luvun kahden viimeisen vuosikymmenen aikana työnantajat, kirkko ja esivalta alkoivat menettää arvovaltaansa. Kolmantena taustatekijänä oli keskiluokan aloittama sivistyksellinen ja poliittinen liike, jotka loivat osalistumismallin. Yhdistykset, lehdet, anomukset, mielenosoitukset, vaalit, ilmat ja poliittinen agitaatio olivat todellisuutta jo ennen työväen joukkojärjestäytymistä. Keskiluokan ajamasta liberalistisesta ideologiasta työväestö sai tärkeimmän perustelun järjestäytymiselleen: »Kun työväestö on päässyt tietämään, että kaikkien ihmisten pitäisi olla samanarvoisia yhteiskunnassa, mutta käytännössä näin ei kuitenkaan ole laita, pyrkii se yksituumaisesti osatoveriensa kanssa tätä yhdenvertaisuuden asemaa saavuttamaan», kirjoitti Työväenyhdistyksen pitkäaikainen puheenjohtaja ja esitti yksinkertaisesti ja selkeästi järjestäytymisen ratkaisevan ehdon¹⁹. Toisin sanoen yhteiskunnan luokkakajo ja eriarvoisuus joutuivat ristiriitaan tavoitteeksi korotetun tasa-arvon kanssa. Järjestäytymisen ehtona oli sellainen ohjelma, joka esitti ristiriidan ratkaisun. Monista tarjotuista ohjelmista sosialismin oppi oli se joka olosuhteiden ansiosta sai taakseen työväen järjestäytyneen tuen.

Työväenliikkeen synty liittyi kaikkialla porvarillisiin tasa-arvoliiikkeisiin ja poliittisiin kriiseihin (chartistiliike Englannissa, 1848 Saksassa ja 1905 Ve-

¹⁸ Soikkanen, Sosialismin tulo Suomeen, s. 390—393 ja tutkimuksen jäsennystapa.

¹⁹ Viljanen, Tampereen työväestön elämästä ja pyrkimyksistä, s. 79—80.

näjällä)²⁰. Poliittiset kriisit, joiden synnyssä työväestön ja työnantajien ristiriidalla ei ollut välttämättä mitään tekemistä, olivat sytykkeitä työväestön joukkoliikkeille, jotka sittemmin kääntyivät myös työnantajia vastaan. Suomessa ja Tampereella työväestön »herääminen» osui kansallisen poliittisen elämän murrokseen 1899—1906. Ratkaiseva sytyke tamperelaiselle työväenliikkeelle oli vuoden 1905 suurlakko. »Osastomme on myös maamme kansallislakon lapsi», todettiin kaupungin suurimman tehtaan ammattiosaston ensimmäisessä vuosikertomuksessa.²¹ Kansallisen lakon muuttuminen kapitalisminvastaiseksi järjestäytymiseksi osoittaa, että suurlakon tapaiset herätykset olivat vain sytyke työväenliikkeelle. Yhteinen kansallinen ohjelma ei kestänyt luokkajaon ja eriarvoisuuden painetta. Tässä katsannossa työväenliikkeen synnyn taustalla oli ilman muuta yhteiskunnan uusi luokkajako. Muutoinhan joukkoliike olisi pysynyt kansallisena ja kehittynyt ehkä nationalismiksi.

Valtiollisen politiikan ohella tamperelaisen työväenliikkeen sytyttimenä oli kunnallispolitiikka, jossa rahavallan ja kansanvallan vastakkainasettelu konkretisoitui ääniasteikkoina. Kunnallislain uudistaminen pysyi liikkeen keskeisenä tavoitteena vuoteen 1917 asti ja siihen asti epädemokraattinen valtuuston kokoonpano piti Tampereen työväenliikkeen ja porvareiden välit kireinä. Valtiopäivävaalit eivät herättäneet suurta innostusta ennen yhtäläistä äänioikeutta, sillä porvarissäädyn vaali, johon pieni osa työntekeijöistä saattoi osallistua, oli lähinnä johtajien peliä ilman mainittavia tuloksia. Joka tapauksessa työväestön puolellakin oli opittu politikoimaan, kun ensimmäiset eduskuntavaalit tarjosivat erinomaisen tilaisuuden työväestön mobilisoimiseen.

Puolue

*»Valveutuvan suomalaisuuden, heräävän kansansivistyksen, lämpenevän yhteiskuntamielen myötäilemänä jo työväenliikekin nousi oraalle, nuoreen vihreyteensä, joka meistä nyt tuntuu niin kaukaiselta, kauniilta ja runolliselta».*²²

Miksi Voionmaa (yllä) nimitti 1800-luvun työväenliikettä kauniiksi ja runolliseksi? Siksi että 1900-luvun työväenliikkeen sisältönä oli ihanien toiveiden sijasta taistelu, epäsope ja fanaattisuus, jota kirjoittaja ei sietänyt. Liike muuttui 1900-luvun alussa yhdistystoiminnasta puoluetoiminnaksi, jossa mm. organisaation kunnioitus nousi suureen arvoon ja syntyi käsite puo-

²⁰ Kocka (Hg.), Die europäische Arbeiterbewegung im 19. Jahrhundert; Hunt, emt., s. 247; Lenin, Esitelmä vuoden 1905 vallankumouksesta.

²¹ Kertomus Finlayson & K:nin työväen ao:n toiminnasta, TTY:n vsk. 1906, s. 52.

²² Voionmaa, Tampereen työväki työväenliikkeen kynnyksellä, TTY 50-vuotias, s. 10.

luekuri. Porvarit kutsuivat »järjestynyttä työväkeä» hieman halveksien »organiseeratuiksi». Työväelle itselleen järjestäytyminen oli ylpeyden ja voimantunnon lähde. Liittyminen Suomen Työväenpuolueeseen vuonna 1899, jonka perustamista mm. tamperelaiset olivat kiirehtineet, antoi paikalliselle liikkeelle oikeuden puhua ikään kuin koko maan — toisinaan jopa kansainvälisen — työväen nimissä. Suurten linjanvetojen tekeminen siirtyi paikallistasolta puolueen keskusjohdolle ja siten paikallisten olojen merkitys väheni jonkin verran liikkeen luonteessa. Valtakunnallinen puoluejohto alkoi mainittavasti vaikuttaa tamperelaiseen liikkeeseen Forssan kokouksen (1903) ja vuoden 1905 suurlakon jälkeen.²³ Vaalijärjestelyt, ammattiliittojen keskusjärjestön perustaminen ja eduskuntatyö sitoivat tamperelaiset lopullisesti osaksi Suomen työväenliikettä. Silti tamperelaisten ja puoluejohdon — jossa he olivat aliedustettuna — välillä oli jatkuvia riitoja. Ne alkoivat jo vuosisadanvaihteessa Kurikka-kiistalla. Sitten tulivat ns. ammattiyhdistyskiista, Obolenskin kumarrusretki jatkuvine erimielisyyksineen Venäjänpolitiikasta ja yhteistyöstä porvarillisten kanssa. Jälkimmäinen tuli esiin myös vaalikysymyksenä. Suurlakosta tehtiin erilaisia päätelmiä ja linjanvetoja ja liikkeen vakiintumiskaudella vuodesta 1906 erimielisyydet saivat aatteellisteoreettisia perusteluja tamperelaisten ollessa ns. revisionisteja ja helsinkiläisten etupäässä ns. luokkataistelumiehiä. Verrattuna puoluejohtoon tamperelaiset olivat yleisesti ottaen maltillisempia, taipuvaisempia yhteistyöhön porvareiden kanssa, vähemmän teoreettisesti oppineita, »suomalaisempia» ja epäpoliittisempia.²⁴ 1930-luvulla kirjoitetussa TTY:n historiassa todettiin paikallisen työväenliikkeen »kauniiksi perinteiksi» »vakavuus, maltti ja harkinta» — mm. sen takia, että yhdistyksen omaisuudenhoito vaati sellaista mieltä.²⁵ Revisionismi on tamperelaiselle sosialismin tulkinnalle väärä nimitys siksi, että kyse ei ollut opin uudistamisesta, vaan pikemminkin opin puutteesta. Kannanmäärittelyt perustuivat paljolti paikallisiin kokemuksiin. Tämä »hämäläissosialismi» oli Tampereella hallitseva mm. siksi, että liikkeen johto oli aina paikkakunnan omien miesten, työläisoppineiden käsissä. Kansan Lehden muutamat nuoret ja radikaalit toimittajat olivat aaltonharjalla vain kerran, vuoden 1906 tamperelaisella luokkataistelukaudella (ks. myöh.). Liikkeen johtajat olivat suurlakkoon asti ns. herättäjäpersoonallisuuksia, itseoppineita työmiehiä. Suurlakon jälkeen avainasemassa olivat ammattiosastojen kasvatit. Näiden »luonnonmukainen» maltillisuus ei ollut ristiriidassa suurimman yksittäisen vaikuttajan Yrjö Mäkelinin linjan kanssa, vaikka Mäkeliniä on luonnehdittu nimenomaan »temperementti-ihmiseksi» (Raoul Palmgren)²⁶. Mäkelinin perustuslaillisuus oli se tekijä, joka oli useimmin syynä kahnaukseen puoluejohdon kanssa. Hetkit-

²³ TTY:n vuosikertomus 1903, s. 7; Soikkanen, emt., s. 283—284. 420: viite 220; Soikkanen, Kohti kansanvaltaa, s. 88—.

²⁴ Huuhtanen, Tampere Suomen politisoituvassa työväenliikkeessä; Ratia, Kansan Lehden linja; Soikkanen, Kohti kansanvaltaa, 88—110, 120—165.

²⁵ TTY 50-vuotias, s. 165.

²⁶ Palmgren, Suuri linja, s. 187; Salkola, Julistaja ja poliitikko.

täisestä yltiöpäisyydestään huolimatta Mäkelin oli rauhan ja sovun mies sekä esiintyi ennen kaikkea vapauden puolustajana ja dogmien vastustajana. Hän esitteli pyrkimyksiään seuraavasti kirjoittaessaan, että Kansan Lehdellä »oli kaksi pyrkimystä, joita se uskollisesti ajoi, ja joista se saa aina olla ylpeä. Se koetti ehkäistä puolueen alentamista laumaksi, se taisteli järjetöntä puoluekuria vastaan, yrittäen sen sijaan ohjata kehitystä siihen suuntaan, että kaikki puolueen jäsenet olisivat kohonneet itsenäisesti ajatteleviksi ja kaikellaista auktoriteettiänsä kammoksuviksi yksilöiksi».²⁷ Tässä Mäkelin liioitteli puoluekuria, mutta ajatus osoittaa hänen ristiriitansa puoluejohdon ja oikeaoppisuuden kanssa. — Mistä johtui tamperelaisen työväenliikkeen erilaisuus verrattuna muuhun Suomeen? Se johtui ainakin työväestön erilaisuudesta, liikkeen johdon erilaisuudesta ja Tampereen poliittisen elämän erilaisuudesta. Tampereen työväestö oli konservatiivista. Synä olivat ainakin tehtaalaisperinne ja alamaisuuteen kasvatettujen naisten suuri osuus työntekijöistä. Kun tehtaiden — ja muukin — työväestö oli pääosin liikkuvaa ja nuorta, järjestäytyminen ja kiinnostus osallistumiseen oli vähäistä. Vuoteen 1905 asti joukkovoiman puute vei uskottavuutta radikaaleilta vaatimuksilta. Tamperelaisilla työläisjohtajilla oli jalat maassa. Väkivaltainen radikaalisuus oli aivan sopimatonta sivistyneille ja vakiintuneille miehille ja teoreettinen radikaalisuus loppui teorian tuntemattomuuteen. Radikalismiin taipuvaista sivistyneistöä Tampereella ei ollut omasta takaa kaupungin luonteen vuoksi ja lainassa olleet älyköt, kuten Sirola, joutuivat sopeutumaan olosuhteisiin. Tamperelaisen työläisjohtajan perustyyppinä — jollaiset eivät nousseet koskaan huippupoliitikoiksi — voisi mainita edellä lainatun puuseppä Emil Viljasen. Köyhän torpparin poika muutti puusepänoppilaana Tampereelle ja tuli mukaan vuonna 1898 perustettuun ammattiosastoon. Kouluja käymättömänä mutta kyvykkäänä ihmisenä hänestä tuli pian ammattiosastonsa puheenjohtaja, Kansan Lehden taloudenhoitaja ja ay-toimitsija. Hän oli vuodesta 1904 lähtien kaupunginvaltuuston jäsen, »punaisen valtuuston» puheenjohtaja 1918 ja ensimmäisen demokraattisesti valitun kaupunginvaltuuston puheenjohtaja vuonna 1919. Hän oli TTY:n puheenjohtaja vuosina 1903—1915 ja jäsenenä kaikissa lakko- ym. komiteoissa suurten tapausten aikana. Poliittinen asema toi työpaikan vuonna 1917, jolloin Viljasesta tuli työnvälitystoimiston johtaja ja vuonna 1920, jolloin hänestä tuli köyhäinhoidon toimitusjohtaja — Tampereen »pääköyhä». Näyttävistä asemista huolimatta (myöh. kansanedustaja ja Suomen edustaja Kansainliitossa) Viljanen ei ollut koskaan poliittinen johtaja, vaan järjestö- ja kunnallismies, varsinainen työväestön edusmies. Hän ei toiminut punakaartissa, vaan oli tuolloin punaisten pankkiasian jaoston puheenjohtaja. Häntä ei tuomittu kapinasta, mutta erotettiin virastaan. Häntä ei kiinnostanut sosialistinen oppi eikä valta, vaan käytännön työ työväestön elämän kohentamiseksi: »Sen pyrkimysten päämääränä on *vain* saada oikeutettu *osansa* tuotannosta samoin kuin sivistyksestäkin tarpeittensa tyydyt-

²⁷ Mäkelin, Kansan Lehti sortovuosina, Kansan Lehti 1899—1914, s. 17—24.

tämiseksi.» (allev. PH). Uransa miellyttävimmäksi seikaksi tämä instituutioiden rakentaja mainitsi työväentalon valmistumisen.²⁸ Tamperelaisen työväenliikkeen kolmas erityispiirre oli sen asema kaupungin poliittisessa elämässä. Päinvastoin kuin esimerkiksi Helsingissä ja Turussa tamperelaisilla oli pitkä perinne yhteistyöstä porvarillisten kanssa jo 1800-luvun puolelta. Venäjän-politiikka lisäsi tätä 1900-luvun alussa, kun varsinkin Mäkelin toimi yhdessä perustuslaillisten kanssa. Tämän ja myöhemmän yhteistyön onnistumisen taustalla oli työväenliikkeen ylivoimaisuus Tampereella. Muiden oli otettava se huomioon ja liike pystyi asemansa avulla tasavertaisuuteen. Tamperelaiset eivät antaneet valtakunnallisten poliittisten kiihmuroiden häiritä itseään, jos paikallisella yhteistyöllä saatiin joitakin tuloksia. Vuoden 1905 suurlakosta lähtien työväenliikkeen vahvuus suosi maltillisuutta. Tuloksia näytti tarvittaessa tulevan ilman suurempia rettelöitä (ks. myöh.), koska paikallisella tasolla ei ollut kunnollista vastustajaa. Sosialisointi tms. pitkälle menevät kumoussuunnitelmat eivät kuuluneet edes valtakunnallisen — saati sitten tamperelaisen — puoluejohdon konkreettisiin tavoitteisiin ennen vuotta 1918 ja silloinkin laimeassa muodossa.

Organisoitumisen vaiheet

Työväestön järjestäytymisessä oli seuraavanlaisia jaksoja ja muotoja:²⁹ 1) Ns. wrightiläinen yhdistystoiminta vuoteen 1896, 2) ns. itsenäinen yhdistystoiminta v. 1896—1899, 3) heikon puolueorganisoitumisen kausi v. 1899—1905; 4) ammatillinen puoluejärjestäytyminen ja vakiintunut puolue-toiminta v. 1906—1917, 5) kumouksellinen järjestäytyminen v. 1917—1918 ja 6) laillinen ja laitton puoluejärjestäytyminen v. 1919—1920. Erityisenä ja tärkeänä järjestäytymismuotona oli edellisten lisäksi ajoittainen joukkomobilisaatio mielenosoituksineen ja valtauksineen vuosina 1905 ja 1917—1918.

Ensimmäisen vaiheen yhdistystoiminta oli työväen »henkisen aatelin» harastus ja suuret joukot saavutettiin vain iltamissa ja raittiusmarssilla (ks. luku 2.3.). Ajoittainen innostus, kuten tehtaalaisseuran perustaminen vuonna 1892, nosti jäsenmäärän korkeaksikin (1300), mutta lasku oli yhtä nopea nimenomaan tehtaalaisten kohdalla. TTY:n aktiivijäsenten määrä oli muutamia kymmeniä. *Toisessa vaiheessa* toimintatapa ei muuttunut, vaikka sisällöksi tuli työväestön yksinomaisen edun ajaminen. Suuret joukot eivät rientäneet yhdistyksen huoneisiin, vaikka sen toimintaa kannatettiin. Yhdistyksen väitettiin »muodostavan ylimystön työväen joukossa», jonne tavalisella työläisellä ei ollut rohkeutta mennä. *Kolmannen vaiheen* aikana ei myöskään ylletty vielä suuriin jäsenmääriin. Esimerkiksi vuonna 1904 am-

²⁸ Viljanen, emt.; Järventausta, Emil Viljasen suku ja lapsuus; Hajatietoja: TTY:n vuosikertomukset; TTY 50-vuotias; Klemettilä, Tampereen punakaarti ja sen jäsenistö; Voionmaa, Tampereen historia III ja IV. Samanlainen on toisen keskeisen vaikuttajan Em. Lammin profiili, — Lammi, Työ käsiemme, hengenkin.

²⁹ Luku perustuu TTY:n vuosikertomuksiin ja historiikkeihin TTY 1886—1906, TTY 35-vuotias, TTY 50-vuotias ja Veilahti, emt..

mattiosastoissa oli vain 359 jäsentä ja itse TTY:ssä 42. Liike sai kuitenkin jo puolueuudon. Olihan se työväenpuolueen osa ja sen jäsenet maksoivat jäsenmaksua puolueelle. Toiminnan sisällöksi tuli valtakunnallisesti yhteinen Forssan ohjelma (1903). Kunnallispolitiikassa liike esiintyi omana ryhmänään ja ammattiosastot olivat perustaneet Keskuskomitean, joka oli käytännössä toimeliain orgaani. Vuosisadan alkuvuodet olivat laman vuoksi kuitenkin huonoa järjestäytymisaikaa ja mm. tehtaalaiset »nukkuivat» vielä. Tältä ajalta jäi käytäntöön organisoitumisen se erikoispiirre, että vaikka ihmiset kuuluivat lukuisiin erilaisiin yhdistyksiin — työväenyhdistyksen emäyhdistykseen, ammattiosastoon, naisosastoon tai urheiluseuraan — he olivat kaikki puolueen jäseniä. Tämä korostaa sitä, että järjestäytyminen koettiin yhtenä asiana ja nimenomaan poliittisena. Niinpä joukko pysyi hyvin koossa verrattuna esim. niihin maihin, missä poliittinen ja ammatillinen liike kulivat erillään.

Neljännän vaiheen ominaispiirre Tampereella oli joukkojärjestäytyminen ammattiosastoihin. Liikkeen pääpaino siirtyi ainakin paikallisesti ammattiosastoihin, sillä jäsenet olivat niissä. Suurlakkoinnostus kymmenkertaisti jäsenmäärän vuoden 1905 lopussa ja seuraavan vuoden alussa. Jäsenmäärä oli viimeksi mainittuna vuonna 3860 ja ammattiosasto oli jokaisella suurella työpaikalla — jopa äideillä oli omansa UTY:n alaisuudessa. Kun suuriin tehtaisiin perustettiin omat ammattiosastot, joita ei aikaisemmin ollut, järjestäytyminen tuli tehokkaaksi. Tiivistä yhteydestä piti huolen kuukausittainen jäsenmaksun keruu. Kun jäsenmaksusta ei ollut työntekijälle mitään taloudellista etua, se kertoo nimenomaan poliittisesta osallistumishalusta. Tehtaalaisista oli vuonna 1905 osastojen jäsenenä 31 %, mikä oli jo korkea luku. Seuraavina vuosina jäsenmäärä taas laski nimenomaan tehtaiden osastoissa. Vuonna 1907 järjestäytymisaste oli noin 20 % ja vaihteli sitten vuoteen 1916 asti 10 %:n ja 20 %:n välillä. Kun sota-ajan paineet helpottivat ja poliittinen elämä vapautui vuoden 1917 keväällä, järjestäytymisessä saavutettiin uusi ennätys — todennäköisesti maailmanennätys. Tuona vuonna 75 % tehtaalaisista ja noin 70 % kaikista yli 18-vuotiaista työntekijöistä oli sosiaalidemokraattisen puolueen jäseniä. Tuolloin oli käytössä erillinen puoluejäsenmaksu ja 10.717 jäsenestä sen maksoi 90 %. Työväestön järjestäytyminen oli olosuhteet huomioonottaen täysin kattava ja se oli ilmeinen uskalluksen antaja vallankumousyritykselle. — Suurlakon jälkeinen aika muutti jäsenten koostumusta. Enemmistöksi tulivat tehtaalaiset ja *naiset*. TTY:n johtokunnan jäsenistä oli vuoteen 1906 asti kolmasosa ollut ammatiltaan porvaristoon kuuluvia, 40 % työläiskeskiluokkaa ja vain 27 % tavan työläisiä. Suurlakon jälkeen selvä enemmistö oli työläisiä, ammattiosastojen edustajia. Vuosina 1906—1920 johtokunnan jäsenistä oli sivistyneistöä tai itsenäisessä ammatissa toimivia 22 %, enin osa liikkeen piirissä työskenteleviä. Vasta nyt työväenliike muuttui porvariston ja työläiskeskiluokan liikkeestä proletaariliikkeeksi. Ensimmäinen nainen pääsi TTY:n johtokuntaan vuonna 1902 samalla kun naisosasto perustettiin. Ennen suurlakkoa heitä ehti olla siellä yhteensä seitsemän, joista kuusi tehtaalaisnaisia. He olivat

tuolloin neljännes johtokunnasta. Suurlakon jälkeen naisten osuus jäi keskimäärin 7 prosenttiin vuosina 1906—1920, mihin vaikutti eniten TTY:n byrokraatisoituminen, so. emäyhdistys jäi hoitamaan lähinnä taloutta jäsenten toimiessa ammattiosastoissa. Naisten panos oli suurin huolto- ja huvi-toiminnoissa. TTY:n puheenjohtajana ei ollut koskaan nainen, mutta sihteerinä oli v. 1915—1918 tehtaantööntekijä Ida Vihuri, joka oli myös Finlaysonin ammattiosaston puheenjohtaja. TTY:n taloudenhoitajana oli kahteen otteeseen nainen. Vuonna 1906 käytiin kiiwas, yöhön asti jatkunut, äänestys Oulun puoluekokouksen edustajista. Kahdenkymmenen edustajan joukkoon valittiin tuolloin kahdeksan naista. Naisten asema oli ollut TTY:ssä esillä vuodesta 1898 lähtien, jolloin Alexandra Gripenberg kävi agiteeraamassa tamperelaisnaisia. Suurlakon jälkeinen joukkojärjestäytyminen oli kuitenkin ensimmäinen kerta Suomen historiassa, kun naiset pääsivät tällä tavoin vaikuttamaan asioihin. Yleinen äänioikeus vahvisti sitten naisten poliittisen tasavertaisuuden. Tehtaalaisnaisten kaupungissa heidät oli huomattu jo aikaisemmin, mistä kertoo se, että kun suurlakkokomiteaa valittaessa naiset ensin unohdettiin, komiteaa oli samana päivänä vielä täydennettävä virheen korjaamiseksi. — Suurlakon jälkeen työväenliikkeen organisaatio Tampereella muuttui oleellisesti. Valtakunnalliset siteet lujittuivat paitsi puolueen myös Suomen Ammattijärjestön ja nais- ja nuorisoliittojen perustamisen kautta. Paikalliset osastot kiinnittyivät näihin liittoihinsa, mikä merkitsi yhteisen paikallisen johdon heikkenemistä. Samaan suuntaan vaikutti paikallisjohdon hajautuminen. Ammattiosastot muodostivat oman paikallisjärjestönsä, politiikan hoiti kunnallisjärjestö, vaalit erilliset vaaliorganisaatiot, kulttuurin teatteri ja harrastusjärjestöt ja TTY:n osuudeksi jäi lähinnä liiketoiminta ja yleinen hallinto. Tällä erikoistumisella oli mainittavia seuraamuksia vuonna 1917, jolloin vilkkaan toiminnan käynnistyessä eri puolilla suuntauduttiin eri tavoilla eikä emäyhdistys ollut aina tietoinen mitä jäsenet tekivät. Kansalaissodan jälkeen monet TTY:n johtoon jääneet pitivät koko »onnettomuuden» syynä sitä, että yhdistyksen rinnalle syntyi kontrolloimattomia valtakeskuksia. Tosin yhtä hyvin voisi kysyä, että eikö vallan hajoaminen käsistä ollut TTY:n johdon oma vika.

Vuosien 1905—1917 aikainen puolue toiminnan vakiintuminen oli edellytys organisoitumisen *viidennelle vaiheelle*. Vuonna 1917 perustetut punakaartit, lakkokomiteat ym. erillisjärjestöt sekä vuoden 1918 vallankumoushallinnon organisointi eivät olisi olleet mahdollisia ilman aikaisempien vuosien järjestäytymiskokemusta. Uudet muodot kuten punakaarti perustuivat vanhoille muodoille — punakaarti luotiin ammattiosastoittain. Vuoden 1918 uusi piirre oli järjestöjen muuttuminen »virallisiksi» eli kaartista tuli työväentasavallan armeija ja monista järjestöistä tuli paikallishallinnon elimiä vaikka ne periaatteessa pidettiin erillään. Kansalaissodan tappio ei aiheuttanut pitkää katkosta työväenjärjestöjen toiminnassa. Vuonna 1919 oltiin jo palattu vanhoihin puitteisiin. Mainitun vuoden puolivälissä takaisin saadussa työväentalossa ehdittiin pitää jo 1300 kokousta puolen vuoden aikana. Uutta tässä *kuudennessa vaiheessa* oli toimiminen itsenäisessä Suomes-

sa ja liikkeen radikaalin siiven eli kommunistien toiminnan kriminalisointi. TTY:n jäsenmäärä oli vuonna 1919 kolmannes vuoden 1917 määrästä. Lasku oli suurin tehtaissa ja sekatyöväen ammattiosastossa. Vain naisosaston jäsenmäärä nousi vankien avustustoiminnan järjestämisen vuoksi. Vuonna 1920 uuden SDP:n ote järjestäytymisessä heikkeni ratkaisevasti, kun ammattiosastot irrotettiin puolueorganisaatiosta ja monista tuli lisäksi kommunistijohtoisia.³⁰

Instituutio ja identiteetti

*»Ja näiden seinäin suojaan
me käymme oppimaan,
kotoisen lämmön lahjaa
riemuiten nauttimaan.»³¹*

Tamperelainen työväenliike ei ollut vain liike tai poliittinen puolue. Siitä tuli toimintaverkosto, joka kattoi lähes kaikki elämäntilat. Liikkeen ideologian ja kannatuksen varaan rakennettiin merkittäviä laitoksia. Tässä institutionaalistumisessa ei ollut kyse liikkeen henkisestä kuoleentumisesta, vaan vakiintumisesta ja lujittumisesta. Työväenliike jatkoi osin tehtaiden luomaa osallistumisperinnettä eli antoi puitteet yhteistoiminnalle ja omalle kulttuurimuodolle. Monista yrityksistä vain kaksi epäonnistui — liian suurten tavoitteiden vuoksi. Nämä olivat oma sairasvakuutuskassa ja asuntotuotanto. Tehtaissa oli omat kassansa ja muiden ammattiryhmien organisointi osoittautui tässä asiassa liian vaikeaksi. Liike ryhtyikin ajamaan valtiollisen sairasvakuutuksen säätämistä. Oma asuntotuotanto jäi muutoin hyvis-
tätuloksista huolimatta vähäiseksi, koska kaupungin ja valtion rahoitusapu oli liian pieni (luku 2.2.). Kun poliittinen ja ammatillinen järjestäytyminen jätetään sivuun, voidaan 1900-luvun alun työväenliikkeen instituutioina mainita seuraavat: opintokurssit, työväenopisto, kirjasto ja lukusali, harrastuskerhot, lapsitoiminta, teatteri, lehti, kirjapaino, työväentalo ravintoloinen, »laivasto», osuuskauppa, pankki, vakuutusyhtiö ja ajoittain oma poliisi ja armeija. Ensimmäinen mainittu opintotoiminta oli ns. wrightiläisen kauden perintö, mutta sai sosialistisella kaudella aivan uudet mittasuhteet. Erillisiä agitaattorikursseja lukuunottamatta opintotoiminta oli yleissivistävää. Nimenomaan yleistiedon lisääntymisen eikä teorian opiskelun katsottiin tekevän työläisistä itsetietoisia. Suomen ensimmäinen, vuonna 1899 toimintansa aloittanut, työväenopisto ei ollut puolueopisto eikä virallisesti työväenliikkeen osa, vaan kaupungin omistama aikuiskasvatustila. Johdokunnan ensimmäinen puheenjohtaja (1898—1915) oli paikkakunnan ehkä

³⁰ Yli-Kerttula, Tampereen sosiaalidemokraattiset järjestöt, 8—10.

³¹ Juhlaruno TTY:n talon vihkiäisjuhlassa v. 1890 (kirj. Emmy Helen), — TTY:n vuosikertomus 1890, s. 21—22.

tunnetuin porvarillinen poliitikko E. S. Yrjö-Koskinen. Opisto perustettiin kuitenkin työväkeä varten ja työväenliikkeen vaikutuksesta. Eikä ollut satuma, että se aloitti toimintansa TTY:n talossa. Opistosta tuli myös käytännössä se väylä, jonka kautta työntekijät saivat sivistyksensä ja tilaisuuden yhteiskunnalliseen keskusteluun. Vuoteen 1920 mennessä opistossa oli 6 671 oppilasta, joista 90 % oli työväestöä.³² On selvää, että opisto veti puoleensa juuri niitä työläisnuoria, joista tuli liikkeen kaadereita. Sama tehtävä kuin työväenopistolla oli työväenyhdistyksen kirjastolla, joka oli kaupungin käytetyin 1920-luvulle, jolloin kaupunginkirjasto syrjäytti sen. Mahdollimmaksi kulttuurilaitokseksi tuli ensimmäisen kerran vuonna 1901 perustettu, mutta vasta vuodesta 1905 vakinaisella ammattipohjalla toiminut Työväen Teatteri. Se jatkoi aikaisempaa näytelmäseuraperinnettä, mutta vasta työväenliikkeen kasvu ja vakiintuminen olivat riittävä pohja laitosteatterille. Teatterin ohjelmisto oli monipuolinen eikä keskittynyt erityisesti yhteiskuntakriittisiin näytelmiin.³³ Teatteri totutti ihmiset paitsi teatteriin myös ajatukseen, että myös työväestö oli sivistynyt kansanosana. Vaikka teatteri ja muu laaja iltamatoiminta eivät olleet aina julistavia, ne vahvistivat liikettä ja sen ajatusmaailmaa pelkällä olemassaolollaan. Kenellekään ei ollut epäselvää, etteikö harrastustoiminnan tarkoitus ollut viedä oikeata asiaa eteenpäin. Esimerkkinä mainittakoon vuonna 1903 perustetun oman urheiluseuran Weikkojen urheilupoliittinen tavoite: »Seura on perustettu ihmisen ruumiillisen terveyden, sopusuhtaisen voimakkuuden ja reippauden kehittämiseksi (vastapainona ruumiillisen työn yksipuolisuudelle, PH) ja sen mukaan on toimittukin vaan omassa keskuudessa, pyrkimättä tai aikomatta mihinkään rekordimetsästyksen ja unohtamatta, että ruumiillisen voiman yksipuolinen kehitys johtaa henkiseen raakalaisuuteen».³⁴

Jokapäiväistä vapaa-ajanviettoa arvokkaampi ja ehkä vaikuttavampi instituutio olivat juhlat ja mielenosoitukset. Vappumarssin perinne syntyi Tampereella suurlakon jälkeen, jolloin ensi kerran päätettiin että »työväki ei mene vappuna työhön, eikä liioin pyydä tätä päivää vapaaksi».³⁵ Menestys olikin heti erinomainen, eikä tätä otettua oikeutta asetettu enää kyseenalaiseksi. Ennen vuotta 1906 vappua oli vietetty vuodesta 1899 lähtien siivolla iltajuhlalla vastapainona perinteisemmälle hulinoinnille. Marssipäivänä oli pidetty kesäkuun ensimmäistä sunnuntaita, jolloin »kaikki ammattikunnat marssivat järjestetyissä riveissä, lipuin ja kilvin, soiton ja laulun kaiuissa», kuten vuoden 1900 marssia kuvattiin.³⁶

Tamperelaisen työväenliikkeen toiminnalla oli yksi varsin arkinen, mutta tärkeä edellytys. Se oli oma iso talo, »työväen linna», kuten tätä rikkaim-

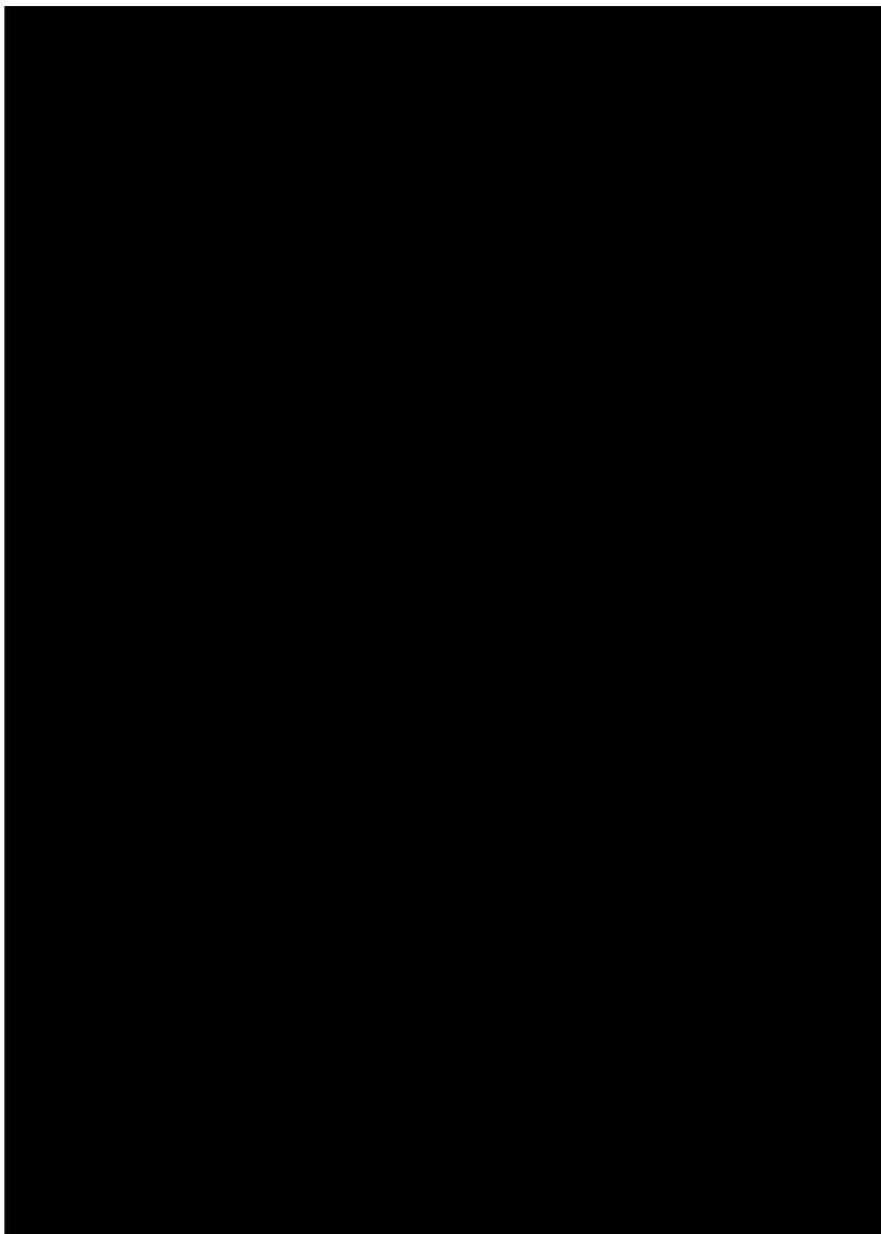
³² Virtanen, Suomen ensimmäinen työväenopisto, s. 24—25, liite V; Opiston vuosikertomukset kaupungin kunnalliskertomusten yhteydessä.

³³ Siikavire, Tampereen Työväen Teatterin työväenhenkisyys v. 1905—1918.

³⁴ Silmäys Työväenyhdistyksen Voimistelu- ja Urheiluseuran toimintaan v. 1903, TTY:n vsk. 1903, s. 42—43.

³⁵ TTY 50-vuotias, s. 110—111; TTY:n vuosikertomus 1907, s. 14.

³⁶ Ammattiosastojen keskuskomitean toimintakertomus v. 1900, TTY:n vsk. 1900, s. 102.

Tampereen työväentalo v. 1912. Uhraukset omaan taloon heijastivat työväenliikkeen toimintakykyä, yhteistunnetta ja maltillista ajattelutapaa.

pien porvarien rakennusten vertaista kivitaloa kutsuttiin. Talon rakentamisella ja omistamisella oli suuri psykologinen vaikutus päätellen siitä miten sillä mahtailtiin mm. Helsinkiin päin: »Tamperealainen työläinen on ylpeä talostaan; se ei kärsi sanottavan sitä torpaksi, kuten Helsingin nykyistä (1906) taloa sanotaan».³⁷ Vuosina 1905 ja 1906 Leninin johdolla TTY:n talossa kokoontuneet bolshevikit ihastelivat paikallisen työväenliikkeen menestystä ja järjestelykykyä.³⁸

Talo teki TTY:stä myös merkittävän omistajan ja se oli alkusysäys liike-toimintaan uskaltautumiselle. Lähinnä talon ansiosta yhdistyksen omaisuuden arvo oli vuonna 1913 lähes 600.000 mk eli noin kuudensadan työntekijän vuosipalkka. Yhdistyksen oma liiketoiminta keskittyi talon ja Viikinsaaren ravintoloihin. Viimeksi mainittuun väki kuljetettiin omilla laivoilla. Ravintolatoimi ei yhdistystä kuitenkaan rikastuttanut, vaan esimerkiksi talo maksettiin vuokratuloilla ja jäsenmaksuilla. Suurin taloudellinen merkitys liikkeelle oli osuuskaupalla. TTY:n oma kauppa aloitti toimintansa vuonna 1901 ja yhdistettiin vuonna 1916 tehtaiden osuuskauppojen kanssa, joita työväki oli myös jo pitkään itse hallinnut. Näin syntyneellä Osuusliike Voimalla oli vuonna 1920 jo 29 myymälää, ja henkilökuntaa yli 200.³⁹ Osuuskauppaliike oli työväestölle yksi itsehallinnon koulu ja talouskaaderiston kasvattaja. Tampere oli osuuskauppaliikkeen uranuurtaja, Suomen Rochdale myös siinä mielessä, että puuhan aloittivat kankurit. — Vuonna 1910 perustetulla vakuutusyhtiö Turvalla ja vuonna 1914 perustetulla Hämeen Työväen Säästöpankilla ei ollut taloudellista merkitystä verrattuna muihin pankkeihin ja vakuutuslaitoksiin, mutta ne hoitivat työväenliikkeen oman rahaliikkeen ja ovat osoituksena työväenliikkeen halusta ja kyvystä integroitua porvarilliseen yhteiskuntaan.⁴⁰

Työväenliikkeen menestyksen ehdoksi huomattiin heti alussa oma lehti, koska porvarilehtien katsottiin vääristelevän liikkeen tarkoitusperiä. Oleellisinta oli kuitenkin lehden organisoiva vaikutus: se muokkasi käsityksiä samanlaisiksi, yhdisti jäsenet ja kannattajat, antoi tunteen mukanaolosta ja antoi toimintaohjeet, kun niitä tarvittiin. Vuonna 1899 perustetulla Kansan Lehdellä oli suuri vaikutus jo levikkinsä vuoksi. Se ei ollut pienen eliitin side, kuten esim. venäläisten vallankumouksellisten lehdet, vaan kansan lehti. Ei ole epäilystäkään, etteikö se olisi tavoittanut Tampereen koko työväestöä. Suurlakon jälkeen levikki oli Tampereella puolet ammatissa toimivan työväestön määrästä, mutta ylitti kaksinkertaisesti perheellisten työntekijöiden määrän.⁴¹ Ajan tavan mukaan lehden toimitus oli liikkeen intelligentsia ja osin erillään järjestöjen johdosta. Toinen laitos eli kirjapaino ja taloudelliset seikat pitivät lehden kuitenkin järjestöjen määräys-

³⁷ Varto, TTY 1886—1906, s. 34.

³⁸ Smirnov, Lenin Suomen vaiheissa, s. 36—42, 70—72; Minkkinen, Lenin ja Suomen ensimmäinen vallankumous; Kujala, Lenin, bolshevikit ja Suomi, s. 199—252; Lenin, Suomesta.

³⁹ Osuusliike Voima ja sen edeltäjät, s. 165—175, liite s. 222—223.

⁴⁰ TTY 50-vuotias, s. 49—51, 143—144; Rainio & Kajava, Turva.

⁴¹ Ratia, Työväenlehdistön leviämisa-alue v. 1906—1908, s. 39, 68—69.

vallassa. Sooloileviin kirjoituksiin reagoitiin heti ja voimakkaasti ja Kansan Lehti oli 'tamperelaisen linjan' äänitorvi. Lehden toimittajista tuli yleensä tunnetuimpia johtajia ja he olivat kriittisinä aikoina avainasemassa. Kansan Lehden toimittajalistaan kuuluivat mm. Yrjö Mäkelin, Yrjö Sirola, Kössi Kaatra, Timo Korpimaa, K. M. Evä, Matti Vuolukka, Kaapo Murros, Antton Huotari, Alex Halonen, Lauri Letonmäki, Santeri Nuorteva ja Vera Ostroumova.⁴²

Työläisidentiteetin keskeiset ainekset olivat työväestön elämäntavassa ja elämänmahdollisuuksissa, jotka erottuivat keski- ja yläluokasta. Tämä vastakohtaisuus ei vielä synnyttänyt yhteiskunnallista identiteettiä, so. käsitystä omasta yhteiskunnallisesta asemasta ja siinä samaistumisesta suurempaan joukkoon. Sen synnytti poliittinen järjestelmä, poliittiset tavoitteet ja osallistumismahdollisuudet. Tässä kohdin työväenliike laitoksineen tuli mukaan työläismaailman muotoutumiseen. Koska työväestön oli jokseenkin mahdolloton samaistua porvariston maailmaan jo selvän syrjinnän vuoksi, työväenliike tuli täyttämään aukon, jolla kiinnittäydettiin yhteiskuntaan. Tavallaan työväenliike tuli kirkon ja tehtaalaisyhteisön tilalle. Sen tarjoamassa elämismaailmassa aineellisten mahdollisuuksien muovaama luokkajako, sen mukainen elintapa ja arvot, poliittinen asema ja tavoitteet sulautuivat yhdeksi luokkakulttuuriksi ja identiteetiksi. Tässä ei ole merkitystä sillä tosiasialla, että kaikki työläiset eivät olleet poliittisesti aktiivisia tai edes kantaaottavia tai sosiaalidemokraattien kannattajia. Työväenliikkeen vaikutus oli riittävän suuri, jotta se saattoi esiintyä työväestön nimissä, leimata koko työväestön ryhmän ja viedä sen mukanaan yhteiskunnallisiin taisteluihin, jotka esitettiin ja koettiin luokkien välisinä yhteenottoina. Seuraavissa luvuissa seurataan näitä tapahtumia vuodesta 1905 vuoteen 1920.

Suurlakko 1905

*»ON SUUREN SUURTA ELÄÄ
kun yhdessä päivässä, yhdessä yössä
nyt uutta luodaan enemmän
kuin vuossatain työssä.»⁴³*

Yllä lainattu runoilija Kössi Kaatra, joka luki ns. punaisen julistuksen Tampereen raatihuoneen parvekkeelta 1. marraskuussa, ei ollut ainoa joka koki nuo päivät runollisena ihmeenä. Harvat tapahtumat nimittäin ovat saaneet sellaista runollista sädekehää kuin vuoden 1905 suurlakko. Osaltaan siihen on vaikuttanut Yrjö Mäkelinin kirjoittaman julistuksen suggestiivi-

⁴² Wilen, Kansan Lehti 50-vuotias, s. 144—145; Kansan Lehti 1899—1924, (asianosaisten muistelmia).

⁴³ Kaatra, Suurina päivinä, Suurlakkokuvia, Alhaisolauluja, s. 177.

nen teksti: »Ne kurjat matelijat, jotka venäläistä virkavaltaa pokkuroiden ovat onnistuneet pääsemään kotimaiseen hallitukseemme (kurs. PH) jäseneksi, . . . erotkoot heti toimestaan. . . . Tässä on sanottu se, mikä — joka tajullisesti tai tajuttomasti — on ollut jokaisen todellista vapautta ja ihmis-oikeuksia rakastavan kansalaisen sydäntä lähinnä.»⁴⁴ Julistukselle antoi voimaa se vallankumouksellinen tilanne, jossa ihmiset kokivat elävänsä. Valta luvattiin yksiselitteisesti kansalle, julistus annettiin »proletariaatin» nimissä ja luvattiin tarvittaessa »kirjoittaa sydänverellä». Mukana olleiden muistelmat kertovat nekin nimenomaan runollisesta tunnelmasta, vaikka lakon viime päivinä koettiin pettymyksiä.⁴⁵ Seuraava Voionmaan aikalaiskuvaus kertoo lakkotunnelmista ilmeisen totuudenmukaisesti:

»Valkeni sitten vaiherikas tiistaipäivä, ensimmäinen varsinainen lakkopäivä. Sanomalehdet ilmestyivät juhllallisina, innostuneina ja — ensi kerran elämässään — ilman ennakkosensuuria. Jo aamuvarhaisesta kokoontui suunnattomia väkijoukkoja torille. Kansankokoukselle esitettiin lakkokomitean laatimat ponnet, ne hyväksyttiin ja pantiin viipymättä toimeen. Puoliltapäivin vaikenivat viimeiset jyrisivät koneet. Lakkopyhä laskeutui kaupungin ylitse.

Oi ihania päiviä! Arkipäiväisistä arkipäiväisin kaupunki oli muuttunut satujen lumotuksi linnaksi. Vanha elämä oli kuin kivetynyt ja uusi ihmeellinen elämä puhjennut sen sijaan. Kymmenettuhannet kädet olivat irtautuneet omista pienistä askareistaan toimittaakseen suuria valtion ja yhteiskunnan tehtäviä. Tori oli muuttunut juhlahuoneeksi, kaupungintalon ennen tyhjä parveke oli nyt alituisena puhuja- ja lausuntolavana, jonka edessä suuren kaupungin kaikki lapset yhteisin aattein, yhteisin mielin ja tuntein viettivät suuren vapautuksen loppumatonta juhlaa.

Keskiviikkona 1. p. marraskuuta, alkoi kansankokous torilla kello 10 aamulla. Tästä hetkestä tuli Tampereen lakon huippu ja kruunu. Kansa leikki kuningasta täysin rinnoin nauttien vallankumouksen hurmaa ja unohtaen vallankumouksen vaarallisuuden. Nyt oli sortovalta kukistunut niinkuin Jerikon muurit Israelin pasuunain soidessa. Vanhat vallat oli alennettu kansan astinlaudaksi. Köyhälistön hymnit kaikuivat taivaan lakeen saakka ja runoniekat kilvan lauloivat kansan kaikkivaltiaan ylistystä. Paljastetuin päin kuultiin Yrjö Mäkelinin laatima ja lakkokomitean hyväksymä suurensuuntainen Julistuskirja Suomen Kansalle, kuuluisaksi tullut Punaisen julistuksen nimellä, jonka sanat kansan nimeen kuuluivat seuraavasti. . . » (liitteenä)⁴⁶.

⁴⁴ Julistuskirja Suomen Kansalle. Alkuperäinen teksti liitteenä.

⁴⁵ Tampereella olleista venäläisistä vallankumouksellisista suurlakon innostusta ovat muistelleet Leninin puoliso N. Krupskaja ja K. Startshev (Kujala, emt.); Varto, Muistelmia vuodelta 1905 suurlakosta. Ks. myös Kansan Lehti 31. 10., 7. 11., 9. 11. ja Aamulehti 4. 11., 6. 11. ja 7. 11.

⁴⁶ Voionmaa, Tampereen historia III, s. 397—402. Nimensä julistus sai paperin väristä, ei aatteesta.

Suurlakkokokous 5. 11. 1905. Suurlakko mursi lähes kerralla sääty-yhteiskunnan valtarakenteen ja työväestön alaisuuden tunteen. Torikokouksissa »kansan leikki kuningasta» (V. Voionmaa). Suurlakko oli ratkaiseva sytyke tamperelaiselle työväenliikkeelle.

Voionmaan käyttämät raamatulliset vertaukset eivät ole hänen omaa innostustaan tai pilkkaa, vaan tarkka havainto kansan psykologiasta. Kun lakkokokouksissa veisattiin »Jumala omi linnamme» tosiasiaa ei enää turvattu Jumalaan, vaan oli itse otettu Jumalan paikka.⁴⁷ Suurlakon suurin merkitys työväestölle olikin siinä, että se muutti kerralla asennoitumisen esivaltaan ja teki oman liikkeen mahdollisuudet uskottaviksi. Suurlakon jälkeinen massajärjestäytyminen ei olisi ollut mahdollinen ilman lakon antamaa innostusta ja uskoa. Lakosta tuli taitekohta työväestön yhteiskuntakäsitykselle, työväenliikkeelle ja maan koko poliittiselle elämälle eli summa summarum: sille mitä työväestö oli.

Muutamat seikat suurlakon arkisemmasta todellisuudesta auttavat sijoittamaan sen toiveita realistisempiin puitteisiin. Ne selittävät myös miksi suurten voittojen ohella pettymys jäi kalvamaan mieliä. Suurlakkoa on sanottu purkaukseksi, räjähdykseksi, spontaaniksi kansannousuksi jne., mutta aivan yllätyksellinen tapahtuma se ei ollut. Työväenliikkeen piirissä oli jo vuosisadanvaihteesta lähtien keskusteltu — vaikka ei konkreettisesti suunniteltu — yleislakosta äänioikeuden puolesta. Vuonna 1905 oli jo ennen lakkoa mm. Tampereella järjestetty joukkokokouksia äänioikeuden puolesta. Suurlakon päätulokset, eduskuntaudistus ja yleinen äänioikeus, olivat siis jo pitkään sopivaa tilaisuutta odottaneita vaatimuksia. Valtiollisen aseman puolesta oli liikehditty jo viisi vuotta. Venäläisten vallankumouksellisten ja liberaalien kanssa oltiin yhteistyössä siltä varalta, että hallituksen aseman heikkeneminen emämaassa antaisi suomalaisille tilaisuuden oman asiansa ajamiseen. Itse asiassa Punaisen julistuksen sisältö oli alunperin muotoiltu Genevessä huhtikuussa 1905 pidetyssä Venäjän vallankumouksellisten puolueiden kokouksessa ja Suomessa ns. aktivistiliike, jonka sisäpiiriin mm. Mäkelin kuului, oli jo aloittanut valmistautumisen vallankumoustilanteeseen mm. aseita hankkimalla.⁴⁸

Suurlakko ei alkanut Tampereelta eikä siihen ollut mitään tamperelaisia syitä. Lakko oli jatkoa Venäjän lakolle, joka oli edennyt eräissä kaupungeissa jo katutaisteluiksi. Suomalaisen lakon alkuna oli rautatieläisten yhtyminen venäläisten lakkoon Pietarin radalla. Tämä oli SDP:n organisointia toimintaa ja ohjeita saatiin venäläisiltä.⁴⁹ Tampereelle lakko levisi siten, että työväenliikkeen aktivistit pysäyttivät junaliikenteen 29. lokakuuta. Seuraavana päivänä torikokous valitsi lakkokomitean, joka päätti kutsua koolle kansankokouksen, joka seuraavana aamuna teki »virallisen» lakkopäätöksen. Lakko alkoi Tampereella ilman varsinaista ohjelmaa, sillä kyseessä oli yhtyminen Venäjän ja Helsingin lakkoliikkeeseen. Yli 30.000 hengen kansankokous, joka varmasti riitti edustamaan kaupunkilaisten tahtoa,

⁴⁷ Kortekankaan mukaan juuri suurlakko romahdutti kirkon otteen työväestöstä, — emt., s. 318 ym..

⁴⁸ TTY:n vuosikertomus 1905, s. 3—7; Ala-Kapee, Joukkoliikkeiden läpimurto, s. 237—240; Laine, Suomen poliittisen työväenliikkeen historia I, s. 204—209, 217; Soikkanen, Sosialismin tulo Suomeen, s. 224—225; Kujala, emt. s. 83—117.

⁴⁹ Kujala, emt. 118—158; Laine, emt., s. 213—220; Soikkanen, emt., s. 225.

päätti aloittaa yleislakon »aluksi kolmeksi päiväksi». Tehtaat, kaupat, vi-rastot, lehdet ym. laitokset suljettiin — kapakat jo edellisenä päivänä rait-tiusväen ollessa nyt niskanpäällä.⁵⁰ Kaikki sujui helposti ja mukavasti. Seu-raava kertomus vihjaa miksi kaikki kävi helposti. Kun lakkolaisten lähe-tystö meni Finlaysonin tehtaalte ilmoittamaan lakon alkamisesta, »oli siel-lä ystävällinen ja kohtelias vastaanotto, eikä suinkaan minkäänlaista tym-peätä mieltä osoitettu, vaikka olimmekin työmiehiä». Tehtaan johto ilmoitti, että »tehda kernaasti pysäytetään». Lakkolaisille luvattiin maksaa kolmen päätetyn lakkopäivän osalta puolet palkasta.⁵¹ Lakko lähti liikkeelle »kan-sallislakkona», kuten sitä nimitettiin ja korostettiin, että se ei ollut työn-antajien, vaan venäläisen sortovallan ja »matelijoiden» vastainen. Varsin-kin Tampereella porvarilliset olivat aluksi innolla mukana lakossa. Lakon julkilausuttu tavoite oli »porvarillinen» vaikka työväenliikkeen ihmiset or-ganisoivat sitä. Työväen vahva panos alkoi näkyä lakon luonteessa jo Pu-naista julistusta hyväksyttäessä. Se ei enää kelvannutkaan kaikille, koska siinä asetettiin tehtäväksi väliaikaisen hallituksen valitseminen torikokouk-sella ja täydellistä lainsäädäntövaltaa käyttävän kansalliskokouksen valit-seminen yleisillä vaaleilla. Tämä oli vallankumous, sillä siinä sivuutettiin paitsi keisari myös kotimainen hallitus ja valtiopäivät. Kotimainen luokka-jako nousi esiin ja julistuksessa nimenomaisesti »maan työväki teroitti omis-tavain luokkain mieleen jo ajoissa», että välistävetoja, so. säätyvaltiopäi-vien koollekutsumista, ei hyväksytä. Tämä ohjelma, joka hyväksyttiin hie-man lievennettynä myös Helsingissä, ja työväestön pitkälle menevät odo-tukset muuttivat lakon työläisliikkeeksi, josta porvarilliset halusivat päästä pian eroon. Tampereella lakon työläisluonnetta ilmensi kokousten ja pää-tösten ohella se, että vallassa oli yksinomaan työväestön edustajista valittu lakkokomitea ja järjestyksestä huolehti vangittujen santarmien sijasta Mä-kelinin johtama »kunnalliskaarti», toiselta nimeltään »kansalliskaarti».

Lakon luonteen epäselvyys aiheutti sen käytännölliset ongelmat. Kun kol-mas lakkopäivä Tampereella oli käsillä, tilanne oli seuraava: porvarillisten ja työväenliikkeen helsinkiläisen johdon kanssa oltiin osin eri linjoilla, työ-väki oli tyytymätön lakkojohdon saamattomuuteen, tehtailijat vaativat la-kon lopettamista tai työntekijät menettävät myös luvaton puolipalkan ja Tampereella ei tiedetty mitä Helsingissä ja Venäjällä oli todella tapahtumas-sa. Muualla ei uskottu tamperelaisten julistukseen yhtä vahvasti. Epätietoi-suuden vuoksi lakko päätettiin lopettaa toistaiseksi ja jatkaa viikonlopun jälkeen, jos aihetta oli. Maanantaina 6. 11. tamperelaiset päättivät äänes-tyksen jälkeen — jakautumalla torin kahta laitaa kohti — jatkaa lakkoa. Pian sen jälkeen tuli kuitenkin tieto, että lakko oli Helsingissä lopetettu. Porvarillisten johtomiehet olivat neuvotelleet Pietarissa kompromissin, jo-

⁵⁰ Lakon kulku Tampereella: *Kansan Lehti* ja *Aamulehti* (viite 45); Varto, emt.; Ala-Kapee, emt., s. 241—255; Jutikkala, Tampereen historia III, s. 292—301; Voionmaa, Tampereen his-toria III, s. 397—412.

⁵¹ Varto, emt., s. 322. Varton huomion mukaan tehtaan johto oli päättänyt asian jo en-nen lähetystön tuloa.

hon myös SDP:n johtajat olivat taipuneet. Keisarin manifestissa luvattiin palauttaa Suomen laillinen asema ja uudistaa eduskunta kansanvaltaiseksi, mutta uudistuksen tarkempi sisältö jäi auki. Tamperelaisten ohjelma oli jäänyt ohjelmaksi kahdessa mielessä: sitä ei saatu läpi ja se viitoitti jatkon.⁵²

Suurlakon jälkeen

Suurlakon seurausilmiöitä olivat edellä käsitellyn järjestäytymisen kasvun lisäksi äänioikeustaistelun kiristyminen, puoluekentän polarisoituminen, tamperelaisen työväenliikkeen radikalisoituminen, ensimmäiset suuret tehdaslakot ja eduskuntavaalit 1907. Kansallinen taistelu oli muuttunut luokkataisteluksi. Mäkelinin yhteenveto suurlakon jälkitilanteesta kertoo, että politiikka ja kysymys eduskuntauudistuksesta oli se lopullinen ristiriita, joka erotti yhteiskuntaluokat toisistaan ja yhdisti työväen:

»Työväen aloittama taistelu oli alkuaan täysin kansallista ja isänmaallista laatuun, mutta nyt se muuttuu olosuhteiden pakosta luokkataisteluksi. Punainen julistus oli alkuaan kansallinen julistus. . . , mutta herrat tekivät siitä luokkajulistuksen. (. . .) Me pyydämme jo ajoissa huomauttaa herroille vallantavoittelijoille, ettei työväki suinkaan sentähden ponnista voimiansa, että kurja kourallinen kansan sortajia pääsisi entisiin valta-asemiinsa. Ja sen tähden, hyvät herrat, alkää ampuko yli maalin, sillä se sama kansa, joka kukisti kurjat matelijat, tulee lyömään alas jokaisen, joka yrittää kalastaa kansan kustannuksella. Se ei pyydä enää, vaan vaatii. Se ei ole enää hajallaan, vaan yhdessä, yhtenä suurena ja mahtavana kokonaisuutena. Se on valmis luokkataisteluun, sillä te, hyvät herrat, olette sen näinä päivinä luokaksi eristäneet.»⁵³

Tässä kirjoituksessa on paljon Mäkelinin omaa pettymystä, sillä hän odotti enemmän, mutta se on myös analyysina mielenkiintoinen — sama kuin Leninin arvio Venäjän osalta⁵⁴ — koska se ennusti tulevaisuuden aivan oikein. Tampereella kuten muuallakin valmistauduttiin uuteen koitokseen. Sitä varten valittiin uutta suurlakkoa valmistelevalle komitealle ammattiosastojen edustajista, suurlakon aikana perustettu kunnalliskaarti muuttui illegaalisiksi punakaartiksi ja säätyeduskuntaa painostettiin joukkokokouksilla ja lähetystöillä. Tilanne rauhoittui vasta loppukesästä 1906, jolloin varmistui, että uusi eduskunta oli yksikamarinen ja valittaisiin yleisellä ja yhtäläisellä äänioikeudella.⁵⁵

Terävästä kielenkäytöstään huolimatta Mäkelin ei ollut avainhahmo tam-

⁵² Lakosta yleensä: Roos, Suomen kansallislakko I—II, jossa lakkoa kuvataan Helsingin näkökulmasta.

⁵³ Punainen julistus, työväki ja perustuslailliset, *Kansan Lehti* 11. 11. 1905.

⁵⁴ Lenin, Esitelmä vuoden 1905 vallankumouksesta.

⁵⁵ TTY:n vuosikertomus 1906.

perelaisen työväenliikkeen lyhyessä »luokkataistelukaudessa» vuonna 1906. Hän ajoi edelleen yhteistyötä porvarillisten kanssa, vastusti aseellista varus-tautumista ja — menetti kannatuksensa Tampereella. Mäkelinin tilalle Kan-san Lehden päätoimittajaksi tuli Timo Korpimaa, nuori radikaali, mutta myöhemmin Bernsteinin pääteoksen suomentaja. Tampereelle kokoontui tuolloin enemmänkin radikaalialymystä ja he olivat järjestämässä puna-kaartiä. Kyse ei ollut kuitenkaan tamperelaisten järjestöjen kaappaukses-ta, sillä uudet johtajat ja uudet rinnakkaiset valtaelimet saivat vankan kan-natuksen jäseniltä. Punakaarti, joka perustettiin aluksi puolueen ohjeiden mukaan, oli 800 miehen vahvuinen »maailman ensimmäinen työläisarmeija», joka piti demonstratiivisia harjoituksia kaupungin keskustassa. Jäse-net tulivat ammattiosastoista. Kaarti ei joutunut kertaakaan tositoimiin ja sekä senaatti että SDP päättivät kesällä 1906 lakkauttaa kaartit. Tampe-reella tätä ei hyväksytty ja maassa toimikin seuraavaan vuoteen asti 25.000 miehen illegaali ja puoluejohdosta irrallinen punakaartijärjestö. Kaartin kuo-leutuminen vuonna 1907 johtui tehtävän ja kannatuksen puutteesta. Tam-perelaiset johtajat joutuivat pakenemaan virkavaltaa ja rivijäsenten toivo siirtyi eduskuntaan. Kaartien perustaminen ja suosio olivat merkki valta-tyhjiöstä ja luokkien välisestä kuilusta. Varhaisemman työväenliikkeen jä-senten tarttuminen aseeseen porvareiden varalta olisi ollut mahdoton ajatus.⁵⁶

Työväenliikkeen vahvistuminen ja radikaalistuminen tuli esiin myös työ-lakkoina. Suurlakon ja vuoden 1907 lopun välisenä aikana Tampereella oli kahdessa vuodessa 33 lakkoa eli yhtä monta kuin edeltäneen 15 vuoden ai-kana yhteensä. Lakkolaisten määrä kasvoi 8—10 kertaiseksi (n. 9 500:an) ja menetettyjä työpäiviä oli noin 250.000 eli noin 50 kertaa enemmän kuin vuosina 1890—1905. Työlakot pysyivät tästä lähtien työntekijöiden ase-varastossa, mutta em. lakkomäärään ei enää myöhemmin päästy, ei edes vuonna 1917.⁵⁷ Suurlakon jälkeisten lakkojen osanottajamäärän suuruus johtui siitä, että lakot keskittyivät tehtaisiin. Muutoinkin lakkojen luonne muuttui verrattuna käsi- ja ulkotyöläisten varhaisempiin lakkoihin. Tehdas-lakot edellyttivät hyvää ja laajaa organisoitumista. Niiden taustalla ei ollut välittömästi palkka- yms. työoloihin liittyvä erimielisyys, vaan syyt olivat poliittiset. Työntekijöiden rohkeus ja vaatimukset olivat kasvaneet ja työn-antajat vastasivat tähän aktiivien painostamisella ja irtisanomisilla. Tehtai-den patriarkaalinen henki katosi suurlakon mukana. Finlaysonin tehtaalta työntekijät ajoivat ulos muutamia mestareita ja eräät »ovat toistaiseksi va-pautuneet tuosta kunniaista, kun ovat nöyrästi pyytäneet työvälältä anteeksi ja luvanneet parantaa tapansa», kuten Kansan Lehti raportoi.⁵⁸ Työnteki-

⁵⁶ Kansan Lehti 29. 9.—11. 10. 1906; TTY:n vuosikertomus 1906, s. 5—6; Ala-Kapee, emt., s. 278—287, 264—265; Korpimaa, Salaisilla poluilla, s. 51—77; Kujala, emt., s. 406—412; Salkola, Työväenkaartien synty, s. 46—47; Soikkanen, emt., s. 273, 276, 278—279, 238—239, 242—256.

⁵⁷ Hakala, emt., liite; Työtilastollinen Aikakauslehti 1907—1917.

⁵⁸ Kansan Lehti 30. 11. 1905; Lindfors, emt., s. 387—.

joiden muuttuneita asenteita osoittaa myös TTY:n vastalausekokous »vai-noamisen» ja »boikoteeraamisen» vuoksi suurimpien lakkojen jälkeen vuona 1906: »...koska lisääntynyt kansanvalistus tuo kansan alemmille ker-roksillekin useita sivistystarpeita, joten työväestö ei voi enää menojaan su-pistaa niin vähiin kuin ollessaan henkisesti nukkuneina työkoneina, tästä johtuvia taloudellisia työtaisteluja ei siis voida välttää, joten työlakot vas-taisuudessaakaan eivät ole vältettävissä.»⁵⁹ Tässä lakkojen syitä hieman hie-nosteltiin, mutta sikäli selitys oli oikea, että taustalla oli työväen »henkinen kohoaminen» eli luokkatietoisuus.⁶⁰ Myöhemmin työväenliikkeen piirissä tehdaslakkoja arvioitiin turhan kiihkoilun tuloksiksi. TTY:n vuosikertomus antoi lakonisen arvion: »Mitään sanottavia tuloksia lakolla (ks. jälj.) ei saa-vutettu; onhan vaan opiksi niin työväelle kuin tehtailijoillekin.»⁶¹ 1920- ja 1930-luvulla tehdyissä historiikeissa vanhentuneet aktiivit tuomitsivat vuo-den 1906 tehdaslakot.⁶²

Suurlakon jälkeisistä tehdaslakoista oli suurin, kuvaavin ja laajimmin huo-mattu Pellavatehtaan, sen konepajan ja Lapinniemen puuvillatehtaan yhe-teen nivoutunut lakko. »Nyt päättynyt lakko on ollut suurin voimainkoe-tus työn ja pääoman välillä mitä tässä maassa vielä koskaan on käyty», kir-joitti Aamulehti (porv.) 2. 6. 1906. Lakko kesti maaliskuusta kesäkuuhun ja osanottajia oli 2 700. Lakkojen syynä olivat irtisanomiset, jotka ainakin työntekijöiden käsityksen mukaan olivat poliittisia. Työnantajat vaativat-kin julkisesti oikeutta erottaa »suurimmat kiihottajat». Työntekijöiden vaa-timuksina olivat lopulta »täydellinen kokoontumis- ja ajatusvapaus», palkankorotus ja työajan lyhentäminen. Lakon pituuden aiheutti kuiten-kin valtakysymys: kumpi määrää — työntekijät vai työnantajat. Otteluun järjestäydyttiin kummallakin puolella paremmin kuin vastustaja odotti. Vaikka TTY:n johtokunta sanoutui lakosta irti, lakkolaisten tueksi organi-soitiin uuden ammatillisen paikallisjärjestön johdolla koko järjestynyt työ-väki. Lakkolaisille kerättiin avustuksia 40.000 mk mm. siten että Finlaysonin työntekijöistä perheelliset luovuttivat 5 % ja perheettömät 10 % palkastaan. Työnantajat turvautuivat oikeuteensa käyttäen rikkurityövoimaa ja näiden suojana poliiseja. Tämä johtikin lakon pitkittyessä moniin väkivaltaisuuk-siin, joiden vuoksi lakosta tuli koko maan silmätikku ja eräät, mm. Mäke-lin, pelkäsivät sen johtavan sotatilaan, jolloin eduskuntauudistus voitaisiin peruuttaa. Lakon loppuminen olikin uudenlainen kokemus sinänsä. Työn-tekijät olivat jo valmiit luopumaan vaatimuksistaan, mutta tällöin työnan-tajat esittivät lisävaatimuksia, joita mm. välittäjänä toiminut senaattori K. J. Ståhlberg piti liiallisina. Lopetuspäätöksen teki lopulta lakkojohto, johon ei kuulunut itse lakkolaisia, yhdessä puoluejohdon kanssa. Syynä oli

⁵⁹ TTY:n vuosikertomus 1906, s. 16.

⁶⁰ TTY:n vuosikertomus 1907, s. 18.

⁶¹ TTY:n vuosikertomus 1906, s. 4.

⁶² TTY 35-vuotias, s. 54: »Taistelu alettiin vastoin vanhemman järjestyneen työväen tah-toa ja maksoi työväelle lakkoavustuksina yli 40.000 mk. Työväki laski taisteluun lähtiessään vain oman innostuneen voimansa» (kurs. PH).

pelko poliittisen tilanteen liiasta kärjistymisestä ja puolueen vahingoittumisesta. Lakkolaisten mielipidettä ei kysytty (»Kansa ei ymmärrä diplomatiaa ja politiikkaa», kuten puoluesihteerin Sirola asian ilmaisi) ja täydelliseen tappioon päättynyt lakko suututti työntekijät niin, että huhuttiin tehtaiden räjäyttämistä ja puoluejohtajat eivät uskaltaneet esiintyä Tampereella. Oli lakko turha tai ei, se oli ajan merkki: patruunain ja luokkasovun aika oli ohi. Työntekijöiden vanhan kiitollisuuden muuttumista uudeksi röyhkeydeksi osoittakoon se pikkuseikka, että kun tehtaas hakivat ilmoituksilla naisia ja lapsia rikkureiksi, työntekijät kävivät tarjoamassa työhön 3—4 vuotiaita lapsia.⁶³

Asetelma ensimmäisiin eduskuntavaaleihin oli selvä, vaikka tulos olikin yllätys ja sinään tärkeä todistus Tampereen työväestön samaistumisesta työväenliikkeeseen. Koko maassa pidettiin työväenpuolueen paikkalukua (80) suurena yllätyksenä, koska kaupunkityöväestön osuus koko väestöstä oli vain kymmenesosa. Tampereella tulos oli ensi näkemältä toiseen suuntaan yllätyksellinen, »odotettua heikompi» (Jutikkala).

Taulukko 47. Puolueiden äänimäärät eduskuntavaaleissa Tampereella vuosina 1907—1919.

	1907	1908	1909	1910	1911	1913	1916	1917	1919	
porvarilliset puolueet ja ryhmät	4894 38.2	3916 39.2	4678 43.1	4769 43.1	4228 41.9	3501 37.1	3189 32.8	5017 35.6	5947 43.1	ääniä osuus (%)
kristillinen työväki	1427 11.2	1061 10.6	1209 11.1	1128 10.2	978 9.7	751 8.0	811 8.3	1052 7.5	758*	5.5
sos.dem.	6469 50.6	5007 50.2	4976 45.8	5157 46.7	4882 48.4	5193 55.0	5733 58.9	7998 56.9	7090 51.4	
yhteensä ääniä	12790	9984	10863	11054	10088	9445	9733	14067	13795	
yhteensä (%)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	

Lähde: SVT XXIX, vaalitulasto 1—9; TTV 1948.

* Kristillinen työväki oli vuonna 1919 vaaliliitossa Maalaisliiton kanssa.

Työväenpuolueen kannatus, 51 %, oli paljon vähemmän kuin työväestön osuus kaupunkilaisista, 75 %. Lisäksi ääniosuus oli pienempi kuin ympäröivällä maaseudulla. Osuuden pienuuteen — jos niin halutaan sanoa — olivat syynä äänioikeusikärajan (24 vuotta) korkeus — 40 % työntekijöistä oli alle 25-vuotiaita — ja kristillisen työväen listan hyvä menestys. Nämä seikat huomioonottaen työväenpuolue ja kristillinen työväki saivat Tampe-

⁶³ Lakkojen kulun kuvaus: Aamulehti 2. 6. 1906 otsikolla »Lakot päättäneet»; Ala-Kapee, emt., s. 269—277; Soikkanen, emt., s. 319—320.

reella käytännöllisesti katsoen kaikki työväen äänet. Näiden yhteinen ääni-
osuus oli suurin Suomen kaupungeissa. SDP sai yli puolet äänistä Tampe-
reen lisäksi Oulussa ja Kotkassa. Työväenliikkeen kolmessa merkittävässä
keskuksessa Helsingissä, Turussa ja Viipurissa SDP:n ääniosuus oli 32,1 %,
22,6 % ja 35,4 %. Tampere siis erottui selvänä työväenkaupunkina. Kris-
tillisen työväen kannatus oli Tampereella poikkeuksellisen suuri, sillä se oli
koko maassa vain 1,5 %. Tätä ei tule yhdistää tamperelaiseen revisionis-
miin, vaan tehtaalaisnaisten suureen määrään. Kristillisen työväen suuri
äänimäärä ja vaihtoehtoisuus sosialisteille kertoo osaltaan miten vaikea työ-
väestön oli samaistua varsinaisiin porvarillisiin puolueisiin. Kiinnittymistä
työväenpuolueeseen osoittaa sekin, että kun eduskunta aiheutti ilmiselvän
pettymyksen, äänestäjät eivät vaihtaneet puoluetta, vaan passivoituivat. Seu-
raavien vaalien äänimäärien vaihtelut osoittavat, että puolueiden äänimää-
rään vaikutti oman kannattajakunnan äänestysprosentti eikä siirtymiset puo-
lueesta toiseen. Kannatuksen vakiintuminen kummallakin puolella teki puo-
luejaosta pysyvän luokkajaon symbolin ja muodon. Kansalaissotakaan ei
muuttanut asetelmaa. Ainoa muutos oli porvarillisen puolen uusjako. Tam-
pere oli vuoden 1919 vaaleissa ainoa kaupunki, jossa SDP sai enemmistön.
Äänimäärän lasku oli vuoteen 1917 verrattuna pienempi kuin kansalaissodan
vuoksi äänioikeutensa menettäneiden määrä eli sotakaan ei muuttanut ase-
telmaa.⁶⁴

Vallankumouksen tamperelainen tausta

*»Heidän tekonsa ei ole enemmän väärä tai oikea
kuin heidän syömisensä ja juomisensakaan, se ko-
hosi vastustamattomasti esiin ajan aalloista».*⁶⁵

Toivo Pekkasan vastaus iänikuiseen syyllisyyskysymykseen sitoo yhteen
vuoden 1918 tapahtumien taustan ja tilanteen. Samalla se vapauttaa pohti-
masta »oikeata» ja »väärrää», joiden avulla ei päästä käsiksi laajempiin syi-
hin eikä siten tapahtuneen historialliseen ymmärtämiseen.⁶⁶ Sodalla oli

⁶⁴ Jutikkalalla on päinvastainen päätelmä, so. että SDP:n kannatus laski enemmän kuin työ-
väestön äänioikeutettujen määrä, mutta hän on laskenut vähentymisen väärin, — Jutikkala,
Tampereen historia III, s. 685; Klemetilä, emt., s. 367; Karakorpi, Vaalitaistelu ja puoluei-
den alueellinen kannatus v. 1919 eduskuntavaaleissa, s. 76—78, liitteet 12—14.

⁶⁵ Pekkanen, Tehtaan varjossa, s. 15.

⁶⁶ Sota oli aikalaisille itselleenkin pitkälti käsittämätön tapahtuma. Vaikka laillinen asetus-
ma — hallitus vastaan kapinalliset — oli selvä, perimmäisiä syitä oli vaikea käsittää. Työväenliik-
keen patenttiselvitys oli, että työväestön oli puolustauduttava porvariston hyökkäystä, so. liik-
keen tuhoamista, vastaan. Vallankumousta vastustaneet sosiaalidemokraatit totesivat maaperän
olleen otollisen, mutta itse kapinan olleen »punakaartilaisseikkailijoiden» kiihokuksen tulosta
(Ryömä, Vallankumousvuoden tapahtumista —18. 3. 1918). Valkoisella puolella oli taas vai-
keata nähdä sodalle sosiaalisia syitä, minkä vuoksi eräänlainen mielenhäiriöteoria oli luonteva
selitys. Tamperetta tunteneen F. E. Sillanpään mukaan kyseessä oli »idästä tullut rutto, joka

syynsä, mutta se on eri asia kuin lopputuloksen mukaan määräytynyt syyllisyys. Erilaiset selitykset heijastuvat tapahtumille annetuissa nimityksissä (kansalaissota, vapaussota, luokkasota, kapina, vallankumous jne.). Tampereen työväestön näkökulmasta kyseessä oli osallistuminen vallankumoukseen, jossa sota ei ollut tavoite, vaan olosuhteiden vuoksi vallankumous muuttui sodaksi. Vallankumouksesta puhuminen on oikein siksi, että punaiset yksiselitteisesti syrjäyttivät maan hallituksen ja järjestäytyivät valtioksi. Miksi tähän päädyttiin? Syyt voidaan jakaa taustatekijöiksi ja välittömiksi tekijöiksi, jotka nivoutuivat toisiinsa, mutta joiden erottelu auttaa näkemään miksi asiat menivät juuri tiettyyn suuntaan eikä hieman toisin. Ensimmäinen taustatekijä oli yhteiskunnallinen luokkakajo, joka oli edennyt pisimmälle Etelä-Suomen kaupungeissa ja maaseudulla, missä palkkatyöväen osuus koko väestöstä oli suurin. Vallankumouksessa ja sodassa oli kyse omistavien ja omistamattomien ristiriidasta ja juuri tämä jako näkyi mm. sodan rintamalinjan muotoutumisessa.⁶⁷ Vallankumous sai perimmäisen käyttövoimansa yhteiskunnallisesta eriarvoisuudesta. Toinen rakenteellinen taustatekijä oli poliittinen järjestelmä, johon kuuluivat mm. kansalaisten tasa-arvon periaate, työväestön järjestäytyminen demokratian puolesta ja näiden varaan rakentunut poliittinen elämä ja valtataistelu. Poliitikko organisoivat vallankumouksen. Tilannetekijöitä olivat edellisen 20 vuoden poliittiset kokemukset, maailmansota ja keisarin kukistumisen jälkeen jättämä poliittinen kriisi Venäjällä ja Suomessa, mikä kiihdytti kotimaisen valtataistelun äärimmilleen vuoden 1917 aikana. Ilman näitä olosuhteita sosiaalinen luokkakajo ei olisi johtanut vallankumoukseen. Mutta: ilman tuota luokkataustaa reaktiot vuosina 1917 ja 1918 olisivat olleet toiset. Olisi voinut käydä vaikkapa yhteinen vapaussota joko Venäjän tai Saksan puolella tai itsenäistä Suomea ei olisi syntynytäkään.

Vallankumouksen tamperelainen tausta on mielenkiintoisella tavalla ristiriitainen. Edellä mainitut rakenteelliset edellytykset olivat Tampereella pisimmälle muovautuneet. Silti vallankumoukseen lähtemisellä ja sodaksi muuttumisella ei ollut Tampereeseen muuta yhteyttä kuin että hyvin järjestäytynyt Tampere oli punaisella puolella keskeinen potentiaalinen voima. Sodassa Tampere joutui keskipisteeseen lähinnä sen vuoksi, että se oli teollistuneen Etelä-Suomen pohjoisreunassa, ensimmäisenä Pohjanmaalla järjestäytyneitä valkoisia vastassa. Vallankumous istuu mainittujen rakennetekijöiden vuoksi luontevasti Tampereen työväestön muodostumiseen, jos ajatellaan kehitystä sääty-yhteiskunnan ulkopuolisten ryhmästä vallantäyteiseksi ja itsetietoiseksi yhteiskuntaluokaksi. Viimeksi mainittuun päätyminen ei ollut kuitenkaan itsestäänselvyys. Siihen vaadittiin vuoden 1917 poikkeukselliset olosuhteet ja muutakin, nimenomaan ulkopuolisia tekijöi-

tartutti rokottamattomat suomalaiset» (Aatteen mies, s. 124). Sairauteen viittasi myös eräs punakaartilaisia hoitanut lääkäri, jonka havaintojen mukaan punakaartilaisissa oli paljon mielisairaita, »syntyperäisen rikollistyyppin kaltaisia» (Punakaartilaiden psykologia, Aamulehti 29. 6. 1918).

⁶⁷ Rasila, Kansalaissodan sosiaalinen tausta.

*Punakaartilainen.
Työväestön
järjestäytyminen
sai poikkeuksellisissa
oloissa aseellisen
muodon, vaikka
se oli liikkeen
perinteiden ja
ajattelutavan
vastaista.*

tä, sillä vielä muutamia päiviä ennen sodan syttymistä siihen ei uskottu. Kat-
sauksessaan vuoteen 1917 Aamulehti piti jäljempänä mainituista »mellas-
tuksista» huolimatta Tampereen tilannetta rauhallisena: »Vallankumouk-
sen varjoilmiöt eivät ole täällä päässeet erikoisemmin puhkeamaan ilmi.
Päinvastoin voidaan mielihyvällä todeta se seikka, että anarkistisilla ainek-
silla ei ollut menestystä tässä kaupungissa. . . »⁶⁸

Maaliskuun vallankumous eli keisarin kukistuminen 15. 3. 1917 mullisti
poliittisen tilanteen Suomessa. Työväenliikkeen näkökulmasta tilanne oli var-
sin edullinen, sillä keisarin kukistumisen katsottiin vieneen »selkänojan» Suo-
men porvaristolta. Kansan Lehti kirjoitti »kotoisen luokkataistelun mah-
dollisuuksien arvaamattomasta laajentumisesta» ja että nyt »riittää enem-
män voimia kotimaiselle sortajalle». ⁶⁹ Kotimaan luokkataistelu tulikin nyt

⁶⁸ Aamulehti 20. 1. 1918.

⁶⁹ Kansan Lehti 29. 3. 1917.

esiin nopeammin kuin vuoden 1905 suurlakossa, sillä menneen vuosikymmenen kokemukset olivat vierottaneet työväenliikkeen porvarillisista puolueista. Tampereen tapahtumat kehittyivät tämän kaavan mukaan.⁷⁰ Kun kaupungissa aloitettiin neljä päivää kestänyt yleislakko 17. 3., juhlinnan ilme oli aluksi kansallinen ja yhteinen, jopa niin, että venäläiset sotilaat veljeilivät tamperelaisten porvareiden kanssa. Muutamat tosiseikat osoittavat kuitenkin työväenliikkeen päässeensä Tampereellakin etulyöntiasemaan: Lakko oli heidän organisoimansa ja sen johtoon tuli Työväenjärjestöjen Johtava Komitea. Valta kaupungissa oli sen käsissä. Yhdessä venäläisten sotilaiden kanssa santarmit ja muut tsaarivallan edustajat karkotettiin ja poliisilaitos »kunnallistettiin». Poliisipäälliköksi valittiin SDP:n johtoon kuulunut Taavi Tainio. Työväenliikkeen valtaa osoittaa se, että senaatti vahvisti tämän poliisitoimen uudelleenjärjestelyn. Ennen tätä toimenpidettä järjestystä valvoi työväenliikkeen aktiiveista koottu miliisi. Vaikka porvarillisetkin olivat mukana vapausjuhlissa, niissä ei veisattu enää virsiä vaan Marseljeesi ja Internationale. Johtava Komitea antoi myös määräyksen, että kaupungin liputuksessa sai esiintyä vain punaista väriä. Selvimmin voimasuhteen muutos tuli esiin Tampereella ns. kunnallisessa vallankumouksessa. Vain porvarillisista koostunut valtuusto suostui huhtikuun lopulla painostuksen edessä luovuttamaan enemmistön työväestölle. Valitusten vuoksi tämä uudistettu valtuusto ei koskaan toiminut, mutta valta oli muutenkin työväenjärjestöjen käsissä odottaessa kunnallislain muutosta. Myös työnantajat joutuivat alistumaan keväällä 1917. Metallityöläisten parin päivän lakon jälkeen ja muiden uhattua lakolla Tampereella, kuten yleisesti koko maassa, siirryttiin kahdeksan tunnin työpäivään — eli puoli vuotta aikaisemmin kuin eduskunta hyväksyi sitä koskevan lain. Tamperelaisen työväenliikkeen menestys keväällä 1917 perustui hyvään järjestäytymiseen ja selvään ohjelmaan. Maaliskuun vallankumous oli tapahtuma joka laukaisi voimat liikkeelle, mutta yhtä merkittävänä on pidettävä edellisen kymmenen vuoden aikana tapahtunutta järjestöllistä ja poliittista vakiintumista, jonka ansiosta asemat olivat valmiit sopivan tilaisuuden tullen.

Kesä 1917 oli aikaa, jolloin pohjustettiin syksyn tapahtumat. Poliitiikan lisäksi mieliä kuohuttivat elintarvikepula, hintojen nousu jatkuvine palkankorotusvaatimuksineen ja työttömyys, joka koski erikoisesti ulkotyöväkeä vallitoiden loputtua. Työväenliike organisoii mielenosoituksia valtalain, työaikalain, kunnallislakien ja eduskunnan hajotuksen vuoksi. Viimeksi mainittu tapaus nähtiin »törkeänä Suomen kansan itsemääräämisoikeuden loukkauksena» eli suomalaisten ja venäläisten porvareiden yhteisenä juonena.⁷¹ Seuranneissa vaaleissa sosiaalidemokraatit menettivät vuonna 1916 saadun

⁷⁰ TTY:n ja Kunnallisjärjestön vuosikertomukset 1917; Aamulehti ja Kansan Lehti, passim.; Jutikkala, Tampereen historia III, s. 316—335; Kaukovalta, Tampereen seudun kapinahistoria, s. 40—48; Voionmaa, Tampereen historia IV, s. 33—55, 250—252 (otteita Tampereen Työväenjärjestöjen Johtavan Komitean pöytäkirjoista ja julistuksista). Yleisesti: esim. Upton, Vallankumous Suomessa I, s. 107.

⁷¹ Kunnallisjärjestön vuosikertomus 1917, s. 16, TTY:n vsk:ssa.

eduskuntaenemmistön ja se teki SDP:sta oppositiopuolueen, ts. yhdeksi toimintatavaksi tuli nyt eduskunnan painostaminen ulkoparlamentaarisin keinoin, mikä eittämättä radikaalisti liikettä. Syksyn 1917 ratkaisuvia tapahtumia oli marraskuun suurlakko 14.—18. 11. Siinä eduskunta painostettiin hyväksymään uudet kunnallis- ja työaikalait. Samalla eduskunta julistautui korkeimman vallan haltijaksi eli toimi kuten kesällä hyväksyessään valtalain. Tilanne oli nyt kuitenkin kokonaan toinen sikäli, että bolshevikit olivat onnistuneet pääsemään valtaan Pietarissa. Tästä lähtien tämä saneli porvarillisen senaatin suhteet Venäjään ja toisaalta rohkaisi sosiaalidemokraattien radikaalisiin vallankumousyrityksiin jo marraskuun suurlakon yhteydessä.⁷²

Tampereella marraskuun suurlakko meni jo vanhaan tapaan — usean todistuksen mukaan ilman suurempaa innostusta. Vallassa oli Tampereen työväestön vallankumouksellinen keskusneuvosto (huom. uusi terminologia!) ja järjestystä piti punakaarti — ei omien miesten johtama poliisi. Paikallisenä erikoisuutena oli Tampereen lakossa sen rauhallisuus, sillä kaupungissa ei ollut yhteenottoja, joissa muualla maassa kuoli 30 ihmistä. Lakon jälkeen Tampereellakin oli kaksi »anarkistista kunnallisrettelöä» (Voionmaa). Ensin ulkotyöläiset vangitsivat porvarillisen valtuuston palkankorotusvaatimustensa vuoksi, mutta järjestöt eivät tätä hyväksyneet ja vakavassa tilanteessa punakaarti palautti järjestyksen. Pian tämän jälkeen punakaarti itse pakotti valtuuston myöntämään sille 100.000 mk korvauksena järjestyksenpidosta suurlakon aikana.

Viimeistään marraskuusta lähtien tamperelaisten osuus politiikassa muuttui. Enää ei ollut kyseessä otollisen tilaisuuden synnyttämä omatoimisuus, vaan he olivat mukana suuremmassa pelissä, jonka suuntaa he eivät enää määränneet. Työväenliikkeen strategia luotiin muualla kuin Tampereella — osin ulkomailla. Sekä heidän että porvarillisten puolueiden suunnitelmiin ja laskelmiin vaikuttivat kontaktit venäläisiin ja saksalaisiin ja arvelut näiden mahdollisista suunnitelmista Suomen suhteen. Joillakin tamperelaisilla oli ehkä tietoa asioiden laajemmista yhteyksistä, mutta pääosalla varmasti ei. Silti olisi väärin yksinkertaistaa niin, että tamperelaisia olisi ohjattu muualta. He olivat itse innokkaasti ratkaisemassa kohtaloaan — mutta luonnollisesti omien lähtökohtiensa varassa. Nämä omat lähtökohdat poikkesivat muista suurista kaupungeista siten, että Tampereen työväellä oli jo valta kaupungissa, jos sitä tarvittiin. Paikallisen aktiivisuuden ja laajempien yhteyksien monimutkainen suhde näyttäytyy Tampereen punakaartin historiassa.

Tampereen punakaartin muodostumisessa oli useita vaiheita. Maaliskuun vallankumouksen yhteydessä perustettiin järjestysmiehistö, joka toimi tar-

⁷² Holodkovski, Suomen työväen vallankumous, s. 44—82 (»Vallankumouksellinen tilanne jäi käyttämättä»); Soikkanen, Kansalaisista dokumentteina I, s. 231—318 (»Tavoite oli selvästi vallankumouksellinen...»); Upton, Vallankumous Suomessa I, s. 264—342 (»Työväenliike oli ehtinyt vallankaappauksen partaalle...»). Vallankumouksella tarkoitettiin tuoloin poliittista vallanottoa, ei sosialisointia.

peen mukaan, mutta ei ollut sotilaallinen järjestö. Vakinaisemmalle kannalle syntyi toukokuussa Työväenjärjestöjen miliisimiehistö. Se oli järjestetty ammattiosastoittain ja sillä oli oma johtokunta, mutta tehtäviä sille antoi Johtava komitea ja kunnallisjärjestö. Tämänkin kaarti pysyi epäsotilaallisena ja aseettomana. Se oli kuitenkin osa laajempaa ja Helsingistä johdettua hanketta herättää uudelleen henkiin vuonna 1906 lakkautetut punakaartit. Puoluejohto ei pitänyt hankkeita aivan suotavina ja päätti ryhtyä ohjaamaan ja valvomaan toimintaa.

Tampereen kaartikin järjestettiin tämän vuoksi uudestaan lokakuun alussa ja se sai nyt nimen Tampereen työväen järjestökaarti, mutta tunnettiin sittemmin punakaartina. Tämänkin kaartin runkona olivat ammattiosastot. Jäseniksi värvättiin osastojen parhaita, »luokkatietoisia ja raittiita», miehiä. Kaarti oli periaatteessa täysin puoluejärjestöjen kontrollissa, mutta vuoden loppua kohti sen itsenäisyys lisääntyi tehtävien lisääntymisen mukana. Ensimmäisen kerran kaarti oli tositoimissa marraskuun suurlakon aikana. Sotilaallista ilmettä se alkoi saada kuitenkin vasta loppuvuodesta samalla kun saatiin aseita. Vaikka olisi liioiteltua puhua armeijasta vielä vuoden 1917 puolella, kaarti oli yli 2 000 miehen vahvuksena järjestysmiehistönä merkittävä valtakijä kaupungissa ja sen kautta kanavoitui työväenliikkeen aktiivisin toiminta.⁷³

Kaartia ei perustettu sotimista varten, vaan se oli alunperin järjestysmiehistö sanan varsinaisessa mielessä. Olemassaolon julkinen perustelu oli työväestön »puolustaminen». Osalle jäseniä ja johtajia kaarti oli kumouksen väline, jolla varmistettiin se, että vähemmistö eli porvarit eivät voisi käyttää voimakeinoja enemmistön eli työväestön hallitsemiseen. Kaarti oli luokkataistelua jatkuksen tuote. Oliko se sitten uusi voima, joka syrjäytti vanhemmat järjestäytymismuodot? Klemetilä on tutkimuksessaan Tampereen punakaartista etsinyt todisteita nimenomaan tälle näkökulmalle ja päättänyt selvään korostukseen, että kaartilaisuus edusti luokkataisteluhenkä ja radikaalisuutta, jota ei ollut tavanomaisessa tamperelaisessa sosiaali-demokratiassa. Todisteena tästä ovat ne ristiriidat, joita oli kaartin »sotilasjohdon» eli komppanioiden ja »siviilijohdon» eli järjestöjen valitseman yleisjohdon välillä sekä kaartin ja TTY:n välillä. Kaartin johtavat henkilöt eivät todellakaan halunneet aina kuunnella eräitä ravintolaliikkeen pyörittäjiä. Silti jako kumouksellisiin kaartilaisiin ja maltillisiin järjestöihmiisiin on väärä, koska se saattaa antaa kuvan, että liikkeessä olisi tapahtunut val-lankaappaus ja se olisi ollut syy koko sotaan.⁷⁴ Kaartilaiset ja varsinkin sen

⁷³ Klemetilä, emt., s. 35—43; Salkola, Työväenkaartien synty ja kehitys punakaartiksi I, erit. s. 128—134 ja II, s. 280.

⁷⁴ Salkola arvostelee Klemetilää »vapausotakirjallisuudelle tyypillisestä asenteesta», jos-
sa kaartimuodostus nähdään *alunperin* kumousmiesten toimintana, — Salkola, emt. I, s. 20,
61—62, 97, 206, 208—209. Tutkijoiden asenteet ovat todella erilaisia, mutta niin myös tutki-
musidea: Klemetilä tutkii Tampereen sodanaikaista punakaartia (= armeija) ja etsii sen syn-
nyn »punaista» juonetta, kun taas Salkola tutkii kaikkea kaartintapaista järjestäytymistä.
Kumpikaan ei ota tarpeeksi vakavasti kaartien kaksinaisluonnetta, so. että ne olivat toisaalta

puuhamiehet erottuivat muusta työväestöstä siten, että he olivat korostuneesti suurten miesvaltaisten työpaikkojen, useimmin metallitehtaiden, ammattiosastoaktiiveja, perheellisiä ja jo ennen vuotta 1917 työväenjärjestöissä toimineita. He eivät olleet TTY:n tunnetuimpia johtajia, vaan kenttätason toiminnan miehiä — osaltaan siksi, että TTY:n johto koostui ns. puoluebyrokraateista. Jos kaartilaisuus samaistetaan kumouksellisuudeksi, niin ainoa kumouksellisuutta selittävä taustatekijä oli järjestökokemus.⁷⁵ Toisin sanoen kaartilaisuus ei ollut perinteisemmän järjestötoiminnan ulkopuolinen tai vastainen ilmiö, vaan uusi toimintakanava, johon nimenomaisesti ammattiosastojen kasvanut aktiiviteetti kiinnittyi. Tamperealaisen työväenliikkeen johto ei vaihtunut vuonna 1917, mutta toiset saivat uutta vaikutusvaltaa ja toiset menettivät sitä. Liikkeen päätöksenteko siirtyi entistä alemmaksi, mutta kuten todettu, myös osittain pois Tampereelta. Lopputuloksen kannalta Tampereen kaartin suurin merkitys ei ollutkaan paikallisessa järjestäytymisessä, vaan siinä, että siitä loppuvuodesta 1917 tuli punakaartin valtakunnallisen johdon ajatuksissa osa vallankumousarmeijaa, jolle ajateltiin suurempaa tehtävää. Mutta tämäkin olisi ollut mahdotonta, ellei viime vaiheen aseellinen varustautuminen olisi vastannut työväestön oikeudentajua ja saanut heidän kannatustaan.

Sota ja työväenvalta

»Nuori tyttö haluaa ystävää itselleen toimeliaasta ja reippaasta vallankumoussoturista. . .

*Vastaukset tämän lehden konttoriin nimim. »Heti 1918».*⁷⁶

Kun senaatti oli saanut eduskunnalta oikeuden »lujan järjestysvallan luomiseen» 12. 1. 1918 ja tehnyt 25. 1. suojeluskunnista hallituksen joukkoja, maahan muodostui hetkessä kaksi suomalaista armeijaa, valkoinen ja punainen. Ne aloittivat sotatoimet yhtäaikaan 27. 1., mutta eivät toisiaan vastaan, vaan valkoiset Pohjanmaalla venäläisiä vastaan ja punaiset aloittivat etelän kaupunkien miehittämiseen. Helsingissä julistettiin vallankumous seuraavana päivänä. Tampereella miehitettiin ns. strategiset kohteet 28. 1. ja samalla alkoi yleislakko.⁷⁷ Nämä tapahtumat olivat useimmille tamperealaisille ilmeisen odottamattomat. Esimerkiksi porvarillinen Aamulehti kirjoitti

paikallisia luomuksia paikallisine motiiveineen ja käsityskantoineen ja toisaalta muualta johdetun vallankumousarmeijan tosiasiallinen perusta.

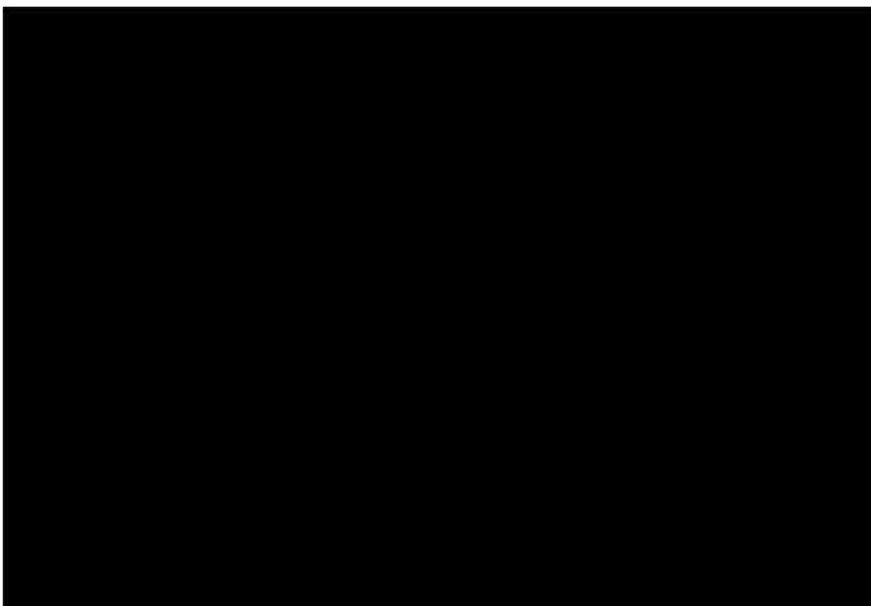
⁷⁵ Klemetilä, emt. s. 61—71 (taulukot 1—93) ja luku IV, jossa on henkilö henkilöltä analysoitu kaartilaisten taustatiedot. Tutkimus kattaa kaartin sodanaikaisen vahvuuden eli 5094 henkeä.

⁷⁶ Ilmoitus Kansan Lehdessä 24. 3. 1918.

⁷⁷ Sodan alkaminen: Lappalainen, Punakaartin sota I, s. 37—63.

kaupungin asioista edellisinä päivinä kuten tavallisesti. Muista kaupungeista kerrottiin uutisia kahakoista ja 25. päivänä lehti vaati hallitusta riisumaan sekä punakaartit että suojeluskunnat aseista. Viimeisessä lehdessä 28. päivä kerrottiin punaisten toimista Helsingissä ja lakon alkamisesta Tampereella, mutta vallankumouksesta ei tiedetty mitään. Ensimmäiset kumouspäivät olivat Tampereella epätietoisuuden aikaa, sillä tilannetta selvittävä Kansanvaltuuskunnan julistus levisi vasta helmikuun puolella ja vasta 2. 2. Kansan Lehdessä oli tilanneselostus, selvitys »Minkä vuoksi taistelemme?» ja käytännöllisiä ohjeita. Vallanoton syyksi esitettiin porvariston yritys nujertaa oikeuksiaan vaativa työväki. Ennen Kansanvaltuuskunnan laatimaa valtiosääntöä ym. uusia lakiehdotuksia, kumouksen tavoite esitettiin Kansan Lehdessä seuraavasti:⁷⁸ »Kysymys ei ole yhteiskunnallisesta vallankumouksesta, tuotantolaitosten yhteiskunnan haltuun ottamisesta siinä mielessä kuin yhteiskunnallista vallankumousta yleisesti ajatellaan, mutta se ei merkitse sitä, ettekö virkavallan viimeinen hetki ole nyt lyönyt. Nyt on entisen virkavallan koneiston, entisen taantumuksellisuuden annettava tietä uuden Suomen tasavallan arvoa vastaaville kansanvaltaisille käyntikoneistoille ja kehityselimille». Vallankumous käsitettiin ensisijaisesti poliittiseksi — hallitsevien, mutta ei kapitalistien vastaiseksi. Tämä ristiriitaisen tuntuinen ajattelutapa tulee esiin lukuisissa tuon ajan lehtikirjoituksissa, joissa kumouksen perusteluksi kuvataan »kapitalistista nylkemisjärjestelmää». Silti arvostelun kohteena eivät olleet tehtailijat, vaan korostetusti virkavalta ja epädemokraattisuus. Tämä puolinen kapitalisminvastaisuus oli — loppukauden propagandaa lukuunottamatta — leimallista tamperelaiselle vallankumouskäytännölle. Lakot lopetettiin helmikuun alussa ja tarkoitus oli palata normaaliin elämään. Tehtaat pyörivät sikäli kuin työvoiman puute ei sitä estänyt, kaupat olivat auki, Kansan Lehdessä julkaistiin entiseen tapaan runsaasti ilmoituksia ja mainoksia. Uutta oli hallinnon järjestely. Valtuusto syrjäytettiin ja sen tehtäviä hoiti Työväen väliaikainen valtuuskunta, kunnes valittaisiin uusi valtuusto yhtäläisellä äänioikeudella. Porvarilisten virkamiesten odotettiin ja toivottiin jatkavan tehtävissään, mutta pääosa erosi senaatin kehotuksesta. Luottamusmiehistä sen sijaan mainittava osa jatkoi toimessaan — mm. taksoituslautakunta kokoontui kuten ennenkin. Periaatteessa punainen kunnallishallinto ei poikennut aikaisemmasta. Käytännössä se poikkesi, sillä vaikka järjestöt, kaarti ja siviilihallinto erotettiin toisistaan, ne ajautuivat päällekkäisyyteen. Sodan vuoksi asekaarti oli lopulta hallitsevassa asemassa, mutta punaisen hallinnon luonteen kannalta on oleellista, että se periaatteessa rakentui siviilihallinnolle ja huolto- ja hallintoyksiköt olivat mm. punakaartissa määrällisesti suurempia kuin varsinainen asekaarti. Juuri tästä syystä kaikille järjestöihmisille riitti tehtäviä ja jokseenkin kaikki olivat mukana punaisen hallinnon tehtävissä. Niinpä tamperelaisen työväenliikkeen johto ei vaihtunut tässäkään tilanteessa. Hallinto järjestettiin Tampereella oma-aloitteisesti jo ennen Kansanvaltuus-

⁷⁸ Mikä johti vallankumoukseen?, Kansan Lehti 5. 2. 1918.

Tamperealaisten vallankumous päättyi Tampereen taisteluun huhtikuun alussa 1918. Sodassa kuoli 800 tamperealaistyöläistä ja 500 perhettä menetti kotinsa.

kunnan ohjeita.⁷⁹ Työväestö pystyi tähän tuhansien ihmisten organisaation luomiseen siksi, että takana oli pitkä järjestöelämän kokemus. Huollon järjestämisessä oli osuuskauppaliikkeen olemassaololla ratkaiseva merkitys. Kärjistäen voisi sanoa, että he osasivat kaiken muun paitsi sotimisen.

Tampereen työväestön vallankumous ei ollut sosialistinen sanan nykyaikaisessa mielessä, vaikka sosialismin ajatus oli sen mallina. Omaisuutta ei kansallistettu, vaan tamperealaisten tehtailijoiden kanssa pyrittiin yhteistyöhön tuotannon ylläpitämiseksi. Muutamia tehtaita, mm. Aaltosen kenkätehdas Tampereella, otettiin väliaikaisesti Kansanvaltuuskunnan hallintaan sotatarviketuotannon vuoksi.⁸⁰ Punaisten käsitys oli, että demokraattinen poliittinen valta kykeni huolehtimaan siitä että yksityisten omistama teollisuus toimi työväen etujen mukaan. Työväenvaltan odotettiin toteutuvan mies- ja ääniperiaatteella ja siksi Kansanvaltuuskunnan valtiosääntöehdotus ei tuntenut proletariaatin diktatuuria tai työväenpuolueen erioikeuksia.⁸¹ Ku-

⁷⁹ Tarkimmat tiedot punaisten hallinnosta on esitetty Klemetilän em. tutkimuksessa, s. 99–132. Piiloson koko maata käsittelevässä tutkimuksessa (Vallankumous kunnallishallinnossa) Tampere esiintyy lähinnä vain tilastollisen kokonaisuuden ja loogisen tyypittelyn osana.

⁸⁰ Klemetilä, emt., s. 107–108.

⁸¹ Salomaa, Vuoden 1918 työväenvaltan valtioluonne ja esikuvat, s. 189–190. Tämän seikan ja sosialisoinnin puuttumisen vuoksi Suomen vallankumous oli luonteeltaan lähempänä

mouksen demokraattinen tavoite selittää siihen ryhtymisen ja alkumenes-tyksen ja se on erotettava siitä mitä kumouksesta so. sodasta ja diktatuuri-piirteistä, lopulta seurasi. Tamperelaiset kokivat alun ja lopun ristiriidan ehkä kovemmin kuin muut. Vallanotto sujui helposti eikä se poikennut paljoakaan siitä mihin oli jo aikaisemmin totuttu. Tavoitteeksi käsitettiin yksinkertaisesti työväen enemmistön saaminen hallintoon, mikä oli Tampe-reen kaltaisessa kaupungissa itsestäänselvyys. Toisaalta Tampereesta tuli so-dankäynnin keskus. Kaikki hallinto alistettiin vähitellen palvelemaan sota-menestystä ja asekaartista tuli kaupungin todellinen valti-as. Kaupunkiin ju-listettiin sotatila 20. maaliskuuta ja ratkaiseva piiritystaistelu käytiin huhti-kuun ensimmäisellä viikolla. Lopputilanne oli tamperelaisesta näkökulmasta anakronistinen. Kumoukseen oli päädytty teollistumisen aiheuttaman yh-teiskuntamuutoksen ristiriitojen seurauksena, mutta työväestöä vastassa eivät olleet kapitalistit, muut kaupunkiporvarit tai edes vakinainen armeija, vaan talonpoikainen, Tampereen pohjoispuolelta koottu kansanarmeija, jonka jäsenillä ei luulisi olleen mitään ristiriitaa Tampereen työväestön kanssa. Yh-teiskuntarakenteen näkökulmasta tässä sodassa maalais-Suomi voitti teollisuus-Suomen. Perusteellinen sotahistoriallinen tutkimus on päätyntynyt siihen, että lopputulosta ei ratkaissut yhteiskunnallinen voimasuhde eikä ul-komaisten joukkojen osuus, vaan valkoisen armeijan parempi sodankäyn-titaito.⁸² Punaisten heikkouksia olivat strateginen epäröinti (= otaksu-ma helposta voitosta), upseeriston puute, organisaation demokraattisuus (= sotilaallinen tehottomuus) ja miesten valmistautumattomuus oikeaan so-taan.

»Teidän porvaristonne on sula mahdottomuus voittaa», rohkaisi Alexandra Kollontai tamperelaisia Kansan Lehden haastattelussa 25. 2., mutta kuusi viikkoa myöhemmin eli 6. 4. Tampere antautui ja lasku oli seuraava: Tam-pereen taistelussa kaatui noin 600 valkoista ja 1800 punaista. Näistä vain osa oli tamperelaisia, sillä tamperelaistyöväestön koko sotatappio oli noin 800 kuollutta. Valkoisella puolella tai sivullisena kuolleita tamperelaisia oli alle 100. Työväestön suhteellinen sotakuolleisuus oli noin 25 promillea, min-kä vuoksi vuoden 1918 kuolleisuus ylitti tavanomaisen tason 2.6-kertaisesti. Koska sotakuolleisuus koski lähinnä miehiä, olivat suhteelliset luvut näi-den osalta huomattavasti suuremmat. Kaikista 20—55 vuotiaista työläismie-histä kuoli noin 10 prosenttia, punakaartiin kuuluneista miehistä 15 %. Näis-tä 740 miehestä 39 % kaatui taistelussa, 14 % teloitettiin ja 37 % kuoli van-kileirillä. Punakaartiin kuuluneita naisia kuoli 17⁸³. Kaikki punaisten toi-mintaan osallistuneet tai siitä epäillyt vangittiin ja näitä vankeja oli Tam-pereellä 11.000. Heidän vapautumisvauhdistaan ei ole tarkkoja tietoja. Noin pari tuhatta vapautettiin melko pian. Tampereen leirissä oli kesäkuun lo-

ns. porvarillisia vallankumouksia ja Pariisin kommuunia kuin Venäjän bolshevistista kumousta, — sama, s. 194.

⁸² Lappalainen, emt. I, s. 228 ja II, s. 260—261.

⁸³ Tampereen srk:n kansalaissodan johdosta kuolleiden luettelo, kuolleiden luettelo ja vä-kilukutaulu v. 1918; Klemettilä, emt., s. 206—208, taulukot 96—

pulla 7710 vankia, joista vapautettiin heinäkuun aikana puolet. Vapauttamista joudutti yleisen mielipiteen painostus ja korkea kuolleisuus, josta ei uskallettu ottaa vastuuta. Vapautetut saivat yleensä ehdonalaisen vankeusrangaistuksen. Syyskuussa Tampereen leirissä oli vielä 3622 vankia, joista pääosa ei-tamperelaisia.⁸⁴ Tampereen punakaartin jäsenistä hieman yli 700 oli leirissä yli kesän. He saivat ehdottoman vankeustuomion, jonka sai 30 % tuomituista. Joka toinen kaartiin kuulunut, lähinnä siviilitehtävissä olleet, selvisi ilman tuomiota.⁸⁵ Kuolleet jättivät jälkeensä lähes 500 orpoa ja 504 perheen asunto tuhoutui taisteluissa.⁸⁶ Kaupungin ja valtion palveluksessa olleet punaiset erotettiin, mutta muille työntekijöille työtilanne oli hyvä, sillä talvella ja keväällä oli jäänyt paljon työtä tekemättä.

Sodan jälkeen

»On hirvittävä se inhon ja vihan juopa, joka on revennyt kahden kansanluokan väliin. On oleva ilkeää, sietämätöntä elää tässä maassa loppuikänsä.»⁸⁷

Kansalaissota jakoi kansan kahtia. Punaisesta ja valkoisesta puolesta tuli yhteiskunnan luokkajaon sinetti ja symboli vuosikymmeniksi eteenpäin. Arvioimatta pidempiä vaikutuksia jo seuraavien vuosien tilanne oli kuitenkin ristiriitainen. Toisaalla oli sodan kokemus, kosto ja katkeruus, jotka erotivat kapinoinutta työväestöä muista, mutta toisaalta yhteiskuntarauha palautui nopeasti lähes ennalleen, koska työväestön vuonna 1917 voittamia yhteiskunnallisia uudistuksia ei peruutettu. Vuoden 1918 loppu oli aikaa, jolloin koston ajatus sai molemmalla puolella kannatusta. Voittajien tamperelainen äänenkannattaja Aamulehti oli sodan loppuvaiheesta lähtien yleensä varoittamassa liian pitkälle menevistä rangaistuksista, mutta toisenslaisiakin ajatuksia oli. Jyrkimpiä oli nimimerkillä »Valkoinen» julkaistu pääkirjoitus 24. 4. 1918: »Yleinen mielipide vaatii yhteiskuntamme kertakaikista suursiivousta. Ja sellainen on nyt tehtävä. Mutta jos siivottavaksi katsotaan pääasiassa vain miehin hylkyaines kansastamme. . . jää ehkä pahin törky jäljelle. (. . .) Sen vuoksi on puhdistus- ja rankaisutoimenpiteiden koko laajuus ulotettava myös naisiin, ja juuri naisiin, sillä muuten ei päästä tämän mätäpaaiseen syvimpiin ja salaisimpiin juuriin. Siis ulos yhteiskunnasta, ulos terveitten joukosta. . . ». Vankileirien »joukkotuhon tunnelma» (Paavolainen) ja normaalin yhteiskuntaelämän käynnistämismisvai-

⁸⁴ Paavolainen, Vankileirit Suomessa 1918, s. 38—39, 52—55, 57, 111—120, 332.

⁸⁵ Klemettilä, emt., s. 226—230.

⁸⁶ Rahatoimikamarin kertomus, s. 10—11, Tampereen kunnalliskertomus v. 1918; Kaarninen, Tamperelaisen punaorvon elämänvaiheet, s. 36—37.

⁸⁷ Aho, Hajamietteitä kapinaviikolta III, s. 157.

keudet opettivat voittajille kuitenkin realismia ja työväestön jyrkkä diskriminointi ei saanut jatkossa kannatusta, vaan myös punaiset oli hyväksyttävä yhteiskuntaan. Punaisella puolella koston ajatus sai konkreettisimman muotonsa Suomen kommunistisen puolueen parin ensimmäisen vuoden ohjelmassa, jossa tähdättiin aseellisen kapinan uusimiseen mahdollisimman pian. Tämäkin ajatus kaatui mahdottomuuteensa ja SKP siirtyi realistisemmalle kannalle. SKP:n perustivat vuoden 1918 lopulla Neuvosto-Venäjälle paenneet punaiset johtajat, joista mm. Tampereen punakaartin päällikkö K. M. Evä, vakuutusyhtiö Turvan toimitusjohtaja, oli perustajien joukossa.⁸⁸

Suomalaisen yhteiskunnan status quo palautui varsin nopeasti. Sen syinä ja merkkeinä olivat ainakin seuraavat seikat. Suomi itsenäistyi ja maahan muodostui kansallinen poliittinen elämä. Valkoisen puolen liikkumavaraa uuden valtion johdossa kavensi joutuminen häviäjien puolelle maailmansodassa ja välttämättömyys ostaa yhteiskuntarauha sisäisillä myönnytyksillä. Viimeksi mainittuja olivat maauudistus, demokraattinen poliittinen järjestelmä ja kahdeksan tunnin työaikalaki. Tampereella paluu »vanhaan» oli vielä tavallista nopeampi. Sitä osoittaa työväenliikkeen nopea elpyminen ja sen saavuttama asema. Vuonna 1919 työväenjärjestöt ja -laitokset, mm. lehdistö ja harrastustoiminta toimivat kuten ennenkin ja työntekijät voittivat monta lakkoa. Työväentalossa pidettiin vuoden aikana noin 3000 kokousta.⁸⁹ Järjestöjen johtoon palasivat jokseenkin samat johtajat, eli paikallisen työväenliikkeen piirissä ei tapahtunut vallankumousta. Muutamat aktiivit tekivät julkisen pesäeron punaiseen valtaan heti sodan päätyttyä,⁹⁰ mutta heistä ei tullut mainittavan »puhdistuksen» johtajia. Aktiivisimmilla vallankumousjohtajilla ei ollut tietenkään mahdollisuutta olla liikkeen johdossa, koska he olivat kuolleet, paenneet tai vankilassa, mutta vähitellen heitäkin tuli taas mukaan. Jo aikaisemmin havaittavissa ollut linjaerimielisyys tuli vuodesta 1920 lähtien esiin tamperelaisen työväenliikkeen jakautumisessa sosiaalidemokraattiseen ja kommunistiseen siipeen. Kommunistit saivat johtoaseman useimmissa ammattiosastoissa ja ne erosivat SDP:sta vuonna 1920. Nyt toistui pitkälle sama tilanne kuin vuonna 1917: radikaaleimmat ammattiosastot, jotka olivat tuolloin punakaartin runkona olivat nyt Sosialistisen työväenpuolueen (kom) runkona ja TTY:n johto, joka tuolloin jäi uudessa tilanteessa hieman jalkoihin ja oli punaisten siviilihallinnon runkona, oli nyt SDP:n runkona.⁹¹ Jos vanhan työväenliikkeen perintö halutaan jakaa kahtia — kuten yleensä tehdään — sosiaalidemokratian korostus oli vanhan liikkeen poliittisen demokratian vaatimuksessa ja kommunismin korostus kapitalisminvastaisuudessa. Sosiaaliselta taustaltaan kommunistinen siipi oli proletarisempi ja miehisempi, mutta työ-

⁸⁸ Hyvönen, SKP 1918—1924, s. 34—, väkivaltaisen kumouksen ohjelma: s. 76—79, linjanmuutos: s. 153—154.

⁸⁹ TTY 35-vuotias, s. 85; Jutikkala, Tampereen historia III, s. 473, 476—477.

⁹⁰ Esimerkiksi nimim. »K + M + T», Täytyy jo tehdä selvä pesäero, Aamulehti 17. 4. 1918.

⁹¹ Yli-Kerttula, emt., 16—30.

väestöstä ei voi erottaa erityisesti sosiaalidemokratiaan tai kommunismiin taipuvia osia paitsi siten että työväen instituutioista huoltakantavat suojelivat saavutuksiaan maltillisuudellaan ja ammattiyhdistystoiminta — joka nyt käsitettiin työnantajien vastaiseksi — oli luonnollisempi alusta radikaalille linjalle. Näiden suuntausten voimasuhde oli aktiivijäsenten keskuudessa (ammattiosastot) kommunistien eduksi, mutta koko työväestöstä enemmistö oli ainakin vaaleissa SDP:n kannalla. Ensimmäiset vaalit, joista tämä on mitattavissa olivat vuoden 1922 kunnallisvaalit. Tällöin äänijakauma oli seuraava:⁹²

	kaikista äänistä	»työväen äänistä»
SDP	42.8 %	69.8 %
SSTP (kom.)	14.5 %	23.6 %
krist.työväki	4.0 %	6.6 %
porv.puolueet	38.7 %	
yhteensä	100.0 %	100.0 %

Näissä luvuissa näkyy Tampereen työväestön sosiaalidemokraattisuus, mutta ei poikkeuksellinen sosiaalidemokraattisuus, jonka voisi yhdistää esimerkiksi vanhan työväenliikkeen »revisionismiin», sillä myös kommunistien menestys oli Tampereella olosuhteet huomioonottaen hyvä.⁹³

Työväestön sopeutumista sodanjälkeiseen yhteiskuntaan helpotti se, että heti ensimmäisissä kunnallisvaaleissa joulukuussa 1918 vasemmisto sai enemmistön valtuustoon eli työväestö sai nyt sen aseman, jota se oli vuosikymmeniä vaatinut anomuksilla, mielenosoituksilla, vaalilakoilla, valtuuston valtaamisella ja sodalla. Uuden, ensimmäisen demokraattisesti valitun valtuuston puheenjohtaja oli sama mies kuin alkuvuodesta toimineen punaisten Väliaikaisen valtuuskunnan puheenjohtaja. Vasemmistoenemmistö tasapainotti valtaa Tampereella, esti työväestön syrjintää sellaiselle otollisena aikana ja oli ennen kaikkea merkinä työväestön yhteiskunnallisen aseman vakiintumisesta kaikkien dramaattisten tapahtumien jälkeen. Vasemmistoenemmistöinen Tampere oli taas omalla tavallaan poikkeuksellinen suomalainen kaupunki. Yleisen ilmapiirin ja Tampereen työläiskaupungin ristiriidasta ker- toon symbolisesti »Vapauden patsaan» kohtalo. Tampereen vanha porvarilinen valtuusto päätti ennen väistymistään pystyttää kaupunkiin valkoisten voiton muistomerkin, mutta uusi valtuusto olikin toista mieltä ja jo pystytetty, »uhkaavaan muotoon valmistettu sodan symboli», paljastettua miekkaa ylhäällä pitävä miespatsas, päätettiin poistaa. Syntyneessä oikeusriidassa ylimmät oikeuselimet olivat kuitenkin — ilmeisen poliittisista syistä — patsaan puolella ja sinne se jäi nykyiseen Hämeenpuistoon.⁹⁴

⁹² Jutikkala, Tampereen historia III, s. 494—497.

⁹³ SSTP oli puolittain kielletty, mikä vaikeutti käytännön toimintaa. Sillä oli maanalainen kommunistijohto, mutta järjestötoiminnan pääpaino oli toimiminen laillisten sos.dem. järjestöjen puitteissa. Jatkuvan vangitsemisuhan vuoksi oli vaikeata olla SSTP:n julkipoliitikko. — Stenberg, Julkista ja salaista työväenliikettä, s. 12—26, 31.

⁹⁴ Jutikkala, emt., s. 604—606.

Yhteenvedo 3. luvusta

Demokraattinen luokkayhteiskunta

Työväestön yhteiskunnallinen asema ja rooli on edellisten lukujen yhteenvedoissa määritelty kahden käsitteen — sääty-yhteiskunnan ja luokka-yhteiskunnan — avulla. Sääty-yhteiskunnalle oli ominaista, että työväestöä pidettiin yhteiskunnan ulkopuolisena ryhmänä. Toisin sanoen yhteiskunta käsitettiin suppeammin kuin myöhemmin luokkayhteiskunnan aikana. Luokkayhteiskunta sisältää ajatuksen, että työväestö on periaatteessa samanarvoisessa asemassa kuin muutkin, mutta käytännössä olosuhteet estävät tämän samanarvoisuuden toteutumisen. Yhteiskunta ei ole siten enaltamäärätysti tai juridisesti eriarvoinen.⁹⁵ Luvussa 2 todettiin, että luokkayhteiskunnan käsite syntyi vasta tasavertaisuuden tavoitteen kanssa. Vasta tämän jälkeen yhteiskunta voitiin kokea luokkayhteiskuntana. Samalla todettiin, että 1800-luvun Tampereella yhteiskunnalliset suhteet olivat vielä niin vakiintumattomat, että eriarvoisuudesta huolimatta luokkakajaoa ei pidetty yhteiskunnan hallitsevana piirteenä. Sitä merkittävämpänä pidettiin uuden vapauden antamia mahdollisuuksia. 1900-luvun alussa tamperelais-yhteiskunnassa tapahtui taloudellinen, demografinen, sosiaalinen, kulttuurinen ja poliittinen vakiintuminen, joka erotti työväestön omaksi luokakseen. Samalla tapahtui toinenkin vakiintumisilmiö: työväestö integroitui yhteiskuntaan mm. pääsemällä mukaan poliittiseen elämään. Erottautumisesta ja integroitumisesta on johdettu tämän luvun ristiriitaisentuntuinen otsake, demokraattinen luokkayhteiskunta. Ristiriitaista siinä on kuitenkin vain se, että yleisessä kielenkäytössä demokratia ja luokkayhteiskunta asetetaan aina toisiaan vastaan. Tosiasiassa käsitepari on ollut tärkeä ja tunnettu piirre kaikissa teollistuneissa maissa 1800-luvulta alkaen. Sosiologi Giddens kiteyttääkin, että »kapitalismilla ja liberaalilla demokratialla on sisäsyntyinen yhteys, joka on oletettua syvempi»⁹⁶. Voionmaa totesi saman jo Tampereen historiassaan vuosisadan alkuvuosina kirjoittamalla »rahavallan ja kansanvallan merkillisestä vuorovaikutuksesta». Toisin sanoen kansanvallan periaate syntyi kapitalismin mukana. Tämän toteaminen ei ole porvarillista demagogiaa, vaan ratkaiseva tosiasia työväestön yhteiskunnallisen aseman muodostumisessa. Samalla kun työväestöstä voidaan puhua erillisenä luokkana, syntyivät edellytykset sen integroitumiselle porvarilliseen yhteiskun-

⁹⁵ Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, s. 84. Giddens on sittemmin tarkentanut luokkakäsitteitään ja tehnyt mm. seuraavan erittelyn: »luokkakajoisessa» yhteiskunnassa (class-divided society) luokka ei ole koko yhteiskunnan luonnetta selittävä tekijä, kun taas niin on asia »luokkaperusteisessa» yhteiskunnassa (class society), jollainen hänen mukaansa on vain kapitalismi, ei sitä edeltäneet yhteiskunnat, kuten Marx oletti. — Giddens, *Yhteiskuntateorian keskeisiä ongelmia*, s. 249—250.

⁹⁶ Sama, s. 285.

taan. 1900-luvun alussa Tampereelle vakiintui paitsi luokkayhteiskunta myös demokratia. Pelkästä luokkayhteiskunnasta puhuminen olisi poliittisten taisteluiden dramaattisuudesta huolimatta yksipuolista ja harhaanjohtavaa, koska tämä jako ei yksin hallinnut ihmisten asemaa ja ajatusmaailmaa. Juuri kansanvallan tavoitteleva erotti 1900-luvun työväestön edellisen vuosisadan työväestöstä. Toisaalta pelkästä demokraattisesta yhteiskunnasta puhuminen olisi myös tosiasioiden kieltämistä. Todettiinhan edellisissä luvuissa tamperelaisyhteiskunnan selvä luokkaluonne. Työväestö ei saanut yhteiskunnallisia oikeuksiaan automaattisesti eikä mieskohtaisina etuina, vaan se sai ne *luokkana* vasta sitten kun se osasi niitä vaatia ja kun sen vaatimuksia ei kyetty enää vastustamaan. Kansanvalta toteutui luokkien välisenä status quoona. Tämä tasapaino vakiinnutettiin vuoden 1918 sodassa ja sen tuloksessa, kun kumpikaan puoli ei saanut ehdotonta voittoa ja valtaa. Tampereen työväestön yhteiskunnallinen asema oli vuonna 1920 jokseenkin sellainen kuin työväestön ensimmäiset porvarilliset ja sosialistiset herättäjät olivat asettaneet tavoitteeksi: suomenkieli oli voittanut, kaikki pääsivät kouluun, kieltolaki ja työväensuojelulaki olivat voimassa, kaikilla oli kunnallinen ja valtiollinen äänioikeus. Silti maa ei ollut muuttunut yhteiseksi onnelaksi ja kukkivaksi puutarhaksi, sillä teollistumisen tuomaan vaurauteen, sivistykseen ja kansanvaltaan oli liitetty liian suuria odotuksia. 1800-luvun suunnannäyttäjät eivät osanneet nähdä kahta 1900-luvun alun keskeistä piirrettä, varallisuuden ja vallan epätasaista jakautumista.

4.

Mallit ja Tampere

»The working class did not rise like the sun...»¹

Tässä luvussa kuvataan Tampereen työväestön muodostumista kaavamaisesti. Tarkemmin sanoen kyse on yrityksestä laittaa ilmiön eri puolia järjestykseen, eritellä niitä ja etsiä niiden välisiä suhteita. Kun työväestön historiaa selitetään tai havainnollistetaan malleilla (kaavioilla), asiat pelkistyvät ja todellisuus yksinkertaistuu. Se on tarkoituskin, mutta on huomautettava, että käsitteellinen analyysi ei korvaa historiallista analyysia — eikä näin ollen tämän loppuluvun lukeminen sitä mitä edellä on Tampereen työväestön historiasta esitetty. Ensiksi esitetään kaavio »sosiaalihistoriallisesta vuorovaikutusmallista», joka on puhtaasti empiristinen kausaalisuhteiden jäsennysyritys. Tätä täydennetään empiirisellä »luokkaluonne»-mallilla, jossa etsitään työväestöä yhdistäneitä ja eristäneitä tekijöitä. Kolmas malli on Marxin ja Weberin (Kockan) luokkateorian soveltaminen Tampereen tapaukseen ja lopuksi otetaan kantaa kaikkein vaikutusvaltaisimpaan »malliin» eli työväestön historiasta syntyneisiin populaareihin yleistyksiin.

Sosiaalihistoriallinen vuorovaikutusmalli

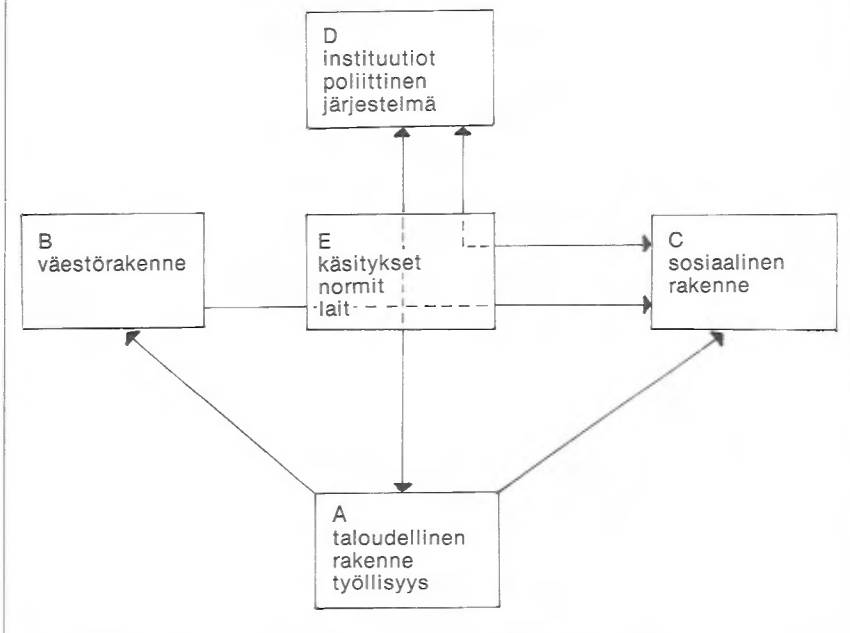
Johdannossa (s. 14) todettiin, että tämän tutkimuksen tutkimustapaa voi nimittää sosiaalihistorialliseksi vuorovaikutusmalliksi. Se tarkoittaa sellaista näkemystä sosiaalihistoriasta, että yhteiskunnan eri »tasot» (talous, väestö, elintavat, ajattelutavat, politiikka) nähdään toisistaan riippuvana kokonaisuutena ja että tutkimuksen kohteena ovat noiden »tasojen» suhteet. Tätä on nimitetty »yhteiskuntahistorialliseksi» näkökulmaksi.² Tässä tutkimuksessa tämä näkökulma on ollut työväestön muodostumisen tutkimusmetodi — sekä lähtökohta käsitteelle *muodostuminen* että konkreettinen

¹ Thompson, *The Making of the English Working Class*, s. 9.

² Ks. Johdanto, viite 4.

tutkimustapa. Vuorovaikutuksen tulokset voidaan esittää seuraavanlaisena kaaviona, joka kuvaa (työväestön muodostumiseen vaikuttaneiden) *muutostekijöiden* ratkaisevia syy-yhteyksiä. Kaaviolla ei ole ehkä sinään merkitystä, mutta se on tärkeä pohja seuraaville kaavioille. (Vrt. taulukko 1.)

Kuvio 37. Kaavio sosiaalihistoriallisesta vuorovaikutusmallista

Taloudellisilla tekijöillä (elinkeinorakenne, työllisyys, kasvu, palkkatyön yleistyminen) oli Tampereen historiassa korostunut vaikutus, sillä suurteollisuus oli koko kaupunkia eniten muovaava tekijä. Sekä väestörakenteen että sosiaalisen ryhmittymisen muutokset seurasivat pääosin taloudellisia muutoksia. Yhteiskunnalliset instituutiot, erityisesti poliittisen järjestelmän muutos, heijastivat myös muuttuneita taloudellisia olosuhteita, mutta eivät suoraan, vaan sosiaalisen muutoksen ja käsitysten muuttumisen välittämisenä. — *Väestöllisillä* eli demografisilla tekijöillä oii Tampereella myös suurempi merkitys kuin muissa kaupungissa. Väestökehityksen epätasaisuus ja rakenteelliset vinoutumat säätelivät omalla tavallaan väestön sosiaalista ryhmittymistä (= rakennetta ja toimeentuloa). — *Sosiaalinen rakenne*, jolla tar-

koitetaan tässä kaikkea yhteiskunnallisen kanssakäymisen synnyttämää ryhmittymistä, oli tulosta paitsi suoraan taloudellisista tekijöistä (joihin se useimmiten samaistetaan) myös demografinen, kulttuurinen ja poliittinen muodostuma, jossa ei sovi unohtaa yhtenä rakennetekijänä ihmisten toimintaa. — *Yhteiskunnallisten instituutioiden* merkitys oli Tampereen historiassa kahdenlainen: Toisaalta Tampere oli osa Suomea ja Venäjää, jolloin yhteiskunnan toimia säänneltiin Tampereen näkökulmasta »ylhäältäpäin» (esim. taloudellinen lainsäädäntö), eikä Tampereen sosiaalihistoria juurikaan sanellut tuon sääntelyn ehtoja. Toisaalta kaupungin omat instituutiot ja varsinkin ihmisten toiminta niissä heijastivat paikallisia olosuhteita, erityisesti sosiaalista rakennetta. — *Käsitykset, normit ja lait* eli subjektiivisen osuus tässä kaaviossa näyttäisi jäävän hieman taka-alalle tutkittaessa voimakasta taloudellista murroskautta. Ne heijastivat tai välittivät teollistumisen taloudellisen muutoksen yhteiskunnan organisaatioon, mutta yhtä usein juuri subjektiiviset tekijät (esim. ideologia) estivät muutoksia, esimerkiksi työntekijöiden käsitys omasta yhteiskunta-asemastaan ei niinkään seurannut heidän taloudellisen asemansa muuttumista kuin ideologisia virtauksia.

Työväestön muodostumisen näkökulmasta esitetyssä kaaviossa on tärkeitä merkittyjen syy-yhteyksien moninaisuus ja ne kohdat, jonne *ei* ole piirretty nuolta. Merkittävintä on se, kuten jäljempänä tulee esiin, että kaavio ei ole typistynyt linjaan A — D.

Työväestön luokkaluonne

Työväestön luokkaluonteen arvioimisella tarkoitetaan tässä yhteenvedoa sellaisista tekijöistä, jotka yhdistivät työväestöä tai hajottivat sitä. Edellisiin kuuluvat rakenteellinen homogeenisuus ja selvät erot muihin väestöryhmiin, jälkimmäiseen rakenteellinen heterogeenisyys ja heikot erot muihin väestöryhmiin. Arviointi tapahtuu mittaamalla yhtä tekijää kerrallaan: oliko se yhdistävä vai hajottava tekijä. Mitattavia tekijöitä voi olla määrättömästi, mutta tässä on päädytty seuraaviin: toimeentuloehdot, sosiaalinen ryhmittyminen ja yhteiskunnallinen asema ja osallistuminen. Lähempi luettelo näistä tekijöistä on taulukossa 48. Liitteessä 24 noita tekijöitä on sijoitettu seuraavanlaiseen nelikenttään:

luokkamudostuksen tekijät

	objektiiviset	subjektiiviset
ulkoiset	= työväestön erot muihin	= muiden käsitys työväestä, laillinen asema
sisäiset	= työväestön sisäinen rakenne	= työväestön omakuva, käsitys erillisyydestä

Taulukko 48. Yhteenvedo Tampereen työväestön luokaluonteeseen vaikuttaneista tekijöistä.

	ALKU vuodet 1820—1870	MURROS vuodet 1870—1900	VAKIINTUMINEN vuodet 1900—1920
taloudellinen luokka	<p>+ palkkatyö tehtaissa ja tehdas- työväen suuri osuus työväestössä</p> <p>— muut työntekijäryhmät pääosin eivät palkka- työsuhteessa</p> <p>— työntekijöiden suuret kvalifikaatioerot</p> <p><i>erikoispiirre:</i> suurteollisuus</p>	<p>+ palkkatyön yleistyminen käsityössä ja ulkotyössä</p> <p>+ työvoiman vapaa liikkuvuus</p> <p>— kausityön yleistyminen, köyhien marginaaliryhmän kasvu</p> <p><i>erikoispiirre:</i> suurteollisuus</p>	<p>+ palkkatyö hallitseva kaikissa työntekijäryhmissä</p> <p>+ työehtojen yhtenäistyminen, ammatillinen järjestäytyminen</p> <p>+ lapsityön vähentyminen — ammatillinen erikoistuminen, palkkaerot</p> <p><i>erikoispiirre:</i> suurteollisuus</p>
sosiaalinen luokka	<p>+ säätyerot itsenäiseen väestöön</p> <p>+ kiinteät tehtaalaisyhteisöt</p> <p>— työläisryhmien erillisyyt</p> <p>— patriarkaaliset suhteet</p> <p>— demografinen ja sosiaalisen taustan hajanaisuus</p> <p>— sosiaalinen nousu</p> <p><i>erikoispiirre:</i> naisten suuri osuus, tehdasyhteisöt</p>	<p>+ »menestysero» keski- luokkaan</p> <p>+ sosiaaliset ongelmat</p> <p>+ sosiaalisen liikkuvuuden staattisuus, perheellistyminen</p> <p>+ ammatierojen pieneneminen</p> <p>+ kiinteät tehtaalaisyhteisöt</p> <p>— liikuvan työväen kasvu</p> <p><i>erikoispiirre:</i> naisten osuus, tehtaalaisyhteisöt</p>	<p>+ kulttuuri- ja tuloerot keskiluokkaan</p> <p>+ demografinen vakiintuminen, toisen polven työväestö</p> <p>+ työläiskaupunginosien vakiintuminen</p> <p>+ omien instituutioiden synty — sosiaalinen nousu, koulutus</p> <p><i>erikoispiirre:</i> naisten osuus</p>

poliittinen luokka	<ul style="list-style-type: none"> — oikeudettomuus ja ulko- puolisuus poliittisessa järjestelmässä — vaikutusmahdollisuuksien puute — ideologinen riippuvuus 	<ul style="list-style-type: none"> + poliittinen julkisuuden synty + sivistysliikkeet, koulu + liikkuvuuden lisääntyminen + ongelmien kokeminen — ideologinen riippuvuus — omien organisaatioiden puute <i>erikoispiirre:</i> työväestön sivistyseliitti	<ul style="list-style-type: none"> + kansalliset, taloudelliset ja poliittiset kriisit 1899, 1901—1906, 1914—1919 + omat organisaatiot ja instituutiot, sosialistinen oppi + vaikutusmahdollisuudet: vaalit ja joukkovoima — epäonnistumiset, poliittisen eliitin eriytyminen <i>erikoispiirre:</i> reformistinen vallan- kumouksellisuus
-----------------------	--	---	--

+ tekijät, jotka vahvistivat työväestön luokkaluonnetta
— tekijät, jotka heikensivät työväestön luokkaluonnetta

Liitteessä on esitetty kolmelta aikakaudelta kolme tämän kaavion mukaista nelikenttää, jotka kuvaavat luokkamuodostuksen taloudellisia, sosiaalisia ja poliittisia kriteerejä. Kenttien saamia arvoja vertailemalla ja yhteenlaskemalla tai vähentämällä saadaan perushahmotus työväestön luokkaluonteesta ja sen muutoksista.³

Taulukon 48 ja liitteen 24 taulukon päällimmäinen sanoma on, että työväestön luokkaluonne koostui hyvin monista ja vaihtuvista tekijöistä. Esitetyin varauksin (viite 3) voidaan esittää seuraava yhteenvedo Tampereen työväestön luokkamuodostuksesta. Jaottelussa on käytetty Kockan mallia taloudellisesta, sosiaalisesta ja poliittisesta luokasta ottamatta siihen vielä kantaa luokkateorian (ks. myöh.).

1. Työväestö oli omistamattomien luokka. He olivat toimeentulonsa vuoksi toisen palveluksessa ja määräysvallassa ja siinä mielessä taloudellisesti epäitsenäisessä asemassa. Suurteollisuuden syntyessä 1840-luvun alussa palkkatyöläisistä tuli Tampereen työväestön enemmistö. Palkkatyö yleistyi koko ajan ja tässä mielessä työväestö taloudellisesti yhtenäistyi muodostaen 1900-luvun alussa nimenomaisesti palkkatyöntekijöiden luokan. Elinkeino- vapautteen (1879) asti työntekijöiden alisteinen taloudellinen asema oli laillisesti vahvistettu ns. laillisen suojelun järjestelmässä. Taloudellisesta vapautumisesta (1879) huolimatta työntekijöiden taloudellinen asema ja määräysvalta poikkesivat oleellisesti omistavien asemasta, mm. tuloerot olivat huomattavat. Työväestön taloudellisen luokkaluonteen toinen puoli, sisäinen rakenne oli aina niin hajanainen, että se heikensi työväestön luokkaluonnetta. Huomattava osa työntekijöistä oli aina »väliaikaistyövoimaa», erityisesti nuoret naiset. Työehtosopimukseen pyrkiminen 1900-luvun puolella oli ensimmäinen merkki työntekijöiden taloudellisesta yhtenäistymisestä. Työntekijöiden palkkaerot eivät kuitenkaan pienentyneet 1900-luvun puolella, vaan suurenivat, jos lapsityön vähentymisen aiheuttamaa yhtenäistymistä ei oteta huomioon. Uusi hajottava tekijä oli ammatillisen rakenteen monipuolistuminen eli palvelu- ja toimihenkilöammattien lisääntyminen. Taloudellisena luokkana työväestö oli itsenäiseen väestöön nähden selkeärajainen, mutta sisäisesti epäyhtenäinen.

2. Työväestön luokkaluonne tuli selkeimmin näkyviin sosiaalisen luokan tasolla, so. yhteisönä. Palkkatyöväestön elämänpiiri oli jatkoa sääty-yhteiskunnan aikana syntyneelle rahvaan kulttuurille, joka erosi selvästi itsenäisen väestön elinolosuhteista. Sosiaalinen raja-aita oli sekä objektiivinen (elinolot) että subjektiivinen (rajan tunnustaminen). Sisäisesti työväestö ei ollut yhtä selkeästi oma yhteisönsä, sillä 1800-luvun puolella työläis-

³ Tällaisessa tarkastelussa luokka voidaan määritellä matemaattisesti, ilman mitään yhteiskuntateoreettisia sitoumuksia: se on joukko, jossa luokkarajat on määrätty siten, että joukon sisäinen vaihtelu on mahdollisimman pieni verrattuna luokkien väliseen vaihteluun. Samaten tämä tarkastelu on »epäteoreettinen» sikäli, että erilaiset luokkarakenteet voidaan nähdä päällekkäisinä ilman että otetaan kantaa niiden keskinäiseen suhteeseen. Liitteen 24 nelikenttien arvojen yhteenlasku on sikäli väärin, että asiat eivät ole yhteismitallisia, mutta tässä ei oteta kantaa luokkamuodostuksen osien hierarkiaan, vaan kartoitetaan erilaisia ilmiöitä.

yhteisöt muodostuivat pitkälti ammatti- ja työpaikkakohtaisesti: tehtaalaiset, käsityöläiset, ulkotyöläiset ja palvelijat elivät osin erillään. 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa työläisyhteisöt alkoivat muodostua aikaisempaa enemmän paikallisesti (työläiskaupunginosat). Tämä johtui määrällisestä kasvusta ja ammatillisten erityispiirteiden heikkenemisestä. Samanaikaisesti työväestö »sulkeutui» siinä mielessä, että sosiaalinen liikkuvuus muiden ryhmien kanssa vähentyi, toisen polven työväestö oli nuoren työväestön enemmistö ja kaupunkiin muodostui sukulaissuhteiden verkosto. 1900-luvun alun työväestö käsitti itsensä aikaisempaa yhdenmukaisemmin »työväestöksi» eikä ammattiryhmiksi.

3. Työväestö oli sääty-yhteiskunnan poliittisessa elämässä ulkopuolinen ryhmä. Täten se selvästi erottui itsenäisestä väestöstä ja sikäli oikeudettomuus vahvisti työväestön luokkaluonnetta. Koska yhteiskunnallinen osallistuminen on tietoisuutta ja toimintaa, on korostettava em. ulkopuolisuuden toista puolta: se esti työväestöä omaksumasta poliittista roolia. Muutoksen toivat kansalliselta pohjalta lähtenyt poliittisen julkisuuden synty 1800-luvun lopulla ja järjestelmän demokratisoituminen 1900-luvun puolella. Samanaikaisesti kun työväestön poliittinen syrjintä väheni, se itse koki poliittisen erillisyytensä entistä selvempänä eli poliittisesta osallistumisesta tuli työväestön luokkaluonnetta oleellisesti vahvistava tekijä.

Edellä sanottu osoittaa, että työväestön luokkaluonnetta muovanneet ulkoiset, sisäiset, objektiiviset ja subjektiiviset tekijät vaikuttivat monasti päinvastaisesti. Liitteen 24 nelikenttien avulla tästä voi esittää seuraavan yhteenvedon:

1. Koko tutkimusjakson (1820—1920) työväestöä ajatellen luokkamuodostusta edistivät varsinkin ulkoiset tekijät, so. työväestön taloudellissosiaalinen eriarvoisuus verrattuna itsenäiseen väestöön. Työväestön sisäinen hajanaisuus vaikutti juuri päinvastoin.

2. Kun tutkimusjakson työväestö nähdään muuttuvana, esimerkiksi verrattaessa sen luokkaluonnetta eri aikoina, em. tekijöiden suhteet näyttäytyvät erilaisina. Sääty-yhteiskunnan työväestön luokkaluonnetta määräisivät erityisesti ulkoiset tekijät, murroskaudella suunta alkoi vaihtua ja 1900-luvun työväestössä olivat ensisijaisia luokkajaon sisäiset (erit. subjektiiviset) kriteerit. Eron voisi kärjistäen yksinkertaistaa näin: sääty-yhteiskunnan työväestö oli taloudellisten ja poliittisten pakkojen tulos, 1900-luvun työväestö ihmisten »vapaan toiminnan» tulos.

3. Jos työväestön muuttuminen (noin) vuodesta 1850 vuoteen 1920 tulkitaan palkkatyöväenluokan syntyprosessiksi, niin käytetyn nelikentän tekijät vaikuttivat tässä muutoksessa seuraavasti: — Ulkoiset tekijät, niin subjektiiviset kuin objektiivisetkin, heikensivät työväestön luokkaluonnetta. Tämän selitys on ulkoisten pakkojen purkautuminen eli työväestön taloudellinen, sosiaalinen ja poliittinen vapautuminen. Tämän vapautumisen toinen puoli oli työväestön rakenteellinen yhtenäistyminen ja identiteetin synty. Täten sisäiset tekijät, niin objektiiviset kuin subjektiivisetkin, vahvisti-

vat työväestön luokkaluonnetta. Johtopäätös vaikuttaa ristiriitaiselta: Työväestön luokkaluonne vahvistui samanaikaisesti kun yhteiskunta yleensä vapautui ja demokratisoitui eli ainakin periaatteessa piti olla edellytykset juuri päinvastaiseen. Tässä ristiriidassa paljastuu työväestön luokkaluonteen oleellisin piirre: Se oli yhteiskunnallisen vapautumisen tulos ja sen luokkaluonnetta määrittivät toisaalta taloudelliset ja sosiaaliset pakot (= rakenteelliset rajat) ja toisaalta ihmisten vapaa toiminta. Luokkateoreettiset mallit, joita tarkastellaan seuraavassa, ovat yrittäneet selittää tuota kaksinaisuutta.

Luokkateoriat

Luokkateoreettiset tarkastelut pyrkivät antamaan luokkamudostuksesta kokonaiskuvan, joka selittää prosessin eri osat ja niiden suhteet. Luokkateoria sisältää myös luokan määritelmän. Täten tavoite on pidemmällä kuin edellisissä analyyseissa, joissa kartoitettiin erilaisia luokkamudostukseen vaikuttaneita tekijöitä ja joissa luokkamääritelmästä kävi erilaisuus. Tavallisesti luokkateoreettinen ajattelu aloittaa Marxista. Niin tehdään tässäkin, mutta vain siksi, että päästään käsiksi Marx-kritiikkiin, tarkemmin sanoen Max Weberiin ja hänen sosiaalishistorialliseen tulkkiinsa Jürgen Kockaan. (Marxiin palataan jäljempänä.) Marxin nimissä voidaan esittää seuraava luokkateoreettinen yksinkertaistus (kuvio 38).⁴

Tätä kaavaa voisi nimittää Marxin historianfilosofiseksi luokkateoriaksi, sillä työväestö sai siinä maailmanhistoriallisen roolin, johon sen asema kapitalismin »kieltäjänä» sen asetti. Luokkien syntymisen ja kuoleamisen dialektiikan mukaisesti kapitalismi pakotti työväestön (oikeammin proletariaatin) tuhoamaan järjestelmän ja lopulta itsensä, mikä merkitsi luokatonta yhteiskuntaa. On tämä totta tai ei, tämä kaava on muovannut näkökulman, josta työväestön tutkimuskin on kohdettaan tarkastellut — joko puolustaen tai arvostellen mallia. Varsinkin työväenliikkeen historia on ollut kiinni Marxin luokkateoriassa, osin siksi että liike itse on nähnyt asemansa sen valossa.

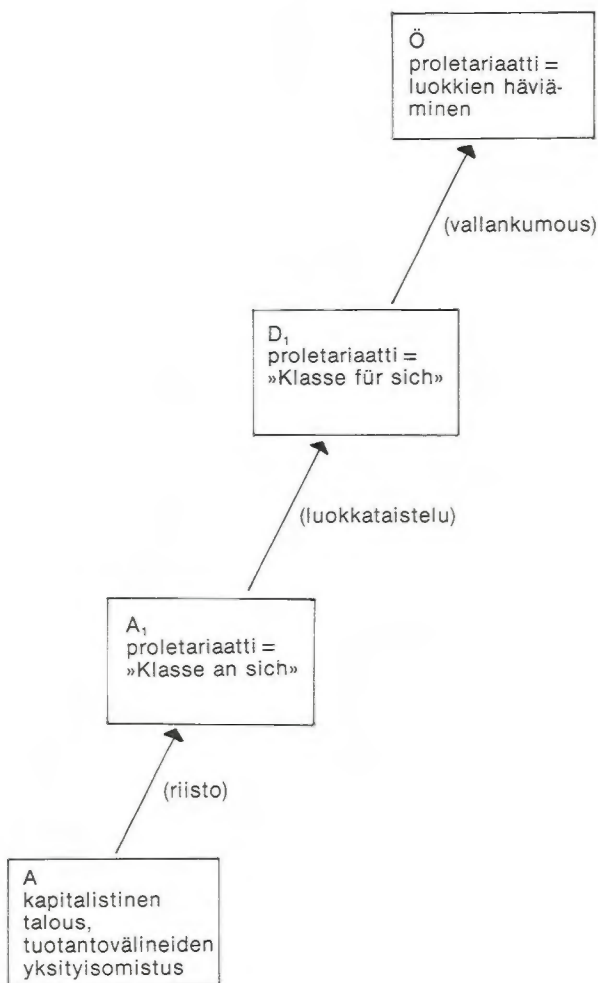
Max Weber ei hyväksynyt Marxin luokkamallin teleologisia ja reduktivistisia aineksia.⁵ Tämä tarkoittaa, että kaavaan merkityt nuolet ovat vää-

⁴ Tätä kaavaa voi perustella sillä, että se on elänyt Marxin luokkateoreettisen ajattelun sitkeimpänä versiona (Calvert, *The Concept of Class*, s. 69—93). Se on ollut ns. ortodoksisen marxilaisen tutkimuksen johtolankana (esim. Petrak ym., *Proletariat in der BRD*, s. 11—34), työväenliikkeen teoriakäsityksen tukipylväitä ja Marx-kritiikin erinomainen kohde. Kaavalle löytyy riittävästi aineista Marxin kirjoituksista, erityisesti Pääomaa edeltäneistä teksteistä, joissa Marx esitti materialistisen historiankäsityksensä periaatteet, ks. Marx & Engels, *Kommunistinen manifesti*, luku I; Marx, *Filosofian kurjuus*, s. 187; Marx, *Louis Bonaparten brumairekuun kahdeksastoista*, s. 433; varhaisemmat tekstit: Haapala, *Matkalla vapauden valtakuntaan*, erit., s. 62—68. »Luokan synnyn» käsittämisen historiasta: Przeworski, *Proletariat into a class*.

⁵ Weber, *Economy and Society* I, s. 302—307, II, s. 926—939; Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, s. 41—50; Kocka, *Lohnarbeit und Klassenbildung*, s. 21—30.

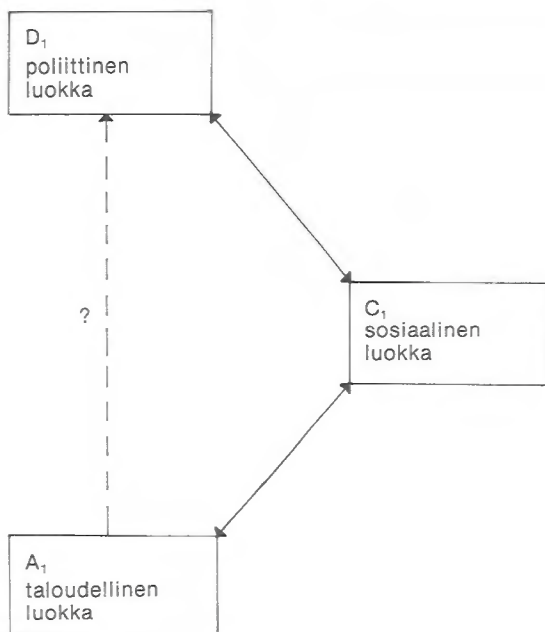
(jatkaa s. 332)

Kuvio 38. Kaavio Marxin luokan synnyn mallista.

riä oletuksia: yhteiskunnassa on luokkia, mikä on seuraus vallasta, mutta luokkam muodostusta ei voi Weberin mukaan palauttaa suoraan pääomasuhteeseen eikä työväestöllä ole myöskään Marxin asettamaa historiallista tehtävää, eikä näin ollen erityistä historiatietoisuutta, jota Marx piti varsinaisena luokkatietoisuuden merkinä. Weber esitti omat luokkakäsitteensä, joista Kocka on yksinkertaistanut seuraavanlaisen kaavion.⁶

Kuvio 39. Kaavio Kockan luokkam muodostusmallista

Weberin suhteesta Marxiin on huomautettava, että hän kritisoi aikansa vallitsevaa Marx-tulkintaa (Kautsky), — ks. Przeworski, emt., s. 344—364.

⁶ Weberin omia termejä ei ole tässä käytetty, koska hän antoi tutuille käsitteille omintakeisia merkityksiä ja niiden selostaminen tässä mutkistaisi käsittelyä. Tässä esitetyt Kockan formuloinnit perustuvat hänen seuraaviin kirjoituksiinsa: Stand — Klasse — Organisation; Klassen oder Kultur?; Lohnarbeit und Klassenbildung; Sozialgeschichte; The Study of social mobility and the formation of the working class. Kockan mallia on arvosteltu »formalismita» ja sitä se onkin, ellei sitä käsitetä tutkimusohjelmaksi, joka saa sisältönsä empiirisestä tutkimuksesta, — Lenger, Ein Program für die Arbeiter- und Arbeiterbewegungsgeschichte, s. 610.

Mallin keskeinen ajatus on se, että luokkam muodostuksessa on eri tasoja, so. päällekkäisiä luokkarakenteita, jotka eivät ole suoraan toisistaan riippuvaisia. Tällöin ei ole apiori selvää mitkä tekijät ovat luokkam muodostuksessa ratkaisevia. Eri osien välinen riippuvuus vaihtelee ajan ja paikan mukaan. Tämä malli on siten varsin lähellä edellä mainittua sosiaalihistoriallista vuorovaikutusmallia. Weber ja Kocka ovat kuitenkin ottaneet mallilaan kantaa marxilaiseen »luokan synnyn» ongelmaan ja nimenomaan Kocka on halunnut rekonstruoida Marxin teorian empiiriseen sosiaalihistorialliseen tutkimukseen soveltuvaksi. Kaaviossa avainasemassa oleva »sosiaalinen luokka» on mukana problematisoimassa taloudellisen ja poliittisen suhdetta (A_1-D_1), jota Marx hänen mielestään ei tehnyt. Kockan kaavion selitys on lyhyesti seuraava:

Taloudellinen luokka on joukko ihmisiä, joiden taloudellinen asema on samanlainen siten että heidän asemaansa ja etujaan säätelevät samat tekijät. Karkein ja tärkein on jako omistaviin ja omistamattomiin luokkiin. Taloudellisina alajakoina ovat mm. suhde palkkatyöhön, ammatillinen asema, joka heijastuu mm. tuloeroina, ja työn luonne (tehdas, käsityö, palvelus, kauppa, hallinto jne.). Taloudellinen luokka on »latentti» luokka eli abstraktio, joka ei välttämättä näyttäydy ihmisille itselleen luokkajakona. Se on luokan »mahdollisuus, käsite, ei vielä ryhmä, jolla olisi jokin sisäinen side» (Kocka). Weber käytti tässä yhteydessä sanaa »Marktklasse», jollaisiin ihmiset jakaantuivat »markkina-asemansa», so. »markkinakapasiteettinsa» mukaan. Taloudellisen toiminnan tasolla (»markkinoilla») tapahtuva jako on sikäli erikoisen tärkeä, että siinä ei jaeta vain rahaa, vaan nimenomaisesti valtaa, so. mahdollisuus hallintaan ja alistamiseen.

Sosiaalinen luokka on joukko ihmisiä, jotka muodostavat yhteisön, jonka jäsenille on yhteistä käsitys kuulumisesta samaan joukkoon, so. yhteisiä kokemuksia, näkemyksiä, symboleja ja merkityksiä. Sosiaalisessa luokassa vallitsee ainakin jonkinlainen solidaarisuus ja ryhmätietoisuus. Tällaisen yhteisön olemassaolon ja syntymisen perustana ovat yleensä samanlaiset elämisen mahdollisuudet (»life-chance», Giddens). Väestö voi jakautua sosiaaliin luokkiin hyvin monenlaisten erottavien tekijöiden mukaan eli tällöin luokkajaon kriteerinä on »any socially conditioned form of asymmetrical production of life-chances». ⁷ Erona Marxiin on työväestön kohdalla pääomasuhteen rinnastaminen esimerkiksi kulttuuristen raja-aitojen kanssa. Sosiaalinen luokka ei ole suoraan taloudellisen luokan toisinto. Uusin marxilainenkin tutkimus korostaa, että luokan synnyn tärkein alue on sosiaalisen luokan — tai kansalaisyhteiskunnan — alue, missä ihmiset tulevat luokkakuvaan subjekteina. ⁸

Poliittinen luokka ei koostu ihmisistä rakenteellisenä käsitteenä, vaan se on toiminnan alue, jossa ihmiset ajavat etujaan ryhmänä toisia ryhmiä tai valtiota vastaan. Tämän tunnusmerkki on luokkapohjainen organisoitumi-

⁷ Giddens, emt., s. 130—131. Tämä on Giddensin Marxille vaihtoehtoinen »riiston» määritelmä. Giddens on Kockan Weber-tulkki ja suhde Marxiin on sama.

⁸ Blom, ym., Suomalaiset luokkakuvassa, s. 22, 31.

nen. Siihen liittyy poliittinen luokkatietoisuus, jolle Weber ja Kocka eivät anna samaa sisältöä kuin Marx. Jotta ei jouduttaisi puhumaan enemmän tai vähemmän »kehittyneestä» luokkatietoisuudesta, historian tutkijan kannattaa tyytyä E. P. Thompsonin ajatukseen, että luokkatietoisuus (Thompsonille luokkakini) ei ole ennalta määrätty, vaan »sen määrittävät ihmiset itse omassa historiassaan ja lopulta tämä on sen ainoa määritelmä».⁹ Thompsonilla on toinenkin tärkeä luokan syntyyn liittyvä kommentti: »Jos pysäytämme historian mihin tahansa kohtaan, sieltä ei löydy luokkia, vaan ainoastaan joukko yksilöitä erilaisine kokemuksineen». Toisin sanoen luokan olemassaolo historiallisena ilmiönä voidaan osoittaa vain tutkimalla ihmisten toimintaa pidemmän aikaa, seuraamalla heidän edesottamuksiaan yhteiskunnallisissa muutoksissa.¹⁰ Tässä on ratkaiseva ero em. taloudellisen ja osin sosiaalisen luokan tutkimiseen, jossa voidaan selvittää rakennanalyysillä. Kocka on käyttänyt poliittisesta luokasta myös nimikettä »toimiva luokka» (*class in action*).

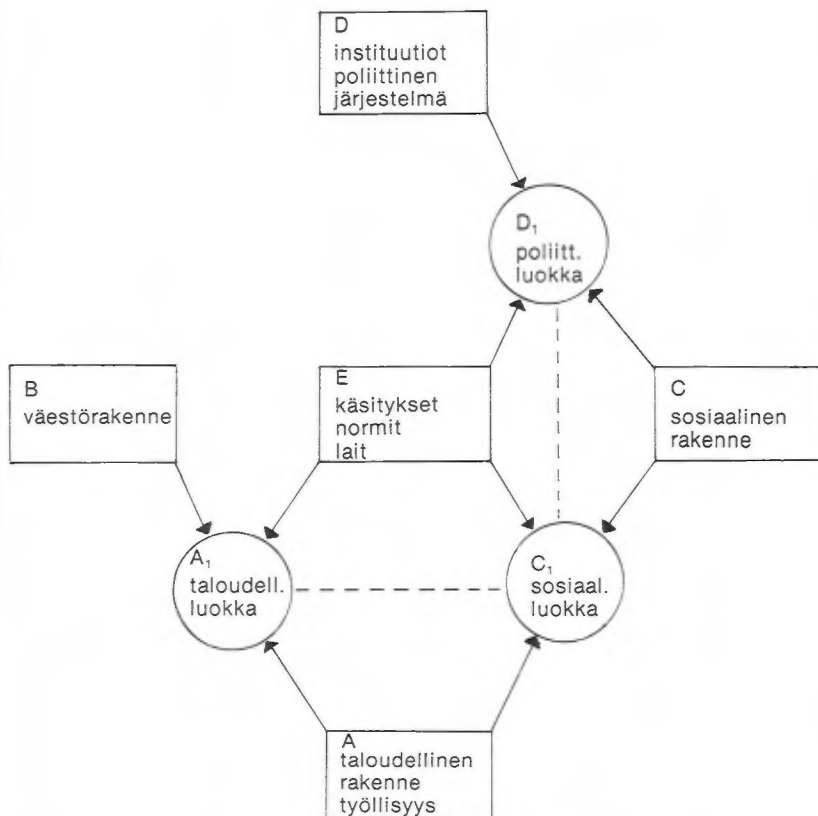
Esitetty kolmijako ei ole teleologinen tai lineaarinen luokan synnyn malli eikä se sisällä yksiselitteistä luokan määritelmää, vaan se on luokan muodostumisen (*Bildung, formation, structuration*) hahmottamiskaava, »weberiläinen» ideaalimalli. Luokan määrittäminen on jakautunut kolmelle muodostumisen tasolle, jotka eivät seuraa toisiaan analogisina jakoina. Koska luokka on aina suhde eli tulos ainakin kahden luokan keskinäisestä suhteesta, luokat voivat muodostua eri tasoilla eri tavoin — ovathan kriteeritkin toiset. Kocka itse korostaa, että mallia ei pidä lukea luokan täydellistymisenä taloudellisesta poliittiseksi, vaan kyse on vuorovaikutuksesta. Luokkamudostuksen käsitteeseen kuuluvat myös luokan hajoamistendenssit. Toisaalta koko määrittelyn vaiva on nähty Marxin asettaman ongelman ratkaisemiseksi, joten voisi sanoa, että avoimuudestaan huolimatta Kockan malli on luokkateoreettinen kannanotto. Käytännössä Marxin ongelma on kääntynyt nurinpäin: miksi työväestöstä ei tullut Euroopan teollisuusmaissa vallankumouksellista luokkaa. Problematisoimalla luokkamudostus Kocka itse ja monet muut tutkijat ovat todenneet, että työväestön luokkamudostus jäi keskeneräiseksi.¹¹ Selitys tälle on juuri se, että luokkamuo-

⁹ Thompson, *The Making of the English Working class*, s. 11. Luokkatietoisuuden määritelmä (s. 9—10): And class happens when some men, as a result of common experiences (inherited or shared), feel and articulate the identity of their interests as between themselves, and as against other men whose interests are different from (and usually opposed) to theirs. The class experience is largely determined by the productive relations into which men are born — or enter involuntarily. Class-consciousness is the way in which these experiences are handled in cultural terms: embodied in traditions, value-systems, ideas, and institutional forms. *If the experience appears as determined, class-consciousness does not* (kurs. PH).

¹⁰ Sama, s. 11. Vaikka Thompsonin ajatus sopii tässä yhteen Kockan kanssa, heidän luokkakäsitteensä eroaa selvästi siinä miten luokka voidaan historiantutkimuksessa käsitellä. Thompsonille luokka on olemassa vain tiedostettuna ilmiönä, kun taas Kockan analyysi lähtee »latentista» luokasta (= taloudellinen luokka) ja sen tarkasta määrittelystä. Ero tulee esiin keskustelussa luokkataistelusta ja sen syistä, — Thompson, *Eighteenth-century English society: class struggle without class?*, s. 149—150; Kocka, *Lohnarbeit und Klassenbildung*, s. 27—28.

¹¹ Kocka, *emt.*, s. 201—203; Lequin, *Les ouvriers de la région lyonnaise II*, s. 97; Glenn,

Kuvio 40. Kockan luokkamuodostusmallin
sijoittaminen sosiaalihistorialliseen
vuorovaikutusmalliin

Selitys: Vertaa kuvioon 37. Siinä esitettyjä vaikutussuhteita ei ole selvyyden vuoksi piirretty kuvioon 40.

rakenteet

luokat

dostus oli riippuvainen monista muistakin ehdoista kuin taloudellisesta luokajajaosta eikä kapitalismin talouskehityskään ollut niin ongelmallista kuin Marx oli olettanut. Parhaan kuvan Kockan mallista saa kokeilemalla sitä konkreettiseen tapaukseen, tässä Tampereen historiaan. Taulukon 48 luokaluonneke kuvaus on ryhmitetty taloudellisen, sosiaalisen ja poliittisen luokan tasoihin. Luokkamudostukseen vaikuttaneita tekijöitä ei tarvitse tässä toistaa (s. 326—330). Sen sijaan voi hahmotella luokkamudostuksen etenemisen ja eri tasojen yhteydet. Esitettyyn sosiaalihistorialliseen vuorovaiutusmalliin (kuvio 37) Kockan malli voidaan sijoittaa oheisen kuvion mukaisesti (kuvio 40).

Tampereen työväestö muodosti taloudellisen luokan vasta 1900-luvun alussa, kun palkkatyö yhtenäisti työväestön. Tällöin se oli korostuneesti kapitalistisen talousjärjestelmän osa. Palkkatyö oli Tampereella tunnetusti yleistä jo aikaisemmin, koska tehtaalaiset olivat työväestön enemmistönä, mutta ei olisi mielekästä tulkita työväenluokan käsitettä niin, että 1800-luvun puolella siihen luettaisiin vain tehtaalaiset ja 1900-luvun alussa muukin työväestö. Tällöin taloudellisen luokan muodostuminen olisi sen määrällistä kasvua. Luokkateorian idean mukaista on määritellä asia niin, että Tampereen työväestössä oli 1800-luvulla sekä palkkatyöläis- että muita ryhmiä ja että 1900-luvun alussa ne vakiintuivat yhdeksi palkkatyöväenluokaksi. Tästä seuraa tärkeä johtopäätös: palkkatyöväenluokan synty (taloudellisena kategoriana) oli puoli vuosisataa jäljessä suurteollisuuden synnystä. Tämä viive selittyy paitsi Suomen teollistumisen paikallisuudella ja hitaudella myös sääty-yhteiskunnan taloudellisen ja sosiaalisen lainsäädännön säilymisellä pitkälle teollistumisen aikaan.

Sosiaalisen luokan merkityksessä tampereella oli työväenluokka jo 1800-luvulla eli ennen taloudellista luokkaa. Sosiaalisen luokan muodostuminen ei seurannut palkkatyön kehitystä kuin osittain. Tamperelainen työläisyhteisö täytti sosiaalisen luokan kriteerit ainakin jo 1880-luvulla, ehkä aikaisemminkin, riippumatta siitä että työväestö jakaantui mm. tehtaalaisiin ja käsityöläisiin, sillä sääty-yhteiskunnan tekemä ero epäitsenäisen työväestön ja itsenäisen väestön välillä oli hyvin selvä. Työväestö eristyi omaksi kulttuurikseen, vaikka ei kapinoinutkaan vaan uskoi yhteiseen kansakuntaan, kun tämä ajatus sen tavoitti. Kuten aikaisemmin todettiin suhteellisen suuri sosiaalinen liikkuvuus ei poistanut työväestön ja itsenäisen väestön luokkarajaa, vaan sosiaalinen nousu merkitsi työntekijälle nousua toiseen kulttuuripiiriin ja raja alaspäin haluttiin pitää selvänä. Sosiaalinen luokka näyttää

Urban workers in the early industrial revolution, s. 284 ja s. 1—14; Marquardt, *A Working Class in Berlin in the 1840's?*. Muutamissa tutkimuksissa on todettu työväenluokan syntyneen (= »valmis») tietynä aikana, mutta toiset tutkijat ovat kiistäneet tuloksen, esim. Glenn (emt.) Engelsin (*The Condition of the Working Class in England*) tulokset Manchesterista, Kocka (emt., s. 30) Zwahrin (*Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*) tulokset Leipzigista ja Thompsonin (*The Making . . .*) Englannista, ja mm. Neale (*Class in English History*, s. 109—115) Thompsonin (emt.) ja Fosterin tulokset (*Class Struggle and the Industrial Revolution*) Oldhamista ja yleensä Englannista. Eri maista: Wehler (hg.), *Klassen in der europäischen sozialgeschichte*.

olleen kaikkein tärkein luokkamudostuksen taso siten, että työläisyhteisö synnytti työläisen ajatusmaailman, se yhdisti työväestön erilaiset ryhmät muusta väestöstä erottuvaksi kokonaisuudeksi ja poliittinen identifikaatio seurasi yhteisörajaa, mutta myös siten, että työväestön sisäinen jakautuminen (demografiset ryhmät, statushierarkia) tapahtui yhteisömuodostuksessa ja henkilökohtaisten tavoitteiden asettamisessa, eikä taloudellisen luokkajaon mukaan. Esimerkiksi tamperelainen työläisaristokratia, jos sellaisesta voi Tampereella puhua, oli sivistyseliittiä eikä taloudellisesti etuoikeutetun työväestön ryhmä. Sosiaalisen luokkamudostuksen vahvistuminen 1900-luvun alussa on vaikeasti kytkettävissä palkkatyön yleistymiseen. Pikemminkin se oli seuraus kaupungin kasvusta, sivistystoiminnan ja muun kansalaistoiminnan lisääntymisestä, so. porvarillisen kansalaisyhteiskunnan synnystä. Työväestön sosiaalinen rooli vakiintui siinä kun se pyrki integroitumaan yhteiskunnan instituutioihin. Perinteisesti tämä pyrkimys on nähty taisteluna hallitsevia vastaan, mutta se on näköharha. Työväestöllä — ei edes työväenliikkeellä — ollut vaihtoehtoja yhteiskunnallisen toiminnan mallia. Työväenliikkeen ajatusmaailma, sen instituutiot ja toiminta, kuuluivat luonteeltaan pääosin sosiaalisen luokan »tasoon», yhteisömuodostukseen, eikä politiikan »tasoon» siinä mielessä kuin esitetty luokkamalli edellyttää.

Tampereen työväestö muodosti poliittisen luokan vuoden 1905 suurlakon jälkeen. Näin tarkka ajoitus on mahdollinen ja oleellinen siksi, että poliittisen ajattelutavan, jonkinlaisen luokkatietoisuuden, heräämisessä oli ratkaisevaa työväestölle ulkoapäin tullut sytyke, sillä vasta se loi edellytykset laajamittaiselle järjestäytymiselle — myös ammattiyhdistysliikkeelle. Poliittinen luokkajako syntyi politiikasta, poliittisen järjestelmän kriisitilanteesta. Yhteys taloudelliseen ja sosiaaliseen luokkamudostukseen voidaan tulkita niin, että taloudellisessa ja sosiaalisessa eriarvoisuudessa olivat juuret siihen, että työväestö ja itsenäinen väestö asettuivat politiikassa vastakkain. Ne jotka vastustivat työväestön poliittista tasa-arvoa, puolustivat taloudellisia etujaan ja valtaansa, hienommin sanottuna omaa elämäntapaansa, arvojaan tai yhteiskunnan etua. Toinen asia on sitten se, että työväestön tavoitteet jäivät kuitenkin tasa-arvovaatimusten tasolle. Tampereen työväestö ei ollut koskaan vallankumouksellista, vaikka tekikin vallankumouksen. Työväestön luokkatietoisuus oli reformistista. Tiukan marxilaisessa mielessä Tampereen työväestö ei siten »kypsynyt» poliittiseksi luokaksi. Miksi? Syitä voidaan etsiä poliittisesta historiasta ja Suomen työväenliikkeen yleisestä linjanmäärityksestä tai paikallisesti työväenluokan hajanaisuudesta — vaikkapa naisten suuresta osuudesta —, mutta nämä olisivat »jos»-selityksiä, yksi tapa väistää se tosiasia, että palkkatyöasema ei synnyttänyt työväestössä sosialismin tarvetta. Palkkatyöläisasemasta ei seurannut vallankumouksellista asema- tai luokkatietoisuutta. Tämän tiesi aikanaan myös Lenin, jolle tamperelaisen työväenliikkeen reformismi oli tuttu asia. Hän hän totesi, että vallankumouksellinen tietoisuus on tuotava työväestölle ulkoapäin.¹² Entä jos se ei tule edes ulkoapäin? Syitä tähän on ilmeisen

¹² Lenin, Mitä on tehtävä?, erit. s. 300: . . . »työläisillä ei voinutkaan olla sosialidemo-

oikein etsiä työväestön historian ulkopuolelta. Näin sosiaalihistorioitsijat ovat tehneetkin, mutta tällöin selityksen solmukohdat löytyvät marxilaisen luokkateorian ulkopuolelta.

Tampereen tapaus vahvistaa Kockan korostusta, että luokan muodostumista ei pidä lukea taloudellisen luokan täydellistymisenä poliittiseksi luokaksi. Hänen luokkamallinsa on voinut osoittaa luokkam muodostuksen katkokset ja »kokonaisyhteiskunnallisen» riippuvuuden (kuvio 40). Jos näitä ei havaittaisi, Tampereen työväestön historiasta syntyisi karikatyyrimainen kuva luokasta, jota todellisuudessa ei ollut. Toisaalta malli on osoittanut, että noista katkoksista huolimatta työväestön historiaa, sen muodonmuutoksia ja yhteiskunnallista asemaa voidaan kuvata luokkam muodostuksena. Ilman tätä näkökulmaa työväestön historia olisi karikatyyri luokattomasta ja ristiriidattomasta yhteiskunnasta, jollaista ei todellisuudessa ollut.

Marxilainen luokkateoria sisältää ajatuksen yhteiskunnan kokonaisselityksestä. Marxin ja Engelsin lausuma, että »yhteiskunnan koko tähänastinen historia on luokkataistelujen historiaa» perustui ajatukseen, että yhteiskuntakehityksen ratkaisi ihmisten toiminta luokkina ja luokkina ihmiset olivat kulloistenkin tuotantosuhteiden »kantajia».¹³ Työväenluokan historian selittää siten viime kädessä kapitalistinen pääomasuhde, jonka toinen osapuoli työväenluokka on. Työväestön historian tutkimuksessa taloudellisen luokka-aseman ja luokan subjektiivisen muodostumisen välittäväksi ehdoksi, so. empiiriseksi selitykseksi, on useimmin esitetty työntekijöiden elinolojen absoluuttinen tai suhteellinen kurjuus. Varsinkin teollistumiseen on yhdistetty jokseenkin automaattisesti näkemys, että ongelmat pakottivat työväestön vastarintaan. Luokkateoria on siten merkinnyt työväestön historiassa seuraavia tutkimuslinjoja: a) seurata kapitalistisen talouden kasvua ja sen seurauksena palkkatyöväen määrällistä ja rakenteellista muodostumista; b) todetaan työntekijöiden elinolojen olleen huonot; c) poimitaan merkit kapinoinnista ja sosialismin omaksumisesta. Tätä voi nimittää perinteiseksi marxilaiseksi luokkateorian sovellutukseksi, jossa teoria on etukäteen ratkaissut tutkijan puolesta syy-yhteyksien osoittamisen.¹⁴ Kyse on

kraattista (= vallankumouksellista, PH) tietoisuutta. Se voitiin tuoda vain ulkoa käsin. Kaikkien maiden historia on todistuksena siitä, että yksinomaan omin voiminsa työväenluokka kykenee luomaan vain tradeunionistisen tietoisuuden . . . Mutta sosialismin oppi kasvoi niistä filosofisista, historiallisista ja taloustieteellisistä teorioista joita *omistavien luokkien* (kurs. PH) valistuneet edustajat, sivistyneistö, olivat kehittäneet. (. . .) . . . Venäjälläkin sosialidemokratian teoreettinen oppi on syntynyt täysin riippumatta työväenliikkeen vaistonvaraisesta noususta . . . tuloksena vallankumouksellisen sosialistisen sivistyneistön ajattelun kehittymisestä.» Tässä Lenin yhtyi täysin Kautskyyyn (sama, s. 306—307). Lenin ei uskonut työväestön kalistuvan edes vaistonvaraisesti sosialismiin, vaan porvarilliseen ideologiaan. Poliittista ajattelua eli luokkatietoisuutta työväestö oppi Leninin mukaan parhaiten seuraamalla poliittista taistelua ja kaikkien luokkien roolia siinä — ei keskittymällä vain omiin asioihinsa (sama, s. 308, 332—334).

¹³ Ks. viite 4; Marx, Pääoma III, s. 868—869. Marxilta ei jäänyt papereihinsa kattavaa ja yksiselitteistä luokan määritelmää, mikä on jättänyt paljon tulkintamahdollisuuksia, ks. viite 17.

¹⁴ Tähän voi lukea työväenliikkeen piirissä tehdyn historiatutkimuksen, joka on sitoutunut liikkeen omakuvaan historiastaan sekä pääosin sosialistisissa maissa tehdyt tutkimukset (esim.

itseasiassa epäteoreettisesta tutkimuksesta. Askelta pidemmälle on mennyt englantilaisten historioitsijoiden ote, jossa teoriaa, erityisesti luokkatietoisuuden syntyä, koetellaan kapitalismin »klassisen» emämaan valossa. Inspiraation lähde on ollut Englannin työväenluokan vallankumouksellisuuden puute.¹⁵ Eräät tutkijat ovat koetelleet teoriaa etsimällä luokkatietoisuudelle joitakin erityisiä syitä, kuten työn kokemista, solidaarisuuden ehtoja tai poliittisia kokemuksia.¹⁶ Historiantutkimuksen suunta on ollut marxilaistenkin piirissä ongelmattoman luokkateorian vähittäinen kyseenalaistaminen. Kockan malli on esimerkki, jossa on tultu samoihin ongelmiin Marxia tulkitsevien sosiologiien kanssa. Työväestön historian problematiikkaa onkin pohdittu enemmän heidän kuin historioitsijoiden piirissä. Marxin luokkateoriasta ja sen pätevyysalueesta on syntynyt varsin erilaisia tulkintoja, joille kaikille löytyy perusteita Marxin ajattelusta.¹⁷ Historiantutkimuksen kannalta antoisinta on sellainen teoreettinen suuntaus, joka problematisoi työväestön subjektiviteetin synnyn, so. luokan muodostuminen on silloin historiallinen prosessi, jota ei voi palauttaa rakenteen, elinolojen tai työväenliikkeen *kartoittamiseen*.¹⁸ Tällöin joudutaan omaksumaan lähestymistapo-

mainitut Kuczynskin, Zwahrin, Pullatin, Potolovin työt). Näissä on myös selvä taipumus nähdä itsestäänselvä yhteys rakenteen ja ajattelun homogeenisuuden vs. heterogeenisuuden välillä.

¹⁵ Pollard, England: Der unrevolutionäre Pionier. Vallankumouksellisuuden puute voidaan tosin kieltää, — Neale, emt., s. 154—192, — vaikka Neale ei sitä kielläkään. Luokkatietoisuuskeskustelu on pyörinyt Thompsonin ja Fosterin väitteissä, että Englannissa oli 1800-luvun toisella neljänneksellä luokkatietoinen työväenluokka, — Neale, emt., s. 106—115; Hunt, emt. s. 245—249; Glenn, emt., s. 277—283; Vester, Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess, s. 281—.

¹⁶ Työn kokemuksen muuttumista korostaa Berglund (Industriarbetarklassens formering), Crew (Bochum) selittää kaivostyöläisten protestivalmiutta ammatin luomalla yhteisön kiinteydellä (s. 186—194) ja Dawley (Class and Community) löytää amerikkalaistyöläisten radikalisoitumisen juuret Equal Rights -liikkeessä. Vastaava monenlaisen selittämisen mahdollisuus on tullut esiin lakkotutkimuksissa (Johansson, Strejken som vapen, s. 10—12, 33—42 ja 303—). — On selvää, että paikallisissa tutkimuksissa päädytään erilaisiin malliselityksiin sekä tutkimuskohteen että tutkimusotteen erojen seurauksena, mutta laajemmat yleistyksiset jäävät yleensä siihen, että tiettyjä hypoteeseja voidaan kiistatta kumota, — ks. viite 22.

¹⁷ Lyhyt selostus Marxin luokkaa koskevista teksteistä: McLellan, The Thought of Karl Marx, s. 177—191. Kolakowski korostaa luokan ja Marxin historianfilosofisen ajattelutavan yhteyttä (Main Currents of Marxism, s. 351—358). Giddens ei pidä oleellisena tätä, vaan sitä, että Marxin mukaan »dikotominen» luokkasuhde on akseli, josta yhteiskunnan rakenne on kokonaisuudessaan riippuvainen (The Class Structure of the Advanced Societies, s. 28—37, 63—68). Elsterin mielestä Marxilla ei ollut yhteiskuntateorian kannalta pätevää luokkakäsitettä (Making Sense of Marx, s. 319—322). Cohen kieltää tämän ja pitää luokkateoriaa kelpoana osana perustan ja päällysrakenteen teoriaa, jonka hän esittää rakennefunktionaalisen mallina (Karl Marx Theory of History. A Defence). Samoilla linjoilla on puolalainen Topolski, jolle Marxin yhteiskuntateoria on systeemitoreettinen malli, joka mahdollistaa avoimen kysymyksenasettelun verrattuna deterministiseen Marx-tulkintaan (Methodology of History, s. 208—213, 287—296 ja passim., — vrt. Konstantinov ym, Marxilais-leniniläisen filosofian perusteet, erit. s. 372—381). Vester (emt., s. 25) on ajatellut Marxin luokan syntymallin monivaiheisena oppimisprosessina (Lernprozess).

¹⁸ Blom ym., emt., s. 22—38; Przeworski, emt; Wright, Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure. Näissä kaikissa kritikoidaan »determinististä», »reduktionistista» tai »ekonomistista» luokka-analyysia. Przeworski tiivistää: »Classes are not given uniquely by any objective positions because they constitute effects of struggles, and these struggles are not

ja, jotka ovat perinteisen marxilaisen luokkateorian ulkopuolella. Teorian marxilaisuus tulee tällöin kyseenalaiseksi.¹⁹ Kaikkiaan olisi oikein todeta, että yhtä marxilaista luokkateoriaa ei ole olemassa; on yhteinen lähtökohta (luokkien ratkaiseva rooli historiassa), johon asennoidutaan joko tosiasiana tai tutkimusongelmana.

Tämän tutkimuksen kanta marxilaiseen luokkateoriaan on ambivalenttinen sekä edellä mainituista että seuraavista syistä. Tutkimusasetelma juontaa marxilaisesta yhteiskuntateoriasta. Tutkimuksessa on tavallaan testattu luokkateorian pätevyyttä, erityisesti Marxin tematisointia luokan synnystä (*Klasse an sich — Klasse für sich*). Tampereen työväestön historiasta löytyy tämän kaavan mukainen kehitys eli Tampereen palkkatyöväestä muodostui luokkatietoinen työväenluokka, jopa niin, että se näki asemansa juuri niin kuin Marx oli sanonut asian olevan. Riittävällä abstraktiotasolla ajateltuna Marx oli siis oikeassa. Toisaalta on käynyt ilmi, että tuo malli on aivan liian yleinen kelvataksaan historialliseksi selitykseksi. Tampereen työväestön yhteiskunnallista roolia 1900-luvun alussa ei voi ymmärtää suoraan kapitalismin tai ainakaan pääomasuhteen tulokseksi, vaan välttämättömänä lisälennkinä olivat ns. porvarillisen kansalaisyhteiskunnan syntyminen ja työväestön yhteisömuodostus monine edellytyksineen. Tästä seuraa myös, että sosialistisen (siis marxilaisen) työväenliikkeen omakuva olemassaolonsa syistä, ei ole sen olemassaolon oikea historiallinen selitys. Täten se, että työväestö tai ainakin työväenliike omaksui marxilaisuuden, ei sinänsä todista marxilaista selitystä työväenliikkeen ja työväestön subjektiviteetin synnystä oikeaksi. Tämä voidaan tulkita niin että Marx oli väärässä. Toisaalta uusien marxilainen luokkatutkimus sisältää samanlaisen kriittisen lähtökohdan.

Tämä tutkimus osoitti luokkanäkökulman hyödyllisyyden — ehkä jopa välttämättömyyden — mutta myös sen, että *historiallisessa selittämisessä* ihmisiä ei voi samaistaa tuotantosuhteiden »kantajiksi» — ei edes työväestön historiassa. Subjektiviteetilla on oma ei-taloudellinen muodostumistansa. Siitä voidaan kehittää erityinen »kansalaisyhteiskunnan» teoria,²⁰ mutta joka tapauksessa se edellyttää aina historiallista tutkimusta. Tämä oli myös Marxin ensimmäinen neuvo uusien ongelmien edessä.²¹

determined uniquely by the relations of productions» (s. 367). Luokat ovat P:n määritelmässä historiallisia toimijoita: »historical actors» = »classes-in-struggle». Kuviossa 40 tämä olisi sama kuin poliittinen luokka (»class in action», Kocka), joka syntyy poliittisessa *toiminnassa*.

¹⁹ Marxilaisuus on sinään jo ongelma, kuten Elster huomauttaa: Nykyaikana ei ole älyllisesti ja moraalisesti mahdollista olla marxilainen, jos ajattelee kuten Marx, — Elster, emt. s. 531.

²⁰ Urryn (*The Anatomy of Capitalist Societies*, s. 117, luvut 5 ja 8) antamassa merkityksessä kansalaisyhteiskunta kattaisi kuvion 37 osat E ja C. Erona marxilaiseen ajatteluun on sen korostaminen, että kansalaisyhteiskunta ei ole tuotantosuhteiden momentti, vaan itsenäisen sosiaalisen toiminnan alue, jonka piirissä (subjektiivinen) luokkam muodostus tapahtuu. Historiallisessa tutkimuksessa tämä korostus merkitsee (ei-taloudellisen) yhteisömuodostuksen ja ideologisten tekijöiden painottamista, mutta ei luokkayhteiskunnan käsitteestä luopumista. — Marx käytti kansalaisyhteiskunnan käsitettä varsinkin nuoruuden teksteissään, mutta erilaisessa merkityksessä, — Haapala, *Matkalla vapauden valtakuntaan*, s. 42—52.

²¹ Tätä Marxin ajattelun puolta korostaa Vilar, *Marxistisk historia*.

Tehtaan valossa

Teollistumisen ja työväestön varhaishistorialla on dramaattisen ajan maine. Puhutaan sekä teollisesta vallankumouksesta että työntekijöiden vallankumouksellisuudesta, joka alkoi Englannissa koneensärkemisinä, jatkui lukuisina kapinoina koko 1800-luvun ja jonka huippuna oli Lokakuun vallankumous Venäjällä. Vallankumous sisältää ajatuksen nopeasta ja suuresta muutoksesta ja jotta vallankumous voisi tapahtua, ihmisten olosuhteissa on täytynyt olla jotakin todella pielessä. Tällainen historiakuva on perustunut »kurjuuden logiikalle», ts. olosuhteiden kurjuus on ollut se tekijä, joka selittää vallankumoukselliset reaktiot ja teollistuminen on tarjonnut helpoimman selityksen kurjuudelle tai kaikenlaisille mullistuksille. Tälle tutkimukselle annetun otsakkeen tarkoitus on ollut herättää kysymys toisenlaisista selitysmahdollisuuksista. Sanonta »tehtaan valossa» ei ole tieteellinen yleistys työväestön varhaishistoriasta, vaan kuvaileva vastaus teollistumisen ja varsinkin tehtaiden synkälle historiakuvalle, joka ei tuntunut istuvan Tamperelle. Verrattuna em. kurjuuden logiikkaan, »tehtaan valossa» -teesi voidaan perustella mm. seuraavilla seikoilla. Teollistuminen ja varsinkaan suurteollisuus ei aiheuttanut yhteiskuntaan yhtäkkiä mullistusta, vaikka työntekotapa muuttui. Näin kävi jo siksi, että tehdas oli vain yksi osa yhteiskuntaa ja teollistumisvaihe kesti usean sukupolven ajan. Teollistuminen ei synnyttänyt lisääntyvää kurjuutta, vaan paransi ihmisten toimeentuloa. Monet kaupungit — enimmäkseen muut kuin tehdaskaupungit — saivat kärsiä lisääntyvistä sosiaalisista ongelmista, jotka johtuivat yleensä kaupunkien kasvusta. Tämän yhdistäminen maatalouden kriisiin olisi lähempänä totuutta kuin suurteollisuuden syyttäminen. Tamperelainen tehdas oli 1800-luvun Suomessa poikkeuksellisen varma toimeentulon lähde. Näin työntekijätkin asian käsittivät, vaikka kurjuuskeskustelu saikin jo tuolloin alkunsa. Teollisuus ei demoralisoinut työväestöä, eikä varsinkaan naisia. Työntekijät eivät vihanneet työtään, koneita tai työnantajaa — mutta useasti kyllä alempia käskijöitä kuten työnjohtajia, poliiseja, pikkuvirkamiehiä ja nousukkaita. Työväestö ei ollut apaattista ja nääntynyttä, vaikka elämä olikin köyhää. He eivät vieraantuneet yhteiskunnasta, vaan teollisuuskaupungissa syntyi henkistä vireyttä, jota maaseudulla ei tunnettu, ja joka johti haluun osallistua yhteiskunnallisiin asioihin. Työväestö ei halveksinut porvaristoa kuin yksilöinä, vaan omaksui sen arvoja ja pyrki sosiaaliseen nousuun mm. kouluttamalla lapsiaan mahdollisuuksien mukaan. Työväestön piirissä ei syntynyt omintakeista vastaideologiaa — ei edes uskonnonvastaisuutta, vaikkakin kirkonvastaisuutta — vaan työntekijä halusi itselleen ne edut, jotka porvarilla jo olivat. Työväenliikkeen juuret eivät olleet alistetussa palkkatyössä, köyhyydessä, pitkissä työväivissä tai vihassa, vaan porvarillisessa sivistysliikkeessä ja oma-apuliikkeissä, kahdella sanalla sanottuna demokratian mahdollisuudessa. Työväenliikkeen kehitys ei seurannut taloudellista kehitystä, vaan poliittisen järjestelmän muotoutumista. Työväestön kapinallisuus ei ajoittunut toimeentulon vaan poliitti-

sen järjestelmän kriisiaikoihin. Liikkeen menestyksen pohja ei ollut kurjuudessa, vaan työväestön sosiaalisen aseman vahvuudessa eli toimintakyvyssä. Työväestö ei käsittänyt sosialismia vallan saamiseksi, vaan tasa-arvoksi. Siksi työväestö ei pyrkinyt vallankumoukseen. Teollistuminen ei suoraan lisännyt yhteiskunnallisia ristiriitoja, mutta se sai liikkeelle muutoksia, jotka johtivat uudenlaisiin ristiriitoihin. Yksi tärkeimpiä muutoksia oli työväestön aseman parantuminen ja vapauden lisääntyminen niin, että sääty-yhteiskunnan kaltaista eriarvoisuutta ei enää hyväksytty. Kun teollistuminen ei hävittänyt luokkaeroja, syntyi tiedostettu luokkaristiriita, jossa taloudellinen ja poliittinen eriarvoisuus kytkettiin toisiinsa. Tämä luokkaristiriita syntyi tehtaan ulkopuolella.

Tehdas ei ollut tamperelaisen työläiselämän synkkä varjo. Tehdas toi paitsi sähkövalon — ensimmäisenä Euroopassa Finlaysonin tehtaaseen vuonna 1882 — myös näkymät entistä valoisammasta tulevaisuudesta.

Oliko Tampere ihmeellinen poikkeus teollistumisen onnettomassa historiassa? Ei ollut, sillä uudempi tutkimus on päätenyt muualla samankaltaisiin tuloksiin. Teollisuuden, kurjuuden ja kapinan yhdistäminen toisiinsa on osoittautunut vääräksi yleistykseksi.²² Poikkeuksellista Tampereessa oli se mikä oli poikkeuksellista koko Suomessa verrattuna muihin maihin, sillä työväestön muodostumisen historia on eri maissa poikennut sen mukaan millaisissa puitteissa teollistuminen on tapahtunut. Tämä on määrännyt myös erot työväestön yhteiskunnallisessa asemassa ja roolissa. Teollistumisen ja työväestön historian valmista mallia ei ole. Tämä johtopäätös korostaa vertailun tarpeellisuutta ja liian yleistävän näkökulman vahingollisuutta.

²² Tästä näkökulmasta Euroopan historiaa ovat vertailtu teoksissa: Geary, *European Labour Protest* (erit. s. 179—180) ja Tilly, *Kapital, Staat und sozialer Protest* (erit. luvut 9 ja 10). Ks. myös johdantoluvun viite 15 ja Stearns, *Lives of Labour*, jossa arvioidaan työn ja työntekijän suhdetta 1900-luvun alun jo vakiintuneessa teollisuusyhteiskunnassa.

Lähteet ja tutkimusmenetelmät

Tilastot

Tutkimusajan ja -aiheen kannalta tärkeimmät valmiit tilastoaineistot ovat väestötilasto (SVT VI) ja teollisuustilasto (SVT XVIII ja Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomukset). Edellinen perustuu ennen vuotta 1890 kokonaan seurakunnan väestörekisteriin, joten samat tiedot ovat saatavissa myös sieltä. Vuodesta 1890 alkaen Tampereella tehtiin kymmenen vuoden välein väestönlaskut keräämällä tiedot taloittain. Väestönlaskuista saa yleensä tarkan jakauman väestön rakenteesta mm. iän, sukupuolen, siviilisäädyn, ammatin, asuinpaikan, syntymäpaikan, uskontokunnan ja sivistysmäärän (koulutus) mukaan. Valitettavasti aineisto on julkaistu pääosin yhden muuttujan taulukkoina eli em. jakaumia ei ole ristiintaulukoitu. Täten esimerkiksi taulukot eivät sisällä tiettyjen sosiaalisten ryhmien mukaisia demografisia jakaumia. Koska väestönlaskujen alkuperäisaineisto on hävitetty, sinänsä tarkkaa aineistoa ei voi enää rekonstruoida vaativampia kysymyksenasetteluja varten. Seurakunnan tietoihin verrattuna etuna on tietojen tarkkuus. Väestönlaskuissa selvitettiin kunkin paikkakunnan todellinen — eikä kirjoissa oleva — väkiluku. Näin ollen Tampereella lasku kattoi aina myös esikaupungit, joiden väki on tässä tutkimuksessa luettu tamperelaisiin. Aineiston puutteita ovat taulukoinnin vaatimattomuuden lisäksi ammattitietojen epämääräisyys vuoden 1900 väestönlaskussa¹ ja ruokakuntajaottelun puuttuminen, so. ammatissatoimivien perheenjäseniksi on merkitty vain ammatittomat perheenjäsenet. Oma ongelmansa on ristiriitaisuus seurakunnan väestörekisterin ja henkikirjan tietojen kanssa, mikä tosin johtuu jälkimmäisten puutteista.

Tampereen teollisuudesta ja käsityöstä on hyvät numerotiedot (työpaikat, työntekijämäärä, tuotannon arvo, jalostusarvo, osin palkat) vuodesta 1843. Tuolloin alkavia Manufaktuurijohtokunnan tilastoja jatkoi vuodesta 1884 Teollisuustilasto. Kummankin tilaston perusaineistot ovat pääosin säilyneet. Lisäksi niitä voi tarkentaa tehtaiden arkistojen tiedoilla. Teolli-

¹ Tuolloin käytettiin epämääräisesti käsitettä »työ mies» ja itsenäisiä ja epäitsenäisiä ammatinharjoittajia ei eroteltu selvästi. Tässä tutkimuksessa puutteet on korjattu vuoden 1901 henkikirjan ja teollisuustilaston avulla.

suustilastojen puute on työvoiman rakenteesta saatavien tietojen heikkous. Puutetta on voitu korjata väestörekistereiden (jäljempänä) ja 1900-luvun alussa tehtyjen erityistutkimusten (SVT D) tiedoilla. Yksityiskohtaisia tietoja työntekijöistä saa tehtaiden arkistoista, mutta tämä työ on hankalaa, eikä siihen tässä tutkimuksessa ollut tarvetta mennä. Teollisuustilastojen etu on tietojen melko hyvä tarkkuus ja se että tilasto on tehty joka vuosi. Näin on voitu selvittää mm. työllisyyden vaihtelua ja käyttää aineistoa väestölähteiden korjaukseen.

Tampereen työväestön määrän ja rakenteen selvittämisessä ei ole yleensä voitu luottaa yhteen lähteeseen, vaan kunkin lähteen puutteita on voitu korjata vertaamalla esim. saman vuoden väestönlaskua, seurakunnan väkilukutaulua, henkikirjaa, teollisuustilastoa ja joitakin erillistutkimuksia. Väestörakenteesta ei saa henkilölleen tarkkaa lukua mitenkään, eikä se ole tarpeellistakaan, mutta jos tutkimuksessa olisi luotettu lähteisiin suoraan vertaamatta niitä keskenään, tuloksena olisi ollut muutamia systemaattisia virheitä, esimerkiksi 1900-luvun alun rakennemuutokset olisivat tulleet väärin esiin. Lähteiden tason vaihtelun vuoksi hienojakoisimpia rakennekuvauksia on voitu esittää vain tietyiltä vuosilta.

Väestörekisterit

Kaupungin väestö kirjattiin seurakunnan rippikirjoihin, joista tutkija voi seurata saman henkilön kaikki elämänvaiheet. Rippikirjan eli ns. pääkirjan lisäksi seurakunnan väestötapaukset kirjattiin erillisiin luetteloihin: syntyneiden, kuolleiden, konfirmoitujen, vihittyjen, muuttaneiden ja rangaitujen luetteloihin. Näitä luetteloita voi käyttää ao. asioita tutkittaessa sekä pääkirjan tietojen tarkentamisessa. Yleensä em. luetteloissa on henkilön nimen lisäksi ammatti ja ikä. Pääkirjan ja luetteloiden perusteella seurakunnan oli tehtävä yhteenvetoja ns. väkilukutauluihin. Määrällisistä väestömuutoksista tehtiin vuosittainen yhteenveto ja viiden tai kymmenen vuoden välein koottiin tilasto demografisesta-, sääty- ja ammattirakenteesta. Tampereella kaikki nämä lähteet ovat luotettavia noin vuoteen 1880 asti ja senkin jälkeen tiedot syntyneistä, kuolleista, vihityistä ja muuttaneista ovat luotettavia ja seurakunnan tiedot ovat ainoita saatavissa olevia. Väestömuutosten tutkimisessa ei törmätä lähdeongelmiin, vaan suureen työmäärään. Suhteellisia väestömuutoksia laskettaessa ongelmana on kokonaisväkiluvun tietty epävarmuus, mutta sitä on jokseenkin mahdoton korjata. Suurempi ongelma seurakunnan väestökirjanpidossa on väkilukutaulujen puutteellisuus. Sekä demografisesta rakenteesta että varsinkin ammattirakenteesta tehdyt yhteenvedot laadittiin yleensä lisäämällä väestömuutokset edellisen taulun lukuihin ja näin tietyt virheet kumuloituivat ajan mittaan.² Toiseksi am-

² MUULI-aineiston otannassa kävi ilmi, että esimerkiksi vuosina 1846—1850 syntyneiden ikäluokka oli vuoden 1870 väkilukutaulussa 26 % liian suuri ja saman vuoden Kangasalan otan-

mattitietojen luotettava kirjaaminen oli papille ilmeisen ylivoimainen tehtävä. Tampereen seurakunnassa väkiluku oli 1870-luvun lopulta alkaen niin suuri, että kirjanpito joutui sen vuoksi vaikeuksiin, vaikka ihmiset ilmoittivatkin itsestään tarpeelliset tiedot. Samaan aikaan luovuttiin tavasta merkitä työntekijät pääkirjassa työnantajan eli laillisen suojelijansa yhteyteen, minkä vuoksi työpaikkakohtaiset väestötiedot heikkenivät ratkaisevasti. Näistä puutteista huolimatta seurakunnan väestörekisteri on paras väestölähde, onhan koko väestö siellä kirjoissa ja vieläpä perheittäin kaikkine mahdollisine tietoineen. Nuo tiedot on vain tutkijan itse sieltä kerättävä henkilö henkilöltä. Tämä on suuri työ, mutta se mahdollistaa monipuoliset case- ja otantatutkimukset.

Henkikirja on toinen rekisteri, johon väestö kirjattiin jatkuvasti. Ero seurakunnan rippikirjaan on siinä, että henkikirja kirjoitettiin joka vuoden *alus*-sa uudelleen, kun taas rippikirjassa merkittiin tapahtuneet muutokset henkilön kohdalle samaan kirjaan. Henkikirjassa ei voi siten seurata ajantasaista muutosta toiseen, mutta jokavuotinen uudelleenkirjaus piti tiedot ajantasalla. Henkikirjassa väestö on merkitty asuinpaikan tai työpaikan mukaan. Ammatti ja perhetiedot käyvät yleensä ilmi, mutta ikä vain toisinaan. Ammattitiedot ovat luotettavan tarkat 1900-luvun alkuun asti. Henkikirja on luotettavin lähde, jonka avulla väestö voidaan jakaa sosiaaliryhmiin. Puutteina ovat hieman vaihteleva kirjaamispäivä (periaatteessa vuoden 1. päivä), liikkuvan väen osittainen puuttuminen ja se, että esikaupunkien väestö on etsittävä Tampereella Messukylän (Kyttälä, Järvensivu) ja Pirkkalan (Pispala) henkikirjoista. Jälkimmäinen on hyvin puutteellinen. Tätä tutkimusta varten Tampereen väestö on laskettu yksitellen henkikirjoista vuosilta 1840, 1850, 1860, 1870, 1880 ja 1901.

Väestörekisterin luonteisia lähteitä ovat edellisten lisäksi verotusluettelot ja perunkirjat. Edellisiin merkittiin henkikirjan mukaan verotetut kansalaiset, Tampereella pääosa työväestöstäkin jo 1880-luvulta alkaen. Verotietojen lisäksi tästä lähteestä saa ammattitiedot. Perunkirja piti laatia jokaisesta kuolleesta aikuisesta, mutta näin ei käytännössä tapahtunut, vaan ne, joilla ei ollut mitään perunkirjoitettavaa, tippuivat vähitellen joukosta pois.³ Poliisilaitoksen osoiterekisteri osoittautui tässä tutkimuksessa liian hankalasti käytettäväksi lähteeksi, koska sitä ei ole systemaattisesti järjestetty. Sen avulla voi kyllä tehdä otostutkimuksia kaupungin sisäisestä muutoliikkeestä, joka oli varsin vilkasta.⁴

Mainittujen koko väestöä koskevien rekistereiden lisäksi viranomaiset ovat pitäneet tarkkaa kirjaa erilaisista erityisryhmistä, kuten sairaista, köyhistä, rikollisista, työttömistä ja koululaisista. Nämä tiedot löytyvät hallintokuntien arkistoista sekä osin tehtaiden arkistoista (tehtaiden sairaalat, avustuskassat ja koulut).

nassa 14 %:lla oli rippikirjassa väärä syntymäpaikka. Samanlaisia puutteita on todennut Tuode, Hämeen läänin väestön lisääntyminen v. 1811—1910, s. 11—12.

³ Näreikkö, Tampereen työväestön aineellisen elintason kehitys, s. 27—36.

⁴ Raimo Laurilan keräämä koeaineisto, — Tampereen yliopiston historian laitos.

MUULI-aineisto

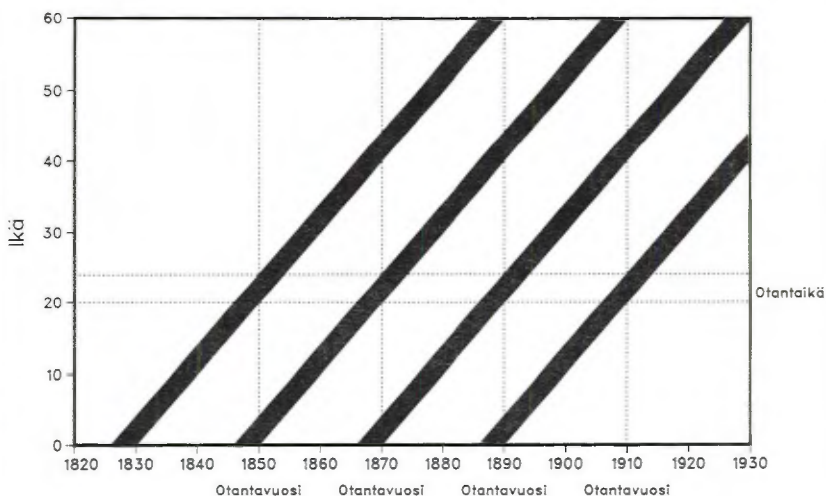
MUULI-aineisto on lyhenne sanoista *muuttoliiketutkimuksen aineisto* ja se viittaa tutkimusprojektiin nimeltä *Muuttoliikkeiden ja sosiaalisen kehityksen väliset yhteydet Suomen teollistumisen alusta maan itsenäistymiseen*, joka toteutettiin aineiston valmistumisen osalta vuosina 1977—1981 Tampereen, Turun ja Helsingin yliopistojen yhteistyönä. Hanketta on laajemmin selostettu toisaalla⁵ ja siksi tässä selvitetään vain tämän tutkimuksen kannalta välttämättömät seikat. Käytetty tutkimusaineisto kattaa 2.115 pienoiselämäkertaa, jotka on kerätty pääasiassa seurakuntien rippikirjoista. Kustakin henkilöstä on kerätty kaikki mahdolliset tiedot, kuten ns. henkilötiedot, ammatit, työpaikat, asuinpaikat, muutot, perhetiedot, sairaudet, poikkeavat tapahtumat jne. Aineiston ideana on pienoisokuva (otanta) väestö- ja yhteiskuntakehityksestä. Biografian etuja ovat mahdollisuus tutkia muu-

Taulukko 49. MUULI-aineiston otannan jakautuminen.

<i>miehet</i> vuosi	otantapaikka					
	Tampere	Messukylä	Kangasala	Pälkäne	Luopioinen	yhteensä
1850	47	27	29	26	28	157
1870	64	33	36	32	28	193
1890	133	32	40	35	31	271
1910	184	33	53	40	37	347
yht.	428	125	158	133	124	968
<i>naiset</i>						
vuosi	Tampere	Messukylä	Kangasala	Pälkäne	Luopioinen	yhteensä
1850	80	22	35	30	24	191
1870	131	42	31	30	29	263
1890	150	24	40	33	32	279
1910	276	37	36	33	32	414
yht.	637	125	142	126	117	1147
<i>yhteensä</i>						
vuosi	Tampere	Messukylä	Kangasala	Pälkäne	Luopioinen	yhteensä
1850	127	49	64	56	52	348
1870	195	75	67	62	57	456
1890	283	56	80	68	63	550
1910	460	70	89	73	69	761
yht.	1065	250	300	259	241	2115

⁵ Ks. Muuttoliikkeiden ja sosiaalisen kehityksen väliset yhteydet; Rasila, Teollistumiskauden muuttoliikkeet. Tässä käytetyn tutkimusaineiston keräsivät Heikki Siipo ja Pertti Haapala.

Kuvio 41. MUULI-aineiston kohorttien sijoittuminen tutkimusajalle

toksia yhden ihmiselämän näkökulmasta, mahdollisuus erottaa yleinen ja poikkeuksellinen elämä, mahdollisuus pitkään aikaperspektiiviin ja mahdollisuus yhdistää analyysissa esim. taloudelliset, väestölliset ja sosiaaliset tekijät, johon tavanomainen rakennetutkimus ei yleensä pääse aineiston jäykkyiden vuoksi. Koska aineisto on koottu ja laadittu itse (vrt. valmiit tilastot), se on voitu jakaa ja luokitella tutkimusongelmien mukaan parhaalla tavalla ja on voitu selvittää ongelmia, joihin ei muutoin olisi ollut aineistoja.

MUULI-aineisto perustuu otantaan. Tässä tutkimuksessa käytetty aineisto on valittu viiden paikkakunnan 20—24-vuotiaasta väestöstä vuosilta 1850, 1870, 1890 ja 1910. Otokoko on Tampereen osalta 15.0 % ja maaseudun osalta 20.9 % ao. ikäluokista. Kokonaisotos jaettiin paikkakuntien väkiluvun neliöjuuren mukaan ja jakauma on esitetty taulukossa 49.⁶

Tutkittujen kohorttien sijoittuminen tutkimuksen aikajaksolle on esitetty kuviossa 41.

Aineisto on otoskooltaan edustava ja validi kuvaamaan tutkittuja ilmiöitä. Ongelmallinen se on sen sijaan puutteellisuutensa vuoksi. Kaikista henki-

⁶ Rasila, emt., s. 12—15.

löistä ei ole saatu kaikkia haluttuja tietoja. Pääosin puutteellisuus ei johdu lähteistä, vaan siitä, että aineistoa piti kerätä usean sadan seurakunnan arkistosta — koska ihmiset muuttivat enemmän kuin tutkijat olivat oletta-
neet — ja kaikkea tietoa ei kyetty keräämään. 1900-luvun puolella seura-
kuntien tietojen tarkkuus heikkeni oleellisesti ja tutkimus tuli viimeisessä
otoksessa niin lähelle nykyaikaa, että tietoja ei saanut enää avoimista rekis-
tereistä. Siksi vuoden 1910 otos on osittain vertailukelvoton aikaisempien
kanssa. Koodatussa aineistossa jätettiin tämän vuoksi vuoden 1930 jälkei-
set muuttotiedot koodaamatta. Aineiston aukollisuus ja vaihtelevuus ovat
vakava ongelma ja ne vääristävät tuloksia, *jos* aineistoa käsitellään koko-
naisuutena luottaen tietojen yhteismitallisuuteen. Tämä ongelma voidaan
välttää rajaamalla aineistoa kunkin kysymyksen kohdalla validiin osaan.
Tämän vuoksi esimerkiksi Tampereen työväestöä koskevia demografisia
muuttujia on laskettu vain Tampereelle jääneestä työväestä, josta on täy-
delliset tiedot. Samasta syystä havaintojen määrä saattaa eri taulukoissa vaih-
della »oudolla» tavalla. Aineiston oikean käytön ehtona on täten, että tut-
kija tuntee sekä alkuperäislähteiden luonteen, keruutyön ongelmat että koo-
dauksen periaatteet (ATK-käytössä) ja osaa sovittaa kysymyksensä aineis-
ton mahdollisuuksiin.

MUULI-aineistoa voi käyttää sekä manuaalisesti lukemalla henkilökort-
teja että ATK:n avulla, jota tässä tutkimuksessa on käytetty. ATK:n käyttö
on edellyttänyt aineiston yksinkertaistamista ja karsimista. Koodaus suori-
tettiin tämänkaltaista tutkimusta varten.⁷ Koodauksen yhteydessä joudut-
tiin monasti tulkitsemaan lähteiden sanomaa ja aineiston lähdekritiikki toteu-
tui pääosin tässä työvaiheessa. Itse tutkimusvaiheessa vaikeimpana työnä
oli aineistojen aukkojen väistäminen ja historiallista todellisuutta vastaa-
vien luokitusten löytäminen. Tässä tutkimuksessa ei ole käytetty monimuut-
tujamenetelmiä korrelaatioanalyysia lukuunottamatta. Julkaistut taulukot
ovat useimmin yksinkertaisia ristiintaulukointeja, joista lukija saa laajem-
man ja konkreettisemmän kuvan kuin tilastollisen testauksen tunnusluvuista.
Tilastollisia riippuvuuksia on tulkittu varovasti, so. niihin ei ole yleensä suo-
raan luotettu, vaan historiantutkimuksen ominaislaadun mukaisesti ilmi tul-
leille riippuvuuksille on pyritty hahmottamaan empiirinen, konkreettinen
historiallinen selitys. Täten ATK on tässä tutkimuksessa lähinnä aineiston
järjestämisen eikä selittämisen osassa. Ilman ATK:n laskuapua tutkimus olisi
ollut mahdoton. Silti ei voi sanoa, että se olisi vähentänyt työtä, vaan päin-
vastoin tutkimustyö tuli sen vuoksi monimutkaisemmaksi.

⁷ Koodausohje, koodauslistat ym. käyttöselvitykset ovat saatavissa Tampereen yliopiston
historian laitokselta. Aineisto on talletettu TaY:n tietokonekeskuksessa. Aineiston ATK-ver-
sion ja käytön suunnittelivat Viljo Rasila ja Pertti Haapala, joka vastasi myös koodauksesta.

Paikkakunta- ja sosiaaliluokitus

Taulukoissa, joissa on lähteenä SVT, on käytetty sen mukaista paikkakuntajakoa. MUULI-aineistoon perustuvissa taulukoissa jako poikkeaa seuraavasti: Tampereen esikaupungit on luettu Tampereeseen; naapurikunniksi on luettu Messukylä (ilman esikaupunkeja), Teisko, Ylöjärvi, Pirkkala (ilman Pispalaa), Lempäälä ja Kangasala, jolla tosin ei ollut yhteistä rajaa Tampereen kanssa; muuhun Hämeeseen on luettu Hämeen lääni ja Itä-Satakunta lukuunottamatta em. kuntia; Itä-Satakuntaan, jos se on taulukossa »muun Hämeen» lisäksi, on luettu ne Turun ja Porin läänin kunnat, jotka olivat selvästi Tampereen vaikutusalueessa (ks. kartta, liite 23); muuhun Satakuntaan ja Varsinais-Suomeen on luettu em. läänin muut kunnat; Vaasan lääni on jaettu kahtia Pohjanmaahan ja Keski-Suomeen (ks. kartta); Kymijoen tehdaspaikat on vastoin läänijakoa luettu Viipurin läänin alueeseen; Ahvenanmaa ja Pietari on luettu ulkomaihin. Tekstissä ja useassa taulukossa mainitulla Tampereen »lähialueella» tarkoitetaan noin 60 kilometrin päähän Tampereelta ulottuvaa aluetta, johon kuuluu kuntia Hämeen sekä Turun ja Porin läänistä (ns. Itä-Satakunta), sekä Näsijärven yläpään kunnat, joiden etäisyys Tampereesta on noin 100 km, mutta mistä luonnollisin ja yleisin kulkuyhteys johti Tampereelle. Tämä alue on jokseenkin sama kuin Pirkanmaaksi nimitetty. Lähialueen kriteerinä on ollut se, että muutoliike tältä alueelta suuntautui pääosin Tampereelle.

Sosiaaliluokituksessa on käytetty peruskriteerinä ammattiaseman itsenäisyyttä, so. onko toisen palveluksessa vai ei, onko johtavassa asemassa vai ei. Vaimojen ja lasten asema on määritetty perheenpään mukaan, jos näillä ei ole omaa ammattia. Luokitus on hierarkkinen ja sitä on käytetty paitsi ryhmien luokittamisessa myös sosiaalisen liikkuvuuden mittaamisessa. Luokitus on esitetty taulukossa 50.

Taulukko 50. Tutkimuksessa käytetty sosiaalisen aseman luokitus.

-
- 1 = suuryrittäjä, johtaja, korkea virkamies
 - 2 = pienyrittäjä, jolla käytössä vierasta työvoimaa (esim. talollinen, kauppias, käsityöläismestari)
 - 3 = ylempi toimihenkilö, jolla alaisia tai itsenäinen asema, ns. vapaa sivistyneistö
 - 4 = itsenäinen ammatinharjoittaja, jolla ei aputyöväkeä (esim. pienviljelijä, pikkukauppias, yksinäinen käsityöntekijä)
 - 5 = puoli-itsenäinen ammatinharjoittaja (esim. torppari, ajuri, ns. itsenäinen työmies)
 - 6 = alempi toimihenkilö, jolla ei alaisia eikä ylempää koulutusta (esim. kauppa-apulainen, konttoristi, renkivouti)
 - 7 = erikoistunut työntekijä (esim. tehtaan mekaanikko, veturinkuljettaja)
 - 8 = erikoistumaton työntekijä (esim. nuori tehtaalainen, oppipoika, renki, piika)
 - 9 = tilapäistyöntekijä (esim. maataloudessa itsellinen eli loinen, kaupungissa kiertävä sekatyöläinen)
 - 0 = tuntematon asema, ammatiton (esim. hoidokki, vanki, köyhä, todellinen irtolainen)
-

Taulukoissa käytetyistä ryhmityksistä on esitettävä seuraavat huomautukset:

ammattiton	=	hoidon varassa elävät vaivaiset, köyhät, vangit;
talollinen	=	ei sisällä pientilallisia, so. palstatiloja ja torppari-vapautuksessa lunastettuja torppia;
torppari	=	sisältää myös pientilalliset (ks. yllä);
maaseudun itsellinen	=	maataloudessa työskentelevät päivätyöläiset;
käsityöläinen	=	ei sisällä kisällejä ja oppipoikia;
johtaja, virka- mies, kauppias	=	sisältää kaikki, joiden status (taulukko 50) on 1—3 paitsi talolliset;
työntekijä	=	sisältää myös toimihenkilöt, joiden status on 6—9, käsityön kisällit ja oppilaat ja maaseudun muut kuin maataloudessa toimivat työntekijät, <i>elleivät</i> nämä ryhmät ole omassa luokassaan;
itsenäinen ammatin- harjoittaja	=	kaupunkilaiset, joiden status on 4—5, myös »ta- lonomistajat», jos näillä ei ole muuta ammattia.

Jaettaessa väestöä yhteiskuntaluokkiin, kriteerinä on pidetty taulukon 50 ammattiaseman statusta. Jos väestö on jaettu kahtia itsenäiseen ja epäitsenäiseen väestöön (= työväestö), edelliseen on luettu ne, joiden ammattiasema on 1—4 ja jälkimmäiseen arvot 5—9 ja 0. Maalaisväestössä torpparit ja renkivoudit on laskettu epäitsenäiseen väestöön. Useimmin käytetty luokkajako, porvaristo — työläiskeskiluokka — työväestö, on luokitettu seuraavasti:

porvaristo	=	kaupungin itsenäinen väestö ns. porvarioikeudesta riippumatta, jos ammattistatus on 1—3;
työläiskeskiluokka	=	kaupunkilaiset, joiden ammattistatus on 4—6, eli itsenäiset ammatinharjoittajat (pl. sivistyneistö), puoli-itsenäiset työntekijät ja alemmat toimihenkilöt;
työväestö	=	kaupunkilaiset, joiden ammattistatus on 7—9 tai 0.

Jos edellisen luokituksen yhteydessä käsitellään myös maalaisväestöä, he ovat omissa luokissaan paitsi maaseudun virkamiehet ja kauppiaat, jotka on luettu porvaristoon. Torpparit ja renkivoudit on luettu maatyöväkeen, elleivät he ole omassa luokassaan.

Käsitettä keskiluokka on käytetty kuvailevana terminä silloin kun on haluttu korostaa työväestön tai rahvaan kulttuurista eroa itsenäisestä väestöstä,

jota 1800-luvulla nimitettiin porvaristoksi, herroiksi tai säätyläisiksi. Kuvaavin olisi ollut aikalaisten jako herroihin ja rahvaaseen, mutta se on nykyihmiselle liian epämääräinen käsitepari. Porvarilla ja porvaristolla oli aikanaan kaksi eri merkitystä. Porvareita olivat elinkeinovapauteen asti porvarioikeuden saaneet kauppiaat ja käsityöläiset, joista jotkut käyttivät porvaria myös ammattinimikkeenä. 1800-luvun lopulla porvari oli työläisen vastakohta, so. itsenäisessä asemassa oleva ihminen, toisinaan halveksittu öykäri. Porvarillinen alkoi tarkoittaa samaa kuin keskiluokkainen tai politiikassa sosialistisen vastakohtaa, so. kapitalismin puolustajaa. Yhteiskuntatieteellisessä kirjallisuudessa porvaristo sai oman merkityksensä, so. sama kuin itsenäinen väestö, jolloin käsitteeseen ei sisälly mitään arvostuksia. Sanoja on tässä tutkimuksessa käytetty kaikissa em. merkityksissä, mutta asiayhteys estänee lukijaa sekoittamasta merkityksiä.

Kuvaavat aineistot

Vaatiiko ihmisten elinolojen, elintapojen, ajattelutapojen ja yhteiskunnallisen toiminnan historia erityisiä kuvaavia tai »pehmeitä» aineistoja, kuten alan oppikirjoissakin vaaditaan? Ei välttämättä. Itse asiassa työväestön historian karkeimmat virheet ovat syntyneet tuollaisen aineiston käytöstä, koska tutkija on luottanut aikalaisten säilyneisiin kuvauksiin ja muistelmiin ja yleistänyt löytämiään esimerkkitapauksia. Luotettavin tapa tutkia elinoloja ja elintapoja on tilastoiva perustutkimus. Esimerkiksi vasta sitten kun on tiedossa tarkka kuva palkkakehityksestä ja työväestön tuloeroista, voidaan ottaa kantaa aikalaisten kuvauksiin. Toisin sanoen »kovien» numeroiden avulla voidaan kartoittaa elinolojen raamit — mikä oli tuolloin mahdollista ja mikä yleistä. Luettelo työmiehen omaisuudesta kertoo enemmän kuin tutkijalle välittynyt toteamus, että »köyhää oli». Toisaalta faktojen kerääjän on huomattava, että sosiaalisissa ongelmissa oli yhtä tärkeitä niiden kokeminen — ja siten esimerkiksi ideologiset tekijät — kuin aineellisten olojen mitattava muutos.

Ajattelutapojen kartoittamisessa säilyneet kuvaukset ja kannanotot ovat tarpeellisia lähteitä, mutta tässäkin tutkijan välillinen päättely on vähintään yhtä oleellinen tutkimustapa. Ihmisten reagointi ja toiminta tai niiden puute kertovat heidän ajattelustaan ja maailmankuvastaan. Vertaamalla erilaisessa asemassa olevien ja eri aikojen ihmisten reagointia suhteessa olosuhteiden muuttumiseen, ajattelutavat voivat tulla ilmi luotettavammin kuin esimerkiksi muistelmissa. Ihmisten ajattelu on aina ollut anakronistista tai projektiivista, so. jostakin näkökulmasta jäsentyvää. Tuon näkökulman löytäminen yhdistämällä aikalaisdokumentit ja »kovat» aineistot on sosiaalishistoriallisessa tutkimuksessa luotettavin tapa tutkia maailmankuvaa tai ns. mentaliteettia. Työväestön historiassa on tässä suhteessa laiminlyöty sitä aineistoa, joka kertoo ajan yhteiskunnasta yleensä, kun on etsitty työväes-

tön »omaa» maailmankuvaa ikäänkuin työväestö olisi elänyt irrallaan muusta yhteiskunnasta omaksumatta kuvaa siitä maailmasta, jossa se eli. Tämän vuoksi työväenliikkeen tuomaa muutosta on liioiteltu.

Seuraavassa kommentoidaan lyhyesti tässä tutkimuksessa käytettyjen kuvaavien aineistojen antia. Elin- ja työoloja, jotka ovat tässä tutkimuksessa vain yksi osa kokonaisuutta, on kartoitettu pääosin ns. kovilla aineistoilla, joilla on testattu aikalaisten ja myöhemmin kirjallisuuden yleistyksiä. Muistelmista ja kuvauksista on käynyt ilmi edellä mainittu näkökulman hallitsevuus, so. ne heijastavat enemmän kirjoittajan tai muistelijan ajattelutapaa kuin kuvattavia olosuhteita. Tämä ristiriita on ollut niiden paras anti. Niiden perustalle ei voi rakentaa tutkimusta elinoloista. Kaikkein huonoimmaksi lähteeksi osoittautui kaunokirjallisuus, vaikka Tampereestakin löytyi useampia kymmeniä oloja kuvaavaa kertomusta. Miljöö- ja ajattelutapojen kuvaus oli yllättävän vähäistä ja tämä vähäkin tulvillaan klisheitä onnesta tai kurjuudesta. Ajan lehdistön kuvaukset ja kannanotot ovat luotettavimpia, sillä vaikka niissäkin hallitsee tietty näkökulma, kertomuksen ja todellisuuden suhde voidaan kontrolloida, koska kyse on yleensä jostakin tietystä tapahtumasta, josta on muutakin tietoa. 1800-luvun sanomalehtikirjoittelu oli Tampereella aktiivista. Yhteiskunnallisiin kysymyksiin puututtiin herkästi ja lehdistön systemaattinen ja pitkän aikavälin tarkastelu antaa tutkijalle käsityksen siitä millaiset asiat ihmisille olivat tärkeitä. Poliittista kirjoittelua kahlitsi sensuuri, mutta se ei estänyt yhteiskunnallisista ongelmista kirjoittamista, vaikka rajoittikin esittämistapaa ja kritiikin suuntaamista.⁸ Jo 1800-luvun puolella paikalliset lehdet kertoivat tarkasti paikkakunnan pienetkin tapahtumat ja suuresta maailmasta sen mikä heidän maailmaansa sopi. Paikkakunnan poliittisen keskustelun vilkkaudesta piti huolen 1880-luvulta alkaen puolueiden äänenkannattajien kilpalaulanta. Työväenliikkeen roolista tässä tutkimuksessa esitetyt arviot eivät perustu uusiin lähteisiin, vaan tutkijoiden pitkään käyttämien tekstien uudelleen lukemiseen. Esimerkiksi Työväenyhdistyksen »yllättävät» kannanotot on otettu vakavasti sellaisenaan lähtien siitä, että ihmiset kirjoittavat siten kuin ajattelevat. Näin on pyritty välttämään työväenliikkeen historioiden ominainen projektiivisuus, so. varhaisen liikkeen toiminnassa on nähty todellisuutta »oikeampia» kannanottoja tai »kypsän» ajattelun ituja tai »kehittymättömät» ajatukset on sivuutettu tai selitetty pois. Työväenliikkeen ja työväestön maailma näyttäytyy sosiaalishistoriallisessa tutkimuksessa toisenlaisena kuin poliittisessa tai valtiollisessa historiassa puhumattakaan liikkeen omasta his-

⁸ Työväenlehdistöä koskivat tavallista ankarammat erityismääräykset, koska ne olivat potentiaalisia kumouksellisia. Käytännössä kielto kirjoittaa luokkavastakohdista merkitsi sitä, että lehti ei voinut suoraan yllyttää järjestelmän kaatamiseen tai käyttää räikeätä ja hallitsevia (erityisesti valtiota) loukkaavaa kieltä. Sosialismista oli käytettävä lievennystä »työväenaate». Kansan Lehden sensurointi oli lievempää kuin esimerkiksi Työmiehen. Kansan Lehestä oli vuosina 1899—1904 poistettava 18 artikkelia. — Ratia, Kansan Lehden linja, s. 16—21 (sensuuri) ja s. 21— (kirjoitustapa); Leino-Kaukiainen, Sensuuri ja sanomalehdistö Suomessa 1891—1905, s. 179—192. Sensuuri kumottiin vuoden 1905 suurlakon seurauksena, mutta tuli uudelleen selväpiirteisenä voimaan maailmansodan aikana, tosin eriluontoisena.

toriankirjoituksesta. Lähtökohtien oikeellisuudesta ei kannata kiistellä, koska kullakin on oma, erilainen tehtävänsä. Lähtökohdan eroa havainnollistaa seuraava vertaus: sosiaalihistoriallisessa tutkimustavassa työväenliikkeen ajatusmaailma on työväestölle yksi tutkittava mahdollisuus, kun se liikkeen omassa historiassa on lähtökohta.

Luettelo taulukoista, liitetaulukoista ja kuvioista

TAULUKOT (tekstissä)

	sivu
1. Tampereen työväestön historian pääpiirteitä v. 1820—1920.	15
2. Tampereen osuus Suomen teollisuuden työntekijämäärästä ja tuotannon arvosta v. 1830—1920.	29
3. Finlaysonin tehtaan naistyöntekijöiden edellinen asuinpaikka v. 1840, 1850 ja 1860.	42
4. Tampereen tehtaiden naistyöntekijöiden isän ammatti v. 1850—1910.	44
5. Tampereen tekstiilitehtaiden naistyöntekijöiden työhöntuloikä v. 1840—1860 ja 1903.	45
6. Tamperelaisten tehtaalaisnaisten sosiaalinen liikkuvuus.	49
7. Käsityön työntekijöiden määrä Tampereella v. 1830—1923.	78
8. Tampereen ulkotyöläiset v. 1830—1870.	82
9. Palvelijat ja näiden isäntien ammattiryhmä Tampereella v. 1830—1920.	83
10. Tampereen ammatissatoimiva työväestö v. 1840—1870.	86
11. Tampereen työväestön rakenne perhesuhteiden mukaan v. 1840 ja 1860.	87
12. Tamperelaisten ehtooisellakäynti yhteiskuntaryhmittäin v. 1855.	89
13. Tampereen väestön säätyjako v. 1830—1870.	92
14. Tampereen väestön sosiaaliset ryhmät ammatin mukaan v. 1840 ja 1870.	93
15. Tamperelaisten sosiaalinen liikkuvuus, otokset 1850 ja 1870.	94
16. Tampereen kaupunkilaisväestön välinen sosiaalinen liikkuvuus, otokset 1850 ja 1870.	95
17. Työntekijöinä aloittaneiden tamperelaisten ensimmäinen ja viimeinen ammatti, otokset v. 1850 ja 1870.	98
18. Lukuja Tampereen kasvusta v. 1850—1920.	103
19. Osoittimia rahaliikkeen kasvusta Tampereella ja Suomessa v. 1870—1900.	105
20. Tampereen ammatissatoimiva työväestö v. 1870—1920.	106
21. Ulko- ja sekatyöväen määrä ja ryhmät Tampereella v. 1880—1900.	107
22. Tampereen teollisuuden ja käsityön työntekijöiden jakautuminen eri kokoiisiin työpaikkoihin v. 1850—1920.	112
23. Palvelun työntekijöiden jakautuminen eri aloille Tampereella v. 1890, 1910 ja 1920	113
24. Konttori- ja kauppa-apulaisten rakenne Tampereella v. 1908.	115
25. Tampereen nuoren työväestön syntymäpaikat v. 1850, 1870, 1890 ja 1910.	123
26. Tampereen työväestön viimeiset asuinpaikat.	125
27. Tampereelle yksin muuttaneen nuoren työväestön aikaisempi ammattiryhmä.	128
28. Tampereen työväestön syntymäpaikka ja viimeinen asuinpaikka.	129
29. Tamperelaisten työläisperheiden lasten määrä ja kuolleisuus.	133
30. Ikäryhmittäinen kuolleisuus Tampereella v. 1850—1921.	136
31. Asumistiheys Tampereen eri kaupunginosissa v. 1880—1920.	158
32. Tampereen työväestön rikokset 1800-luvun jälkipuoliskolla.	168
33. Tampereen ammatissatoimivan naistyöväestön jakautuminen eri ammattiteihin v. 1870—1920.	216

34. Tampereen ammatissatoimivan työväestön jakaantuminen alle ja yli 25-vuotiaisiin ammattiryhmittäin v. 1900—1910 (keskimäärin).	217
35. Tampereen työväestö perhesuhteiden mukaan v. 1840—1920.	226
36. Eri työntekijäryhmien tulot Tampereella v. 1900 kunnallisverotuksen mukaan.	231
37. Tampereen työväestön jakautuminen tuloluokkiin kunnallisverotuksen mukaan v. 1890, 1900 ja 1905.	233
38. Hinnat ja palkat v. 1913—1921.	252
39. Tamperelaisen työläisperheen keskimääräinen kuukausibudjetti v. 1908.	258
40. Tampereen työväestön aloitusammatti kaupungissa.	264
41. Työntekijöinä aloittaneiden tamperelaisten viimeinen ammatti.	266
42. Itsenäiseen ammattiasemaan päätyneet tamperelaiset työntekijät sukupuolen ja siivillisäädyn mukaan.	269
43. Tampereen työväestön sosiaalinen nousu, lasku ja paikallaan pysyminen isän asemaan verrattuna.	271
44. Tamperelaistyöväestön jakautuminen uratyyppeihin mukaan (kuvio 34).	272
45. Tampereen väestön yhteiskuntaluokat v. 1840, 1880 ja 1920.	277
46. Keskimääräinen verotettu tulo ja tulojakauma eri ammattiryhmissä Tampereella v. 1900.	280
47. Puolueiden äänimäärät eduskuntavaaleissa Tampereella v. 1907—1919.	307
48. Yhteenveto Tampereen työväestön luokaluonteeseen vaikuttaneista tekijöistä.	326
49. MUULI-aineiston otannat.	346
50. Tutkimuksessa käytetty sosiaalisen aseman luokitus.	349

LIITETAULUKOT

1. Tampereen suurimmat tehtaat v. 1850—1920.	357
2. Tampereen tehdasteollisuuden toimialarakenne v. 1850—1920.	358
3. Tampereen tehtaiden työntekijämäärä vuosittain 1845—1920.	358
4. Alle 15-vuotiaiden työntekijöiden määrä ja osuus Tampereen tehtaissa v. 1845—1920.	361
5. Tampereen tehdastyöväen rakenne v. 1870.	362
6. Tampereen väestömuutokset vuosikymmenittäin 1831—1920.	363
7. Tampereen väestömuutokset vuosittain 1831—1920.	364
8. Tamperelaisten syntymäpaikat v. 1880—1920.	366
9. Tampereen väestön nettolisäys ilman syntyvyyttä. Eri ikäluokkien osuus kasvusta vuosikymmenittäin 1831—1920.	367
10. Erikoishedelmällisyysluvut Tampereella vuosikymmenittäin 1831—1920.	367
11. Finlaysonin tehtaan työntekijöiden lääkärissäkäynnin syyt v. 1905—1906.	368
12. Tärkeimmät kuolinsyyt eri väestöryhmissä Tampereella ja läheisellä maaseudulla.	369
13. Työntekijöiden perhesuhteet eräissä työntekijäryhmissä 1900-luvun alussa.	370
14. Tampereen tekstiiliteollisuuden työntekijöiden päiväpalkan jakauma sukupuolen mukaan vuonna 1902.	370
15. Tampereen Pellavatehtaan työntekijöiden keskimääräinen päiväpalkka vuonna 1902 työaseman, iän ja sukupuolen mukaan.	371
16. Tamperelaisten työläisruokakuntien vuositulot perheenjäsentä kohti perhekoon mukaan v. 1908.	372
17. Tampereen työväestön isän ammatti.	372
18. Maatalousväestön eri sosiaaliryhmistä lähteneiden myöhempi ammatti.	373
19. Tampereelle jääneen työväestön sukupolvittainen sosiaalinen liikkuvuus.	374
20. Tamperelaisten jakautuminen tuloluokkiin kunnallisverotuksessa v. 1875—1899.	375
21. Tamperelaisten sukupolvittainen sosiaalinen liikkuvuus.	376
Liite 22. Julistuskirja Suomen kansalle 1. 11. 1905.	377
Liite 23. Suomen pitäjäkartta.	378
Liite 24. Työväestön luokaluonteeseen erittely nelikenttänä.	379

KUVIOT

1. Tampereen ja Suomen teollisuuden kasvu vuosikymmenittäin 1845—1920 työntekijämäärän mukaan.	30
2. Tampereen tehtaiden työntekijämäärä vuosittain 1845—1920.	34
3. Alle 15-vuotiaat työntekijät Tampereen tehtaissa v. 1845—1920.	53
4. Kaavio lapsityön käytön edellytyksistä.	54
5. Tampereen tehdastyöväen rakenne v. 1870.	64
6. Tampereen väestömuutokset vuosikymmenittäin 1831—1920.	117
7. Tampereen työväestön kasvutapa: työntekijämäärän ja työväestön perheenjäsen- ten määrän kasvu vuosikymmenittäin.	118
8. Tampereen muuttoliike vuosittain 1845—1920.	120
9. Tampereen työväestön muuttoalueet v. 1850—1920 (kartta).	126
10. Syntyneet, kuolleet ja väestön luonnollinen lisäys Tampereella vuosittain 1831— 1920.	131
11. Vihittyjen ja syntyneiden määrä Tampereella vuosittain 1831—1920.	135
12. Kunnallista köyhäinapua saaneiden osuus aikuisväestöstä Tampereella v. 1850—1917.	142
13. Työttömyyden esiintymisajat Tampereella ja muissa kaupungeissa v. 1878—1913.	145
14. Eliniän jakauma eri väestöryhmissä Tampereella ja läheisellä maaseudulla. ...	153
15. Kaavio aviottoman syntyvyyden taustatekijöistä.	171
16. Tamperelaisten ehtoolliselta poisjäänti v. 1855—1905.	201
17. Tampereen työväestön ammatilliset ryhmät v. 1840—1920.	213
18. Tampereen koko väestön ja työntekijöiden määrä iän ja sukupuolen mukaan v. 1830—1920.	215
19. Tampereen tehdastyöntekijöiden ikärakenne 1900-luvun alussa ja Finlaysonin teh- taan työntekijöiden ikärakenne v. 1860.	218
20. Kaavio tehtaiden kasvurytmin vaikutuksesta väestön ikärakenteeseen.	220
21. Tampereen väestön ikärakenne v. 1830—1920.	221
22. Tampereen ja Suomen väestön ikäpyramidit v. 1870, 1900 ja 1920.	222
23. Tampereen ammatissatoimivan työväestön jakautuminen perhesuhteiden mukaan v. 1840—1920.	224
24. Tampereen työväestön demografinen ja sosiaalinen ryhmittyminen 1900-luvun alussa.	228
25. Vuosipalkan jakauma eraissa työntekijäryhmissä Tampereella 1900-luvun alussa.	230
26. Tamperelaisten työläisruokakuntien vuositulojakauma työntekijää, perhettä ja hen- keä kohti v. 1908.	234
27. Tampereen työväestön isän ammatti.	237
28. Kolmen tamperelaisen työntekijäryhmän sekä maa- ja metsätyömiehen päiväpalkka vuosittain 1860—1911.	247
29. Kolmen tamperelaisen työntekijäryhmän sekä maa- ja metsätyömiehen reaali- palkkaindeksi v. 1860—1910.	255
30. Tampereen työväestön urakaavio.	262
31. Tamperelaisten työläismiesten ammatillinen liikkuvuus.	267
32. Tamperelaisten naimattomien työläisnaisten ammatillinen liikkuvuus.	268
33. Tamperelaisten avioituneiden työläisnaisten ammatillinen liikkuvuus.	268
34. Kaavio työntekijän uratyypeistä.	272
35. Luokkarajan ylitykset työväestön sosiaalisessa liikkuvuudessa.	283
36. Kaupunkilaisväestön keskinäinen sosiaalinen liikkuvuus Tampereella.	285
37. Kaavio sosiaalishistoriallisesta vuorovaikutusmallista.	324
38. Kaavio Marxin luokan synnyn mallista.	331
39. Kaavio Kockan luokkamuodostusmallista.	332
40. Kockan luokkamuodostusmallin sijoittaminen sosiaalishistorialliseen vuorovaiku- tusmalliin.	335
41. MUULI-aineiston kohorttien sijoittuminen tutkimusajalle.	347

Liitetaulukot

Liitetaulukko 1. Tampereen suurimmat tehtaات vuosina 1850—1920.

tehdas	ala	työntekijämäärä					
		1850	1870	1890	1900	1910	1920
Finlayson	tekst.	733	2326	2076	3130	2132	2190
Frenckell	paperi	145	136	302	329	347	284
Tampella	tekst.		735	1070	1612	1521	1728
Tampella	konep.		123	166	440	420	424
Tampella	puuh.			105	115	152	145
Verkatehdas	tekst.		81	226	432	425	497
Tulitikkut.	kem.			60	85		
Kattohuopat.	paperi			100	125	152	155
Finlayson	konep.				64		101
Konetehdas	konep.				180	117	103
Ferraria	naulat.				163	125	
Dunderberg	konep.				67	74	44
Helander	betoni				159		
Ruuskanen	tekst.				50	98	
Lapinniemi	tekst.				596	726	808
Klingendahl	tekst.				246	409	435
Suomen Trikoo	tekst.			46	364	258	298
Höyrypuu- seppä Oy	puus.					86	106
Aaltonen	kenkä					211	370
Attila	kenkä					108	278
Napperstock	tekst.					116	29
Lokomo	konep.						458
Hyppönen	kenkä						329
Kenkäteoll.	kenkä						154
Salminen	nahka						126
Heikkilä	tekst.						215
Vaatetus Oy	tekst.						113

Huom. Taulukossa ovat tehtaات, joissa on ollut väh. 100 työntekijää.

Lähteet: Manufaktuurijohtokunnan vsk. 1843—1876; SVT XVIII Teollisuustilastoa ja sen alkuperäisaineisto v. 1884—1920.

Liitetaulukko 2. Tampereen tehdasteollisuuden toimialarakenne v. 1850—1920 työntekijämäärän mukaan.

toimiala	työntekijämäärä ja osuus (%)						
	1850	1870	1880	1890	1900	1910	1920
tekstiili	751	3190	2546	3554	6593	5770	7004
%	77	90	77	73	68	68	56
metalli	71	123	113	240	1130	779	1711
%	7	3	4	5	12	9	14
paperi	145	164	460	507	601	735	913
%	15	5	14	10	6	9	7
rakennustarvike	14			107	286	109	193
%	1			2	3	1	2
kirjapaino ja -sidonta			6	106	247	251	271
%			0	2	3	3	2
ravinto- ja nautintoaine		21	104	150	308	193	325
%		1	3	3	3	2	3
kemia ja lääke		27	64	60	85	3	40
%			1	0.2	1	1	0
nahka ja jalkine			25	15	53	421	1580
%			1	0	1	5	13
sähkötekniikka					45	33	90
%					0	0	1
puu ja sahaus				139	256	190	410
%				3	3	2	3
yhteensä (h)	981	3525	3318	4878	9714	8474	12537
(%)	100	100	100	100	100	100	100

Lähteet: Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomukset; Tampereen maistraatin luettelot tehtaista ja käsityölaitoksista; Hämeen läänin kuvernöörinkertomus v. 1880; SVT XVIII Teollisuustilastoa ja sen alkuperäisaineisto.

Liitetaulukko 3. Tampereen teollisuuden työntekijämäärä vuosittain 1830/1843—1920.

vuosi	työnt.määrä	määrän indeksi (v. 1900 = 100)	muutos ed. vuodesta	
			määrä	%
1830	85	0.9		
1843	486	5.0		
1844	634	6.5	148	30.5
1845	639	6.6	5	0.8
1846	688	7.1	49	7.7
1847	715	7.4	27	3.9
1848	742	7.6	27	3.8
1849	759	7.8	17	2.3
1850	949	9.8	190	25.0

vuosi	työnt.määrä	määrän indeksi (v. 1900 = 100)	muutos ed. vuodesta	
			määrä	%
1851	1026	10.6	77	8.1
1852	1052	10.8	26	2.5
1853	1098	11.3	46	4.4
1854	1101	11.4	3	0.3
1855	1198	12.4	97	8.8
1856	1371	14.1	173	14.4
1857	1576	16.2	205	15.0
1858	1927	19.9	351	22.3
1859	2222	22.9	295	15.3
1860	2354	24.3	132	5.9
1861	2396	24.7	42	1.8
1862	2176	22.4	—220	—9.2
1863	2059	21.1	—117	—5.4
1864	2178	22.5	119	5.8
1865	2313	23.8	135	6.2
1866	2598	26.8	285	12.3
1867	2955	30.5	357	13.7
1868	3108	32.0	153	5.2
1869	3195	32.9	87	2.8
1870	3504	36.1	309	9.7
1871	3456	35.6	—48	—1.4
1872	3544	36.5	88	2.5
1873	3854	39.7	310	8.7
1874	3718	38.3	—136	—3.5
1875	3682	38.0	—36	—1.0
1876	3475	35.8	—207	—5.6
1877	3362	34.7	—113	—3.3
1878	3250	33.5	—112	—3.3
1879	3215	33.1	—35	—1.1
1880	3297	34.0	82	2.6
1881				
1882				
1883				
1884	3793	39.1		(3.8)
1885	3911	40.3	118	3.1
1886	3786	39.0	—125	—3.2
1887	3789	39.1	3	0.1
1888	3835	39.5	46	1.2
1889	4401	45.4	566	14.8
1890	4878	50.3	477	10.8
1891	5096	52.5	218	4.5
1892	5160	53.2	64	1.3
1893	5052	52.1	—108	—2.1
1894	5221	53.8	169	3.3
1895	5612	57.9	391	7.5
1896	6040	63.6	428	7.6
1897	6644	68.5	604	10.0

vuosi	työnt.määrä	määrän indeksi (v. 1900 = 100)	muutos ed. vuodesta	
			määrä	%
1898	7325	75.5	681	10.2
1899	8871	91.5	1546	21.1
1900	9714	100.0	843	9.5
1901	8702	89.7	—1012	—10.4
1902	7746	79.9	—956	—11.0
1903	8262	85.2	516	6.7
1904	8108	83.6	—154	—1.9
1905	8600	88.7	492	6.1
1906	8979	92.6	379	4.4
1907	9523	98.2	544	6.1
1908	8951	92.3	—572	—6.0
1909	8334	85.9	—617	—6.9
1910	8505	87.7	171	2.1
1911	8821	90.9	316	3.7
1912	9602	99.0	781	8.9
1913	9627	99.2	25	0.3
1914	9422	97.1	—205	—2.1
1915	10466	107.9	1044	11.1
1916	11482	118.4	1016	9.7
1917	10679	110.1	—803	—7.0
1918	9131	94.1	—1548	—14.5
1919	10487	108.1	1356	14.9
1920	12251	126.3	1764	16.8

Teollisuudeksi on laskettu tässä työpaikat, joissa on väh. 10 työntekijää. Jos on kuitenkin ollut selvää, että kyseessä on runsaasti koneita käyttävä tehdas, eikä käsityölaitos, ei tuota rajaa ole ehdottoman tarkasti nuodatettu. Samaten käsityölaitoksia ei ole otettu aina mukaan, vaikka työntekijämäärä ylittäisikin 10, jos tuotantoa ei voi laskea teollisuuteen, esim. muurarit yms. rakennustoimintaan viittaavat. Rakennustoimintaa (paitsi tiilitehtaat ja sementtivalimot) ei ole laskettu mukaan, eikä eritä palvelualoja, vaikka ne teollisuustilastossa ovatkin mukana. Tällaisilla rajausongelmilla ei ole merkitystä esitettyihin lukuihin, koska suurteollisuus määrsi kuitenkin lopputuloksen.

Lähteet: — T:reen srk:n väkilukutaulu v. 1830;

— Manufaktuurijohtokunnan vsk. v. 1843—1876;

— T:reen maistraatin luettelot teollisuudesta ja käsityöstä v. 1846—1857, 1866—1869 ja 1885—1908;

— Messukylän pitäjän henkikirjat v. 1846—1857;

— T:reen kaupungin henkikirjat v. 1850, 1860, 1870 ja 1880;

— Tampereen Kaupunki. Muisto Sen Satavuotisjuhlastansa, s. 60—63 (v. 1878);

— Hämeen läänin kuvernöörin kertomus v. 1880;

— SVT XVIII Teollisuustilasto v. 1884—1920 ja sen alkuperäisaineisto (ei ole täydellinen);

— Wallin (Voionmaa), Tampereen käsityö ja käsityöläiset, taulu 6;

— yksittäisiä tietoja tehtaiden historiikeista.

Välittömästi lähteisiin perustumattomia ovat seuraavien vuosien tiedot: 1877 ja 1879 on arvioitu viereisten vuosien mukaan tasaisen kasvun periaatteella; vuoden 1915 tieto on tilanne 1. 1. 1916, kun muutoin 1909—1920 tieto on lokakuusta ja sitä ennen vuoden lopusta.

Vuosien 1908—1909 kohdalla on erikoisesti tarkistettu, että tilastoinnin muutos ei vaikuta taulukossa.

Liitetaulukko 4. Alle 15-vuotiaiden työntekijöiden määrä ja osuus työntekijöistä Tampereen tehtaissa v. 1845—1920.

vuosi	yhteensä	osuus kaikista työntekijöistä (%)
1845	69	10.3
1850	186	19.7
1855	220	18.2
1860	409	17.4
1865	597	25.6
1870	1001	28.6
1875	762	20.6
1880*	500—600	15—20
1885	555	14.0
1890	401	8.2
1895	267	4.6
1900	430	4.4
1905	437	5.0
1910	339	4.0
1916	504	4.4
1920	151	1.2

Lähteet: Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomukset v. 1845—1875; SVT XVIII Teollisuustilastoa v. 1885—1920 ja sen alkuperäisaineisto.

* Vuodelta 1880 on tieto saatavissa vain henkikirjasta, jonka mukaan alle 15-vuotiaita oli tehtaissa 13.6 %. Tämän lähteen tunnettujen puutteiden vuoksi todellinen osuus oli 15—20 % eli 500—600 lasta.

Liitetaulukko 5. Tampereen tehdastyöväen rakenne vuonna 1870.

tehdas	väkeä yht.	perheelliset mies- työnt. miehet + vaimot + lapset	naimatto- mat mies- työnt.	naimattomat naistytönt. työnt. + lapset (sis. lesket)	lapsityönt. pojat + tytöt
Finlayson	2.636	193 + 193 + 286	277	1.125 + 28	153 + 381
Pellavatehdas	817	116 + 116 + 178	79	292 + 29	7 (220)*
Konepaja	244	48 + 48 + 63	44	20 + 21	
Verkatehdas**	58	8 + 8 + 6	8	21 + 7	
Paperitehdas	241	50 + 50 + 95	12	23 + 11	
yhhteensä	3.996	415 + 415 + 628 = 1.458	420 = 420	1.481 + 96 = 1.577	160 + 381 = 541
yhhteensä vuonna 1880	3.902	477 + 477 + 1011 = 1.965	316 = 316	1.230 + 29 = 1.267	169 + 185 = 354

** Tehdas seisahduksissa

* Pellavatehtaan lapsityöntekijät merkitty perheittensä yhteyteen henkikirjassa. Teollisuustilaston mukaan heitä oli 220, kaikissa tehtaissa yhteensä 622 vuoden 1869 lopussa.

Lähde: Tampereen ja Messukylän henkikirjat v. 1870, joka ilmoittaa väkiluvun vuoden alussa. Verrattuna teollisuustilastoon (Manufaktuurijohtokunnan vsk. 1869) henkikirjoissa on 263 työntekijää liian vähän. Vuoden 1880 tieto on henkikirjan mukainen. Huom. pienempien työpaikkojen väki puuttuu taulukosta.

Liitetaulukko 6. Tampereen väestömuutokset vuosikymmenittäin 1831—1920.

A määrät vuodessa keskimäärin							
	sisään- muutto	ulos- muutto	muutto- voitto	luonn. lisäys	kuol- leet	synt.	aviol.
1831—1840	168	150	18	5	52	57	12
1841—1850	288	189	99	40	59	98	26
1851—1860	452	294	158	45	118	163	44
1861—1870	515	354	161	15	207	222	53
1871—1880**	586	346	240	126	251	377	98
1881—1890	807	379	428	202	406	608	141
1891—1900	1955	840	1115	450	565	1015	273
1901—1910	1832	1539	293	630	685	1316	302
1911—1920	1804	1587	217	75	814	889	298
				159*	730*		

B suhteellinen muutos 1000 as. kohti								
	sisään- muutto	mobili- teetti l. muutot yhteensä	ulos- muutto	muutto- voitto	luonn. lisäys	kuol- leet	synt.	aviol.
1831—1840	102.6	194.2	91.6	10.2	3.1	31.6	34.7	8.8
1841—1850	116.0	192.2	76.2	39.7	15.9	23.5	39.4	10.1
1851—1860	110.6	182.5	71.9	39.1	11.1	29.2	40.3	11.0
1861—1870	90.3	152.4	62.1	28.0	2.7	35.9	38.6	9.2
1871—1880	63.1	100.3	37.2	24.9	13.0	26.1	39.1	10.2
1881—1890	49.1	72.2	23.1	26.2	12.4	24.8	37.2	8.6
1891—1900	70.2	100.3	30.1	41.8	16.9	21.2	38.1	10.2
1901—1910	44.5	81.9	37.4	7.1	15.1	16.6	31.7	7.3
1911—1920	39.3	73.9	34.6	4.7	1.7	17.6	19.3	6.5
					3.5*	15.8*		

** Vuonna 1877 kaupungin väkiluku lisääntyi kolmanneksella Kytälän esikaupungin liitoksen vuoksi.

* Vuosikymmenen arvo laskettu ilman vuoden 1918 sodan vaikutusta.

Lähteet: Tampereen seurakunnan väkilukataulut; syntyneiden, kuolleiden, avioituneiden ja muuttaneiden luettelot; SVT VI Väestömuutokset.

Liitetaulukko 7. Tampereen väestömuutokset vuosittain 1831—1920.

vuosi	muuttaneita		muutto- voitto	avio- liittoja	synty- neitä	kuolleita		luonn. lisäys	väkiluku
	sisään	ulos				kaikki	alle 1-v.		
1831	158	170	—12	15	51	55	14	—4	1569
1832	169	156	13	13	51	33	12	18	1600
1833	120	155	—35	15	56	63	11	—7	1558
1834	160	129	31	10	57	54	15	3	1592
1835	141	164	—23	14	59	51	9	8	1577
1836	138	127	11	7	57	60	9	—3	1585
1837	178	128	50	8	55	63	13	—8	1627
1838	185	133	52	11	57	47	13	10	1689
1839	191	143	48	14	63	48	14	15	1752
1840	236	188	48	12	61	42	13	19	1819
1841	216	142	74	18	69	53	13	16	1909
1842	218	118	100	20	74	47	16	27	2036
1843	277	138	139	32	75	38	10	37	2212
1844	332	179	153	34	94	53	16	41	2406
1845	292	237	55	22	92	40	15	42	2513
1846	292	206	86	32	99	74	17	25	2624
1847	290	209	81	19	117	73	26	44	2749
1848	282	228	54	36	115	62	26	53	2856
1849	347	206	141	25	121	56	16	65	3062
1850	336	227	109	25	126	90	28	36	3207
1851	279	208	71	22	130	76	17	54	3332
1852	347	228	119	33	129	124	24	5	3456
1853	315	236	79	37	131	105	25	26	3561
1854	297	277	20	43	145	97	31	48	3629
1855	389	231	158	32	154	121	36	33	3820
1856	555	258	297	43	164	209	59	—45	4072
1857	537	311	226	50	162	102	29	60	4358
1858	686	344	342	62	177	124	39	53	4753 (5306)
1859	560	395	165	58	204	100	33	104	5022
1860	553	453	100	64	231	121	51	110	5232
1861	564	411	153	69	233	173	42	60	5445
1862	412	727	—315**	60	212	184	48	28	5158
1863	329	402	— 73**	43	216	169	47	47	5132
1864	381	316	65	40	254	152	50	102	5299
1865	428	274	154	48	233	148	53	85	5538
1866	591	285	306	40	222	181	54	41	5885
1867	563	209	354	34	210	424	88	—214	6025
1868	441	195	246	45	156	397	76	—241	6030
1869	706	296	410	66	233	126	41	107	6547 (7242)
1870	736	434	302	87	250	113	40	137	6986
1871	520	305	215	101	298	119	44	179	7380
1872	578	290	288	73	279	289	87	—10	7658
1873	530	291	239	86	298	170	60	126	8023
1874	446	359	87	88	311	267	93	44	8154
1875	556	376	180	99	321	212	74	109	8443
1876	504	354	150	82	348	239	76	109	8702
1877	541	273	268	110	397	244	78	153	9123
1878*	504	486	18	120	500	305	121	195	12337
1879	477	391	86	93	515	299	94	216	12639
1880	1203	336	867**	132	509	370	124	139	13645 (13750)

vuosi	muuttaneita		muutto- voitto	avio- liittoja	synty- neitä	kuolleita		luonn. lisäys	väkiluku
	sisään	ulos				kaikki alle 1-v.			
1881	673	372	301	90	490	351	103	139	14085
1882	633	329	304	118	537	436	142	101	14490
1883	703	385	318	132	609	394	121	215	15023
1884	668	366	302	127	568	426	131	142	15467
1885	719	292	427	160	582	378	126	204	16098
1886	761	401	360	153	633	347	121	286	16744
1887	701	405	296	150	603	375	115	228	17268
1888	879	339	540	143	685	396	121	289	18097
1889	1055	413	642	173	663	361	105	302	19041
1890	1276	485	791	165	714	599	132	115	20132 (20483)
1891	1435	482	953	211	808	560	159	248	21333
1892	1162	615	547	214	767	478	125	289	22169
1893	1180	532	648	189	831	411	128	420	23237
1894	1307	701	606	186	838	448	134	390	24233
1895	1364	704	660	216	909	464	145	445	25338
1896	1731	703	1028	261	958	611	173	347	26713
1897	2197	712	1485	327	1075	548	164	527	28725
1898	2593	965	1628	379	1209	767	275	442	30795
1899	3856	1186	2670	380	1377	694	219	683	34148
1900	2725	1400	1325	369	1382	672	236	710	36344 (38778)
1901	2142	1526	616	331	1498	790	296	708	38668
1902	1794	1511	283	306	1419	631	183	788	38739
1903	1541	1605	—64	265	1338	717	236	621	39296
1904	1551	1375	176	296	1368	620	205	748	40220
1905	1682	1298	384	286	1291	654	200	637	41307
1906	2304	1482	822	322	1172	724	216	448	42577
1907	1946	1570	376	320	1378	635	150	743	43696
1908	1922	1657	265	318	1265	801	226	462	44423
1909	1679	1527	152	314	1205	641	143	564	45139
1910	1764	1847	—83	263	1223	638	151	585	45442 (44147)
1911	1580	1657	—77	286	1147	721	186	426	45791
1912	1745	1710	35	297	1119	753	184	366	46192
1913	2026	1634	392	290	1005	619	188	386	46970
1914*	2228	1637	591	294	930	661	122	269	45213
1915	1713	1669	44	310	856	553	94	303	45560
1916	1897	1641	256	291	855	964	143	—109	45707
1917	1841	1356	485	320	863	702	130	161	46353
1918*	1294	1692	—398	251	777	1831	125	—1054	46586
1919	1890	1497	393	287	525	685	70	—160	46819
1920	1823	1373	450	353	813	652	82	161	47830 (47865)

Huom. * alueliitos

**kirjanpidollisia muuttoja, ks. teksti

Väkiluku on seurakunnan väkiluku. Suluissa on ao. vuoden ns. todellinen väkiluku, joka on v. 1858 ja 1869 (seuraavan vuoden) henkikirjan mukainen ja sen jälkeen väestönlaskujen mukainen. Suluissa olevaan väkilukuun on luettu mukaan myös esikaupunkien väestö.

Lähteet: Tampereen seurakunnan väkilukutaulut; Tampereen Tilastollinen Vuosikirja 1948, taulu 33; SVT VI C; Tampereen ja Messukylän henkikirjat.

Liitetaulukko 8. Tamperelaisten syntymäpaikat vuosina 1880—1920.

syntymäpaikka	vuonna 1880		vuonna 1890		vuonna 1900		vuonna 1910		vuonna 1920	
	määrä	osuus	määrä	osuus	määrä	osuus	määrä	osuus	määrä	osuus
Tampere	4664	33.9	7600	37.1	12578	32.4	17269	39.1	21666	45.3*
muu Hämeen lääni	5927	43.1	7661	37.4	13183	34.0	13857	31.4	11879	24.8
Turun ja Porin lääni	1608	11.7	2365	11.5	5385	13.9	6399	14.5	6835	14.3
Vaasan lääni	682	5.0	1300	6.3	3234	8.3	2676	6.1	2770	5.8
Uudenmaan lääni	296	2.2	513	2.5	1298	3.3	1286	2.9	1410	3.0
Viipurin lääni	80	0.6	146	0.7	785	2.0	534	1.2	767	1.6
Mikkelin lääni	81	0.6	161	0.8	495	1.3	486	1.1	478	1.0
Kuopion lääni	93	0.7	168	0.8	658	1.7	659	1.5	746	1.6
Oulun lääni	41	0.3	132	0.6	374	1.0	360	0.8	669	1.4
tuntematon Suomessa	76	0.4	150	0.7	126	0.3	14	0.0	88	0.2
ulkomaat	202	1.6	287	1.4	391	1.0	607	1.4	540	1.1
yhteensä	13750	100.0	20483	100.0	38778	100.0	44147	100.0	47865	100.0

Lähteet: SVT VI Väestönlaskut Tampereella v. 1880—1920. (Seurakunnan yhteenvedo syntymäpaikoista on virheellinen).

* Tampereella syntyneisiin on esikaupunkien vuoksi laskettu myös Messukylässä ja Pirkkalassa syntyneet. Aikaisemmin SVT:ssä ei tällaista oikaisua tehty. Oikaisu liioittelee Tampereella syntyneiden osuutta.

Liitetaulukko 9. Tampereen väestön nettolisäys ilman syntyvyyttä. Eri ikäluokkien osuus kasvusta vuosikymmenittäin 1831—1920.

	1831— 1840	1841— 1850	1851— 1860	1861— 1870	1871— 1880*	1881— 1890	1891— 1900	1901— 1910	1911— 1920
11—15 vuotiaat		4.2	10.2				6.0		
16—25 vuotiaat	90.1	68.1	83.1	100.0	..	73.8	57.4	100.0	100.0
26—35 vuotiaat	9.9	27.8	6.7			26.2	27.9		
36—50 vuotiaat							8.6		
yli 50-vuotiaat									
yhteensä (%)	100.0	100.0	100.0	100.0		100.0	100.0	100.0	100.0
määrällinen kasvu (h.)	161	792	1209	1353		2254	9497	1709	1360

Lähde: Tampereen seurakunnan väkilukutaulut; SVT VI C. *Huom.* luvut osoittavat kunkin ikäluokan muuttoliikkeen ja kuolleisuuden nettotuloksen.

* Alueliitoksen vuoksi väenlisäystä ei voi laskea tällä tavalla.

Liitetaulukko 10. Erikoishedelmällisyysluvut Tampereella vuosikymmenittäin 1831—1920.

	naisikäluokka							kaikki*	kokonais- hedelmällisyys- luku**
	15— 19	20— 24	25— 29	30— 34	35— 39	40— 44	45— 49		
1831—1840	16	110	216	199	173	84	29	113	4.135
1841—1850	12	115	200	216	184	88	7	113	4.110
1851—1860	9	78	191	236	183	108	24	107	4.145
1861—1870	5	78	198	246	182	117	19	95	4.225
1871—1880	11	86	195	219	209	88	12	104	4.100
1881—1890	15	111	183	201	148	112	16	112	3.930
1891—1900	16	144	192	197	159	93	12	120	4.065
1901—1910	11	101	173	174	136	76	9	104	3.398
1911—1920	11	69	101	85	70	41	5	59	1.905

Lähde: Tampereen seurakunnan väkilukutaulut.

Hedelmällisyysluku ilmoittaa syntyneiden lasten määrän tuhatta hedelmällistä naista kohden vuodessa.

Huom. * Ns. yleinen hedelmällisyysluku, joka osoittaa 15—49 vuotiaiden naisten toteutuneen hedelmällisyyden.

** Kokonaishedelmällisyysluku ilmoittaa miten monta lasta kukin nainen tulee keskimäärin synnyttämään, jos hedelmällisyysolosuhteet ovat tutkitun ajan mukaiset eli kyseessä on lapsilukuennuste.

Liitetaulukko 11. Finlaysonin tehtaan työntekijöiden lääkarissäkäynnin syyt vuosina 1905—1906.

lääkarissäkäynnin syy	miehet			naiset			yhteensä		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
<i>ryhmä I:</i> ruoansulatus- ja suolistovaivat	290	14	18	427	11	13	717	12	14
puutostaudit anemia	63	3	4	599	15	18	662	11	13
heikkohermoisuus, päänsärky	99	5	6	449	11	14	548	9	11
<i>ryhmä II:</i> luuston ja lihasten sairaudet	177	9	11	198	5	6	375	6	8
onnettomuudet ja tapaturmat	75	4	5	49	1	1	124	2	2
<i>ryhmä III:</i> keuhkotuberkuloosi	150	7	9	347	9	11	497	8	10
kulkutaudit, influenssa, keuhkokatarri, -tulehdus, kurkkutulehdus	645	31	39	911	22	28	1556	25	31
edelliset yhteensä	1499	73	91	2980	74	90	4479	73	90
muut syyt	568	27	34	1072	26	32	1640	27	33
kaikki yhteensä	2067	100	125	4052	100	122	6119	100	123

Lähde: Työtilastollinen Aikakauslehti 4/1907, s. 271—283; SVT XVIII Teollisuustilastoa.

Selitykset: A = Lääkarissäkäyntikertoja kpl

B = osuus (%) kaikista käynneistä

C = käyntikertoja sataa työntekijää kohti

Lähde: MUULI-aineisto, otokset 1850, 1870 ja 1890.

* Ryhmä on määritetty otantavuoden (= 20—24-vuotiaiden) ammattiaseman mukaan. Ks. tämän luvun viite 40.

*** Ryhminä ovat naiset, jotka ovat olleet joskus työssä tehtaassa tai eivät ollenkaan.

Liitetaulukko 13. Työntekijöiden perhesuhteet eräissä työntekijäryhmissä 1900-luvun alussa.

ammattiala	perheell. miehiä	yksin. miehiä	perheell. naisia	yksin. naisia	alle 15-v. lapsia	yht. (%)	yht. (h.)
1 kutomoteoll.	17.8	12.5	3.6	63.0	3.1	100.0	4882
2 konepajateoll.	51.8	44.7	0.8	2.3	0.4	100.0	946
3 kirjapainot	19.3	44.0	1.2	26.5	8.4	100.0	166
4 paperiteoll.	49.5	16.7	6.3	27.4		100.0	660
5 leipomotyönt.	15.2	40.2	4.3	36.0	4.3	100.0	142
6 ompelijattaret			2.3	96.8	0.9	100.0	340
7 liike- ja konttori- apulaiset	11.6	30.9	0.7	51.8	5.0	100.0	596
yhteensä (%)	23.4	19.2	3.2	52.0	2.7	100.0	7741

Lähteet: —1. SVT D II, taulu 8. Yksinäisissä miehissä oli leskiä 33 ja naisissa 138 (=2.8 % kaikista työntekijöistä). Työntekijöistä oli 15.2 % alle 18-vuotiaita. Avioton lapsi oli 5.7 %:lla naimattomista naisista. Työntekijöistä oli 10 % työntekijöiden lapsia. —2. SVT D XII, taulut 1 ja 5. —3. SVT IV, taulu 6. —4. SVT D XIV, taulut 1 ja 5. —5. SVT D III, taulut 1 ja 5. —6. SVT D VI, taulu 8. Lapsityöntekijät tässä alle 16-vuotiaita. Alle 19-vuotiaita oli 15.5 % kaikista. —7. SVT D VIII, taulut 2 ja 3. Alle 18-vuotiaita oli 18.3 %.

Liitetaulukko 14. Tampereen tekstiiliteollisuuden työntekijöiden päiväpalkan jakauma sukupuolen mukaan vuonna 1902.

päiväpalkka mk	naiset	miehet	yhteensä
alle 1.00	0.2	0.1	0.2
1.00—1.49	14.4	10.8	13.3
1.50—1.99	38.7	10.8	29.8
2.00—2.49	33.0	12.9	26.6
2.50—2.99	12.6	20.1	15.0
3.00—	1.1	45.3	15.2
yht. (%)	100.0	100.0	100.0
N	3827	1779	5626

Lähde: SVT D II, taulu 46, tekstis. 201—202. Vajaatyöllisyys on eliminoitu luvuista.

Liitetaulukko 15. Tampereen Pellavatehtaan työntekijöiden keskimääräinen päiväpalkka vuonna 1902 työaseman, iän ja sukupuolen mukaan.

työasema	alle 18-vuotiaat		18—30-vuotiaat		30—45-vuotiaat		45—60-vuotiaat		yli 60-vuotiaat		kaikki		N (%)
	miehet	naiset	miehet	naiset	miehet	naiset	miehet	naiset	miehet	naiset	m	n	
1. esimiehet			3.68		4.00		4.38		3.94		4.03		2
2. kehrin- ja kangaspuiden laittajat			3.21		3.43		4.22				3.67		
3. lihtaat, pellavan lajittelijat			1.94	1.56	2.36	1.45	1.86	1.88	1.25		2.00	1.59	1
4. häkiloitsijat	1.68		2.23		3.13		3.12		3.06		2.71		9
5. karstajat	1.48		2.40		2.94		3.12				2.11		1
6. esikehääjät	1.94		1.97		1.91		2.00		1.82		1.88		4
7. kehrääjät, ker- taajat, apulaiset	1.62	1.53	2.06	1.97	3.60	1.85		1.83			2.28	1.75	16
8. vaihtajat	1.47	1.46	1.52	1.61							1.47	1.50	16
9. vyötyijät, kerijät		1.63		1.81		1.91		1.79	1.55			1.80	6
10. langan kuivaaja, tukkuajat			2.92	2.17	3.37	2.25	3.72		3.54		3.43	2.19	2
11. puolaajat, kelaajat		1.16		1.75		1.98		1.95	2.05			1.62	8
12. liistarotjat			3.18		3.23		3.27	2.53			3.22	2.53	1
13. niisijät		1.20		1.35		1.69			1.58			1.29	1
14. luojat				2.62		2.62						2.62	1
15. kankurit		1.80	2.73	1.86	2.90	2.01	2.98	1.77	2.90		2.83	1.88	19
16. kappalekonttorin työntekijät		1.11	2.87	1.77	3.77	1.89	4.18	1.58	4.35	1.58	3.88	1.71	2
kaikki (N = 915)	1.50	1.40	2.48	1.82	3.26	1.99	3.66	1.85	3.40	1.75	2.75	1.76	90
N (%)	26	74	13	87	42	58	39	61	63	37	35	65	100.0

Lähde: SVT D II, taulu 49, s. 144—145. Eri työväihteitä on selostettu samassa, tekstis. 112—113. Kaikkien tehtaan työntekijöiden jakautuminen työväihteihin, taulu 4., s. 14—15, maksimi- ja minimipalkat, s. 215—216, palkkailaston raaka-aineisto, lifies. 29—41. Väiheet 2—6 kuuluvat kehruun valmisteluun, 7—8 hienokehrukseen, 9—10 sen jälkikäsitelyyn, 11—14 kudonnan valmisteluun, 15 kudontaan ja 16 sen jälkikäsitelyyn. Taulukosta puuttuvat valkaisijat, appreteeraajat ja kutoma-ammattiin kuulumattomat työntekijät so. 10 % työntekijöistä.

Liitetaulukko 16. Tamperelaisten työläisruokakuntien vuositulot perheenjäsentä kohti perhekoon mukaan vuonna 1908.

tuloja mk	lasten lukumäärä			
	0	1—2	3—4	5—9
100—199		3.1	2.9	5.8
200—299			22.1	26.5
300—399	15.3	20.6	36.0	38.1
400—499		38.1	19.5	23.7
500—599	8.1	17.5	14.0	
600—	76.6	20.6	5.5	5.8
yhteensä (%) (N = 118)	100.0	100.0	100.0	100.0

Lähde: SVT D II, liitetaulukko 7, s. 20—31. Kaksi lasta on laskettu yhdeksi aikuiseksi.

Liitetaulukko 17. Tampereen työväestön isän ammatti. Otos: vuosien 1850, 1870, 1890 ja 1910 nuori työväestö.

isän ammatti	1850 ja 1870	1890	1910	keskimäärin*
1. maatyöläinen (palkollinen, itsellinen)	33.8	19.2	21.0	24.9
2. torppari	17.5	16.9	8.3	13.7
3. talollinen	11.5	5.6	1.6	6.0
4. käsityöläinen	13.4	8.5	5.4	9.0
5. johtaja, virkailija, kauppias	1.9	2.8	1.0	1.6
6. itsenäinen työmies, ajuri työläistalonomistaja, omp.	2.2	7.0	1.9	3.4
7. teollisuustyöntekijä, käsityön apulainen	11.5	22.1	25.5	19.8
8. muu työntekijä, sekatyöläinen	7.1	17.8	35.0	21.0
9. köyhä yms. ammatiton	1.1		0.3	0.5
yhteensä (%)	100.0	100.0	100.0	100.0
yhteensä (N)	269	213	314	796
ei tietoa (N)	72	26	58	157

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere ja Messukylä 1870. * Otokset laskettu suoraan yhteen. Ks. viite 36, s. 236.

Liitetaulukko 18. Maatalousväestön eri sosiaaliryhmistä lähteneiden myöhempi ammatti. Otos: vuosien 1850, 1870, 1890 ja 1910 nuori väestö.

		ensimmäinen oma ammatti				saavutettu ammatti			
		1850	1870	1890	1910	1850	1870	1890	1910
<i>talollisten lapset</i>	talollinen	60	48	48	56	52	50	43	58
	torppari	6	5	5	8	5	2	8	4
	palkollinen	23	28	10	2	5	8		
	itsellinen		5	5	13	11	22	12	10
	käsityöläinen	3	3		2	5	2	2	2
	johtaja, virkamies		3	7	10	2	3	13	13
	työntekijä	6	7	18	10	16	12	15	10
	its.amm.harj.	2		7		3	2	5	
<i>torpparien lapset</i>	talollinen	3	2	1	3	4	10	5	3
	torppari	35	28	24	28	32	20	37	34
	palkollinen	53	54	58	35	16	6	11	8
	itsellinen	1	6	7	14	27	36	13	12
	käsityöläinen		2	1	1	8	5		
	johtaja, virkamies		2		1	1	1	2	5
	työntekijä	6	6	8	15	13	14	26	29
	its.amm.harj.					1			
<i>maatöyläisten lapset</i>	talollinen			1	1	4	4	4	1
	torppari		4		2	16	13	11	12
	palkollinen	77	81	82	60	20	19	14	17
	itsellinen	4	7	8	14	21	28	31	20
	käsityöläinen			1	1	11	4	6	4
	johtaja, virkamies				1		2		1
	työntekijä	20	7	8	15	16	17	28	36
	its.amm.harj.								
N		189	163	238	250	189	163	238	250

Lähde: MUULI-aineisto, maaseutu.

Huom. luokituksesta: — Torppareiden luokassa ovat myös uusien pienten tilojen omistajat, esim. osa-aikaiset pienviljelijät.
 — Käsityöläisten luokassa ovat vain itsenäiset käsityöläiset, apulaiset ovat työntekijöiden luokassa.
 — Johtajien ja toimihenkilöiden luokassa ovat omistajat ja ylemmät toimihenkilöt ja työvoimaa käyttävät yrittäjät paitsi talolliset ja käsityöläiset.
 — Työntekijöiden luokassa ovat muut työntekijät ja alemmat toimihenkilöt kuin maataloudessa toimivat.
 — Itsenäisten ammatinharjoittajien luokassa on lähinnä pikku-kauppiaita ja talonmistajia (kaupungissa), joilla ei ole vierasta työvoimaa.
 — Taulukosta puuttuvat ammatittomat (siirtolaiset, köyhät, laitoksissa olevat).

Liitetaulukko 19. Tampereelle jääneen työväestön sukupolvittainen sosiaalinen liikkuvuus. Otoks: vuosien 1850, 1870, 1890 ja 1910 nuori väestö.

	isän yhteiskuntaryhmä	saavutettu yhteiskuntaryhmä					yhteensä (%)
		1	2	3	4	5	
otokset 1850—1890	1. talolliset		0.4	1.6		5.4	7.4
	2. kaupunkiporvaristo		1.9	0.8		3.1	5.8
	3. työläiskeskiluokka		0.8	8.2		10.5	20.2
	4. maatyöväki		0.4	3.1		26.1	29.6
	5. työväestö		0.8	4.7		32.3	37.7
	yhteensä (%) N = 257	0.0	4.3	18.3		77.4	100.0
otos 1910	1. talolliset			0.6			0.6
	2. kaupunkiporvaristo		1.2			0.6	1.8
	3. työläiskeskiluokka		1.2	3.6		4.8	9.6
	4. maatyöväki		0.6	4.2	0.6	17.5	22.9
	5. työväestö		7.2	8.4		49.4	65.1
	yhteensä (%) N = 166		10.8	16.3	0.6	72.3	100.0

Lähde: MUULI-aineisto, Tampere, ja Messukylä 1870.

Huom. Ammatittomat ja tuntemattomat tapaukset on jätetty pois. Sen vuoksi isien ammateissa ovat maalaiset hieman aliedustettuna, vrt. liitetaulukko 17. Otokset 1850, 1870 ja 1890 on laskettu suoraan yhteen. Kaupunkiporvaristolla tarkoitetaan tässä itsenäistä kaupunkiväestöä, siis sekä 1800-luvun porvarusoikeuden omistaneita että muita, joilla on itsenäinen ammatti-asema (ks. liite Lähteet).

Liitetaulukko 20. Tamperelaisten jakautuminen tuloluokkiin kunnallisverotuksessa v. 1875—1899.

	tuloluokka mk	1875	1880	1885	1890	1895	1899*
»varattomat»	{ 400— 600**	45.4/ 9.1	54.4/ 12.8	54.8/ 18.6	49.0/ 15.6	53.5/ 18.5	42.0/ 13.9
	{ 600— 800***	20.8/ 8.3	19.4/ 14.0	18.6/ 9.5	21.7/ 10.4	19.2/ 10.0	27.2/ 13.5
»vähä- varaiset»	{ 800— 1200	8.7/ 5.2	8.6/ 6.1	10.6/ 7.8	12.6/ 8.9	12.0/ 9.0	15.5/ 11.1
	{ 1200— 2000	9.1/ 8.8	6.9/ 7.7	6.2/ 7.5	6.8/ 7.7	6.6/ 8.2	6.5/ 7.7
»toimeen- tulevat»	{ 2000— 4000	8.2/ 15.6	5.6/ 12.2	5.1/ 11.2	5.1/ 10.3	4.2/ 9.4	4.2/ 9.1
	{ 4000— 8000	4.5/ 16.1	2.9/ 12.8	2.8/ 12.5	2.6/ 11.0	2.5/ 11.6	2.8/ 12.3
»varakkaat»	{ 8000—240000	2.8/ 22.9	1.7/ 17.9	1.5/ 14.9	1.6/ 16.1	1.5/ 17.1	1.4/ 14.1
	{ 24000—	0.5/ 14.0	0.5/ 16.5	0.6/ 17.9	0.6/ 19.9	0.4/ 16.2	0.4/ 18.0
yhteensä verotettuja		1009	2911	3341	4440	6429	11316
yhteensä tuloja 1000 mk		1512	3702	3930	5565	7439	13669

Selitys: Osuus (%) tulonsaajista/osuus tuloista.

Lähde: Renvall, Tulojenjaosta Suomen suurimmissa kaupungeissa, s. 27 ja 50.

Huom. Taulukossa ei ole mukana yhtiöitä.

* Renvallin laskuvirhe on tässä korjattu.

** Vuosina 1875 ja 1880 tuloluokka oli 300—600 mk.

*** Vuosina 1875 ja 1880 tuloluokka oli 600—900 mk.

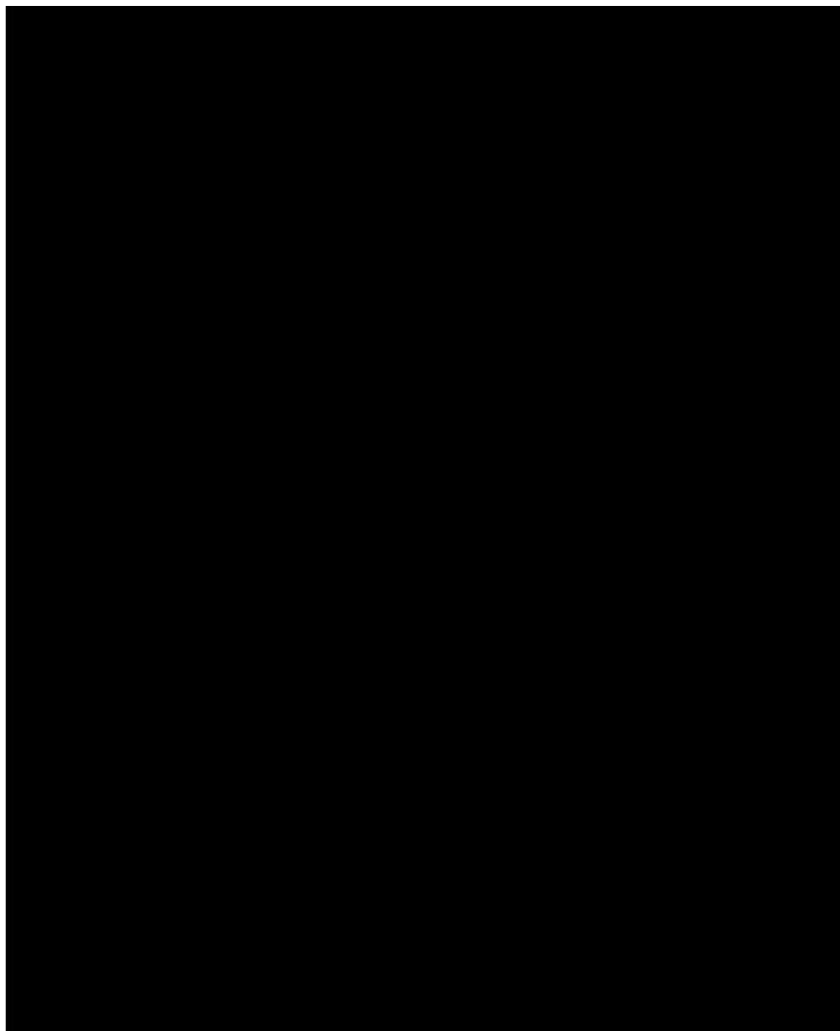
*Liitetaulukko 21. Tamperelaisten sukupolvittainen sosiaalinen liikkuvuus.
Otos: vuosien 1850, 1870, 1890 ja 1910 nuori väestö.*

	isän yhteiskuntaryhmä	saavutettu yhteiskuntaryhmä					yhteensä (%)
		1	2	3	4	5	
otokset 1850—1890	1. talolliset		0.7	1.5	0.9	3.6	6.7
	2. kaupunkiporvaristo	0.4	5.1	1.5	0.4	2.9	10.3
	3. työläiskeskiluokka	0.2	1.8	7.5		8.4	17.9
	4. maatyöväki		0.9	4.0	1.5	26.5	32.9
	5. työväestö		0.5	4.0	0.5	27.2	32.2
	yhteensä (%) N = 548	0.6	9.0	18.5	3.3	68.6	100.0
otos 1910	1. talolliset	0.5	0.5	0.5		0.5	2.0
	2. kaupunkiporvaristo		3.8			1.3	5.1
	3. työläiskeskiluokka	0.3	3.1	9.2		5.9	18.5
	4. maatyöväki		0.8	4.6	0.5	17.6	23.5
	5. työväestö	0.5	4.8	8.9		36.7	50.9
	yhteensä (%) N = 392	1.3	13.0	23.2	0.5	62.0	100.0

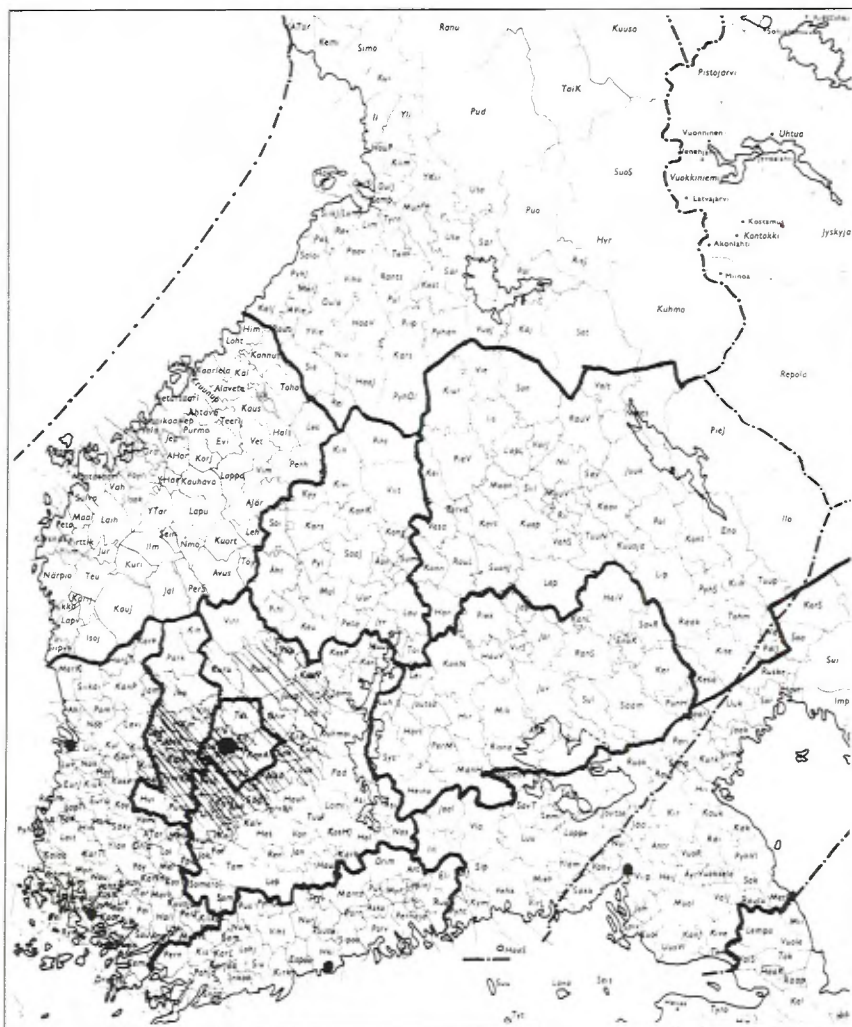
Lähde: MUULI-aineisto Tampere 1850—1910 ja Messukylä 1870.

Huom. Taulukosta puuttuvat tuntemattomat tapaukset ja sen vuoksi isien ammatin jakauma on hieman toinen kuin muissa taulukoissa. *Kaupunkiporvaristolla* tarkoitetaan tässä itsenäistä kaupunkilaisväestöä, siis sekä 1800-luvun porvaruusluokan omistaneita että muita, joilla oli itsenäinen ammattiasema (ks. liite Lähteet).

Liite 22. Julistuskirja Suomen kansalle 1. 11. 1905. Alkuperäinen Tampereen kokouksessa hyväksytty teksti.

Liite 23. Suomen pitäjäkartta. MUULI-aineiston aluejako.

Liite 24. Työväestön luokkaluonteen erittely nelikenttänä.

- Nelikenttään sijoitetut muuttujat ovat:
	obj.	subj.	S
ulk.			
sis.			
- S
1. taloudellinen luokka-asema (suhde omistukseen), tuloerot, kulutusmahdollisuudet;
 2. sosiaalinen ryhmittyminen (sosiaalinen liikkuvuus, demografiset jaot, elinympäristö, elintavat);
 3. yhteiskunnallinen osallistuminen (politiikka, organisoituminen, vaikutusmahdollisuudet) ja itseenäisyys siinä.

Arvioitu vaikutus: + = luokkaluonnetta vahvistava (laskutoimituksissa +1)
 — = luokkaluonnetta heikentävä (laskutoimituksissa —1).

Nelikentät eri muuttujilla Tampereen työväestössä eri aikoina:

		aika																	
muuttuja		1820—1870			1870—1900			1900—1920			yhteensä								
		a			b			c											
1		<div><div><div>+</div><div>+</div></div><div><div>—</div><div>—</div></div></div>			<div><div><div>+</div><div>—</div></div><div><div>—</div><div>—</div></div></div>			<div><div><div>+</div><div>—</div></div><div><div>—</div><div>+</div></div></div>			<div><div><div>+3</div><div>—1</div></div><div><div>—3</div><div>—1</div></div></div>			<div><div>+2</div><div>—4</div></div>					
											<div><div>0</div><div>—2</div></div>			<div><div>—2</div></div>					
2		<div><div><div>+</div><div>+</div></div><div><div>—</div><div>—</div></div></div>			<div><div><div>+</div><div>+</div></div><div><div>—</div><div>+</div></div></div>			<div><div><div>+</div><div>+</div></div><div><div>+</div><div>+</div></div></div>			<div><div><div>+3</div><div>+3</div></div><div><div>—1</div><div>+1</div></div></div>			<div><div>+6</div><div>0</div></div>					
											<div><div>+2</div><div>+4</div></div>			<div><div>+6</div></div>					
3		<div><div><div>+</div><div>+</div></div><div><div>—</div><div>—</div></div></div>			<div><div><div>+</div><div>+</div></div><div><div>—</div><div>—</div></div></div>			<div><div><div>—</div><div>—</div></div><div><div>+</div><div>+</div></div></div>			<div><div><div>+1</div><div>+1</div></div><div><div>—1</div><div>—1</div></div></div>			<div><div>+2</div><div>—2</div></div>					
											<div><div>0</div><div>0</div></div>			<div><div>0</div></div>					
yhteensä		<div><div><div>+3</div><div>+3</div></div><div><div>—3</div><div>—3</div></div></div>			<div><div><div>+3</div><div>+1</div></div><div><div>—3</div><div>—1</div></div></div>			<div><div><div>+1</div><div>—1</div></div><div><div>+1</div><div>+3</div></div></div>			<div><div>0</div><div>+4</div></div>			<div><div><div>+7</div><div>+3</div></div><div><div>—5</div><div>—1</div></div></div>			<div><div>+10</div><div>—6</div></div>		
		<div><div>0</div><div>0</div></div>			<div><div>0</div><div>0</div></div>			<div><div>+2</div><div>+2</div></div>			<div><div>+2</div><div>+2</div></div>			<div><div>+4</div></div>					
erotus b—a		<div><div><div>0</div><div>—2</div></div><div><div>0</div><div>+2</div></div></div>			<div><div><div>—2</div><div>+2</div></div></div>			<div><div><div>—2</div><div>—2</div></div><div><div>+4</div><div>+4</div></div></div>											
		<div><div>0</div><div>0</div></div>			<div><div>0</div></div>			<div><div>+2</div><div>+2</div></div>			<div><div>+4</div></div>								
erotus c—a								<div><div><div>—2</div><div>—4</div></div><div><div>+4</div><div>+6</div></div></div>			<div><div>—6</div><div>+10</div></div>								
								<div><div>+2</div><div>+2</div></div>			<div><div>+4</div></div>								

Lähdeluettelo

Painamattomat lähteet

Suomen valtionarkisto:

Suomen senaatin talousosaston KD 1859.

Teollisuustilaston (SVT XVIII) alkuperäisaineisto vuosilta 1884—1907.

Tampereen kaupungin henkikirjat vuosilta 1830, 1840, 1850, 1860, 1870, 1880 ja 1901.

Messukylän pitäjän henkikirjat vuosilta 1846—1860, 1870, 1891, 1901 ja 1906.

Pirkkalan pitäjän henkikirjat vuosilta 1891, 1901 ja 1906.

Tilastokeskuksen arkisto:

Teollisuustilaston (SVT XVIII) alkuperäisaineisto vuosilta 1908—1920.

Hämeenlinnan Maakunta-arkisto:

Hämeen läänin kuvernöörin kertomus vuodelta 1880.

Tampereen seurakuntien arkisto:

Tampereen ja Messukylän seurakuntien rippii- eli pääkirjat, väkilukutaulut, muuttaneiden, syntyneiden, kuolleiden ja vihittyjen luettelot vuosilta 1830—1920.

Amerikkaan muuttaneiden luettelo vuosilta 1902—1904.

Tampereen seurakuntaan saapuneet muuttoatstit vuosilta 1877—1883.

Tampereen kaupunginarkisto:

Tampereen maistraatin luettelo tehdas- ja käsityölaitoksista vuosilta 1846—1857, 1866—1869 ja 1885—1908 (eri nimikkeillä sarjassa Bg 37).

Tampereen kaupungin kuntaveroin ylöskantoluettelot vuosilta 1890, 1900, 1905 ja 1916.

M. E. C von Nottbeckin perunkirja (1889).

Tampereen yliopiston historiatieteen laitos:

Muuttoliikkeiden ja sosiaalisen kehityksen väliset yhteydet -tutkimushankkeen (MUULI) tutkimusaineisto. Otokset Tampere, Messukylä, Kangasala, Pälkäne ja Luopioinen. (Ks. liite Lähteet ja tutkimusmenetelmät.)

Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos:

Förenings-Bankens Aktie-Bok 1861 (jäljennös).

Helsingin yliopiston kirjasto:

Luettelo Tamperetta koskevista sanomalehtikirjoituksista vuoteen 1890 (mikrofilmatut lehdet).

Painetut lähteet

Suomen asetuskokoelma:

vuodet 1770, 1805, 1816, 1852, 1859, 1865, 1868, 1879, 1883, 1889, 1914, 1917.

Suomen Virallinen Tilasto:

SVT IV Varallisuustilastoa. B. Tulo- ja omaisuusverotilastoa 1. 1920.

SVT VI C, osat 20, 24, 35, 39, 44, 48, 50:4, 50:8, 51:1, 51:2, 54:4, 55:4, 55:11, 58:1 ja 58:2. (Väestönlaskut Tampereella vuosina 1890, 1900, 1910 ja 1920).

SVT XVIII (A) Teollisuustilastoa, osat 1—37. 1884—1920.

SVT XVIII B Käsityötilastoa, osat 1 ja 2. 1913, 1923.

SVT XXI A Köyhäinhuoltotilastoa. 1889—1920.

SVT XXIII Oikeustoimi. 1891—1920.

SVT XXVI Työtilastoa B. Apukassat. 1899—1920.

SVT XXVI A: 27 Työtaturmat 1973—1975. Työsuojeluhallitus. 1976.

SVT XXIX Vaalitilasto, osat 1—9.

SVT D II Työtilasto:

II Tutkimus Suomen kutomateollisuudesta. Tehnyt G. R. Snellman. 1904.

III Tutkimus Suomen leipurinammattista. Tehnyt G. R. Snellman. 1905.

IV Tutkimus Suomen kirjapainoteollisuudesta. Tehnyt G. R. Snellman. 1907.

V Tutkimus Helsingin, Turun, Tampereen ja Viipurin kansakoululaisten työskentelystä koulun ulkopuolella. Tehnyt G. R. Snellman. 1908.

VI Tutkimus koskeva ompelijattarien ammattioija Suomessa. Tehnyt Vera Hjelt. 1908.

VII Tutkimus Suomen kirjapainoteollisuuden palkkaoloista. Tehnyt G. R. Snellman. 1908.

VIII Tutkimus Suomen konttori- ja kauppa-apulaisten oloista. Tehnyt G. R. Snellman. 1909.

XII Tutkimus Suomen konepajoista. Tehnyt G. R. Snellman. 1911.

XIII Tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa v. 1908—1909. Tehnyt Vera Hjelt. 1912.

XIV Tutkimus Suomen paperiteollisuudesta. Tehnyt G. R. Snellman. 1912.

Muita tilastojulkaisuja:

Väestön elinkeino. Väestö elinkeinon mukaan kunnittain vuosina 1880—1975. Tilastokeskus. Tilastollisia tiedonantoja N:o 63. 1979.

Työtilastollinen Aikakauslehti 1907—1917.

Tampereen Tilastollinen Vuosikirja 1948, 1980—1981.

Manufaktur-Direktionen i Finland till Hans Kejserliga Majestät afgifna underdåniga årsberättelse för åren 1844. . . 1876. (Manufaktuurijohtokunnan vuosikertomusten tilastot teollisuudesta).

Virallisia selvityksiä:

Intendentens för manufakturerna underdåniga berättelse, angående fabrikenes och manufakturernes i Finland tillstånd år 1860. Helsingfors 1862.

Komiteamietintö 1884:7 (alajaisten työ tehdaslaitoksissa).

Tampereen Terveystoimikunnan kertomus v. 1898. Tampere 1899. (Tampereen kaupunginarkisto).

Tampereen kaupungin asettaman työttömyyskomitean mietintö 11. 10. 1906. Tampere 1906. (Tampereen kaupunginarkisto).

Tampereen kaupungin Vaivashoitohallituksen lausunto hätäaputoista Tampereen kaupungin Rahatoimikamarille 13. 11. 1906. Tampere 1908. (Tampereen kaupunginarkisto).

Tampereen kaupungin Rahatoimikamarin esitys Työttömyyskomitean mietinnön johdosta 13. 2. 1908. Tampere 1908. (Tampereen kaupunginarkisto).

Tampereen kaupungin asettaman Työväenasuntokomitean mietintö 26. 1. 1912. Tampere 1912. (Tampereen kaupunginarkisto).

Tampereen kaupungin asettaman Polttoainekomitean mietintö II heinäkuussa 1908. Tampere 1908. (Tampereen kaupunginarkisto).

Mietintö, sen komitean antama, jonka Tampereen valtuusto on asettanut tutkimaan kesäk. 1 p:nä 1903 voimaan astuneen, poltettujen ja tislattujen väkijuomain vähittäismyyntikiellon vaikutuksia Tampereella ja ympäristössä. Tampere 1905. (Tampereen kaupunginarkisto).

Tampereen kaupungin kunnalliskertomus vuodelta 1918. Tampere 1919. (Tampereen kaupunginarkisto).

Sanomalehdet:

Borgå Tidning 1839, 1841.

Saima 1845, 1846.

Suometar 1856, 1858, 1859.

Papperslyktan 1860.

Sanomia Turusta 1859, 1861, 1862, 1865, 1867.

Åbo Underrättelser 1861.

Finlands Allmänna Tidning 1868, 1870.

Tampereen Sanomat 1868—1888.

Uusi Suometar 1869, 1870.

Aamulehti 1884, 1898, 1905, 1906, 1917, 1918.

Tampere 1885.

Kansalainen 1887, 1888.

Kansan Lehti 1899, 1900, 1905, 1906, 1917, 1918.

Muita painettuja lähteitä:

Helsingin Työväenyhdistyksen toimintakertomus vuodelta 1884...1885. Helsinki 1885, 1886.

Tampereen Työväenyhdistyksen vuosikertomus vuodelta 1887...1920 (sisältää myös ammattiosastojen ja muiden järjestöjen vuosikertomuksia). Tampere 1888...1921.

Suomen ensimmäisen yleisen väkijuomalakkolaisten kokouksen pöytäkirja. Tampere 1899.

Julistuskirja Suomen kansalle. (Tampereella 1 p. marraskuuta 1905) (liite 22).

Kirjallisuus

Aaku (nim.), Työväen elämästä Tampereella. Tampere 1890. (Julkaistu lyhennettynä myös teoksessa Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia VIII, s. 85—106. Tampere 1984).

Aaltonen, Esko, Vanhan Forssan elämää (1846—1899) I—II. Forssa 1932—1933.

Aho, Juhani, Hajamiettiä kapinaviikolta. III vihko. Porvoo 1918.

Ala-Kapee, Pirjo, Joukkoliikkeiden läpimurto. Suurlakko vaikutusilmiöineen Tampereella. Teoksessa: Poliittinen Tampere. Tampere 1972: s. 237—289.

Alanen, Antti & Haapala, Pertti, Työväenluokan synty Tampereella. Tampereen yliopiston sosiologian ja sosiaalipsykologian laitoksen tutkimuksia 37. Tampere 1979.

Alanne, Kauko, Raittiusliike joukkoliikkeenä. Teoksessa: Poliittinen Tampere. Tampere 1972: s. 49—85.

Alapuro, Risto, Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat 1870-luvulta toiseen maailmansotaan. Teoksessa: Valkonen ym., Suomalaiset — yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana. Juva 1980: s. 36—101.

- Alho, Keijo, Suomen teollisuuden suurmiehiä. Porvoo 1961.
- Alho, K. O., Suomen uuden aikaisen teollisuuden synty ja kehitys 1860—1914. Suomen Pan-
kin taloustieteellisen tutkimuslaitoksen julkaisuja B:11. Helsinki 1949.
- Anderson, Michael, Family structure in nineteenth century Lancashire. Cambridge 1978.
- Anttila, Selma, Kuvia työväen kaupungista. Helsinki 1904.
- Aspelin-Haapkylä, Alfred Kihlman, Elämän kuvaus I—II. Porvoo 1915—1918.
- Backman, Wold. & Savonen, Severi, Keuhkotaudin kulku Suomessa vuosina 1771—1929. Hel-
sinki 1934.
- Berglund, Bengt, Industrierbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre
svenska fabriker under 1800-talet. Göteborg 1982.
- Björkenheim, Gösta, Kymin osakeyhtiö. Tietosanakirja, osa V, p. 236—242. Helsinki 1913.
- Blom, Raimo, ym., Suomalaiset luokkakuvassa. Jyväskylä 1984.
- Bonsdorf, L. G., Kyröskosken tehtaat 1870—1945 I. Helsinki 1947.
- Bonsdorf, L. G. von, Linne och Jern I—III. Helsingfors 1956.
- Branca, Patricia, Women in Europe since 1750. London 1978.
- Calvert, Peter, The Concept of Class. An historical introduction. London 1982.
- Cederqvist, Jane, Arbetare i strejk. Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under
industrialismens genombrott. Stockholm 1850—1909. Stockholm 1980.
- Cederqvist, Jane & Gustafson, Uno & Sperlings, Sven, Industrierbetarklassens uppkomst: Stock-
holms arbetare 1850—1914, Ett forskningsprogram. Historisk tidskrift 1972: 4, s. 523—556.
- Cohen, G. A., Karl Marx's Theory of History. A Defence. Princeton 1978.
- Crew, David, Bochum. Sozialgeschichte einer Industriestadt 1860—1914. Frankfurt/M 1980.
(Engl: Town in the Ruhr. A Social History of Bochum, 1860—1914. New York 1979.)
- Dawley, Alan, Class and Community. The Industrial Revolution in Lynn. Cambridge (Mass.)
1976.
- Dawley, A. & Faler, P., Working-class Culture in Politics in the Industrial Revolution. Jour-
nal of Social History, vol. 9, s. 466—480.
- Elster, Jon, Making Sense of Marx. Cambridge 1985.
- Engels, Frederick, The Condition of the Working-Class in England. From personal observa-
tion and authentic sources (1844). Karl Marx — Frederick Engels, Collected Works, Vol.
4, s. 295—583. Moscow 1975.
- Erkkilä, Otto, Johannes Aatami Pelkonen. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia (I), s. 298—311.
Tampere 1929.
- Eräsääri, Risto & Rahkonen, Keijo (toim.), Työväen kysymyksestä sosiaalipolitiikkaan. Tapiola
1975.
- Eskola, Antti, Vuorovaikutus, muutos, merkitys. Sosiaalipsykologian perusteiden kriittinen
tarkastelu. Helsinki 1982.
- Eskola, Seikko, Sosiaalipolitiikka suomalaisen puolueen ohjelmassa vuonna 1906. Studia His-
torica Jyväskylälensia I, s. 391—452. Pieksämäki 1962.
- Falk, Pasi, Humalan historia. Sosiologian lisensiaattitutkimus Helsingin yliopistossa 1983.
- Foster, John, Class Struggle and the Industrial Revolution. Early Industrial Capitalism in three
English Towns. London 1974.
- Foster, John, Nineteenth-Century Towns — A Class Dimension. Teoksessa Dyos, H. J. (ed.),
The Study of Urban History. London 1971: s. 281—299.
- Geary, Dick, European Labour Protest 1848—1939. Bristol 1984.
- Giddens, Anthony, The Class Structure of the Advanced Societies. Essex 1981 (2nd Ed.)
- Giddens, Anthony, Yhteiskuntateorian keskeisiä ongelmia. Toiminnan, rakenteen ja ristiriit-
dan käsitteet yhteiskunta-analysissä. Keuruu 1984.
- Glenn, Robert, Urban Workers in the Early Industrial Revolution. New York 1983.
- Griffen, C. & Griffen, S., Natives and Newcomers. The Ordering of Opportunity in Mid-
nineteenth-Century Poughkeepsie. Cambridge (Mass.) 1978.
- Gripenberg, Lennart, James Finlayson. Tampere: Tutkimuksia ja kuvauksia (I), s. 173—190.
Tampere 1929.
- Groundstroem, Osk., Helsingin työväen taloudellisista oloista. Esitelmät Kansantaloudellises-
sa Yhdistyksessä 2:n osa, s. 92—117. Porvoo 1897.
- Gummerus, Jaakko, Ferdinand Uhde. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia (I), s. 191—223.
Tampere 1929.

- Gustafson, Uno, *Industrialismens storsstad. Studier rörande Stockholms sociala, ekonomiska och demografiska struktur 1860—1910*. Stockholm 1976.
- Hahti, Hilja, Ahertajat. Helsinki 1918.
- Haapala, Pertti, Maaseudun liikaväestöongelman syntyminen 1800-luvulla. *Empiiristä aineistoa Hämeestä*. Sosiologia 4 1983: s. 296—301.
- Haapala, Pertti, Matkalla vapauden valtakuntaan eli nuoren Marxin historiankäsitys. Tampereen yliopiston Historiatieteen laitoksen julkaisuja 8. Tampere 1984.
- Haapala, Pertti, Mitä on työväenluokka? — esimerkkinä Tampereen työväestön luokkaluonne vuosina 1850—1920. *Historiallinen Aikakauskirja* N:o 3 1983, s. 175—182.
- Haapala, Pertti, Muotia vai ei? — Suomalaisen sosiaalishistorian muuttuvat näkökulmat. Teoksessa: *Yksilö ja yhteiskunnan muutos*. Acta Universitatis Tamperensis. Ser A vol 202. Tampere 1986: s. 263—276.
- Haapala, Pertti, Ryhmistä luokaksi — Tampereen työväestön muodostuminen v. 1830—1920. Suomen historian lisensiaattitutkimus Tampereen yliopistossa 1982.
- Haataja, Lauri ym. (toim.), *Suomen työväenliikkeen historia*. Joensuu 1977.
- Haatanen, Pekka, Suomen maalaisköyhälistö tutkimusten ja kaunokirjallisuuden valossa. Porvoo 1968.
- Hakala, Markku, *Lakot Tampereella 1829—1907*. Suomen historian pro gradu-tutkimus Tampereen yliopistossa 1980.
- Halme, Veikko, Vienti Suomen suhdannetekijänä v. 1870—1939. Suomen Pankin taloustieteellisen tutkimuslaitoksen julkaisuja B:16. Helsinki 1955.
- Harmaja, Leo, *Kansantaloudellinen Yhdistys 1884—1934*. Volkswirtschaftlicher Verein 1884—1934. Helsinki 1934.
- Harmaja, Leo, Maailmansodan vaikutus Suomen taloudelliseen kehitykseen. *Kansantaloudellisia tutkimuksia* X. Helsinki 1940.
- Hartwell, R. M., & Engerman, S., *Models of Immiseration: the theoretical basis of pessimism*. Teoksessa: Taylor, Arthur J. (ed.), *The Standard of Living in Britain in the Industrial Revolution*. London 1975: s. 189—213.
- Hatzfeld, Henri, *Du paupérisme à la securite sociale. Essai sur les origines de la securité sociale en France 1850—1940*. Paris 1971.
- Hausen, Karin, *Family and Role-division: The Polarisation of Sexual Stereotypes in the Nineteenth Century — an Aspect of the Dissociation of Work and Family*. Teoksessa: Evans, Richard J. & Lee, W. R. (ed.), *The German Family*. London 1981: s. 51—83.
- Heikkilä, Tauno, Adol Törngren. Tampere: Tutkimuksia ja kuvauksia II, s. 192—215. Tampere 1935.
- Heikkinen, Sakari, Kulutus Suomessa autonomian ajan jälkipuoliskolla. Teoksessa: *När samhället förändras — Kun yhteiskunta muuttuu*. Helsinki 1981: s. 395—422.
- Heikkinen, Sakari & Kortteinen, Timo & Soininen, Arvo M. & Soikkanen, Hannu, *Palkat, toimeentulo ja sosiaalinen rakenne Suomessa 1850—1913*. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalishistorian laitoksen tiedonantoja N:o 13. Helsinki 1983.
- Hildebrand, K-G., *Labour and Capital in the Scandinavian Countries in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. The Cambridge Economic History of Europe VII: 1. Cambridge 1978: s. 590—628.
- Hirsjärvi, Kyllikki, *Kotielämää Tampereella 1800-luvun jälkipuoliskolla*. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia III, s. 144—192. Tampere 1946.
- Hirsjärvi, Kyllikki, *Ylhäistä elämää Tampereella*. Muistitietoja Nottbeckien perheestä. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia IV, s. 213—252. Tampere 1954.
- Hirvonen, Juhani & Hjerppe, Riitta, *Taloudellinen kasvu Suomessa 1880—1980*. Teoksessa: *Sata vuotta suomalaista kansantaloustiedettä*. Helsinki 1984: s. 142—175.
- Hjelt, Aug. & Broms, O. A., *Kunnallinen tuloverotus ja tulosuhteet Suomessa*. I. Kaupungit. Helsinki 1904.
- Hjelt, August, *Työväen vakuutus- ja apukassoista Suomessa*. Esitelmää Kansantaloudellisessa Yhdistyksessä, 1:n osa, s. 223—240. Porvoo 1893.
- Hjerppe, Riitta, *Käsitöyläiset uuden yhteiskunnan murroksessa*. Teoksessa: *När samhället förändras — Kun yhteiskunta muuttuu*. Helsinki 1981: s. 213—236.
- Hjerppe, Riitta, *Suurimmat yritykset Suomen teollisuudessa 1844—1975*. Helsinki 1979.

- Hjerppe, Riitta & Heikkinen, Sakari, Suomen teollisuuden ja käsityön työllisyys 1860—1910. Historiallinen Aikakauskirja N:o 1 1978, s. 3—25.
- Hjerppe, Riitta & Lefgren, John, Suomen tulonjakauman kehityksestä 1881—1967. Kansantaloudellinen aikakauskirja 1974: 2, s. 97—119.
- Hjerppe, Riitta & Pihkala, Erkki, Bruttokansantuote Suomessa 1860—1913. Alustava arvio. Kansantaloudellinen Aikakauskirja 1977: 3, s. 309—319.
- Hjerppe, Riitta & Schybergson, Per, Kvinnoarbetare i Finlands industri ca. 1850—1913. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitoksen tiedonantoja N:o 5 1977. Helsingfors 1977.
- Hobsbawm, Eric J., The formation of the industrial working classes: Some problems. Teoksessa: Third international conference of economic history (Munich). Paris 1968: s. 175—180.
- Hobsbawm, Eric, From Social History to the History of Society. Daedalus Vol. 100. 1971 s. 20—45.
- Hobsbawm, Eric J., Soziale Ungleichheit und Klassenstrukturen in England: Die Arbeiterklasse. Teoksessa: Wehler, H-U. (Hg.), Klassen in der europäischen Sozialgeschichte. Göttingen 1979: s. 53—65.
- Hobsbawm, Eric J., The Standard of Living Debate. Teoksessa: Taylor, Arthur J. (ed.), The Standard of Living in Britain in the Industrial Revolution. London 1975: s. 179—188.
- Holodkovski, Viktor, Suomen työväen vallankumous 1918. Moskova 1978.
- Honkasalo, Markku, Vuokralaisten muuttoalttius vuosisadanvaihteen Amurissa. Suomen historian pro gradu-tutkimus Tampereen yliopistossa 1983.
- Hunt, E. H., British Labour History 1815—1914. London 1981.
- Huuhtanen, Taina, Kielipoliittiset klubit Tampereella vuoteen 1905. Suomen historian pro gradu-tutkimus Tampereen yliopistossa 1966.
- Huuhtanen, Taina, Olisiko lyötävä veljeskättä? Työväenliike ja Venäjän-poliittiset vaihtoehdot. Teoksessa: Poliittinen Tampere. Tampere 1972: s. 202—256.
- Huuhtanen, Taina, Tampere Suomen politisoituvassa työväenliikkeessä 1886—1904. Suomen historian lisensiaattitutkimus Tampereen yliopistossa 1970.
- Hynninen, Emil, Ulkotyöväen palkkasuhteen kehitys Suomen suurimmissa kaupungeissa 19. vuosisadalla ennen elinkeinovapautta. Taloustieteellisiä Tutkimuksia XXX. Helsinki 1924.
- Hyvönen, Antti, Suomen kommunistinen puolue 1918—1924. Tampere 1968.
- Inna, Aune, Tampereen alkeiskoulut ja niiden oppilaiden sosiaalinen asema. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia III, s. 106—129. Tampere 1946.
- Jaakkola, Jouko, Tampellan työväen avustuskassatoiminta Tampereella 1860—1985. Tampere 1985.
- Jaakkola, Jouko, Teollistumiskauden sosiaaliset ongelmat — esimerkkinä Tampere vuosina 1850—1917. Sosiaalipolitiikka 1983, s. 25—45.
- Jaakkola, Jouko, Työväen avustuskassat 1800-luvun Tampereella. Teoksessa: Yksilö ja yhteiskunnan muutos. Tampere 1986: s. 17—35.
- Jaakkola, Jouko, Työväestö ja sosiaalinen poikkeavuus. Tampereen työväestön huollontarve, sairastavuus ja rikollisuus 1850—1917. Suomen historian lisensiaattitutkimus Tampereen yliopistossa 1982.
- Johansson, Ingemar, Strejken som vapen. Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870—1910. Kristianstad 1982.
- Johnson, Richard, Culture and the historians. Teoksessa: Clarke & Critcher & Johnson (ed.), Working Class Culture. Essex 1980.
- Johnson, Robert, Peasant and Proletariat: The Working Class of Moscow in the Late 19th Century. New Brunswick 1979.
- Jutikkala, Eino, Elintason kehitys Englannin teollisen vallankumouksen aikana uusimman tutkimuksen valossa. Historiallinen Aikakauskirja n:o 1 1964, s. 44—53.
- Jutikkala, Eino, Tampereen historia III. Vuodesta 1905 vuoteen 1945. Tampere 1979.
- Jutikkala, Eino, Urbanisoituminen. Suomen kaupunkilaitoksen historia II, s. 10—24. Vantaa 1981: s. 10—24.
- Jutikkala, Eino, Väestö teollistumisen alkuvaiheessa. Hämeen historia IV: 1, s. 8—74. Hämeenlinna 1969.
- Järventausta, Eino, Emil Viljasen suku ja lapsuus: ihmissuhteita ja leikkimistarinoita. Tam-

- pere: tutkimuksia ja kuvauksia VIII. Tampere 1984: s. 51—70.
- Kaarninen, Mervi, Tamperelaisen punaorvon elämänvaiheet. Teoksessa: Yksilö ja yhteiskunnan muutos. Tampere 1986: s. 36—49.
- Kaatra, Kössi, Alhaisolauluja. Valitut runot vuosilta 1903—27. Toim. Lauri Lajunen. Helsinki 1978.
- Kaelble, Hartmut, *Historical Research on Social Mobility*. London 1981.
- Kallio, Topi, Palvelijapolitiikasta Suomessa 18. vuosisadalla. Taloustieteellisiä tutkimuksia XI. Helsinki 1913.
- Kanerva, Unto, Liinatehtaalaisia ja 'tehtaanmaistereita'. Tampere 1972.
- Kanerva, Unto, Messukylän historia II. Tampere 1967.
- Kanerva, Unto, Pumpulilaisia ja pruuukilaisia. Helsinki 1946.
- Karakorpi, Antti, Vaalitaistelu ja puolueiden alueellinen kannatus v. 1919 eduskuntavaaleissa. Suomen historian pro gradu-tutkimus Tampereen yliopistossa 1977.
- Karhu, J., Sota-ajan taloudellinen elämä Suomessa. Helsinki 1917.
- Katz, M. B., *The People of Hamilton, Canada West. Family and Class in a Mid-Nineteenth-Century City*. Cambridge (Mass.) 1975.
- Katznelson, Ira, Community, Capitalist Development and the Emergence of Class. *Politics and Society* 9, 1979: s. 203—237.
- Kauffman, Herman, Mieluisia muistoja Keski-Hämeestä, Hämeenlinna 1939.
- Kaukovalta, Eila, Tampereen raittiusliikkeen historia. Tampereen järjestyneen raittiusliikkeen 50-vuotismuistojulkaisu. Tampere 1934.
- Kaukovalta, K. V., Tampereen seudun kapinahistoria. Helsinki 1921.
- Kaukovalta, K. V., Tampereen Verkatehtaan historia 1797—1929. Helsinki 1930.
- Kero, Reino, Migration from Finland to North America in the Years between United States Civil War and First World War. Turun yliopiston julkaisuja B 130. Turku 1974.
- Kilpi, O. K., Suomalaisen kansanluonteen taipuvaisuus nykyaikaiseen industrialismiin ja kapitalismiin. Aika 1915, s. 73—87.
- Kilpi, O. K., Suomen ammatissatoimiva väestö ja sen yhteiskunnalliset luokat vuosina 1815—1875, II Kaupungit, III Koko maa. Taloustieteellisiä tutkimuksia XX. Helsinki 1915.
- Kilpi, O. K., Suomen siirtolaisuus ja 19. vuosisadan kansantalous. Taloustieteellisiä tutkimuksia XXII. Helsinki 1917.
- Klemettilä, Aimo, Tampereen punakaarti ja sen jäsenistö. *Acta Universitatis Tamperensis* A: 72. Tampere 1976.
- Kocka, Jürgen (Hg.), *Europäische Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert*. Deutschland Österreich, England und Frankreich im Vergleich. Göttingen 1983.
- Kocka, Jürgen, Klassen oder Kultur? Durchbrüche und Sackgassen in der Arbeitergeschichte. *Merkur* 36, 1982: s. 955—965.
- Kocka, Jürgen, Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800—1875. Berlin, Bonn 1983.
- Kocka, Jürgen, Sozialgeschichte: Begriff, Entwicklung, Probleme. Göttingen 1977.
- Kocka, Jürgen, Stand — Klasse — Organisation. Strukturen sozialer Ungleichheit in Deutschland vom späten 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert im Aufriss. Teoksessa: Wehler, H.-U. (Hg.), *Klassen in der europäischen Sozialgeschichte*. Göttingen 1979: s. 137—165.
- Kocka, Jürgen, The study of social mobility and the formation of the working class in the 19th century. *Le mouvement social* nr. 111, 1980: s. 97—117.
- Kocka, Jürgen, Theoretical Approaches to Social and Economic History of Modern Germany: Some recent trends, concepts, and problems in Western and Eastern Germany. *The Journal of Modern History*, Vol. 47, 1975, s. 101—119.
- Kocka, Jürgen, Die Trennung von bürgerlicher und proletarischer Demokratie im europäischen Vergleich. Fragestellungen und Ergebnisse. Teoksessa: Kocka, J. (Hg.), *Europäische Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert*. Göttingen 1983: s. 5—20.
- Kolakowski, Leszek, *Main Currents of Marxism*. Vol. I. The Founders. Oxford 1978.
- Konstantinov, F. V. ym., *Marxilais-leniniläisen filosofian perusteet*. Moskova iv.
- Korpimaa, Timo, Salaisilla poluilla. Rauma 1934.
- Kortekangas, Paavo, Kirkko ja seurakunnallinen elämä. Hämeen historia IV: 1, s. 423—524. Hämeenlinna 1969.

- Kortekangas, Paavo, Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa. Tutkimus Tampereesta 1855—1905. Porvoo 1965.
- Kovero, Martti, Suomen kotimarkkinateollisuus. Liike-elämä XV. Helsinki 1928.
- Kovero, Martti, Suurteollisuuden synty ja kehitys. Suomen kulttuurihistoria IV, s. 120—165. Jyväskylä 1936.
- Kuczynski, Jürgen, Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. Band XXXVI: Die Theorien der Lage der Arbeiter. Berlin 1968.
- Kuczynski, Jürgen, Työväenluokan synty. Oulu 1984.
- Kujala, Antti, Lenin, bolshevikit ja Suomi 1890-luvun lopusta vuoteen 1907. Suomen ja Skandinavian historian lisensiaattitutkimus Helsingin yliopistossa 1985.
- Kulo, Olavi, Työväen asunto-osakeyhtiöiden perustaminen Tampereelle vuosina 1896—1926. Suomen historian pro gradu-tutkimus Turun Yliopistossa 1955.
- Kunnas, Heikki J., Metsätaloustuotanto Suomessa 1860—1965. Suomen Pankin julkaisuja. Kasvututkimuksia IV. Helsinki 1973.
- Kuoppala, Jussi, Suomen papisto ja työväenkysymys 1863—1899. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 65. Helsinki 1963.
- Kuusamäki, Lauri, Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen. Suomen Kulttuurihistoria IV, s. 96—119. Jyväskylä 1936.
- Kuusi, Eino, Talvityöttömyys, sen esiintyminen, syyt ja ehkäisytoimenpiteet Suomen suurimmissa kaupungeissa. Tampere 1914.
- Kuusi, Eino & Kuusi, Reino, Sosiaalinen kysymys ja sosiaalinen liike kautta aikojen (II uud.painos). Porvoo 1948.
- Kuusisto, Seppo, Kansallishenkeen uskoen. Hämäläisosakunnan historia I 1865—1918. Helsinki 1978.
- Kuusterä, Antti, Pankkiosakkeiden leviäminen suomalaiseen yhteiskuntaan 1860-luvulla. Teoksessa: När samhället förändras — Kun yhteiskunta muuttuu. Helsinki 1981: s. 367—391.
- Laine, Y. K., Suomen poliittisen työväenliikkeen historia I—III. Helsinki 1945—1946.
- Lammi, Em., Tampereen Työväenyhdistys 35-vuotias. Tampere 1922.
- Lammi, Em., Työ käsiemme, hengenkin. Tampere 1977.
- Lappalainen, Jussi T., Punakaartin sota 1—2. Helsinki 1981.
- Lasslet, Peter, Bastardy and its Comparative History. Introduction: comparing illegitimacy over time and between cultures. Teoksessa: Laslett, Peter ym. (ed.), Bastardy and its Comparative History. London 1980: s. 1—64.
- Lee, J. J., Labour in German Industrialization. The Cambridge Economic History of Europe VII: 1, s. 442—491. Cambridge 1978.
- Lehtonen, Saara, He hoitivat Herran tulta. Myllykoski 1953.
- Leino-Kaukiainen, Pirkko, Sensuuri ja sanomalehdistö Suomessa vuosina 1891—1905. Helsinki 1984.
- Lenger, Friedrich, Ein Programm für die Arbeiter- und Arbeiterbewegungsgeschichte. Archiv für Sozialgeschichte XXIV Bd., Bonn 1984, s. 605—610.
- Lenin, V. I., Esitelmä vuoden 1905 vallankumouksesta (Zürich 1917). Lenin, Valitut teokset neljässä osassa, osa 2, s. 430—445. Moskova 1967.
- Lenin, V. I., Mitä on tehtävä? Liikkeemme päivänpolttavia kysymyksiä. Lenin, Valitut teokset neljässä osassa I, s. 275—432. Moskova 1967.
- Lenin, V. I., Suomesta. Kirjoituksia, lausuntoja, asiakirjoja (Laatinut J. Sykiäinen). Moskova 1966.
- Lento, Reino, Maassamuutto ja siihen vaikuttaneet tekijät Suomessa v. 1878—1939. Väestöpoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja A:5. Helsinki 1951.
- Lequin, Yves, Les Ouvriers de la région lyonnaise 1848—1914. Vol. 1: La Formation de la classe ouvrière régionale. Vol. 2: Les Intérêts de classe et la république. Lyon 1977.
- Lindfors, Gustaf V., Finlaysonin tehtaat Tampereella I. Helsinki 1938.
- Lindgrén, Susanne, Utomäktenskaplig fertilitet i Helsingfors under 1800-talets senare del. Teoksessa: När samhället förändras — Kun yhteiskunta muuttuu. Helsinki 1981: s. 301—320.
- Lodenius, Elias, Tammerfors Linne- och Jernmanufakturaktiebolag 1856—1906. 1908.
- Louhivuori, O. V., Kunnallinen köyhäinhuoltorasisutus Suomen suurimmissa kaupungeissa ennen nykyistä kunnallishallitusta. Taloustieteellisiä tutkimuksia XVIII. Helsinki 1915.

- Mannio, Niilo (toim.), Suomen työväenlainsäädäntö. Helsinki 1918.
- Markkanen, Erkki, Maaseutuväestön varallisuusolot ja luottosuhteet Sisä-Suomessa elinkeinoelämän murroskaudella v. 1850—1914. Jyväskylä 1977.
- Markkola, Pirjo, Maaseudun naisen elämäнкаari ensimmäisellä teollistumiskaudella. Tutkimus Hämeen maaseudulla 1800-luvulla syntyneiden naisten elämänvaiheista. Suomen historian pro gradu-tutkimus Tampereen yliopistossa 1984.
- Marquardt, Frederick D., A Working Class in Berlin in the 1840's? Teoksessa: Wehler. H-U. (Hg.), Sozialgeschichte heute. Göttingen 1974: s. 191—210.
- Marx, Karl, Filosofian kurjuus. Vastaus herra Proudhonin Kurjuuden filosofiaan (1847). Moskova 1971.
- Marx, Karl, Kansantaloustieteen arvostelua. Esipuhe (1859). Marx — Engels, Valitut teokset I—III, osa I, s. 444—447. Moskova 1973.
- Marx, Karl, Louis Bonaparten brumairekuun kahdeksastoista (1852). Marx — Engels, Valitut teokset I—III, osa I, s. 356—441. Moskova 1973.
- Marx, Karl, Pääoma. Kansantaloustieteen arvostelua. 1. osa (1867). Moskova 1974.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, Kommunistisen puolueen manifesti (1848). Pori 1970.
- McLellan, David, The Thought of Karl Marx. 2nd ed. London 1980.
- Mendels, Franklin F., Social Mobility and Phases of Industrialization. Journal of Interdisciplinary History 7, 1976, s. 193—216.
- Meurman, Agathon, Neljäs sääty. Kansantaloudellisen Yhdistyksen esitelmä. Sarja III:2. Helsinki 1898.
- Meurman, Agathon, Rikkauden jaosta. Esitelmä Kansantaloudellisessa Yhdistyksessä I:nen osa, s. 25—40. Porvoo 1893.
- Mills, C. Wright, Sosiologinen mielikuvitus. Helsinki 1982.
- Minkkinen, Aimo, Lenin ja Suomen ensimmäinen vallankumous. Teoria ja politiikka-liite, Tiedonantaja 196b 1985, s. 13—15.
- Morris, R. J., Class and Class Consciousness in the Industrial Revolution, 1780—1850. London 1979.
- Muuttoliikkeiden ja sosiaalisen kehityksen väliset yhteydet Suomen teollistumisen alusta maan itsenäistymiseen. Suomen Akatemian tutkimusprojektin numero 29 loppuraportti I. (Julk. Turun yliopiston historian laitos) Turku 1982.
- Mäkelin, Yrjö, Kansan Lehti sortovuosina. Teoksessa: Kansan Lehti 1899—1914. Tampere 1914: s. 17—24.
- Mäkinen, Kaarlo K., Tampereen kansakoulujen historia. Tampere 1922.
- Mäkinen, Pentti, Finlaysonin tehtaan työväestön demografinen rakenne ja asuinolosuhteet vuosina 1836—1860. Suomen historian pro gradu-tutkielma Tampereen yliopistossa 1975.
- Neale, R. S., Class in English History 1680—1850. Oxford 1981.
- Neuman, Robert P., Industrialization and Sexual Behaviour: Some Aspects of Working-Class Life in Imperial Germany. Teoksessa: Bezucha, Robert J., (ed.), Modern European Social History. Lexington 1972: s. 270—291.
- Nieminen, Armas, Taistelu sukupuolimoraalista. Avioliitto- ja seksuaalikäysymyksiä suomalaisen hengenelämän ja yhteiskunnan murroksessa sääty-yhteiskunnan ajoilta 1910-luvulle. Väestöpoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja A:6. Turku 1951.
- North, Douglas Cecil, Structure and Change in Economic History. New York 1981.
- Nyberg, Paul, Z. Topelius. Elämäkerrallinen kuvaus I. Porvoo 1950.
- Nylund, S. A., Kauppa-apulaisoloista entisajan Tampereella. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia (I), s. 81—86. Tampere 1929.
- Näreikkö, Heikki, Asuntopoliittikan ensiaskeleet Tampereella. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia VIII, s. 107—116. Tampere 1984.
- Näreikkö, Heikki, Tampereen työväestön aineellisen elintason kehitys 1850—1914. Suomen historian lisensiaattitutkimus Tampereen yliopistossa 1983.
- Näreikkö, Heikki, Työläiskotien esineistö ja työväestön vaateus Tampereella 1850—1910. Tampereen kaupungin museolautakunnan monisteita 12. Tampere 1981.
- Olsson, Lars, Barn- och ungdomsarbete i svensk industri 1860—1970. Scandia XL, 1974, s. 228—244.
- Ojala, Herkko, Ensi polven akateemisen sivistyneistön muodostumisesta Suomessa vuosina 1859—1899. Studia Historica Jyväskylälensia I, s. 335—390. Pieksämäki 1962.

- Osuusliike Voima il. ja sen edeltäjät 1900—1950. (Kirjoittaneet Unto Kanerva ja Eino Heini-vaara). Tampere 1950.
- Paavolainen, Jaakko, Vankileirit Suomessa 1918. Helsinki 1971.
- Palmgren, Raoul, Joukkosydän. Vanhan työväenliikkeen kaunokirjallisuus I—II. Porvoo 1966.
- Palmgren, Raoul, Suuri linja Arwidsonista vallankumouksellisiin sosialisteihin. Kansallisia tutkielmia. Helsinki 1976 (2.p.)
- Papinsaari, Raimo, Turun räätälien ammattikunta vuosina 1721—1809. Turun Historiallinen Arkisto 20, s. 246—. Turku 1967.
- Pekkanen, Toivo, Tehtaan varjossa. Romaani. Juva 1979 (15 p.).
- Petersson, Birgit, »Den farliga underklassen». Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige. Acta Universitatis Umensis. Umeå 1983.
- Petrak, Heinz, ym., Proletariat in der BRD. Reproduktion — Organisation — Aktion. Berlin 1974.
- Piilonen, Juhani, Vallankumous kunnallishallinnossa. (Punaisen Suomen historia 1918.) Helsinki 1982.
- Pipping, Hugo E., Sata vuotta pankkitoimintaa. Suomen Yhdyspankki 1862—1919. Pohjoismaiden Osakepankki Kauppaa ja Teollisuutta Varten 1872—1919. Pohjoismaiden Yhdyspankki 1919—1962. Helsinki 1962.
- Poliittinen Tampere 1899—1905. Tampereen yliopisto, Historian laitos, monistesarja B n:o 1. Tampere 1972.
- Pollard, Sidney, England: Der unrevolutionäre Pionier. Teoksessa: Kocka, J. (Hg.), Europäische Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert. Göttingen 1983: s. 21—38.
- Pollard, Sidney, Labour in Great Britain. The Cambridge Economic History of Europe VII:1, s. 97—179. Cambridge 1978.
- Potolov, S. I., Pietarin työväestö 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa. Muovautumisen ja sosiaalis-demografisen rakenteen ongelmia. Turun Historiallinen Arkisto 32, s. 145—166. Turku 1978.
- Przeworski, Adam, Proletariat into a Class: The Process of Class Formation from Karl Kautsky's 'The Class Struggle' to Recent Controversies. Politics and Society, Vol. 7, 1977, s. 343—401.
- Pullat, Raimo, Eestin kaupunkien työväenluokan muodostuminen 1800-luvun alusta vuoteen 1917. Turun Historiallinen Arkisto 32, s. 132—144. Turku 1978.
- Puranen, Britt-Inger, Tuberkulos. En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750—1980. Umeå Studies in Economic History. Umeå 1984.
- Raevuori, Yrjö, Fabian Klingendahl ja Klingendahl Oy. Tampere 1952.
- Raevuori, Yrjö, Suomen Trikoo 1903—1953. Helsinki 1954.
- Raevuori, Yrjö, Tampere Suomen kenkäteollisuuden keskuksena. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia (I), s. 36—47. Tampere 1929.
- Rainio, T. & Kajava, V., Turva. Työväen Keskinäinen Vakuutusyhtiö Turva. Selostusta ajalta 1910—1935. Tampere 1935.
- Raivio, Arvi, Suomen väestön elinkeinoryhmitys v. 1820—1870. Väestötutkimuksen vuosikirja VI. Vanmala 1960.
- Rajainen, Maija, Naisliike ja sukupuolimoraali. Keskustelua ja toimintaa 1800-luvulla ja nykyisen vuosisadan alkupuolella noin vuoteen 1918 saakka. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 91. Lahti 1973.
- Rasila, Viljo, Kansalaissodan sosiaalinen tausta. Helsinki 1968.
- Rasila, Viljo, Tampereen historia I. (Käsikirjoitus, ilmestyy 1986).
- Rasila, Viljo, Tampereen historia II. 1840-luvulta vuoteen 1905. Tampere 1984.
- Rasila, Viljo, Teollistumiskauden muuttoliikkeet. Mikrohistoriallinen tutkimus Tampereen seudulta. Tampereen yliopiston Historiatieteen laitoksen julkaisuja 7. Tampere 1983.
- Rask, Leena, Amurin kaupunginosan synty ja sen väestön sosiaalinen rakenne Tampereellä viime vuosisadan loppupuolella. Suomen historian pro gradu-tutkimus Tampereen yliopistossa 1974.
- Ratia, Kari, Työväenlehdistön leviämisaika vuosina 1906—1908. Suomen historian pro gradu-tutkimus Tampereen yliopistossa 1979.
- Ratia, Sirpa, Kansan Lehden linja 1899—1903. Suomen historian pro gradu-tutkimus Tampereen yliopistossa 1981.

- Rein, Theodor, Kansantalouden uusi oppikunta. Kirjallinen kuukausilehti 14, 1879. Julkaistu teoksessa: Eräsaari & Rahkonen, (toim.) Työväenkysymyksestä sosiaalipolitiikkaan. Tapiola 1975: s. 136—161.
- Rein, Theodor, Liberalismi ja socialismi. Kirjallinen kuukausilehti 13, 1878. Julkaistu teoksessa: Eräsaari & Rahkonen, (toim.) Työväenkysymyksestä sosiaalipolitiikkaan. Tapiola 1975: s. 117—135.
- Renvall, Heikki, Tulojen jaosta Suomen suurimmissa kaupungeissa 1875—1899. Kansantaloudellisen yhdistyksen esitelmiä. Sarja III.9. Helsinki 1900.
- Renvall, Pentti, Vanhat ja uudet voimat ja niiden sosiaalinen tausta. Teoksessa: Renvall, Pentti (toim.), Suomalaisen kansanvallan kehitys. Porvoo 1965: s. 35—44.
- Rodgers, Daniel J., Tradition, Modernity, and the American Industrial Worker: Reflections and Critique. The Journal of Interdisciplinary History, Vol. VII nr. 4, 1977, s. 655—682.
- Roos, Sigurd (toim.), Kotimaisen teollisuuden albumi — Album öfver den inhemska industrin I—II. Helsinki 1913.
- Roos, Sigurd, Suomen kansallislakko I—II. Helsinki 1907.
- Saarenheimo, Juhani, Vanhan Ylä-Satakunnan maaseudun yhteiskuntarakenne ennen teollistumista. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia VIII, s. 27—50. Tampere 1984.
- Sadeniemi, Matti, Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiö 1897—1934. Tampere 1937.
- Salkola, Marja-Leena, Julistaja ja poliitikko. Yrjö Mäkelinin elämä ja toiminta. Helsinki 1967.
- Salkola, Marja-Leena, Työväenkaartien synty ja kehitys punakaartiksi ennen kansalaissotaa 1—2. Helsinki 1985.
- Salomaa, Markku, Vuoden 1918 työväenvaltion valtioluonne ja esikuvat — oliko niitä? Historiallinen Aikakauskirja N:o 3 1983, s. 183—197.
- Schoultz, Jarl von, Bidrag till belysande av Finlands Socialdemokratiska Partis historia. Del I. Helsingfors 1924.
- Schybergson, Per, Barn- och kvinnoarbetare i Finlands fabriksindustri vid mitten av 1800-talet. Historisk Tidskrift för Finland 1974, s. 1—17.
- Schybergson, Per, Fabriksetablering och fabriksägare inom Finlands konsumtionsvaruindustri 1809—1870. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalishistorian laitoksen tiedonantoja N:o 3 1974. Helsingfors 1974.
- Schybergson, Per, Hantverk och fabriker III. Finlands konsumtionsvaruindustri 1815—1870: tabellbilagor. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk, H. 117. Helsingfors 1974.
- Shorter, Edward, Sexual Change and Illegitimacy: The European Experience. Teoksessa: Bezucha, Robert J. (ed.), Modern European Social History. Lexington 1972: s. 231—269.
- Siikavire, Ulla-Maija, Tampereen Työväen Teatterin työväenhenkisyys vuosina 1905—1918. Suomen historian pro gradu-tutkimus Tampereen yliopistossa 1978.
- Silander, Alpo, Tampereen sanomiston alkutaipaleelta. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia (I), s. 114—126. Tampere 1929.
- Sillanpää, F. E., Aatteen mies. Kokoelmassa: Maan tasalta. Vaatimattomia tarinoita. Porvoo 1924: s. 103—128.
- Sinisalo, Uuno, Tampereen Säästöpankki 1857—1957. Tampere 1957.
- Sirola, Yrjö, Numeroita työväen sanomalehdistön vaiheista Suomessa. Työväen kalenteri 1908. Helsinki 1907.
- Smirnov, V., Lenin Suomen vaiheissa. Helsinki 1970.
- Snellman, G. R., Tutkimus vähävaraisten asunto-oloista vuonna 1909 Tampereen kaupungissa sekä viereisissä Messukylän ja Pirkkalan pitäjän osissa. Tampere 1909.
- Snellman, Johan Vilhelm, Kootut teokset, osa V. Porvoo 1929.
- Soikkanen, Hannu (toim.), Kansalaissota dokumentteina. Valkoista ja punaista sanankäyttöä v. 1917—1918. I—II. Helsinki 1969.
- Soikkanen, Hannu, Kohti kansanvaltaa 1. 1899—1937. Vaasa 1975.
- Soikkanen, Hannu, Sosialismin tulo Suomeen. Ensimmäisiin yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti. Porvoo 1961.
- Soikkanen, Hannu, Vanha ja uusi yhteiskunta. Teoksessa: När samhället förändras — Kun yhteiskunta muuttuu. Helsinki 1981: s. 433—453.
- Soikkanen, Hannu, Varkauden historia. Helsinki 1962.
- Soininen, Arvo M., Maanosituslainsäädäntö Suomen maatalouden pienviljelyvaltaistumiseen vaikuttavana tekijänä — Vuoden 1895 maanositusasetuksen synty ja vaikutus. Maatalous-

- tieteellinen Aikakauskirja 49, 1977, s. 346—373.
- Soinin, Arvo M., Maataloustyöväen palkat vv. 1878—1913. Teoksessa: När samhället förändras — Kun yhteiskunta muuttuu. Helsinki 1981: s. 91—114.
- Somersalo, Eva, Kauppaneuvos Arthur Sommer. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia (I), s. 282—297. Tampere 1929.
- Stearns, Peter N., *Lives of Labour. Work in a Maturing Industrial Society*. London 1975.
- Stenberg, Elli, Julkista ja salaista työväenliikettä Suomen kommunistisen puolueen johdolla 20-luvun Pohjois-Hämeessä. Teoksessa: Taistelun tiellä. SKP:n Tampereen Piirijärjestön 30-vuotisjuhla-julkaisu. Tampere 1974: s. 11—35.
- Strömmer, Aarno, Väestöllinen muuntuminen Suomessa. Väestöpoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja A:13. Tornio 1969.
- Suolahti, Gunnar, Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo 1919.
- Suomen taloushistoria, I: Agraarinen Suomi, II: Teollistuva Suomi, III: Historiallinen tilasto. Helsinki 1980—1983.
- Talve, Ilmar, Suomen kansankulttuuri. Mikkeli 1979.
- Talvi, Veikko, Pohjois-Kymenlaakson teollistuminen. Kymin Osakeyhtiön historia 1872—1917. Kouvola 1979.
- Tammerfors Linne- och Järn Manufactur Aktiebolag 1856—1931. Helsingfors 1931.
- Tamminen, Kalervo, Työpalkkojen kehityksestä Suomessa vuosina 1920—1934. Kansantaloudellinen Aikakauskirja 1935, s. 247—282.
- Tampereen kaupunki. Muisto Sen Satavuotisjuhlastansa. Tampere 1879.
- Tampereen Työväenyhdistys 50-vuotias 1886—1936. Tampere 1936.
- Teinonen, Markku, Porilainen perhe 1881—1931. Turun yliopiston kansatieteen laitoksen toimituksia 12. Turku 1984.
- Tenfelde, Klaus, *Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft an der Ruhr im 19. Jahrhundert*. Bonn 1977.
- Thompson, E. P., *Eighteenth-century English society: class struggle without class?* Social History, Vol. 3. 1978, s. 133—165.
- Thompson, E. P., *The Making of the English Working Class*. London 1963 — Middlesex 1974.
- Thompson, E. P., *The Poverty of Theory and Other Essays*. London 1980.
- Thernstrom, Stephan, *The Other Bostonians. Poverty and Progress in the American Metropolis 1880—1970*. Cambridge (Mass.) 1973.
- Thernstrom, Stephan, *Soziale Mobilität der Arbeiterklasse in Amerika*. Teoksessa: Kaelble, Hartmut (hg.), *Geschichte der sozialen Mobilität seit der industriellen Revolution*. Königstein 1978: s. 201—220.
- Tiensuu, Hannu, Vuoden 1875 kunnallisuudistuksen vaikutukset Tampereen kaupungin hallintokäytäntöön. Suomen historian pro gradu-tutkimus Tampereen yliopistossa 1980.
- Tietosanakirja I—XI. Julkaissut Tietosanakirja-osakeyhtiö. Helsinki 1909—1922.
- Tilly, Richard, *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung*. Göttingen 1980.
- Topelius, Z., *Lukemisia lapsille II*. 1907. Näköispainos Porvoo 1982.
- Topelius, Maamme kirja. Juva 1985 (alkuteos 1876).
- Topolski, Jerzy, *Methodology of History*. Warsaw 1976.
- Tudeer, A. E., Hämeen läänin väestön lisääntyminen vuosina 1811—1910. Tutkimus eri paikakakuntien väenlisäysilmiöiden erilaisuudesta. Taloustieteellisiä tutkimuksia XVI. Helsinki 1914.
- Upton, Anthony F., *Vallankumous Suomessa 1917—1918. I—II*. Jyväskylä 1980—1981.
- Urbans, Runar, Tampereen Pellava- ja Rautateollisuus Osakeyhtiö 1856—1956. Helsinki 1956.
- Urry, John, *The Anatomy of Capitalist Societies. The Economy, Civil Society and the State*. London 1981.
- Wallin, Väinö, Tampereen käsityö ja käsityöläiset XIX:llä vuosisadalla. Suomen teollisuushallituksen tiedonantoja 33. Helsinki 1902.
- Waris, Heikki, *Helsinkiläisyhteiskunta. Helsingin kaupungin historia III:2*, s. 9—211. Helsinki 1950.
- Waris, Heikki, *Kaupungit ja muut asutuskeskukset. Suomen kulttuurihistoria IV*, s. 226—281. Jyväskylä 1936.
- Waris, Heikki, *Suomalaisen yhteiskunnan rakenne*. Porvoo 1948.

- Waris, Heikki, Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle I—II. Helsinki 1932—1934. (toinen tarkistettu painos: Helsinki 1973).
- Varto, Tyko, Iltahetki lapsuuteni Tampereella. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia II, s. 360—362. Tampere 1935.
- Varto, Tyko, Lapsuuteni Tampere. Kuvaus Tampereesta 1880- ja 1890-luvuilta. Tampere 1954. (toinen laaj.painos Tampere 1958).
- Warto, Tyko, Muistelmia vuoden 1905 suurlakosta. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia V, s. 319—329. Tampere 1957.
- Varto, Tyko, Muistojen komeroista — »Ikuisesta taistelusta» Tampereella. Kieltolakilhti N:o 45 ja 46, 1931.
- Varto, Tyko, Tampereen Työväenyhdistys 1886—1906. Tampere 1906.
- Varto, Tyko, Työväen vapaa-ajanvietto Tampereella 19:nneen vuosisadan loppupuoliskolla. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia II, s. 159—178. Tampere 1935.
- Vattula, Kaarina, Palvelustyöstä konttoristiin — naisten työhönsallistuminen 1880—1940. Teoksessa: När samhället förändras — Kun yhteiskunta muuttuu. Helsinki 1981: s. 63—90.
- Weber, Max, Economy and Society. An outline of interpretive sociology. I—II. Berkeley 1978.
- Weber, Max, Protestantinen etiikka ja kapitalismin henki. Juva 1980.
- Wehler, Hans-Ulrich (Hg.), Klassen in der europäischen Sozialgeschichte. Göttingen 1979.
- Wehler, Hans-Ulrich, Vorüberlegungen zur historischen Analyse sozialer Ungleichheit. Teoksessa: Wehler, H-U. (Hg.), Klassen in der europäischen Sozialgeschichte. Göttingen 1979: s. 9—32.
- Veilahti, V. O., Tampereen Ulkotyöväenyhdistys — eräs episodi tamperelaisen työväenliikkeen varhaishistoriassa. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia V, s. 309—318. Tampere 1957.
- Vester, Michael, Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess. Die Entstehung antikapitalistischer Theorie und Praxis in England 1792—1848. Frankfurt am Main 1972.
- Viita, Lauri, Moreeni. Porvoo 1973.
- Viitanen, Lasse, Venäläisiin kohdistunut painostustoiminta Tampereella vuosisadan vaihteessa. Teoksessa: Poliittinen Tampere. Tampere 1972: s. 11—48.
- Vilar, Pierre, Marxistisk historia — en vetenskap under uppbyggnad. Försök till dialog med Althusser. Teoksessa: Le Goff & Nora (red.), Att skriva historia. Stockholm 1978.
- Wilen, Yrjö, Kansan Lehti 50-vuotias. 1899—1949. Tampere 1949.
- Viljanen, Emil, Tampereen työväestön elämästä ja pyrkimyksistä. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia (I), s. 58—80. Tampere 1929.
- Wilsman, Atle, Frenckell. Tietosanakirja, osa II, p. 1248—1249. Helsinki 1910.
- Wirilander, Kaarlo, Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721—1870. Helsinki 1974.
- Virtanen, Teuvo, Suomen ensimmäinen työväenopisto 75 vuotta. Tampereen Työväenopisto 1899—1974. Tampere 1975.
- Virtanen, Teuvo, Tamperelaisten Venäjän-poliittinen mielipidekehitys vuosina 1899 ja 1901 kirjoitettujen vastalauseadressien valossa. Teoksessa: Poliittinen Tampere. Tampere 1972: s. 86—128.
- Voionmaa, Väinö, Tampereen työväki työväenliikkeen kynnyksellä. Teoksessa: Tampereen Työväenyhdistys 50 vuotias. 1886—1936. Tampere 1936: s. 7—10.
- Voionmaa, Väinö, Tampereen kaupungin historia I—IV (toinen tark. ja lisätty painos). Tampere 1929—1935.
- Wright, Erik Olin, Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure. Politics and Society 9, no 3, 1980, s. 323—370.
- Yli-Kerttula, Pertti, Tampereen sosiaalidemokraattiset järjestöt ja niiden johtohenkilöt kansalaissodan jälkeen vuosina 1918—1923. Yhteiskunnallisen tutkinnon tutkielma Tampereen yliopistossa 1977.
- Yrjö-Koskinen, Yrjö Sakari. Työväenseikka. Kirjallinen kuukausilehti 9, 1874. Julkaistu teoksessa: Eräsaari & Rahkonen (toim.), Työväenkysymyksestä sosiaalipoliittikaan. Tapio-la 1975: s. 55—106.
- Zwahr, Hartmut, Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturuntersuchung über das Leipziger Arbeiterklasse während der industriellen Revolution. Berlin 1978.
- Äström, Sven-Erik, Kaupunkiyhteiskunta murrosvaiheessa. Helsingin kaupungin historia IV:2, s. 9—333. Helsinki 1956.

Summary

In the Light of the Factory

Industrialisation and the Formation of the Working Class in Tampere, Finland, 1820—1920

INTRODUCTION. The period of the industrial revolution is generally regarded as an unhappy one, although Finns in the 19th-century saw the matter differently. In addition to the electric light (the first in Europe), the factory brought them visions of a new and brighter future. The most influential Finn of the 19th-century, J. V. Snellman — national philosopher and friend of the common man — believed that industry would transform a poor agricultural country into a blooming garden. This study shows that the workers of Tampere experienced industrialisation as a positive thing. The study is not a glorification of industry, but it demonstrates the falseness of »the logic of poverty», which has long been the dominant model for explaining working class history. The study has therefore been provocatively called **IN THE LIGHT OF THE FACTORY** — and not »in the shadow of the factory» after a wellknown Finnish novel.

The subject of the study is Finland's first and most important industrial city, Tampere, known in the 19th-century as »Finland's Manchester». During that period Tampere had the largest factories in the Nordic countries. On the other hand, Tampere was by international standards a small town, with a population in the middle of the 19th-century of 5,000 people, a number that had increased tenfold by 1920. In Finnish terms, Tampere was a highly industrial island in an agrarian society. In 1900 only 13 % of the Finnish population lived in towns and the share of industry in the gross domestic product was 16 %. Another special feature of Finnish society — in addition to the lateness of industrialisation — was the political system. Finland was part of the Russian Empire until 1917, and this was a decisive factor in the political development of the whole country and also of the working class movement. Tampere is thus an interesting subject for study, because it has all the classic elements of working class history: large factories, a powerful working-class movement and the revolution in 1918.

The study considers the working-class population from a single unifying point of view: the formation of the working-class. The crux of the research is derived from the class theory of Marx and Weber, but the aim of the study has been to present the concrete history of the working-class of Tampere by examining the economic, social, political and cultural factors which — in conjunction — have defined the formation of the character and social position of the working class. The study thus combines the following research traditions: the social and economic history of industrialisation, demographics, the history of the labour movement, research into the so-called labour question and the study of class theory.

The study is divided thematically and chronologically into three main sections, describing the different stages in the formation of the working class and the transformation of its social character. These sections are ORIGINS, CRISIS and STABILISATION (see table 1). The section on ORIGINS studies the period of the so-called »ancien régime», when industry in Tampere and the first groups of wage-earning workers emerged within the frame of the »old society». The second section, CRISIS, describes the so-called liberal period (1870—1900), when industry and wage-earning became general throughout the country and the new conditions began to destroy the old social structures — economically and politically, as well as in institutions and ideology. This was a period of rapid and partly uncontrolled change. The third section, STABILISATION, of which the sub-heading is »the period of the new society (1900—1920)», shows that in spite of the dramatic political events of the time, the beginning of the 20th-century was characterised by consolidation of industry and the life-style of the town dweller, demographic and social consolidation of the working-class and political integration into a capitalist society. This process might be called the adaptation of the working-class. The fourth section of the study, THE MODELS AND TAMPERE, examines the emergence of class separately, from the point of view of class theory, and considers popular generalisations about the history of the working-class.

The appendix entitled Sources and Methods explains the conditions in which the research was undertaken. Contemporary socio-historical sources in Finland generally and in Tampere in particular are good. Official archives and those of the factories themselves are available, population registers and statistics are comprehensive, there were a large number of newspapers and there is reliable information about working class activities. In addition to these standard sources, the study has used 2,115 miniature biographies, the information for which was found in parish registers and processed by computer. This material has provided new opportunities for studying such things as demography, social mobility, social problems and the life pattern of the workers.

Table 1. Main features in the history of the working class in Tampere 1820—1920.

	ECONOMICS	POPULATION	SOCIETY
I ORIGINS 1820—1870 INDUSTRIALISATION UNDER THE »ANCIEN RÉGIME»	<ul style="list-style-type: none"> • early industrialisation of Tampere • foreign markets • use of work force and mobility limited • women and children in factory work • cotton famine 1861—1864 • famine 1866—1868 	<ul style="list-style-type: none"> • broad recruiting base for working class • strong bias in demographic structure • high social mobility 	<ul style="list-style-type: none"> • legal inequality under ancien régime • working population excluded from »society» • working population divided into different groups • solid power of factory owners and Church; social quiet
II CRISIS 1870—1900 INDUSTRIALISATION BREAKS UP OLD SOCIAL STRUCTURE	<ul style="list-style-type: none"> • rapid growth supported by home market • growth in trade • new employment: building and services • breakthrough in wage-earning labour 	<ul style="list-style-type: none"> • surplus migration to the towns • heavy natural increase • high mortality • emergence of social problems • proletarianisation 	<ul style="list-style-type: none"> • elementary education • liberalism in economic and social policy, freedom of occupation 1879 • discussion of social problems • emergence of politics: intellectual movements, »fennomania» and socialism (Workers Association 1886)
III STABILISATION 1900—1920 EMERGENCE OF A DEMOCRATIC CLASS SOCIETY: FINLAND	<ul style="list-style-type: none"> • diversification of industry; growth of secondary industries • depression • rise in living standard 	<ul style="list-style-type: none"> • demographic balance restored: decrease in migration, increase in the number for families, fall in birth rate • decrease in social mobility: second generation workforce, solidification of classes • fall in mortality 	<ul style="list-style-type: none"> • increase in education • Russian repression • general strike 1905 • political democracy 1906 • mass organisation of working class • institutionalization of the labour movement • revolution and war 1917—1918

Chapter 1. ORIGINS. The period of the »Ancien régime» 1820—1870

1.1. The factories. The conditions for the early industrialisation of Tampere were the late mercantilist economic policy of the Russian state, Russian and British commercial capital, the markets of St. Petersburg, British know-how, American cotton and cheap Finnish labour. The factories of Tampere were thus originally a foreign creation. The decisive factor was the role of the Russian state. It wanted to turn Tampere into an industrial town whose products would exclude such things as British cloths from the markets of St. Petersburg. The Tampere factories were supported by special licenses, loans and exemption from customs duties. Thus was born the largest factory in the Nordic Countries, the textile factory of Finlayson & Co, which at its peak had over 3,000 workers. It was founded by a Scot, James Finlayson, but it was turned into a large factory by the activity of Russian (more precisely Balto-German) and British financiers in the 1840's. The factory was under foreign control until the 20th-century. Beginning in the 1850's, a textile industry also emerged through domestic efforts. At the end of the 19th-century the metal and paper industries were also important. From the beginning of the 1870's the main industrial markets were in Finland. In 1900, the number of factory workers was 10,000, of which 68 % were employed in the textile industry.

1.2. The factory and its employees. During the 19th-century most of the work force was comprised of landless workers from the immediate neighbourhood (i.e. the rural work force), but at the beginning of the 20th-century the majority of the new workers were already second generation urban working class. Until the 1870's the so-called system of legal protection was in force in Finland, and this limited the mobility of propertyless »non-independent» workers. Labour contracts were compulsory and these were always made in the autumn to cover the following year. These provisions were also followed in the towns and thus regular, patriarchal conditions were established in the factories, although from the very beginning a monetary wage was used, in contrast to the system in the country. Although the system appears ill-suited to a capitalist economy, it worked well. Sometimes it caused a labour shortage, but on the other hand it got the workers to stay in the factory, prevented wage competition and allowed the opportunity for close control and »training». From the point of view of the workers, the situation was not entirely bad. The restrictions prevented unemployment and the accumulation of poverty in the towns, working conditions were safeguarded and the employer was obliged by law to take care of his workers. In the large factories of Tampere this was accomplished by the establishment of factory housing, schools, doctors, relief funds, churches, stores and other amenities. The living conditions of the factory workers were better than those of other workers. The factories formed independent closed communities characterised by an unusual corporate spirit. The factory

workers were better educated and more active, but also more conservative than the rest. Of all workers, they were the ones who kept faith longest — right until the beginning of the 20th-century — with the bourgeois political programmes, of which the most important was the movement for making things Finnish, *Fennomania*.

The industrial factories produced an exceptional population structure and thus many special social features. Two thirds of the factory workers were women, most of them young, since wives were not usually part of the labour force. In the towns there was always a considerable majority of women and the bulge in the age structure was in the 15—30 age-group. It was feared that young women would create social and moral problems, but this was not the case. They were the most prosperous working group — until they got married. They were not more immoral than others, but on the contrary keener churchgoers. The factory gave them opportunities which were denied to other working women. A number of these women were politically active at the beginning of the 20th-century, but most of them conservative. Another special feature of the factory work force was child labour. This was generally regarded as a good thing, although some critical voices were raised. According to research, child labour had no noteworthy negative effects, although for example in 1870, in a town of 7,000 inhabitants, there were over 1,000 workers under the age of 15. The factories followed the so-called Lancaster school system. At the end of the 19th-century they did not need children any more and elementary schooling saved the town from »child unemployment«.

1.3. So-called pre-industrial working groups. Apprentices, servants and outside workers are groups which should be clearly distinguished from factory workers. Apprentices and servants had no monetary wage and they lived in their masters' homes. Outside workers (carpenters, coachmen etc) were generally family men, who formed their own semi-independent gild, the working conditions of which were regulated by the town magistrate. The total number of such workers was smaller than the number of factory workers from the 1840's onwards. They protested more frequently than factory workers about their working conditions, because they had good reason for doing so and because their employers' powers were more limited.

1.4. The position of the working class. The working class or the propertyless population of the town was outside the social hierarchy and removed from the practice of power. This did not provoke rebellions, because the ideology of the *ancien régime* (including the »natural division of labour«) also dominated working-class opinion. Class divisions were clear, but not insurmountable. In actual fact, social mobility in the middle of the 19th century was higher than at the beginning of the 20th-century. One fifth of the workers were capable of upward mobility (to a non-manual occupation).

Summary. The beginning of industrialisation in Tampere was not a wretched or dramatic period. The factories did not upset people's lives, but adapted surprisingly well to the framework of the old social order. The

factory with its workers was one corporation among others. Different groups of workers identified with their employers and not as a single »working-class«. Thus the working population did not have its own political role. This was all a consequence of Tampere's early industrialisation compared to social development elsewhere.

Chapter 2. CRISIS. The period of Liberalism 1870—1900

Finnish society changed at the end of the 19th-century from a society of the »ancien régime« to a bourgeois civil society. The formation of the working class of Tampere during this period was more influenced by general social change than by what happened in Tampere and in its industry. This chapter demonstrates that the so-called breakthrough of capitalism, social problems and the radicalisation of the working class were phenomena of the same period, but were not all directly dependent on each other.

2.1. Growth. During the years 1870—1900 Tampere was transformed from a factory village to an industrial town. Powerful growth was characteristic of the time. The growth in employment was greatest in the area of non-specialized labour and in the building trade. The freedom of movement, the freedom from contract and the free choice of occupation which came into force in 1880 made labour less bound, but at the same time they took away the old security. Outside workers became a mobile labour reserve, the apprentice and journeyman system broke down and guild-like crafts were transformed into small-scale industry. In the service areas and in administrative spheres a new wage group emerged: the white collar workers. The total population of the town was increased more rapidly than industry and employment. The reasons for this were migration (freedom of movement) and the growth of families among the working class population, providing the demographic lag after earlier industrialisation and the migratory movement. The migratory movement followed the fluctuation in industry and was a decisive factor in demographic development. The great majority of the working population came from the neighbouring countryside, and every second person moved away from Tampere — not however back to the country, but to other cities (especially Helsinki). The increase in the birthrate was not due to any changes in habits, but to the increase in the number of young families. The most important consequences of the growth in population were demographic equilibrium in the labour force and an increase in social problems.

2.2. Problems. Educated Finns in the 19th-century were afraid that industrialisation would lead to both physical and moral decline in the working population. This was not the case, although social problems increased at the end of the 19th-century. About 5 % of the working population was poor,

i.e. they could not manage on their own according to the standards of the time. The reasons for this poverty were illness and unemployment. Unemployment became widespread in the 1890's. It was a seasonal and not a structural unemployment, varying according to economic development and particularly affecting building and non-specialized workers. In the worst winters unemployment among family men was 5—10 %. Throughout the 19th century unemployment was regarded (also in working-class circles) as a personal weakness and not as the fault of society. Among health problems, the most serious were tuberculosis and infant mortality. 28 % of the workers died of lung diseases and 38 % of working class children died before the age of 10. Factory workers were not less healthy. The differences between the countryside and the town and those between men and women for mortality are greater than those between different social groups in the town. This shows that general conditions (crowded living space) go further to explaining health problems than social status. The health of the working class improved rapidly at the beginning of the 20th-century largely through the efforts of civil servants (hygiene and supervision). The housing problem was the most clearly experienced evil of the 19th-century and its connection with health problems was clearer for example than that of factories. It was possible to avoid slums at the beginning of the 20th-century. Contemporaries were more worried about other people's morals than about hunger. During the industrialisation period alcohol consumption among the working class of Tampere diminished, crime decreased and sexual morality grew stricter. The working class adopted the moral standards of the middle class and thus, for example, the status of the family grew. The result was therefore exactly the opposite to what contemporaries e.g. Engels thought (cf. The Condition of the English Working Class).

2.3. *Reaction.* The period of crisis also brought about a change in people's thinking patterns. The reaction to the change was at many levels. This study considers the reformist thinking of the 19th-century, the birth of politics and the emergence of social criticism. Reforms were demanded on the initiative of the intelligentsia. The intention was to educate the working class to become good, honourable citizens. In Finland, social reformism (cf. German »academic socialism») was concentrated in a national movement, *fennomania*, which sought an ally in the working-class against the Swedish upper class and Russia. The elite among the working class joined this movement. The working class reaction to industrialisation thus seemed to be taking a peaceful path. The »educational programme» included workers' self-help movements (relief funds and their own business enterprises), efforts for labour protection and the reduction of working hours (in order to increase the amount of time for self-improvement!), a temperance movement, an educational movement and a school. This programme succeeded credibly well. The improvement in the conditions of the working class was regarded as a national duty. Politics and the Finnish working class movement were born at the same moment. The programme was educational and positive.

The Tampere working class movement began in 1886 and ten years later the workers themselves got onto the board. Together with the aim of self-improvement came the demand for equality. Conflict with the *bourgeoisie* began with the controversy over the right to vote in local elections. — The transition period did not make the working class socialistic in their way of thinking, but rather liberal. The Church, the employers and the state lost their unconditional authority after the working class had started making their demands for equality. The concept of absolute power present under the *ancien régime* became something relative and the state was thus called into question.

Summary. In the formation of the working class the end of the 19th-century was a period of economic, social and ideological liberation. The working population was becoming a distinct social class but a far more prominent feature than schism or rebellion was a voluntary integration within capitalist society. The problems did not give rise to class concepts — as yet.

Chapter 3. STABILISATION. The period of the New Society 1900—1920

The beginning of the 20th-century saw the birth of a «new» bourgeois and independent Finland. This change in social life (politics) was also reflected in Tampere, but locally too society became stabilised: the rapid growth slackened, an urban culture emerged and the second generation working class was already of a considerable size. Stabilisation is depicted in this chapter by comparing the 20th-century to the 19th-century.

3.1. Structure. The occupational structure of the working class became increasingly diversified, although factory workers still formed the majority. In particular there were increases in service occupations (transport and trade) and in government employment. Wage earning occupations now dominated entirely. As a result of specialisation, the amount of mobile non-specialized labour clearly decreased. Demographically, Tampere was still a town of women and young people, but the growth in the number of families reduced the significance of this structural bias. The decrease in migration balanced the demographic development. Family planning began rapidly after 1910, but because of the decline in infant mortality reproduction among the working class did not decrease. Although so-called ordinary families formed a minority of the working class population, they provided the nucleus of the group. — Within the working class there were manifold wage differences, but the families evened out the real income so effectively that the working class was an economically homogeneous group. At the two extremes one could distinguish groups of «well-off» and «poor» workers each comprising about 10 % of the total work force. Wage differences were linked with

demographic differences. The fact that women had poorer wages than men in the factory was due to the uncertainty of their working career. — The majority of the 19th-century working class population came from landless country people, but at the beginning of the 20th century the majority were children of urban working class. The background of the working class also became more homogeneous because recruits from the independent population decreased from 30 to 8 %. Changes in recruitment were due to social changes in the countryside.

3.2. *Changes in working life.* Over a long period of research there will be much variation in wages. Of these, the most essential were the different timing of changes in different occupational groups and a tendency to uniformity in the wage level. Wages were influenced most by the general level (= agricultural wages), labour shortage, natural disasters (Cotton famine and the years of famine 1866—1868), the periods of economic boom (the 1870's and the 1890's) and the war (1917—1918). The periods of depression and labour conflicts had less influence. Real incomes were influenced most by deflation 1877—1890 and inflation 1915—1920. Real incomes doubled on average between 1850 and 1920. Change was noticeable — but slow. This was reflected in living standards by better food (particularly the growth in the consumption of butter and milk) but above all in the opportunity for »status consumption», which was considered more important by people. The living standard was raised most by better health conditions in the 20th-century and the opportunity for education, that is factors independent of wages. The opportunities for social advancement at the beginning of the 20th-century were not better than previously but in that the children of workers (10 %) were able to aspire to an independent trade as a direct result of training. The career development of workers was very diversified both in the 19th century and in the 20th. The decisive factors were background, sex, lifespan, marriage and migration. It is not possible to give a typical, representative career. This means that the life experiences of the working class are very diverse. — The decisive changes in working class life did not occur at work or in living conditions, but outside them — in society at large. Changes in living conditions do not explain the process of change in thought patterns.

3.3. *The social position of the working class.* Differences between the social classes and class barriers were as clear at the beginning of the 20th-century as they had been in the 19th-century. In the present study these differences have been measured in income and social mobility. The special characteristics of the class structure in Tampere were as follows: the exceptional prosperity of the upper class (factory owners), the smallness of the middle class and the size of the working class (over 70 % of the population). The gap between the middle class and the working class was obscured by a group of labouring middle class + white collar workers comprising about 10 %. But the decisive new factor at the beginning of the 20th-century was the emergence of a democratic political system (universal suffrage 1906), within

the frame of which the social class division became politicized. The working class took on a political identity, that is it became »class-conscious». It was characteristic of the Tampere working class movement that it began as a *political* organization, and did not turn actively against the big employers even in the revolution of 1918. Its position was strong (seizures of power in 1905, 1917 and 1918) and its degree of organization was high (in 1917 3/4 of the workers were members of the Social Democrat Party). It rapidly became institutionalised. Its ideology was reformist, although its mode of action was revolutionary. Its active stance was not a result of radicalisation or the wretchedness of conditions or the deep seated nature of the conflicts, but of the good working ability of the movement. They could manage everything except wars, as a result of which the 1918 revolution ended in the defeat of the »red army» in the battle of Tampere. The dramatic political events of the time were more the result of political crises in Russia than of conflicts in Finnish society.

Summary. Society at the beginning of the 20th-century can be defined as a »democratic class society». This paradox may be demonstrated by the fact that capitalist industrialisation (liberalism) included the concept of popular power. The clash of the equality principle with reality produced conscious class conflicts, but at the same time the system provided opportunities for the positive integration of the working class into capitalist society. This was the case with the »Manchester» of Finland. The position of the working class in 1920 was to some extent the same as the trend-setters had demonstrated in the 19th-century, although industrialisation did not turn Finland into a paradise, but made it an even more contradictory society than before.

Chapter 4. THE MODELS AND TAMPERE

The theoretical summary examines the formation of the working class from the point of view of class theory. The determinist theses of Marx's class theory were shown to be wrong. In spite of that class theory can offer a serviceable model. The summary is based on Kocka's model of class formation. According to this, the working class can be examined as a class at three levels: as an economic class, as a social class and as a political class or »class in action». Table 2 lists the factors which influenced the class formation of the working population. The essential point is the diversity of the factors, their different timing and the fact that one cannot posit an automatic connection between economic conditions and social and political changes — »the working class did not rise like the sun», as E. P. Thompson has expressed it. The results from Tampere emphasize the role of subjective factors and the political system in the emergence of class. Marx's concept

Table 2. Summary of factors influencing the class character of the working population of Tampere.

	ORIGINS 1820—1870	CRISIS 1870—1900	STABILISATION 1900—1920
economic class	<ul style="list-style-type: none"> + wage labour in the factories; factory workers a large part of working population — other working groups generally not wage earners — large differences between workers in qualifications <p>special feature: big industry</p>	<ul style="list-style-type: none"> + spread of wage earning in crafts and outside labour + free mobility of work force — spread of seasonal labour, increase of marginal group of poor people <p>special feature: big industry</p>	<ul style="list-style-type: none"> + dominance of wage earning in all working groups + increased uniformity of working conditions, trade organisation + decrease in child labour — job specialisation, wage differences <p>special feature: big industry</p>
social class	<ul style="list-style-type: none"> + difference in status to independent population + fixed factory communities — separation of worker groups — patriarchal relationships — demographic and social diversity of background — social advancement <p>special feature: large proportion of women, factory communities</p>	<ul style="list-style-type: none"> + »achievement gap» to middle class + social problems + freeze in social mobility, growth of family life + reduction in job differences + fixed factory communities — growth of mobile work force <p>special feature: large proportion of women, factory communities</p>	<ul style="list-style-type: none"> + cultural and income differences to middle class + demographic consolidation, second generation work force + consolidation of towns + class sections in towns + emergence of own institutions — social advancement, training <p>special feature: proportion of women</p>
political class	<ul style="list-style-type: none"> — lack of rights and exclusion from political organisation — lack of opportunities for influence — ideological dependence <p>special feature: capitalist patriarchalism</p>	<ul style="list-style-type: none"> + emergence of political publicity + education movements, school + increased mobility + experience of problems — ideological dependence — lack of own organisations <p>special feature: educated elite among working class</p>	<ul style="list-style-type: none"> + national economic and political crises 1899, 1901—1906, 1914—1919 + own organisations and institutions, socialist doctrine + opportunities for influence: elections and mass power — failures, and emergence of political elite <p>special feature: reformist revolutionism</p>

+ = factors which reinforce the class character of the working population
 — = factors which weaken the class character of the working population

the social-historical
structures and their
interconnections

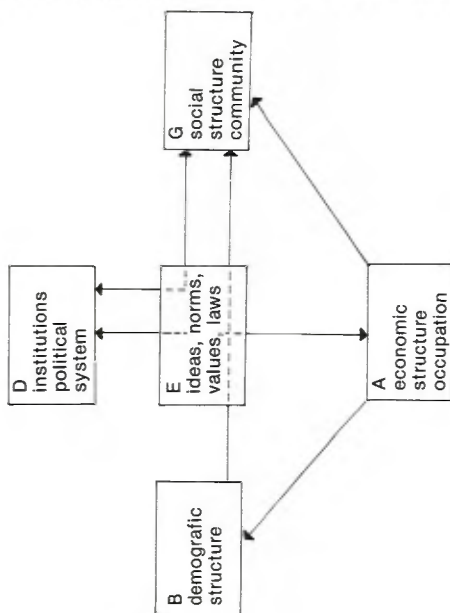
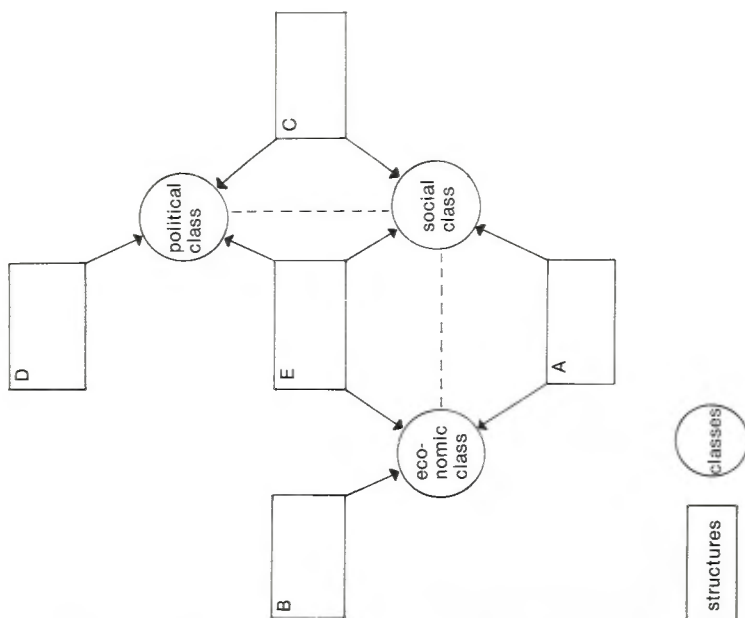

Fig. 1.

the levels of class
formation and its
determinants

of »class for itself» is *one possibility*, the varied conditions for which are shown by figure 1. This shows superimposed on each other a model of the mutual influence of social structures and Kocka's model of the levels of class formation.

One can describe the history of the working class in any town or country with the same model and arrive at quite different results. The study of Tampere showed that in the relationship of industrialisation and working class history the decisive factor is within what sort of overall social frame industrialisation occurred.

Translation: John Skinner

Asiahakemisto

- alkoholi, -ongelma 57, 77, 164—167
ammattillinen liikkuvuus, 264—268,
 ks. urakehitys, sosiaalinen liikkuvuus
ammattikunta, 79—81, 110, 191
apukassat, 67—68, 179—180
asunto-olot, 65—66, 88, 156—163, 257, 260
avioliitto, -isuus, avioituminen 46—48, 85,
 175, 225
 ja ura, 267—268, 273—274
 ja luokkaraja 285—286
aviottomat lapset 156, 225
 ks. esiaviolliset suhteet
demokratia, 205, 210—211, 321—322, ks. 4.
 luku
 ks. äänioikeuskysymys, poliittinen järjestel-
 mä
elinikä, 135, 152—154
 ja ura, 273—274, s. 150 viite
 ks. kuolleisuus
elinkeinorakenne, 86, 211—214
 ks. teollistuminen
elinkeinovapaus, 104—105
elinkustannukset, 253—254
elintaso, 149, 161, 245—260
 ja palkka 232—235
 ja sairaus 155—156
 ks. köyhyys
esiaviolliset suhteet, 170—173, 175
fennomania, työläisfennomania, 72—73, 187,
 189, 191, 287
filantropia, 50—51, 62, 68, 70—71, 190
identiteetti (työväestön), 64—65, 192, 295—
 299
ideologia, 88—90, 100, 176—178, 200,
 201—203, ks. 4. luku
 ks. identiteetti, luokkatietoisuus, uskonto
irtolaisuus, 107—108
 ks. laillinen suojelus
järjestäytyminen (yleensä), 189, 287—289,
 292—295
 puolue, 195—196, 289—295
 ammattillinen, 195—196, 250—251, 293—
 294
 vallankumouksellinen, 312—317
kansalaissota, 294, 314—319
kapitalismi, 99—101, 321—322, ks. 4. luku
 ks. palkkatyö, teollistuminen
katederisosialismi, 16—17, 177—178,
 190—192
kasvatus, 51—52, 53—55
 ks. työmoraali, sivistysliike
keuhkotauti, 150—153
kommunistit, 295, 319—320
korporaatio, 90, 100
 ks. ammattikunta, vapaakaupunkioikeudet
koulu, ks. sivistysliike
kuolleisuus, 48, 77, 85, 135—137
 lapsikuolleisuus, 133, 136, 154—155
 sotakuolleisuus 1918, 317
käsityö, -läiset, 74—79, 110—112, 199
köyhyys, 57, 67—69, erit. 139—143, 235, 256
 ks. työttömyys
laillinen suojelus, 62—63, 79—81, 83, 90—91,
 100, 104, 207
lakot, työlakot, 69—70, 199—200, 250—251,
 303, 305—307, 315
 poliittiset lakot 305—307, 312, 315
 ks. Suurlakko (1905)
lapsityö, 49—60, 66, 217, 219, 263—264
liberalismi, 101—102, 197, 200, 206—207
 ks. demokratia, katederisosialismi
luokkateoria, 13—14, 16—20, 100, 208,
 321—322, erit. 323—340
 ks. työväestön muodostuminen
luokkatietoisuus, 100, 207, 208, 288, ks. 4. lu-
 ku
 ks. luokkateoria
maailmansota (I), 32, 251, 256
maallistuminen 201—203
moraali, -ttomuus, 163—175
 ks. alkoholi, rikollisuus, sukupuolisiveettö-
 myys
muuttoliike, 42—44, 47, 78, 84—85, 107—108,
 119—130
muuttoalueet 123—126, 263

naisen asema (perheessä, yhteiskunnassa),
 40—41, 46—49, 64, 74, 175, 202, 293—294
 ks. naisten työ
 naisliike, 41, 173, 294
 naisten työ, 37—49, 66, 110, 115, 149—151,
 216—217
 ammatillinen liikkuvuus, 267—268
 palkka 230—235
 nälkävuodet, 27, 35, 68—69, 136, 140,
 248—249, 254
 palkka
 palkkaerot, 41, 52, 229—235, 279—282 (tu-
 loerot yhteiskunnassa)
 palkkakehitys 246—253
 reaali-palkka 253—256
 palkkatyö, 32—33, 36, 75, 79, 91, 104—105,
 110, 113—114, 115, 200, 207—208, 212, ks. 4. luku
 ks. luokkateoria
 palvelijat, 83—85, 113
 palveluspakko, 62—63, 90—91, 114
 ks. laillinen suojelus
 pankit, 27, 31, 33, 67, 105
 perhe, 48, 64, 85, 132—135, 174—176,
 223—228
 ja teollistuminen 174—176
 ja toimeentulo 234—235
 ja ura 273—274
 ks. avioliitto, naisen asema
 poliittinen järjestelmä, 91, 192—194,
 203—205, 210—211, 319—320, 321—322,
 ks. 4. luku
 ks. demokratia, äänioikeuskysymys
 politiikka (yleensä), 204—205, 286—, ks. 4. luku
 vaalit 91, 193—195, 307—308, 320
 puolueet 181, 193, 319—320
 ks. työväenliike, järjestäytyminen
 porvarillinen yhteiskunta, 102, 210—211,
 321—322, ks. 4. luku
 ks. luokkateoria
 proletarisoituminen, 95, 235—239, 242—243,
 273
 prostituutio, 173—174
 punakaarti, 294, 303, 305, 312—314
 rahatalous, 104—105
 ks. inflaatio, palkkatyö
 raittiusliike, 72, 166—167, 185—187
 ravinto, 148—150, 155—156, 257—258
 ks. elintaso, sairaus
 rekrytoituminen
 alueellinen, 123—124
 sosiaalinen, 42—44, 84, 96—97, 127—128,
 erit. 235—243
 ks. muuttoliike, sosiaalinen liikkuvuus
 rikollisuus, 77, 167—169
 sairaus, 60, 67, 77, 86, erit. 147—156

ks. kuolleisuus
 sivistysliike, koulu, 72—74, 187—189, 191,
 295—296
 ks. kasvatust, työmoraali, työväenkuultuu-
 ri
 Sos.dem. puolue, 319—320
 sosiaalishistoria (tutkimus) 16—20, ks. 4. lu-
 ku
 sosiaalinen liikkuvuus (luokkien kesken),
 94—98, 270—273, 282—286
 sosiaalinen nousu, 42—46, 49, 77, 84—85,
 268—273, 284
 ks. proletarisoituminen, rekrytoituminen,
 urakehitys
 sosiaaliset ongelmat, 36, 41—42, 77, 101, erit.
 138—176
 ks. alkoholi, köyhyys, lasten työ, naisten
 työ, rikollisuus, sairaus, sukupuolisiveettö-
 myys, työttömyys, työväestön asema
 sosialismi, 101, 191, 195, 205, 316—317
 tamperelainen tulkinta, 316—317
 teoria, ks. 4. luku
 suhdanteet, 28—32, 107—108
 ja köyhyys, 142—143
 ja muuttoliike, 120—122
 ja palkka, 246—253
 ja rikollisuus, 168
 ja syntyvyys, 130—132
 ja työttömyys 143—146
 ja väestönkasvu, 116—120, 135
 ja väestörakenne, 215—216, 219—221
 sukupuolisiveettömyys, 57, 164, 169—174
 ks. aviottomat lapset, esiaviolliset suhteet,
 prostituutio
 Suurlakko (1905), 294, 299—308
 syntyvyys, 130—135, 175, 210, 226, 274
 säädty, säätty-yhteiskunta, 88—93, 99—100,
 321
 hajoaminen, 196—208
 taloudellinen kasvu, 28—32, 103—105
 ks. suhdanteet
 Tampereen Työväen Yhdistys, 41, 57, 108,
 189—196, 205, 287—
 ks. työväenliike
 tapaturmat, 154, 182
 tehdastyö, 35—37, 41, 50
 ks. lapsityö, naisten työ, tehdasyhteisö, työ-
 moraali
 tehdasyhteisö, 32—33, 33—35, 60—74,
 197—199, 293
 teollistuminen, teollinen vallankumous (yleen-
 sä) 11—12, 99—100, 102, 164, ks. 4. luku
 ja Tampere, 22—32, 34—35, 102, 112
 toimihenkilöt, 113—116, 212
 työaika, 60, 182—185, 250, 251, 260, 311
 työllisyys, 28—32, 34, 105—106, 212—214

- työläiskeskiluokka, 350
 ks. sosiaalinen liikkuvuus
- työmoraali, 62, 67, 71—72, 165, 178, 196—198, 244—245
- työolot, 58—60, 63, 147, 182—185, 199—200, 244—245
 ks. sairaus
- työttömyys, 43, 45, 107, 108, 143—146, 250—251
- työväen taloudelliset yritykset, 180, 295—296, 298—299
 ks. apukassat
- työväenkulttuuri, 192—193, 296, 298, 299
 ks. identiteetti
- työväenliike, 189—196 (synty), 287— (poliittinen luokka), ks. 4. luku
 ja raittiusliike, 185—187
 ja työttömyys, 143—146
 ja uskonto, 202—203, 205
 ks. järjestäytyminen, lakot, politiikka, Tampereen Työväen Yhdistys
- työväensuojelu, 53—56, 58—60, 147, 181—182
 ks. työaika, tapaturmat
- työväestön asema (yleensä), 11—12, 62—63, 100—102, 104, 138—139, 164, 176—178, 179, 206—208, 209—211, 244—245, 275—276, 321—322, ks. 4. luku
 taloudellinen -, 33, 65—67, 80—81, 107—108, 245, 260, 279—286
 sosiaalinen -, 32—33, 70—71, ks. sosiaaliset ongelmat
 poliittinen -, 62, 81—82, 91, 193—195, 286—
 ks. luokkateoria, tehdasyhteisö, yhteiskuntaluokat
- työväestön muodostuminen (yleensä), 13—14, 16—20, 100, 210—212, 275, 309—310
 demografinen, 118—119, 133
 teoria, ks. 4. luku
 ks. luokkateoria
- työväestön rakenne
 ammatillinen, 34—35, 82, 85—86, 106—107, 113, 211—214
 demografinen, 45—46, 63—64, 84, 108—109, 110, 116, 118, 214—228
 sosiaalinen, 44, 108, 116, 228
 ks. palkkaerot, rekrytoituminen, urakehitys, väestörakenne
- ulkotyöläiset, 79—82, 106—110, 200, 212—214
 ja palkka, 246—256
 ks. työttömyys, Ulkotyöväen Yhdistys
- Ulkotyöväen Yhdistys, 190—191
- urakehitys, 49, 77, 85, 97—98, 110, 260, 261—275
 ks. sosiaalinen liikkuvuus
- uskonto, kirkko, 51—52, 70—72, 89—90, 195, 200—203
 kristillinen työväenliike, 202, 307—308, 320
- vaalit, ks. politiikka
- vapaakaupunkioikeudet (Tampere), 22—24, 31, 75
 ks. korporaatiot
- vallankumous, 209—210, 303
 kunnallinen Tampereella, 311
 Lokakuun, 312
 Maaliskuun, 310—311
 Suomessa 1918, 293—294, 308—318, erit. 314—318
 teoriassa, ks. 4. luku
- valtio, 88—90, 203—205, 210—211
- teoria, ks. 4. luku
 ks. poliittinen järjestelmä, politiikka
- Venäjä, 22—26, 70
- Venäjänkysymys, 195, 203—204, 211, 292, 302—303, 309—310, 312
 ks. Suurlakko, vallankumous
- väestönkasvu, 102—103, 116—137, erit. 116—119, 243
 seuraukset, 137
- väestörakenne (yleensä) 87—88, 324—325
 ammatit, 86, 92, 211—214
 ikä, 86—87, 217—223
 perhe, 87, 223—228
 sosiaalinen, 92—93, 94—98, 324—325
 sukupuoli, 86, 214—217
 ja köyhyys, 143
 ja muuttoliike, 119—121, 127
- yhteiskunnalliset ristiriidat, 187, 208, 276—279, 286—287, 303—304, 307, 309—314, 317, 321—322
 teoria, ks. 4. luku
 ks. luokkateoria, vallankumous, yhteiskuntaluokat
- yhteiskuntakritiikki, 139, 196—206, 208
- yeiskuntaluokat, 93—96, 137, 208, 276—286, 309, 321—322
 ks. luokkateoria, sosiaalinen liikkuvuus
- äänioikeuskysymys, 192—194, 204—205, 304, 321—322
 ks. Suurlakko